

**T.C.
KIRIKKALE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**DEVLET, SİYASET, BİLİM ADAMI OLARAK YUSUF HİKMET BAYUR VE DÖNEMİ
-MİLLET PARTİSİ'NİN KURULUŞUNA KADAR-**

**İSMAİL ÇAKMAK
TARİH ANABİLİM DALI**

DOKTORA TEZİ

**DANIŞMAN
Prof. Dr. Hamit PEHLİVANLI**

KIRIKKALE-2022

**T.C.
KIRIKKALE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**DEVLET, SİYASET, BİLİM ADAMI OLARAK YUSUF HİKMET BAYUR VE
DÖNEMİ -MİLLET PARTİSİ'NİN KURULUŞUNA KADAR-**

İSMAİL ÇAKMAK

TARİH ANABİLİM DALI

DOKTORA TEZİ

DANIŞMAN

Prof. Dr. Hamit PEHLİVANLI

KIRIKKALE-2022

İsmail ÇAKMAK tarafından hazırlanan “DEVLET, SİYASET, BİLİM ADAMI OLARAK YUSUF HİKMET BAYUR VE DÖNEMİ -MİLLET PARTİSİ’NİN KURULUŞUNA KADAR-” adlı tez çalışması, aşağıdaki jüri tarafından OY BİRLİĞİ ile Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalında DOKTORA TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Danışman: Prof. Dr. Hamit PEHLİVANLI

Tarih Anabilimdalı, Kırıkkale
Üniversitesi

İmza.....

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Doktora Tezi olduğunu onaylıyorum

Başkan : Prof. Dr. İbrahim MAZMAN

Sosyoloji Anabilimdalı,
Kırıkkale Üniversitesi

İmza.....

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Doktora Tezi olduğunu onaylıyorum

Üye : Prof. Dr. Ömer BUDAK

Tarih Anabilimdalı, Kırıkkale
Üniversitesi

İmza.....

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Doktora Tezi olduğunu onaylıyorum

Doç. Dr. Hakan TÜRKKAN

Tarih Anabilimdalı, Karabük
Üniversitesi

İmza.....

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Doktora Tezi olduğunu onaylıyorum

Üye: Dr. Öğretim Tahir
BİLİRLİ

Tarih Anabilimdalı, Karabük
Üniversitesi

İmza.....

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Doktora Tezi olduğunu onaylıyorum

Tez Savunma Tarihi: 27.06.2022

Jüri tarafından kabul edilen bu tezin Doktora Tezi olması için gerekli şartları yerine getirdiğini onaylıyorum.

.....Doç. Dr. Abdussamed YEŞİLDAĞ

..... Enstitüsü Müdürü

ETİK BEYANI

Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu,

bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarımı kabullendiğimi beyan ederim.

İsmal ÇAKMAK

27.06.2022

ÖZET

Hikmet Bayur, Türk siyasetinin önemli simalarından biridir. Önce dışişlerinden başlayarak devletin çeşitli kadrolarında çalışmış, bunun yanı sıra da ilmi anlamda birçok esere de imza atmıştır. Bu çalışma; onun doğumundan genel başkanı olduğu Millet Partisi'nin kuruluşuna kadar geçen zamanı ihtiva etmektedir. Cumhuriyet'in hem "kurucu" hem de "taşıyıcısı" olarak uzun ömrü boyunca birçok olaya yakından şahitlik etmiş ve hatta birçoğunun bizzat içinde yer almıştı. Genel sekreterliği yıllarında da Atatürk'ün yakınında bulunmuş, ölümüne kadar da "sadık" bir Kemalist olarak bu ideolojinin savunucusu olmuştur. Lozan Konferansı'na da katılan Bayur, Türkiye'nin görevlendirdiği ilk büyükelçiler arasında yer almıştı. Çeşitli görevlerin ardından 1933 yılında Maarif Vekili olarak görevlendirilmiştir. Uzun yıllar siyaset yaptığı CHP'den 22 Ocak 1946 tarihinde ihraç edilmişti. Parti ihraç gerekçesini parti tüzüğüne aykırı davranmakla gerekçelendirmiş fakat ihracı gazete köşelerinde ciddi tartışmalara sebep olmuştu. İhraç hadisesinden sonra çeşitli gazetelerde onun parti kuracağı haberleri yer almış, O yeni bir parti kurmak yerine 1946 seçimlerinde DP'den milletvekili adayı olarak karşımıza çıksa da seçilememişti. İhraç hadisesinin akabinde CHP'ye olan sert tenkitlerini yazarlığını yaptığı *Akın, Kudret* gazetelerinde dile getirmişti. Bayur, daha sonra fikrî uyuşmazlıktan dolayı da DP ile yollarını ayırmış, genel başkanlığını yaptığı Millet Partisi'nin kurucuları arasında yer almıştı. Bayur, dönem hatıratlarında "tenkitçi", "inatçı" ve "doğru" bildiğinden şaşmayan bir insan olarak telakki edilmişti.

Bazı kaynaklar, onun "aşırı" derecede olan İsmet İnönü karşıtlığından bahsetmiş, 1938'de Atatürk'ün ölümünden sonra da İnönü'ye oy vermeyen tek kişi olarak tarihe geçmişti. Bu muhalif tavrı özellikle 1947'de İsmet İnönü tarafından ilan edilen 12 Temmuz Beyannamesi'nde sonra daha da belirgin bir hâl almıştı. Bayur'un yazıları incelendiğinde "komünizm" ve "irtica" konusunda muarız bir tavrı olduğu hemen anlaşılacaktı. Onun nazarına göre irtica kökleri Osmanlı Devleti'ne dayanan bir düşünceydi ve Atatürk devrimleriyle hitama ermişti. 1947 yılında da "solcu hocaların" üniversiteden tasfiyesi konusunda fikrini açıkça beyan etmiş ve komünizme sarih bir tavır beyan etmişti. Bu fikirlere olan tenkitlerini yazarı olduğu "*İnkılâp/Devrim Gençliği*" dergisinden takip etmek mümkündü. Bunun dışında eserlerinde ne kadar bazı kişiler tarafından tenkit oklarına hedef olsa da "öztürkçeci" bir dil kullanmıştı.

Hikmet Bayur hakkında hazırlanan bu çalışmada yöntem olarak öncelikli olarak arşiv vesikalar incelenmiş, daha sonra kendisi tarafından kaleme alınan eserlerden ziyadesiyle istifade edilmiştir. Dönem hatıratlarında onunla ilgili olan bölümlerde çalışmayı oldukça zenginleştirmişti. Hayatı boyunca Türk tarihçiliğine ciddi eserler kazandırmış, dönemin ruhunu eserlerine yansıtmıştı. Bazı kaynaklar onun siyasi yaşam tecrübesinin dedesi Kıbrıslı Kamil Paşa'dan aldığına dair yorumlar da yapmışlardı. Onun yazı hayatı boyunca en hassas konulardan biri de Atatürk konusu olmuştu. Onun aldığı kararların hepsine olumlu bir bakışı olan Bayur, hayatının sonuna kadar da Atatürk'ün fikirlerinin "taşıyıcısı" ve "koruyucusu" olmuştu. Bu ilkesini çiğnetmediği gibi, Atatürk hakkında "olumsuz" kanaatleri olan muhitlerle de bağını sürdürmemişti. Siyasi hayatı, tarihçiliği, yazarlığı cihetiyle Türk tarihi içinde önemli bir konuma sahip olmuştu. İlerlemiş yaşına rağmen, Türk Tarih Kurumunda bazı eserlerin basımına bilirkişilik etmişti.

ABSTRACT

Hikmet Bayur is one of the important figures of Turkish politics. Starting with foreign affairs, he first worked in various positions in the state besides writing many scientific works. This work includes the time period from his birth to the establishment of the Nation Party, of which he was the Chairman. As both the “founder” and “carrier” of the Republic, he witnessed many events closely during his long life and even took part in many of them himself. He was close to Atatürk during his years as General Secretary, and as a “loyal” Kemalist, he was the defender of this ideology until his death. Bayur, who also attended the Lausanne Conference, was among the first ambassadors to be assigned by Türkiye. After various duties, he was appointed as the Deputy of Education in 1933. He was expelled from the CHP, where he had been in politics for many years, on January 22, 1946. The expulsion of the party was justified by his acting against the party statute, but his expulsion caused serious discussions in the newspaper columns. In the expulsion incident, news that he was going to form a party was heard from various newspapers but instead of founding a new party, he appeared as a deputy candidate from the DP in the 1946 elections although he was not elected. After the expulsion, he expressed his harsh criticisms of the CHP in the *Akın* and *Kudret* newspapers of which he was a writer. Bayur later parted ways with the DP due to an intellectual disagreement and became among the founders of the Nation Party, of which he was the Chairman. Bayur is considered in memoirs as a “criticizing”, “obstinate” and “correct” person.

Some sources have mentioned his “extreme” opposition to İsmet İnönü and he went down in history as the only person who did not vote for İnönü after Atatürk's death in 1938. This oppositional attitude became even more evident after the 12 July Declaration, which was declared by İsmet İnönü in 1947. When Bayur's writings are examined, it will be immediately understood that he has an antagonistic attitude towards “Communism” and “reactionism”. In his view, reactionism is an idea that has its roots in the Ottoman Empire and it came to an end with Atatürk's revolutions. In 1947, he openly expressed his opinion on the expulsion of “leftist professors” from the university and expressed a clear opposition to Communism. It is possible to follow his criticisms of these ideas in the journal “*Youth of Revolution*”, of which he is the author. Apart from this, he used a “pure-Turkish” language in his works, even though he was the target of criticism arrows by some people.

In this study, which has been prepared about Hikmet Bayur, primarily archive documents were examined as a method, and then the works written by him were greatly benefited. In the memoirs of the period, he enriched the work in the sections related to him. Throughout his life, he brought serious works to Turkish historiography and reflected the spirit of the period in his works. Some sources have also commented that he got his political life experience from his grandfather, Cypriot Kamil Pasha. One of the most sensitive issues during his writing life has been the subject of Atatürk. Bayur, who had a positive view on all the decisions he took, was the “carrier” and “protector” of Atatürk's ideas until the end of his life. He did not violate this principle, nor did he maintain ties with the neighborhoods who had “negative” opinions about Atatürk. He has an important position in Turkish history in terms of his political life, historiography and authorship. Despite his advanced age, he was an expert in the publication of some works in the Turkish Historical Society.

TEŞEKKÜR

Bu teze en başından beri birçok insanın irili ufaklı katkısı oldu. Kütüphane araştırmalar esnasında Millî Kütüphanenin süreli yayınlarında alıŐırken “hocam merak etme, bitecek tez” diyerek moral kaynağı olan ve kaynaklara ulaşmamda yardımlarını esirgemeyen Ünal elik’i, Kamil Hambarüzü’nü ve Yusuf Süleyman’ı unutmak mümkün değil. Emekli Sandığı Arşivinde Mehmet Küpeli’nin yardımı da asla unutulamaz. TBMM arŐivinden yararlanırken İsmail Yıldız olmasaydı her Şey daha da zor olabilirdi. Birçok Şeyden feragat ederek saatlerini bana ayıran ve bundan asla Şikâyet etmeyen Mustafa Gültekin’e teşekkür az kalacaktır. Bunların dışında başta ailem olmak üzere; Oğuz Öcal, Yıldırım Türk, Yusuf Turan Günaydın, Yunus Varlık, Nurcan AkbaŐ, Eda Özmen, Esra Selçuk, Abdülkadir Ertunç, Zübeyde Andıç, Taha Emre Yılmaz, Gözde Tosun, Yiğit Berkay Uğurer, olmasa tez belki de nihayete eremeyecekti. Hepsine müteşekkirim.

İÇİNDEKİLER

ETİK BEYANI.....	ii
ÖZET.....	iii
ABSTRACT.....	iv
TEŞEKKÜR.....	v
KISALTMALAR.....	viii
ÖN SÖZ.....	ix
GİRİŞ HİKMET BAYUR'UN FİKRÎ KATKILARIYLA 19. ve 20. YÜZYILLARA BAKIŞ.....	1
1.1. Sancılı Yıllarda Bir Paşa: Kıbrıslı Kamil.....	1
1.2. Osmanlı'nın İnhitatının Panaroması.....	20
1.3. Osmanlı Devleti'nde Reformlar ve Reformistler (Sened-i İttifak, Tanzimat ve Islahat Fermanı).....	31
1.4. Muhalif Bir Cedid Hareketi: Yeni Osmanlılar.....	39
1.5. Genç Bir Hareket: Jön Türkler.....	45
1.6. Fikrî Temayüller.....	67
1.7. Jön Türklerin Gücü İstirdat Edişi: 1908.....	77
1.8. Abdülhamit: Gücünü Yitiren Bir Sultan.....	89
1.9. Abdülhamit Devri'nin Bilançosu.....	95
I.BÖLÜM SİYASET ÖNCESİ HİKMET BAYUR'UN YAŞAMI (1920-1932)....	107
2.1. Millî Mücadeleye Giden Yol.....	107
2.2. Komünizmin Türkiye Serüveni ve Mustafa Suphi.....	113
2.3. Sevr'den Lozan'a.....	128
2.4. Siyasi İşler Müdürlüğünden Genel Sekreterliğe.....	153
2.5. Genel Sekreterlikten Kabil Büyükelçiliği'ne.....	162
II. BÖLÜM HİKMET BAYUR'UN SİYASET YILLARI.....	170
3.1. Hikmet Bayur'un Maarif Vekilliği (1933-1934).....	170
3.2. Hikmet Bayur'un CHP'den İhracı.....	227
III. BÖLÜM HİKMET BAYUR'A GÖRE TARİH VE ATATÜRK.....	262
4. 1. Türk Tarih Yazımı ve Hikmet Bayur'un Katkıları.....	262
4. 2. Hikmet Bayur'un Gözüyle Mustafa Kemal Atatürk.....	272
SONUÇ.....	292
KAYNAKÇA.....	297

Arşivler.....	297
Gazeteler.....	297
Kitaplar.....	298
Makaleler.....	309
Gazete Yazıları.....	314
EKLER.....	318
Yusuf Hikmet Bayur'un Bibliyografyası.....	318
FOTOĞRAFLAR VE BELGELER.....	362

KISALTMALAR

b	: Baskı
BMM	: Büyük Millet Meclisi
C	: Cilt
CDTA	: Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi
Çev	: Çeviren
CHF	: Cumhuriyet Halk Fırkası
Der	: Derleyen
DP	: Demokrat Parti
Ed	: Editör
ESA	: Emekli Sandığı Arşivi
İTC	: İttihat ve Terakki Cemiyeti
No	: Numara
OSE	: Yahudilerin Sıhhatini Koruma Cemiyeti
OTAM	: Osmanlı Tarihi Araştırmaları Merkezi
S	: Sayı
s	: Sayfa
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TCTA	: Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi
TEM	: Tarih ve Edebiyat Mecmuası
TDK	: Türk Dil Kurumu
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
TEM	: Tarih ve Edebiyat Mecmuası
TİT	:Türk İnkılâbı Tarihi
TTA	: Türk Tarihinin Anahatları
TTK	:Türk Tarih Kurumu
TTT	: Türk Tarih Tezi
TTTC	: Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti
Yay	: Yayınları
Yay. Haz	: Yayına Hazırlayan
YHBA	:Yusuf Hikmet Bayur'a Armağan

ÖN SÖZ

Biyografi üzerine bir tarih inşa etmenin zorluklarını bu alanla ilgili çalışma yapan insanlar bilir. Esasında tarihsel bir karakter üzerine yapılan çalışmalar, olayı sadece karakter üzerinden temaşa etmemekte, o dönemdeki kişilerin ve olayların panoramasıyla da bizi baş başa bırakmaktadır. Tarih alanının çatısı kurulurken de biyografilerin ne kadar kıymeti haiz metinler olduğu çalışma nihayetlendiğinde ortaya çıkmaktadır. Biyografik bir çalışmayı “kâmil” ikmale erdirmek de çok da kolay değildir. Hakkında çalışma yapılan şahıs, yaşamı boyunca birçok alanda kendini göstermiş biriye işler daha da zorlaşmaktadır. Bunun yanında, “bilinen” biri olmanın da araştırmayı ciddi anlamda kolaylaştırdığı unutulmamalıdır. Dönemin şartları gereği, aynı mecralarda olan kişilerin birbirleriyle aralarında oluşacak dirsek teması da bu mevzunun içinde düşünülmelidir. Yusuf Hikmet Bayur konusu da böyle ortaya çıkmıştır. Tezin başından itibaren bu kadar geniş yelpazesi olacağını düşünemediğim Bayur, “nerede” ömrünü okuyup yazmaya adanmıştı. II. Abdülhamit devrinin meşhur sadrazamlarından olan Kıbrıslı Kamil Paşa’nın torunuydu. Babasını erken yaşlarda kaybetmiş, dedesinin tedrisinden geçerek aile eğitimini onun yanında tamamlamıştı. Serüveni dönemin maruf okullarından Galatasaray Lisesiyle devam etmiş, Fransa’daki Sorbonne Üniversitesine kadar uzanmıştı. Dönünce bazı okullarda öğretmenlik yaptıktan sonra, 1920’lerde Ankara’da Siyasi İşler Müdürü olarak Atatürk ile yakinen çalışma fırsatı bulmuştu. 1923’te Lozan Konferansı’na katılan ekibin de içinde görev almıştı. Belgrad, Londra ve Kabil elçisi olarak görev alan Bayur, iki defa da Atatürk’ün Genel Sekreteri olmuştu. 1933’te Maarifi Vekili olduktan sonra da kendisini aktif siyasetin içinde bulmuş, bir taraftan da Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinde “Hindistan Tarihi” dersleri vermişti.

Dönemin “Tek Partisi” olan CHP saflarında yer aldıktan sonra bazı konularda parti ile ihtilafa düşerek partiden ihraç edilmişti. CHP’ye muhalif birçok gazetede partiye “sert” tenkitler getirerek Demokrat Parti mitinglerine katılmaya başlamış, 1946 seçimlerinde aynı partiden aday gösterilse de seçilememişti. 1948 yılında kurulan Millet Partisi’nin Genel Başkanı olarak siyasette sert rüzgârların esmesine sebep olmuştu. Tezin konusu da Millet Partisi’ne kadar olan zamanı kapsayan bir “Hikmet Bayur” portresi ortaya koymaya çalışmaktadır. Hakkında fazla bir çalışma

yapılmamış, sadece bir yüksek lisans çalışması onu “biyografik” ve bazı yönlerden incelemişti. Bu çalışmanın Bayur üzerine yazılmış bazı makalelere ulaşmamda önemli faydaları olmuştu. Bunun dışında Bayur hakkında yazılmış birkaç makalenin de zihin açıcı bir tesiri oldu. 1985 yılında Türk Tarih Kurumunun yayımladığı “Yusuf Hikmet Bayur’a Armağan” kitabı da ilk derli toplu çalışmaydı. Kitaptaki yazılar onu yakından tanımama vesile oldu. Kuzeni Perihan Arıburun’dan, Bayur’un çiçek sevdalısı olduğunu, “inatçı” ve “tartışmacı” karakterini, yaşarken ve ölümlerinde de yapayalnız bir adam olduğunu öğrendim. Arı İnan’ın, bir proje kapsamında yaptığı ve daha sonra kitaplaşan “*Tarihe Tanıklık Edenler: Cumhuriyet’in Kurucu Kuşağıyla Söyleşiler*” ile Bayur’u bizzat kendi dilinden dinleme fırsatını vermişti bana. *İnci* dergisine verdiği söyleşi de (1952) bunlara eklenince elimdeki malzemenin hacmi iyice genişlemişti. Armağan kitabında Mahmut Şakiroğlu tarafından hazırlanan yazılarının bibliyografyası da birçok eksikliği tamamlamıştı. Fakat araştırmanın yelpazesi genişledikçe bu bibliyografyada eksik bazı yazılar tespit edişim, beni yeni bir bibliyografya oluşturma gereğine zorlamıştı. Bunların haricinde bir devlet adamı sıfatına malik olan Bayur’un arşivlere girmiş olan belgelerini bir araya getirdiğimde araştırmanın seyri değişmeye başladı. Özellikle makaleleri ve kitapları arasına serpiştirilen hatıralar oldukça değerliydi. Bayur, gerek kitap yazma işlerini gerekse zamanının darlığını bahane ederek maalesef bir hatırat yayımlamamıştı. Zaman içinde taşlar yerine oturmaya başlamış, bir devlet adamının portresini çizmek için bütün imkânlar bir araya gelmişti.

Her ne kadar kendisi bir hatırat yayımlamasa da onunla aynı döneme şahitlik etmiş kahir ekseriyetin hatıratlarında ona dair bilgilere rastlamak mümkündür. Hatıratların bir tarih araştırmasının köşe taşlarından olduğu sarıh bir gerçeğini göz ardı etmeden onlardan faydalanmak da yaptığımız araştırmaya zenginlik katmıştı. Hepsi bir bütün olarak düşünüldüğünde Bayur’un yaşamı çok da kolay geçmemişti. Kendi tabirinden mülhem “açık sözlü” oluşu ve “bildiği” yoldan dönmemesi onu cumhuriyetin kurucu partisinden ihraca kadar götürmüş ve “muhalif” bir kanadın temsilcisi olmaya kadar getirmişti. Sert muhalif duruşu onu tarihin kayıtlarına “tenkitçi” olarak geçmekten kurtarmamıştı. Bayur, zaman içinde bazı düşüncelerinde de “ricat” etmişti. İhracından sonra Demokrat Parti mitinglerinde CHP’ye karşı azıllı bir mücadele verirken özellikle İsmet İnönü’nün yayımladığı 12 Temmuz Beyannamesinden sonra Demokrat Parti’yi yazılarında muvazaa ile suçlamış, bu muhalif hareketten koparak Millet Partisi’ni kurarak “esaslı” bir muhalefete girişmişti.

Bütün bunlar olurken Atatürk'e olan bağlılığından ölümüne kadar ödün vermemiştir. Hayatında “münbit” bir karakter timsali olan Bayur gerek devlet adamlığı gerekse siyasi olarak uzun yıllarını bu işlere hasretmiştir. Dileriz ki onun hakkında ortaya koyduklarımız bir “kandil” vasfı görür ve bilim camiasına bir katkıda bulunur.

Şurası bir gerçektir ki bu çalışma tek başına ortaya çıkmamıştır. Konu hakkında her daim istişare içinde olduğum danışmanım Prof. Dr. Hamit Pehlivanlı'nın yardımları ve verdiği fikirler bir “çığır” niteliğindedir. Verdiği destek ve yol göstericiliği olmasaydı tezi nihayete erdirmek zordu, bir teşekkürle hakkını ödemek imkânsızdır. Fikirleri ile bu tezin kandili oldu âdetâ. Sabırla tezin hitama ermesini bekleyen Prof. Dr. Ömer Budak'a ve tezin sosyolojik kısımlarına dokunan Prof. Dr. İbrahim Mazman'a, fikirleriyle teze katkılar sağlayan Doç. Dr. Hakan Türkkan'a ve Doktor Öğretim Üyesi Tahir Bilirli'ye de müteşekkirim.

GİRİŞ HİKMET BAYUR'UN FİKRÎ KATKILARIYLA

19. ve 20. YÜZYILLARA BAKIŞ

1.1. Sancılı Yıllarda Bir Paşa: Kıbrıslı Kamil

Yusuf Hikmet Bayur, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinin maruf simalarından olan Kıbrıslı Mehmet Kamil Paşa'nın [1832-1913] torunudur. Uzun yıllar devlet kademelerinde muhtelif vazifeler alan Kamil Paşa hakkında yazılan en teferruatlı kaynaklardan ilki hatıratı¹, ikincisi de oğlu Hilmi Kamil Bayur² tarafından yazılan kitaptır.³

Kamil Paşa, 1832 yılında Kıbrıs Adası'nda dünyaya gelmiş, babası Topçu Yüzbaşı Salih Ağa, anası Pembe Hanım'dır. Yüzbaşı Salih Ağa, 1821'de yaşanan Mora İsyanı sırasında, Kıbrıs Adası'nda Rumların ayaklanacağı haberi üzerine ada garnizonunu destelemek için Anamur'dan gelmişti. Kamil Paşa'nın yetişmesinde Yüzbaşı Hacı Salih Bey'in etkisi büyük olmuştu. İlk eğitimini Kıbrıs'ta görmüştü. Salih Bey'in küçük yaştan itibaren çocuklarına Fransızca hocalar tutması, hacılık farızasını gerçekleştiren biri olarak Ada halkı tarafından uygun karşılanmamıştı.⁴ Fakat o çocuklarının daha iyi eğitim alması amacıyla Kamil ve Şakir'i alarak Mısır'daki Harbiye Mektebine yazdırdı. Kamil, Harbiye'den Süvari Subayı olarak kıtaya geçti fakat bu hizmette fazla kalmadı. Mısır Valisi (Hidiv) I. Abbas Paşa'nın oğlu İlhami Paşa'ya hocalık yapmak üzere Mısır sarayında subay ve tercüman olarak görev yapmaya başladı. Burada daha önceden bildiği Fransızca'yı ilerletti ve İlhami Paşa'ya ders vermek için İngilizceyi kısa bir sürede öğrendi. Bu sırada binbaşılığa terfi

¹ Gül Çağalı Güven (Haz.), *Belgelerle Mısır, Ermeni, Kürt, Doğu Rumeli Meseleleri/Kamil Paşa'nın Anıları/II. Abdülhamid'in Sadrazamları Kamil Paşa ve Said Paşa'nın Polemikleri*, Arba Yayınları, 2. bs., İstanbul, 1991.

² Hilmi Kâmil Bayur, İzmir'de doğdu (1900). Galatasaray Lisesini bitirdi. Paris Üniversitesi Hukuk Fakültesi ve Paris Siyasal Bilgiler Mektebinden mezun oldu. Dışişleri Bakanlığı bünyesinde çalışmaya başladı (1924). Moskova Büyükelçiliği üçüncü kâtipliği görevinde bulundu (1925-1928). Brüksel Daimi Maslahatgüzarlığında ikinci kâtiplik yaptı (1929-1933). Moskova Büyükelçiliğinde başkâtiplik görevine getirildi (1936-1938). Daha sonra sırasıyla aldığı görevler: Kabil Büyükelçiliği başkâtipliği (1938) ve aynı kurumda müsteşarlık (1942'ye kadar); Kudüs Konsolosluğu ve Şarki Ürdün Emiri Abdullah nezdinde Türkiye temsilciliği (1942-1943); Sofya Elçiliği müsteşarlığı (1943-1949); Varşova Büyükelçiliği (1955-1960) müsteşarlığı ve elçiliği'dir. 27 Mayıs 1960 Darbesinden sonra emekliye sevk edildi. 1963 yılında açtığı davayı kazanarak tekrar Dışişleri Bakanlığı'na girdi ve siyasi müşavir oldu. Sonrasında emekliye ayrıldı (1965). Bayur, 1993 yılında vefat etti. Bkz. Oktay Aras, *Galatasaray Lisesi: Yazarlar ve Kitaplar*, II. cilt, Cemre Matbaacılık, İstanbul, 2010, s. 444.

³ Hilmi Kâmil Bayur, *Sadrazam Kâmil Paşa: Siyasî Hayatı*, Sanat Basımevi, Ankara, 1993.

⁴ Kâmil Bayur, *a.g.e.*, s. 47.

etti ve İlhami Paşa'nın hocalığına tayin edildi.⁵ Böylelikle Arapça, Farsça ve Rumcaya İngilizceyi de ekleyerek beş dil öğrenmiş oldu.⁶

1854'te İlhami Paşa, Sultan Mecid'in kızı Münire Sultan ile nişanlamak üzere İstanbul'a geldiğinde iki ay kaldı ve kendisine Kamil Paşa refakat etti. Büyük devletlerin başkentlerini ve hükümdarlarını ziyaret etmek isteyen İlhami Paşa, Kamil Paşa'nın refakatinde seyahate çıktı fakat İngiltere'ye varmalarından birkaç gün sonra Abbas Paşa'nın bir kölesi tarafından yatağında boğulması haberi üzerine Mısır'a döndüler. Paşa'nın evlilik hazırlıkları için İstanbul'a geçmesi üzerine Kamil Paşa, tekrar refakat etmişti (1857). İstanbul'a geldiğinde Sadrazam olan hemşehrisi Kıbrıslı Mehmet Emin Paşa, yaklaşık on yıldır Mısır'da görev yapan Kamil Paşa'nın devlet hizmetine alınmasını sağladı.⁷ Bu durum, 1860 yılında, İlhami Paşa'nın vefatı üzerine Mısır'da durmak istemeyen Kamil Paşa için bir fırsat olmuştu.⁸

Memuriyet hayatı Kıbrıs'ta Evkaf Müdürlüğü ile başladı (1860). İki buçuk yıl sonra, Ada'da, -Tuzla kazasında- dört ay kaymakamlık yaptıktan sonra terfi ederek Ada'nın muhasebeciliğine tayin edildi (1863). Suriye'de Sayda Muhasebeciliğine ve aynı yıl içinde Suriye vilayetinin merkez mutasarrıflığına tayin edildi (1864).⁹ Kamil Paşa'nın sonraki meslek yaşamı sırasıyla, Beyrut Mutasarrıfı; Suriye vilayeti Umûru Ecnebiye Müdürü olmasına müteakip Rumeli Beylerbeyi olarak devam etti. Trablusşam Mutasarrıfı (1869); aynı yıl Halep vilayeti merkez mutasarrıfı; Halep vali muavini ve Umûru Ecnebiye Müdürlüğü'ne getirildikten sonra, Kudüs Mutasarrıflığı (1871); Hersek (1872)¹⁰; ikinci defa Beyrut mutasarrıfı (1872); ikinci defa Kudüs Mutasarrıfı (1873); Sakız Mutasarrıfı (1875); üçüncü defa Beyrut Mutasarrıfı (1876); Halep Valisi (1877) oldu. Kendisine vezirlik rütbesi verildi. Bu hizmeti yaklaşık yirmi beş ay sürdürdü.¹¹ Bu süre zarfında bu coğrafyada nüfuz kurmak isteyen İngilizler ve konsoloslarla mücadele etti. Ayrıca vazife yaptığı süre içinde Beytülahm Kilisesi'ndeki Katolik-Ortodoks anlaşmazlığının çözümüne katkı sağladı.¹²

Hizmet hayatı daha çok Arap memleketlerinde geçen Kamil Paşa'nın, buradaki kazandığı deneyimlerin ve karşılaştığı meselelerin devlet adamlığına hazırlanmasına

---

⁵ Kâmil Bayur, *a.g.e.*, s. 47.

⁶ Atilla Çetin, "Kıbrıslı Kamil Paşa (1832-1913)", *TDV*, XXV. cilt, 2002, s. 392.

⁷ Kâmil Bayur, *a.g.e.*, s. 48-49.

⁸ Çetin, *a.g.m.*, s. 392.

⁹ Kâmil Bayur, *a.g.e.*, s. 49.

¹⁰ Çetin, *a.g.m.*, s. 392.

¹¹ Kâmil Bayur, *a.g.e.*, s. 49.

¹² Çetin, *a.g.m.*, s. 392.

büyük fayda sağladığı aşikârdı. Onun hizmet hayatını yakından bilen Ali Fuat Türkgeldi, bir makalesinde Kamil Paşa için şöyle söyler:

“Umûru dâhiliye ile tevaggul etmiş [meşgul olmuş] ve bizzat siyasiyat ile işigali elliyi mütecaviz [aşan] bir sinde başlamış olduğu halde, asıl mesleği olan Umûru Mülkiyeden ziyade Muamelâtı Siyasiyede asarı vukuf göstermiştir.”¹³

Kamil Paşa, devlet işleriyle meşgul olduğu dönemlerde yer yer müşahedelerini kaleme alarak layihalar şeklinde beyan etmişti. 1872 yılında sadaret makamına yazdığı bir layihasında devlet hayatı hakkındaki düşüncelerinin ne derece neşvünema ettiğini, nasıl olgunlaştığını açıkça görmek mümkündür. Bu layihada devletler hukukundan, büyük devlet ile münasebetten ve “*Bir milletin memleket dâhilinde vuku bulan ihtilâli ona hariç ile olan muharebeden ziyade zararı muciptir*” diyerek bir devletin kendi içinde güçlü olmasından bahsetmişti. İktisadi düşüncelerini sık sık dile getiren Kamil Paşa, Devleti Aliyye’nin Memâliki Şahanede bulunan maden ve ormanlar gibi doğal zenginliklerden yararlanması hâlinde devletin kuvvetini kat kat arttıracığı kanaatindeydi. Taşra hayatını iyi bilen paşa, buradaki aksaklıkları görmüş; özellikle mülkiye memurlarının zimmetine para geçirmelerini de tenkit etmişti. Buna bir nizam verilmesi konusundaki fikirlerini peyderpey çeşitli layihalarla açıklayarak ikaz etmişti.¹⁴

Kamil Paşa, sadaret makamına gelmeden önce, vazifeli olduğu yerlerde muhtelif badireler atlatmıştı. Bunlardan biri de Halep Valiliği sırasında, Halep’teki İngiliz konsolosunun, İstanbul’daki İngiliz Elçiliğine Kamil Paşa’nın bu isyan hareketi sırasındaki tutumundan dolayı verdiği raporlardan dolayı azledildiği Zeytin Vakası’dır (1877). Bu olay İngiltere’nin Halep konsolosu Henderson’un raporunda hikâye ettiğine göre, Zeytin Kaymakamı’nın Hristiyan bir hizmetçisinin para çaldığı gerekçesiyle kafasını kesmesiyle hadiseler baş göstermiş ve durum isyana dönüşmüştü. Kamil Paşa, Dâhiliye Nezaretine verdiği cevapta öne sürülen iddiaların uydurma olduğunu; bu işin esasında Ermeni meselesine dair bir giriş niteliği taşıdığı görüşündeydi.¹⁵

Mezkûr hadisenin görünüşte önemsiz gibi görünse de Avrupa’nın dikkatini çektiğini farkında olan Kamil Paşa, vakanın dış mihraklar tarafından başka mecraya

¹³ Kâmil Bayur, *a.g.e.*, s. 50.

¹⁴ Kâmil Bayur, *a.g.e.*, s. 50, 54.

¹⁵ Kâmil Bayur, *a.g.e.*, s. 60, 63.

çekilme gayretini çabuk fark etmişti. İngiltere Konsolosluğu, Paşa hakkında altı maddelik bir rapor hazırlayarak; bu raporlarda Kamil Paşa Zeytin'de iken bir Müslüman'ın öldürdüğü bir Hristiyan'a ait ceset Onun çadırına kadar getirilmiş; Paşa bu duruma hissiz davranarak kaldırılmasını emretmişti. Henderson'un bu tutumunu eleştiren Kamil Paşa, Ermenilerin şeytani bir plan çerçevesinde Yunanlılar ve Bulgarların güçlendiklerini gördükçe, Ermenilerin İngiliz desteğini alarak maksatlarına ulaşma gayretinde olduklarını düşünüyordu. Paşa'ya, bazı suçlar isnat edilerek töhmet altında bırakılmış; İngiltere'nin Babıâliyi kışkırtmasıyla vazifesinden azledilmişti. İsyanın bastırılması Paşa'yı bu akıbetten kurtaramamıştı.¹⁶Açıkta kaldığı süre boyunca kendisine aylık verilmemişti.¹⁷

Kamil Paşa'nın İstanbul'a geldiği dönemde devletin iç ve dış şartları ciddi olarak değişim geçirmişti. 31 Ağustos 1876'da tahta II. Abdülhamit çıkmıştı. Aynı yıl amcası Sultan Aziz'in tahtan indirilmesi, onun yerine tahta geçirilen sultan Murat'ın delirmesi Abdülhamit'te çeşitli vehimlerin müsebbibi olacaktı.¹⁸ Hatta bu durum psikolojik bir hastalık olarak bile görülmüştü.¹⁹

Bu süre boyunca Kamil Paşa kendini yetiştirme fırsatı bularak olgun ve tecrübeli bir devlet adamı portresi çizmişti. Özellikle iktisadi ve kalkınma konularındaki görüşleri dikkat çekiciydi. 1881 tarihli bir arızasında Fransızların hammaddeyi Osmanlı Devleti'nden temin edip, memleketlerinde işleyerek Fransız unu adıyla tekrar bizim topraklarımıza sokmalarından şikâyet etmişti. Bu konuda okkasını beş kuruşa aldıkları pamuğu kendi fabrikalarında işlemlerden geçirip Osmanlı ahalisine okkasını elli kuruşa veya daha fazlasına sattıklarından yakınmıştı.²⁰ Memlekette sanayi kurmak ve planlı bir çalışma sağlamak isteyen Paşa, ekonomik işlerden, demiryolları, fabrikalar ve bankalar üzerinde durmakta, yabancı sermaye konusunu ele almakta ve isabetli görüşler açıklamaktaydı. Daha Evkaf Nazırı iken 1883'te çiftçileri tefecilerin elinden kurtarmak için devlet varidatının [gelirlerinin]

---

¹⁶ Kamil Paşa'nın Halep'ten İstanbul'a gelişi "Hayat Ansiklopedisi"nde farklı yorumlanmıştır. Şöyle ki: "Kamil Paşa'nın Halep'te siyasi bir oyun oynayarak İngilizleri gücendirmiş görünerek İstanbul'a gelmeye çalışmıştır. Bu yargıya kanıt olarak Onun devlet kademelerine geldikten sonra daima İngiliz politikası gütmesi ve İngiliz dostu olarak iş görmesidir. Abdülhamit'in ecnebilerce sevilmeyenleri himaye etmesinden istifade ederek onun Halep'te entrika çevirdiği seziliyor. Bkz. Kâmil Bayur, *a.g.e.*, s. 71, 72, 73.

¹⁷ Hikmet Bayur, "Yeni Bulunmuş Bazı Belgelerin Işığında Kâmil Paşa'nın Siyasal Durumu", *Belleten*, XXXV. cilt, Sayı 137, 1971, s.72.

¹⁸ Kâmil Bayur, *a.g.e.*, s. 75.

¹⁹ Hikmet Bayur, *a.g.m.*, s. 65.

²⁰ Kâmil Bayur, *a.g.e.*, s. 80.

tezyidi [artırılması], ahalinin servetinin artmasına bağlıdır²¹ şiarından hareketle ile “Kredi Fonsye/Crédit Foncier” niteliğinde bankalar kurulmasını istemişti.²²

Kamil Paşa, bütün bunların kuvveden fiile geçmesi için Avrupa’dan alınacak sermaye gereksinimini göz ardı etmedi. Bu tür bir bağlantıda Avrupa’nın nüfuzunun artacağını söylemiş ve bunun için de Avrupa sermayesinin zaruri durumlarda acı bir ilaç gibi kullanılması tavsiyesinde bulunarak temkinli davranmıştı. Paşa, 1880-1884 yılları arasında yeni faaliyet alanlarında varlığını göstermişti. Memur meselelerine, malî işlere ait düşüncesi dolayısıyla oluşturulan “İntihabı Memurin Komisyonuna” ve Islahatı Maliye komisyonuna üye tayin edilmişti.²³

Kamil Paşa, 1885 yılında bir anlamda hükümdara yakın zevatlar arasında bulunarak devlet idaresinin sorumluluğunu üstüne alıp sadrazam olmuştu. 1876’da II. Abdülhamit’in tahta geçmesiyle Sadrazam Mithat Paşa’nın başına gelenler onu tedirgin etmişti. Ayrıca Padişahın zekâsının yanında vehimli bir insan olması ciddi anlamda yorulmasına sebep olmuştu. Saray etrafındaki söylentiler, o dönemde Padişaha verilen jurnaller zaman zaman sıkıntı yaşamasına hatta azledilmesine neden olmuştu.²⁴

Kamil Paşa’nın Sadaret makamına gelmeden evvelki Avrupa’nın ve Osmanlı Devleti’nin durumu karışıkta. Osmanlı Devleti, 93 Harbinde (1877-1878) Rusya ve Romanya tarafından yenilgiye uğramıştı. Bu yenilginin akabinde 3 Mart 1878 yılında Rusya ile Ayastefanos (Yeşilköy) Antlaşması’nı imzalamıştı. Fakat o sırada İngiltere’deki muhafazakâr hükümeti; Rusya’yı Balkanlar’dan, Boğazlar’dan, Akdeniz’den ve Hint yollarından uzak tutma siyaseti gereği, Osmanlı Devleti’ni koruyarak Rusya’ya karşı destek vermişti. İngiltere, bu durumda ümitsizlik içinde olan Padişah ile Kıbrıs ve Anadolu hakkında İstanbul ittifak anlaşmasını imzalamıştı (4 Haziran 1878). Daha sonra, mezkûr devlet Osmanlı Devleti’ni Ayastefanos Antlaşmasından vazgeçirip büyük devletler ve Osmanlı ile Berlin Antlaşmasını imzalamaya mecbur etti.²⁵

İstanbul Antlaşmasına göre; Rusya’ya karşı Osmanlı Devleti korunmuş, buralardaki Hristiyan tebaanın iyi idare edilmesi ve İngiltere ile anlaşarak ıslahatlar

---

²¹ Kâmil Bayur, *a.g.e.*, s. 92.

²² Hikmet Bayur, *a.g.m.*, s. 62.

²³ Kâmil Bayur, *a.g.e.*, s. 92, 94.

²⁴ Kâmil Bayur, *a.g.e.*, s. 96, 97.

²⁵ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkulâbı Tarihi*, 4.bs., I. cilt, I. kısım, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, s. 1, 2.

yapılması istenmiş, Kıbrıs Adası ve idaresi garantör olarak İngiltere'ye bırakılmıştı. Berlin Antlaşması da Ayastefanos Anlaşmasındaki bazı maddelerde değişiklik yapılarak yürürlüğe girmiş, Osmanlı Devleti'nin bu konuda kayıpları ve kazançları olmuştu. Devlet, Makedonya ve Edirne vilayetinin bazı parçalarını kazanmış ve Rus ordularının Ege kıyılarına inmesini engellemişti.²⁶

1878 yılına gelindiğinde iki önemli olay ile karşılaşılır. İlki, Mebusan Meclisinin Padişahın iradesiyle on üç şubatta süresiz olarak dağıtılması ikincisi ise Ali Suavi'nin Sultan Murat'ı Çırağan Sarayı'ndan kaçırıp tekrar tahta çıkarmak için yaptığı başarısız girişimdi. Bu arada, İngiltere İstanbul Antlaşmasında bahsi geçen Hıristiyanların korunması için Babıâli'ye bir nota gönderdi. Belirli umdeler içeren bu nota ile üstün olarak yapacağı düzeltme işlerinde erkin İngiltere'nin kontrolünde olacağını hissettirdi. Bu arada İngiltere-Afgan Savaşı patlak verdi. İngiliz-Hindistan kuvvetleri düzensiz olan Afgan güçlerini yenmişler ve Kabil'i ele geçirmişlerdi. Afgan Emiri Şir Ali Han, Semerkant'ta bulunan Rusların Türkistan valisinden (Kaufmann) yardım talep etti fakat istediği yardımı göremedi.²⁷

1881'de Mithat Paşa yargılanmaya edilmeye başlandı. Suriye valiliği sırasında iş göremez hâle getirilen Paşa, 1879'da istifa etmiş ve İzmir Valiliğine tayin edilmişti. Bu olayları müteakip, İstanbul gazetelerinde hakkında yazılar yayımlandı ve halkın gözünden düşmesi için çaba sarf edildi. Abdülaziz'e ölüm emri verenler arasında anılmaya başlamasıyla, 1881'de İzmir valisi iken tutuklandı. Fakat durumun ciddiyetini fark eden Paşa, Fransız Konsolosluğuna sığındı. Abdülhamit duruma müdahale ederek Paşa'nın orada tutulmasını istemişti. Nihayetinde, Mithat Paşa Abdülaziz'e suikast tertip edenler arasında anıldı ve ölüme mahkûm edildi. Sonra padişah tarafından affedilerek Hicaz'da Taif Kalesine hapsedildi.²⁸

Bu hadise Kamil Paşa'nın sadareti boyunca temkinli davranmasına, ibret almasına ve tedbirli olmasına vesile olacaktı. Çünkü Padişahın çevresinde kullukta birbiriyle rekabet eden bir sınıf vardı. Bir kısmı devlet ricalinden olan zevatlar verdikleri jurnallerle Padişahın vesvesesini artırıyorlardı. Memur hafiyelerde ehemmiyetli kişilerin gün içinde yaptıklarını padişaha bildiriyordu. Bu güruhların Padişah üzerindeki tesirleri oldukça aşikârdı.²⁹

²⁶ Yusuf Hikmet Bayur, *a.g.e.*, s. 2, 3, 4.

²⁷ Yusuf Hikmet Bayur, *a.g.e.*, s. 6,7, 10, 11.

²⁸ Yusuf Hikmet Bayur, *a.g.e.*, s. 20, 25.

²⁹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Sadr-ı Âzam Kâmil Paşa'nın Siyasî Hayatı İsimli Eser Dolayısıyla/II. Abdülhamid Devrinde Kâmil Paşa", *Bellekten*, XIX. cilt, Sayı 74, s. 206.

1881’de Almanya, Avusturya ve Rusya arasında Üç İmparator Anlaşması adı ile üç yıllığına bir muahede imzalandı. Bu anlaşmada Bismark’ın hedefi; Fransa’yı Alsas-Loren’e ait amaçlarında, Rus yardımından mahrum bırakmak ve üç devletin Doğu’da ortak bir siyaset meydana getirmesiydi. 1882’de Almanya, Avusturya ve İtalya arasında, Tunus’un Fransa tarafından işgal edilmesine tepki olarak beş yıllığına gizli muahede imza edildi. Bu anlaşma ile İtalya, Fransa’ya karşı korunmuş olur; Almanya’da daha çok İtalya’nın Fransa ile birleşmesinin önüne geçmek istemişti. Avusturya ise halkın çoğunluğu güney vilayetlerdeki teyakkuzu engellemek ve Rusya ile girilecek bir harp olursa İtalya tarafından emin olmak emelindeydi.³⁰ Bu olaylar yaşanırken, Kamil Paşa, Padişah’ın pek de hoşuma gitmeyecek olan görüşlerini layihalarında açık bir şekilde söylemişti. Paşa, mezkûr layihalardan sonra, 7 Aralık 1881’de “hasbel icap” denilerek görevinden azledildi. İki gün sonra yüz lira aylıkla Nafia Komisyonu üyesi yapıldı. Sonrasında; Evkaf Nazırı oldu.³¹

Bu hadiselerden üç yıl sonra Kamil Paşa sadrazamlık görevine getirildi (1885). Bu dönemin iki önemli hadisesi: Mısır ve Şarki Rumeli Meselesiydi. Mısır 1882 yılında İngilizler tarafından işgal edilmişti. Onları Mısır’dan çıkarmak için gösterilen çabalar sonuç vermemişti. Kamil Paşa, uzun görüşmeler sonucunda İngilizlerle bir anlaşmaya vardı (1887); buna göre İngilizler üç yıl sonra Mısır’dan çekilecek, bir zaruret anında Osmanlı Hükümeti buraya asker çıkarırsa, İngilizlerde aynı şekilde hareket edecekti. İngiltere kraliçesi (Vitroia) bu anlaşmaya razı olsa da Abdülhamit, Rus ve Fransız elçilerinin karşı çıkması, kendisinin kaygılarıyla da birleşince anlaşma menfi sonuçlanmıştı. Osmanlı Devleti ile İngiltere arasındaki sürüncemede kalan hadise, İngiltere’nin büyük devletlere tavizler vererek işgal çeşitli ölçülerde 1882’den 1954’e kadar devam etmiştir³² Kamil Paşa, bu olayda bir ara istifa etmeyi dahi düşünmüştü.³³

1882’de imzalanan Üçlü İmparator Anlaşması Çar’ın Bulgaristan’da tekrar güç elde edip İstanbul ve Boğazları ele geçirmek istemesi üzerine bozuldu (1887). Çar’ın bu gibi emellerine karşılık İngiltere, Avusturya ve İtalya arasında “Doğu Üç Taraflı İttifak”ı denilen bir yapı kuruldu.³⁴ Bu arada Şarki Rumeli Meselesi de palazlanmaya başlayacaktı. Bu bölgede muhafazakâr ve liberal iki partinin Bulgaristan ile birleşme

---

³⁰ Kâmil Bayur, *a.g.e.*, s. 99, 101.

³¹ Hikmet Bayur, *a.g.m.*, s. 66.

³² Hikmet Bayur, *a.g.m.*, s. 64.

³³ Kâmil Bayur, *a.g.e.*, s. 146-147.

³⁴ Kâmil Bayur, *a.g.e.*, s. 108.

konusunda hizipleşmesi çözümün gecikmesine sebep olmuştu. Muhafazakârlar Rusya'nın rızasını alma, liberaller ise herhangi bir şarta bağlı kalmadan sonuca ulaşılması taraftarıydı.³⁵

1885'te Bulgarlar Şarki Rumeli'yi işgal etmişti. Filibe'de bulunan bölge valisi Gavril Paşa'yı yakalayarak Edirne'nin kuzeyinde bulunan Cisri Mustafa Paşa köprüsünü havaya uçurup; Osmanlı Devleti ile bağlantıyı kesti. Bulgaristan ve Şarki Rumeli'nin birleştiğini ilan etti. Prens Aleksandr da bu durumu resmen kabul etti.³⁶ 1886'da Osmanlı ile Prens Aleksandr arasında bir anlaşma yapıldı. Prens, Şarki Rumeli valisi oldu. Kırcaali kazası, Rodop'taki bazı Pomak köyleri Şarki Rumeli'den ayrılıp Edirne'ye bağlanarak Osmanlı idaresine geçti.³⁷

Mısır ve Şarki Rumeli Meselelerinde Rus Sefaretinin yaptığı madrabazlıklar Kamil Paşa'nın, Rusların hedefini açıkça ortaya koymuş, hem de Padişahın endişelerini gidermişti. Böylelikle büyük devletlerin ve Balkan hükümetlerinin Osmanlı Devleti aleyhinde olan emelleri önlenmişti.³⁸ Kamil Paşa, 1887 yılında kendisine yapılan suikastı, güttüğü politikalarla bağlantı kurarak yabancıların bir tepkisi olarak değerlendirmişti. Bu hadiseyi gerçekleştiren şahsın sorgusu, duruşması ve mahkûmiyeti gizli tutulmuştu. Karanlıkta kalmış olan bu hadise, Paşa tarafından siyasi mahiyetli bir teşebbüs olarak görülmüştü.³⁹

Tarihler 1890'ı gösterdiğinde Abdülhamid, Serkarini/Başmabeynci Hacı Ali Bey'i Kamil Paşa'ya gönderdi. Yaptığı hizmetlere taltif olarak Hazine-i Hassadan ayrıca maaş⁴⁰, ya da irat olarak emlâk ve akar teklif etti. Paşa, bu lütuf karşısında “devlet hazinesinden almakta olduğum maaşı bile hak etmiyorum. Diğer ihsanları da ne alaka ile kabul ederim”⁴¹ şeklindeki beyanı ile Padişah'ı reddetmişti. Aynı gün Paşa, Padişahın huzuruna çıkarak, “maruzatımın kabul etmemek manasında olmadığını, mazhar olduğum teveccühün, en sermaye-i servet olduğunu, devlete bihakkın hizmet ile istihkak kesbettiğimde mükâfatımı kendim istirham edeceğim” açıklamasına Padişah sükût ile cevap vermişti. Fakat ertesi gün; İngiltere sefirinin

³⁵ Yusuf Hikmet Bayur, *a.g.e.*, s. 43.

³⁶ Kâmil Bayur, *a.g.e.*, s. 109.

³⁷ Yusuf Hikmet Bayur, *a.g.e.*, s. 50.

³⁸ Kâmil Bayur, *a.g.e.*, s. 120, 124.

³⁹ Kâmil Bayur, *a.g.e.*, s. 129, 130. [Bu suikast, Paşa Babâliye girerken düzenlenir. Tabanca ile üzerine dört el ateş edilir. Fail yakalanmış olsa da tahkikat sırasında işin üç yüzünü anlayan Padişah, bir mesele çıkmasından imtina ederek işin saklı tutulmasını istemiştir. Fakat Padişah'a İzmir'den yolladığı bir arızasında (1904) Kamil Paşa: sarıh bir şekilde suikastı Rus elçiliğinin düzenlediği dile getirmiştir.]

⁴⁰ Paşa'nın aylığı 750 altın liradır. Yirmi kadar odası olan bir konakta kadın erkek 10-15 hizmetçi ve çok kalabalık bir aile efradını beslemektedir. Hikmet Bayur, *a.g.m.*, s. 83

⁴¹ Kâmil Bayur, *a.g.e.*, s. 149.

ziyaretinde sadrazamın hazır bulunması gerekirken nazırların çağrılmasına rağmen Kamil Paşa davet edilmemişti. Padişah bir anlamda tepkisini böyle göstermişti.⁴²

Esasında buradaki amaç; Padişahın, ekseriyetle yaptığı şahısları taltif ederek pasif ve söz dinler hale getirmektir. Muhtemeldir ki deneyimli ve olgun bir devlet adamı olan Kamil Paşa, önceki tecrübelerini de hesaba katarak böyle bir ihsanın ileride Padişah muhafazası getireceğinden, bağımsız bir karar mekanizmasının olamayacağından çekinmişti. Hadisenin özü bir “tahakküm” çekişmesidiydi.

Hadiseler bununla kalmayıp daha ileriki günlerde Padişah, Kamil Paşa’yı bir konuşma esnasında avamnuvazlık/halk dalkavukluğu ve popülerité/halk teveccühünü kazanma ile suçlamıştı. Böyle bir şeyin kendisine ne getireceğini anlatan Paşa bu tasalluttan kurtulmak için “*Efendimiz iyi bilsinler ki benim dünyada bir emelim varsa o da şu sadaret hizmetinden kurtulmaktır*” ifadesini kullanmış ve sıkıntısını dile getirmişti. Aynı Mithat Paşa’da olduğu gibi Kamil Paşa’nın aleyhine bir gazetede yazı çıkmış, imtiyaz sahibi emrin yukardan geldiğini söylemişti. Paşa’ya göre Abdülhamit’in maksadı kendisini gözden düşürmek olsa da bunda başarılı olamamıştı.⁴³

Abdülhamit’in çevresindeki zevatlar -saray adamları- onun vehmini arttırmaya başlaması, Kamil Paşa’nın seraskerler ile bir olup Padişah’ı devireceklerine dair jurnallerin ulaşması ortalığın karışmasına neden oldu. O gün meydana gelen hadiseler⁴⁴ dizisi de her şeyin bu yönde zuhur edeceği telaşını doğurmuştu. Kamil Paşa’nın Batılı devletlerle iyi geçinmek siyasetinden Rusya rahatsızdı. Bunun yanında bir süre onun hükümetinde Maliye Nazırlığı yapmış olan Mahmut Celalettin Paşa ve oğlu Münir Bey, Rus büyükelçisi Nelidof’a gönderildiğinde, büyükelçi Kamil Paşa hakkında; İngiliz siyasetini⁴⁵ takip etmesinden dolayı rahatsızlıklarını dile getirmişti. Bütün hadiselerden mülhem Kamil Paşa, resmî sicil kayıtlarına göre 4 Eylül 1891’de azledilmişti. Yerine Girit’te komutan ve vali vekili olan Müşir Mareşal Cevat Paşa

---

⁴² Kâmil Bayur, *a.g.e.*, s. 149, 150.

⁴³ Kâmil Bayur, *a.g.e.*, s. 150, 151.

⁴⁴ İstanbul’daki şiddetli fırtınadan ve yağmurdan gaz borularının patlaması, Beşiktaş’ta Zekiye Sultan Sarayı’nda yangın çıkması ve ahalinin toplanması Serasker Ali Saip Paşa hastalanarak vefat etmesi; Cülus gününde [Padişah’ın tahtta çıktığı gün] donanma fişeğinin infilâk etmesi.

⁴⁵ Kamil Paşa yayınlanmış olan notlarında: İngiltere’nin dostluğu muhafaza edip düşmanlığından sakınılmadır; öteden beri Rusya’nın karşısında bir metin set hükmünde olan Devlet-i Aliyye’nin zaaf ve sükûtunu emel eden Rusya’dan başka bir devlet var mıdır? Asla yoktur. Hikmet Bayur, *a.g.m.*, s. 69

atanmıştı. ⁴⁶ Paşa, azlinden sonra Yıldız Sarayı'nda makam sahibi bir şahsiyete; vücudunun yorgun düştüğünden, maişet sıkıntısından bahsetmişti. ⁴⁷

Bu haberi alan Alman Büyükelçisi Radoviç, Kamil Paşa'nın azledilmesi hadisenin devlete ihanetten dolayı ise, Alman hükümeti tarafından tevdi edilen ve devletin en büyük nişanı olan *Aigle Noir* nişasının geri alınması gerektiğini söyler. Bunun üzerine Padişah; "Kamil Paşa, devlete sadakatle hizmet etti, bundan dolayı memnunum. Kendisinin azli mücerret eski bir âdete ⁴⁸ binaen gerçekleştirildi" cevabını verir. ⁴⁹

Dört yıl sonra, Anadolu'da Ermenilerin isyanı patlak vermişti. Sason (Muş ili içerisinde) isyancılarına karşı mücadele edilmesi yabancı devletlerin (İngiltere, Fransa, Rusya) iç işlerimize karışmasına sebep olduğundan Kamil Paşa, Said Paşa'nın yerine tekrar sadaret makamına getirilmişti (3 Ekim 1895). ⁵⁰ Göreve geldikten iki gün sonra, Padişaha sunduğu bir arizada; sorumlu ve yetkili bir hükümet kurulmasını bakanların sadrazam tarafından seçilmesini ve sarayın işlerine karışmamasını istemişti. Fakat bunların hiçbiri yapılmayarak sadaret makamından azledilmişti (7 Kasım 1895). ⁵¹

Görevde olduğu ve açıkta olduğu zamanlarda bile peşinde hafiyeler eksik olmayan Paşa ⁵², azlinden sonra İstanbul'dan uzaklaştırılmak istendi. ⁵³ Halep'e gönderilme çabasına rağmen Paşa, sağlığından dolayı bu karara mukavemet etti. Elçilerin aracılığı üzerine Sultan ısrarından vazgeçip Paşa'yı Aydın Valiliğine atandı. ⁵⁴ Tabii ki bu atamadan sonrada saraya jurnaller gitmeye devam etmişti. Bunlardan birisi de Kamil Paşa'nın İzmir'de münferit bir idare kurma planlarının olduğu yönündeydi. Vehmi daha çok artan Padişah, Ferit Paşa ⁵⁵ 'nın yönlendirmeleriyle Paşa'yı Midilli ve Rodos'a göndermeyi dahi düşünmüştü. Fakat bu

---

⁴⁶ Hikmet Bayur, *a.g.m.*, s. 89.

⁴⁷ Hilmi Kâmil Bayur, "Kâmil Paşa'nın 1. Sadaretinden Azli", *TEM*, 1 Nisan 1980, Sayı 4, s. 29-30.

⁴⁸ Yusuf Hikmet Bayur, bu kadim âdeti şöyle tevîl etmiştir: III. Ahmet'in Patrona Halil ayaklanmasında tahttan indirildiği sırada, yerine geçen kardeşi II. Mustafa'nın oğlu, I. Mahmut'a şu öğütlerde bulunmuştu: "Vezirine teslim olma ve daima ahvalini tecessüs eyle; beş, on sene birini vezaretle müstakil istihdam etme ve sözlerine itimat etme..." İşte bu öğüt bu azlin sebebi olarak görülmüştür. Hikmet Bayur, *a.g.m.*, s. 90.

⁴⁹ Bayur, *a.g.e.*, s. 159, 160.

⁵⁰ Abdülhamit'in, Kamil Paşa'yı takdir ettiğinden mi yoksa onu yeniden sadaret makamına getireceğinden mi bilinmez. Daha önceleri üç yüz lira olan mazuliyet (açıkta kalma) aylığını dört yüz liraya yükseltir (31 Ağustos 1894). Hikmet Bayur, *a.g.m.*, s. 91.

⁵¹ Hikmet Bayur, *a.g.m.*, s. 92.

⁵² Hikmet Bayur, *a.g.m.*, s. 92.

⁵³ Uzunçarşılı, *a.g.m.*, s. 211.

⁵⁴ Çetin, *a.g.m.*, s. 393.

⁵⁵ O dönemin sadrazamı Avlonyalı Ferit Paşa

hüküm düşünce safhasında kalmış, uygulanmamıştı.⁵⁶ Bu arada Aydın vilayetinde çıkan Çakırcalı Mehmet⁵⁷ ve diğer bazı eşkıya hareketlerinde, Kamil Paşa arızalarında eşkıya silahlarına karşılık (martin tüfek), jandarmanın silahlarının (şinayder) hafif kaldığını belirtse de Paşa'nın mezkûr bölgede hidivlik (valilik) ilan edeceği söylentisi gerekli takviyenin yapılmasını önlemişti.⁵⁸

İngiliz ve Fransız başkonsolosların ikazı ile İngiliz Konsolosluğunun Kamil Paşa için daha emin olacağı düşünülmüştü. Azlinin ertesi sabahı gezintiye çıkan Paşa, maiyetindeki iki jandarmayı İngiltere Konsolosluğuna girdikten sonra geri göndermiş, kendisi orada kalmıştı. Bu olayın Babiâli tarafından duyulmasıyla görevi tam bir şekilde yapmadığı için Sait Paşa Merkez Kumandanlığı görevinden azledilmişti (13 Ocak 1907).⁵⁹ Kamil Paşa'nın bu tür mugayir davranışları Padişahın daha büyük tepkisine yol açmıştı. Paşa'nın Kıbrıs'a gitmesi mülahaza edilirken, II. Abdülhamit İstanbul'a gelmesini istemiş; kendisine Nişantaşı'nda bir konak hazırlandığını saraydan bildirmişti. Kamil Paşa, öncesinde Rodos'a gitmeyi teklif etse de İstanbul'a gelmiş, Halil Paşa Konağına yerleşmiştir.⁶⁰

Kamil Paşa, İzmir'de on bir yıl görevini ifa ettikten sonra İstanbul'a dönmüş, Makedonya meselesi tekrar patlak vermişti. Esasında bu mesele, 1898 yılının sonunda ve 1899 yılının başında palazlanmaya başlamıştı. Mezkûr yerdeki Hristiyanlar, Osmanlı yönetiminde olmaktan memnuniyetsizlikleri dile getirmeye başlamışlar, bu durum ekseriyetle de büyük devletler tarafından körüklenmişti.⁶¹ Bu konuda Kamil Paşa, Avusturya ve İngiltere'nin yanında yer alarak Balkanlar'daki Rus siyasetini önlemek için bu devletlerle temasın mantıklı olacağı kanaatindeydi.⁶² Ayrıca 1904 yılında uzakdoğu'da Rus-Japon Savaş'ı -bu savaşta Rusya mağlup oldu-, Rusya'nın Avrupa politikasını değiştirmiş; bu minvalde Makedonya meselesi önemini

---

⁵⁶ Bu olayı duyan Kamil Paşa, Mithat Paşa'nın durumuna düşmemek için İngiliz Büyükelçiliğine sığınmıştır. Padişah bu hadiseden sonra Paşa'nın şahsına ve İngiltere Devleti'ne resmen güvence vermiştir. Bu teminat üzerine konsoloshâne'yi terk edip on bir yıl süren Aydın valiliğinden sonra İstanbul'a gelmiştir (12 Ocak 1907).

Uzunçarşılı, *a.g.m.*, s. 211; Kâmil Bayur, *a.g.e.*, s. 215; Çetin, *a.g.m.*, s. 393.

⁵⁷ Bu hadisede Kamil Paşa'yı yıpratmak adına, oğlu Sait Paşa'nın Çakırcalı Mehmet'ten para aldığı ve ona yatalık ettiği iddiası ortaya atılmıştır. Hâlbuki o dönemde maaş sahibi, anneden kalma arazileri olan ve Beyrut'un en zengin eşraflarından birinin kızı ile evli idi. Kâmil Bayur, *a.g.e.*, s. 211.

⁵⁸ Uzunçarşılı, *a.g.m.*, s. 213; Hikmet Bayur, *a.g.m.*, s. 96.

⁵⁹ Kâmil Bayur, *a.g.e.*, s. 213.

⁶⁰ Uzunçarşılı, *a.g.m.*, s. 217-218.

⁶¹ Yusuf Hikmet Bayur, *a.g.e.*, s. 138.

⁶² Kâmil Bayur, *a.g.e.*, s. 225.

kaybetmişti. Aynı yıl İngiltere ve Fransa da anlaşarak aralarındaki müzmin problemleri halletmişti.⁶³

Kamil Paşa, Makedonya meselesinde Yunanistan ve Romanya ile Bulgaristan aleyhine bir ittifak kurmak için fikir beyan etmişti. 1907'den sonra bu meseleyi kendi var olma politikasına uydurmaya çalışmış, bu durumun doğal sonucu olarak da menfaat çatışmaları yaşanmaya başlanmıştı. Makedonya'da yapılması gereken ıslahatların niteliği de müzakere edilmişti. Bu şartlar içinde 9 Haziran 1908'de Reval Görüşmeleri yapılmış, Makedonya meselesi ıslahatı konuşulmuş, nasıl olması gerektiğine dair bir program uygulamaya koyulacak iken Meşrutiyet ilan edilmiş, Padişahın emri ile Kamil Paşa Meclisi Vükelâya memur edilmişti.⁶⁴

Rumeli'de başlayan Meşrutiyet hareketinin büyüdüğünü ve genişlediğini bildiren malumatlar kısa zamanda saraya kadar geldi. Abdülhamit, Meclis-i Vükelâyı sarayda toplamış ve nazırlarında meşrutiyet yanlısı olduğunu gözlemlemişti. Meşrutiyetin ilan edilmesi üzerine de on beş gün sonra Kamil Paşa üçüncü defa sadaret makamına getirilmişti.⁶⁵ Kanun-i Esasi'nin tekrar yürürlüğe girmesinde iki saik etkili olmuştu: Birincisi: Baskı ve yasaklar; ikincisi: Halkın ve aydınların yönetimden memnun olmamasıydı. Bir tevile göre yönetimin içerde ve dışarıda uğradığı başarısızlıklar ve çok ağır baskılar dolayısıyla Kanun-i Esasi'yi yürürlüğe koymaya mahkûmdu ve meşrutiyete geçme zorunluluğu ortaya çıkmıştı.⁶⁶

Bu hareketin başlangıcında İttihat ve Terakki ne devrimci ne ihtilâlcı olmuştu. Hatta başa geçmek düşüncesi yerine Padişah ve hükümet üzerinde manevi baskı ile Kanun-i Esasi'yi uygulayarak ülkeyi daha iyi bir yönetime zorlama amacı gütmüştü. Bu noktada genel olarak "muhafazakâr" bir duruş sergilemişti. Fakat 1906'nın sonralarına doğru ihtilâlcı bir yapıya bürünerek propagandasını ona göre yapmıştı.⁶⁷

1908'de zuhur eden tartışmalara gelince din, devlet, hukuk sorunları konuşulurken, geniş anlamda geleneklerin akıbeti de tartışılmaya başlandı. Esasında bunun geçmişi, Jöntürkler'in Fransa'daki *devrimcilik*, *ulusçuluk*, *liberallik* akımlarından etkilenmelerinin tezahür etmiş hâliydi. Bu dönemde geniş kapsamlı bir ideolojik farklılaşma dönemi olduğu için düşünce akımları birbiri ardına necat yolları olarak belirmişti. Bu buhran içinde, çağdaş bir devlet haline gelmek için Tanzimat ile

⁶³ Kâmil Bayur, *a.g.e.*, s. 228; Yusuf Hikmet Bayur, *a.g.e.*, s. 186.

⁶⁴ Kâmil Bayur, *a.g.e.*, s. 240.

⁶⁵ Kâmil Bayur, *a.g.e.*, s. 241.

⁶⁶ Yusuf Hikmet Bayur, *a.g.e.*, s. 247, 250.

⁶⁷ Yusuf Hikmet Bayur, *a.g.e.*, s. 263, 264, 267, 268.

başlayan devleti dinden ayırma yolu ileriye götürölmek istenmişti. Fakat düşünce akımlarının bu konuda sundukları fikir pratiklerinin müşterek tarafları oldukça azdı. Daha çok bir çatışma, üstün gelme durumu mevcuttu.⁶⁸

Meşrutiyet'in beklenmedik anda yeniden ilan edilmesi, Padişahın mukavemet etmek yerine teslim olmaya karar vermesi, gerek ülkeyi gerekse bürokratik kadroyu büyük bir kargaşaya düşürmüştü. Bu olay hükümetin moralini bozmuş, bürokratik yapı da çatlaklar meydana getirmişti. Cemiyet padişah otoritesini devre dışı bırakıp muteberliğini pekiştirse de; iktidara çekmek yerine bu erki kabineye bırakarak sadece mevcut anayasayı muhafaza etmekle vazifeli bir komite olarak geri planda kalmıştı. Böyle bir "temkin makamında" hareket edilmesinin nedenini Jöntürkler'in tutucu yapısında aramak gerekirdi. Çünkü 1908 hareketinin gayesi: Toplumsal bir değişiklik yapmak istemeyen, mazide kabul edilmiş bir anayasayı tekrar yürürlüğe sokarak devleti kurtarmaktı.⁶⁹ Cemiyetin muktedir olmasının önünde bazı handikaplar vardı. Bunlar; merkezi olmayışları, düzenli, ülke çapında bir örgütlenmeye malik olmamaları; dıştaki düşünsel mekanizmanın -Makedonya ve civarı- içte yani yerelde idareyi devralacak güce hazır olmaması şeklinde izah edilebilir.⁷⁰

1908 hareketinin düşünce safhası belli aşamalarla oluşmuş fakat oturmuş, muayyen bir "mekân" edinmiş değildi. Pratik aşaması bu noktada ivedilik arz etmiş, "anayasal" bir zeminin sürekli altı çizilmişti. Bütün bunlardan mühlhem Sait Paşa 5 Ağustos'ta istifa etmiş, Kamil Paşa, 6 Ağustos'ta sadaret makamına atanmış⁷¹ ve Paşa'ya kabine kurma görevi verilmişti. Cemiyet, kabineyi destekleme ve halktan kanunların işleyişi için onlarla işbirliği yoluna gitmişti. Gaye; Babıâli ile ilişkileri sıkı tutarak Saray'ın iktidarı tekeline alma çabalarına engel olmaktı. Böylece cemiyet doğrudan olmasa da etkin bir rol almadan "Meşrutiyet'in bekçisi" oluyordu. Kamil Paşa'nın hazırladığı program devleti ıslahatlarla çağdaş bir hâle getirmektir. Saray, yandaşlarını ödüllendirmek, muarızlarını susturmak için hizmet beklemeden memurlara aylık bağlama siyasetini gütmüştü. İlki "zaid memurların" artmasını ikincisi ise karşıtların "pasif zevatlar" olarak kalmasını sağlamıştı.⁷²

---

⁶⁸ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Haz. Ahmet Kuyaş, Yapı Kredi Yay., 26.bs., İstanbul, 2018, s. 390, 410, 430.

⁶⁹ Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki (1908-1914)*, Çev. Nuran Yavuz, Kaynak Yay., 9.bs., İstanbul, 2013, s. 31, 32, 33.

⁷⁰ Ahmad, *a.g.e.*, s. 36

⁷¹ Bu atama İngiltere tarafından müspet karşılanmış; kral VII. Edward, Abdülhamit'e bir tebrik telgrafı dahi çekmiştir. Kâmil Bayur, *a.g.e.*, s. 244.

⁷² Ahmad, *a.g.e.*, s. 38, 39, 40.

Bu arada 1908 Ekiminde, Bulgaristan'ın tam bağımsız olması, Avusturya-Macaristan'ın da Bosna ve Hersek'i kendi imparatorluğuna katması bunalımları patlak verdi. Kamil Paşa; Sırbistan, Romanya ve Yunanistan ile ittifak kurmak istese de başarılı olamadı. Seferberlik ilan etmeye kalkışsa da Harbiye Nazırı Ali Rıza Paşa'dan olumsuz yanıt almıştı. 7 Ekim'de "Kör Ali" adıyla maruf Hoca Ali Efendi liderliğinde bir grup saraya yürüdü ve Meşrutiyet'in kaldırılıp şeriatın getirilmesini, padişahın yeniden ümmetin başına geçmesini istedi. Daha sonra Mizan dergisi başyazarı Murat Bey, Nazif Sururî ve eski bir şeyhülislâmın oğlu olan Cemil Molla ile birleşerek meşrutiyet karşıtı bir grup kurdu. Babîâli tarafından fark edilen bu durum neticesinde Murat Bey tutuklanarak sürüldü ve yanındakiler hapse mahkûm edildi. Bu tür hadiselerin yaşanması üzerine, İttihat ve Terakki Cemiyeti 22 Ekim'de *Şurayı Ümmet* gazetesinde bir bildiri yayımlayarak orduya bağlılığını ilan edip irticai olaylara karşılık tavrını ortaya koymuş oldu.⁷³

Bu noktada Kamil Paşa ve cemiyetin ilişkisi karşılıklı anlaşmaya değil, zorunluluk ve çıkar ilişkisine dayalıydı. İktidara doğrudan egemen olamayan cemiyet, saray ile rabitasız, devleti kendi adına yönetecek Kamil Paşa gibi liberal görüşlü birine muhtaçtı. Buna mukabil Paşa da saray ile kendi arasında dengeyi sağlayacak bir öge olarak cemiyeti göz ardı etmiyordu. Sonuçta tarafların durumu idare etme namına temkinli davrandıkları, birbirilerine güvenmedikleri sarih bir şekilde ortadaydı.

1908 seçimlerine gelindiği vakit, cemiyetin oynadığı tesirli role karşılık liberal ciheti ağır basan Prens Sabahattin, Kamil Paşa gibi meşhur adayları olan Osmanlı Ahrar Fırkası⁷⁴ nda seçimlere girmişti. İstanbul'dan mebus çıkaramayan fırka, Ankara'dan sadece Mahir Sait Bey'i mebus olarak meclise yollamıştı.⁷⁵

Seçimlerin sonucunda ciddi bir tehlike olmayacağı düşünülerek Padişahın başta kalmasında sakınca görülmemişti. Muktedir olan Padişah yerine iktidar düalist bir şekilde Babîâli ile cemiyet arasında paylaşılmıştı. Kamil Paşa, peyderpey kendi içinde ihtilaflara düşen cemiyetin, resmî bir sıfattan nakıs olmasına karşılık perde ardından işlere karışmasına razı değildi. İstanbul seçimlerinde başarılı çıkan cemiyeti hiçbir zaman ehemmiyetli görmemişti. Asıl tehlike padişahı gelecek için. Cemiyetin, sarayın gücünü kısmış; azaltmış olsa da ileride bir soruna dönüşeceğini tahmin etmemişti. Kamil Paşa, Bulgaristan ve Avusturya ile anlaşmaya varamamasından

---

⁷³ Ahmad, *a.g.e.*, s. 42, 43, 44, 45.

⁷⁴ Kuruluşu: 14 Eylül 1908.

⁷⁵ Ahmad, *a.g.e.*, s. 47.

dolayı mücrim ilan edilse de cemiyet Paşa'yı devirmek gibi bir gaye gütmemişti. Hatta Talat Bey, İngiliz büyükelçisine, cemiyetin Paşa'yı iktidarda tutmak ve dahi engin tecrübesinden istifade etmek adına ona güvendiklerini beyan etmişti.⁷⁶

Kamil Paşa'ya karşı muhalefet eden Hüseyin Cahit, Paşa hakkında gensoru vermiş; politikalarından rahatsız olduğunu dile getirmişti. Kabinenin güvenoyu alması, cemiyetin yenilgisi olarak nitelendirilmişti. Bu hâl, cemiyet içinde rahatsızlıklara yol açmış, Paşa'nın devrilmesini istemişlerdi. Kamil Paşa'nın kabinede keyfi değişiklikler yapması⁷⁷, Padişah'ı ve cemiyeti telaşa düşürmüştü. *Tanin* gazetesinde bu hareket; bir hükümet darbesi, meclisin haklarını ihlâl ve anayasa ilkelerini çiğnemek olarak değerlendirilmişti.⁷⁸ Hatta limanda bulunan savaş gemilerinin kaptanları kabinedeki değişiklikleri meşrutiyete bir darbe olarak görmüş, hükümeti tehdit etmişti.⁷⁹

Kamil Paşa, İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Padişah arasında bir iktidar savaşına dönüşmüş; bu duruma daha fazla tahammül edemeyen Paşa görevinden istifa etmişti (13 Şubat 1909). Bir gün sonra yerine Hüseyin Hilmi Paşa getirilmişti. Bu olaya İngiliz gazeteleri muhalefet etmiş, Paşa'nın düşmesinden İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni sorumlu tutacak yazılar kaleme almıştı. 1908'den beri dış politikada İngiltere'ye meyli olan Jöntürkler, cemiyetin bu tavrı ile daha soğuk bir havaya bürünmüştü.⁸⁰

Cemiyet, daha sonları Kamil Paşa'yı gizlice sadrazam yapmak istese de⁸¹ istifasından sonra nüfuzunu kırma propagandalarına devam etmişti. 31 Mart 1909'da İstanbul'da meşrutiyete mugayir bir ayaklanma başladı. Bu ayaklanmayı bastıran hareket ordusundan biri bir kişiye yazdığı mektupta şunları söylemiştir: “*Muvaffakiyeti deliranelerini tebrik ile beraber namı âli ve şanı askerileri tariflerde dahi hayır ile yâd olunmak...*”⁸² Bu vaka, ittihatçılar için “tek parti diktatoryası” olarak değerlendirilmiş; ülkeyi felaketten kurtararak cemiyetin her zamankinden daha çok güçlendiği şeklinde tevil edilmişti.⁸³

---

⁷⁶ Ahmad, *a.g.e.*, s. 50, 51, 52.

⁷⁷ İkinci ordu kumandanı Nazım Paşa, Harbiye Nazırı Ali Rıza Paşa'nın yerine; Amiral Hüseyin Hilmi Paşa ise Bahriye Nazırı Arif Paşa'nın yerine getirildi.

⁷⁸ Ahmad, *a.g.e.*, s. 52, 53, 54.

⁷⁹ Kâmil Bayur, *a.g.e.*, s. 294.

⁸⁰ Ahmad, *a.g.e.*, s. 56, 57, 58, 59.

⁸¹ Ahmad, *a.g.e.*, s. 76.

⁸² Kâmil Bayur, *a.g.e.*, s. 302-303.

⁸³ Ahmad, *a.g.e.*, s. 69; Recia G. Okandan, *Amme Hukukumuzun Ana Hatları*, 1959, s. 345; Kâmil Bayur, s. 301.

Kamil Paşa, sadarettten istifa ettiğinde 77 yaşındaydı. Tecrübeli devlet adamı 1910 kışında zatürreye tutuldu. Hava değişimi için İzmir'e ve oradan Mısır⁸⁴ seyahatine çıktı. Bu sırada Kıbrıs'a da uğrayarak çeşitli gözlem ve incelemelerde bulundu.⁸⁵ Mısır'da Hindistan gezisine çıkmış olan İngiltere Kralı V. Georges ve Kraliçe'nin daveti üzerine bir öğle yemeğinde bir araya gelmişlerdi. Bu olay İngiliz, Arap ve Osmanlı basınına yansımış; Paşa her ne kadar bu görüşmeyi yazılı olarak bildirmiş olsa da⁸⁶ İttihat ve Terakki taraftarlığı yapan basında ağır tenkitlere uğramıştı. Paşa, bir süre sonrada Mısır'dan İstanbul'a döndü.⁸⁷

Bütün bunlar zuhur ederken İttihatçıların, Kamil Paşa'dan sonra sadrazam olan Hüseyin Hilmi Paşa ile bir türlü yıldızı barışmayacaktı. Çünkü 31 Mart'ta isyancılara mukavemet etmemiş, teslim olmuştu. İsyanın bastırılmasından sonra, Mahmut Şevket Paşa tarafından sadrazamlığa yeniden getirilmiş ve cemiyet ile ordu arasındaki çatışmaya müdahil olmamıştı. Bu nedenle cemiyet tarafından istenmeyen adam ilan edilmişti. Fakat Hüseyin Hilmi, istifa gerekçesini; şahsi olarak beyan etmiş, cemiyet ile olan batını husumetine değinmemişti. Bu arada cemiyet bir taraftan ekonomik reformlar ile meşgul iken gerek cemiyetin içindeki göz ardı edilen muhalif gruplar; gerekse tutucu gruplar yeniden ortaya çıkmaya başladı. 21 Şubat 1910'da kurulan Ahali Fırkası'nın kurulması buna örnekti.⁸⁸

İçteki ahval böyle iken Temmuz 1911'de İtalya, Osmanlı İmparatorluğu'na savaş ilan etti ve Trablusgarp'a saldırdı. Balkan devletleri bu durumu fırsat bilerek Osmanlı İmparatorluğu aleyhinde Makedonya ve Rumeli meselesini siyasi bir cihetten gündeme taşıdı.⁸⁹ Sömürge mücadelesinde yerini hızlı bir şekilde almak isteyen İtalya, Avrupalıların Kuzey Afrika'da yönetmedikleri tek toprak parçası olan Trablusgarp'ı [bugünkü Libya] elinden kaçırmak istemiyordu. Osmanlı Devleti'nin çok fazla müdafaa gücü yoktu. Bu yüzden İttihat ve Terakki üyeleri Libya'dan Akdeniz'e doğru başarılı bir gerilla savaşı başlattı. Subayların emrindeki Senûsî tarikatı üyeleri,

---

⁸⁴ Burası İstanbul'a yakındı. Hıdiv, Babıâli'ye karşı yakınlık göstermekte ve ittihatçılara muarızdı. Belki de İngiliz işgalindeki Mısır'da, İngiliz dostu olan Kamil Paşa aracılığıyla onların desteğini ümit etmekteydi. Ne de olsa, İngiltere Kamil Paşa'yı kadim biri olarak nitelendiriyordu. Ahmad, *a.g.e.*, s. 157.

⁸⁵ Kâmil Bayur, *a.g.e.*, s. 301, 303.

⁸⁶ 21 Aralık 1911 tarihli Padişah'a yazdığı mektupta Kamil Paşa, ülkenin başına gelenlerin sorumlusu olarak İttihatçıları suçlamış, sıkıyönetimin kaldırılmasını ve cemiyetin dağılmasını istemiştir. Kurtuluş yolu olarak da İngiltere ile ittifak önermiştir. Ahmad, *a.g.e.*, s. 132.

⁸⁷ Çetin, *a.g.m.*, s. 393.

⁸⁸ Ahmad, *a.g.e.*, s. 89, 93.

⁸⁹ Kâmil Bayur, *a.g.e.*, s. 306.

işgalcilere karşı direnerek işgalcileri Akdeniz sahiline sıkıştırdı. Balkanlardaki sıkıntılıların tekrar nüksetmesi Osmanlı Devleti'ni anlaşma yapmak zorunda bıraktı.⁹⁰

Hâlin esası Osmanlı Devleti son zamanlarda Trablusgarp'ı özellikle askeri bakımdan ihmal etmişti. Çünkü İtalyan'ın daha gelişmiş, sayıca üstün ordusuna mukabil, bir avuç Türk ve yerlinin cephanesi sayılı tüfeklerle mücadele vermesine sebep olmuştu. Eğer Osmanlı Devleti'nin gücü olmuş olsaydı, işlerini daha iyi yönetebilseydi, Balkanlardaki kargaşa yaşanmamış olsaydı, İtalya ile daha makul şartlarda anlaşma sağlanabilirdi. Fakat direniş oldukça galibiyeti zora giren İtalya her yeri karıştırmaya başlamıştı. Ege adalarına kadar el uzatan İtalya ile anlaşmaya varılmıştı.⁹¹

1911'de yapılan seçimlerde, İstanbul'da geniş bir teşkilatı olmamasına rağmen, Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın seçimlerde galip gelmesi İttihat ve Terakki'yi rahatsız etmiş; yeni bir düzen vermek adına meclisin dağıtılması dahi düşünülmüştü. Buradaki gaye; seçimi yenileyerek durumu düzeltmek ve böylece kendini güçlü kılmaktı.⁹² Fakat cemiyetin erki; içeride ve dışarıdaki başarısızlıklar, halkın tepkisi, ordunun siyasete karışması, Trablusgarp Savaşı, Arnavutluk ayaklanması gibi etkenlerle zayıflamıştı.⁹³

22 Temmuz 1912'de sadaret makamına Gazi Muhtar Paşa getirildi. Üç ay sonra istifası üzerine yerine dördüncü defa Kamil Paşa sadarete tayin edildi (29 Ekim 1912). Kamil Paşa'nın İttihat ve Terakki ile mazide yaşadığı, tekrar göreve gelirse kindar ve intikam hissiyle hareket edeceği konusunda şüpheler oluşmuştu. Kırkkilise (Kırklareli) yenilgisinden sonra Paşa'nın tecrübesine ve İngiltere ile arasındaki rabitanın dostluğuna güvenen padişah bu atamayı onaylamıştı. Paşa, kızı Makbule Eldeniz'e Ahmet Muhtar Paşa'nın ısrarı üzerine görevi kabul ettiğini söylemişti.⁹⁴

Kamil Paşa'nın göreve geldiği dönemlerde Balkanlar hareketlenmeye başlamıştı. Bir zamanlar Osmanlı tebaası olan Balkanlar, milliyetçilik akımının getirdiği rüzgârla ona kafa tutabilecek konuma gelmişti. Sırbistan, Karadağ ve Yunanistan'ın aldığı müşterek karara göre, Osmanlı Devlet'i Balkanlardan ihraç edilmeliydi. Muzaffer olmaları hâlinde toprakların nasıl paylaşılacağı konusunda

⁹⁰ Justin McCarthy, *Osmanlı'ya Veda: İmparatorluk Çökerken Osmanlı Halkları*, Çev. Mehmet Tuncel, Etkileşim Yay., 4.bs., İstanbul, t.y., 171, 172.

⁹¹ Yusuf Hikmet Bayur, *TİT*, 3.bs., II. cilt, I. kısım, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, s. 99, 100, 101.

⁹² Yusuf Hikmet Bayur, *TİT*, 3.bs., II. cilt, I. kısım., s.236, 237, 238.

⁹³ Yusuf Hikmet Bayur, *TİT*, 3.bs., II. cilt, I. kısım., s. 236, 272.

⁹⁴ Yusuf Hikmet Bayur, *TİT*, 3.bs., II. cilt, I. kısım., s. 279; Bayur, *a.g.e.*, s. 343.

bikarar olmuşlardı. İlk savaş ilânı 8 Ekim'de Karadağ'dan geldi. Daha sonra diğerleri de sırayla savaş ilân ederek Sırbistan Kumanova'da Osmanlı'yı yenmiş; 8 Kasım'da Yunanlılar Selanik'i, Bulgarlar Osmanlı ordusunu Kırklareli ve Lüleburgaz'da yenerek Edirne'yi almışlardı. Ordu ancak Bulgarları Çatalca'da durdurmayı başarmıştı.⁹⁵

Bu olaydan sonra İstanbul için fazla bir tehlike kalmamıştı. Londra'da ilk aşamada Osmanlı ve Balkan Devletleri arasında bir barış konferansı tertip edilmek istenmişti. Daha sonra Londra'daki büyükelçiler (Alman, Avusturya, Fransa, İtalya ve Rusya) bir araya gelip Osmanlı-Balkanlılar arasındaki gidişata göre hem Arnavutluk, hem de Adriyatik ve Adalar işlerini aralarında görüşerek bazı kararlar almışlardı. İtalya niyetini sarih bir şekilde beyan ederek Türkiye'den Edirne'yi bırakmasını istemişti. Osmanlı Devleti, 30 Mayıs 1913'te Londra Barış Antlaşması'yla Midye-Enez hattını sınır olarak kabul etmiş ve Edirne'yi Bulgaristan'a bırakmıştı. Edirne daha sonra askeri bir hareket ile 21 Temmuz 1913'te kurtarılmıştır. İttihat ve Terakki, Kamil Paşa hükümetini Babiâli Baskınıyla devirme gerekçesini de Paşa'nın Edirne'nin tamamını ve Ege Adalarını kısmen düşman kuvvetlerine de bırakmayı düşünmesi olarak açıklamıştı.⁹⁶

23 Ocak 1913'te Babiâli Baskını yapıldı. İttihat ve Terakki Partisi Kamil Paşa'nın tavrını gerekçe göstermiş; Edirne'nin ikiye bölünüp Meriç'in batısının Bulgarlarda, doğu kısmının Osmanlı'da kalmasını önermişti. Bu baskında kanlı olmuş; Harbiye Nazırı Nazım Paşa ve yaveri öldürülmüştü. Talat ve Enver Beyler, Kamil Paşa'nın "*ciheti askeriyeden vuku bulan teklifi*" üzerine yazdığı istifa dilekçesine "*ahali*" tabirini ekleterek görevden ayrılmasını istemişlerdi. Paşa, bunun üzerine doğum yeri olan Kıbrıs'a çekildi. 14 Kasım 1913'te damar sertliğinden dolayı hayata gözlerini yumdu.⁹⁷

Kamil Paşa, hayatının sonuna kadar devlet kademelerinde görev yapmıştı. Vazifeli olduğu zamanlar devlet içte ve dışta büyük sıkıntılar yaşamış, kimi zaman kendinden taviz vermemiş kimi zaman sadece seyirci olarak hadiseleri izlemişti.

---

⁹⁵ McCarthy., *a.g.e.*, s. 172, 173.

⁹⁶ Yusuf Hikmet Bayur, *TİT*, 3.bs., II. cilt, II. kısım, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, s. 156, 163, 229; Hikmet Bayur, "Yeni Bulunan Bir Belge Dolayısıyla", *Bellekten*, XXX. cilt, Sayı 117, 1966, s. 103; Hikmet Bayur, "Yeni Bulunmuş Bazı Belgelerin Işığında Kâmil Paşa'nın Siyasal Durumu", s. 102.; Mithat Sertoğlu, "Balkan Savaşı Sonlarında Edirne'nin Kurtarılması Hususunda Hemen Teşebbüse Geçilmesi İçin Atatürk'ün Harbiye Nezaretini Uyarısına Dair Bilinmeyen Bir Belge", *Bellekten*, XXXII. cilt, Sayı 128, 1968, s. 465.

⁹⁷ Kâmil Bayur, *a.g.e.*, s. 387, 388, 397.

İzmir’de vali olduğu zamanlarda aldığı notlarda, “devlete güçlük olmaz kavlince padişahlar nazariyatta her şeyi mümkün görürler; fakat kabil-i icra olanla olmayanı bilmek onlara ait değildir”⁹⁸ şiarını düstur edinse de çoğu zaman Padişah ve çevresine yenik düşmüştü.

Kamil Paşa, devletin kalkınma arayışlarına çareler aramış hatta bir banka kurulması yönünde layihalar kaleme almıştı. Bu layihalarda ecnebi tasallutundan kurtulmak fikirlerini savunmuş fakat sadrazam ile Meclis-i Vükâlayı bu konuda razı edememişti. Bu konuyla ilgili gerekli mercilere taslaklar sunmuş, fakat bir netice alamamıştı.⁹⁹

Paşa’nın son zamanlarına dair oğlu Hilmi Kâmil Bayur -22 çocuğundan biri- çocuklarına bıraktığı mektuplardan endişenin hâlen devam ettiği ortadaydı. Bunlardan kızı Makbule Eldeniz’e¹⁰⁰ ve oğlu Hilmi Bayur’a yazılanlar yayımlanmıştır. Bazılarında ailevi problemlere de değinilmiştir. Vefatından sonra İttihatçıların korkusuyla oğlu Mahmut Bey, babasının bir kısım hatıralarını imha etmiştir. Sonraki dönemde bazı tarihi belgelerde Makbule Hanım’dan Hikmet Bayur’a intikal etmiştir.¹⁰¹ Çünkü Paşa Kıbrıs’a gelişinden sonra kendini özeklikle İTC Dönemi anılarını yazmaya vermiştir. Vefatı sonrası yerli ve yabancı gazetelerde ölümüne dair yazılar çıkmıştır.¹⁰² M. Zekeriya Sertel, Kamil Paşa’nın kızlarından birine Paris sokaklarında rastlamış; iki çocuğuyla beraber yaşadığı sefil hayata şahit olmuştur. Hatta bu durumu *Tasvir-i Efkâr* gazetesinde dile getirmiş, eski kocası bu yazı

⁹⁸ Hikmet Bayur, “Yeni Bulunmuş Bazı Belgelerin Işığında Kâmil Paşa’nın Siyasal Durumu”, s. 68.

⁹⁹ Bayur, *a.g.e.*, s. 91, 92, 93; Hikmet Bayur, “Yeni Bulunmuş Bazı Belgelerin Işığında Kâmil Paşa’nın Siyasal Durumu”, s. 107.

¹⁰⁰ Atatürk’ün öğretmenlerinden General Naci Eldeniz ile evlendi. Belediye azalığı ve Konya Erkek Lisesinde Fransızca öğretmenliği yaptı. 1915 Çanakkale Savaşı’nda gönüllü hemşirelik yaptı. Makbule Hanım “Bir İngiliz Kadını Gözüyle Kuva-i Milliye Ankarası” kitabının yazarı İngiliz gazeteci Grace M. Ellison’u, İstanbul Kıztaşındaki konaklarında misafir etmiştir. Ellison, “Haremde Bir İngiliz Kadını” eserini yazarken bu konakta gördüklerinden yararlanmış. Makbule Hanım, 19 Kasım 1979’da vefat etmiştir. (Bkz. Hilmi Kâmil Bayur, “Mabule Eldeniz”, *TEM*, , Sayı 2, 1 Şubat 1980, s. 55-57). Makbule Hanım’ın kızı Perihan Arıburun da 1913 yılında İstanbul’da doğmuş ve Ankara Hukuk Fakültesini tamamlayarak (1931) Türkiye’nin ilk kadın avukatlarından olmuştur. General Tekin Arıburun ile evlenmiş ve 1957 seçimlerinde Demokrat Parti’den İzmir Milletvekili olmuştur. 27 Mayıs Darbesi’nde eşi ile beraber tutuklanmış, Kayseri Cezaevinde yollanmıştır. 1963 yılında tahliye edildikten sonra Eşi Adalet Partisi’nde siyasete devam etmiştir. Perihan Hanım ise kendini körlerin eğitimine adanarak Körlere Işık Derneği’nin kurucuları arasında yer almıştır. 2001 yılında vefat etmiştir. (Bkz. Beşir Ayvazoğlu, *Defterimde 40 Suret*, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 1996, s. 47-51). Perihan Hanım, Yusuf Hikmet Bayur’un kuzenidir. 1960 Darbesi’nde Bayur ve Arıburun tutuklanmış ve 4 yıl 2 ay ceza almışlardır. Ayrıca detaylı bilgi için bkz. Işıl Tuna, *Yassıada’da Yargılanan Demokrat Parti Kadın Milletvekilleri*, Libra Kitap, 1.bs., İstanbul, 2018, s. 23-37.

¹⁰¹ Hikmet Bayur, “1918 Bırakışmasından Az Önce Mustafa Kemal Paşa’nın Başyaver Naci Bey Yolu ile Padişaha Bir Başvurması”, *Bellekten*, XXI. cilt, Sayı 84, s. 561-564.

¹⁰² Hilmi Kâmil Bayur, “Kıbrıslı Kâmil Paşa’nın Özel Hayatı”, Taha Toros Kitaplığı, t.y, s. 46-48.

sayesinde hadiseden haberdar olmuş ve Paris'e gelip eşini alarak İstanbul'a dönmüştür.¹⁰³

1.2. Osmanlı'nın İnhitatinın Panaroması

Abdülhamit'in "şuurlu istibdadına" karşılık ileride yaşanacak bir devrimin (1908) hazırlık hamleleri, katı bir taassuba rağmen muhalif edebî bir hareketle aynı döneme rastlar. Ciddi sansürlerin olduğu bu evre gazetelerde olabildiğince artmış, hatta Abdülhamit'in tahttan indirilişinden sonra Çırağan Sarayı'nda hapiste tuttuğu Sultan Murat hatıra gelir endişesiyle gazeteler bu adı anamazlar, Murat isminde olanlar Miret olarak anılır olmuştur. Bir yabancı devlet başkanının öldürüldüğü yazılmaz; bu ölümler bir kışkırtma sayılır ve ölümleri daha "yapay" saiklere dayandırılırdı. Yayınlanacak yazılar, sansür¹⁰⁴ şefi Hıfzı Bey'in¹⁰⁵ icazetinden geçmeden basılmazdı. Mezkûr şahsın gözünden kaçan ve "Saadet" gazetesinde yayımlanan "*Bahar gelmeyecek mi?*" dizesi başına bela olmuş, buradan "Padişah"ı devirme plânı" neticesine varılarak başmabeyncinin ithamlarına maruz kalmıştı.¹⁰⁶

Ahmet Cevdet Paşa'nın içinde üçüncü halife Osman'a karşı ayaklanmalarında sarıh bir şekilde anlatıldığı, cüzler halinde basılan "*Kıyas-ı Enbiya ve Tevarih-i Hülefa*" eserinde sansürün kışkırtıcılığına takılmış, bir ayaklanma müsebbibi olur endişesiyle Hazreti Osman ile ilgili cüzler toplatılmıştı. Bundan dolayı bu eseri Meşrutiyet'ten

¹⁰³ M. Zekeriyâ Sertel, *Hatıralarım (1905-1950)*, s. 34-36.

¹⁰⁴ Bayur, o dönemle rabıtalı bir anısını şöyle aktarır: "*Sansörlük kötü ve ayıp bir iş sayılırdı. 9-10 yaşlarında idim. Kendisiyle yakınlığımız olan Velet Çelebi İzbudak bize gelmişti. Yargıtay üyesi olan büyük babamla (İsmail Hakkı Bey) konuşurken şunları anlattı: Evi yanmış ve yıllar süren emeklerle hazırladığı büyük bir Türk lehçeleri lügâtinin müsveddeleri kül olmuştu. Kendisi o sırada tiyatro sansörüydü, bunun ne demek olduğunu sormam üzerine, her tiyatrodaki locası bulunduğunu, birinden birine gittiğini, oyunda zararlı görülecek sözler geçerse perdeyi indirtip, oyunu durdurduğunu anlattıktan sonra büyük babama şunları söyledi: "Bu vazifemin günahını affettirmek için büyük bir Türk lehçeleri lügâti yazmış ve bu uğurda çok çalışmışım; anlaşılacak Cenab-ı Hak bunu kabul etmedi ki evim ve eserim kül oldu". Bkz. Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, C. I, Kısım II, Türk Tarih Kurumu Yay., 4. bs., Ankara 1991, s. 4.*

¹⁰⁵ Hıfzı Bey, Rumeli göçmenlerindedir. Tam on beş yıl bütün tehlikeleri göze alarak Bâbüâlî'de, Saraçhanebaşı'ndaki konağında sıkıntılara göğüs germiş, zaman zamanda nişan ve rütbelere almış, yoğun çalışmaktan genç yaşında bir amboli sonucunda ayakları kuru kangrenden kömür gibi olmuş ve ayağının kesilmesine karar verilmiştir. Operatör Cemil Paşa, ameliyat masasını hazırlatırken Hıfzı Bey, İhsan Bey'i yanına çağırır: "*İhsan Bey, öleceğimi biliyorum. Ölmeyecek olsam başta Padişah, kimse beni unutmazdı. Yalnız sen bırakmadın. Oysa ben senin sansöründüm ve sana çok eziyet çektirdim. Beni bağışla*", der. Hıfzı Bey can vereceği ameliyat masasına giderken de İhsan Bey'in kulağına solgun ve bir nedamet emaresiyle şunları fısıldayacaktır: "*Hırsı yenildim. İrfanı boğanların cellâtlığını yaptım. Bir gün gelir de sırası düşerse pişmanlığımı yaz. Ceza masasına, ben buna layıktım*", diye gidiyorum. Ahmed İhsan Tokgöz, *Matbuat Hatıralarım*, Haz. Alpay Kabacalı, İletişim Yay., 1.bs. İstanbul 1993, s. 71-73.

¹⁰⁶ Bayur, *TİT*, C. I, Kısım II, s. 1, 3, 4.

sonra yeniden basılmasına kadar tam olarak bulmak çok güçtü. İçerde Namık Kemal, Ziya Paşa, Abdülhak Hamit'in eserlerinin basılması, satılması, okunması memnu edilmişti. Kapitülasyonların verdiği bir imtiyazla yabancı postaneler aracılığıyla ülke içine sokulan ve el altından dağıtılan yabancı gazete ve dergilerin içeri girmesi yasaklandı.¹⁰⁷ Abdülhamit tahta çıkışında Tuna ırmağı-Bulgaristan, Dobruca dâhilsinir idi. Fakat Niş, Bosna Hersek, Girit, Kıbrıs mütemadiyen elden çıkmaya başlamış; devletin buralar ile bağı zayıflamıştı.¹⁰⁸

Bu yaşanan hadiseler, farklı fikrî cereyanların tezahür etmesine sebep olmuştu. Edebî bir hareket olan Edebiyat-ı Cedide, Servet-i Fünûn¹⁰⁹ dergisinde (çıkışı, 1891) kendisine mekân bulmuştu. Sanatçılar Batı kültürünün kâmilbenimsenmesi gerektiği kanaatine varmış ve doğuda istifade edilecek bir değer kalmadığını iddia eden müellifler çıkmıştı. Her cihetiyle Batıya bağlanma gayesi güden bu akımın öncüleri, Divan Edebiyatı yazarlarını da aşan, Arapça ve Farsça kelimelerin yoğun olduğu ağdalı, hiç işitilmemiş kelimeleri kullanmışlardı. Onlar Şinasi, Namık Kemal, Ziya Paşa gibi halkı yetiştirme amacının dışında, aksine Fransa'da XIX. yüzyılın ikinci yarısında gelişen ve Parnas (Parnasse) namıyla maruf edebiyat okulunun tesirinde kalarak "sanat sanat içindir" mottosuyla "biz güzel yazalım anlayan anlansın" ilkesini kendilerine şiar edinmişlerdi. Fakat bu konudaki verdikleri emek çok da kıymet görmemişti. Halk kitleleri üzerinde istenilen etkiyi sağlayamayan mahdut bir aydın çevresinin dışına çıkamayan akım hor görülmüş ve 1901 yılında Hüseyin Cahit Yalçın'ın Fransız Devrimi üzerine yazısıyla kapatılmış, sonraları çıksa da fikrî anlamda renksiz bir dergi olmuştu.¹¹⁰

---

¹⁰⁷ Bayur, *TİT*, C. I, Kısım II, s. 6.

¹⁰⁸ Bayur, burada hususî bir hatırasını anlatır: "*Henüz on yaşlarındaydım. Okula gitmeyip eve gelen bir Türkçe hocam vardı. Kendisi Yıldız Saray'ında görevliydi. Bir gün Bulgaristan anıldı ve ben orası "Prens Ferdinand'ın" dedim. Hoca birden coştı ve "Sus! Orası padişahımız, efendimizindir; Prens Ferdinand onun memuru ve yaveridir" dedi. Bkz. Bayur, TİT, C. I, Kısım II, s. 6.*

¹⁰⁹ Derginin ilk sayısını 1891 Martı'nın 27. günü çıkarmıştır.

Ahmet İhsan Tokgöz o günleri şöyle anlatır: "*Servet-i Fünun'un ilk altı sayısını Bâbîâli yokuşunun köşebaşı şimşir hakkaklarına yaptırdığım resimlerle, Mercan'daki Bible House'dan kiraladığım galvanolarla, Paris'teki bir ajanstan getirttiğim ünlü yabancıların portreleriyle donatmışım*". O dönemde saray, doğrudan gazetelerle ilgilenmese de derginin yardım alabilmesi için güzel sanatlar ve eğitime hizmetleri gibi yüksek ülkülerden bahsedilerek mabeynci Arif Bey'in büyük tesiriyle emir çıkarılmıştı. Diğer gazeteler Hazine-i Hassa ve Ceb-i Hümayûn'dan korunurken Bâbîâli kararıyla ve bir nezaret bütçesinden yardım gören ilk gazete olmuştu. Daha meşrutiyet yanlısı bir politika güdecek olan bu gazeteye, II. Abdülhamit'in "Petit Journal" ve "Petit Parisienne" gibi bulvar gazetelerinden ya da Amerikan cinayet gazetelerinin resimli eklerinden alınma resimlerle katkı sağlaması ve bunların yayımlanması da hayli ilginçtir. Bkz. Ahmed İhsan Tokgöz, *Matbuat Hatıralarım*, s. 54, 56, 62, 67.

¹¹⁰ Bayur, *TİT*, C. I, Kısım II, s. 10-12.

Bu tür tartışmalar zamanla eski-yeni üzerine farklı yorumlamaların neşvünema etmesine vesile oldu. Özellikle filolojik mânâsıyla ceditleşme noktasında bazı ayrımlar göze çarpmaktaydı. Fakat Osmanlı’da “eski” de orijinal değildi. Arap ve Fars taklidinden öteye geçmemişti. Dolayısıyla ortaya konan fikrî unsurlar “taklit değiştirme”den başka bir şey olmamıştı. Kültürlü sayılan sınıf, saz şairlerinin eserlerini “edebiyat dışı” saymış ve onları “destancı” ilan etmişti.¹¹¹ Farklı bir mecrada da yenileşme hareketine dinî taassubun etkisi, matbaanın gelişini geciktirmiş; geriliğin ciddi ölçütü olarak önümüze çıkmıştı. Çok ilginçtir ki bu taassup Abbasi hilafetinde ve Selçuklu Döneminde bile bu dereceye ulaşmamıştı. Yeniliklere ve terakkiye engel olanlarının en marjinaleri, menfaatlerinin ve geleneksel alışkanlığın sekteye uğramaması için, halkın bu konudaki bilgi noksanlığından da istifade ederek dine bağlılık süsüyle kitleleri arkalarından sürüklemişlerdi. Meşrutiyet’te muhafazakâr ruh kendi çıkarına göre nizam verdiği şeriata ve köylerde buna ilave olarak göreneğe bağlılık biçiminde devrimcilerin karşısında dikilecekti. Bu ruha karşı devrimciler hem kuvveti hem de daha anlayışlı biçimde yorumlanan şeriata kullanmak zorunda kalacaklardı.¹¹²

Bu konuda tarihî bir hamle yaparak maziye uzanırsak şurası da bir gerçektir ki: İslâm, nevi şahsına münhasır bir uygarlık inşa ederken kadim uygarlıklardan (Babil, Eti, Mısır, Yunan) kalan kültürel birikimi tabîi olarak hem değerlendirmiş hem de buna maruz kalmıştı. Halife Memun zamanında (813-833) bu gereksinimler konusunda mutlak adımlar atılmıştı. El-Kındî’nin Yunan eserlerini tercümesiyle başlayan bu hareket Aristo ve Eflatun gibi Yunan düşüncesiyle haşır neşir olan Farabî (870?-950) ve İbnî Sina (980-1037) gibi kültürler arasında yararlı bir senteze ulaşan düşünce adamlarının çıkmasına imkân vermişti. Fakat Eşarî (873-935) ve İmam Gazali (1058-1112) düşünceleri ile bu duruma sert bir şekilde muhalefet etmişlerdi. Bayur, Gazali’yi konuları mevzu ederken “halkçı ve anlaşılır” bulur; tenkit ettiği kısımlarda düşüncelerinden dolayı kuru taassubu üzerinde durur, bunun bilimsel gelişmelerin önünde bir engel olarak görür. Bu nazariyesini desteklemek adına Batılı bilim adamlarının onun hakkındaki düşüncelerini referans olarak alır.¹¹³

¹¹¹ Bayur, *TİT*, C. I, Kısım II, s. 19.

¹¹² Bayur, *TİT*, C. I, Kısım II, s. 23-24.

¹¹³ Hikmet Bayur, *XX. Yüzyılda Türklüğün Tarih ve Acun Siyasası Üzerindeki Etkileri*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1974, s. 2-7.

İbn Rüşd (1126-1198), Gazali'nin ve diğer düşünürlerin fikrî mülahazalarına eşlik ederken gerçekliğe ulaşmada "akıl" mefhumunu ön plana çekmişti. Yöntemsel olarak diğer gruplarla tefriğe düşen Rüşd, muteber karşılanan "bidat" kavramını da törpülemişti. Bu konuda özgür ve yenilikçi bir tavrın nüvelerini atmıştı. Batı, XII. yüzyılın ilk evresinde içinde bulunduğu karanlıktan kurtulmak için Yunan ve İslâm düşünürlerinin eserlerini Latinceye çevirme işine koyulmuştu. Önceleri Yahudilerin destekleriyle yapılan bu çeviriler Batı dünyasının sonraki çehresini değiştirmesinde büyük fayda sağlamıştı. Yaklaşık iki yüzyıl sonra Osmanlı Devleti'nde açılan medreseler ilerici bir akımın eseri olmuştu. Fatih ve Süleymaniye Medreselerinde okutulan derslerin muhtevalarında "akıl" hariçte tutularak, müspet ilimlerin programlarda tesirinin azalmasına bağlı olarak gerileme ve bozulmalar meydana gelmişti. Bu bozulmalar devletin diğer kurumlarında -Enderun Mektebi- hissedilmişti. Padişahın devletten üstün tutulması, din ve devlet işlerinin tefrik edilememesi, iç çalkantılar, mezkûr sebeplerle cem edince devletin sonunun gelmesi kaçınılmaz olmuştu.¹¹⁴

Dilleri Arapça olmasa da Müslümanların tarihsizliği, ibadetlerini bir şey anlamadan yapıp kutsal kitabı anlamadan, kendilerine daha önceden telkin edilene tekrarlama şeklinde sevap kazandıklarını düşünürmüşlerdi. Kur'an'ı okuyarak, anlayarak, kafa yorarak inanç, anlayış, davranış ve ahlâk bakımından hükümler çıkarıp yaşamı ona göre düzenlemek imkânsızdı. Bunlar göze alınıp düşünüldüğünde Türk'ün yaşadığı gerilemeyi sadece Moğol istilasına bağlamak yüklemek doğru değildi. Osmanlı Devleti'nin Bizans ile sınır olmasının doğal neticesi olarak idealini "cihad" mefkûresi üzerine inşa etmişti. Birçok değerli unsurun yanında hoca yahut şeyh olsun diğer Türk beyliklerinin din adamları da onun destekçisiydi.¹¹⁵

Bayur, Kur'an ve ibadet dili üzerine ciddi anlamda kafa yormuş¹¹⁶; bilgisine güvendiği İsmail Hakkı İzmirli ve Şerafettin Yaltkaya'nın bu konudaki fikirlerine

¹¹⁴ Bayur, *XX. Yüzyılda Türklüğün Tarih ve Acun Siyaseti Üzerindeki Etkileri*, s. 8-9, 25; Bayur, Osmanlı Devleti ve Japonya arasında Batılılaşma konusunda kısa bir karşılaştırma yapar. Daha çok farklılıklar üzerinde durduğu kıyasta; Japonya'nın coğrafyasını, homojen (tek ulus) olmasını, dinî, ekonomik yapısını ve hükümdarın yenileşme konusundaki dirayetini ilerlemenin koşulu sayar. Bu fikirden anlaşıldığı kadarıyla bunlara tezat özelliklere sahip olan Osmanlı Devleti dezavantajlı konumdadır. Bkz. *a.g.e.*, s. 20-21.

¹¹⁵ Bayur, *TİT*, C. I, Kısım II, s. 25.

¹¹⁶ Bayur, bu merakını çocukluk yıllarına kadar taşır. Belleğinde kalanları şöyle aktarır: "Çocukluğumdan beri anlamadan ibadetin doğru olmadığı düşüncesindeydim. Bu belki de bizlere ezberlettirilen upuzun Arapça Kur'an surelerini ezberde tutmakla çektiğim güçlükten ileri geliyordu. Ulûm-u Diniye hocalarımıza 'bunlar ne demek, Türkçesini ezberlesek olmaz mı?' desem: 'Sus kâfir olursun. Kelâmullahı olduğu gibi bellemek sevaptır, manasına aklın ermez', gibi sert sözlerle

başvurmuştu. Çünkü taassup sahibi olan âlimlere nazaran onlardan delilli/bilimsel cevaplar almıştı. Esasında Bayur'un, 1934 yılında bu iki âlimden istediği “*Kur'an'ın Türkçe Olarak Namazda Okunması*” adı altındaki bir tetkiki kendisine dayanak noktası olarak seçmişti. Ebu Hanife'nin fetvalarındaki alıntılarla başlayan bu kitapçık, Kur'an'ın ibadet ritüelleri ifa edilirken Türkçe okunmasında menfi bir cihet yoktur, der. İmamı Azam'ın tilmizlerinden Hasan Bin Ziyad'a göre de ezan halkın anlayacağı dilde okunmalıydı. Bu görüşler ortaya atılırken Kur'an'ı Kerimin ayetlerinden alıntılar yapılarak konuya açıklık getirilmişti. Bayur, burada şunu da ekler: Metin neşredilirken üslup olarak daha sonları uydurulan “hazret” gibi kelimelerden de uzak durulmuştu.¹¹⁷ Bu durum biraz da 1930'lardaki ideolojik tutumla ilişkiliydi. Bu yıllarda Kemalist ideoloji pratik adımlarla ilerleme gayreti içindeydi. Türk ulusçu tarih yazımında Batılı cereyanlar olan Romantizm, Pozitivizm, Tarihselcilik hatırı sayılır ölçüde el üstünde tutulmuş ve resmî bir çerçevenin içinde oturtulmaya çalışılmıştı.¹¹⁸ Kutsala karşı rijit bir karşı duruş olmasa da çok da müttefik olunmamıştı. Resmî ideolojinin amentüsü *Türk Tarihinin Ana Hatları* kitabının giriş kısmında “*Herhâlde, hayatın herhangi bir tabiat harici âmilin müdahalesi olmaksızın dünya üzerinde tabii ve zaruri, bir kimya ve fizik seyri neticesi olduğu kabul etmek lazımdır*”¹¹⁹ cümlesi bu tavrın ete kemiğe bürünmüş hâliydi.

Bazı alışkanlıkların sebebi mazideydi. Osmanlı'da savaşın ulusal bir meslek gibi algılanması, sistemin başındaki “bey” ya da “padişah” figürünün katı bir nüfuz

---

karşılaştırdım. Büyüdükten sonra Ebu Hanife mezhebinde Arapçadan başka bir dilde namaz kılmanın ve Kur'an okumanın caiz olduğunu öğrendim ve biz Osmanlı Türkleri İmam-ı Azam Ebu Hanife mezhebinden olduğumuz hâlde din adamlarımızın buna bir türlü yanaşmak istemeyişlerine ve hocalarımızdan görmüş olduğum terslemeye şaşım”. Bu konu Bayur'un 1933 yılında Millî Eğitim Bakanlığı sırasında, Elmalılı Hamdi Yazır'ın Kur'an tefsirinin ön sözünde yer alan “Haşa Türkçe Kur'an” tabiriyle başlamasıyla tekrar gündeme gelir. Bayur, o dönemde Talim ve Terbiye Kurulu Başkanı olan İhsan Sungu'nun “böyle basabilir miyiz? sorusuna hayır cevabını vermiştir. Diyanet İşleri'nde müşavir olan Ahmet Hamdi Aksekili hocaya danışır, İsmail Hakkı İzmirli ve Şerafettin Yaltkaya'nın görüşlerini hatırlatır. Aksekili, iki hocanın referans aldıkları Ebu Hanife'nin mezkûr fikrinden rücu ettiğini söyler. Ebu Hanife'nin bu içtihadından döndüğüne dair görüşlerin yalan olduğunu dile getiren Bayur, hoca ile tartışmaya girmeden bu ibare durdukça tefsiri basamayacaklarını söyler. Bu tefsirin basıldığında bakanlıktan ayrılmış olan Bayur, bunun yerine belki daha ağır olduğunu düşündüğü “Türkçe Kur'an mı Var behey şaşkın” cümlesini görür. Bayur'a göre; Kur'anın ana dilde okunması, âlimlerin toplum içindeki iktidarlarını sarsacak, egemenlik alanları daralacaktır. Bu açıklamalardan anlaşılacağı üzere Bayur'un belli çevrelerle olan bağı da sıkıntılı düşüncesini uyandırır. (Bkz. Hikmet Bayur, “İbadet Dili” *Necati Lugat Armağanı*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1968, s. 151-154)

¹¹⁷ Hikmet Bayur, “Kur'an Dili Üzerinde Bir İnceleme”, *Bellekten*, C. XXII, Sayı 88, Ankara, 1958, s. 599-605.

¹¹⁸ Büşra Ersanlı, *İktidar ve Tarih:Türkiye'de Resmî Tarih Tezinin Oluşumu (1929-1937)*, İletişim Yay., 2.bs., İstanbul, 2006, s. 45-103.

¹¹⁹ *Türk Tarihinin Ana Hatları*, Devlet Matbaası, İstanbul, 1930, s. 14.

sahibi olmasına yol açmıştı.¹²⁰ Bu ilişki maziden gelen bir aktarımla patrikaryal bir bağ ile de alanını daha da genişletmişti. Patrikal egemenliğin kökleri efendinin kendi hanesindeki otoritesinden doğmuş, zaman içinde ahali üzerinde başat bir hâl almıştı. Bu form sahasında egemenliğin hukukî sınırları da belirgin değildi. Patrikal otorite kendisini iki unsur üzerine inşa etmişti: Gelenek ve efendiye yönelik saygı. Bu anlamda patrimoniyal düşünce evvelinde yöneticinin maddi geçimini tebaanın temel mükellefiyeti saymıştı. Daha sonra politik bir zemin kazanan mefhum, yönetici ve yönetilenler arasında rızaya dayalı bir aracılıkla devam etmişti.¹²¹ Bütün bunlar fasit bir daire içinde “bağlılık” ve “sadakat” hislerinin güçlenmesinin önünü açmış, muayyen bir muarız hareket, bir tenkit değil bir kafa tutma şeklinde algılanmıştı.

Yavuz’un Mısır’ı alması üzerine, El-Ezher’deki aşırı mutaassıp din adamlarının İstanbul’a gelmesi de “taassup dalgası”nın genişlemesine neden olacaktı. Devlet ricali de din bilginlerini tahakküm altına alarak Kur’an ve hadislerin ışığında padişahın mutlak otoritesini perçinleyerek yeniliklere karşı ne kadar hüküm varsa ele alıp işlerine geldiğini tevil etmiş ve ötekileri unutturmuş, “müsterih” bir yönetimin önünü açmışlardı. Hâlbuki Kur’an ve hadisteki terakkiye cevaz veren hükümlere dayanmak ve adalet mefhumuna önem vererek kesin bir laikliğe kalkışmadan bile bilimsel ilerleme ve Batıdaki Rönesans akımına muvafık bir gidiş sağlanabilirdi.¹²²

Bu konuya delil getirmesi açısından “*Onların işleri aralarında danışma iledir (Şura/38)*”, “*Yeryüzünde fesat çıkarmayın (Araf/56,85)*”, “*Fitne katilden daha kötüdür (Bakara, 191)*” gibi ayetler en geniş ve insafsız biçimde istibdada alet edilmiş; “*Tanrı’ya, peygambere ve emir sahibine itaat et*” (Nisa/59) ayeti de keyfi bir yönetimi meşru göstermek için kullanılmıştı. Kur’an’daki şu ayet: “*Ey müminler gerçek hükmü açıklanınca hoşunuza gitmeyecek şeyler üzerinde soruda bulunmayınız (Maide/75)*” ile “*Ben sizi kendi hâlinize bıraktıkça sizde beni kendi hâlime bırakınız. Sizden önce yok olanlar ancak sorularının çokluğu ve peygamberleri üzerine ihtilafları yüzünden yok olmuşlardır*” hadisi, bir tespitle “*Dini her şeye karıştırmaya kalkışmayın*” anlamına gelir ve gerek devlet işlerinde, gerekse bilimsel çalışmalarda birçok bakımdan serbest çalışılabileceğini aşikâr bir şekilde belirtir.¹²³

¹²⁰ Bayur, *TİT*, C. I, Kısım II, s. 25.

¹²¹ Max Weber, *Ekonomi ve Toplum*, Çev. Latif Boyacı, 2. cilt, Yarı Yay., 1.bs., İstanbul, 2012, s. 371, 373, 374, 379, 385.

¹²² Bayur, *TİT*, C. I, Kısım II, s. 25-26.

¹²³ Bayur, *TİT*, C. I, Kısım II, s. 26-27.

Böylece hür düşüncenin önü tıkanmış, yenilik fikrine adavetle ve bidat korkusuyla cevap verilmiş, ilerlemeyi, doğruluğu ve gerçeği araştırmayı emreden ayet ve hadisler görmezden gelinmişti. Örneğin, aklı unsurlara dayanmayı şiar edinmiş “*Türlü sözleri işitip de onların en güzeline uyan kullarımı mükâfatımla müjdele*” (Zümer/17,18)”, “*Sözleriniz doğru ise kanıtlanırlarını gösteriniz* (Bakara/111)”, “*Bilmediğin şeyin arkasından gitme* (İsra/36)” ayetleri bertaraf edilmişti. İslâm felsefesine kaçtıkları için Farabi, İbn-i Sina, İbn-i Rüşd¹²⁴ gibi Türk âlimlerine iltifat edilmemiş, İbni-i Sina’nın çalışmalarına pek bir katkı sağlanmamıştı.¹²⁵ İlerici hamleler kösteklenmiş, mesela “*Bir kavme benzemeye çalışsanlar o kavimdendir.*” hadisi, başka amaçlarla söylenmiş olsa da çok defa Batı’dan alınacak şeyler dışlanmış, “gavur” taklidi ve küfür olduğu iddiasıyla İmparatorluk yerinde saymış, terakki eden Batı karşısında geri kalınmıştı. Bu nazarla Tanzimat “yarım taklitle” güdük kalmış, devlet felaha erememişti. Çünkü meşrutiyet devrinde bile fetva ile iş görüldüğü için, din adamlarının koyu taassubuna bir de hükümdarlar ve politikacılar eklenmişti. Eğer halk kitlesi ve aydın tabakası Kur’an’ı sevap kazanma düşüncesiyle Arapça okumak yerine, kendi dilimizde yani Türkçe okuma kültürü yerleştirselerdi, aydın zümresi ayet ve hadisler üzerinde düşünme fırsatı bularak Osmanlı Devleti’ni “gerilik” ve “şuuruz muhafazakârlık” ruhu içinde boğmazlar, Batı Avrupa’dan yüzlerce yıl geri kalmazlardı.¹²⁶ Osmanlı Devleti ile İslâm âleminin on sekizinci ve on dokuzuncu yıllardaki gerileyişinin müsebbibi, ilerleyen uluslar karşısında muhafazakâr kafalardı. Bayur, bu gerçeği en iyi şekilde işaret eden Mehmet Akif’in şu beyitlerinden iktibas yapar¹²⁷:

Coşkun koca, bir sel gibi daim beşeriyet
Müstakbele koşmakta verip seyrine şiddet
Dağlar, uçurumlar ona yol vermemek ister...
Lakin o ne yüksek, ne de alçak demez örter!

¹²⁴ Bayur, İbn-i Rüşd ile bir haşiye açarak şunları söyler: “İbn-i Rüşd, bilgi ve gerçeğin vahiy ya da dinî kitaplar yolu ile değil, insan zekâ ve düşüncesiyle de elde edilebileceğini ileri sürdükleri için sadece Müslüman mutaassıpları değil, Papalar ve Katolik kilisesi de çok uğraşmıştır. “Averroisme” yani İbn-i Rüşdçülük denilen bu görüşte bulunanları papalar yüzyıllar boyunca aforoz etmiş ve sonunda rönesans bu görüşün zaferi olarak çıkmıştır. İslâm dünyasında da bunların görüşlerine karşı uğraşılmışsa da Osmanlı’dan önceki devrelerde bunlar genel olarak iktidarlardan saygı görmüşlerdir. Osmanlı medreselerinde ise bunların eserleri okutulmamıştır. Bkz. Bayur, *TİT*, C. I, Kısım II, s. 29.

¹²⁵ Bayur, *TİT*, C. I, Kısım II, s. 28-29.

¹²⁶ Bayur, *TİT*, C. I, Kısım II, s. 28-29.

¹²⁷ Bayur, *TİT*, C. I, Kısım II, s. 30.[Akif’in bu şiiri, Sebilürreşad’ın 24 Nisan 1913 tarihli, 10. cildin, 241 sayısında yayımlanmış, sonrasında “*Safahat*” adlı kitabında yer almıştır.]

Akvam o büyük nehre katılmış birer ırmak
Elbet katılır... Hangisi ister geri kalmak!
Belanı istedin Allah'tan verdi, doğrusu bu
Kadermiş? Öyle mi, haşa... Bu söz değil doğru
Tevekkülün hele manası hiç de öyle değil
Yazık ki beyni örümcekli bir sürü cahil
Nihayet oynayarak dine en rezil oyunu
Getirdiler, ne yapıp yaptılar bu hâle onu.

Kur'an'ın Türkçe okunmasında, ibadetlerin mezkûr dilde yapılmasında bir beis yoktu. Çünkü İmam-ı Azam Ebu Hanife'nin Kur'an'ın her dilde okunabileceği ve namazında öyle kılınabileceği yolunda içtihadı vardı. Mevlana Celaddin Rumi, "Fih-i Ma Fih" adlı eserinde, bir adım daha öteye giderek şöyle der: "*Bu hafız Kur'an'ı doğru okuyor. Evet, Kur'an'ın suretini doğru okuyor fakat manasından haberi yok. Esasen onun gerçek manası kendisine anlatılmış olsa kabul etmez. Yine körü körüne okur.*" Ve "*Ne kadar Kur'an okuyan var ki Kur'an onlara lanet eder*" hadisine gönderme yaparak "Bu, Kur'an okuduğu hâlde manasını bilmeyen kimse hakkında söylenilmiştir." der. Buradaki mevzu inancın zahirî boyutta kalması, esastan çok şekli unsurlara önem verilmesiydi. Örneğin, insanlar orucun yenilmesinden ziyade, bunun cemiyet önünde yapılmasına mugayir davranmıştı.¹²⁸

Ez cümle Osmanlı Devleti'nde bilmeden, anlamadan inanmak ve ibadet etme, din adamlarına sorgusuz sualsiz bağlanma şeklinde, hemen her şey günah ilan edilerek ahiret korkusu ile bilgisiz halkı yöneticiler kendilerine bağlamış; bu düzen zaman içinde de bir sömürge düzeni olarak idame etmişti. Bu durum iki ayrıma sebep olmuştu: Ulema-ı zahire ve ulema-ı batına. Batına, Kur'an'ın gizli ayetlerini ancak "erenlerin" anlayabilecekleri ve hüküm verebilecekleri esasına dayanıyordu. Bunlar tarikatın içinde yer alan şeyh ve dervişlere aitti. Bir tekke kültürünü ifade ediyordu. İleri gelenlerin velilik (evliyalık), keramet iddiaları vardı. Devlet adamları ve hükümdarlar ister inansın ister inanmasın bu kimselerin nüfuzlarından dolayı yakınlıklarını kazanmaya önem vermişlerdi. Bunun yanında "fakr" ve "dervişlik" yolunu seçenlerde, uzun zikir ve tesbih gibi tarikat ritüellerine uyarak -kimi zaman vücuda zarar vererek- sonunda Tanrı'nın inayetiyle fenâfillaha (Tanrı'nın varlığında yok olma) erileceği düşüncesindeydi.¹²⁹

¹²⁸ Bayur, *TİT*, C. I, Kısım II, s. 33-34.

¹²⁹ Bayur, *TİT*, C. I, Kısım II, s. 34-35.

Bu süreç zaman içinde daha da başkalaşarak veli, pir, gavs, abdal gibi unvanları elde edenler; bir takım aydınları bile arkasına takarak zulme uğramış kütleler için “muhafaza edici” ve “ümitvar” tablo sergilemişlerdi. Hatta mezkûr unvanlara malik kimseler, halk ve iktidar¹³⁰ arasındaki ilişkide “uzlaştırıcı”, “aracı” bir rol de üstlenmişlerdi. Şeyhlerin bu konudaki tavırları, her şeyi günah sayan hocalara nazaran daha “mutedil” bir hava estirdiğinden zaman içinde tarikatların kötüye kullanılmasının önüne geçilemese de taassubu hafifletmesi bakımından müspet tesirleri inkâr edilemez. Fakat bu durum birçok kimseyi de miskinliğe ve atalet duyguna sevk etmişti. Dünyevi, uhrevi olanın tefriki kâmilten yapılamamış olduğu için bu dünyada çalışıp, ilerleme “beyhude” bir gayret sayılmış, cennet hayali içinde sömürgeye karşı durulmamıştı. Bu Batılıların da işine gelmişti.¹³¹ Daha sonra İngiltere’de dört kez başbakanlık yapmış olan William Ewart Gladstone’nin [1809-1898], İngiliz Parlamentosunda eline Kur’an’ı alıp “*Türkiye bu kitapla yürüdükçe uygarlığa zarar verir*” lafzı hayli ilginçti.¹³²

Bir başka nazardan hadiselerin seyrine de bakmak gerekir. Tanzimat’ın sancılı yıllarında, şarkiyatçı namıyla maruf, İzmir ve Bursa şehirlerinde bulunmuş (1848), Mustafa Reşit, Fuat, Ali ve Ahmet Paşalar ile rabıta kurmuş Ubcini [1818-1884] Osmanlı zihniyet dünyasıyla yakından ilgilenerek Batının düşün dünyasından farklı, yeni amelî/pratik yorumlamalar getirmişti.¹³³ Mevzulara yakından teması sayesinde dönemin zihni coğrafyasına hâkim olmuş, dikte edilen yanlışlar yerine doğruları ortaya koymaya çalışmıştı. Daha sonra kitap olarak yayımladığı notlarının mukaddimesinde Batı’da klişe bir hata olan Türkleri Asya bozkırlarına göndermek yerine onları medeniyetin temel direği ve savunucuları olduğu gerçeğine delil getirmeye çalışmıştı. Ona göre Osmanlı Devleti de kendi bünyesi içinde reforma açıktı. Esasında herhangi bir tadil hareketi için hükümdarlık müessesesi “gelenek” ve “şeriatın” kıskacındaydı. Bunun doğal neticesi de mutlak bir monarşi yerine “mutedil bir monarşiden” söz etmek yanlış olmayacaktı. Osmanlı hükümdarı, şeriatın hâkimi ve koruyucusudur, maliki

---

¹³⁰ Örneğin, Abdülhamit’in Ebül Hüda, Zafir Efendi diye iki şeyhi vardı. Arap kökenli olan bu şeyhler, belki de politik olarak birbirlerine düşman idiler. İkisi de nüfuzlu olup din ve tarikat haricinde, devlet işlerini de müdahil olmuşlar, padişaha danışmanlık etmişlerdir. Ebül Hüda, meşrutiyet ilan edilince mücrim ilan edilmiştir. Bkz. Bayur, *TİT*, C. I, Kısım II, s. 37.

¹³¹ Bayur, *TİT*, C. I, Kısım II, s. 36-37.

¹³² Ahmed İhsan Tokgöz, *Matbuat Hatıralarım*, s. 167.

¹³³ Zeki Arıkan, “Jean-Henri Abdolonyme Ubcini”, *TDV*, 42. cilt, İstanbul, 2012, s. 32-33.

değildi. Özünü değiştirmedığı sürece bazı detayları tebdil edebilse de her daim şeriatın emri altında ve onu uygulamakla görevliydi.¹³⁴

Türkiye, Kur'an yüzünden mahvolacak çünkü değişmez kaideler yerine dünya işleyişi değişen nizam üzerine kuruluydu. Türkiye'de yenilik taraftarı olan kimseler, Allah'ın işine karışan zevatlar olarak ilahîlik ve ededîlik mührünü kırmış kâfirlerdi. Hıristiyanlık din ve devlet işlerini birbirinden ayırmış, daha medeniyetçi ekseninde hareket etmeye müsait olmuştu. Bu tefrik ne yazık ki İslâmiyet'te yoktu. Dokunduğunuz her mevzu, mutlak surette diğerine bağlıydı. Batı'nın bu tür amiyane tavrına Ubicini şunu sorar: Kur'an'ın ortaya koyduğu doktrin, gerçekten zararlı ve terakkiye mani midir? Cevap olarak iki şeye bakmak icap eder bu konuda: Kur'an'ın getirdiği prensipler ve toplumun yapısında bu prensiplerin akisleri. Eğer din denildiğinde dogmatik, insan düşüncesini ezen ve akli melekeleri reddeden bir şey kastediliyorsa -dinden çok bir felsefe ortaya koyan Kur'an- İslâm böyle bir şey değildi. Eğer dogma olarak işaret edilecek bir husus varsa, İslâm inancının temeli diye okutulan Ömer Nesefti'nin kitabındaki elli sekiz kaide tek bir hadisle özetlenebilir, bu da Tek bir Allah'ın varlığına imandır. Bu noktada Kur'an "katı" kuralları bütününden ziyade her devre cevap verecek, mantıki bir kitaptı.¹³⁵

Kur'an muhtelif görüşleri içinde barındırabilen, ahlakî, siyasi görüşlere açık, modern bir demokrasiye muvafık, insanların çeşitli ayrışmalarına engel olan bir dindi. İslâm inancına derin bir hınç besleyen müellifler dahi eşitlik, saygı, hürmet gibi insani mefhumlara müspet nazarını inkâr edememişlerdi. Yalnız kader inancı Müslümanları "taassup" derecesinde tesiri altında tutmuştu. Alinyazısının "değişmezlik" ilkesi halk tabakası üzerinde olumsuz etkiler yapmıştı. Ancak durumu idrak eden Müslüman bu ilkeyi gayret edip tevekkül inancıyla cem eder. Çabasının dışında olumsuz bir durumda Allah'a boyun eğer, asla isyan ile karşılık vermez. Çok evlilik ve boşanma konusunda da yer yer tenkitler yapılmış fakat bu durumların hususî şartları düşünülmeden bariz yorumlama hatalarına düşülmüş; Kur'an'ın tek eşliliği övdüğü gerçeği de gözden kaçırılmıştı.¹³⁶

Kur'an'da pek çok anlatım biçimleri ortaya konmuş olsa da bazı konularda (namaz saatleri, nasıl kılınacağı) peygamberin rehberliğinde bazı hükümler belirmişti.

¹³⁴ M. A. Ubicini, *Türkiye 1850:Tanzimat-Ulema-Basın*, Çev. Cemal Karaağaçlı, 1.cilt, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, Tarihsiz, s. 25, 52.

¹³⁵ Ubicini, *a.g.e.*, s. 75-78.

¹³⁶ Ubicini, *a.g.e.*, s. 85, 87, 88.

Hız. Peygamber'in vefatından sonra halk tabakası din hükümlerinin tevlicisi ve manevî önderi olarak âlimlere başvurmuşlar; özellikle hilafet dönemlerinde, halk üzerinde - adeta halife gibi- büyük nüfuz sahibi olan ulema makulesinin ortaya çıkmasına sebep olmuştu. Daha sonra fetva müessesinin ağırlığı ile İslâm'ın “*Lâ ruhbanîyete fiislâm*” (İslâm'da ruhbanlık yoktur) mutlak emrine rağmen dinî akideleri tekeline almış olarak güç kazanmaya başlamıştı. Bütüncül olarak bakıldığında Kur'an tatbik edilecek bir ıslahat hareketine karşı olmamıştı. Kur'an'a rağmen bu tür hareketlere karşı olanlar; tekke -camii, âlim- derviş ikilisini ortaya koymuş olan dinî cemaatlerdi. Tabii ki bunların arasında medeniyetin gelmemesinden sızlanan sufî ve dervişlerin yanında; “Kurulu düzeni bozmayın, kâfirlerden bir şey almayın, doğrusu size ancak doğruyu ben gösteririm” diyerek dinin merkezine şahsını koyan sahte şeyhlerin çıkmasına sebep olmuştu.¹³⁷

Abdülhamit ve sonrasında da İttihat ve Terakki de hoca-şeyh önderliğinden istifade etmiş, bu kimseleri kendilerine dost edinip bağlı olmalarını istemişlerdi. Gereklik mucibince onları değiştirmiş, aynı soydan olmak üzere kendilerine yandaş kimseleri posta geçirmişlerdi. Birçok padişahın tahta çıkarken Mevlânâ soyundan gelen Mevlevî şeyhlerine kılıç kuşandırması da bu ilişkiyi daha iyi açıklar nitelikteydi. Abdülhak Hamit “Sanma şeyhinde veya eslafta, bir keramet var ise evkafta” satırları ile asıl gayenin farklı olduğunu söyleyerek bu durumu tenkit etmişti.¹³⁸ İstanbul'un köklü ailelerinin, yüksek rütbelilerin az buçuk Mevlevilikle bağlantısı olmuşsa da halk arasında Bektaşilik daha yaygındı. Onlar nefeslerini, Türkçe olarak yazdıkları için halk arasında bazı kesimler tarafından dışlansalar da daha çok kabul görüyorlardı.¹³⁹

Bu dinî taassubun arasında Tefvik Fikret¹⁴⁰ gibi müellifler de kabul görmüş, inançlara daha mesafeli ve muhalif bir tavır sergileyerek “*Beşerin böyle dalaletleri*

¹³⁷ Ubcini, *a.g.e.*, s. 90, 94, 95, 96, 97, 113.

¹³⁸ Bayur, *TİT*, C. I, Kısım II, s. 38.

¹³⁹ Bayur, *TİT*, C. I, Kısım II, s. 38-39.

¹⁴⁰ Ahmed İhsan Tokgöz hatıralarında Servet-i Fünun dergisinde bir dönem yazı, düzeltme, içerik konusunda yetkilendirdiği Tefvik Fikret'i şöyle anar: “Babası Akka mutasarrıfıydı. Ona babasından her ay on beş altın harçlık gelirdi. Aksaray'da mükemmel bir konakları vardı. Yani hiçbir şeye gereksinimi yoktu. Küstüğü zamanlarda Robert Koleji'nde öğretmen olmuştu. Her zaman kendime sordum: Acaba Tefvik Fikret böyle refah içinde olmasaydı abartılı eğilimlerinde direnebilir miydi? Kedime sorduğum bu soruya cevap veremedim ve veremiyorum. Tefvik Fikret sigara içmezdi, içki kullanmazdı. Gençliğe özgü eğlencelerle başı hiç boş olmamıştı. O, iyi bir aile eğitimi ve sağlam ilkeli bir öğretim görmüş; genç yaşında evlenmiş ve ruhindaki yükseklikle kendisini çocuğu Halûk'a ve eşine adamıştı. Tefvik Fikret'in ruhunda toplanmış olan yüksek erdemler, onun kişiliği çevresinde herkesin saygıyla baş eğeceği bir hâle yapmıştı. Bütün Edebiyat-ı Cedide ailesi evlatları, onun kişiliği önünde kendimizi küçük görürdük. Fikret'i karşımıza çıkmış tanrısal ve çok adaletli bir yargıç gibi bulurduk; onun ufak bir eleştirisine, küçücük anıştırmasına uğramak istemezdik ve içimizden birini vicdanıyla mahkûm

var, Putunu kendi yapar kendi tapar ve ben ne mabut, ne mabet bilirim, kendimi hilkate abit bilirim” dizeleriyle mevcut yapıya karşı durmuştu. Bir beytinde de “Enbiyadan yaşarım müstağni, bir örümcek götürür hakka beni” diyerek dinî bakışa farklı bir yorum getirmişti. Esasında bazı yazarlar tarafından İslam’ın siyasallaşmasına karşı önceden ikazlar yapılmış, durumun bir menfaat ilişkisi olduğunun altını çizmişlerdi.¹⁴¹ Mehmet Akif de dine çok bağlı olmakla beraber softalara karşı durmuş ve zararlarını dile getirmişti.¹⁴² Mekteb-i Mülkiye (Galatasaray Lisesi) mezunlarının okul sonrasında hayata daha kolay atıldıkları Müslüman babalara söylendiğinde, onların “Orası gavur yatağıdır, gavurca öğreniliyor, oğlumun ekmeği olmasın ama dini olsun” karşılığı halk taassubunun hem dile hem de çevreye tepkisidir.¹⁴³

1.3. Osmanlı Devleti’nde Reformlar ve Reformistler (Sened-i İttifak, Tanzimat ve Islahat Fermanı)

Osmanlı Devleti 19. yüzyılın ortalarına doğru “hukukun muteberliği’ne dayanan bir devlet düzeni ideali ile içinde bazı haklar barındıran çeşitli öncül sözleşmeler imzalayarak (sened-i ittifak), yeni bir devlet nizamı arayışına girmişti. Bu girizgâh Batı toplum dinamiklerinden farklı nitelik ve derecelerde de olsa temelinde bir “tepki” hareketiydi. Kadim zamanlardan beri devletin işlevselliği “Padişah-Ulema-Yeniçeri” teslisinin uyumuna göre şekil almış, Gerileme Dönemine doğru bu sistem yerini yozlaşmaya bırakmıştı. Önceki uyum yerini çatışmaya ve kuvvet gösterilerine bırakmıştı. İtibarlı bir kurum olan Divan-ı Hümayun danışma yerine durumu pasifleştirilmişti.¹⁴⁴

Bu denge unsurlarına bir de yerel feodal yapı ve ulusal hareketlerin yıkıcı etkileri eklenince menfi sonuçlar kaçınılmaz olmuştu. Ayan ve eşraf olarak anılan taşra zenginleri, toplum üzerinde bozulan dirlik sisteminde (16. yüzyılın sonundan itibaren) tımar maliklerinin yerini almışlardı. Devlet ve kendi adlarına vergi toplama hakkı elde etmişler, yerel yöneticiler üzerinde tahakküm kurmuşlardı. Kendi içlerinde kurdukları

---

ediverir korkusuyla titirdik. Gençlik ve delikanlılık yöneltişiyle doğal olarak işlediğimiz ufak kabahatlerin hepsini ondan gizlerdik”. (Bkz. Ahmed İhsan Tokgöz, *Matbuat Hatıralarım*, s. 81,85-86.)

¹⁴¹ Bayur, *TİT*, C. I, Kısım II, s. 42-43.

¹⁴² Bayur, *TİT*, C. I, Kısım II, s. 44.

¹⁴³ Bayur, *TİT*, C. I, Kısım II, s. 45.

¹⁴⁴ Bülent Tanör, “Anayasal Gelişmelere Toplu Bakış”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, 1. cilt, İletişim Yay., İstanbul, 1985, s. 10.

bu sistem, yerel halk üzerinde başat bir düzen kurmuş, merkezinde “malî ve idarî” ajanları rolünü üstlenmişlerdi. Bu güç onlara yerel hanedanlar (yarı feodal aristokrasi) inşa etme şansını tanımıştı. 1789 yılında meydana gelen Fransız Devrimi’yle yayılan ulus, ulusçuluk, ulusal egemenlik ve özgürlük fikirlerinin tesiri, Balkanlar’da kendilerine bir alan açmaya çalışan büyük devletler için fırsat olmuş, Osmanlı Devleti’nin siyasal yapısına bir tehdit oluşturmaya başlamıştı.¹⁴⁵

Osmanlı klasik sisteminde, özgürlük ve eşitlik kavramı, Müslim ya da gayri müslim için aynı şeyi ifade etmese de gayri müslimlerin devlet ile rabitasını sağlayan unsur “adalet” idi. Gerileme Dönemi’nde bu unsurların açık bir şekilde tahrip olması, devlete karşı hareketlerin temelini oluşturmuştu. 18. yüzyıldan itibaren bu duruma bir nizam vermek için derde deva “kurtuluş” yolları aranmıştı. III. Selim zamanında, devrin ileri gelenleri ve hatta ecnebilerden devletin durumu ile ilgili raporlar (layihalar) istenmişti. İkincisi de; Meşveret usulünün tam oturması için “Meclis-i Meşveret”in kurulmasıydı.¹⁴⁶ Bu dönemde adlî, siyasî, idarî reformlar düşünülmüş olsa da reformcu kanadın zayıflığı, reformların menşei olan Fransa ile ilişkilerin bozulması, reformlara karşı mukavemet gibi öğelerden dolayı çoğu hayata geçmeden kalmıştı. Reformların mihenk taşı olan nizam-ı cedid ordusu, başta yeniçeri ve diğer asker ocaklarını rahatsız etmiş; İstanbul’un belli kesimlerinin, taşra ayan ve voyvodalarının desteğini alarak direnmişler Kabakçı Mustafa Ayaklanması ile bu dönem sona ermişti (1808).¹⁴⁷

Ruşuk Ayanı Mustafa Alemdâr Paşa’nın İstanbul’a yürüyüp asayişini sağlamasıyla yeni hâkim güç IV. Mustafa yerine, II. Mahmut’u padişah yaptı. Taşra güçleri ile merkez arasında karşılıklı vaatler içeren Sened-i İttifak (1808) adlı bir sözleşme imzalandı. Bütün bunlar muhtemelen reformist bir kafanın ürünüydü, devlet sistemindeki nakıs tarafların tamiri konusunda ümitvericiydi. Yeniçeri Ocağının lağvedilmesi bu konuda yapılan en büyük hamleydi (1826). Gaye, askerî gücü siyasî iktidara tabi kılarak merkezi-bürokratik bir sistemin yeniden tesis edilmesini sağlamaktı. Özellikle ulemanın malî ve idarî özerkliğine son verilmesi de yeni organizasyonun bazı erkleri pasifize etmek istemesinin sonucuydu.¹⁴⁸

---

¹⁴⁵ Tanör, *a.g.m.*, s. 11.

¹⁴⁶ Tanör, *a.g.m.*, s. 11-12.

¹⁴⁷ Tanör, *a.g.m.*, s. 12.

¹⁴⁸ Tanör, *a.g.m.*, s. 12.

Sened-i İttifak büyük ayanın, devlet iktidarını tahakküm altına alma girişimiydi. Padişahın böyle bir taahhütler silsilesine mührünü koymuş olması onu da bağlayan bir hareket sayılmıştı. Vergilerin, padişah'ın vükelâsı ile hanedanlar arasında müzakere yolu ile kararlaştırılacağı maddesi, padişahın egemen otoritesini mahdutlaştırması bakımından dikkat çekiciydi. Bu vesika ile ayanlar, kendilerini padişaha karşı sarih bir güç şeklinde kabul ettirmiş ve bunu garanti etmişlerdi. Bu asla memleket şeraitlerine göre ileri bir devlet nizamı oluşturma amacı gütmüyordu. Cansız bir vesika olsa da, tarihî manası ciddi bir önemi haizdi.¹⁴⁹

Yeniçeriler'in ilgasından sonra münhal yapı Asakir-i Mansure-i Muhammediye adında yeni bir ordu ile doldurulmaya çalışıldı. Çünkü imparatorluk hâlen savaş halindeydi. Yeni ordunun kavileştirilmesi maksadıyla 1835'te Prusyalı Subay Field Von Moltke (mareşal) özel bir ziyaretle Türkiye'ye geldi. Bir grup subay danışmanını da yanında getiren mareşal, Türk ve Alman ordusunun arasındaki bağın temelini attı. Ordunun düzenli birliklerinin örgütlenmesi iyileştirildi ve toplam gücü yaklaşık 120.000 kişiye ulaştı. Vilayetlerde, redif denen bir ihtiyat kuvveti oluşturuldu. Sayıları 130.000'i bulsa da modern silahlardan ve eğitilmiş lider kadrodan yoksundu.¹⁵⁰

Bu gelişmeler yaşanırken beynelmilel krizler II. Mahmut'un yakasını bırakmamıştı. Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa, Suriye'de büyük bir güç toplayarak Osmanlı'nın karşısına çıktı. Osmanlı kuvvetleri 24 Temmuz 1839'da mağlup oldu. Bu olaydan sonra (6 gün) tüberkülozdan ölen Mahmut'un yerine 16 yaşındaki oğlu Abdülmecit tahta geçti.¹⁵¹ Değişim, Paris'te ve Londra'da Büyükelçilik yapmış, Dışişleri bakanı ve sadrazamlık görevi ifa eden (1846), bürokratik (kalemiyye) kanadın temsilcisi Mustafa Reşit Paşa'nın ellerinde can bulacaktı. Reformistlerin ilk hedefi; değişimi devamlı kılmak, Osmanlı İmparatorluğu'nun liberalizm ve ilerlemeyi benimseyebileceğine Batılı devletleri ikna etmektir. Böylelikle Gülhane Hattı Hümayun ilan edildi (1839) ve belli simgeler cem edildi. Bu hangi dinden olursa olsunlar bütün Osmanlı tebaasına eşit ve adil davranma, iltizamın yerine düzenli ve adil vergi sistemi, eş derecede askere alma sistemiydi. Bütüncül olarak

---

¹⁴⁹Halil İnalçık "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayûnu", Halil İnalçık-Mehmet Seyitdanlıoğlu Ed. *Tanzimat:Değişim Süreci İçinde Osmanlı İmparatorluğu*, Türkiye İş Bankası Yay., 7.bs., İstanbul, 2018, s. 91-92, 95.

¹⁵⁰William Hale, *Türkiye'de Ordu ve Siyaset*, Çev. Ahmet Fethi, Alfa Yay. 1.bs., İstanbul, 2014, s. 54-55.

¹⁵¹Hale, *a.g.e.*, s. 55.

bakıldığında, ferman “Osmanlı tebaası” kavramında eritilmiş bir müsavîlik ön görüyordu.¹⁵²

Değişim hareketi genel anlamda askerî alanda kendini gösterdi. 1842’de askeri kuvvetlere ilk ikisi İstanbul’da ve Boğazlarda, üçüncüsü Makedonya’da olmak üzere orduya yeniden düzen verildi. Askeri hizmet süresi yedi yıldan beş yıla indirildi. Fakat pratikte ihtiyatlar askerî hizmette bulunabiliyor ve böylece 12 yıl kadar orduda kalabiliyorlardı.¹⁵³ Fermanın girizgâhında şeriat ve saltanata müspet bir nazar edildikten sonra, yine şerî kanunlara bağlı kalınarak memleketin kalkınması ve müreffeh bir ideali ortaya konmuştu. Can ve ırzın muhafazası öncüllenenmiş, kimseyi ötekileştirmeden mal emniyetinin devlet ve millet arasındaki ilişkiyi daha da güçlendireceği vurgulanmıştı. Nizamî kanunların uygulanmasından bahseden ferman, konulacak kanunlara mukavemet edenlerin Tanrının lanetine uğrasın ve sonsuza kadar kurtuluşa eremesinler mottosuyla nihayete erdirilmişti. Bu fermanın hazırlayıcı kadrosunun başını çeken Reşit Paşa ve selefleri (Râmî, Râgıp, Halil Hâmid paşalar), devletin felahının kuvvetli bir merkezi idare ile olacağını ileri sürmüşlerdi.¹⁵⁴

Bunun için de gerekli olan ayanın ve ulemanın baskısından kurtulmuş merkezin emirlerine itaat eden bir memur kadrosu meydana getirmektir. Çünkü fermanın tatbikinde bu iki sınıfın nüfuz ve menfaatleri tehlikeye düşeceğinden karşı çıkacaklardı. Reşit Paşa, bu sınıfların önünü tıkamak gayesi ve memur bir kadro yetiştirmek için Meclis-i Maarif-i Umumiyye ve Rüşdiye Mekteplerinin vücuda gelmesine vurgu yapıyordu. Özellikle, Paşa, ıslahatları pratikleştirecek bir bürokratik yapı ile devletin modernleşeceğine inanıyordu. Geleneksel devlet anlayışı içinde hükümdarın idaresinde toplanan otoriteyi kanunileştirerek daha adil idare tarzına bağlı olduğu görüşünü sunmuştu.¹⁵⁵

Abdülmecit Döneminde Gülhane Hattı’ndan dört ay önce yayımlanan Cülus Fermanında, teokratik bir İslâm Devleti’nin altı çizilirken Gülhane Hattı’nda kanunlar padişah idaresinden ve şeraitten ayrılmak suretiyle dünyevî/seküler bir amaca hizmet ön planda tutulmuştu. İdeal anlamda oluşturulmak istenen çatı, tebaa arasında bir fark gözetmeden “kanun hâkimiyeti ilkesi”nin benimsenmesini sağlamaktı. İşleyişin doğal seyrinde ulema güruhu reformcuları dinsizlik teranesiyle tasallut altına alırken; Namık

---

¹⁵² Hale, *a.g.e.*, s. 55-56.

¹⁵³ Hale, *a.g.e.*, s. 56-57.

¹⁵⁴ İnalçık, *a.g.e.*, s. 99, 100, 101, 102.

¹⁵⁵ İnalçık, *a.g.e.*, s.103, 104, 105.

Kemal, Ziya Paşa, Suavi Efendi gibi vatanperver-milliyetçi gelenekçiler de onları frenkleşmek ve benliğini yitirmekle suçladı. Yeni Osmanlılar namıyla maruf bu grup Tanzimatçıların sömürü hadisesini anlamadıklarını, üst bir tabaka meydana getirerek şeriatı unutup kendi kültürlerini desteklediklerini, nihayetinde bunun sathi bir Batıcılık getirdiğini savunmuşlardı.¹⁵⁶ Çünkü Tanzimat onlara göre büyük devletlerin baskısı sonucu ilân edilmişti.¹⁵⁷ Burada asıl soru “Osmanlı Devleti’nin Batı’ya yaklaşmak yoluna girmesi, Cumhuriyete kadar sirayet eden Batı mı, Doğu mu?” sorunsalının ilk tohumlarının ekilmesi idi.¹⁵⁸ Anayasal fikir üç temel sacayağı üzerine kurulmuştu: İslâmcılık, ulusçuluk, batıcılık. Bu teslisin dengeli olmaması, herhangi birinin öncülmesi, gölge bir egemenlik kuran Osmanlıcılık fikrinin dinamitlenmesi demektir.¹⁵⁹ Bir kaynak, bu fermanı mukallit bir hareket olarak değil Osmanlı toplumunun içinde depreşen güçlerin ürünü olarak görüyordu. Osmanlı Devleti meydana gelen gelişmelere -siyasi, kültürel vs.- özünü muhafaza ederek bir çıkış yolu bulmaya çalışmıştı.¹⁶⁰

Ferman, padişah ve devlet ricali tarafından kabul edildiğinde, devletin bünyesinde bunu ilâm edecek bir basın dahi yoktu. Günlük üç bin adet basılan Takvim-i Vekayi adında bir resmî gazete berhayattı. Ağdalı bir dili olmasından dolayı imtiyazlı bir sınıfa hitap ediyordu. Bu durumda umum efkârın hakiki temsilcisi olarak, daha çok siyasetin karıştığı camiler, medreseler görünüyordu. Nerdeyse her yenilik hareketine mukavemet eden bu yapılar, Reşit Paşa’yı kâfirler tarafından satın alınmış bir hain ilan ederek Tanzimat aleyhtarı bir propagandanın başaktörlüğünü üstleniyordu.¹⁶¹ Hattı’n ilanından önce Sadrazam Hüsrev Paşa’nın, Frenkçe konuşması ve Frenkler gibi gözlük takmasını gerekçe göstererek Reşit Paşa’yı idam ettirmek istemesi bu tutucu fikirlerin boyutunu göstermesi açısından sarıh bir örnektir.¹⁶²

Batı kamuoyunun Hatt-ı Hümayû’na bakışı gayet olumluydu. Fransız basını bu hâli “reel bir anayasa, Batı’nın medeniyet zaferi olarak görmüştü. Batı kamuoyuna göre Osmanlı Devleti’ndeki bazı kesimler tarafından tepki ile karşılanırsa da Hattın ilânı

¹⁵⁶ Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi: Makaleler 4*, İletişim Yay., 26. bs., İstanbul, 2018, s. 13.

¹⁵⁷ İnalçık, *a.g.e.*, s.106-107, 109.

¹⁵⁸ Bayur, *TİT*, C. I, Kısım II, s. 39.

¹⁵⁹ Berkes, *a.g.e.*, s. 248.

¹⁶⁰ Kemal H. Karpat, *İslâm’ın Siyasallaşması*, Çev. Şiar Yalçın, Timaş Yay., 7.bs., İstanbul, 2019, s. XVI.

¹⁶¹ Enver Ziya Karal, Gülhane Hatt-ı Hümayûnu’nda Batı’nın Etkisi, Halil İnalçık-Mehmet Seyitdanlıoğlu Ed., *Tanzimat: Değişim Süreci İçinde Osmanlı İmparatorluğu*, Türkiye İş Bankası Yay., 7.bs., İstanbul 2018, s. 113, 114.

¹⁶² Bayur, *TİT*, C. I, Kısım II, s. 44.

şunu göstermişti; Medeniyet muhitinde, Batı'nın medeniyetinden Osmanlı Devleti de nasiplenmişti. Batı'da ortaçağın skolâstik düşüncesinden, aydınlanma yoluna girmiş; Descartes'in "Mademki düşünüyorum, varım" vecizesi, Tanrısal bir alana indirgenen insan ve devlet ilişkileri "İnsan hakları" mefhumunu ateşleyerek yaşam düzenini kanunlar çerçevesinde "seküler" ve "kontrol edilebilir" bir alana dönüştürmüştü. Bu hadiseler kadim Doğu geleneklerine bağlı Osmanlı Devlet'inde de sarsıntılara sebep olmuştu.¹⁶³ Bu durum devletin, Batı'ya uzak olan takip mesafesini yakınlaştırmıştı.¹⁶⁴

Tanzimat Fermanı ile siyâsî düşünce hayatımıza muayyen kavramlar da girmişti. Dönem metinlerinde medeniyet ve terakki, ulûm ve fûnûn, kanun ve nizam, hürriyet ve meşveret gibi kavramlar başı çekmişti. Üzerinde en çok durulan da medeniyet/medeniyetçilik olmuştu.¹⁶⁵ Tanzimatçıların fikrîne göre medeniyet ile Batı uygarlığı, aynı şeyi ifade etmiş; Batı ve bunun dışında kalanlar gibi ayırım meydana getirmişti. "Şark ilerleyemez" mottosuna karşılık, Batı'nın aklı öne alınarak -geleneğe mugayir- ilerleyebilirlik üzerinde duruldu.¹⁶⁶ Mustafa Reşit Paşa, İstanbul'a gönderdiği resmî yazılarda tam karşılığı bulunamadığı için "civilisation" kelimesini münasip görmüş; bu kelimeyi de "terbiye-i nâs" ve "icray-ı nizamât" gibi terkiplerle karşılamıştı.¹⁶⁷ Bu durum aynı zamanda farklı nazarların da çeşitli fikrî pratikleri ortaya koymasıyla ilişkiliydi. Örneğin, Fuat Paşâ'ya göre mazi ile bağı keserek yeni gelişmeleri hoşamedi ile karşılamak gerekliydi ve bunun için de mücbir sebepler vardı. Taassupla hareket eden Paşa, İslâm'ın muhafaza edilerek ve aykırı bir şey yapılmadan bir tadil yapılmasını muvafık görmüştü. Çünkü insan sürekli bir kendi aşma düşüncesine meyyaldi. İslâm da bu terakkiye manî değildi. Ali Paşa'ya göre İslâm devletini ve milletini kurtarmak için çok fazla teferruatlara takılmadan mucip olanın yapılması gerekmekteydi. Mezkûr paşaların emelleri çok aşikârdır: Mutlakiyetçi

---

¹⁶³ Karal, *a.g.e.*, s.114, 115, 116.

¹⁶⁴ III. Selim'in Ebu Bekir Ratip Efendi'yi Batı müesseselerini tetkik etmek üzere gizlice Avusturya'ya göndermesi bu çabanın bir ürünüdür. Ratip Efendi dönüşünde 500 sayfalık risalesinde Prusya, Rusya, Fransa dışında, Avusturya'nın adalet, kültür, sağlık ve ekonomi teşkilatları hakkında gözlemlerini, incelemeleri aktarmıştır. Batı medeniyetinin adalet kavramından etkilenmiştir. Bir müşahedesinde Batı'daki din ve din devlet işlerinin de birbirinden ayrılmış olduğunu görmüştür. (Bkz. Karal, *a.g.e.*, 118, 119, 120)

¹⁶⁵Gökhan Çetinsaya, "Kalemiye'den Mülkiye'ye Tanzimat Zihniyeti", Ed. Murat Gültekingil-Tanıl Bora, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce:Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, İletişim Yay., 8.bs., İstanbul, 2009, s. 55.

¹⁶⁶ Niyazi Berkes, *Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler*, Kaynak Yay., 2.bs., İstanbul, 2002, s. 36-37.

¹⁶⁷ Karal, *a.g.e.*, s.124.

iktidarı sonlandırarak, sultanın keyfi idaresinden kurtulmak. Buradan mülhem, Gülhane Hattı'nda kanun yoluyla "emniyet" teriminin kullanılması önemliydi.¹⁶⁸

Fermanın uygulanışında bazı nakıslıklar zaman içinde su yüzüne çıkmaya başlamıştı. Balkanlar'dan Arap ülkelerine kadar geniş bir alanda ilişkileri tasfiye etmek mümkün değildi. Rusya ve Avrupa'nın Yakın Doğu üzerindeki menfaat savaşları daha da çetinleşmişti. Bu noktada Osmanlı'nın toprak bütünlüğünün korunması İngiliz ve Fransız siyasi yapısının mihenk taşı oluşturuyordu. Ayrıca Osmanlı'nın merkezi gücünü ciddi olarak zorlayan ferman, uygulama konusunda da uzman bir kadrodan yoksundu. Bu yüzden vergi, toprak tasarrufu, eğitim, sağlık vs. yapılan yenilikler var olan düzenin geriye gitmesine, ziyadesiyle kötüleşmesine ve aksamasına neden oldu. Devlet malî bir buhranın içine düşerek borçlanma yoluyla bundan kurtulmaya çalıştı.¹⁶⁹

Tanzimat uygulamada kimseyi memnun edememişti. Devlete karşı belli kıyam hareketleri meydana gelmişti. Bunlara önyak olanlar; imtiyazlı zümreler, Müslüman ağalar ve ulemâ idi. Rumeli'de olanlar içerideki siyasetin yanı sıra, beynelmilel bir hadise hâlini almıştı. Anadolu'da da geleneksel yapının temsilcileri reformlara mukavemet ederek halkı da peşlerinden sürüklemişlerdi. Görüldüğü gibi reformların biri millî, diğeri de sınıfsal çatışmaları körüklemişti. Hristiyan milletler arasında bir burjuvazi sınıfı kendini gösterirken Müslümanlar arasında bu köprüyü inşa edecek bir yapı gelişmemişti.¹⁷⁰

Osmanlılık ideolojisinin yansıttığı ekonomik çağdaşlaşmanın gerçekleşmemesi Tanzimat'ın asıl başarısızlığı sayılabilir. Osmanlı Devleti, Avrupa siyasetine girdiği dönemde, bir yandan kendi topraklarındaki uluslaşma hareketleriyle baş ederken bir yandan da Avrupa'da gelişen ulusal ekonomilerle mücadele ediyordu. Çağdaş bir devlet anlayışı yapısı kuramayan yönetimi, Osmanlılık ideolojisi de kurtarmaya yetmemişti. Yeni kurulan egemenlik sistemi Avrupa'yı dışarıda bırakacak nitelikte olmadığından gayri Müslimler tarafından kurulan burjuvazi bilinci (sarraf, bankacı, tüccar vs.) Osmanlılık bilincinden ziyade Avrupa'ya ve onun ekonomik düzenine hizmet etmişti. Çünkü kanunilik üzerine işleyen yeni düzende Osmanlı Devleti halkın sosyolojik tetkikini yapmamıştı. Hükümdârın ya da hükümetin hangi

---

¹⁶⁸ François Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, Çev. Ali Berktaş, İletişim Yay., 5.bs., İstanbul, 2018, s. 29.

¹⁶⁹ Berkes, *a.g.e.*, s. 244.

¹⁷⁰ Berkes, *a.g.e.*, s. 245-246.

toplumsal, hangi sınıfsal yapıya göre belirleneceği konusunda müşterek bir fikir yoktu.¹⁷¹

Tanzimat Fermanı, bazı aksaklıkları olsa da içeride ve dışarı da müspet karşılandı. Fakat reformları yetersiz bulan Batı devletler, 1856'da toplanan Paris Barış Konferansı öncesi Osmanlı Devleti'ni Rusya'ya karşı korumanın da bedeli olarak Hristiyan haklar için bazı haklar talep etti. Ana hedef: Tanzimat Fermanı'nda bahsi geçen Müslüman ile gayri Müslim arasındaki müsavîlik prensibinin pekiştirilmesiydi. Böylelikle gayri müslimleri öncülleyen, devlet kademelerinde, eyalet meclislerinde görev almalarını sağlayan bazı siyasal haklar tanıyan Islahat Fermanı ilân edildi (1856). Dışa dönük olarak ilân edilen ferman, yabancılara tanınan ekonomik imtiyazları daha da artırmış; 1858'deki Arazi Kanunnâmesi genişletilerek, yabancılara kentlerde ve kentlerin dışında mal edinebilme hakkı tanınmıştı (1867).¹⁷²

Ferman, zamanda içinde sathi olarak gözetilen “beraberliğin” sağlanmasından daha çok gayri müslimlerin öne geçmeleri şeklinde teşekkül etmişti. Verilen hukuksal haklar sonucunda (malî kaynaklar, organizasyon bilgileri ve Batı diplomatik desteği sayesinde) Müslümanlarla eşit olmaktan ziyade, onları geride bırakır olmuşlardı.¹⁷³ Ulusçu akımları destekleyerek Osmanlı Devleti'ni hegemonyasına dâhil etmek isteyen dış dinamikler, gayri müslimler aracılığı ile önem verdikleri yerel yönetimlere yasa, kararname ve diğer kurallarla müdahale etmiş; merkezi ve yerel bürokrasinin erkine darbe indirmişlerdi. Böylelikle devletin dışarıya olan bağımlılığı daha da artmıştı.¹⁷⁴ Batı'dan ithal edilen fikirler topyekûn bir “dünya görüşü”nden ziyade sadece teknik alınarak şarklı bir kafa ile çağdaş kültürün dairesine girmeye çalışılmış, bu da hâlen birçok Yakındoğu ve Ortadoğu'da olduğu gibi modernleşme çabası küçük hamlelerle yapılmıştı. Yeniliklerin belli taassup güruhu tarafından tehdit olarak algılanması, Batı'dan gelen modernleştirici malumatların tesirli paşalarla yapılmasına rağmen, derine nüfuz edilememesinden dolayı “cılız” bir muhitçe serapta taharri-i ab aramak kabilinden bir hâl almıştı.¹⁷⁵

---

¹⁷¹ Berkes, *a.g.e.*, s. 246-247.

¹⁷² Tanör, *a.g.m.*, s. 16.

¹⁷³ Mardin, *a.g.e.*, s. 14.

¹⁷⁴ Tevfik Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi (1839-1950)*, İmge Yay., 4.bs., Ankara, 2008, s. 26-27.

¹⁷⁵ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Türkiye İş Bankası Yay., 13.bs., İstanbul, 2017, s. 9, 25.

1.4. Muhalif Bir Cedid Hareketi: Yeni Osmanlılar

1850’lerde Osmanlı Devleti’nin Batılı ile olan ilişkisi ciddi bir ivme kazandı. Bunlar olurken misyonerlik faaliyetlerindeki artış, Hristiyan tebaanın seküler fikirleri, millî ve siyasî idrakin yükselişi, büyük güçlerin mezkûr halka olan ilgisini artırdı. Osmanlı’ya yıllarca ubudiyet duygusu ile bağlı olan gayri müslim kitleler silkinirken bir taraftan da Batı’nın tahakkümü altına girdi. Devlet bunları hesap edemediği içinde lazım gelen önlemleri alamadı; fark ettiğinde de çoktan iş işten geçmişti. Bunlar olurken muhalif bir hareket filizleniyordu:1865 yılında, altı gencin Belgrat Ormanı’nda yaptığı piknik, Türk siyasî anlatısında “Yeni Osmanlılar” namı ile bir oluşumun tohumlarını atmış oldu.¹⁷⁶Yeni Osmanlılar ilk hamle olarak gayelerini net bir şekilde beyan etmeyen/edemeyen, 19. yüzyılın başlarında Avrupa’daki (Fransa, İtalya) restorasyona muarız olmuş Carbonari teşkilatı rehber edinen *İttifâk-ı Hamiyyet* adındaki gizli bir cemiyetin benzeriydi.¹⁷⁷

Bu güruh felâket olarak öne sürdükleri fikirlerle Osmanlı Devleti tarafından hâlâ sürdürülmeye devam eden uygulamalara karşı bazı tenkitler getirdi. Batıyı tanıyan bu gençler, Avrupa medeniyeti konusunda mesafeli, Osmanlı’nın dağılıp parçalanacağı konusunda hayli endişeliydi. Bunun müsebbibi de Ali ve Fuat Paşa’nın başını çektiği reformcu gruptu. O gün toplantıda, “mutlakiyet idaresini meşrutî idareye” dönüşümü için bir cemiyet halkasında güçlerini birleştirmeye karar verdiler.¹⁷⁸ Homojen bir yapı olmaktan öte, genç elitlerin kendilerince ortaya koydukları amelî çözümlerden ibaretti. Yeni Osmanlılar denildiğinde kendi içinde düşünsel ideolojik manada tutarlı, iktidar gayeleri olan bir zevat grubundan bahsetmek çok olası değildi. Başlı çeken Şinasi, Ziya Paşa, Namık Kemal ve Ali Suavi, başlarda modernleşme projesinin bir halkası olurken sonrasında gördükleri bazı eksiklerden dolayı gidişata cephe almaya başlamıştı. Onlara göre mazide yapılan tekrarlanmamalı, bu proje bir daha düşünülmemeliydi. Batı’yı takip “taklit” ile karıştırılmadan toplumun sosyolojik dinamikleri ve coğrafya hesaba katılarak doğru mecrada ilerleme kaydedilmemeliydi. Çünkü onlar, modernleşmeye değil, modernleşmenin algılanış tarzına karşıydı.¹⁷⁹

¹⁷⁶ Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İletişim Yay., 13.bs., İstanbul 2017, s. 17.

¹⁷⁷ Mardin, *a.g.e.*, s. 29.

¹⁷⁸ Mardin, *a.g.e.*, s.18, 19, 21.

¹⁷⁹ Cemil Koçak, “Osmanlı/Türk Siyasî Geleneğinde Modern Bir Toplum Yaratma Projesi Olarak Anayasanın Keşfi/Yeni Osmanlılar ve Birinci Meşrutiyet”, *Modern Türkiye’de Siyasi*

Modernleşmede sosyolojik bir altyapının altını çizen bu hareket çok ilginçtir ki yazılarında daha çok elit bir zümreye yönelmiş; Osmanlı toplumunda, umumî efkâr yerine seçkinleri ikna etmeye çalışmıştı.¹⁸⁰ Hareket, eski ve geleneğe bağlı muhafazakâr bir görünüm çizerken, madalyonun arka yüzünde geleneğin prangalarından kurtularak yeninin izini sürüp moderniteyi yakalama peşindeydi. Bu esasında Osmanlı/Türk modernleşmesinin kendi içindeki bir dilemmasıydı. Grup içindeki bazı şahısların devlet memuru olmaları siyasî bir elit kadronun içinde anılmalarına mani olmamış, peyderpey iktidarın katı tutumuyla karşılaşsalar da gayriresmî maaş sistemiyle varlıklarına devam ettirmişlerdi.¹⁸¹

Tanzimat bir geçiş dönemi idi. Batı'ya entegre olmaya çalışan devlet adamları, her adımda farklı bir problemle karşılaşılıyordu. Babiâli'den her gün ortaya atılan yeni fikirler, Tanzimat'ın önde gelen devlet adamlarına “müstebit” gözüyle bakıyor, onlar da gençleri “tedbirsizlik/acemilik” ve “devlete karşı bir tehdit” olarak görüyordu. Bir cesaret timsali olarak Sadık Rifat Paşa'nın kaleminden, Takvim-i Vekayi'de hürriyet kelimesinin, Mustafa Sami Efendi'de “vatan ve millet”ten bahisler açtığını şahit oluyoruz. Bu düşünceler sonrasında mezkûr cemiyetin temel “şiar”ı olacaktı.¹⁸²

10 Ağustos 1867'de Mustafa Fazıl, Ziya Bey, Namık Kemal, Nuri Bey, Suavi Bey, Reşat ve Rifat Bey'in bir konakta yaptıkları içtima; cemiyeti kâmilen ete kemiğe büründürdü. Grubun riyasetine Ziya Bey, sözcülüğü de Suavi Bey uygun görüldü. *Tasvir-i Efkar*, *Muhbir* (çıkışı, 31 Ağustos 1897), *Hürriyet* (Namık Kemal'in editörlüğünde, çıkışı, 29 Haziran 1868), *İbret* (çıkışı, 1878 Mayıs'ı) gazeteleri başta olmak üzere zaman zaman hükümetin şerrine uğrayan mevkutelerle (*Diyojen*, kapanışı, 13 Ocak 1873 ve *Hadika*, kapanışı, 23 Ocak 1873) cemiyet sıkı bir muhalif bir hareketine girişmişti. Bu tür yayınlar cemiyetin hem fikirlerini hem de kendi içinde yaşadığı çelişkilerini su yüzüne çıkarmıştı.¹⁸³ Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın torunu Mustafa Fazıl Paşa bu cemiyetin malî yükünü çekiyordu. Mesleki yaşamını Osmanlı'da memur olarak geçiren Paşa, Maarif Nazırı (1862), Malîye Nazırı (1864) sonra Meclis-i Hazâin (1865) başkanlığına kadar yükseldi. Mısır'da veraset nedeniyle kardeşiyle yaşadığı sıkıntılar baş göstermişti. Fuat Paşa'nın banîsi olduğu bu kurumda,

---

Düşünce: *Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, İletişim Yay., 8.bs., İstanbul, 2009, s. 73.

¹⁸⁰ Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri (1895-1908)*, İletişim Yay., 21.bs., İstanbul 2017, s. 149.

¹⁸¹ Koçak, *a.g.e.*, s. 74, 77.

¹⁸² Ülken, *a.g.e.*, s. 58-59.

¹⁸³ Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, s. 54-56, 75, 77-78.

Paşa'nın yaşanan malî -çoğu sultanın şahsi harcaması- sorunlar nedeniyle kendisine bir tezkere sunacağı duyumunu aldığıında onu görevinden azletti (7 Şubat 1866) ve Fuat Paşa başkenti terk etmesini istedi (4 Nisan 1866). Yayımlanan fermanla Paşa'nın Hidivlik'teki haklarına da son verildi (27 Mayıs 1866). Bu hareketin destekçisi olan Paşa, belli zamanlarda gruba uzak durmuş (1873-1874) ve 1875 yılında vefat etmişti.¹⁸⁴

Kült Batı fikrîyatına mesafeli duran cemiyetin önderleri İbrahim Şinasi [1826-1871], Ziya Paşa, Namık Kemal hassaten Fransız düşünce yapısına meyilli bir tavır sergileyerek milliyetçilik ve liberalizm üzerine kafa yormuştu.¹⁸⁵ Aralarında belli gruplara ayrılarak kendi eksenlerinden menkul bir çizgide reformcu gruplara ayrılmışlardı. Mehmet Bey, Halil Şerif, Mustafa Fazıl, uhuvvet duygusunun beslediği evrensel bir “yapı” içinde, geçmişin kamburundan kurtularak hareket etmeye çalışıyordu. Bunların arasında Mustafa Fazıl Paşa, sınırlı da olsa halkın gücünden bahsetmekteydi. İkinci grup, Namık Kemal'in fikirlerinden mülhem, “millet” ve “hürriyet” mefhumlarından müteşekkildi.¹⁸⁶ Hürriyet'in ilk yazısında bu icap medeniyet düzeni içindeki “adalet” kavramı olarak ifade edilmişti. Hareket çoğu zaman içindeki handikaplardan dolayı ağır ilerliyordu. Fasit bir dairede yabancı müdahalesine müspet bakılıyordu. Fakat başını çektikleri meşrutiyet fikri, tecrübesizliklerine rağmen akisler uyandırmış; kuvveden fiile geçme aşamasında yeni bir ideoloji olarak tezahür etmişti. Altını çizdikleri meşrutiyet idaresi, gerek milliyetçe gerek dini bakımdan aynı cins öğeleri ayrıştırmayan “Osmanlı siyasî ittihadı”na ait bir idare olacaktı.¹⁸⁷

Namık Kemal'in düşünce sisteminde İslâm-Osmanlı sentezinden doğan Batı karşıtı bir “biz” anlayışı vardı. Batı uygarlığını tarih ve toplum şartlarından soyut bir çizgide değerlendiriyor; bireyin hürriyeti üzerine eğiliyordu. Bu hareketin sosyalist hareketlerle “zayıf” bir teması olmuş olsa da “toplumcu” cihetlerinin olmaması hayli yadırganacak bir durumdu. Batı uygarlığına intisap etmede, “devrimsel” tadil hareketini hiç düşünmemiş, yeni düzen Osmanlı ve Müslümanlığın yükselme devirlerindeki yapısına göndermeler yapmıştı.¹⁸⁸ Kemal, 1840'da Tekirdağ'da doğmuştu. Babası Saray Müneccimbaşısı Mustafa Bey'di. Batı tipi okullarda eğitim

---

¹⁸⁴ Mardin, *a.g.e.*, s. 37-40, 91.

¹⁸⁵ Kerim K. Key, *The Young Turk Movement*, The American University, Washington, 1955, s. 1.

¹⁸⁶ Mardin, *a.g.e.*, s. 92.

¹⁸⁷ Ülken, *a.g.e.*, s. 67-70.

¹⁸⁸ Berkes, *Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler*, s. 50, 54, 55, 56.

almış (Bâyezid ve Vâlide Rüştîyeleri), İstanbul'da Gümrükler Tercüme Odasına ve sonra Bâbiâli Tercüme Odasına girmişti (1857-1858). Münif Paşa'nın¹⁸⁹ Fransızcadan yaptığı tercümelere yayımlıyor, batılılaşma fikrî üzerinde pratikler yapıyordu. Anne tarafından büyükbabası Abdülatif Paşa'nın etkisiyle İslâm'ın adalet kavramını sık sık dillendiren ve klâsik edebiyat taraftarı olan Leskofçalı Galib'in etkisinde kaldı. Bu arada bir taraftan Şinasi ile de fikir teatisi yapıyordu. Siyaset teorisi açılımları üzerine yazılarını *Hürriyet* ve *İbret* gazetelerinde izah etti. Kemal'in metinlerinde İslâm mistisizmi (tasavvuf) eğilimlerini de rastlamakta mümkündür.-Şeyh Ahmet Efendinin tesiri de unutulmamalı-. Ayrıca iyi ve kötü tefrikini yapan şeriatın önceliği ehemmiyetli bir mevzu idi. Ona göre Kur'an'a ters düşmeyen Batı'daki insana/bireye verilen yüce değer in teessüsü elzemdi.-Sarih örnekte Fransa'nın İkinci İmparatorluk anayasasıydı-. İmparatorluğun çözülmesinin müsebbibi ise, dinî hukukun ifasında yapılan hatalar ve bunun getirdiği sonuçlardı. Devlet bir yönetim aygıtı olarak vatandaşının rehberi konumundaydı.¹⁹⁰

Abdülhamit ilk karşılaşmalarında (1876), Namık Kemal'e bir "cedid" hareketi için teşrikimesai teklifinde bulunsa da zaman içinde düşüncelerinin ters düşmesiyle Kıbrıs (1873), Midilli (1877), Rodos ve sonunda Sakız'a gönderildi. Burada da Namık Kemal vefat etti (1888). Padişah nazarında bunlara birer görev telakki edilmiş olsa da bu kişiler böylelikle etken hareket alanından, edilgen bir alana itilmişti. Ölüm cezasını çok az uygulanan Padişah, Namık Kemal'i böylelikle "güçsüzleştirmeye/silikleştirmeye" çalışmıştı.¹⁹¹

1867'de Mustafa Fazıl Paşa'nın daveti üzerine Ziya Paşa ile Paris'e giderek burada yayın faaliyetlerini sürdürdü. Bu dönemde Batı'nın siyasî liberalizmi ve maddî yönleri üzerine yazılar kaleme aldı. Ona göre Batı, kanunlarını "soyutlamalardan" ve "hurafelerden" ayırmış; daha deneysel bir metot izlemekteydi. Osmanlı İmparatorluğu'nun ticarî yaşamdaki geriliğine de vurgu yaparak izlek noktası anlamında İslam'ın "*İlim Çin'de bile olsa alın*" şiarını öne çekiyordu. İmparatorluğun terakki etmesinin bir cenahı da eğitime bağlıydı.-Herkes açık bir eğitim-. Kemal,

---

¹⁸⁹ Münif Paşa [1828-1894], çocukluğunu Mısır'da geçirmiş, burada Mehmet Ali Paşa'nın yeniliklerine yakından şahitlik ederek zihninde vücut bulan "medeniyet" ve "ilerleme" fikrinin temellerini atmıştır. Devletin önemli kademelerinde görev almış, *Mecmua-i Fünun* dergisine hayat vermiştir. Derdi aydınlanma fikri üzerine yoğunlaşarak Batı'daki yenilikleri Osmanlı'ya gayreti gütmüştür. Abdülhamit'in Darülfünun kurma fikrine ön ayak olmuştur (1868). Bkz. Ülken, *a.g.e.*, s. 75, 77, 79.

¹⁹⁰ Mardin, *a.g.e.*, s. 316-350.

¹⁹¹ François Geogron, *Sultan Abdülhamid*, Çev. Ali Berktaş, İletişim Yay., 5.bs., İstanbul, 2018, 188, 217.

Avrupa'daki rasyonalizmi ötelemese de vurgusunu daha çok duygular üzerine yapmıştı. Bunun tesirini de “vatanseverlik” kavramında görmek mümkündür. Nazarında Türkler, dünyaya örnek teşkil edecek bir ümmet konumundaydı.¹⁹² İlk kez 1873'te sahnelenen, muhteva olarak halkın ülkesine olan medyunluğunu Ruslara karşı Silistre Türk Kalesinin müdafaasını işlediği “*Vatan yahut Silistre*” piyesinde vatanseverlik hadisesi çok dramatik ve şairane anlatılmıştı. Bu eser başına belâ olmuş, memnu edilmiş, kendisi de Magosa'ya sürülmüştü.¹⁹³

Cemiyetin diğer bir figürü de yaşlı ve fikrî anlamda çok etkili olamayan Ziya Paşa'dıydı. Erken yaşlarda sadaret mektupçu kalemine girmiş; Farsça, Fransızca öğrenmiş, şiirler yazmaya başlamıştı. Batı edebiyatından çeviriler yaptı.-J.J. Rousseau'dan *Emile*-. Ali Paşa [ö.1871] saraydan uzaklaştırılınca Fransa'da arkadaşlarıyla *Hürriyet*'i çıkardı. Abdülhamit zamanında Suriye, Konya, Adana Valiliklerinde bulundu. Ziya Paşa, Namık Kemal'in muvaffak olamadığı, Doğu-Batı sentezinin izlerini sürmeye çalışıp tutarlı olmayan bir denge kurma gayretine girdi. Aydınlanma düşünürlerinden mülhem, havsalasındaki düşünce pratiği, hükümet organizasyonun daha çok “adalet”i benimseyen ve egemenliğin devredilmesinde bir “mükellefiyet” hassasiyetinin bahsini konu edindi. Monarşik bir yapının güncellenmesinden imtina ederek tebaanın kendi menfaatlerinin ayırımına nail olmadığı kanaatinde idi. Alet yapma istidadıyla hayvandan insanı ayıran biricik olgu, şeriatin kapsayıcılığı dâhilinde peygamberin ilahî mesajıydı. Fakat yazılarında bu çizginin her zaman korunmadığı dikkatten kaçmaz. İçini yakan esas konu, Türk tüccar grubunun, Avrupalılara verilen muayyen ayrıcalıkla ticarî statülerinin genişlemesine bağlı olarak Osmanlı Devleti'nin bîtab düşmesiydi. Çöküşün diğer bir sebebi de şehzadelerin sarayda kapalı tutularak devlet işlerinden bîhaber yetiştirilmesiydi.¹⁹⁴

Bu grubun içinde bir aktivist portresi çizen Ali Suavi de hayli ilginç bir şahsiyetti. 1839'da bir kâğıt tüccarının oğlu olarak dünyaya geldi. Eğitim hayatına rüştiyede başladı; devamında teolojik bir tahsilden sonra Mekke'ye hacca gitti. Bursa'daki öğretmenlik görevinden sonra muhtelif devlet kademelerinde görev aldı. Şehzâde Camisinde vaazlar verdi. Tarihçi Ata Bey tarafından vaazlarında halkı kıyama teşvik etmekle mücrim ilan edildi. Medrese eğitimine rağmen dogma bir zihniyete

¹⁹² Mardin, *a.g.e.*, s. 354-366.

¹⁹³ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev. Metin Kıratlı, 8.bs., Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 2000, s. 157.

¹⁹⁴ Ülken, *a.g.e.*, s. 142; Mardin, *a.g.e.*, s. 373-397.

karşı laikliği savundu. Yazıları *Muhbir* gazetesi sütunlarında görülmeye başladı (1867). Aynı yıl gazete kapatılınca Karadeniz'e sürgün edilse de bir yolunu bularak Paris'e kaçtı ve burada Namık Kemal ve Ziya Paşa ile bir araya geldi. Paris'e geldiğinde *Ulûm* gazetesini yayımlamaya başladı (1869). Diğer arkadaş guruhu ile koyu bir tartışmanın içine girmesi, onun içinde yer almadığı *Hürriyet* gazetesinin doğmasına sebep oldu (29 Haziran 1868). Ali Paşa'nın ölümü üzerine, rahat bir muhitin oluşacağını düşünen grup üyeleri genel bir aflu Türkiye'ye döndü, Ali Suavi hariç. Suavi, İslâm ve Osmanlı bağının haricinde, Türklüğü de yanına koyarak bir teslis meydana getirdi.¹⁹⁵

Kendisinin İngiliz bir kadınla izdivaç etmesi tenkit edilse de döneminde Namık Kemal ve Ziya Paşa'nın aksine, şeriata karşılık laikliği müdafaa etti. Devletin edebî metinlerden ziyade, coğrafya, iktisat ve ahlâk metinlerine esas alarak temelin buraya oturtulmasını, ibadetin Türkçeleşmesi fikrini -İmamı Azamı referans vererek- cesaretli bir düşünsel çerçeve çizmişti. Abdülhamit Devrinde ülkeye dönen Suavi, Galatasaray Lisesi Müdürlüğü ile taltif edildi. Bu görevinden alındıktan sonra Maarif Nazırı Vehbi Paşa'nın konağında himaye olundu. Buradayken gizli gizli Çamlıca'da bulunan V. Murat ile görüştüğü söylentileri ayyuka çıktı. 20 Mayıs 1878 tarihinde yanına aldığı adamlarla sarayın cümle kapısından girerek V. Murat'ın bulunduğu daireye ulaşıp Onu tahta çıkmaya ikna etmeye uğraştı. 85 kişinin yaşamını yitirdiği bu olayda Ali Suavi de yaşamını yitirdi (1878). Tarihin sayfalarına "Çırağan Vakası" olarak geçen bu hadise başarısız bir darbe teşebbüsü olarak kaydedildi.¹⁹⁶

Son tahlilde, Yeni Osmanlıların kısmen İslâm'ı referans olarak kullandıklarını, gazete yazılarındaki düşünsel münakaşalardan görmek mümkündür. Kendi içlerinde kusursuz bir denge kuramamış olmaları bir yana, fikrî beyanlar cihetinden farklı, cesaretli görüşleri onların dikkate alınmasını, analitik bir tetkike tabi tutulmalarını lüzumlu kılmaktaydı. Bir akide teşekkülünde onları tek bir noktada toplayan şey "vatanı kurtarmak"tı. Saray ile araları dostane bir şekilde idame etmemiş, köklerindeki düşünce saray tarafından hasmane bir tavır şeklinde değerlendirilmişti. Düşüncelerini nazari bir yapıdan, amelî bir şekle neşvü ettirmeleri için gerekli zamanı bulamamışlardı.¹⁹⁷

¹⁹⁵ Mardin, *a.g.e.*, s. 400-401; Ülken, *a.g.e.*, s. 92; Lewis, *a.g.e.*, s. 153-154.

¹⁹⁶ Ülken, *a.g.e.*, s. 94; Georgeon, *a.g.e.*, s. 126.

¹⁹⁷ Mardin, *a.g.e.*, s. 454.

1.5. Genç Bir Hareket: Jön Türkler

Kuvvetle muhtemeldir ki Yeni Osmanlıların Osmanlı İmparatorluğu'na karşı giriştikleri meşrutî ve liberal hareket Jön Türk Hareketinin tohumlarını ekmişti. Kelimenin ilk menbaı 1828 yılında Charles Macfarlane tarafından, Genç Osmanlı nesline ithafen (Young Turks), Ubcini de reformist Tanzimat grubunu tanımlamak için kullanmıştı. Bir mefhum olarak vücut bulması da Hippolyte Castile ile olmuştu. Sonrasında Avrupa dışına kadar taşan Muhalif bir hareket olan Yeni Osmanlılara izafe edilmişti. Bu tabiri Avrupa'nın kendi içinde gelişen hadiseler içinde kullandığını izlemekteyiz.¹⁹⁸ Yakın tarihimizde bu terim Osmanlı'da yeni fikirlerle tezahür eden "ihtilâlcî" ve "inkılâpçı" gruba verilen adlandırmaydı.¹⁹⁹ Grubun düşünce tabanında Batı'dan sirayet eden yeni fikirlerin Türk aydınında yarattığı akis vardı. Yerleşik Doğu kültürünün -başta edebî, sonra siyasî- yerine Fransız edebiyatının başta "taklit" düzeyinde algılanmasıydı. Osmanlı topraklarında despotik bir yönetime karşılık "anayasa, parlamento, hürriyet" gibi Batı'dan intikal eden kavramlar yeşermeye başlamıştı. Grup yapısında modern unsurları barından bir devletin ayağa kalkabileceğine konusunda mutmaindi. Gaye: Can çekişen bir imparatorluğu bitirmek değil aksine ayağa kaldırmaktı. Böylelikle dış mihrakların etkisi de topraklardan silinecekti. 1875-76 yıllarında Balkanlardaki milliyetçi grupların hareketliliği ile Bulgaristan ve Sırbistan'da çıkan ayaklanmalar, 1881 yılında Düyun-i Umumi idaresi devletin elini kolunu bağlamıştı âdetâ. 23 Aralık 1876 tarihinde ilân edilen Meşrutiyet'te yaşanacak olan elim hadiseleri engelleyememişti. Kanun-ı Esasî'nin banîsi Mithat Paşa, Abdülhamit'in bazı konularda rücû ettiğini geç de olsa fark etmişti. Sultanın, Abdülaziz'in ölümünden şüpheli gördüğü Paşa'yı 5 Şubat 1877'de azletmesi yeni bir dönemin başlangıcı olacaktı. 1877-78 yıllarında patlak veren Rus savaşı bahanesiyle de açılan meclis kapatılmıştı.²⁰⁰

1876'da Abdülaziz tahtından edilirken Süleyman Paşa'nın başını çektiği askerî taburlar arasında subayların darbeye iştirak etmesi hürriyetçi fikirlerin yayılmasının kolaylığını ortaya koymuştu. Batı edebiyatından parçalar sunarak Harp Okulunda liberalizm örneklerini tefrişata çıkararak yine Süleyman Paşa idi. Abdülhamit'in tahta

¹⁹⁸ M.Şükrü Hanioglu, "Jön Türkler", *TDV*, 23.cilt, İstanbul, 2001, s. 584.

¹⁹⁹ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (Kanun-ı Esasî ve Meşrutiyet Dönemi:1876-1938)*, 4.bs, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul, 2016, s. 84.

²⁰⁰ Ernest E. Ramsaur, *Jön Türkler:1908 İhtilalinin Doğuşu*, 2.bs., Pınar Yay., İstanbul 2011, s. 18-24.

çıkıldığında belli grupların görüşleri fasit bir dairede dönüyordu ve ulema kendi içinde sanılanın aksine olduğundan geriye gidiyordu. Askerî merkezler sıkı bir denetim mekanizmasına bağlı Padişah tarafından baskı altındaydı. İttihat ve Terakki kurucularından birinin ifadesine göre mezkûr partinin kurulmasının altındaki saik de Askerî Tıbbiye’de nizam muhafaza etmek adına başat bir aklın kendini korumaya yönelik savunma mekanizmasından ibaretti. Avrupa ayarında bir okul talep eden öğrenciler, disiplinden çok daha modern bir okul tahayyül ediyordu. Eğitim gören bir öğrencinin bakımsızlıktan şikâyet etmesi ve malzeme noksanlığını beyan etmesi konuyu doğrular nitelikteydi. Bunlar, Askerlerin ve Tıbbiye öğrencilerinin Abdülhamit’in düzenine uzak durmalarıyla sonuçlanıyordu. Mektepte eğitim alanlar, sarayın sosyal yapısından çok farklıydı. “Taşralı” ve “İstanbul”lu diye ayrılmışlardı. 1887’den sonra Abdülhamit’in siyasî bir çatı olmaya başlayan Mülkiye’yi kendi yanında tutma politikası da başarılı olamamıştı.²⁰¹

Bu hadiseler olurken başka bir cihette, Askerî Tıbbiye’de, İbrahim Temo, Mehmet Reşit, Abdullah Cevdet ve İshak Suküti tarafından muhalif bir kitle hareketi teşekkül etti. Menfi gidişata dur demek şiarıyla yola çıkan üyeler, Padişahın gitmesini -yıkılmasını- ve içeride günden güne büyüyen istibdatın da son bulmasını istiyordu. Onlara göre yapılacak olan tadil hareketi “zorunlu ve normal”di ve bir inkılâb hareketini Padişahın dahi engellemeye gücü yoktu. İtalyan Karbonari Örgütüne benzer bir şekilde teşekkül eden yapının fikirleri, Baytariye Mektebi (Veterinerlik Okulu), Bahriye Mektebi (Denizcilik Okulu), Mülkiye Mektebi gibi seçkin okullara da sirayet etmeye başladı. Bu gençlerin zihinlerinde, selefleri Namık Kemal, Şinasi, Ziya Paşa’nın çalışmaları yer edinmiş; okul bahçesinde bir araya gelen öğrenciler mezkûr müelliflerin yasaklı yazılarını mütalaa etmeye başlamıştı.²⁰²

Cesaretli bir söylem ile görünen grup, kulağı jurnallerde olan Padişah tarafından fark edildi. Sert bir şekilde duruma tepki gösteren Padişah, okulun başkumandanı Ali Saip Paşa’yı azletti ve yerine Zeki Paşa’yı getirdi. Bu da yetmez gibi birçok öğrenci sarayın sorgusundan geçirildi ve bazıları tutuklandı.-Giritli Şefik, Şerafettin Magmumi.- Bu duruma protesto bayrakları açan diğer öğrencilerin de akıbetleri diğerlerinden farklı olmadı. Birçok kesimden destek gören grup, softalara pek bel bağlamamış; onları “aktif” bir güç olarak görmemişti. “Türk Jakobenleri” diye adlandırılacak grup, fasılasız her yerde fikirlerini beyan etmeye başladı. Fakat çoğu,

²⁰¹ Mardin, *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri (1895-1908)*, s. 69-73.

²⁰² Lewis, *a.g.e.*, s. 155-156; Ramsaur, *a.g.e.*, s. 35-38; Tunaya, *a.g.e.*, s. 91.

selefleri gibi liberal düşüncelerini ifade etmek için bir sığınak olarak Fransa'yı tercih etti. 1894-95 yıllarında grup üyelerinin ekseriyeti Avrupa'da soluğu aldı. Onları, "sultanın hışmına uğramamak" ve "fikrî anlamda daha ferah bir nefes alma" amacı cem etmişti. İyi bir eğitimden geçmiş olan Ahmet Rıza 1895 yıllarının sonuna doğru çevresindeki münevverlerle ve Suriyeli bir Hıristiyan olan Halil Ganem ile *Mechveret* gazetesini çıkarmaya başladı. Ahmet Rıza [1859-1930], Auguste Comte felsefesi ve Paris'in pozitivist çevrelerinden etkilenmiş bir şahsiyetti.²⁰³

Teolojik ve metafizik felsefeye muarız pozitivist hareket 19. asrın ilk yarısında kendine mekân bulmuştu. Mecrasını da müspet ilimlerin muhiti olarak belirlemişti. Siyasî, dinî vs. gibi düşünsel çerçevesini genişleterek zaman içinde bir felsefe görünümü almıştı. Osmanlı topraklarına girişi de başta felsefi bir akımdan ziyade edebî akımlarla, müspet derslerle, Avrupa'ya giden öğrencilerle ve yabancı bazı uzman kişilerin gelmesiyle olmuştu. Beşir Fuat'ın pozitivistizmin Türkiye'de hareket alanı bulması için kişisel ve dağınık çalışmaları *Servet-i Fünûn* dergisinde yayımlandı. Bu tesir, her ne kadar pozitivistizm üzerine müstakil bir kitabı olmasa da Ahmet Rıza'nın düşün yapısında belirginleşti. Bütün eserlerin bu felsefi akıma olan bağlılığının emarelerini izlemek mümkündür. Rıza'nın gençlik yıllarında materyalizmin kurucusu d'Holbach'tan da etkilendiğini bizzat beyanlarından biliyoruz.²⁰⁴

Ahmet Rıza Boğaziçi'nde Vaniköy'de, İngiliz Ali Bey diye maruf babanın, Batı fikirlerini ilk kez öğrendiği Avusturyalı bir annenin çocuğu olarak dünyaya geldi. Fransa'da Grignon Ziraat Okulunu tamamladıktan sonra ülkeye döndü. Bursa İdad-i Mülki Müdürü oldu. 1889 yılında Fransa'da açılan bir sergiye görevli olarak gitti. Maarif Müdürlüğüne kadar yükselmiş olsa da tekrar Fransa'ya döndü. Buradan Padişahı "meşverete" ve "meşrutiyete" ikna etmeye çalıştı. Fakat Abdülhamit, bu tür gazelleri çok önceden dinlediği için üzerinde ciddi bir tesiri olmadı. Ahmet Rıza muhiti ve aldığı eğitimle ziraat ve sanayinin geliştirilmesi konusunda ısrar ediyor, bunun şartı olarak da halkın eğitim düzeyinin artması gerektiğinin altını çiziyordu. Bunları söylerken de Marksizmin -dine ırak olmasından- sularında fazla gezinmiyordu. Vahi-i ilahiyi göz ardı ederek İslâm dini ve akidesini toplumsal sistem içinde saymıştı. *Meşveret*'in Türkçe nüshalarında, konuların ağırlık merkezini: Osmanlı'nın dağılması, Batı devletlerinin müdahalesi, kapitülasyonlar ve Ermeni

²⁰³ Ramsaur, *a.g.e.*, s. 40-41; Tunaya, *a.g.e.*, s. 103.

²⁰⁴ Murtaza Korlaelçi, *Pozitivistizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Etkileri*, İnsan Yay., İstanbul, 1986, s. 15, 201, 221, 249; Mardin, *a.g.e.*, s. 185.

sorunu oluşturuyordu. Fransızca basılan Meşveret'in fikirleri de yabancı postahaneler ve kaçak yollardan ülkeye sızıyordu²⁰⁵

Bu oluşumun diğer bir karakteri, Dağıstan doğumlu, Rusya'da eğitimi ikml etmiş, Mülkiye'de ğretmen olarak tarih-i umumî dersleri vermiş, daha bir devlet kademesinde -Dynu Umumî'de- çalışmaya başlayan Mizancı Murat idi. Mülkiye'deki derslerinde yoğun bir hürriyet düşüncesini imtina etmeden aşıkâr etmesi, liberal görüşlü aydınlarm çoğunu etkilemişti. Yeni Osmanlı grubuna dâhil olduğunu dile getirirse de esasen adıyla ünlü olacağı *Mizan* gazetesini çıkardığı zaman (1886'dan itibaren) sivrilmeye başlayacaktı. Gazeteyi yayımlamasındaki amaç, Abdülhamit'in İngiliz aleyhtarlığı yapmasıydı. Dyn-u Umumî idaresinde yer alması ona göre Padişaha reformlarından bahsetmekti. Avrupa'ya gitmesindeki zahir sebep, idarî islahat ve nisb bir meşrutiyet önerdiği layihaların Abdülhamit nezdinde görmezden gelinmesiydi. Türkiye'den kaçtığı zaman (1895'in sonbaharı), yazılarında Sait Paşa'nın azledilmesini tenkit etmiş ve onu Jn Türklerin piri saymıştı. Mısır Hıdivi Abbas Hilmi Paşa'nın davetini kırmayarak *Mizan*'ı orada çıkarmaya karar verdi (ilk sayısı, 4 Ocak 1896). Fakat İngiliz Hkmeti ile ters düşmesiyle bu şehirde çıkarıldı. Buradaki yazılarındaki üslubu, evvelindeki dönemlerinden farklı bir şekle bürünmüştü.²⁰⁶

Ona göre reformun can bulması, padişahın otoritesini şeriatın hükümlerine göre münasip bir şekilde mahdutlaştırmak ve İmparatorlukta yaşayan milletleri karşılıklı güven kaidesi nezdinde yeniden tesis etmeye bağlıydı. Bu noktada, Kanun-ı Esasî'nin Batılı devletlerin dayatması neticesinde olduğu anlaşılırsa “padişahın muteberliği” zarar görecekti. Dine/İşlm'a bakışı mşpet oluşu, cemiyetle olan bağının zayıflamasına sebep olmuş; Murat Bey de bu yakınlığa karşı duranları dinsizlikle suçlamıştı. Bunlar grubun içindeki kırılmaların nirengi noktasına temas ediyor, ayrışmayı körüklüyordu. Murat Bey'e göre Avrupalıların Türkler için kullandığı “barbar” teşhisi, bir haçlı zihniyetinin devamıydı, böyle bir Batı'dan medeniyet kavramı nasıl ithal edilebilirdi. Bu noktada ilk defa, “millî kültür” kavramını ele almıştı. Bir şeylerin değişmesi halkın eğitim ve kültür dinamiklerinin yükselmesine bağlıydı.²⁰⁷

²⁰⁵ Niyazi Berkes, *Türkiye'de ağdaşlaşma*, s. 394; Mardin, *a.g.e.*, s. 178, 186, 188, 191.

²⁰⁶ Sina Akşın, *Jn Türkler ve İttihat ve Terakki*, 3.bs., İmge Yay., Ankara 2001, s. 46-48.

²⁰⁷ Berkes, *a.g.e.*, s. 395; Mardin, *a.g.e.*, s. 114-120, 130.

1896 yılında Jön Türkler, kuruluşu 1889'a varan, daha sonra İttihat ve Terakki adını namıyla bilinecek olan Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ile askerlerinde içinde olduğu bir grupla darbe teşebbüsü planı yaptı. Rahatsızlık, saray içinde bazı kesimlerde (bürokrat ve paşalar) Kanun-ı Esasî'nin şartlarına dönme arzusunu palazlandıran fikrî bir birliktelik baş göstermişti (1895 yılları başlarında). Bu dönemde sarayda gizli bir şekilde dağıtılan Abdülhamit aleyhtarı bir risaleden bahsedilmekteydi. Bu teşebbüsün lideri olarak da savaşlarda kazandığı başarılarla (özellikle 93 harbi) ön plana çıkan, Mısır Olağanüstü Komiserliğini ifa eden, Jön Türklerle muhtelif bağlarından dolayı mücrim ilân edilen, Gazi Ahmet Muhtar Paşa seçilmişti. Darbe planına göre Babiâli işgalinden sonra bir fetva ile Abdülhamit tahtından edilecek; yerine V. Murat geçirilecekti. Komite üyelerinden Nadir Bey'in bir yemek masasında Askerî Okullar Genel Müfettişi İsmail Paşa'ya "Paşam, bilsen yarın neler olacak!" sözleri ve İsmail Paşa'nın bunu saraya ihbarıyla darbe teşebbüsü başarısız olacaktı. Neticede tutuklamalar ve sürgünlerle mevzu hâledilmiş oldu.²⁰⁸

İttihat ve Terakki Komitesi 1897 yılında merkezini Paris'ten Cenevre'ye taşımıştı. Abdülhamit, sürgünde olan kanaat önderleri ile rabitasını artırma çabasındaydı. Evvelinde Yusuf Ziya Paşa ve Ebüzziya Tevfik'in yaptığı girişimlerden istenilen netice alınamamıştı. Bu görev, Tümgeneral Ahmet Celâlettin Paşa'ya tevdi edilmiş; Ahmet Rıza karşıtı bir grupla görüşmeye başlamıştı. Muhtemelen Murat ve Ahmet Rıza Bey arasındaki çatlaklar tesirli olmuş ki Murat Bey, Paşa ile sulh yapmaya rıza göstermiş, İstanbul'a dönmüştü. Bu teslimiyet, hem cemiyetin maneviyatını bozmuş hem de içeride yaşanacak kırılmalara bir örnek teşkili cihetinden öfke ile karşılanmıştı. Cenevre'de Osmanlı İhtilâl Fırkası'nı kuran Tunalı Hilmi, o dönemlerde Avrupa'ya ayak basan İshak Sukûti, Abdullah Cevdet, Mehmet Reşit ve Halil Muvaffak, *Osmanlı* adında bir gazetede çıkardı. (ilk sayı, 1 Aralık 1897). Saray bu durumdan rahatsız oldu. Gazete, Padişah'a meramını anlattığı bir ariza sundu ve bunun çok karşılık bulmaması üzerine tavrı menfi bir şekle dönüştü. Padişahla müttefik olmadan Libya'daki sürgün Jön Türklerin azat edilmesi koşuluyla daha ılımlı bir siyasi dairede kaldılar. Bazı ileri gelenler, devlet memurluklarıyla taltif edildi. Sathi bir İslâmcılık ve emperyalizm çizgisinde olan gazete, kavramsal bir döngüde laik toplum

²⁰⁸ Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak: Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, C.I, İletişim Yay., 2.bs., İstanbul, 1989, s. 125-126; Ramsaur, *a.g.e.*, s. 50-51.

nizamına uygun deyimleri kullanıyordu. 1898 yılında yayına son veren gazete, İngiltere’de tekrar faaliyete geçerek 1904’e kadar berhayattı.²⁰⁹

Osmanlı aydınları, Batı’dan gelen düşünce serüveninde hayli etkili olan Darwinizm’inde bahçesinde gezinmişlerdi. Sosyal Darwinizm, Almanya’nın başını çektiği önderliğini Ludwig Büchner ve Ernst Haeckel yaptığı bir düşünce akımıydı. Mısır’ın Fransa tarafından işgalinden (1798) sonra Mehmet Ali Paşa, Batı’nın ilmi ritüellerini tartışmaya açtığı, onunla tanışma fırsatı bulduğu bir yönetim kurdu. Bu ferah ortamda eğitim alan Münif Paşa’nın, Osmanlı topraklarına ayak bastıktan sonra *Mecmua-i Fünûn*’u çıkarması (1863) bu tesire açık örnekti. Sosyal Darwinizm’e Fransa ve Rusya şartları mucibince uzak durmuşlardı. Bu cereyana, Gustave Le Bon’u makbul bir fikir babası Abdullah Cevdet de kapılmıştı. Edmond Demolis’in iz sürücüsü de daha sonraları üzerinde duracağımız Prens Sabahattin olacaktı. Avrupa’da bu işleyiş, bilginin kaynağının el değiştirerek, kilisenin otoritesine karşılık, bilimsel bilginin -naklî, değil akli- başatlığının ağır basmasıyla materyal bir dünya görüşünün tezahürünü sağlamıştı. Modern materyalizmin ilk fidanları da Fransa’da dikilmişti.²¹⁰

Materyalizmin Osmanlı serüveni, Darul-Ulûmül Hikemiye-i Osmaniye ve Mekteb-i Tıbbiye’de başladı. Okulu ziyaret eden (1847) Mac Farlane, bir kadavra operasyonu esnasında bu işlemin İslâm ile bağdaşır noktasını sorduğunda, bir öğrencinin, “Eh bayım, bu Galatasaray dinin aranacağı yer değildir” cevabı ilginçti. Tıp okullarında (1860’tan sonra) Türkçe eğitime geçilmesiyle, mevcut okullara hoca yetiştirmek için Avrupa’ya (Paris, Viyana) gönderilen öğrenciler (1871’den itibaren) Batıyla temasa geçmiş ve Batının üstünlüklerini fark etmişti. Cihanşümûl bir eser olan Darwin’in “*Türlerin Menşei* (1859)” ve Louis Büchner’in “*Madde ve Kuvvet* (1855)”i Batıda kabul görmeye başladı. Bu kültürü yaymak, hurafe yerine aydınlanma düşüncesi ortaya koymaya çalışan Ahmet Mithat Efendi [1844-1912], bu akımın ilk simgesi sayılabilirdi. Çıkardığı “*Dağarcık*” dergisinde Lamarck ve Darwin nazariyesine bağlı kalmıştı. Mezkûr dergideki bazı yazılarda (Fikr-i Tahrip, Fikr-i Tamir), insanın tahribe eğiliminin, tamirden önce geldiği kanısına varmış; Kabil’in Habil’i öldürmesini bu düşünceye delil olarak sunmuştu. Fakat bu düşüncesinden zamanla dönmüş, materyalizme meyli olan muharrirleri tasallut altında bırakıp İslâm’ı

²⁰⁹ Lewis, *a.g.e.*, s. 198-199; Mardin, *a.g.e.*, s. 144, 160, 166.

²¹⁰ Atilla Doğan, *Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., 1.bs., İstanbul, 2006, s. 13, 73-74.

olumlayan yazılar kaleme almıştı. Nazarını teolojik bir harç ile harmanlayarak çok da derin olmayan pedagojik eserler vermişti.²¹¹

Osmanlı aydın kitlesinde Beşir Fuat ve Abdullah Cevdet de evrimci düşüncenin ajitatör savunucuları arasında yer almıştı. Muhtemel tecessüsünden dolayı Cevdet, “Kuvvet ve Madde” kitabının bir bölümünü Türkçeye kazandırmıştı. İnsan ile hayvan (Goril) bağı duygu ve fizyolojik özellikleri bakımından karşılaştırılmış; birbirlerine yakınlıkları üzerinde durulmuştu. Evrim düşüncesi yeni değildi. Uzun yıllar önce şair Lucretius’un (MÖ. 51) metinlerinde bunun açık âmillerini görmek mümkündü. Cevdet’e göre evrimleşme sürecinde ilkel ve medeni milletlerin kafatasları, akıl, idrak ve irade tekâmülü noktasında farklıydı. O, toplumda biyolojik “elit”in yönetimi ele alması kanaatindeydi. Kafatası büyük olanlar daha medeni olduklarına göre üstünlükte onlarda olmalıydı. Düşünce yapısını daha çok sosyolog ve felsefeci olarak nitelendirdiği Gustave Le Bon’un toplumcu fikirleriyle ete kemiğe bürünmüştü. Örneğin, Rusya’da Müslümanların zulüm görmelerini dine/İslâm’a değil, “cahillik” ve “atalet” hissisine bağlamıştı.²¹²

Düşüncelerinin temelini oluşturan yapı, halkı eğitmektir. Okul çağından beri modern fikirleri ve ilerleme düşüncesini Müslüman ruhuna rapt etmeye gayret etti. 1893-94’te mevcut iktidarı aşağılayan bir yazıdan dolayı tutuklandı ve sonra affedildi. Tekrar tutuklanarak Fizan’a sürüldü (1895) ve buradan kaçmayı başardı. Yazıları; Ali Şefkati’nin *İstikbal*’inde, *Mechveret*’te, *Kanun-ı Esasi*’de ve İbrahim Temo’nun çıkardığı (Köstence’de) *Sada-yı Millet*’te çıktı. Jön Türklere iştirakinden sonra Batı fikirlerine açık bir dergi yayımlama arzusu, Ahmet Celalettin Paşa sayesinde Cenevre’de (İsviçre) hayat buldu ve Abdullah Cevdet *İçtihat*’ın ilk sayısını yayımladı (1904). Meramı, Türklerin kültür düzeyinin yükselmesiydi. Bu terakki yolunu açacaktı. Bunu sağlamanın yolu ise Batı klasiklerine ve Batı akımlarına açık olmaktı. Padişah’ı itham eden bir şiir dolayısıyla bu şehirden çıkarıldı. Ona göre maddî bir değişimden ziyade, zihnî bir değişim gerekiyordu. Yazılarında, Avrupa’da ortaya çıkan başarı ve saadete erişmek için “işbirliğini” öneren solidarité/tesanütçülük akımında izlerini görmek mümkündü. İşbirliği fikri, Batı’ya bir direniş çizgisinde umut olabiliyordu. 1911 yılında İstanbul’a döndü. Jön Türklerin İslâm-la-Türkçülük terakibine müstehzi bir tavır alması tepkilere neden oldu. Ölümüne kadar idame ettirdiği *İçtihat*’ta laikleşmenin ve Atatürk devrimlerinin öncülüğünü yaptığını müşahede

²¹¹ Doğan, *a.g.e.*, s. 148, 152, 160; Ülken, *a.g.e.*, s. 146, 153.

²¹² Doğan, *a.g.e.*, s. 171, 174-175, 179.

etmek mümkündü. Fakat bütüncül materyalizmine rağmen, manevi değerleri de önemsemişti. Methal olarak şu önermeyi sunmuştu: Felsefe, Allah'ın sıfatlarının bir tetkiki şeklinde ele alınırsa Allah'ın her niteliği bilimsel faaliyette bulunmasını emretmekteydi. Adıyla müsemma, dergi yeni bir içtihat kapısının aralanmasını öne sürüyordu. Pedagoji üzerine ciddi olarak eğilen Cevdet, Osmanlı'da şehzadelerin şahıslarında bir liderlik eğitime tabii tutulmalarını da tenkit etmişti.²¹³

Burada önce Mısır'da (1902) sonra Paris'te (1906) çıkan *Şuray-ı Ümmet*'i de anmak gerekir. Girizgâhta Osmanlı'yı her türlü yabancı müdahalesinden muhafaza etmek ve eski itibarına tekrar kavuşturmak niyeti ortaya konmuştu. Derginin başında, Yeni Osmanlılar ve Jön Türklerin rabitasını kuran, İstanbul'da doğmuş (1860) babası Abdülaziz Döneminde önemli görevler almış olan Samipaşazâde Sezai vardı. Sami Paşa'nın konağı bir kavşak noktası olarak Batılı fikirlerin ilk mülâhaza edildiği mekânlardan biri olmuştu. Üzerinde tesiri büyük olan Namık Kemal de bu tartışmaların başını çekmekteydi ve Samipaşazâde'nin de Kemal'in de tesirinde kaldığı Victor Hugo'dan intikal eden romantik hümanistliğin açık etkilerini görmek mümkündü. Londra Sefaret Kâtipliğinin (1881) akabinde memlekete dönmüş (1885) ve ilk romanı Sergüzeşti yayımlamıştı (1889). Hafiyelerin sıkı takibine maruz kalacağı bu romanından sonra soluğu Paris'te almıştı (1901). Bu hadiseler onun Jön Türkler arasında dergi için ideal bir başmuharrir namzetliğini güçlendirmişti. Muayyen olmayan insaniyetçilik mefhumuna yakın olarak komitecilik fikrinden dur olmuş, bu tefrik 1906'dan sonra fikrî bir nisyânın müsebbibi olmuştu. Derginin müstakbel, kavî duruşuna göre Türklerin atalet duygusu ile İslâm doğrudan alâkalı değildi. Türkiye'deki yerleşik İslâm düşüncesi, mistisizm ile de karışmış ve tarikatların tesiriyle de bireyi tehdit eden bir hâl almıştı. Bu inanç siyasî tembelliğini ve padişaha biat kültürünü körüklüyordu. Hatta Anadolu köylüsünü istismar eden şeyhlere cephe almıştı. Bu tür tepkileri Ahmet Rıza da dile getiriyordu.²¹⁴

Dergi düşünce akımlarının kol gezdiği bir dönemde çok da yeni olmayan cereyan Osmanlılığı can suyu olarak görmüştü. Bunun için de Osmanlı kuvvetlerini bir araya getirmek elzemdi. Batılı devletlerin azınlıkları bahane ederek Osmanlıların işine karışması da diğer bir sorundu. Muhtelif unsurların bahtiyarlığını sağlayacak sistemde uygulamaya konulacak genel bir ıslahat politikasıyla hâlledilebilirdi. Osmanlıcılık ideolojisinin yeniden tesisi konusunda okullar açılmalı, misyonerlik

²¹³ Mardin, *a.g.e.*, s. 230-235, 249.

²¹⁴ Mardin, *a.g.e.*, s. 255, 258-259, 264.

faaliyetine girilmeli, dil ve kültür çalışmaları tevsî edilmeliydi. Din, Rumeli'deki Türk ögelerinin benliğini kavramasında bir vasita görevi üstlenecekti. Dergide millî kültür sorunu da merkeze alınmıştı. Bu Jön Türk dergilerinde ilkti. Yazı kadrosunda daha sonra Türkiye'de Tarih Tezi'nin inşasında büyük rol alan Yusuf Akçura da öne çıkan isimlerdendi. 1904 yılında, Kahire'de Ali Kemal'in çıkardığı *Türk* isimli dergide seri makaleleri yayımlandı. Aynı yıllarda *Üç Tarz-ı Siyaset* ile Osmanlı İmparatorluğu'nun düşünsel mecrasının nasıl olması gerektiği konusunu tartışmaya açtı. Ona göre Abdülhamit, Osmanlılık yerine Panislâm düşüncesini öne koymuştu. Her ne kadar düşünsel seçimi okuyucuya bırakmak eğilimde olduğu aşikâr olsa da Türkçülükten yana olduğu bilinmekteydi.²¹⁵

Jön Türklerin münbit ve üzerinde ehemmiyetli durulmuş diğer bir siması da Prens Sabahattin'dir. Fikirleri ile bir grup oluşturmuş, bazen de toplum tabularına dokunduğu için fikirleri ötelenmişti. Friedrich Le Play'in sosyoloji okulunun etkisinde, ülkenin kurtulması için ilk adımın "anayasal reform" ve bunun sadece yönetimde değil, toplumun sosyal yapısında bir tadil ile mümkün olduğunu ileri sürmüştü. Ona göre Osmanlı İmparatorluğu'nun sorunlarını çözmek "jakoben" bir yaklaşımla gerçekleşmeyecekti. Yönetimden işe başlanıp sosyal alana yayılan bir anlayışa sahip olunmalıydı. Yönetimdeki eksikliklerin çözümü sosyal hayatı tebdil etmekten geçmekteydi. Prens Sabahattin, bu anlamda merkezîyetçiliğe karşı, yerelciliğin, padişah ve kul bürokratlarına karşı politik ve ekonomik talepleri yükselen eşraf-ayan, şeyh, tüccar, azınlık gibi çeşitli sosyal makulelerin etnik, siyasî ve sınıfsal çıkarlarını temsil etti. Prens [1877-1948], Osmanlı hanedan ailesine bağlı, Abdülhamit'in kız kardeşi Seniha sultanın oğludur. Dedesi Damat Halit Rıfat Paşa, babası yirmi dört yaşında vezir olan Mahmut Celalettin Paşa'dır. Paşa, bürokrasi geleneğinden gergefinde işlenmişse de Abdülhamit'e olan muhalefeti ile maruftur. Paşa, dış merkezlerde gelişen Jön Türk fikirlerini kendine yakın bularak oğulları Mehmet Sabahattin ve Ahmet Lütfullah'ı da alarak Fransa'ya kaçtı (14 Aralık 1899).²¹⁶

Abdülhamit Jön Türk düşüncesinin saray içine sirayet edeceğini düşünmemişti. Padişah'ın gizli hafiyeleri defaatle Mahmut Paşa'yı ziyaret etti, onu İstanbul'a geri dönmesi için ikna etmeye çalışıyordu. Paşa, birkaç hafta sonra Abdülhamit'e bir

²¹⁵ Mardin, *a.g.e.*, s. 264-265, 267, 272, 280-281.

²¹⁶ Mardin, *a.g.e.*, s. 291-292; Cenk Reyhan, *Türkiye'de Liberalizmin Kökenleri: Prens Sabahaddin (1877-1948)*, İmge Yay., 1.bs., Ankara, 2008, s. 20-21, 27, 29.

mektup yazarak, halifeye yaraşır bir yönetim şeklinin olmamasını tenkit etmişti (21 Ocak 1900). Abdülhamit'i ülkesinin ve halkının refahını düşünmediğini ve buna özen göstermemekle suçluyordu. Bu yüzden rejimin yanında değil karşısında yer alacağını beyan etmişti. Fransa'da ülkenin yeniden tanzimi konusunda sitayişle bahsettiği Ahmet Rıza'ya güçlerin birleştirilmesi konusunda bir mektup yazdı. Rıza da hanedan içinden böyle bir teklife müspet bir şekilde mukabele etmişti. Bu ilişkiler, ilerde Jön Türklerin önemli simalarından Edmond Demolis'in takipçisi Sabahattin'in gelişinin ayak sesleriydi. "Beyanname-i Umumi (1901)" broşüründe prensin ve kardeşinin de mührü vardı. Broşürde Abdülhamit'in despot yönetiminin Osmanlı'da özgürlük ve adaleti engellediği, bütün Osmanlı yurttaşlarının buna karşı durmaları gerektiğinin altı çiziliyordu. Broşürün ana fikri, İmparatorluğun Türk olmayan unsurlarını bu rejime karşı birleştirmektir. Bu fikirler Jön Türk çevrelerinde büyük bir canlılıkla tartışılmıştı. Münferiden kurulan partiler, despotik rejimin işine geliyor ve bu dağınıklık yerine "bütün Osmanlı yurttaşlığı" öneriliyordu.²¹⁷

Bu çağrı makul görülmüş, Abdülhamit'in engellemelerine rağmen Fransız M. Lefevre Pontalis'in evinde gizli Birinci Jön Türk Kongresi toplanmıştı. Kongreye çeşitli unsurları bir araya getiren kırk yedi temsilci iştirak etmişti. Sabahattin Bey, kongreye katılanların Osmanlı sınırları içerisinde yaşamalarını göze alarak harap olmuş bir imparatorluğa derinden bir merbutiyet duyacakları yanılgısı içindeydi. Abdülhamit'in hâl edilmesinin yanı sıra daha ötesi bir beklenti belki iyimser tablonun tahrip olmaması adına hesap edilmemişti. Kongrede, hiç kimseyi dışlanmadan "Osmanlı yurttaşlığının" altı çizilmiş; alınan kararlarda da "özgürlük, eşitlik, birlik, nizam, işbirliği" mefhumlarının işleyişi hakkında geniş malumatlar vermişti. Ortaya atılan iki tezdin biri, propaganda ve yayın faaliyetleri dışında, askerî kuvvetlerde kurulmalı ve çalışmalar yapılmalıydı. İkincisi, zuhur bulacak ıslahatlarda (özellikle Ermeniler) yabancı devletlerin müdahalesiydi. Sabahattin Bey, ülkeye zarar vermiş olsa dahi, yabancı müdahalesini gerekli görmüş ve ona göre bunu ülke menfaatine çevirmek elzemdi. Buna Ahmet Rıza ve çevresindekiler itiraz ederler ve fikrî bir kopuşun ilk nüveleri baş gösterir. *Şuray-ı Ümmet*'te çıkan bir yazıda (10 Nisan 1902) yabancı müdahalesinde ıslahat mevzu bahis olduğunda Tunus, Kıbrıs Mısır, Bosna Hersek örnekleri verilerek menfi bir nazar dile getirilmişti.²¹⁸

²¹⁷ Yuriy Aşatoviç Petrosyan, *Sosyalist Açından Jöntürk Hareketi*, Çev. Ayşe Hacıhasanoğlu-Mazlum Beyhan, Yordam Kitap, 1.bs., İstanbul, 2015, s. 224-227.

²¹⁸ Ramsaur, *a.g.e.*, s. 97-99; Bayur, *a.g.e.*, C. I, Kısım, I, s. 270.

Sabahattin Bey, Abdülhamit'in baskıcı anlayışını özgürlük ve insanlık için tehlike olarak görmekteydi. Kafasında Osmanlı Devleti'ni dönemin ihtiyaçlarına göre tadil etme fikri, diğerlerinde farklı olarak bidayetinden beri inkılâpçı, bir arada ihtilâlcî olmuştu. Devletin kabuğunu kırmasına dönük kavî bir nazarı, onu son tahlilde Osmanlı ve ıslahatçı kalmasına neden olmuş, idealize ettikleri dönemle uyuşmayı mecbûri kılmıştı. Paris'te *Terakki* adında bir gazete çıkarmaya başladı (1906'dan itibaren). İlerleyen nüshalarda Kanun-î Esasi yerine meşrutiyet kelimesi kullanılmış, amaçlar: Şahsi özgürlük, toplumsal saadetin topluma yayılması, aradaki ihtilafların ilgası, Osmanlı hukukun gözetilmesi ve memlekette ciddi bir teşkilatın noktalarının kurulması şeklindeydi. Terbiye-i Millîye ve Islahat-ı Şahsiyye isimli makalesinde;

“Fakat hüviyet-i ictimaiyye vücade getiren terbiye-i millîye salim bir vadide yürümezse mülkî, askerî bilcümle ıslahat projeleri hep kâğıt üstünde çürümeye mahkûmdur. Bedihi ki bugünkü sefaletimiz kelimenin bütün kuvvetiyle bugünkü terbiyemizin çürüklüğünden geliyor. Her memleketin olduğu gibi Türkiye'nin de selâmeti terbiye-i millîyesinin ıslahatına bağlı! Terbiyenin iki âmil-i esasîsi olan aile ve mektep kendilerinden beklenen vazifeyi ödemiyorlar. Hristiyanlar bize nispetle daha müterakki bulunmakla beraber Avrupalılar, hususiyle Anglosaksonlara karşı topumuz yine topumuz pek gerideyiz. Terbiyenin üssül esası vücud, fikir, ahlâk, şu üç nokta-i nazardan kabiliyet-i şahsiyyeyi arttırmaktır [...]”

Sabahattin Bey, okullarımızın bu üç yönü ihmal ettiklerini, sağlam vücutlu kimseler yetiştirmeye önem vermediklerini, öğretimin teorik olması dolayısıyla gerçek ilim ve fen adamının yetişmediğini dile getirdi. Bu konuda halkın verdiği terbiye onlarda teşebbüs ve istiklâl yerine aksine görenek ve esareti besliyordu. Kökten bir çözüm için de ıslahata olan ihtiyaç kendini açık etmekteydi.²¹⁹

Ermeni konusunda Sabahattin Bey, Ermenilerin dinî yapısından ziyade, Jön Türklerle işbirliği yapabilecek bir unsur sayıldıkları için baskıya maruz kaldıkları görüşündedir ve şöyle devam eder:

“İşte Avrupa efkârına gittikçe daha ziyade nüfuz eden ve Garbın elân mesâil-i şarkiyede ırk ve mezhep hurafesine kapıldığını büyük bir hayretle gören Asya, İttihad-ı İslâm kuvvetiyle kendisini müdafaa sevdasına düşüyor. Fakat cihan-ı İslâm'ın, Türkiye'ye karşı muhabbeti aşikâr olan büyük bir kısmı, halifede yalnız reis-i ruhanî görmekle kalmıyor. O mevkide şarkın yekdiğeriyle alettemadi cenkleşen birçok beyliklere münkasim olduğu zaman şerefini ilâ eyleyen ve garbın sel-i istilâsını asırlarca müddet durduran bir kavmin veklini tâzim ediyor!.. Türklerin Garp istilâsını tehir etmeleri ise

²¹⁹ Bayur, *TİT*, C. I, Kısım, I., s. 272-279.

şarka ciddi hizmetler etti. Çünkü XVIII. asrın sonlarına doğru Avrupa tahakkümü Asya’da terakkiye başladığı zaman müteaddit istisnalara rağmen bu tahakküm mazide olduğu veçhile sırf askerî ve istibdadî değil, ticarî ve iktisadî bir istikamet takip eyledi. Şüphesiz, Türklerin ecnebi dindaşlarına verecekleri bir nasihat bulunsa, o da kendilerini, hükümet-i matbualarına karşı isyana değildi. Fakat memleketlerindeki Avrupa idaresini medeniyet-i hazıranın tetkikine hâdim bir vasıta gibi, telâkkiye, yani tavsiye-i sulha müncer olurdu. Fakat İttihad-ı İslâm fikrinin atisi yalnız devletlerin şarkta takip ettikleri politikanın alacağı renge tabidir. Düvel-i muazzama bu hareketin önüne geçmek isterse bir taraftan Müslüman tebaalarının ahval-i siyasîye ve içtimaiyyelerini ıslaha çalışmak, diğer taraftan da Türklere karşı her türlü esbab-ı burudeti izale edecek bir vaziyet almakla muvaffak olabilirler!..²²⁰

Kongrede ortaya konan düsturların tatbiki zordu ve o devirde Türkler arasında makbul görülüp yürütecek bir aydın zümresi de yoktu. Ethem Ruhi, Sabahattin Bey hakkında şunları söyler:

“Mefkûre sahibi, mezbut ahlâklı bir adamdı. Yalnız âdem-i merkezîyet prensibinde anlaşılamıyorduk. Sabahattin Bey, Osmanlı İmparatorluğu’nun dâhili idaresinde âdetâ bağımsızlık istiyordu. Bu nokta-i nazar bana munis gelmiyor. Âdem-i merkezîyet düsturunun kabulü takdirinde Osmanlı İmparatorluğu’nun zaten bozuk olan idari mekanizmasının anarşiden büsbütün kurtulamayacağını istiyordum. Zannıma kalırsa Sabahattin Bey’in memleketimizde barnamaması da bu sebepten ileri gelmiştir.”²²¹

Kongre’nin toplandığı esnada, 1897 yılında Yunanistan’a karşı zafer elde edilmiş; Ahmet Celalettin Paşa’nın vasıtasıyla padişahın sürdüğü aydınlardan bir kısmı ıslahat yapılacağına ikna edilmiş ve memlekete gelmişti. Başka bir kısımda aylık alarak Avrupa’da kalmaya devam etmiş, Ahmet Rıza ve fikirdaşları da muhalefette kalmıştı. Jön Türklerin nasıl bir ıslahat peşinde oldukları konusunda yönetimin kafası karıştı. Sabahattin Bey de Padişahın dönün çağrısına olumsuz cevap vermişti. 1898’den itibaren Osmanlı-Alman yakınlaşması, Bağdat demir yolu işinin Almanların uhdesine verilmesi, sömürgelerdeki neşvünema eden İslâmcılık ve hilafet propagandaları da eklenince İngilizler bu duruma, Arap memleketlerindeki ayaklanmalarını destekleyerek çare bulmuştu. Bu dönemde, Hristiyan ve Türk olmayan unsurların harekete geçmiş, Makedonya sorunu baş göstermeye başlamıştı. Ermenilerin yabancı devletler işe karışmadıkça bir ıslahatın yapılmayacağını öne sürmesi, bu baskıyı yakından izlemek için bir fırsattı. 1906’da İttihat ve Terakki yeni

²²⁰ Bayur, *TİT*, C. I, Kısım, I., s. 287-288.

²²¹ Bayur, *TİT*, C. I, Kısım, I., s. 292-293.

bir yapılanmaya girdi. Bazı ihtilâlciler gruplardan (Ermeni, Rum, Bulgar) örnek alınarak paradan ziyade fedakârlık yapan genç, bekâr ve yoksul kimselerin daha çok tercih edilmesini, gizlilik içinde yapılacak bu işlemlerde unvan ve rütbeden çok ruhî duruma önem vermeli, alınanlara vazifeler iyi telkin edilmeli ve siyasal terbiyeye dikkat edilmeliydi.²²²

Cemiyet yapısını fedakârlık üzerine bina etmeye çalışsa da parasızlık sıkıntısı çekmeye başlamış, Osmanlı ile kronik bağı kesmiş olan Mısır Hıdivliğini kendine kurtarıcı olarak görmüş; para için mütemadiyen başvurmuştu. Gizlilik esasına bağlı kalmayı önemli âmil saymaya başlaması da yaşanan korkunun bir telâkkisi olarak yorumlanabilirdi. Bayur'un, dönemin kopya defterlerinden elde ettiği malumata göre bu gizlilik şöyle hülâsa edilebilir:

“Evvela şubenin azay-ı siyasiyesi teşekkül ettikten sonra hususî bir mahal icar edilir. Cemiyete aza olarak kabul edilecek zevat bu hane civarına yakın bir mahalle geldikte gözleri içi doldurulmuş bir gözlük veya mendil ile sıkıca bağlanarak dâhil-i haneye kabul edilir. Azay-ı cemiyetten üçü dördü maskeli bir kıyafetle (serapa vücudü setr eden kırmızı bir entari maske olabilir) bu gibi azayı istikbâl ederler. Evvelce ihzar edilmiş bulunan bir tahlif sureti kendisine tekrar ettirilmek şartıyla okunur.”²²³

İttihat ve Terakki bütün işlerini Abdülhamit'in hışmına uğramamak adına sessizlik içinde hâletmeye çalıştı. Gazete ve diğer propaganda malzemelerini iki vasıta ile Osmanlı topraklarına soktu. İlki, hükümetin sansür ve hafiyelerin gözetiminde olmayan yabancı postanelerdi. Evrakı Bulgaristan gibi ekseriyeti Türklerden oluşan, Osmanlı'ya yakın ve münasebetleri iyi olan bir ülkedeki teşkilat ile bağ kurmaktı. Abdülhamit bu işlerin künhüne tam malik olamasa da ara ara müdahale imkânı bulmuştu. Padişah'ın geçirdiği ağır böbrek rahatsızlığını, Rum ve Ermenileri harekete geçireceği düşünülmüş, neticede yabancı müdahalesinde imtina edilerek İzmir'de bazı Türkler tarafından gizlice “Ahrar Fırkası” kurulmuş; Paris'te İttihat ve Terakki ile birleşmek istemişlerdi. Parti, bu talebe mukabil, milletinin selâmetinin hükümdarın lütfuna bağlı değil, milletin azminin ön plana çıkarılması gerektiğini belirtmiş ve aksi hâlde tekrar Meşrutiyet yıllarına dönüleceğini beyan etmişti. *Terakki* gazetesinin 11 Temmuz 1907 tarihli sayısında Sabahattin Bey

²²² Bayur, *TİT*, C. I, Kısım, I., s. 301-302; İbrahim Küreli (Haz.), *Abdülhamit'in Kara Kutusu: Arap İzzet Holo Paşa'nın Günlükleri*, 1.cilt, Türkiye İş Bankası Yayınları, 1.bs, İstanbul, 2019, s. 85.

²²³ Bayur, *TİT*, C. I, Kısım, I., s. 303.

“Vilâyetler ahalisine bir davet” isimli yazıda, ideal fikri “adem-i merkeziyet ve teşebbüs-ü şahsi” ye dayanarak aşağıdaki çözümlenmeyi yapar:

“Bir zamandan beri Sultan Abdülhamit’in hastalığını işitiyor, hayatımızı ölümünden bekliyoruz. Hamit ölsün, yerine gelecekler bizi kurtarsın diyoruz. Böyle düşünen bir milletin kurtulacağını ümit edebilir miyiz? [...]

[...] Lâzım... Abdülhamit-i sâniye sağlığında iken varlığımızı göstermek; İslâm, Hristiyan bütün vatandaşlarımıza bir kardeş varlığı göstermek, Abdülhamit’ten sonraki idarenin âdil ve medenî bir idare olmasını temin edecek kuvveti şimdiden var etmek ve varlığımızı merkezden ziyade vilâyetlerde tesise çalışmak lâzım! Merkez tek bir şehir, vilâyetler tek mil vatan! Demek ki vilâyetler merkez için değil merkez vilâyetler için! Hâlbuki payitahtın nazarında vilâyetlerin bir hayvan sürüsünden farkı yok. Yıldız bunları yolunmak için yaratılmış bir sürü addediyor ve hakkında bir hayvan sürüsüne de edilmeyecek muameleyi reva görüyor... Kasaptan kurtulmak için evvela koyunluktan çıkmalıyız. Hükümet bizi teşkilâtlarıyla eziyor. Ezilememek için biz de aynı teşkilâtı ihdasa çalışalım [...].²²⁴

Bu düşüncelerine rağmen Sabahattin Bey, istediği teşkilâtı vücuda getirememiş; tehirlî davrandığı için de Meşrutiyetin ilanından önce buna zaman bulamamıştı. Bunların müsebbibi, muhitinin kendi zihnî yapısına uygun olmaması ve yeterli mikyasta teşkilâtçı olmamalarına bağlanmıştı. Meşrutiyeti tekrar ilan etme, Abdülhamit’i hâl etme gibi müşahhas simgeler yerine kavranılması güç, âdem-i merkeziyet ve teşebbüs-ü şahsi gibi başlıklarla ortaya çıkması onu anlaşılabilirlik noktasında zora sokmuştu. Bu dönemde padişahın ölümü konuşulurken, Talat Paşa, Millet Bahçesi’nde bir sohbet esnasında, “*Arkadaşlar, gazete ve mecmualar dağıtmak okumakla bu iş bitmez. Bir cemiyet kuralım, efradımız çoğalınca İstanbul’a gidip Sultan Hamit’i öldürelim, meşrutiyeti istidada teşebbüs edelim*”, teklifinde bulundu. Bu hadise üzerine, Meşrutiyetin ilanından iki sene evvel, Talat Paşa’nın içinde olduğu on kişi bir evde toplanarak Osmanlı Hürriyet Cemiyetini kurdu. Cemiyete kabul genel bir ritüel olarak Kur’an-ı Kerim ve tabanca üstüne el koymakla yapılıyordu.²²⁵

Cemiyet, 27 Eylül 1907 yılında İttihat ve Terakki ile birleşmiş, Kanun-i Esasî’ye sahip çıkmak ve birbirlerine yardım konusunda müşterek bir karara varmıştı. Fakat aralarındaki iletişimin zorluğu velut bir çalışma şekline engel teşkil ediyordu.

²²⁴ Bayur, *TİT*, C. I, Kısım, I., s. 314.

²²⁵ Halil Menteşe, *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi: Halil Menteşe’nin Anıları*, Haz. Murat İpekoğlu, Altınordu Yay., 2.bs., Ankara, 2019, s. 26.

İTC'nin merkezi Paris olsa da şubeler çok pejmürde, birbirlerinden bîhaberdi. Abdülhamit kendisine yapılan yayın propagandalarını, bağlı buldukları ülkelerin hükümetlerine ve mahkemelerine başvurarak, tahkire uğradığını, bu yayınların yasaklanmasını ve maliklerinin sınır dışı edilmesini talep ederek karşıtlarını önlemeye çalışıyordu. Genç Türkler, para ve memuriyetlerle pasifize edilmeye çalışılsa da bazıları buna ikna oluyor; bazıları da aldıkları paralarla başka bir gazete çıkarmaya başlıyordu. Bu arada İTC'de muhtemel gücü artırmak için boş durmuyordu. Pragmatik bir ilişki kurmaya çalıştığı bazı tarikatlarla temasa geçerek dinsel bir söyleme yaslanıyordu kimi zaman. Mevzuya konu olan on altı sayfalık muharriri meçhul "Ulemây-ı Din-î i İslâm'a Davet-i Şer'iyye" risalesidiydi. Bu risalede İTC üyelerinin teolojik bir terimle "müceddidîn" anılmaları da ilginçti. Bu risalede, küçük mikyasta din ve devlet tefriki yapıma gayreti olsa da o dönem zihni "laik devlet" anlayışını omuzlamaya malik değildi.²²⁶

Daha evvelinde Abdülhamit'in tarikatlar üzerinde başat egemenliğinden bahis açmış, iki şeyhe olan intisabını dile getirmiştik. Tarikatların toplumdaki tahakküm gücü göz önünde tutulduğunda onların önemli roller oynadığı daha iyi anlaşılacaktır. 1894'ten itibaren de İTC'de siyasal sistemin dışladığı tarikatlara yönelmişse de neticeleri istediği gibi olmamıştı. Veliht Reşat'ın yakın olduğu Mevlevî Tarikatının dervişlerinden Tahir Dede adlı biriyle mecmua çıkarmaya çalışması saray içinde büyük bir paniğe neden olmuştu. Hatta bazı şeyhler (Sünbülüye, Uşakkiye) İTC'ye olan yakınlığı yüzünden sürgüne gönderilmişti. Jön Türklerin zaman zaman Ortodoks İslâm ulemasından padişahın meşruiyetinin kalmadığına ve yönetimden el çekmesine dair fetvalar da aldığı bilinmekteydi. Benzer ilişki, Melâmilerle, Selanik'te Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin önde gelen isimlerinden Bursalı Mehmet Tahir'in mezkûr tarikatın üyesi aracılığıyla kurulmuştu. İTC'nin güç arayışı bununla sınırlı değildi. Kuruluşundan itibaren Mason locası üyesi ve *İstikbâl* gazetesini neşreden (1881'den itibaren, Napoli'de) Ali Şefkati vasıtasıyla masonlarla bağ kurmuştu. Ahmet Rıza da locadan gelen teklifi, dinî inanç ve pozitivist görüşlerine aykırı bularak reddetmişti.²²⁷

Jön Türklerin bu tür ilişkileri hakkında malumat mahduttu. Hareketin kanaat önderleri arasında mason olanların yanı sıra içlerinden bazılarının Yenikapı ve Galata Mevlevihânesi ile yakın temaslarına rastlamak mümkündü. Mithat Paşa'nın da Osman Selahaddin Dede'nin sohbet halkasına dâhil olduğu ve şeyhe olan bağlılığı da

²²⁶ Bayur, *TİT*, C. I, Kısım, I., s. 316-327, 333-334.

²²⁷ Hanioglu, *a.g.e.*, s. 83-85, 118-120.

düşünülür ise ilişkinin kökeninin uzaklarda aranmasına gerek kalmaz. Tanzimatçıların ve Yeni Osmanlıların da mezkûr dede ile bağları, onların muhafazakâr yönlerini diri tutma ya da kurtulamama şeklinde irat edilebilirdi. Nakşibendîliğin bazı şubeleri - özellikle Halidîler- II. Mahmut'un yenileşme çabalarına evvelinde muvafık olup sonra çözümlerin sathiliğini bahane ederek bu destekten ricat etmeleri, diğer yapılarla olan ilişkiler düşünüldüğünde müşterek maksatlarının "egemen otoritenin" kırılmasında birleştikleri şeklinde yorumlanabilirdi. Abdülhamit döneminde mevlevîliğin önemi haiz bir tarikat olarak anılması akla getirilirse saray erkânında bu cihetiyle yakın ilişkileri göz önünde tutulmalıydı. Abdülhamit'in saltanatının ilerleyen zamanlarında, Sultan Abdülaziz'in tahtan bir fetva ile düşürülmesi, dinî makamların -ulema- atisine dair kafasında septik fikirlerin cereyan etmesine sebep olmuştu.²²⁸

Osmanlı içindeki Bektaşî tarikatının güçlü etkisine de bakmak gerekir. Mebzul miktarda müridi olan tarikatın üyeleri çok da münevver olmamakla beraber köylülerden teşekkül etmekteydi. Liberal, ulusçu ve kadim Türk geleneklerine bağlılığı da diğer tarikatlarla mukayese edildiğinde bu tarikata ahalinin daha meyyal olması ve bunun seçkinlik vasfı kazandırması da merbutiyet hissinin anlaşılabilirliğini kolaylaştırıcaktı. Bektaşîliğin formal yapısı ne Şiîliğe ne de Sünniliğe benziyordu. Araştırmacıların bazıları, Masonluk ile Bektaşîlerin temasından bahsetmiş, bazı iddiacılar da bu tarikatın Masonluktan türediğini öne sürmüştü. Avrupalı bir müellif (John P. Brown), Bektaşîlerin bazı Müslümanlar tarafından Masonluk temasları yüzünden sekülerliğine göndermeler yaparak akide dışı-heterodoks- telâkki edilerek ehlisünnet içinde çok da iyi bir ünleri olmadığı görüşündeydi. Diğer yandan, hilafetin kanadına tutunmak yerine, Şii imama yönelmeleri Jön Türklere destek olmalarının bir saiki idi. İTC'de bu tarikata intisap etmiş şahıslar olsa da ilişki "belirsiz" ve "yarararı" bir alışveriş şeklinde ilerledi.²²⁹ Mazinin sayfaları karıştırıldığında devlet mekanizmasının Bektaşî yapılanmasıyla çok iyi geçinemediği bilinirdi. Tarikat, Yeniçerilerin ilgasıyla memnu edilmiş (1826), belli müeyyideler (sürgün, idam, tutukluluk) uygulanmış ve hakları sünnî akideye bağlı tarikatların nüfuzuna terk edilmişti. Geride devlet birikimine nazar edilirse "sünnîleşme"nin geçmişteki birikime yakın, daha da garantör bir çerçevesi vardı, belki de risk alanı da dardı. Devletin tercihini açıktan Nakşî kökenli tarikatlara yöneltmesi, Bektaşîlerin kırsal alanlara

---

²²⁸ Ahmet Cahid Haksever, *Modernleşme Sürecinde Mevlevîler ve Jön Türklere*, H Yay., 1.bs., İstanbul, 2009, s. 69, 77-83.

²²⁹ Ramsaur, *a.g.e.*, s. 150-154.

çekilmesine Kızılbaşlarla olan münasebetlerinin artmasına sebep olurken daha önce maiyetlerinde tuttıkları güçlerini tekrar edebilmek namına varlıksal bir kaygı ile meşruiyet telaşına düştüler. Bir anlamda otoriter devlet aygıtı, bazı hamlelerle özüne dönmüş, Bektaşilik tasfiye edilmişti.²³⁰ Sonraki evreler hatıra getirilirse muhalif düşüncelerinin arka planında devlet nezdinde “öteki”leştirilmeleri izlenebilir.

1908 Devrimi yaklaşırken İTC, Rusya ve İran’da yaşanan kalkışmaları yakın izlemiş, bu tür olaylar Doğu Anadolu’ya sızmak ve fikirlerini burada genişletme açısından bazı kolaylıklar sağlamıştı. Rusya Türkleri ve Müslümanlarıyla da iştiğal ederek *Şuray-ı Ümmet*’te buradaki halkı harekete geçirecek bazı yazılar neşredilmişti. 1905 Rus-Japon Savaşı patlak vermiş, deyim yerindeyse kan gövdeyi götürmüştü. Türklerle Ermeniler arasında çatışmalar, sonrasında Erivan, Nahcivan, Gence, Tiflis, Suşa’ya kadar sıçradı. Bir program çerçevesinde 1906’da “Kafkasya’da Müslüman Kardeşlerimize” isimli bir yazıda; Rusya’daki İslâm birliğinin kurulması çaba gösterilmesinin altı çizilmiş; Abdülhamit’ten medet ummanın bad-ı heva olduğu, hürriyet düşüncesinin Osmanlı’ya sirayet edeceği havfından ilgi göstermeyeceği taayyün edilmişti. Bu noktada; İTC’nin ilk vurgusu İslâmcılığa, sonrasında Türklüğe olacaktı. Belki de cemiyet kendisini Türklük ülküsüne hazır hissetmiyordu. Sabahattin Bey’e göre İstanbul hilafetin merkezi olsa da İttihad-ı İslâm’ı güçlü tutamamış, sadece Osmanlı içindeki Müslümanlara yönelik politikalar geliştirilmişti.²³¹

İTC, Abdülhamit’in Rusya ile olan ilişkilerinden oldukça rahatsızdı. Cemiyet göre bu kasıtlıydı. Çar, padişahın müstebitliğinin ihyasına devam etmekte; Osmanlı’nın her geçen gün daha da zayıf düşmesinin fırsatını kollamaktaydı. İTC, İran’da yaşanan meşrutiyetin ilanını (1906) desteklemiş ve açık bir şekilde dostça duruşunu ortaya koymuştu. Rusya, İran’ın içişlerine karışmaya başladı. Abdülhamit, bu durumu lehte bir harekete çevirmek için İran ve Azerbaycan’ın bazı yerlerine, eski iddiaları taze tutarak askerlerin destek verdiği aşiretleri soktu ve İranlılarla çatışmalar yaşandı. Almanya’da bu müdahaleyi destekledi. Cemiyet, İran’ın İstanbul ve Paris elçiliklerine bir telgraf çekerek şark siyasetini açıkça ortaya koydu. “İttihat” düşüncesine vurgu yapılarak Abdülhamit ağır tenkite tutuldu;

²³⁰ Yalçın Çakmak, *Sultan’ın Kızılbaşları: II. Abdülhamid Dönemi Alevi Algısı ve Siyaseti*, İletişim Yay., 1.bs., İstanbul, 2019, s. 93-99.

²³¹ Bayur, *TİT*, C. I, Kısım, I., s. 340-352.

“[...] Bugün bütün memâlik-i Osmaniyeyi esir-i zulm etmeye çalışan hükümet-i müstebide-i Hamidiyyeden makul ve mantıki ne beklenebilir kihudut üzerinde vukua gelen hadise çok görülsün. Kendi tebaasına, kendi milletine, rahm ve şefkati olmayan bir padişahın kabil midir ki komşusuna hürmeti olsun. Bir hükümdâr, bir hükümet ki kendi milletinin hak ve hürriyetini mahvetmek için uğraşarak ona bir ecnebi nazar-ı adavetiyle bakar.[...]”²³²

İTC yaşananlarının yükünü Abdülhamit’e yüklemekteydi. Mektupta, cemiyet’in İranlı İnkılâpçılarla aynı safta durduğu, Ruslara karşı tasallutu ve adı dahi geçmeyen Türkçülük harcından ziyade, İslâmcılık düşüncesine sarıldığı izlenmekteydi. Güdülen politikalar, 29 Aralık 1907’de Paris’te toplanan Genç Türkler Kongresi’nde, başkan Sabahattin, Ahmet Rıza ve Malumyan Efendi’nin, İran Meclisi başkanlığına ortaklaşa imza koydukları telgrafta değişmişti. Mukabil karşılıktâ, evvelinde gelen telgraftan memnuniyet dile getirildi ve Azerbaycan halkının Türklüğüne vurgu yapılarak “Türkçülük” hissiyatı daha ön planda tutuldu. Kurulacak ilişkinin “Türk kardeşliği” kimliğine dayanmasına vurgu yapıldı. Zuhur eden bu hadiselerde, İngiltere ve Rusya’nın İslâm düşmanlığı suretinde müsavî olduğu belirtildi. Bunun kökenleri mazide aranması gereken bir düşmanlıktı, yeni değildi. Fransa’ya yaklaşım da diğerlerinden farksız değildi. Fransa’nın kendi iç işlerini bırakıp -papazları ve keşişleri baskı altına alarak sınır dışı etmesi- Osmanlı’ya karışması, İngiltere’nin Mısır’ı işgal ederken Fas’ın işgale yeltenmesi, Trablusgarp’ı İtalya’ya vermeyi planlaması *Meşveret* gazetesinde eleştirilmişti. Almanya’nın durumu bazı evraklarda müphemdi. Devletin Abdülhamit’e olan yakınlığı ve aldığı ayrıcalıklar tenkide uğramıştı.²³³

Bilhassa iki konu üzerinde fikir teatisi dönemin önemli gelişmelerindendi: Bosna-Hersek ve Girit meselesi. İlki, Avusturya-Macaristan yönetiminde fakat sözde Osmanlı’ya bağlıydı. İkincisi, Girit’in durumu da bundan farksız değildi. İTC, muhalefette iken bu iki yerde, Müslüman ve Türk halkı ile temasa geçerek tekrar Osmanlı egemenliğine alma fikrini gütmüş; bu dili kullanmıştı. Bosna-Hersek, İTC’nin propaganda faaliyetlerinde bir güzergâhtı. 1878’de Berlin Kongresi’nde, idaresi Avusturya-Macaristan’a verilmiş fakat İTC boş durmayarak burasını tekrar ele geçirme derdine düşmüştü. Meşrutiyet’in ilânından sonra, o mezkûr bölgenin fiilen Avusturya-Macaristan’a geçmiş olması ve Taşlıca’nın (Yeni Pazar) elde kalması cemiyeti memnun etmedi. Bu durum, İTC’nin vatanseverliğinin “gerçek ve tahayyül”

²³² Bayur, *TİT*, C. I, Kısım, I., s. 355-356.

²³³ Bayur, *TİT*, C. I, Kısım, I., s. 359-367.

arasında kaldığının bir kanıtı olarak tefsir edilebilirdi. Bu tür gelişmeler Girit Türkleri arasındaki samimiyeti artırmış, cemiyetin iktidara geldikten sonra da “Ya Girit, Ya Ölüm” terennümü ile ortaya çıkmıştı. Ahmet Rıza da *Meşveret*’te Batılı devletlerin yaşananlar karşısında riyakârlığından bahsediyordu. İTC dış siyasetini iyi geçinme üzerine inşa etmeye çalışıyordu. Sabahattin Bey de yazılarında Ermenilere Türklerle iyi geçinme konusunda nasihatler vermiş ve bunun lehlerine dönüşecekleri kanaatine varmıştı.²³⁴

Abdülhamit artık hastadır, veraset sistemini bir tadil yaparak dördüncü oğlu Burhanettin’i veliaht yapacağı söylentisi, yurt dışındaki muhalifleri harekete geçirdi, bunun hakkında gazetelerde ağır yazılar çıktı. İTC Paris’ten (1906 Eylülü) iki veliaht, Mehmet Reşat Efendiye ve Yusuf İzzettin Efendi’ye mektup yolladı. Veliahlara bir padişah gibi hitap edilen mektupların gayesi Abdülhamit’in hareket sahasına müdahale ile veliahtları kendi saflarına çekmekti. Hadise İTC tarafından heyecanla takip edilmiş, padişahın ölümünü beklemek yerine çalışmalara dört elle sarılma kararı alınmış, zaten neticede istedikleri gibi olamamış padişah iyileşmişti. Bir mektupta bu durum şöyle özetlenmişti:

“[...] Din-i İslâm zulmün esasen aleyhindedir. Buralarını ahaliye anlatmalıyız. Millet Meclisini açmaya çalışmalıyız. Gelecek padişahımız Mehmet Reşat Efendi Hazretleri bunu icra edecektir. Buna katiyen eminiz.[...]”²³⁵

Esasında 1907’de (27-29 Aralık) İkinci Jön Türk Kongresinde her şey açıkça dile getirilmişti. Osmanlı toprak bütünlüğünün korunması, veraset sisteminin aynı kalmasının yanında, asıl amaç: Mevcut idarenin ilgasını sağlamak ve Mebusan Meclisini tekrar toplamaktı. Üç gün süren toplantıda alınan kararlar şu teslis çevresinde zuhur etti: Abdülhamit idaresine muhalif tavır sergilenecek, yapılan kötülükler aşikâr edilecek ve sonunda sultan tahtından edilecekti. Kongre yayımladığı bildiride memleketin kötü gidişatından Abdülhamit sorumlu tutmuş, meşrutiyet ve meşveret usullerinin kurulması şart koşulmuştu. Cemiyet ideolojik seciyesini tebdil etmiş, inkılâpçılıktan ihtilâlciliğe geçmişti. İTC, 1907 sonlarına doğru Makedonya sorununa ağırlık verdi. Hadisenin iki ciheti vardı: Makedonya’da şartların bir kıyam hareketine müsait hâle gelmesi ve Osmanlı’nın burayı kaybetmek üzere olması.

²³⁴ Bayur, *TİT*, C. I, Kısım, I., s. 369-375.

²³⁵ Bayur, *TİT*, C. I, Kısım, I., s. 376-385.

Cemiyetin ordu desteğini alarak bir egemenlik kurma teşebbüslerine, Bulgarların burada hükümet içinde kendilerine ait bir sistem kurmaları, Padişahın Bulgar komitacıları harici baskıdan dolayı çoğu zaman affetmesi, orduda iltimasın artması da eklenince mevzu daha da önemli hâle geldi. Yabancı devletlerin müdahale çabaları her zaman ki gibi işlerini içinden çıkılmaz bir hâle koydu. Manastır merkezi bölgedeki ıslahat tedbirlerini aşağıdaki bildiri ile eleştirdi²³⁶:

“[...] Zira Avrupa bir hayale vücut vermeye çalışıyor. Filhakika Avrupa'nın gaye-i maksadı ortaya güya bir nevi Makedonya hükümeti yahut Makedonya eyalet-i mümtazesini ihdas etmektir ki bunların ikisi de birbirinden farksız ve tehlikelidir. Hâlbuki belli başlı bir Makedonya hükümeti bundan iki bin seneyi müteceviz bir zamandan beri mahvolmuş ve eski Makedonyalıların bugün eseri bile kalmamıştır. Makedonya'nın mazisinden bugün isminden başka bir şey değildir. Makedonya bir hatra-i tarihiyyeden başka bir şey değildir. Makedonyalıların mevcut olmadığı gibi Makedonya dahi yoktur. Makedonya elyevm Osmanlı İmparatorluğu'nun eczasından biridir. Ve ondan tefrik edilemez. Hayatı ancak o imparatorluğun hayatıyla kaimdir. Ve memnatı da son nefese gelirse onunla beraberdir. Avrupa'nın uydurma bir Makedonya teşkil ettiği üç Rumeli vilayetinin talihî sair yirmi yedi vilayet talihine merbut olup hepsi birden Osmanlı hükümetini teşkil eder. Yapılacak başka bir taksim yoktur.[...]”²³⁷

Olayların bu seyirde olması, 1908'e giden yolu açmaya başladı. Bunların belli başlıklarda cem edersek Abdülhamit ve yönetiminden memnuniyetsizlik vardı. Balkanlardaki komitacıların (Bulgar, Sırp, Yunan) Müslümanları tedhişi, büyük devletlerin Osmanlı'ya karışması, Orduda (özellikle 3. ordu) yaşananların inkılâp lehine tevarüs etmesi, yönetimin pasifize etmeye çalıştığı sürgünlerin halk üzerinde intibaha neden olması, memurların ve subayların maaşlarında düzenleme yapılamaması gibi sorunlarda baş göstermişti. Bu arada Abdülhamit'in taarruzunu kırarak olaylar zinciri kendini göstermeye başladı. Padişahın, artık güvendiği kozlar tükenmiş, Firzovik'teki kalkışmayı pek de idrak etmemişti. Firzovik Jön Türk hareketinin ilk nüvesi olarak değerlendirilmese de üzerine de çok durulmamış, metin aralarında kalmış bir hadisedi. Kosova vilayetinin merkezi Üsküp'te yabancıların üst tabakasına mensup ailelerin çocuklarını tedris eden (Sırp İnas Mektebi) bir mektep müdürü, tren istasyonu şefiyle de anlaşarak çocukları ve velilerinin de iştirak edeceği bir kır gezintisi tertip etti. Eğlence yeri olarak da Firzovik'e iki kilometre mesafede

²³⁶ Bayur, *TİT*, C. I, Kısım, I., s. 385-418.

²³⁷ Bayur, *TİT*, C. I, Kısım, I., s. 418-419.

Lipyan istasyonu ile tren bekçilerinden Hayrettin Efendinin Sarayeşte köyündeki koruluk alan uygun görüldü. Fakat bu olay Arnavutlar arasında hoş karşılanmadı. Rivayetler ve dedikodular birbirine karışınca köylerden gelen ahali Firzovik'e toplanmaya başladı. Gale yana gelen halk silahlanmış, iş Hayrettin Efendinin koruluğunu yakmaya kadar varmıştı. Üsküp'ten gelen yabancı çocuklarını, Avusturya askerinin takibiyle Kosova'ya ineceği söylentisi fitili ateşlemeye yetmişti. İTC'ye yakınlığı ile bilinen Kosova Jandarma Çavuşu Galip Bey, bu haberi ilk olarak cemiyete ulaştırdı. Bu hengâmede, sonradan kan davası olduğu anlaşılan olayda bir kişi vurulmuş; ateşlenen hadise yangına dönmeye başlamıştı. Bu haberi alan Şemsi Paşa, Prizren'e giderken Firzovik'te olup bitenleri öğrenmek istedi (3 Temmuz).²³⁸

Padişah, Firzovik Toplantısı'nı önleme işini sadık bendelerinden, maiyetine Anadolu'dan bir tabur asker ile Şemsi Paşa'ya verdi. Şemsi Paşa'nın Manastırda katledilmesi (7 Temmuz) haberi üzerine esasında Jön Türk olan miralay Galip Bey'i görevlendirdi (8 Temmuz). İTC'de Galip Bey vasıtasıyla halka Kanun-i Esasîye sahip çıkılması yönünde telkinler vermesini istedi. Ahalinin sayısı yaklaşık otuz bini bulmuştu. Padişaha yazılan bir telgrafta; meşveretin yeniden tesisi ve Dersaatte bir millet meclisi talebinde bulunmuştu.-Rufai tarikatına bağlı iki şeyhinde imzası vardı-. Yaklaşık yüz seksen kişinin imzaladığı bu telgrafa Padişah tarafından hemen cevap verilmemiş, bu halkı asabileştirmişti. Cemiyet üyelerinden Necip Draga Bey, yabancı elin Rumeli'den çekilmesini meşrutiyetin ilanına bağlamış, bunu ifade ederken Padişaha ve saltanatına durumuna dokunulmayacağını belirtmişti. Kolağası Resneli Niyazi'nin avaneleri ile silahlı dağa çıkması bir kırılma noktası olmuştu. Müteakip günlerde (10-11 Temmuz) Kanun-i Esasî ilan edilmiş, Jön Türklerin dediği olmuştu.²³⁹

Bu toplantının arkasındaki eli tespit etmek müphemdi. Basit bir mektep eğlencesi şekilde olarak başlamış gibi görünse de hadise dallanıp budaklanmıştı. Jön Türklerin devreye girmesiyle Padişaha karşı siyasî bir hâl almış, kontrolü güçleşmişti. Durum ekseriyeti Üsküp halkından oluşan bir gürhün Padişaha kıyama kalkarak meşveret ve meşrutiyetten bahsetmesi, yaşanacakların ayak sesleri olarak yorumlanabilirdi. Çünkü 1908 öncesinde yüz seksen sivilin imzaladığı ikinci sivil kalkışma bilinmemekteydi. İmzası olanlar arasında şeyh, müftü, eşraf gibi dönemin

²³⁸ Süleyman Külçe, *Firzovik Toplantısı ve Meşrutiyet*, İzmir, 1944, s. 11-15.

²³⁹ Külçe, *a.g.e.*, s. 61; Necmettin Alkan, "1908 Jön Türk İhtilali'nde Firzovik Toplantısının Önemi", *Toplumsal Tarih*, s. 46-48.

ileri gelenlerinin olması toplantıyı daha önemli kılmaktaydı. Aynı zamanda, Jön Türklerin, bu hadise ile Abdülhamit'e karşı sert tavrı da iyice gün yüzüne çıkmıştı.²⁴⁰

Makedonya'da İTC'nin gücünün artması, bölgedeki devlet ricalini telaşa düşürdü. Manastır ve Selanik'teki subayların yerleri değiştirilerek öncesinde kurmuş oldukları bağlar kesilmeye çalışıldı. İbrahim Paşa, Anadolu rediflerinin bölgeye getirilmesi önerisinde bulundu. Bu önerinin ortaya atılması, Niyazi Bey'in kalkışmasından altı gün önceydi. Fakat hazırlıkları bitiren İTC'ye göre İbrahim Paşa'nın önerisi kabul edilse bile gelen birlikler çeteler savaşmakta gönülsüz davranacak padişah daha bîçare hâlde kalacaktı. Bu sıralarda Emanuel Karasu İstanbul'a geldi, din adamları, memurlar, masonlarla görüşmeler yaptı fakat ne konuşulduğuna dair Karasu Efendi derderst edilse de işe yarar bilgiye ulaşamadı. Buradan yakalanmadan Selanik'e vasıl olmaları da Padişaha rağmen üzerlerinde nasıl bir koruyuculuğun olduğu konusu meçhul kalmıştı. Rumeli'de hareketlilik hız kesmeden devam etti. Selânik Merkez Komutanı Nazım Bey'in (Albay) evinde yapılan bir toplantıda, subaylardan Mustafa Necip Bey tarafından pencereden atılan bir kurşunla yaralandı ve İstanbul'a geldi.²⁴¹

Abdülhamit, bölgede neler olup bittiğini anlamak için, Kurmay Ali Rıza ve Topçu Hasan Rıza Beyleri bölgeye gönderdi. Paşalar, burada Müşir Ethem Paşa ile görüşmüşler ama İTC'nin çabalarını fark edememişlerdi. İstanbul'a döndüklerinde tutuklanırlar; geri gönderilmeleri için Hüseyin Hilmi Paşa, padişaha karşı tehditkâr üslupla bu kişilerin iade edilmediği takdirde işlerin kötülüğe varacağı şeklindeki beyânı, cemiyetin yapısal gücünün nereye vardığı konusunda fikir edinmek için yeterliydi. 1907 yıllarında, Ohri'de çeteler (Bulgar, Rum) savaşmak için "Ohri Cemiyeti Hususiyey-i İslâmiyye"yi kurmuş, ciddi başarılar elde etmiş, İTC ile birleşmiş ve Padişaha karşı bir güç oluşturmuşlardı. Bu arada Niyazi Bey, çevresinde arkadaşlarına bir çete ile dağa çıkma planları olduğunu anlattı. Planı tatbik etmek için 3 Temmuz'da iki yüz kişilik çetesiyle dağa çıkmış, Kanun-i Esasî'nin tekrar ilanını gerekçe göstererek saraya, Hüseyin Hilmi Paşa'ya (genel müfettiş) ve Manastır valisine beyânnâmeler yollamıştı. Niyazi Bey, 5 Temmuz'da, Bulgarca bir beyânnâme dağıttırılmış, gayesini şöyle açıklamıştı²⁴²:

---

²⁴⁰ Alkan, *a.g.m.*, s. 49-50.

²⁴¹ Bayur, *TİT*, C. I, Kısım, I., s. 437-439.

²⁴² Bayur, *TİT*, C. I, Kısım, I., s. 439-442.

“[...] Tertibatımız, programımız, fena şahıs yerine fena usulleri hedef ittihaz etmiştir. Maksadımız fenaları mahv ve itla değil, fenalığı ve fenalığın menbaı olan tarz-ı idareyi değiştirmektir. Bu şekl-i istibdada bir tarz-ı meşru ve meşrutiyet vermektir. Bunu da isbata delil-i yegâne şudur ki: iki yüz kişiden ibaret olan çetemiz Resne’den hareketinde ihtilâl ve asayışı ihlâl edenleri birer birer tanıdığı halde hiçbirine taarruz etmemiştir.[...]”

Niyazi Bey, Tatar Osman Fevzi Paşa’yı dağa kaldırmış, öncesinde İTC’de 23 Temmuz’da Padişaha bir telgraf çekerek güçlü bir duruş sergilemiş, Padişaha Kanun-i Esasî’nin uygulanması, Meclis-i Mebusanın açılması konusunda baskısını artırmıştı. Metinde Padişaha saygıda kusur edilmemekte, onu tedirgin etmek yerine makul bir üslup kullanılmış, kesin ifadelere yer verilmişti. Bu hadiseler üzerine, 23 Temmuz Perşembe günü yirmi top atışıyla Manastır’da meşrutiyet ilan edilmişti.²⁴³

1.6. Fikrî Temayüller

Jön Türklerin, doğrudan iktidar olmasa bile “çağdaş” ve “bilime dayalı”, “akılcı” ve “kişiye bağlılık” duygusundan azadeleşmiş bir yapının işlevsellik kazanması istedikleri gerek fikrî beyânlarında gerekse çıkardıkları gazetelerden izlemek mümkündür. Sadakat duygusunun yerine “rasyonelleşmiş bir nizam” koyma gayreti en başından beri gözükmekteydi. Hiçbir zaman mutlak amaçları “hürriyet” olmayan Jön Türkler, sultanın erkini kırmak, hürriyeti ziyadeleştirme ve anayasal bir yönetimin sorunsalı üzerine yoğunlaşmışlardı. Bunun teşekkülü, bir “Osmanlı vatandaşı” yaratmaktı. Bunun Osmanlı Devleti’ni kurtarmak fikrinden mülhem olduğunu belirtmek gerekdi. Hareket, bir eylem planı içinde, maziden gelenlere karşı, ceditçiliği, dinin yerine bilimi koyarak eskinin demir pençelerinden kurtulmaya çalışmıştı. Tanzimat’ın da “sadakat” yerine “rasyonelliği” koymaya çalışması ilk nüve sayılabilir. Batılı düşünce akımlarından etkilenen grup, Osmanlı ve İslâm merkezinden çıkararak daha evrensel kuramlara yönelmişti. Bahsi geçtiği gibi bireyin toplum içindeki rolünü cılızlaştıran pozitvizmin tesirinde kalmışlar, ancak bireyin cemiyete müdahalesini de önemsemişlerdi. Yayın organlarında yönetimin artık “çağdaş-bilimsel” bir yapıda olmasını dile getirmişlerdi. Osmanlı’nın kurtulması da buna bağlıydı.²⁴⁴

²⁴³ Bayur, *TİT*, C. I, Kısım, I., s. 446.

²⁴⁴ Hanioglu, *a.g.e.*, s. 36, 50-57, 62-69, 70-72.

Jön Türk hareketinin, Makedonya’da yaşanan sorunla yakından ilişkisi vardı. Her ne kadar buradaki devrimci örgütlerle bağı çok meçhul olsa da mütemadiyen bazı tesirleri olmuştu. Makedonya sorunu, bir kırılma noktası idi. Tanzimat Döneminde bağımsız bir Bulgar Kilisesi’nin yaratılma çabası hadiselerin ilk nüvesi sayılabılırdı. Padişah’ın İstanbul’da bir Bulgar Eksarhlığının kurması (1870) Rum Ortodoks milleti içinde siyasi ve dinî çatışmaları körüklemeye başladı. Berlin Kongresi’nde (1878), Batılılar, Bulgaristan’ı Osmanlı üst egemenliğinde prenslik sayarak Makedonya’yı Osmanlı’nın bir parçası saymışlardı. Netice, bölgeyi Trakya ile birlikte Osmanlı’dan kurtarmaktı. Fakat işin içine Yunanistan, Sırbistan, Romanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya’nın karışmasıyla sorun kabından taşarak Balkan ve Avrupa politiginde yer edinmeye başladı. Bulgar ulusçu grupları bir kalkışma yapsalar da başarılı olmadı. Bu dönemde sahneye çıkan Dimitar Blagoev, Makedonya sorununun bir Balkan federasyonu çerçevesinde çözüleceğini dile getirmişti (1885). Sosyalistlere göre Makedonya kendi özgür kararıyla milliyetlerini belirlemeliydi. Bazı sosyalistler, özerk bir Makedonya için Osmanlı’nın bir devrimle çözülmesi gerektiği inancını taşıyorlardı.²⁴⁵

Jön Türklerin Girit sorunu sırasındaki yaklaşımı, Bulgar-Makedon sosyalistlerini bu harekete olan nazarını menfi bir noktaya taşımış, Makedonya İç Devrimci Örgütü’nün tavrı, Jön Türklere duruşu mesafeli olmuştu. Bu duruşu, 1907 Jön Türk Kongresi’nin davetini geri çeviren Christo Matov’da izlemek mümkündü. Gerekçe şuydu: Jön Türkler ve Ermenilerle, Osmanlı’yı diriltmek yerine bu devletin erkini kırmak için birleşilebilirdi. Sosyal demokratlardan Dimitar Blagoev’in, son tahlildeki savı, Türkiye’de bir tadil hareketi yapmaya çalışan başat sınıf, “Osmanlılık” üst kimliğinde bir ulus inşa etmek ve Osmanlı’yı eski ihtişamına kavuşturarak büyük devletler safına katmaktı. Bu şartlarda Balkan Federasyonunun akamete uğraması içten bile değildi, diğer devletler de buna izin vermeyeceklerdi. Jön Türkler, 1908’de halk egemenliğine dayalı bir anayasadan taraf olduklarını ve eyaletlere geniş özerklikler verilmesi gerektiği kanaatinde olduklarını belirtmişlerdi. Bundan hareketle Makedonya’da siyasi faaliyetlerde bulunmaya başladılar. Bulgar gazeteleri, Jön Türklerin hedefinin Bulgarları milliyetsizleştirmek olduğu şeklinde yayınlar yaparak tetikte duruyorlardı. İlişkilerin bu minvalde olumlu seyretmesi beklenemezdi. Bu

---

²⁴⁵ Fikret Adanır, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Ulusal Sorun ile Sosyalizmin Oluşması ve Gelişmesi: Makedonya Örneği”, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)*, Der. Mete Tunçay-Erik Jan Zürcher, İletişim Yay., 7. bs., İstanbul, 2014, s. 40-47.

gelişmelere bakıldığında bir mukavele peşinde olan Jön Türklerden ziyade, Balkan Savaşları'nın temelini Türk unsurunu bu bölgede görmek istemeyenlerde taharri etmek gerekirdi.²⁴⁶

Bu hareketlerin kökeninde on dokuzuncu yüzyıldan önce Avrupa'da palazlanan, sonra Balkanlardan Osmanlı'ya sirayet eden milliyetçilik cereyanı vardı. Osmanlı'daki Müslüman tebaa arasında, 1908 İhtilâli'nden sonra geniş anlamda etnik bir milliyetçilik zuhur etti. Hakiki milliyetçiliğin ilk nüveleri, dinî cemaatler arasında vücut bulmuştu. Tarihçiler bu tür kalkışma hareketlerinin evvelinde Sırlarda başladığı konusunda müttefikti. Diğerlerinden biraz farklı olarak Osmanlı milliyetçiliği modernizm ile el ele yürümüş, Osmanlıcılık mefhumu, ulvî bir hissiyatla vatan kavramına dönüşmüştü. Okullardaki fikrî şahlaniş, gelenekle örtüşmüyordu. Bazı paşalar, resmî ideolojiye karşı Türklüğün Orta Asyalı köklerini inen ders kitaplarını okutmaya başladı. Türklük, aydın çevresi genişleyen bir su dalgası gibi rağbet görüyordu. Jön Türklerle göre meşrutiyet; anayasal bir hareketin tekâmülü, İmparatorluğun maziden gelen bütün sorunlarına kâmilten nizam verecek, barışçı ve müşterek bir yaşam alanında herkes istediği şekilde nefes alacaktı. Ama teorik ve pratik çatışmasına giriş niteliğinde hadiseler baş gösterdi. Sinesinde Osmanlıcılığı, İslâmcılığı, modernizmi, anayasallığı besleyen hareket, arada bir Türkçülüğe süt vermeyi unutmadı, dizginlerini elinde tutsa da ara ara hürriyetin tadına bakmasına icazet verdi. Türk milliyetçiliğinin bir akım olarak başlarda silik, sonralarda daha hareketli olması da buna bağlıydı.²⁴⁷

Türk milliyetçiliğinin iki mürşidi vardı: Yusuf Akçura ve Ziya Gökalp. Yetişme çevrelerinin farklı oluşu, Akçura'yı tarihçiliğe, Gökalp'i de sosyolojiye yöneltmişti. Gökalp'in İTC ile bağları, Akçura'ya göre daha sıkıydı. Fikir tabanları zıttı, bunlar beraberinde müşterek bir mefhumun -milliyetçilik- farklı tanımları şeklinde sadır olmuştu. Diyarbakır gibi bir taşradan yetişen, fikirlerinden "heterodoksluğun" ve "tasavvufî öğelerin" büyük mikyasta mekân bulduğu Gökalp'in karşısında, Tatar burjuvazisinden neşet eden, Karl Marx'tan ciddi olarak etkilenecek materyalizme sırtını veren Akçura vardı. İlkinde göre Türk milliyetçiliğinin menşeyini Garbın topraklarında aramak gerekiyordu. İkincisine göre de bu mefhumun temeli Rusya Müslümanları arasında filizlenmiş, Osmanlı'da yaşanan ulusal intibahta

---

²⁴⁶ Adanır, *a.g.e.*, s. 56-72.

²⁴⁷ Kemal Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Kimlik ve İdeoloji*, Haz. ve Çev. Güneş Ayas, Timaş Yay., 6.bs., İstanbul, 2017, s. 35, 45-49.

ekonomi de belirleyici olmuştu. Fikir telakkilerinin tefriki, birinin yerelliğin figürü, diğersinin de yabancılara ve Batı'ya karşı bir mukavemet duygusuyla oluşmuş olmasıyla bağlantılıydı. İkisi de Fransız kuyularından su içmişse de “ulus” kavramında, Gökâl, din ve kültüre eğilirken Akçura daha seküler nazarla ırkî bir söylemden yana tavır almıştı. İkisinin birleştiği nokta -1908 ahirinde- Osmanlı'ya nizam vermek ve Osmanlı'yı muasırılaştırmak siyasî bir değişimden ziyade toplumsal tadilin gerekliliğiydi. Bu konuda Tanzimat da tenkit edilmekte, başarısız sayılmaktaydı. İntegral bir yapı içinde değerlendirildiğinde, Gökâl'e Doğulu, Akçura'ya Batılı yakıştırmaları eksik olsa bile yanlış olmayacaktı. Türk milliyetçiliğinin yorumunda, Gökâl, “romantik”; Akçura ise “uşçu/akılcı” olarak değerlendirilebilirdi.²⁴⁸

Bir yazarın tespitiyle Akçura nisvana uğramış, Gökâl ise daha canlı tutulmuştu. Kökü dışarıda olan Jön Türk hareketinin, Osmanlı'da filizlenen teorisyenleri, bazıları hariç, yerelliğin tazeliğini muhafaza etmeye çalışmış; bu düşünce Gökâl'ta Türk, İslâm ve Batı değerlerinin cem edilmesi olarak teşekkül etmişti. Osmanlıcılığın ve Ümmetçiliğın yitirilen unsurları karşısında elde avuçta Türkçülük kalmıştı. Bu düşünceye ek daha sonra, anti/Marsist-Sosyalist-Liberal sağ bir ideoloji ortaya atmıştı Gökâl. Gökâl, Sancılı yıllar olan 1876'da muteber ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiş, Avrupa'ya hiç ayak basmadığı hâlde Batı fikriyatına merak salmış, lise son sınıfta devrimci şiirler yazmaya başlamıştı. 1896 yılında geldiği Mülkiye Baytar Mekteb-i Âlisine girdi fakat okulu bitiremedi. Burada İTC'ye katılarak Abdullah Cevdet, İshak Sükûti ve İbrahim Temo ile tanıştı. Neşvünema eden Türkçülük hareketi ile yakın temas kurma olanağı buldu. Pan-Türkçü Hüseyinzâde Ali, Ahmet Vefik Paşa ve Süleyman Paşa'nın tesirinde kaldı. Sürgün yıllarında (Diyarbakır'da) daha çok okuma fırsatı buldu. Vilayet Meclisi Kâtipliği (1904), Ticaret Odası Başkâtipliğine (1907) getirildi. 1908'den sonra İTC'nin, doğu illeri (Diyarbakır, Van, Bitlis) müfettişi oldu. İTC üyesi olarak Selanik'e gitti (1910). Bu yıllarda Gabriel Tarde, Gustave Le Bon, Alfred Fouillée ve Emil Durkheim metinleri üzerine yoğunlaştı. Osmanlıcılık ve Panislâmizm yerine Türkçülük ve Batıcılığı koydu. Laiklik cephesinden, dinî kurumların (Şeyhülislâmlık ve Vakıflar) kaldırılmasını önerdi ve eğitimin yeniden düzenlenmesi gerektiğini savundu. Gökâl Batı düşüncesine “yerelliği” de katarak- muhtemelen taşralı olmasının tesiriyle- farklı

---

²⁴⁸ François Georgeon, *Osmanlı-Türk Modernleşmesi (1900-1930)*, Yapı Kredi Yay., 1.bs., İstanbul, 2006, s. 91-101.

bir düşünce sistemi geliştirdi. Tasavvufun getirdiği mutedillikle salt bir Batı düşüncesi yerine -Jön Türk düşüncesindeki belirsiz halkçılığa muarız- ulus motifleri daha iyi işlenmiş ve içi doldurulmuş görüşler ortaya attı.²⁴⁹ Bu anlamda İTC ideolojisinin omurgasını meydana getirdi. Osmanlı zihniyetinin köhneliğine ancak millet bilinci - Türk'e kendini tanıtmak- ve millî bir şuurla mukabele edileceği görüşündeydi. Her alana sirayet etmiş yabancılara karşı, millî burjuvazi hareketinin gerekliliğini vurgulamıştı.²⁵⁰

Gökalp'in milliyetçilik tasavvuru, kültürel bir ideal olarak içtimai bir dayanışma (tesanüt/solidarizm) ve birlik temelinde yükseliyordu. Uyumsuz görünen bazı Batı kavramlarına mesafeli dursa da kendi içinde bir uyumluluk arama çabasına girmişti. Ona göre başka uluslarla temas, kendi kültürünü muhafaza edemediğin sürece, bir çöküşe neden olacaktı. İslâmi nazarı da dinin ilahîliğine değil, içtimai fonksiyonuna yönelikti. Bu noktada tasavvuf bir ayrışma değil aksine solidarizme uygundu. Toplumun temeli “ortak vicdan” ve “ahlakî mefkûreler”di. Bu da millî kültürü temsil eden halka dayanmaktaydı. Millî kültürden mahrum olan seçkin makulesi, halka inmek mecburiyetindeydi. Zaten seçkin olmanın yolu da millîlik ve eğitimden geçmekteydi. Halk kültürü, etken bir yapının sembolü şeklinde tarif edilmişti. Bir söylem farkı kendini hissettirmiş, 1908 öncesi irad edilen “*vazife yok, hak vardır*” sloganı ulusal bir tesanüte dayanan kanunî şekle bürünmüştü. Gökalp, düşüncelerinde muayyen bir sınıf ayrımı yapsa da herhangi bir sınıf kutuplaşmasından bahsetmedi. Cumhuriyet tarihine geçerken de bir fikir babası-teorik ve pratik anlamda-makbul karşılanması fikirlerinin olumlu karşılandığını ve dönem zihniyetine uygun düştüğü gerçeğini ortaya çıkarmaktaydı. Belki de böyle bir nazarı altında, Gökalp'in prensip olarak barış ve demokratiklikten yana olması vardı.²⁵¹

Peki münevverin vazifesi ne idi? Gökalp nezdinde ülkenin acil çözülmesi gereken dâhili ve harici sorunları vardı ve münevver bunlara eğilmeliydi. Batıdan ödünç alınan mefhumlardan ziyade, bunları ülkenin sosyolojik birikimini göz ardı etmeden, can suyu olacak temâyüllerin, “ulus” düşüncesini öne alarak çözümler üretilmeliydi. Doğrudan yaşanan siyasî değişimin yanında, “değerler” çerçevesinde bir değişim de bunu takip etmeliydi. Bireyin toplum içinde eritilerek hürriyete malik bir

²⁴⁹ Taha Parla, *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm*, İletişim Yay., 1.bs., İstanbul, 1989, s. 7-31.

²⁵⁰ M. Zekeriye Sertel, *Hatıralarım (1905-1950)*, İstanbul, 1968, s. 11-13.

²⁵¹ Parla, *a.g.e.*, s. 49-79.

şahsiyetin zuhur etmesi de elzemdi fakat bu yapılırken bazı kurumsal yapılarında onarılması gerekliydi ve “nevi şahsına münhasır” bir sistem inşa edilmeliydi. Burada ülkü “atiye dönük” bir gaye, toplumun gelişmesinde bir merhaleydi. “Bilinç”in oluşmasında hareket kabiliyetine uygun nizamın olması da vazgeçilmez bir unsurdu. Toplumsal hissiyat burada devreye girerek “örf”ün ne kadar önemi haiz olduğunun altı ısrarla çizilmişti. Gökalp, bu zihnî berraklaştırmak için toplum taleplerini “ahlâkileştirme” görüşünü savunmuştu. Bunların temelleri, doğrudan ırkî ya da dinsel bir çerçevenin içine sıkıştırılmamalıydı.²⁵² 1910’da İTC’nin Selanik Kurultayında Ziya Gökalp ile tanışan Kâzım Nami Duru, gerçek bilimin ne olduğunu ondan öğrendiğini söyler. Birçok cepheden incelediği Gökalp hakkında bir biyografi kaleme alan Duru, daha küçük yaşlarda mebzul mikyasta envai çeşit konulara mevzu veren bu adamın, Durkheim sosyolojisini körü körüne bir bağlılıkla olmasa da bir uygulama alanı olarak Türk sosyolojisine entegre etme gayretinden bahseder. Kendisi de zaman zaman onun görüşleri ayrı düşse de genel müspet nazarını pek bozmaz. Düşüncesi ekseriyetle makbul karşılanmış olan Gökalp, bazı konularda dönemin pedagoglarıyla -Satı Efendi- ayrılığa da düşmüştü.²⁵³

Burada genel bir Ziya Gökalp profili çizmeye çalıştık. Fakat incelediğimiz kaynaklarda bu görüşlerin haricinde Yusuf Hikmet Bayur’un düşünceleri büyük bir emeğin mahsulü olan “*Türk İnkılâbı Tarihi*” kitabının ciltleri arasında kaybolup gitmişti. Örneğin, Türkçülüğü, üç ana evreye bölen Bayur -ikincisi, Babîâlî baskını, üçüncüsü, Bolşevik İhtilali- Gökalp’in “Türkçülük Nedir?” yazısının Brest Litovsk’tan ve Ukrayna’nın Cumhuriyet ilan edilmesinden sonra neşredilmesini manidar bulur. Çünkü ümidini daha önceleri gerçekleşmesi muhtemel olan Türkçülüğün 1917 ile yeniden canlanmasına bağlamasıydı. Gökalp, bu yazılarının satır aralarında Tanzimatçıları, medeniyetin sahte temsilcileri olarak lanse eder, sorunu da onların metotsuzluğu ve sistemsizliğinde görür. Bu dizinin üçüncü yazısında, dinin münevver ve halk arasında bir köprü vazifesi göreceğini ve münevverin dine olan meyline oldukça mutedil bakan Gökalp’in bu düşüncesine Bayur karşı çıkar. Ona göre Gökalp, gönlünden geçeni dile getirmiş ya da öyle olmasını istemekteydi. Bayur, bunun tarihsel

---

²⁵² Uriel Heyd, *Türk Ulusçuluğunun Temelleri*, Çev. Kadir Günay, Kültür Bakanlığı Yay., 2.bs., Ankara, 2002, s. 31, 37, 41-53.

²⁵³ Kâzım Nami Duru, *Ziya Gökalp*, Milli Eğitim Basımevi, 2.bs., İstanbul, 1965, s. I, V, 10, 222-223.

ve güncel olarak bir temelinin olmadığı görüşündeydi. Gökalp'in görüşü, Avrupa tarihindeki seyir ile de uyuşmamaktaydı.²⁵⁴

İslâmiyet'in "*ilim Çin'de bile olsa arayınız*" düsturuna atıfta bulunan Gökalp, bunu evrensel bir medeniyet tanımına muvafık olarak gördü ve akli bir çerçevenin içine oturttu. Bu söylemi, İslâm'ında münasip gördüğü müşterek bir medeniyet mefhumundan ayrı tutulamayacağını dile getirdi. Bayur, bu görüşle de pek müttefik olmaz. Ona göre İslam'ın mezkûr düsturu, yüzyıllar boyunca amelî anlamda bir karşılık görmemiş; tam aksine yüksek din ricalinin koyu taassubuna yenilmişti. Modern ilimlerin ve matbaanın geç gelmesi başka türlü açıklanamazdı. Katolik ve Protestanların kiliselerinde ana dilde -Latince- ibadet edilmesi, bu âdetin bizde hâlâ uygulanır olmaması -ibadet dilin Türkçe olmaması- Gökalp'in sunduğu görüşlerin tam tersineydi. Fikirlerinin izahı bu konuda yüzeysel olup yaşanan durumları tabii sayması, fikirlerinin maksadı dışındaydı.²⁵⁵

Bayur'un, Gökalp'in düşüncelerini tenkit ettiği yönlerden biri de İslâm mecmuasında "Örf Edebiyatı" başlığıyla 1915'te yayımladığı şiirinde "aklı ve muhakemeyi" reddeden, Batı Uygarlığına karşı, otoriter rejimlere karşı da "biat kültürünü" destelediği görüşüydü. Bu görüşlere ek olarak Halide Edip ve Ahmet Ağaoğlu arasında "Türkçülük ve Türkiyecilik" kavramlarını tartışan yazılar yayımlandı. Halide Edip, bir yazısında bu konuya daha sarıh bir açıklama getirir: Eğer bir onarım yapılacaksa bu merkezden -Osmanlı veya Türkiye- çevreye doğru- Rus Türkleri, Fin ve Macarlar- yapılmalıydı. Hepsiyle olan bağına eşit nazarla bakan Halide Edip, "Ben Turancıyım" diyerek tartışmaya kendi adına son verir. Bayur, Rusya'nın çöküşü ve Almanya'nın savaşta galip geleceğine inançla yapılan bu yorumlamaların, daha sonraki dönemin ruhuna uymadığı görüşündeydi. Ziya Gökalp de bu kavramların farklı olduğunu dile getirmişti.²⁵⁶

Bayur, bir diğer sorunsal üzerine eğilir: Kültür ve öğretim dili. Osmanlı Türklüğü, İngiliz ve Fransız tesirinde Tanzimat'ın cenderesinden geçerken Batı'nın kapılarını Fransa ile aralamıştı. İngilizlerin bu konuda -kültür ve dil- Osmanlı topraklarında rakik bir ilgisi olmamıştı. Bu da İngilizlerin, Hintliler üzerindeki menfi etkilerinde aranabilirdi. 1868'de açılan Mekteb-i Sultani ve bütün idadilere konulan Fransızca derslerinin yanında, Fransızca'da mahir olmak entelektüel olmanın bir

²⁵⁴ Bayur, *TİT*, C. III, Kısım, IV., s. 388, 396, 402.

²⁵⁵ Bayur, *TİT*, C. III, Kısım, IV., s. 403.

²⁵⁶ Bayur, *TİT*, C. III, Kısım, IV., s. 404, 406-409.

ölçütü sayılmıştı. Varlıklı ailelerin çocuklarına Fransızca hocalar tutması da konunun bir başka yönüydü. Bu yönelimlerde, Ziya Gökalp'in kültürün bir şubesi olan eğitim konusundaki bazı görüşlerinde hars ve medeniyet kavramları üzerine fikrî beyanlarında bazı noktaları gözden kaçırdığı kanaati uyanır Bayur'da. Bayur'a göre Tanzimat'ta parçalı -her alana yansımayan- bir şekilde Osmanlı topraklarına giren Batı düşüncesine mevzu verirken vakit kaybetmeden topyekûn Batı'ya dönük ve onun akıntısına kapılarak beraberce ilerlemek gerekti. Atatürk'ün bu konuda ileri sürdüğü Batı düşüncesi konusundaki fikirleri de referans olarak almak makbuldü. Düşüncelerin ifade şekline bakılırsa Ziya Gökalp, Batı'ya ve Batı'nın tarihine hâkim değildi.²⁵⁷

Bayur, Gökalp'in Osmanlı'dan kültürel örnekler vermesini de eksik bulur. Bir çözüm olarak sunduğu Tanzimat öncesi halk kültürüne ricat edip bunda ısrar etmesini de hem “gerileme” hem de “muhafazakârlaşma” olarak kabul eder. Gökalp, Tanzimat'la beliren Batı düşüncesini bir atılım hareketi olarak görmemişti. Türkçülüğü yanlış tevil etmiş, bu yanlış ancak Atatürk döneminde giderilmişti. Batı'nın kültürel alanda hızlı terakkisine karşın, Türkçe yerine “Arabî ve Farsî özentilerine kapılan Osmanlı müellifleri, farklı olmak adına ağdalı bir lisan tercih etmişlerdi. Kitle ile arasına mesafe koyan yazar makulesi, hor gördükleri bir halk edebiyatının varlığına da engel olamamışlardı. Batı'da ulusal dilin gelişmesi hoş görülürken Osmanlı'da bunun daha sert olmasının müsebbibi bu sayılabilirdi. Gökalp'in²⁵⁸ bazı kavramlar -örneğin Rönesans- ve bazı edebiyatlar -Fransız ve İran- üzerine düşüncelerini de yanlış bulan Bayur, Onun hars ve medeniyet sentezinde yerelliğe ağır basmasına da mesafeli durmaktaydı.²⁵⁹

Jön Türk milliyetçiliği dönem mecmualarına da yansımıştı. Çok umumî realite olarak Osmanlı milliyetçilik tesiri nezdinde, ilkin Batı, sonra Doğu'nun etkisinde kalmıştı. Fransız Devrimi'nin fikirlerinin Osmanlı'ya sızmasıyla “hürriyetçilik, müsavat, milliyetçilik” cereyanı aydın güruhunda bir uyanışın müsebbibi olmuş, bunlar mecmualar vasıtasıyla bilinmiş, okunur hâle gelmişti. Bu hürriyetçiliği Batı'dan gelen bir dalgayla Namık Kemal'de hürriyetçiliğe/liberalizme dönüşmesi de tesadüf değildi. Diğer bir deyişle, “Osmanlıcılık” terimi bir millete izafe edilerek hürriyet ve

---

²⁵⁷ Bayur, *TİT*, C. III, Kısım, IV., s. 412, 414, 418-419.

²⁵⁸ Gökalp ile hiç tanışmayan, onun muhitinde olanları şahıslardan -Ruşen Eşref Üneydin- öğrenen Bayur, onun dağınık ve müphem düşüncelerini tekâmüle erdirmeye konusunda, tedris halkasında bulunan gençlere düşüncelerinin ham hallerini onlarla paylaştıktan sonra, düşüncelerini tekâmüle erdirdiğini öne sürmektedir. (Bkz. Bayur, *TİT*, C. III, Kısım, IV., s. 428)

²⁵⁹ Bayur, *TİT*, C. III, Kısım, IV., s. 423-424, 428.

müsavat sağlanmalı ve uygulanmalıydı. Balkanların vaziyeti ortada, bağımsızlık bayrakları göndere çekilmeye başlanmış (Yunanistan, 1829), bazı topraklar kaybedilmiş, Arnavutluk-Makedonya’da pamuk ipliğine bağlı bir şekilde Osmanlı’ya bağlıydı. Osmanlı’yı kurtarma operasyonunda, zincirin en önemli halkası “Osmanlılık”, bazı istisnalar dışında, Jön Türklere cazip gelmiş, homojen bir “tevhit” önermesini öne sürmüşlerdi. Önerme, bazı aydınlarca -Yusuf Akçura- olası tahayyül şeklinde değerlendirilmiş, Türk milliyetçiliği daha reel bir anlayış olarak benimsenmişti. Tatar kökenli milliyetçilik hareketi Rusya’ya karşı “mukavemet”, Türk milliyetçiliği de “kurtarıcılık” üzerine kurulmuştu.²⁶⁰

Akçura, 1905 Rus Devrimi’nin akabinde, Müslüman halkları müdafaa etmiş fakat bu meşakkatli gayret akamete uğramıştı. 1908’de İstanbul’a geldi, Türk Derneği’ni kurdu. Milliyetçi bir telâkki ile kurulan dernek, Türkî unsurları tetkik etme çabasına girerek, neticelerini de bütün dünyaya tevsi etme mottosuyla, Türk dilinde bazı ıslahatların da başlaması gerektiğini savundu, ilmî bir portre çizdi. Çeşitli müsteşrikleri de bünyesine katan dernekte Celal Sahir, Mehmet Salih, Zarif Beşir gibi müelliflerin yazıları yayımlandı. Dernek, şubelerinden; halk bilimi, lügat çalışmaları ve folklor üzerine araştırmalar yapmasını istedi. Bunlar Türkolojinin mihenk taşı konularıydı. Yazıların bazılarında, Türklük mevzusu olduğunda Osmanlı ve Orta Asya’daki bütün Türklerin birliğinden dem vuruluyordu.²⁶¹ Fakat Akçura’nın ilerleyen zamanlarda (1925), Bolşeviklerle ilgili müspet beyanları, Tatar münevverler tarafından nahoş ve bir paradoks olarak görüldü.²⁶²

Fikir mülahazalarının bir diğer mecrası çıkış tarihi muayyen olmayan -ilk altı sayı tarihsizdir- *Genç Kalemler* dergisiydi. Derginin banîlerinden Ali Canip, Tanzimat edebiyatını, Batı mukallitliği olarak değerlendirmiş; Osmanlı’nın ruhuna aykırı görülen karakterleri, gerçek beşeri aksettirmedeği için tenkit etmişti. Fakat Türk kelimesinin anılmadığı mezkûr yazıda muhtemel işaret edilen “Osmanlı halkları” ruhuydu. Bir diğer yazar olan, Kâzım Nami dil konusunda muhtelif tartışmalar açmış, Türklüğün Osmanlılık içinde eritildiğini Türkçenin de bundan nasibini aldığını dile getirmişti. Derginin muharrirlerinin önem atfettikleri Türk milletinin kadim mazisi değil, muhatap oldukları halktı. Ömer Seyfettin de Osmanlı’nın feraha ermesini genel

²⁶⁰ Masami Arai, *Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği*, Çev. Tansel Demirel, İletişim Yay., 2.bs, İstanbul, 2000, s. 13-21.

²⁶¹ Arai, *a.g.e.*, s. 23-48.

²⁶² Tanıl Bora, *Cereyanlar:Türkiye’de Siyasî İdeolojiler*, İletişim Yay., 6. bs., İstanbul, 2018, s. 207.

bir Türk unsuruna vurgu yapmadan halkın kolayca anlayabileceği/sadeleşmiş bir dil oluşturmasına bağlamıştı. -dilde milliyetçilik-. Burada lisan-ı cedidden bahseden yazar Jön Türk devrimini, kılıçla yapılan inkılâp şeklinde sunarken, ahir aşamanın kalemlle yapılması taraftarıydı. Bunun gerekliliğini de hor görülen fakat Türklüğün kalesi olan Anadolu'nun bîtab durumu ile ilişkilendi. Bazen zihniyet farklılıklarına dönüşen bu fikirler tartışmalara neden olmuştu. Ömer Seyfettin'in, hareket ordusunda bir zabıt olması, derginin İTC ile rabitasının sadece bir boyutu olarak görünmekteydi. Ama bunun da ötesi olduğu kesindi. İTC'nin de söylemi açıktı: Osmanlı Devleti'nin “birliğine” harç aramak.²⁶³

Bir diğer milliyetçilik açılımı da *Türk Yurdu* dergisinden gelmişti (kuruluşu, 1911). Kurucu Yusuf Akçura ve yazarları, Osmanlı vatanseverliğinde bir safa durmuş, Rusya'dan gelen Türklerin başat gücünün hissedildiği bir yapıda gelişmişti. Akçura'ya göre amaç, derginin adıyla müsemma, Türkler arasındaki teması artırmaktı. Dilde sadeleşme fikri de unutulmadı, her zamanki gibi fikirlerin daha fazla Türk'e ulaşması önemliydi çünkü. Bu Akçura'nın “Üç Tarz-ı Siyaseti”ndeki Türkçülüğün pratik hâli diye de yorumlanabilirdi. Yazar kadrosunda Ahmet Ağaoğlu, millî gururun tekrar elde edilmesinden bahsetmesi de bu minvalde değerlendirilmeliydi. Gökalp'ta, Tanzimat'ın kendisine değil, vasıtalarına yönelik tenkitler sundu. Ona göre bir Türk kimliği inşa edilirse muhtelif unsurlarda bir birleşme sağlanabilirdi. Türk milliyetçiliğinin gerekli ve memnun edici bir cenahı vardı. Akçura da Türk milliyetçiliğini Osmanlı'nın devamına yönelik amaçsal bir gaye olarak öne sürdü. Hatta meydana gelecek bir terakkide Tatar halkı bir figür olabilirdi. (1914). Müteakip yıllarda, Askeri Tıbbiye öğrencilerinin girişimleriyle Türk Ocağı teşekkül etti (1912). Bir kulüp şeklinde örgütlenen grup milliyet duygusunun intibahına ehemmiyet verdi. Fakat bazı görüşler göre Osmanlı'ya uzak durmadan Türklüğe sahip çıkmak esas olmalıydı. Dinde reform hareketlerinin mülâhaza edildiği dergilerde mevcuttu. Bu fikirlere yönelik *İslâm Mecmuası* kurulacaktı (1914). Ekonomik desteği İTC sağlayacaktı. İslâm'da reform, Efgani'nin görüşlerine göre Müslümanların terakki edememesi din kisvesine büründürülmüş hurafelerdi. İslâm; tam tersine, ilerlemeye engel değildi. Eğer aslî hakikate varılırsa, Hz. Muhammet Devri'ndeki “asr-ı saadet” canlanabilirdi. Jön Türklerin, din ile bağlantısını nasıl olduğundan kısmen

---

²⁶³ Arai, *a.g.e.*, s. 49-79.

bahsetmiştik. Bu yapı sekülerizm etkisinden ziyade, gerçek bir İslâmlaşma örneği arz etmiş olsa da pragmatik yönü göz önünde tutulmalıydı.²⁶⁴

Jön Türkler, “bilgililer” fakat “tecrübesizlerdi”. Fikirleri Batı topraklarında filizlenmiş, gelişen düşüncelerini çok da nizamlı olmadan kaotik bir silsile ile Osmanlı topraklarına sokmuşlar, bundan yer yer imtina etseler de duruşlarını bozmamaya gayret etmişlerdi. Başarıları adına; bazı gruplarla temas hâlinde olmuşlar, “Osmanlıcı” fikirlerinin son durağını “milliyetçilik” olarak intihap etmişlerdi. Hassaten Balkanlar’da yaşanan hadiseler, politik hareketlerine bir istikamet vermiş, kayıpların yasını tutmak yerine, elinde kalanlarla Osmanlı’yı takdis etmeye çalışmışlardı. “Necat” faaliyeti problematik ve kafa karıştırıcı bir şekilde bürünse de fiili davranışlarına bir işlevsellik vermek namına yerli-yabancı fikriyatlarla bağlarını koparmayarak bunları mubah görmek zorunda kalmışlardı. Neticede imparatorluk dünyanın değişimine ayak uydurmalı, muasır bir çizgide terakki etmeliydi. İş bu kadar kolay değildi. Batılı devletler bir yandan hürriyet çığlıklarına ses verirken diğer yandan çıkarlarına hâlel gelmemesi için Abdülhamit’i siyasî bir obje olarak vitrinde tutuyordu. Tefrişat solanlarındaki temâyüllerde, dünyanın politik nizamına masalarda karar veriliyor ve bunlar zorla empoze edilmeye çalışılıyordu. Anarşist bir yöntem gibi görünmesine rağmen kapalı kapılar ardında Osmanlı üleşiliyor, bu dağıtımda herkes olduğu kadar memnun edilmeye çalışılıyordu. Osmanlı’nın devamından ziyade ihyasına odaklanan gençler, yarım kaldıkları yerden (1876), daha kavi omuzlarda doğrularak padişahı tahtından etmeyi başardı.

1.7. Jön Türklerin Gücü İstirdat Ediş:1908

II. Meşrutiyet’in politik havası anarşik²⁶⁵ bir yapı içindeydi. Jön Türklerin sahneye çıkışından itibaren padişahın tahtındaki ayaklar çürümeye başladı. Dünya siyaseti içinde güçlü bir Osmanlı profili yerle bir olmuş ve üleşilecek bir devlet durumuna düşmüştü. Osmanlı’nın gidişatı konusunda arslan payına talip olanlar, içerideki ve dışarıdaki hadiseleri çok dikkatli bir şekilde müşahede ediyordu. Mevzuların bu cenaha gelmesinin zemin taşları çok önceden örülmeye başlanmıştı. Jön Türkler yarım kalan hesaplarını kapatmaya kararlıydı. Mithat Paşa’nın akıbeti

---

²⁶⁴ Arai, *a.g.e.*, s. 81-143.

²⁶⁵ Ülken, *a.g.e.*, s. 183.

herkese aşikâr olsa da idealler kuvveden fiili aşamaya geçmesi için kısık ateşte pişirilmişti. Abdülhamit'in kurduğu teşkilat ve yönettiği hafiyeler, getirdiği jurnallerle doğruluğu çok sorgulanmayan bilgiler, bir "kirlilik" şeklini alarak sarayda cirit atıyordu. Bu darboğazdan çıkmak isteyen Jön Türklerin, bu kasvetli havayı dağıtmak adına harekete geçmesinin zamanı çoktan gelmişti. Osmanlı'nın bölünmüşlüğü bir yandan üzüntü ile karşılanırsa da diğer yandan fırsat kollayanlar için birçok kışkırtıcı hareketi körükledi, büyüttü. Devlet her konuda zayıftı. Padişah'ın mutlak idaresinde, her şey tıkanma noktasına gelmişti.

Birinci Meşrutiyet'in birikimleri nisyana uğramış sanılsa da saraya karşı planlanmış bir öğrenci kalkışması önceden haber alınmış, kanlı neticeler doğurmuş ve 13 öğrenci idam edilmişti. Padişah'ın bu güruhu kontrol altında tutmak için verdiği vaatler yerine getirilmedi. Jön Türkler ekonomik sıkıntılar çekse de Padişah'ı tahtından etmeyi "iktidara yeni bir nizam" vermeyi kafasına koymuştu. Mekteb-i Mülkiyede başlayan hareket daha dikkat çekici hâle geldi, pergele sığmayacak bir durumda genişleyerek devam etti. Muhalefet koyu rengini aldı. "ulvî bir idealde" birleşen gençler, bunu kanunîlik çatısında toplayarak fikirlerini "eşitlik, adalet, kardeşlik"le tütsülemişti. Geri kalmışlıktan şekva eden memurlar, ilmîye sınıfa mensup bazı şahıslar ve belli muhafazakâr gruplar içinde de çatlak sesler çıkmaya başladı. Padişahın "biricikliğine" mukabil, bir ihtilâlin terennümleri hissediliyordu. Padişah yaşanacaklara kulağı delik olsa da önlem almakta gecikti. Çevresindeki insanlar kendi dertlerine düşmüş; mutlak hiyerarşiye seslerini çıkarmadan toz bulutunun dağılmasını bekliyordu. Yunan Savaşı'ı mağlubiyeti (1897), Padişah'ı dar bir alana hapsetmiş, basına koyduğu sansür işe yaramamış, Jön Türklerin ekmeğine yağ sürmüştü.²⁶⁶

Jön Türk fikriyatının özgünlüğü konusunda şüpheler yok değildi. Zihnî gergefleri içinde fazla derinlik barındırmayan Batı'dan ithal düşüncelerle örülüydü. Bunların nasıl tatbik edileceği konusunda tecrübeleri zayıftı. Peki, Jön Türkler tam olarak ne düşünüyordu? Osmanlı'nın yükünü sırtına vuran grup kurtuluşu Padişah'ın gidişine bağladı. Bu aysbergin zahiri yönüydü. "Bilgiç" olsalar bile tecrübesizlikleri gün gibi ortadaydı. Jakobence duruşlarının verdiği "sertlik" halk arasındaki ilişkiyi nasıl sağlayacaktı? Önderlerinin birçoğu gazeteler yönetmiş zevatlardı. Fakat devleti yönetmek meşakkatli ve deneyimi öncülleyen bir düşünce sistemi gerektiriyordu.

²⁶⁶ Ahmet Emin Yalman, *Modern Türkiye'nin Gelişim Sürecinde Basın (1831-1913)*, Türkiye İş Bankası Yay., 1.bs., İstanbul, 2018, s. 67-77.

Yüzyılların getirdiği “otokratik” geleneksel anlayış, dikte edilen bir meşrutî Şekle dönüşecekti. Padişah’a yönelik kalkışma evrenlerinde “rgtl”lk hususu yönetimde nasıl Şekle bürünecekti? Batı’dan entegre düşünceler, çok da künhüne varılmadan basit bir kabuk değiştirme ile fizikî ve toplumsal Őeraitlerde kendine nasıl mekân tutacaktı?

Abdülhamit’in evhamlı ve vesveseli olması tahta çıkmadan önceki hadiseler Şöyle bir gözden geçirildiğinde normal olarak algılanabilirdi. -Abdülaziz’in başına gelenler, tahtın ortağı olan ve sürekli tahta çıkması gündeme getirilen Őehzadeler-. Muhtemeldir ki diyalog vasıtasından ziyade, bir hafiyeye teşkilatı kurması ve yakındaki adamlarına dahi Şüphe ile yaklaşması bu tür korkuların âmilleri sayılabilirdi. Hariciye siyaseti de bu tür bunalımların demir pençelerinde, güvensiz minval üzere kuruldu. Almanlarla güdülen imtiyazlı siyaset -Bağdat Demiryolu- zellikle İngiltere’yi rahatsız etti. İngiltere’nin Osmanlı’da reform konularında baskı yapması, Abdülhamit’i iyi ileden çıkar mış; Almanya’ya yakın bir siyaset tatbik etmesine neden olmuştu. Bu nüfuz zaman içinde artmaya başladı. İşler o noktaya gelmişti ki bir Türk’n, İngiliz ile sohbet etmesi hafiyelerin ağına düşmesi için geçerli bir neden sayıldı. Müslüman ve Hristiyan halkın, vergi konusunda yavaş yavaş vaveylalarının duyulması ve adaletsiz bir düzene karşı koyma isteği, Padişaha “halifelik” ve “riyaset” makamına atfedilen önemden dolayı bir noktada durakladı. Çünkü onlara göre Padişah bir günah keçisi değil, suçlu olanlar nazırlardı. Padişah nizam ilkesini Türk köylüsü ve ordu üzerinde bizzat kendi denetiminde bir yapı üzerine inşa etseydi Jn Türk hareketi muvaffak olmak yerine akamete uğrayabilirdi.²⁶⁷

Vatansever bir takım olarak görülen Jn Türkler, kimi yazarlar tarafından “agnostik” bir hareket olarak teşhis edildi. İlişkilerinin pragmatik tarafı düşünülürse ilerinde muhafazakrlar ve materyalistler vardı. Rasyonalizm ve liberalizme olan meyilleri de sürgün yıllarında gelişti ve fakat çoğu mütedeyyin olmasa da Müslüman kimlikleri hâlen zerlerindeydi. Fakat İslâmiyet, amaçtan daha çok araç olarak hizmet edebilirdi. Bu noktada ihtilâl sırasında Őeyhlislmdan fetva alınması sembolik bir tavırdı. Jn Türk metinlerindeki bazı “ilahîlik” mefhumlarına da bakıldığında hareketin bütün boşlukları doldurmaya çalıştığı ve gereklilik lsnde düşüncesini eşnilediği sonucuna varılabilirdi. Her ne kadar Batı topraklarındaki fikrî telakkiler düşünce çeperlerini açmış olsa da hepsi Doğu’nun çocuklarıydı. Asker, gazeteci ve avukat kimliğine malik, ihtilâl esnasında Balkanlar ile İstanbul arasında mekik

²⁶⁷ Edward F. Knight, *1908 İhtilâl’in Hikâyesi: Jn Türkler ve II. Abdülhamid*, ev. Sabiha Deniz, Kariyer Yay., 1.bs., İstanbul 2010, s. 47-50.

dokuyan F. Knight [1852-1925], gezileri sırasında ülkedeki subayların maaşlarını alamadıkları için sıkıntıda olduklarını kayıtları altına almış, ümitvar havanın kaybolduğunu görmüştü. Bunlar ordunun ileride siyasallaşmasının ilk nüveleriydi. İngiliz kökenli Knight'ın bu hadiselerde ülkesinin politik düzeninin “menfaatperest” olmadığı şeklinde yorumlaması da tarafsızlığın sınırlarını zorladığının ve bir ayrımcılık yaptığının göstergesi sayılabilir.²⁶⁸

Jön Türklerin fikirleri iki konuda netti: Osmanlı'yı kurtarmak ve yabancı egemenliğini kırmak. Fakat ilginçtir ki dışarıda büyüttükleri fikirlere rağmen, reformların içeriden yapılmasının lüzumuna inanmışlardı. Bazı devletlerde -Rusya ve Avusturya- bu görüşe karşı durmuşlardı. Jön Türk hareketi Avrupa'da da “cılız” karşılanmış, zaman zaman sempati ile bakılsa da hedeflerine tereddütle yaklaşılmıştı. Hareket, Osmanlı'nın kurtuluşunu irkî ve dinî bir taassup gözetmeden “eşitlik” unsurunda bir araya getirmişti. Bütünleşme beraberinde bir çelişkidir ziyade “rahatlık” getirecekti. Fakat bütün ihtilâlciler aynı fikirde değildi. Ermenilerle kurulmaya çalışılan kardeşliğin menşei mazinin köklerinde aranmış, adavet hisleri silinmeye çalışılmıştı. Makedonya'da ordu içindeki kıpırdanmaların sesleri duyulur hâle gelmişti. İhtilâlin ilk burada can bulması da tesadüf değildi. Yunan-Bulgar çetelerinin çatışmaları had safhaya ulaşmıştı.²⁶⁹

Makedonya'da yabancı müdahalesinin sık sık gündeme gelmesi, İTC içinde gerginliğe sebep oldu. Şayet Avrupa reform paravanıyla mezkûr şehirde iktidarını ilân ederse ileride “ihtilâlin kalesi” çoktan fethedilmiş olacaktı, bu göze alınamaz ve buna müsaade edilemezdi. Reval Görüşmelerinde (9 Haziran 1908), İngilizlerin ve Rusların bölge hakkında müşterek çözüm önerisi getirmeleri, cemiyetin elini çabuk tutması, nazari düşüncenin amelî bir safhaya geçmesinde ivedilikle hareket edilmesi gereğini ortaya koydu. Öncesinde imza edilen Berlin Antlaşması da (1878) Bosna-Hersek Avusturya-Macaristan'a verilmiş, elden çıkmış, Taşlıca işgale uğramıştı. Tablo bu saatten sonra tamamen değişecekti. Büyük devletler, daha sonra bölgenin Osmanlı'da kalmasını uygun gördü ve Taşlıca Osmanlı'ya bağlandı. Olumlu gelişmeler olsa da Osmanlı Devleti çözülmeye başlamıştı. Bazı Batılı yazarlar, Osmanlı'nın devamını dilese de Abdülhamit iyice köşeye sıkışmıştı. Vukua gelecek herhangi bir önlem durumu kurtarmaya yetmeyecekti. Başta ekonomik olmak üzere, yığılan sıkıntılar birikmekte, elde avuçta “padişah ve halifeye” bağlılıktan başka bir şey kalmamıştı.

---

²⁶⁸ Knight, *a.g.e.*, s. 58-65.

²⁶⁹ Knight, *a.g.e.*, s. 69-86.

Bunun da ileride pek işe yaramayacağı açıktı. Ezici ve ağır bir baskı ile Abdülhamit kan kaybediyordu.²⁷⁰

Abdülhamit'in gidişi fiili olarak 1908'di. Fakat öncesinde (iki üç yıl) padişaha karşı hareketler kendini gösterdi. Bayur'un Galatasaray Lisesinde okuduğu yıllarda (okul no: 145)²⁷¹, bu tavır daha belirgindi. Mevritlerde şeker dağıtılırken “*Padişahım çok yaşa*” teranesi, talebelerinin ekseriyetin iştirakıyla “*Padişahım baş aşağıya*” şekline bürünmüştü, diyerek Bayur, o yılları özetler. Devlet ricalinden bazı öğrencilerin de bu okulda bulunması, padişaha saraydan da bir tepkinin olduğu kanıtıydı. Bayur, sonrasında ailesinden de padişaha olan karşıtlığı şöyle haşşie eder²⁷²:

“Küçükken yerli kumaştan elbise yaptırmak istedim. Bir yargıtay üyesinin kızı olan annem: Hereke Fabrikası Abdülhamit'indir. Ona mı kazandırmak istiyorsun?”

²⁷⁰ Yusuf Hikmet Bayur, “İkinci Meşrutiyet Üzerine Bazı Düşünceler”, *Bellekten*, C. XXIII, S. 90, Ankara 1959, s. 270-271.

²⁷¹ Galatasaray Lisesi ile yaptığım temaslarda Bayur'un bu okuldan mezun olmadığı, başka bir okula nakil gittiği şeklinde bir malumatla karşılaştım. Fakat bizzat Bayur'un beyanı ve bazı kaynaklar bu okulu bitirdiği yönünde. Bu kaynaklar: *ESA*, M0032581 nolu dosya, Hizmet Belgesi, *TBMM arşivi*, V. devre, kısa tercüme-i Hâl, sicil no: 275; Arı İnan, *Tarihe Tanıklık Edenler: Cumhuriyet'in Kurucu Kuşağıyla Söyleşiler*, Türkiye İş Bankası Yay., 2.bs., İstanbul, 2017, s. 314; Alaattin Uca, “Yusuf Hikmet Bayur'un Hayatı, Fikirleri ve Eserleri”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 9, Erzurum, 1999, s. 211.; Fahri Çoker, *Türk Parlamento Tarihi:IV. Dönem Milletvekilleri Özgeçmişleri (1931-1935)*, Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yay., C.II, Ankara, 1996, s. 435; “Millet Partisi Başkanı Hikmet Bayur”, yazar: Edip Akın, *İnci*, Sayı 9, 22 Mart 1952, S. 9, s. 4; Hilmi Kamil Bayur, “Kaybettiğimiz Değerli Bilim Adamı/Hikmet Bayur”, *Tarih ve Edebiyat Mecmuası*, 1 Ağustos 1981, S. 8, s. 32; Ziyad Ebüzziya-Sahir Kozikoğlu, *Galatasaray'ın Tarihçesi (1921-1933)/1932-33 Mezunları ve 50 Yılları*, Galatasaray Eğitim Vakfı Yay., 1987[?], s. 27; Tahsin Berküren-Aykut Kazancıgil, *Galatasaray Lisesi Mezunları (1871-1996)*, İstanbul 1997, s. 27; Necati Aydın, *İmparatorluğun Cumhuriyet Kapısı*, İstanbul 1999, s. 32; Oktay Aras, *Galatasaray Liseli Yazarlar ve Kitaplar*, Cemre Matbaacılık, C. II, İstanbul 2010, s. 439; Remzi Demir-Doğan Atılğan, *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi ve Türkiye'de Beşeri Bilimlerin Yeniden İnşası/Elli Portre*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 2008, s. 27.; Vahdettin Engin, *Mekteb-i Sultani*, Yeditepe Yay., İstanbul 2016, s. 247.; Suat Hayri Ürgüplü, Galatasaray Lisesinin yüzüncü yıl kutlamalarında bir anısını söyle aktarır: On yıl sefirlikten sonra döndüm. Yetiştığım Galatasaray Lisesinin 100. yılını kutladık. De Gaulle okula gelip meşhur konuşmasını yaptı. Tertip komitesi, motifli bir tabağı mezunlar adına benim vermemi kararlaştırmış. Özür diledim ve Bayur'dan bu görevi -mezunlardandı-rica ettim. Güldü ve “Bak ben en eski mezun ve Galatasaraylı hocayım, bir şey oldum. Ama sen Galatasaraylı ilk Başbakanısın-Hamd olsun sonra Nihat Erim kardeşim de oldu, haydi görevini yap” dedi. Kısa konuşma ile tabağı ben verdim. Okuldaki yemekte mezunlar arasına karışmış buldum. Ve zorla Generalin masasına getirip Fransa Devlet Başkanı De Gaulle'in yanına oturttum. Konuştular, ağır işitirdi. Ama çok iyi anlaştılar. Geniş kültür ve kusursuz Fransızcasına hayran olan başbakan bana: Bu zat mezun ama Fransız değil mi? deyince, kariyerini anlattım, şaşırdı. O gece Şale Köşkündeki yemekte bana Bayur'a olan hayranlığını tekrar etti. (Bkz. Suat Hayri Ürgüplü, “Yararlı Bazı Anılar ve Son Acılar”, *ParlamentoDergisi*, 1980 (Nisan), Sayı 3, s. 5.; “Galatasaray Lisesinde Bir Hatırlama Günü”, *Haber Gazetesi*, No: 750, 1 Haziran 1934, s. 1 ve 8.

²⁷² Bayur, *a.g.m.*, s. 283; “Gençlik ve Siyasa”, *Akşam*, No: 12970, 12 Kasım 1954, s. 1.

On dokuzuncu yüzyıl, Osmanlı'nın kimyasına yansımış ve büyük değişimler getirmişti. Askeri alanda başlayan yenileşme birçok alana sirayet etmiş, ülkede Batı tipi okullar tesis edilmişti. Avrupa ile rabita sağlayacak, Müslüman ve gayri müslimlerin müşterek bir potada erimesine vesile olacak Batı tipi okullar açıldı, en meşhurlardan biri de Mekteb-i Sultani'diydi. Okullar imparatorluğun icazeti ile kurulmuş fakat sonra başka bir seyir izledikleri zaman içinde ayan olacaktı. Fırsat eşitliği sağlayan bu okulda, yeterli parası olmayanlara devlet tarafından destek sağlanmıştı. Okulun mazisinde, Fransız egemenliğinin ağırlığı vardı. Okulun yönetiminin ekseriyeti yabancılardan oluşmuş ve fakat Türk yöneticilerde vazife almıştı-Ali Suavi, Abdurrahman Şeref-. Tevfik Bey'in²⁷³ okula istifasını sunmasının ardından (9 Nisan 1910), talebelerin yaptığı boykotta Abdülmecit Efendi'nin oğlu Ömer Faruk da yer almıştı. Bu boykot yine Tevfik Fikret'in itidalli açıklamasıyla son bulmuştu. Hatta veliaht bu hadisenin çözülmesi için çaba sarf etmişti. Okul, peyderpey Padişah'a muhalif çizgi izlemişti.²⁷⁴

Türk-Yunan Savaşı, bir Bulgar öğrencinin anılarından öğrendiğimize göre hayli tartışmalara neden olmuştu. Abdülhamit'in aydın zümre üzerindeki baskısı da okulda konuşulan diğer dedikodular arasındaydı. Okulda "kraliyet düzenine" karşı çıkışlar olduğundan Padişah bu tür -isyana teşviki olabilecek- kitapların okutulmasına şiddetle karşı durmuştu. Fakat okul, eğitim sistemini kâmilen "Fransız kültürü" üzerine inşa etmeye çalışıyordu. Öğrencilerin arasında Gustave Le Bon'un "Kitlelerin Psikolojisi" kitabının gezinmesi de -ya da biliniyor olması- zihniyetin hangi yönde terakki ettiğine bir örnek sayılabilirdi. Bahusus, öğrenciler Makedonya'daki hareketlilikten, Jön Türklerin başkentte yarattığı rahatsızlıkları da takip ediyordu. Özellikle Bulgar ahalinin ruhanî liderleri konusunda Makedonya ve Trakya'daki durumla yakında ilgiliydiler.²⁷⁵

Her ne kadar derin suhulet içinde yürütülmeye çalışsa da Jön Türklerin hareketliliği sarıh bir şekilde zuhur oluyor, bir taraftan korkularıyla yüzleşmeye başlıyorlardı. Bir müşahede için Selanik'e gönderilen Mahir Paşa, tehlikeli "gizil" bir yapılaşmanın olduğunu raporlarına kaydetmişti. Kıyam hareketinin başlangıcında, Şemsi Paşa'nın, İTC'nin üyelerinden ve ileri de milletvekili olacak Atıf Bey tarafından

²⁷³ Hocası ve okul müdürü Tevfik Fikret, okulu bitirirken Bayur'u yanına çağırıp, başarısından dolayı taltif etmiş ve bazı nasihatlerde bulunmuştur. Bkz. Bayur, *TİT*, C. III, Kısım, IV, s. 434-445.

²⁷⁴ Engin, *a.g.e.*, s. 13-17, 251-261.

²⁷⁵ Simeon Trayçev Radev, *Galatasaray Mekteb-i Sultanisi: Resneli Bulgar Bir Talebenin Hatıraları (1879-1898)*, Çev. Georgi P. Kostadov, Kronik Yay., 1.bs., İstanbul, 2018, s. 88, 102, 108.

katledilmesi, cemiyetin her şeyi göze aldığı delili sayılabılırdi. Padişaha olan “hürmet” askerî kadrolar arasında kaybolmaya başlamış, saray algısı buraya yönelmişse de hareketin tepesinde bulunan tespiti için Nazım Paşa’nın da-Selanik saray kumandanı- çabaları sonuçsuz kalacaktı. Padişah ve devlet ricali elleri kolları bağlı durmak yerine, bölgeden akan jurnallere göre gardını almaya çalışıyordu. Yurdun her yerine garip “huzursuzluk” hâli çökmüş, Jön Türkler baharı düşerken devlet kara bulutların altında kalmıştı.²⁷⁶ Bir hatıratından izlediğimiz kadarıyla ordu içindeki kargaşanın başlıca âmili zamanında ödenmeyen maaşlardı. Bu durum ordu içindeki ast-üst ilişkisini de bozmuştu.²⁷⁷

Ayaklanma hareketi içinde Resneli Niyazi, yaptığı izahlarla Enver Bey’i “bir cesaret timsali” olarak takdis etmiş; “müstesna bir şahsiyet” olarak sunmuştu. Niyazi hâkimiyet alanını giderek genişletiyor, destekçi bulmakta da zorlanmıyordu. Özellikle III. ordunun civan subaylarının çoğunun Arnavut oluşunun, İTC’ye olan meyillerinde etkisi vardı. 22 Temmuz’da Padişaha “Mukaddes Halifemiz” diye başlayan bir mektup yazıldı. İsteği açıktı: Kanun-î Esasî’nin ilân edilmesi ve Meclis-i Mebusan’ın açılmasıydı. Fakat cemiyet, Padişah’ın cevabını bile beklemeden Manastır’da “muktedirliğini” ilân etti. Ok yaydan çıkmıştı. Cemiyet, daha öncede bahsi geçen tepeden inme bir anlayışla çok da ileriye dönük planları olmadan “mutlakiyetin belini kırma”ya odaklanmıştı. İTC’nin, geçiş aşamasında birçok tutuklunun ve çete üyesinin ciddi bir adalet mekanizmasına tabii olmadan dışarı salıvermesi güvenlik zaafının oluşmasına sebep olmuştu. Padişah’ın çok zorlanmadan Meşrutiyeti makbul ve makul karşılaması cemiyetin işini kolaylaştırmıştı. Ahalinin tepkisine karşılık “taht” sembolik bir hâle dönüşmüştü. Padişahın nefes alıp vermesi İTC’nin elindeydi.²⁷⁸

Bu hareketin darbe mi, devrim mi? sualine karşılık aranan bir makale de hareket önderlerinin yazılarından hareketle muayyen bir neticeye varılmaya çalışılmıştı.²⁷⁹ Enver Paşa’nın hatıratında Meşrutiyet’in ilanına bir ihtilâl nazarıyla bakılmıştı.²⁸⁰ Paşa’nın anıları takip edildiğinde başka bir husus daha belirir. Yıldız Sarayı’nda amcası Halil Paşa’yla [General Halil Kut] birlikte sorgulanışı,

---

²⁷⁶ Knight, *a.g.e.*, s. 111-115.

²⁷⁷ Kudret Emiroğlu (Haz.), *Arnavutluk’tan Sakarya’ya Komitacılık:Yüzbaşı Cemal’in Anıları* Kebikeç Yay., Ankara, 1996, s. 9-10.

²⁷⁸ Knight, *a.g.e.*, s. 145, 167-168, 178, 181, 188.

²⁷⁹ Suat Zeyrek, “II. Meşrutiyet’in İlanı Üzerine Düşünceler: Darbe mi? Devrim mi?”, *OTAM*, 32/Güz 2012, s. 201-228.

²⁸⁰ Halil Edoğan Cengiz (Haz.), *Enver Paşa’nın Anıları (1881-1908)*, Türkiye İş Bankası Yay., 13. bs., İstanbul 2019, s. 97.

Abdülhamit'i gözünde bir anda zalimleştirmiş; zihninde düşmanlığın yanı sıra yönetime karşı bir düşmanlık hissi belirmişti. Anıların hazırlayıcısı Erdoğan'a göre bu rijit duruş, zamanla mutedil bir seyre bürünmüştü. Enver Paşa, ilerleyen günlerde sabık Padişah'ı yıkmak üzere cemiyetin teşkilatlanmasında büyük çabasına mukabil, Selanik istasyonunda Talat Bey'in elinden ciltli Kanun-i Esasî kitabını almış, burada yaptığı konuşmayı yaşasın millet ve yaşasın vatan narasıyla bitirirken ilan edilen meşrutiyet ile her şeyin bitmediğini ve bir birliktelik mesajı vererek herkesin (Müslüman ve gayri Müslim) çok çalışması gerektiğine vurgu yapmıştı.²⁸¹ Buradan da anlaşılacağı üzere Meşrutiyet fikrinin altında Abdülhamit'e karşı yapılan kıyam, kindar duyguların açığa çıkması şeklinde de özetlenebilirdi.

İTC, ordudaki hâkimiyetini muhafaza etmek ve hareketi dinî zeminden de eksik etmeyerek şeyhülislâmdan alınan bir fetva ile daha da kolaylaştırmış, Padişah'ında bunun şeriate olan muvafıklığını teyit etmesiyle işler murat ettikleri şekle bürünmüştü. Böylelikle iki kuvvet yek bir elde toplandı. Padişah kavîliği, af kanunları (siyasî olanların başta) basın ve seyahat hürriyeti, sansür²⁸² konularında bazı iradelerin ortaya konmasıyla bu durum kırılmaya çalışıldı.

İhtilâl yapılmış, Jön Türkler Padişahı alaşağı etmişlerdi. Fakat devlet yönetimine doğrudan müdahale yerine "gizil" bir güç olarak kalmak fikri mevcut sınırlarının farkında olduklarına bir delildi. Nihayetinde idari kadroları, kendi fikriyatlarında kişilerin yetişmesine kadar eski memurlarla durumu idare zorunda etmek kaldılar. Ellerinden geldiği kadar bazı konularda menfî nam salmış -iltimas vs.- paşaların yerine, güvendikleri kişileri görevlendirmekle yetindiler ve hükümetin işleyişini böyle sağladılar. Sadece bir denetim aygıtı olmayı tercih ettiler, bu seçimlerini dönemin mahir, tecrübeli ve maruf paşaları olan Kamil, Sait ve Hilmi Paşa'dan yana kullandılar. İhtilâle yakın Padişah tarafından görevlendirilenler, güvensizlik kisvesiyle tasfiye edildi.-Örneğin Sadrazam Ferit Paşa-²⁸³

Meşrutiyet bir müellifin kelâmıyla coşkulu genç Türk aydınlarının zaferiydi. Bir inkılâptı. Sadece İstanbul değil Avrupa da bu hadise ile yankılandı. Meşrutiyet'in bekçileri olan gençlerin önünde bu konuda geçmişten kopamamış bilinçli bir rehber

²⁸¹ Cengiz, *a.g.e.*, s. 12-13, 93-94.

²⁸² Bu iş Maarif Nezaretinin elindeydi. Katı bir şekilde tatbik edilen kaidelerle, birçok eser beyhude mazeretlerle aylarca bekletilmiş, çoğu zamanda sansür kurulunca reddedilmiştir. (Bkz. Feridun Kandemir, *Jön Türklerin Zindan Hatıraları (1848-1908): Bir Devrin Siyasî ve Fikrî Tarihi*, Muhit Yay., 2.bs., İstanbul, 1975, s. 57-62)

²⁸³ Knight, *a.g.e.*, s. 189-192.

yoktu. Bu bocalama evresinde, bir zihniyet değişimini aralayacak -Avrupaî olma-marjinal fikrî ruh sınırlıydı. Ez cümle, 1908’de bazı şeylerin sonuçsuz kalması eski ve yeninin arasındaki tefrikin net olarak yapılmamasından kaynaklanmaktaydı. Bütün bunlar olurken Avrupalı zihniyetin, bu tablo içinde sömürgecilik kafasından hâlâ çıkamadığının bazı amilleri de ortaya çıkardı. Yani Avrupalılığa bağlanmak fikrî badı heva olmuş, Avrupa’nın anlayışı değişmemişti.²⁸⁴ Fersah fersah yayılan meşrutiyet fikri çok teşkilatlı, bilinçli bir kavrayış olmasa da öğrenci kitlesi tarafından da destek buldu. Harp okulu öğrencileri dışındaki kitle, “*Padişahım çok yaşa*” sloganında müttefikti. Fakat öğrencilerin ve halkın sık sık saray önünde gösteriler yapması, Padişah’ı rahatsız ettiğinden bu konuda bir bildiri dahi yayımlanmıştı. Bu arada Tıp Fakültesi’nde öğretim görevlisi olan Rıza Nur, Meşrutiyet’in Padişahça makbul karşılanmasını bir oyalama olarak görmüştü. Rıza Nur, Tıbbiye öğrencilerini protestoya davet ederek İngiltere’nin Türk milletine yardım etmesi görüşünü savunarak elçiliğe gitti. Sonrasında topluluk sessiz sedasız dağıldı. Bu olaylar zincirinin sonu Sait Paşa hükümetinin düşüşü, öğrencilerin “Yaşasın Kamil Paşa” terennümleri bu hükümeti onayladıklarının açık kanıtı sayılabilirdi. İçinde bulunulan durumun tesiriyle 1909’un başlarında öğrenci grupları kendi içinde bölünmeler yaşamaya başlayacaktı. Ayrıca bu dönemde öğrencilerin Batı tipi okullarda rasyonel bir eğitimden geçmesine rağmen, ülke problemlerine realist bir tavırla yaklaşamadıkları da bir gerçektir.²⁸⁵

Bu olaylar meydana gelirken Padişahça desteklenen Mizancı Murat’ın İTC’yi dinsizlikle mücrim ilan etmesi cemiyet tarafından şüpheli bir hâl olarak değerlendirildi. Abdülhamit’in hükümette bazı değişikliklere gitmesi, yürütme gücünü hâlâ idame ettirmeye çalıştığıının göstergesi olarak algılandı. Bayur’a göre Padişah’ın Meşrutiyeti kabulünü elçiliklere ilam etmeye çalışması, verdiği sözden ricat etmemek için kendi adına garantör ve aldatmacı bir yaklaşımdı. Kamil Paşa’nın 6 Ağustos’ta sadrazam olması, İTC’ye karşı bazı tedbirler almaya çalışması bilindiğinden cemiyetçe bu durum hoş karşılandı. Paşa tarafından ortaya atılan sorun, cemiyetin hükümeti devre dışı bırakarak kendi başına “tekelci” bir zihniyetle iş yapması olarak gösterilmişti. Çünkü Paşa’nın bazı raporlarında bu uyarı, İTC tarafınca açık tehdit olarak algılandı, ilerde alınması icap eden tedbirlerin işareti şeklinde bir algı oluşturdu.

²⁸⁴ Tokgöz, *a.g.e.*, s. 134, 141, 166-167.

²⁸⁵ Yücel Aktar, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Öğrenci Olayları (1908-1918)*, Gündoğan Yay., 2.bs, Ankara, 1999, s. 98, 114-117, 122, 127.

Yeni Harbiye Nazırı olan (14 Ağustos) kalp sektesinden vefat eden Recep Paşa'nın ölümü, Padişah tarafından bir suikast olarak düşünöldü. Çünkü kendisiyle yaptığı görüşmede pek haz etmemesine rağmen Recep Paşa ile şifahi bir mukavele imza edilmiş, bu müttefiklik birilerini rahatsız etmişti. Ne gariptir ki Padişah Başkâtip Cevat Paşa'ya bu olumlu tablodan bahsederken bu işi Abdülhamit'ten bilen bir guruh da oluşmuştu.²⁸⁶

Olayların böyle şekillenmesinde “güvensizlikten” doğan bir çatışmanın olduğu kesindi. Çünkü Meşrutiyet'ten sonra bu kadar hızlı çözümlenin altında maziden gelen kötü yönetim vardı. Hareket, bu konuda büyük aculluğa düşerek yönetime tabii olanların da devleti kurtarma konusunda çok da istidatlı olmadıklarını gösterdi. Bayur, bu konuda Mustafa Kemal'in görüşlerini işaret ederek ta o zamanlarda böyle bir rehberin varlığının ve faydasının altını çizmişti. Buradaki belirleyici husus, ordu ve siyaset ilişkisinin hükümetleri düşürecek kadar muştulanmış olması, olası yaşanacak çatışmaları çeşnilemişti. Bu parçalı yapı ileride kurulan birçok hükümetinde sonunu getirecekti.-Trablusgarp Savaşı'nda Sait Paşa, Balkan Savaş'ında Kamil Paşa-. Mustafa Kemal İTC'nin İkinci Kongresinde (1909), ihtilâl'in inkılâba dönüşmediğinin ve ordu-siyaset ilişkisinin tefrikinin öneminin altını tekrar çizmişti. Bunun aynı şekilde hükümet ve din işlerinde de takip edilmesi kanaatindeydi.²⁸⁷ Bu noktada başka problemlerde vardı. Abdülhamit dönemi kadroları belli bir silsilenin uzantısıydı. Temelinde çok da hakkaniyet yatmayan, ilerlemenin iltimasa dayalı olduğu bir sistemdi. Padişahın isteğine uygun bir “asayiş halkası” oluşmuştu. Bu halkanın genişlemesi muhalif zincirini daha da kuvvetlendirmiş, muarızlığı körüklemişti. Bu arada İTC içindeki bazı zevatın Reşat Efendi'yi (veliaht) ziyaret etmesi, Padişahı artan bir vesvesenin içinde“septik” bir hisse kapılmasına neden olmuştu.²⁸⁸ Padişahın bu vesveseli hâli, 17 Aralık 1908'de Meclis-i Mebusanın açılışında, alkışlara gark olsa dahi devam edecekti. Çünkü Padişah nezdinde yaşananlar çok da iç açıcı değildi.²⁸⁹

²⁸⁶ Bayur, *TİT*, C. I, K1sım, II, s. 71-73, 87-90.

²⁸⁷ Bayur, *TİT*, C. I, K1sım, II, s. 61-63.

²⁸⁸ Bayur, *TİT*, C. I, K1sım, II, s. 90-92.

²⁸⁹ Bayur, bu döneme şehadet etmiş birisi olarak, bir hatırasını paylaşır: “O sıralar bu yazar, Galatasaray Lisesi'nde öğrenci idi ve sınıfıyla beraber Sultan Ahmet Meydanı'nın Ayasofya'ya bakan kısmına dizilmiş bulunuyordu. Orada hep birden “Padişahım çok yaşa” diye bağırıldık. Arkamızda halk ve önümüzde bir dizi Zuhaf (Arap) taburu asker vardı. Askerler ve hele subayları pek sinirliyidiler. Gerimizdeki halkın baskısıyla az ilerlese ve erler üzerine dayansak subayları “davvara” yani dönün, geriye diye bağırıyor ve erler bize dipçik gösteriyor, bazen de vuruyorlardı. Böyle olmakla birlikte alkışımız eksilmemiştir. Herhalde o gün padişah ile ulus arasında içten bir kaynaşma olmuştur. Ancak bu manevi durum çok sürmeyecektir.” (Bkz. Bayur, *TİT*, C. I, K1sım, II, s. 137).

Peki, bunlar meydana gelirken Batı'nın tavrı neydi? İmparatorluk içindeki fiilî bir aşamayla amacına vasıl olan yapı nasıl algılanmıştı? İngiltere, Fransa, İtalya, Almanya, Rusya menfaatleri gereği ifrat ve tefritten uzak durarak “ılımlı” bir tablo çizdi. Bu durumda Abdülhamit'ten beri imtiyazlı bir konumu olan Almanya, yayımladığı iki vesika ile yapılan inkılâpta Almanya'da yetişmiş subayları işaret ederek kendine bir pay çıkardı. İngiltere bir adım daha ileri gitti ve Genç Türklerin ileride yapılacak çalışmalarında âdeta bir yön haritası çizdi, malî yapının güçlü olmasını işaret etti. Bu tavırların belirleyici unsuru Bağdat Demiryolları olmuştu. Özellikle İngiltere sonraki yıllarda (1910-11) İTC'nin Abdülhamit dönemi siyasetine devam etmesiyle açık karşıtlık cephesi açacaktı.²⁹⁰ Dışarıda bunlar yaşanırken içeride de kargaşa hâkimdi. Güçler savaşında tecrübesiz fakat taze bir mağlubiyetin sarhoşluğuna kapılan İttihatçı zihniyet, kendilerinden olmayanı ötekileştirmişler, tek parti kafasının tohumlarını ekmeye başlamışlardı. Belki de onları müşkül duruma iten hadiseler, ihtilâlin yaydığı olumlu havayla çok da istemedikleri ihtiyar paşalar muhtaç olmalarıydı. Hep bu konumda kalmaları da hoşlarına pek gitmese de ehveni şer mantığıyla hareket edilmişti. Paşalara olan tavırları da kararsızlık içindeydi. Belki de tahayyül ettikleri yönetim aygıtı sembolik sadrazamlık makamından daha da ilerdeydi. Bu kararsızlığın açık göstergesi, 1908'den 1918'e kadar geçen on yıldaki kabine sayısının on beş olmasıydı.²⁹¹

Sancılı yılların müzmin sadrazamı Kamil Paşa'dır. Yaşı yetmiş ikidir. Zaman zaman Abdülhamit tarafından azledilmiş ve çaresizlik dönemlerinde ise devlet için cankurtaran olmuştu. Onu sadece Meşrutiyet Dönemine göre değerlendirmek yanlıştı. Siyasal çalkantıların hat safhada olduğu yılların paşasıdır sonuçta. İTC bidayetinde Sait Paşacı olmuş, sonrasında Kamil Paşacı olmuşsa da nihayetinde bundan da vazgeçmişti. Bu noktada İTC'ye karşı bir misilleme çabası da mezkûr Paşa'nın çevresinde teşekkül etmişti. Hatta Halâskâr Zabitan Grubu ona “ulvî bir rehberlik” vazifesi bile yüklemişti. Diğer paşalardan farkı, İTC karşıtlarının açık limanı olmasıydı. Adım adım izlenmesinin altında yatan saik de buydu. Belli atamalardan rahatsız olan Meclis-i Mebusanda bir görüşme talep etmiş, Kamil Paşa'nın bu görüşmeye iştirak etmeyerek yüksek bir memur göndermesi İTC safında kini

²⁹⁰ Bayur, *TİT*, C. I, Kısım, II, s. 93-100.

²⁹¹ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler:İttihat ve Terakki: Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, C. III, İletişim Yay., 6.bs., İstanbul, 2015, s. 61-65.

büyütmüştü.²⁹² Bir kaynak Paşa'nın kararlaştırılan gün gelmesi hâlinde bir suikasta kurban gideceği konusunda bir görüş ortaya atmış fakat bu bilgiye torunu Bayur'un kitabında rastlanılmamıştı.²⁹³

Meşrutiyet ilan edilse de vaziyetin gidişine bakılırsa bazı şeyler hâlen oturmamıştı. Çatışma ortamı son bulmamış, Padişah sevinç gösterilerine rağmen Cuma namazına giderken imtina etmişti. Cuma selamlığında Harp Okulu öğrencilerinin âdet üzere söyledikleri “Padişahım çok yaşa” mottosuna bu defa sessiz kalmaları Padişah'ı sarsmıştı. Bunlar hilâfet ve saltanat makamlarının bekasını da etkiler nitelikte olaylardı. Bunlar olurken İTC kendisine karşı olanları komitacılık ruhu ile saf dışı bıraktı. Padişahın yaverlerinden İsmail Mahir Paşa'nın vurularak öldürülmesi (2 Aralık 1908) ve *Serbesti* gazetesinin başmuharriri Hasan Fehmi'nin Galata Köprüsü'nde öldürülmesi İTC'nin vukuat defterine kaydedilmişti. Padişaha bağlı sayılan bazı muhalif grupların herhangi bir hareketine binaen dört avcı taburun Selanik'ten İstanbul'a getirtilmesi olası tedbirin ayak sesleri olarak yorumlanmıştı (19 Ekim ve 2 Aralık 1908). Ancak çok ilginçtir ki 31 Mart Ayaklanması'na da bu avcı taburlar öncülük etmişti.²⁹⁴

Hadiseler bir münakaşalar devrinin perdesini araladı. İTC'nin “Türkçü” ve “merkeziyetçiliğine” mukabil Osmanlıcı ve âdemi merkeziyetçi Ahrar Partisi dikilmişti karşısına. Mazideki birikimi, teşkilatçılığı ve ordu içindeki başat gücü göz önünde bulundurulduğunda, muhalif yapının kuvvetlenmesine rağmen 1918-19 yıllarına kadar ideolojik muhtevası gereği -milliyetçilik ve ülkü bakımından- daha avantajlı bir durumda idi. Ordunun bir “aygıt” olarak ellerinde bulunması ve iktidar için bir garantörlük olarak görülmesi ileride devletin işlevsel kanallarında derin yaralar

---

²⁹² Tunaya, *a.g.e.*, s. 66-67, 72-73.

²⁹³ M. Selahattin, *Bildiklerim*, Mısır el-Kahire, 1334, s. 18; Tunaya, *a.g.e.*, s. 75. Bayur, kitabında İTC hakkındaki yorumlarında tarafsız olmaya çalıştığını fakat Kamil Paşa'nın torunu olarak bazı tarafgirliğe düşeceğini önceden haber etmiştir. Bu mecradan hareketle Bayur'un cemiyet hakkındaki bazı görüşleri taraflı olarak değerlendirilmiştir. Çünkü söz konusu yaklaşımlarda İTC sürekli tenkit yağmuruna tutulmuştur. (Bkz. Bayur, *TİT*, C. II, Kısım, I, s. XVII ve Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak...*, s. 4; Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, s. 199). Bayur'un babasını erken yaşta kaybetmesi ve dedesinin himayesinde büyümesi -Kamil Paşa'nın padişah tarafından azledildiği ve cemiyete olan rabitasının olumsuz olduğu düşünülürse- belki tevillerindeki menfilik daha iyi kavranacaktır. Bu dönemler Kamil Paşa'nın İzmir'de vali olduğu döneme rastlar (1895-1906). Mektuplarından anlaşılacağı üzere, yaz tatillerini dedesinin yanında geçiren Bayur'un dedesiyle sıkı bir ilişkisi vardır. Bu noktada fikrî anlamda sonraki hayatında dedesinin tesiri altında kalmış olduğu ve düşünce dehlizlerinde bu ilişkinin tortularının olduğu gözden kaçırılmamalıdır. (Mektuplar için Bkz. Hilmi Kamil Bayur, “Hikmet Bayur'un Yaşantısından Bazı Çizgiler” *YHBA içinde*, Türk Tarih Kurumu Yay., Türk Tarih Basımevi, Ankara 1985, s. 36-38)

²⁹⁴ Bayur, *TİT*, C. I, Kısım, II, s.127-130.

açacaktır. Diğer fırkaların can bulmasının altında yatan saik de bu ağır baskı ve meşrutiyetin tam tekmil tatbik edilmesine yönelik örgütlenmeydi.²⁹⁵

Bayur, İTC-ordu ilişkisinin tefrik edilmesinde, ısrarla Mustafa Kemal'in fikirlerine göndermeler yapmış olsa da Mahmut Şevket Paşa da sanki olacakları önceden sezercesine ordunun içindeki siyasî yönelimleri tenkit etmişti. Fakat bu tenkitler her zaman aşikâr dille beyan edilmedi. Altında yatan sebep İTC'nin İngiltere, ordunun Almanya yanlısı olmasıydı. Zaten İTC'nin pek de haz etmediği, İngiltere tarafından desteklendiği bilinen Kamil Paşa'ya yaklaşması başka türlü açıklanamazdı (Temmuz 1909). İlerleyen günlerde, İTC'nin muhalefet tarafından desteklendiği ve Alman ajitatörlüğünde geliştiğini öne sürdüğü İngiliz şirketi Lynch ile Osmanlı gemicilik şirketi Hamidiye'nin birleştirilmesi mevzusu epey tepki almıştı. İddialar açıktı: Mahmut Şevket Paşa ve Von Der Goltz'un vasıtasıyla İTC aleyhine bir Alman askerî rejim kurulacaktı. Bu hadise mecliste tartışıldı ve Hüseyin Hilmi Paşa'nın istifası ile son buldu (28 Aralık).²⁹⁶

Muhalefetin güçlenmesi ve ordu içindeki hizipleşmenin artması, İTC'nin anayasa bekçisi olma muhafızlığına gölge düşürmeye başladı. Harp okulu öğrencilerinin huzursuz ve uyumsuz tavırları bu kasvetli havanın daha da bulanmasına neden oldu. Özellikle Harp Okulu mezunu olmayan "alaylı" subaylarında ordudan tasfiye edilmesi söylentisi bir gerginliğin habercisi niteliğindedir. Ayrıca 1909 başlarında askerî talimlerin artmasından ve bunun kişisel zamanlarına -ibadet vs.- olumsuz yansımından dolayı şikâyetler boy gösterdi. Bu arada Arap vilayetlerinin, Balkan devletleri ile ittifak görüşmeleri yapılmış ve belli mutabakatlara varılmıştı. Yunan komiserliğinin idare ettiği ve dört devletin koruyuculuğu altında bulunan Girit meselesi de Balkan Savaşları'yla çözüme kavuşacaktı.²⁹⁷

1.8. Abdülhamit: Gücünü Yitiren Bir Sultan

1909 yılı gergin bir yıldır. Muhalif kanadın sesi iyice duyulmaya başlandı. Rumlar yaşanan olaylardan -Girit ve patrikhane meselesi, seçim- hükümete memnuniyetsiz bir tavır içindeydi. Debre'de, İpek'te, Yanya'da Yemen'de ve Neced'de ayaklanmalar baş gösterdi. Asıl sorun payitahta, subayların şeriate karşı geldikleri söylentileri üzerine kâfir ilan edilmelerine kadar varmasıydı. Diğer bir

²⁹⁵ Bayur, *TİT*, C. I, Kısım, II, s.127-130.

²⁹⁶ Ahmad, *a.g.e.*, s. 79-80.

²⁹⁷ Bayur, *TİT*, C. I, Kısım, II, s. 140-181.

sorun; her ne kadar Hüseyin Hilmi Paşa, ordunun siyasi ilişkilerine sınır getirmişse de bu karar çok da uygulanamamıştı. Askerden muaf olan Talebe-i Ulûm öğrencilerinin askere alınmaya kalkışılması, dinsizlik kisvesiyle mücrim ilan edilen İTC'ye tepkiyi artırmıştı. 6/7 Nisan'da İTC karşıtı yayın yapan *Serbesti* gazetesinin başyazarı Hasan Fehmi'nin Galata Köprüsü'nde öldürülmesi de fitili ateşleyen hadiselerden sadece bir kaçıydı.²⁹⁸ Bu hadise öğrencilerin de iştirakiyle 8 Nisan günü protesto edildi.²⁹⁹

Bu olay mevcut İTC'ye karşı yapılmış “karşı” bir ayaklanma çabasıydı. Başlı çekenler arasında İTC'ye destek amacıyla getirilen Selanik avcılarının olması ve Niyazi Bey'le dağa çıkan birinin de -Hamdi Çavuş- elebaşı olması hayli garipti. Bu olayın nasıllığına dair bazı soru işaretleri kalmış olsa da net bir tavırla “irtica” olarak görenler de olmuştu.³⁰⁰

Bu arada meclisten bir heyet Padişah ile temasa geçerek asker ve halka görünmesinin hâlin suhulete dönüşmesine yardım edeceği düşüncesini Başmabeynci Nuri Paşa aracılığıyla Padişaha ilettiler. Heyetteki Esat Paşa kendilerine tahsis edilecek bir saltanat arabasıyla bu askerle bağlantıya geçme önerisinde bulundu. Padişah'ın bu iki teklife de cevabı; halk içinde bir galeyana endişe ve yerine Mehmet Reşat Efendi'nin geçirileceği düşüncesiyle “hayır” olur. Bütün bunları bertaraf etme düşüncesiyle şeraite daha özen gösterileceği konusunda Padişah tarafından bir irade gönderildi. Askerler arasında olumlu bir hava eser, bu hava Müşir Ethem Paşa'nın Harbiye Nazırı yapılmasıyla daha da yumuşar. Bir askerin “*Babalığa (Padişaha) söyle bizim dinimize, ırzımıza sövüyorlar. Vallahi günahdır, bize acısın*” serzeniş de hayli ilginçti. Padişahın ısrarı üzerine Tefik Paşa sadrazam oldu (14 Nisan). Ordu komutanlarının ast-üst ilişkisine hâle getirecek şekilde bir nizam verilmeye çalışılması da kendi aralarındaki bir iç çekişmeyi aralayıp Padişaha karşı müttefik tavırlarını kırmak adına bir önlem olarak düşünülür. Padişahın bazı kararlarında, “asker böyle istiyor” a sığınması da askerin kendisine olan yakınlığı olarak değerlendirilmişti.³⁰¹

²⁹⁸ Bayur, *TİT*, C. I, Kısım, II, s. 182-183.

²⁹⁹ İkdâm'da İTC karşıtı yazılar yazan, Mekteb-i Mülkiyede siyasi tarihleri veren Ali Kemal Bey'in önderliğiyle birleşen Mülkiyeliler: “Katili bulun! Adalet isteriz!..” diyerek İstanbul sokaklarını inletmişlerdi. (Bkz. Aktar, *a.g.e.*, s. 219)

³⁰⁰ Ahmad, *a.g.e.*, s. 184. Bayur bu konuda belli görüşlere müracaat etmiş ve anılarından iktibaslar yapmıştır. Ali Fuat Türkgeldi'ye göre olayın faileri meçhuldür. Rauf Orbay göre ise hatıratında hadiselerin sorumlusu er ve subayları kışkırtan Sabahattin Bey'dir. Fakat Sabahattin Bey'in olaydan sonra tutuklanıp serbest bırakılmasını delil getirerek, Rauf Bey'in bu iddiasının zayıf olduğu kanaatinde. Çünkü böyle bir cürmü İTC asudelikle karşılaması kabul edilmesi güç bir şeydir. Bayur, bu konuda herhangi bir fikir beyanat etmese de ona göre bu olay askerî ayaklanma ve irticaî bir denemedir. (Bkz. Bayur, *TİT*, C. I, Kısım, II, s. 184-185).

³⁰¹ Bayur, *TİT*, C. I, Kısım, II, s. 186-191.

Bayur'un anlatıma bakıldığında bu ayaklanmadan Padişahın haberi olduğu, onun lehine bir hadiseymiş gibi aksettirilmekteydi. Bir kaynak bu konuda net bir tavır ortaya koyarak cemiyetin lağvedilmesini isteyen ve şeriat yanlısı tutumundan hareketle muhafazakâr bir yapısı olan Ahrar Fırkasını hedef gösterir. İTC'nin bu dönemde sadece mezkûr fırka ile değil Derviş Vahdeti tarafından kurulan (5 Nisan 1909), meşrutiyet yanlısı fakat katı bir şeriat savunucusu olan İttihad-ı Muhammediye fırkasıyla da başı beladaydı.³⁰² Bu süreçte Padişah da bir günah keçisi ararken, olayın tertipleycisi olarak Kamil Paşa'nın oğlu, Sait Paşa'yı işaret etti. Fakat Bayur'a göre Hareket Ordusu'nun geldikten sonra Paşa'ya karşı herhangi bir tahkikat yapmaması, onun suçsuz olduğunu göstermeye yetecek kadar kanıttı.³⁰³ İhsan Tokgöz'ün matbuat hatıralarında bağınazlık olarak değerlendirdiği ayaklanmada Padişah'ın tesiri olmadığını belirtmişti.³⁰⁴ Bu dönem muhalif bir kanadı temsil eden başka bir hatırat, Abdülhamit'e cahillik izafe etse de 31 Mart Vakası'ndaki hadiselerin tamamını ona yüklemenin keyfi bir davranış olduğunu, bu işin mutedil taraflarının da göz ardı edilmemesi görüşündeydi. Padişahın hâli şöyle hülâsa edilir: "*Fasl-ı mahsûsunda işaret edildiği veçhile kendileri iptidâ-yı emirde meşrutiyete razı, hatta taraftar görünmüşlerdi. Fakat bu tav'an olmaktan ziyâde cebren ve kerhen vâki olmuştu*".³⁰⁵

Esas sorulardan biri, bu ayaklanmada Meclis ve hükümetin tutumu neydi? Meşrutiyet'e bir zeval gelmesin diye toplantılar sekteye uğramadan devam etti. Dikkat çeken başka bir husus; ayaklanmanın başlangıcından beri, Boğazlarda ve limanlarda yabancı devlet gemilerinin görülmeye başlanmasıydı. İstanbul'da başlayan ayaklanma Anadolu'nun birçok yerine sıçradı. İTC'nin Anadolu'daki yeni kurduğu şubelerde otoritesi zayıftı. Bursa, Erzurum, Erzincan ve Adana'da isyanların baş göstermesi, şeriat dışında alaylı-okullu subay tartışmaları çevresinde şekillenmişti. Bu yörelerde yaşayan Ermeniler de meşrutiyetin estirdiği rahat havaya kapılarak hem ülkeleri hem de menfaatleri açısından olumlu bir şekle büründürmeye gayretine düştü. Hatta Ermeni gençleri arasında moda hâline gelmeye başlayan silah taşıma özgürlüğü, evlerinde mühimmat gibi maddeler bulundurmaya başlaması, bir tedirginliğe yol açarak Türklerle Ermeniler arasında maziden gelen olumlu tabloyu tersine çevirdi. Bu işler

³⁰² Knight, *a.g.e.*, s. 242-243.

³⁰³ Bayur, *TİT*, C. I, Kısım, II, s. 185.

³⁰⁴ Tokgöz, *a.g.e.*, s. 179. [Bağınazlık konusu; dini taassubun başatlığında, tarihimizdeki yaşanan bu tür olaylarla mukayese edilerek, İTC duruşu-Tanin ve Şuray-ı Ümmet gazetelerine yönetim yerlerine zararlar verilerek sđin dışı sayılmış ve tepki gösterilmiştir.

³⁰⁵ Mahir Said Pekmen, *31 Mart Hatıraları:İşyan Günlerinde Bir Muhalif*, (Haz.), Hasan Babacan-Servet Avşar, Türk Tarih Kurumu Yay., 2.bs., Ankara, 2018, s. 77.

daha çok Adana’da faaliyet alanı oluşturmaya başladı. İstibdadın elleri tekrar İstanbul’a sardı ve buna birçok söylentisi, İTC’ye köklü bir inançla bağlı olan Makedonya’da bomba etkisi yarattı. Mahmut Şevket Paşa’nın, Meşrutiyetin ilga edilmesi düşüncesine III. Ordunun tam tekmil ayaklanmasını bastırılacağı yönündeki bildirisi her şeyin bidayeti idi.³⁰⁶

Her şey hazırды. Selanik’ten gelen kuvvetlerin başında Mahmut Şevket Paşa, komutanlığına Hüseyin Hüsnü Paşa ve Kurmay Başkanlığına da Kolağası Mustafa Kemal getirildi. Adına hareket ordusu verilen kuvvetler, 14 Nisan günü İstanbul’a hareket ettiler ve Yeşilköy’de toplanma kararı alındı. Bu olay Padişah’ın sancılı bir dönemece gireceğinin girizgâhı niteliğindedir. One göre partinin ciddiye alınacak mikyasta bir gücü yoktu ve halk ile ordunun bütünleşmesi onun daha da tedirgin olmasına neden oldu. Ordunun İstanbul’a girmesi yabancı devletlerin müdahalesiyle engellenmeye çalışıldı ve İsmail Kemal vasıtasıyla İngilizlerin desteği alınmaya çalışıldı. Sadrazam Tevfik Paşa’nın reddi üzerine, İsmail Kemal derhal ricat ederek İngiliz korunmasını talep etti ve soluğu Yunanistan’da aldı. Avaneleri de bir şekilde İstanbul’dan uzaklaştı. Artık çok geçti. İstanbul hareket ordusunca çembere alınmaya başlandı. 19 Nisan’da Hüseyin Hüsnü Paşa bu müdahaleye meşruiyet kazandıracak bir bildiri yayımladı ve anayasa üstünlüğüne vurgu yaparak hiçbir kuvvetin tanınmayacağını beyan etti.³⁰⁷

Bu metnin başlangıç kısımlarının bir kısmını imleyecek olursak Hareket Ordusu’nun maksadını daha sarıh bir şekilde görmek mümkündür ve metnin bir kısmı şöyleydi:

“Otuz üç senelik medit [uzun süren] ve meşum [kötü] bir devri istibdattan sonra bütün millet-i Osmaniye’nin galeyân-ı hamiyetiyle istihsal [alınan] ve istirdat olunan [tekrar elde edilen] meşrutiyet-i meşruamızı yine dest-i cellâd-ı istibdada tevdi eyleme [verme] maksad-ı mel’unanesiyle bin türlü hile ve fesatlar irtikâp etmiş [yapmış] nihayet zahiren güya şeriat isteniyormuş gibi hakikatte şer’i mübin-i Ahmediye külliyyen muhalif olarak kanlı bir ihtilâl-i askerî ikâma[asker ihtilâl yapmasına] sebep olmuş bulunan mel’un ve vicdansız taraftarını istibdad ile birtakım alçak ve menfur [sevilmeyen]

³⁰⁶ Bayur, *TİT*, C. I, Kısım, II, s. 196-197; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, 5. cilt, Türk Tarih Kurumu Yay., s. 92-97.

³⁰⁷ Karal, *a.g.e.*, s. 98-101; Karal’ın kitabında sadece bu bildiriden bahsedilir ve özetlenir. Bayur, İstanbul’da yayımlanan bildirinin yanında Genelkurmay’a da gönderilen bir bildiriden bahseder. Toplam altı maddeden oluşan -4 madde okunamamıştır- bu bildiri; istibdada açık bir reddiye, Kanun-i Esasi’nin üzerinde bir gücü tanımayan ve İstanbul’dakinden çok farklı olmayan bir beyandır. Bayur’un nazarına göre Mustafa Kemal’in kaleminden çıkmış olan bu bildiriler, onun üslup ve düşünce işleyişinin ve siyasal anlamdaki başarılarının ilk nüveleri sayılabilir. (Bkz. Bayur, *TİT*, C. I, Kısım, II, s. 200-201). Fakat bu bildirilerin iktibas edildiği yerlerle ilgili herhangi bir haşiye düşülmemiştir.

menfaatperestlerin telkinat-ı iblisanelerine [şeytanca telkinlerine] kapılmış ve payitahtın ve amacgâh-ı ümmet olan Meclis-i Âli mebusan'ın al kanlara boyanmasına ve milletin nasiye-i pâkine müşkülül izale bir şaibe-i siyah-i mezellet iras edilmesine sebep olmuş bulunan Hassa ordusu efradıyla Bahriye ve Tophane efradınının harekât-ı vakıası 600 senelik lekesiz bir namus ve inkiyat ve itaat taşımakta olan Osmanlı ordusunu pek büyük bir hicaba düçar etmiş.[...]"³⁰⁸

Netice olarak bu bildiride; sadece subaylar üzerinden teessüs edilecek bir meşrutiyet savunuculuğundan ziyade, millete mâl olan bir düşünce zemine oluşturulmaya çalışılmıştı. Bayur'un Hareket Ordusu'nun kuruluş merhalelerini Mustafa Kemal'den aktardıklarına bakılırsa; ordunun komuta zincirinin sıralamasında Mustafa Kemal oldukça etken davranmış, bu işi çok da üstüne almak istemeyen Mahmut Şevket Paşa üzerinde tesirli olmuş hatta Hüseyin Hüsnü Paşa'yı komutan olmaya kendisi ikna etmişti. Daha sonra Enver Paşa ve subayların iştirakiyle İstanbul'da müştereken bir ordu mürekkep oldu. Hadise sırasında ve sonrasında bu insanların gazetelerde anılması da bu yüzdendir. Mahmut Şevket Paşa'nın sahneye çıkmasıyla, Mustafa Kemal ve Hüseyin Hüsnü Paşa'nın bertaraf olmuş, meydan diğer komutanlar Enver ve Fethi gibi paşalara kalmıştı. Son Cuma selamlığına çıkan Sultan'a, aynı gün, kendisine herhangi bir zeval gelmeyeceği konusuna, ordunun da böyle bir şeye izin vermeyeceği hususuna değinen -karşı bir tepkiyi önlemek amacına güdülmüş bir siyaset- bir telgraf göndermişti. 24 Nisan günü, İstanbul'daki kışlalar, içlerinde bazı isyancıların mukavemetine rağmen ele geçilmişti. Bazılarının eylemleri de Sultan'ın ve Tefvik Paşa'nın gayretiyle engellendi.-II. Tümenin ayaklanması-³⁰⁹

Yıldız'da hem korku, hem de müphemlik hâkimdi. Şevket Paşa, sarayı kuşatmış, gelecek emirleri beklemeye başladı. Mahmut Şevket Paşa, hükümet ve Padişah tehirlili kabul etmiş olsa da sıkıyönetim ilan etti. Yıldız'a kasvetli bir bulut çöktü, 26 Nisanda elektriklerin kesilmesiyle kasvet karanlığa büründü. Dolaşan bir söylentiye göre; Büyük bir devletin elçiliğinden gelen yardım talebini Padişah elinin tersiyle kenara itmişti. 27 Nisan günü toplanan Meclis -Sait Paşa başkanlığında- Padişah'ın ayaklanmayı desteklediği ve hatta para yardımı dahi yaptığı konusundaki şüphelerinde kani idi. Gizli oturumda, Padişah'ın yaşanan hadiselerdeki payı da bir fırsata dönüştürülerek hutbede adının okunmamasına kararına varılmış, kendisinin hâl edilmesi münasip görülmüştü. Elmalılı Hamdi Hoca'nın içinde olduğu bir grupça

³⁰⁸ Bayur, *TİT*, C. I, Kısım, II, s. 202.

³⁰⁹ Bayur, *TİT*, C. I, Kısım, II, s. 203-204.

fetva hazırlandı. Ona göre bu fetvaya karşılık, Hacı Nuri Efendi tasarımı tenkit etti. Hâl etmenin bir uğursuzluğa neden olacağını öne sürdü ve Padişah'ın istifa etmesinin daha uygun olacağını söyledi.³¹⁰

İstifa doğal olarak kimsenin mantığına sığmadı. Padişahın hal' edilmesine kalkan eller mevzu üzerinde müttefikti. Sait Paşa kararı açıklar: Sultan Beşinci Mehmet tahtın malikiydi artık. Kara haber Padişaha Ermeni ve Yahudilerin bulunduğu dört kişilik heyet tarafından bildirildi. Bu işin ecnebler tarafından yapılması bazı sofı çevreleri öfkelenirse de sultan tahtından edilmiş, yüz bir pare topun sesi çoktan sarayın duvarlarını delmişti. Padişah Çırağan'da ikamete devam etmek istese de Selanik'e gitmesine karar verildi. V. Mehmet'in tahta geçmesiyle -65 yaşında- devlet ricaline yeni nizam verildi. Evvelinde Tefvik Paşa sadrazam ve sonra Hüseyin Hilmi Paşa sadrazam oldu. Ordunun komuta kademesi de Mahmut Şevket Paşa'nın idaresine verilecekti. Bundan sonraki istikamette İTC daha başat bir yapıya dönecek ve cemiyet kisvesinden parti şeklinde siyasal hayatına devam edecekti (Ekim 1909). Bu egemen yapı; 1918'e kadar varlığını sürdürecekti.³¹¹

Abdülhamit'in tahttan indirilmesiyle sonuçlanan 31 Mart Vakası, kendi içinde çok da bütün bir gerçekliği ile ortaya konmuş değildi.³¹² Her ne kadar İTC'nin tavrı net görünse de Karal'a göre olayı tertip edenlerin İTC olduğu mevzusu da gündeme gelmişti. Hatta Harp Divanı, bu olay üzerine bazı suçlamaları dile getirmişti. Olay; Meşrutiyet'in büyümlü havasını bozmuş, bir iktidar savaşına dönüşmüştü. Bayur bir makalesinde³¹³ meşrutiyetten beklentilerini çok da açık etmese de ilan edilmesini bir umut olarak telakki eder, bu havanın zaman içinde kaybolduğunun altını çizerek. Ona göre bir askerî ve irticaî özellik taşıyan 31 Mart Vakasıyla eğer baş edilemeseydi, ülke olası bir ortaçağ karanlığına gömülecekti.³¹⁴ Ayrıca, Abdülhamit 31 Mart Vakası'nın gidişatını ve tahtın elde gideceğini bilmeyen Padişah olamazdı. Kaçma imkânı varken

³¹⁰ Bayur, *TİT*, C. I, Kısım, II, s. 209-211.

³¹¹ Bayur, *TİT*, C. I, Kısım, II, s. 209-211; Karal, *a.g.e.*, s. 103-107.

³¹² Bu hadisenin üzerindeki müphemlik henüz ayan değildir. Örneğin Cemal Paşa hatıratında Prens Sabahattin'i töhmet altında bırakır. Paşa, kendilerini katiller olarak niteleyen Prese kardeşi Lütfullah vasıtasıyla ulaşarak eğer bu olaylarda İTC suçlu ise kendisinin de bir o kadar temiz olmadığını iletmesini istemiştir. Bu ikaz prens tarafından itham ve iftira şeklinde değerlendirilmiştir. Cemal Paşa, bir adım daha öteye giderek prensin 31 Mart Vakasının tertipçisi olmadığına yönelik temize çıkmasını için İngilizlerden kurulu mahkeme ile onların bu konuda verecekleri karara riayet edilmesi teklifinde bulunmuştur. Fakat kardeşi Lütfullah Efendi bu talebi Sabahattin Bey'e ulaştıramadığını birkaç gün sonra dile getirmiştir. (Bkz. Cemal Paşa, *Hatıralar*, Haz. Alpay Kabacalı, Türkiye İş Bankası Yay., 11.bs., İstanbul, 2020, s. 29-32.)

³¹³ Bayur, "İkinci Meşrutiyet Üzerine Bazı Düşünceler", s. 267.

³¹⁴ Bayur, *TİT*, C. I, Kısım, II, s. 196.

kendisini “ulusal” bir sorun hâline getirmekten kaçınmıştı. Bu davranış hanesine olumlu bir duruş olarak yazılabilirdi.³¹⁵

1.9. Abdülhamit Devri’nin Bilançosu

1908 yılında Yıldız Sarayı’nın üzerindeki bulutlar tekrar kararmaya başladı. Genç Türkler, 1876 yılında yarım bıraktıkları seyr-i sülûklarını ikmal etme derdine düşmüştü. Bu süre zarfında “otoriter” Sultanın bazı önlemlerine karşı, bu harekete mülhak olmuş güruh zafer bayrağını göndere çekmeyi başarmıştı. Sultan bu gücünü 1909 senesinden sonra asla istirdat edemeyecekti. Bir hatırat Kanun-i Esasî’nin ilanını Abdülhamit’in tikel isteminden ziyade, “naçar” kalınmış bir hareket olarak yorumlamıştı. Çünkü bu hareket palazlanmaya başladığı esnada, ahali arasında ekseriyetle makbul karşılanmış ve İTC’ye intisap edenlerin ciddi artışıyla da bir karşı duruş meydana gelmişti. Böylelikle tedbirli davranma gayretine giren Sultan’ın, 1909’daki gidişini hazırlayan vakaya dahi “bîtaraf” kaldığı düşünülürse her daim “temkin makamı”nı koruduğu düşünülebilirdi.³¹⁶ Padişahın, ahali ile arasındaki ilişkiyi Hüseyin Kadri şöyle anlatır³¹⁷:

[...] Her şeyden Padişahı sorumlu saymak yanlış olur. Millet ve Padişah kendi içinde uyumluydu. Bu kadar vehimli, mecnun bir Padişah’tan “adalet ve “hürriyet” fikirler beklenebilir mi? Yalnız şu kadar söylemek isterim ki, ekseriyet-i halk Padişah’tan ve onun müstebiddâne tarz-ı idare ve siyasetinden memnun ve müteselli idi.[...]

Hüseyin Kadri, Tanzimat ile başlayan 1908’e kadar süren ıslahat halkasının ahali adına bir menfaat olmadığını ve şahsi bir arayışın sembolü olduğunu kanaatindeydi. Durumun aslî cephesini temsil eden halk da “hakkını arama ve alma” yeteneğinin olmadığı görüşündeydi. Çünkü başlarda ümitvar olarak görülen bu gelişmeler, zamanla beklenileni vermemişti.³¹⁸

³¹⁵ Bayur, *TİT*, C. I, Kısım, II, s. 258.

³¹⁶ Ahmet Saib, *Tarih-i Meşruyyet ve Şark Mesel-i Hâzırası*, Yay. Haz. Şennur Şenel, Berikan Yay., 1. bs., Ankara, 2007, s. 57, 62, 82.

³¹⁷ Hüseyin Kazım Kadri, *Meşruyyet’ten Cumhuriyet’e Hatıralarım*, Haz. İsmail Kara, İletişim Yay., 1. bs. İstanbul, 1991, s. 230, 234.

³¹⁸ Kadri, *a.g.e.*, s. 234-235.

Abdülhamit Dönemi biriken tarihsel sorunların da bir araya gelmesiyle sancılı geçmişti. Büyük çekincelerle hareket alanı iyice daralan Sultan, politik bir İslâmcılık siyasetinin verdiği feyz ile Arap memleketlerindeki memur ve ulema kadrosu verilen yeni rütbelere onun çevresinde halkalandı. Hilafet makamının cihanşümül bir konumda yer alması, dinden çok devleti öne alan bir Sultan için çok da elverişli değildi neticede. Muhayyel gayretin sembolü görüntüsündeydi. Panislâmizm'in³¹⁹ beyin takımından Cemalettin Afgani'ye de yakın davranılmaması, devlet ricalinde ufak makamlarla taltif edilmesi de din mayasının ziyade devlet ağırlığının tercih edildiğinin bir tezahürüydü. Bu ekseninde politik yaklaşımlar devletlerarasında ilişkiler yumağına uygun şeklini verme hâlini almıştı.³²⁰ Onun reform hareketleri, İslâm'ın Avrupa'da görünür ve bilinirliğini artırarak Müslüman burjuvazinin ilk temellerini atmıştı. Bu noktada Panislâmizm dar bir alana hapsedilmiş, zahiren “tutucu” bir serüven olarak değerlendirilmişti. Hareket içinde geleneksel gergefler bulunsada modern değişimlerin ilerici parametrelerini de barındırmaktaydı. Öncesi pek de düzenli olmayan İslâmî fikirler, kuvveden fiile geçme fırsatını da bularak “birlik” düşüncesinde belli karmaşaları olsa da kendi meramı anlatan bir yapıya kavuşmaya çalışmıştı.³²¹

Genç Türklerin kıyamını belli manevralarla kontrol altına almaya çalışan Sultan, içte ve dışta ciddi meseleler yığını içinde kalmıştı. Hatıratında bu meseleleri açmaya çalışmış ve yapılan madrabazlıklara karşı yine bu cihetle mukabele etmeye çalışmıştı. Örneğin “İngiltere'yi yatıştırmak için Kamil'i kullanmam icap ediyor, bazen de ihtiyar kurt Küçük Said'e ihtiyaç oluyor” ifadeleri bu durumun en sarıh kanıtları olsa gerekti. Sultan, Özellikle bu dönemde sadrazam değişimini de çok fazla önemsememiş ve kim gelip gitse de gücün kendin de toplandığını dile getirmişti. Devletin felâketini büyük devletlerin entrikalarına bağlayan Sultan, içte ve dışta sükûneti tesis etmek adına hafiyelik örgütünün meşruluğunu ve gerekliliğini de dillendirmişti. Bu gidişat üzerine halkın bilgisizliğinden dem vurarak da matbuatın zehirli yayınlarından kamuoyunu uzak tutmak; meydana gelen olaylarda yabancıların tutumu göz önüne anılırsa sansür oldukça gerekliydi ve devam etmeliydi, şeklinde bir

---

³¹⁹ Bir kaynak Robert Mantran'ın “Osmanlı İmparatorluğu Tarihi” kitabını referans ederek ilginç bir malumat sunar bizlere. Buna göre; İslâmcılık siyaseti güttüğü sıkça tekrar edilen Abdülhamit Döneminde basılan dini eser oranı (%14), seleflerine nazaran daha düşüktür. Bu oran Abdülmecit'te %23, Abdülaziz'de %22'de kalmıştır.

³²⁰ Selim Deringil, “II. Abdülhamit'in Dış Politikası”, *TCTA*, II. cilt, 1985, s. 306-307.

³²¹ Kemal H. Karpat, *İslâm'ın Siyasallaşması*, s. 19-20, 24.

halet-i ruhiyenin içinde kalmıştı. İstihbarat örgütlerinin de üzerine toz kondurmadan - icaben diyerek- takdis etmesi olası çekincelerinin de alenî beyanıydı.³²²

Abdülhamit, mengeneyle sıkışmış ve fırsat buldukça dişlileri gevşetme telaşındaydı. Fakat bu iş o kadar kolay olmayacaktı. Hatıratına bakıldığında dahi Sultan'ın bu vaveylasını görmek mümkündü. 1876'da başlayan kıyam hareketi, 1908 yılında tekrar temrin edilmiş, muvaffak da olmuştu. Alınan tedbirler olayların gidişatını düzeltmek yerine çoğu da aleyhine dönmüştü. Selanik'te başlayan kıvılcım, İstanbul'da harlanmış ve artık engellenemez bir hâl almıştı. Saray etrafında cem edilmeye çalışılan güç, Sultan'ın iç ve dış müdahalelere karşı bir savunma kalkını vazifesi görmekteydi. Bütün gayretlerine rağmen kendine karşı gelişen bu yapı onun eski gücünü istirdat etmesine asla izin vermeyecekti.

Sultan'ın sancısı sadece içte değildi. Çevresine ve harici devlet politikasına ehven-i şer bir yapı içinde işlevsellik vermişti. Ona göre İngiltere bu durumda "sözüne güvenilmez" bir devletti. Çünkü 1882'de Mısır Meselesi'nde İngiltere açıkladığı görüşünden ricat etmişti. Tarihsel bir bağ ile geriye dönen Sultan'a göre; devlet üzerindeki Haçlı Seferleri hâlen devam etmekteydi. Bu noktada Almanlara yanaşma politikasında, iki ülkenin karakter benzerliği üzerinden yapılan hamlelerle bir çığır açılmaya çalışıldı. Almanya'ya "sevimli" nazar edildi, Fransa'da geriye itildi böylelikle.³²³ Aslında Sultan bu tutumunda haksız da değildi. Bir menfaat halkasında birleşen yabancı devletler imparatorluğun toprak bütünlüğünü korumak yerine, ne koparabiliriz de kendimizi garanti altına alırsız siyasetinin peşine düşmüştü. Özellikle İngiltere-Rusya'nın Osmanlı'ya karşı olan yaklaşımı, Abdülhamit'i başka yollara itmiş; "muteber" pozisyonunu sarsmamaya yönelik bazı tedbirler almasına salık vermişti. Onun bu konudaki hatvelerinin başında yukarıda bahsi geçen "halifelik" mayasına olan inancı, Avrupa'nın planlarına karşılık bir itici güç olabilir düşüncesini de körüklemişti. Panislâmist ve gelenekçilik üzerine inşa edilen bir siyaset, "suret-i haktan" görünen devletlere gözdağı niteliğindedeydi. Koyu bir dindarlık zincirine bağlı olan bu yapı, halk içinde mistik yuvalara (tekke, tarikat vs.) rağbeti de artırmıştı.³²⁴ Sultan korkularına rağmen, Avrupa'ya topyekûn bir savaş açmamıştı. Tanzimat'ın uygulamalarını makbul karşılıyor, İslâmcılığı da bir Batı düşmanlığı olarak sergilemiyordu. "Ne bize dokunulsun ne biz dokunalım" politikasının gereği olarak

³²² Sultan Abdülhamit, *Siyasî Hatıratım*, Hareket Yay., 1.bs., İstanbul, 1974, s. 87, 99, 103-104.

³²³ Sultan Abdülhamit, *Siyasî Hatıratım*, s. 113-114, 116, 122-123.

³²⁴ Tanör, "Anayasal Gelişmelere Toplu Bakış", s. 21.

Avrupa devletlerinde esir olan Müslümanlara yönelik kışkırtıcı bir hamlede bulunmuyordu. Kâmilin “ayakta kalma” siyasetine bağlı olarak daha çok tek düze işleyen bir -kendi bağlı- devlet aygıtı kurma peşindeydi. Temeli bu olan siyasetinin hiçbir aksamının sakata uğramadan sürmesi için de elinden geleni yapmış olsa da başarılı olamamıştı. Sultan, Genç Türklerden itibaren kollarını dışarıya uzatmış fakat aleyhinde gelişen yapıların önüne geçememişti.³²⁵

Abdülhamit maziden süre gelen katmerleşmiş bir dertler yumağı içindeydi. Sömürgeci rekabet; tabii yasa gereği, gözlerini zayıf olana Osmanlı topraklarına dikmişti. Yaşanan bu cihanşumul değişimler zamanla sorunları da beraberinde getirmeye başladı. Emperyalizm tırnaklarını önce antlaşmalarla sonra da 1881’de Duyun-ı Umumiye İdaresi ile Osmanlı Devleti’ne geçirmişti. Avrupa devletleri Osmanlı hukukundaki boşlukla, yatırım yapma kisvesiyle devletin içinde cirit atmaya başlamıştı. Abdülhamit’in ithalat vergisini artırmasıyla (% 8’den 11’e) Avrupa’da âdeta fırtınalar koptu. Devletlerarasındaki dengeler oynak bir zeminde dönüyor, herkes kendi payına düşene ince rötüşler yapmaya çalışıyordu. Bazen kendi aralarında ihtilafa düşseler bile bunu büyük bir kavgaya dönüştürmemek konusunda mahir olmuşlardı. 1894-1896 yıllarında patlayan Ermeni Krizi ve sonrasındaki Makedonya Olayları onun iktidarını sarsmaya yetecekti. Bütün bunların birleşimi olarak silkinen Sultan, imparatorluğun devamı için İslâm, hanedan, başkent olarak da İstanbul ve Haremeyn’i öne almıştı.³²⁶

Abdülhamit’in büyük güçlerle olan imtihanı hiç bitmeyecekti. 1800’lerde yayılcı Avrupa’nın önüne set konulamaz bir tarzda genişlemesi, ekonomik alanda Osmanlı’yı kıpırdatamayacak bir şekle sokmuştu. Fransa, 1895’te Osmanlı’daki yatırım sermayesini üç katına çıkardı. Almanya da Deutsche Bank ile çoktan Osmanlı’nın topraklarına tünemişti (1888). Nüfuz edinmenin başka bir yolu da konsolosluk sayısını artırmak olmuştu. Abdülhamit, modernleşme ile devlete istediği nizamı verebilmek için Avrupa’nın istidadına ve sermayesine muhtaç olduğunun farkındaydı. Bunun için Avrupa sermayesinin varlığından çok da rahatsız değildi. Fakat Abdülhamit, Osmanlı kültüründen uzak bir kitle oluşturmak isteyen ve bunları devlete karşı kullanmak niyetinde olan yabancı okulların ve misyonerlerin artışından da ciddi olarak rahatsızdı. Çünkü bu okullar önceleri Hristiyan ve Ermenilere yönelik

³²⁵ Orhan Koloğlu, “Osmanlı Basını: İçeriği ve Rejimi”, *TCTA*, 1. cilt, 1985, s. 88-89.

³²⁶ Carter V. Findley, *Modern Türkiye Tarihi: İslam, Milliyetçilik ve Modernlik (1789-2007)*, Çev. Güneş Ayas, Timaş Yay., 5.bs., İstanbul, 2016, s. 139, 141, 142-145.

iken zaman içinde Müslümanlar arasında da cazip hâle gelmişti. Ez cümle, bu dönemde Batı'nın bütün önlem ve gayretlere rağmen Osmanlı topraklarında dış dokunur bir yer edindiği de bir gerçektir.³²⁷

Sultan, bütün bu kısılcacın arasında nefes almaya çalışırken kafasında bir takım reformlar da vardı. Muhtemeldir ki memleketin ahvalini öğrenmek adına, okullar ve eğitim hakkında bir istatistik yayımlanmasından (1894-95) sonra, bunu ilk genel istatistiklik çalışması izledi (1897). Maliye, hukuk, mülkiye ve ticari okullar açılır. Ülkenin ekonomik durumunun olumsuzluklarını görse de (gümrük vergilerin düşüklüğü, kapitülasyonlar), müdahale etme teşebbüsleri büyük güçlerin engeline takıldı. Yönünü, ziraî faaliyetlerin geliştirmesine çevirdi, bu konudaki en bilinen okullar İstanbul, Bursa ve Selanik'te açıldı. Buna bağlı diğer adımda, İstanbul Ticaret Odası'nın açılmasıydı (1882). Her alana dokunmak isteyen Sultan, modern bir devlet görünümüne bürünmek için kültür ve sanat işlerine de bakmalıydı. Sanay-i Nefise Mektebi'nin açılması (1883), güdülen bu politikanın sarıh bir örneğiydi. Birçok alanda öğrenci alan bu okullarda güdülen amaç, dışarıya giden öğrencileri içeride tutmaktır.³²⁸

Islahatçı Sultan, on dokuzuncu yüzyıldaki silah teknolojisinin gelişimine paralel olarak kafasındaki orduyu kurmanın arkasına düştü. Orduyu merkeze almadan ve kendine tehdit oluşturmayacak düzeyde bir güçlendirme çabası içindeydi. Almanya'nın desteğini almak elzemdi. Askerî harcamalar devletin belini büküyor, ödenmeyen maaşlardan kaynaklı isyan hareketleri devleti çıkmaza sürüklüyordu. Almanya'dan talep edilen malî ve askerî yardım çok gecikmeden geldi. Komutan kademesinden ziyade, yüksek maaş ile çalışan Alman subayların sözleri de dinleniyordu. Almanya'nın Osmanlı topraklarındaki nüfuzu artıyordu giderek bir imtiyaz silsilesine dönüşen bu tavır; Almanya'nın İstanbul-Bağdat Demiryolu hattına talip olmasıyla daha da pekişecekti. Bu hızlı samimiyetin meyveleri, II. Kayzer'in (1881-1918) Osmanlı'yı ziyareti ile ziyadeleşti (1882). Ziyaretin politik karşılığı, Abdülhamit'in beynelmilel muhitte muteberliğinin artırması olarak da yorumlanabilirdi.³²⁹ Almanya, kendi dışındaki büyük güçlerin (İngiltere, Fransa ve Rusya) attığı adımların gerisinde kalmış; gecikmişti. Denizden yararlanma olanağı yoktu, demiryolu ve kanallar üzerinden bir politika geliştirmek zorundaydı. Akılcı bir siyaset ile 1840'lardan itibaren bunu Almanya'da sistematize ettiler. 1853'ten sonra

³²⁷ Georgeon, *a.g.e.*, s. 324-330.

³²⁸ Georgeon, *a.g.e.*, s. 335-340.

³²⁹ Findley, *a.g.e.*, s. 154-157.

Alman endüstrisi ve teknolojisi dışı olan bağımlılığı, kendi istidatına güvenerek ortadan kaldırdı. Yaklaşık elli yıl sonra üretim araçlarını kendi üreten bir ülke hâline geldi. Bismarck Dönemi'nde dünya siyasetinde ve içeride uyumluluk siyasetini izleyen devlet, sonraki dönemde bu siyasetinden büyük güçlerin de politik tavırlarından dolayı vazgeçmek zorunda kaldı.³³⁰

1890'ların sonuna doğru, Sultan'ın ve temsil ettiği devletin durumu pek iç açıcı değildi. Bu imaja yeni ve daha mutedil rötüşler yapmak düşüncesinde olan Sultan'ın zihni katıldığı sergilerle daha da açılmıştı (Paris/Viyana). Benzer bir hareket ile bu furyaya Sultan da ziraat ve sanayi projesi ile mukabele etmek istedi. Şişli yakınlarında geniş bir alan içinde “millî” ve “modern” unsurları barındıran bir proje yeri belirlendi. Fakat yaşanan deprem hadisesiyle (1894) Sultan'ın hevesi kursağında kaldı. Chicago Sergisi'nin düzenlediği yılda imparatorluktan çekilmiş binin üzerinde resmin Kongre Kütüphanesine yollanması bu yolda yapılan teşebbüslerdi. Bunlar; Sultan'ın Osmanlı imajına sürülen lekeleri, suçlamaları toparlama çalışmaları olarak yorumlanabilirdi.³³¹

Sultan, çevresinde tahakküm sahibi olduğu ahaliyi de ihmâl etmedi. Rejimi ayakta tutmak ve pekiştirmek namına, hayır ve refah söylemi toplumun katmanlarına yayılmaya çalışılmıştı. Merkezi bir yönetimde sembolleşen bu tür girişimler, otokrat rejimi meşru kılma üzerine inşa edilmişti. Hayır işlerinin halka bir nümayişle sunulması “paternalist” bir kimliği de meydana getirmişti. Halk üzerinde daha munis, müşfik bir hükümdâr figürü iktidarın devamlılığı açısından da önemli bir yer tutmaktaydı. Örneğin, bu dönemde dilencilik toplumsal bir sorun olarak addedilmiş; bu konuda çeşitli düzenlemelere gidilmişti. Sosyal devlet politikalarını güden Sultan, Darülacezeye büyük önem atfetmiş ve desteklemişti. Yoksullara verilen hediye ve sadakaların basında yer almasıyla erkin ibresini saraya doğru çevirme gayretiydi. Bunun itaatkâr karşılığı ise “Padişahım çok yaşadı”. Toplu sünnet törenleri de muktedirin gergeline dokunan bir motif olarak paternalist bir söylemdi. Yapılan harcamalar belli aksamlara ayrılmış (dini, eğitim vs.), bununla ahaliyi atıye dönük bir biçimlendirme gayesi güdülmüştü.³³²

1909'da tahtan inen Sultan, kısa panorama ile ihtiyatlı ve merkeziyetçi bir portre çizdi. 31 Mart Ayaklanması ile “melcesiz” kalan sarayını, gücünü

---

³³⁰ İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, Kronik Yay., 17. bs., İstanbul, 2018, s. 32, 34, 37.

³³¹ Georgeon, *a.g.e.*, s. 384-386.

³³² Nadir Özbek, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet:Siyaset, İktidar ve Meşruiyet (1876-1914)*, İletişim Yayınları, 7. bs., İstanbul, 2020, s. 43, 87, 132-133, 165.

öteleyemediği Jön Türklere temsil etti. Dâhili ve harici birçok sorun ile uğraşan Sultan, 1918'e kadar sessizliğe bürünecekti.

1908'li yıllarda Bayur Galatasaray Lisesinde öğrenciydi. Bayur'un; Kıbrıslı Kamil Paşa'nın torunu olması hasebiyle Abdülhamit'e bakışı çoğu zaman menfiydi. Birkaç kez Abdülhamit tarafından sadareten azledilen hatta hediyelerini dahi kabul etmeyen Kamil Paşa'nın maiyetinde büyümesi ve aile efradının Abdülhamit namına söyledikleri çok da olumlu olmasa gerektir ki Bayur'un yazdıklarının menfilik derecesinin artması da bununla rabıtalıydı. Hilmi Kamil Bayur'un bir makalesinden öğrendiğimize göre; babası Haşmet Bey³³³veremden erken yaşta (29) hayata gözlerini yummuş ve Yusuf Hikmet Bayur o dönemde 1-2 yaşlarında iken dedesi Kamil Paşa'nın maiyetinde yaşamını idame ettirmişti. Bayur'un ev terbiyesinde ve okullarında Kamil Paşa'nın büyük tesiri olmuştu. Okulun yaz tatillerini, o yıllarda İzmir valisi olan dedesinin yanında geçirmiş, bu yıllara dair mektuplar dahi yazmıştı.³³⁴ Daha önce bahsettiğimiz gibi annesi de Abdülhamit'e karşı tepkili bir halet-i ruhiye içindeydi.³³⁵ Yani bütün bunlardan hareketle Bayur'un Abdülhamit'e karşıtlığı "ecdad yâdigarıdır" denilebilir. Galatasaray Lisesinde "Padişah baş aşığı" diye bağırması da hesaba katılırsa bu karşıtlığın çok erken yıllarda başladığı görülecekti.

³³³ Haşmet Bey Kıbrıs/Lefkoşe'de doğmuş, Mülkiyeden mezun olduktan sonra (1884) mesleğe başlamıştır. 1885'te Foça (İzmir); 1886'da Mudanya (Bursa); 1887'de Küçükçekmece (İstanbul); 1888'de Adalar (İstanbul) kazalarında kaymakamlık yaptı. Görevinde yükselerek Gelibolu mutasarrıflığına getirildi (1889). Rahatsızlanarak idari mesleğinden ayrılmış, Gümrükler Genel Müdür Muavinliğine atandı. Bu görevine devam ederken verem hastalığından vefat etti (1892). Hikmet Bayur'un ifadesine göre: "*Büyük Ada'daki cami ve Haşmet Bey Caddesi adıyla anılan büyük cadde, Adalar kaymakamı kendisinin yaptırdığı, açtığı eserlerdendir. Mülkiye Mektebi'nde, her yılı sınıfını birincilikle geçmiş; sınıf birincisi olarak mezun olmuştur. Matematik dersindeki büyük yeteneğinden dolayı arkadaşları kendisine 'Arşimet' adını vermişlerdi*". Gelibolu Rüştüyesinde Fransızca Öğretmeni olan Mazhar Müfit Bey de: "*Haşmet Bey çok nazik ve terbiyeli bir zat idi. Maarife büyük ilgi ve muallimlere büyük itibar gösterirdi. Gelibolu Hükümet Konağı'na giden cadde, Haşmet Bey zamanında açılmıştır*", şeklinde bahsetmiştir. (Bkz. Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, 3 cilt, Mars Matbaası, Ankara 1968, s. 169-171)

³³⁴ Hilmi Kamil Bayur, "Kaybettiğimiz Değerli Bilim Adamı/Hikmet Bayur", *TEM*, 1 Ağustos 1981, S. 8, s. 32-34. Yine aynı makaleden devamla Bayur'un daha genç yaşlarında göz ve kulak ameliyatı geçirmiş hatta bu kulak ameliyatından sonra ağır işitir olmuştur. (*a.g.m.*, s. 34). Kuzeni olan Nimet Perihan Arıburun, Bayur'un küçük yaşlarda annesi Memhuda Hanım'ın sert mizacından dolayı şiddet gördüğünü ve sağır kaldığını aktarır bizlere. Hatta Bayur bu durumuyla ilgili müstehzi bir tavır sergilemiştir zaman zaman. (Perihan Arıburun, *YHBA*, s. 75) Kılıç Ali, hatıratında bir hadise aktarır. Hatay Meselesi'nin gündeme geldiği zamanlarda, Türkiye'ye gelen Fransız devlet adamı Edouard Herriot'yu Ankara Garı'nda Atatürk adına Yusuf Hikmet Bayur karşılamıştır. Kılıç Ali, İsmet İnönü ile bir kıyaslama yaparak o da "bağrılmadan duymazdı" diyerek anılarında Bayur'dan böyle bahseder. (Bkz. Kılıç Ali, *Atatürk'ün Sırdaşı:Kılıç Ali'nin Anıları*, Der. Hulüsi Turgut, Türkiye İş Bankası Yayınları, 22. bs., İstanbul, 2020, s. 334-335). Benzer bir hatıra için bkz. Hasan Eren, *Türk Dil Kurumundan Eski Anılar*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2008, s. 37-38.

³³⁵ Bkz. 275. dipnot.

Bayur, meşhur eseri *Türk İnkılâbı Tarihi* kitabının I. cildinin, II. kısmını Abdülhamit'in padişahlığına ayırmıştı. Bu cildin ilk baskısı 1940 yılında yapılmış, daha sonra düşünce ve tarih alanında bazı yenilikler göz ardı edilmeyerek önceki değerlendirmeye yenileri eklenmişti.

Bayur, yaptığı değerlendirmelerde “müstakbel” bir Sultan karakteri yerine; kuşkucu, çevresine güveni olmayan, bütün her şeyi kendi havalisinde temerküz ettirmeye çalışan, bu uğurda en çok kendine zarar veren ve sonunu bu şekilde hazırlayan bir Sultan karakteri çizer.³³⁶ Fakat birkaç yerde de hakkını teslim etmişti. Çünkü gözünün önünde amcası (Abdülaziz), ağabeyi (V. Murat) gibi iki korkutucu örnek vardı. Sorunlu zamanda başa geçen Abdülhamit'in, 1908 yılına gelindiğinde tutunacak herhangi bir dalı kalmamıştı. Kurduğu hafiyelik teşkilatı, septik hareketlerinin karşılığı olarak muhitini velud bir çalışmadan alıkoymuş, diken üstünde olan bürokrasi, bırakın fikirlerini söylemek olanlara göz yummak zorunda kalmıştı. “Merkeziyetçi” bir zihniyeti olan Abdülhamit, kendi dışında güç oluşturacak nüfuzun oluşmasına izin vermemişti. İntihap ettiği nazırlar, sadrazamlar³³⁷, memurlar bu zihniyetin mahsulüydü. Dışarıdaki hadiseleri, kendisine önceden jurnalleyenler de taltifte³³⁸ nasiplerini almışlardı. Kendisine “itaat” ve “merbutiyet” mefhumları, çevresindeki halkanın güvenle muhafazası için Sultan tarafından önemsenmişti.

---

³³⁶ Bayur, yaşanan hadiseleri Abdülhamit'in vehmine yükleyerek mevzuyu çok da yeni bir şekilde tefsir etmez. Öncelikle riyaset makamına gelirken seleflerinin başına gelenler ortadadır. Başa gelmesinden iki yıl sonra, Ali Suavi'nin başarısız olduğu bir darbe teşebbüsüyle karşılaşır. Suavi'nin söylemleri Balkanlar'da birçok muhaciri tetiklemiştir çoktan. İngilizlerle olan bağı da düşünülürse Abdülhamit'in bu duruma aldığı tavır onun vehimlerini ve korkularını daha da körüklemiştir. (Bkz. Georgeon, *a.g.e.*, s. 125-129). Siyasî hatıratında; babasıyla arasının iyi olmadığını, hayalperest bir tabiatı olduğundan bahseder.

³³⁷ Bayur, “Sadrazamların rüşvetçi ve hırsız olmayanlardan seçilirdi” gibi bir ibare kullanır bu kısımda. Bu durum muhtemelen Kamil Paşa'yı daha da muteber kılmak için söylenmiştir. Sadece sadrazamların bu çerçevede değerlendirilmesi başka bir düşünceyi akla getirmemektedir. Abdülhamit'in Hazine-i Hassadan Kamil Paşa'ya ek maaş teklif etmesi ve emlak sunması, Paşa'nın da bunu kibarca “aldığımızı bile hak etmiyoruz diyerek” red etmesi, Bayur tarafından yapılan tespitin istinat noktasıdır. Ayrıca Bayur, dedesi üzerine yayımladığı makalelerde onu aklamaya çabası içine de girmiştir. Küçük yaşta derin meselelere kafa yordüğünü, iktidar oluşundan beri çevresindeki avane zümresinden şekva ederek insanlardan uzak durmasının ve güvensizliğini bunlara bağlar. (Sultan Abdülhamit, *Siyasî Hatıratım*, s. 193-194).

³³⁸ Bu hediyelerin mutlak olarak anlamları vardır. Marcel Mauss, bunu arkaik toplumlar üzerinden okumaya çalışır. Yani bu hediyelerin kabulü ve yine hediye mukabele edilmesi önemi haiz bir davranış biçimidir. Çünkü birinden bir şey almak, maneviyatından ve ruhundan bir şey almak demektir. Bu aynı zamanda karşıdaki kişiyi bağlamakta ve karşılık vermek zorunluluğunu beraberinde getirmektedir. (Bkz. Marcel Mauss, *Armağan Üzerine Deneme*, Çev. Nihan Özyıldırım, Alfa Yayınları, 1.bs., İstanbul, 2018, s. 92-94).

Hatta Abdülhamit'ten kendilerini korumak adına devlet adamlarının (Mithat³³⁹, Sait, Kamil³⁴⁰ Paşalar) yabancı elçiliklere sığınması da diğer devlet adamları tarafından gariipsenmemiştir.³⁴¹

Bayur, Mithat Paşa ve Mahmut Paşa'ların ölümüne Abdülhamit'in bizzat dâhil olduğunu, bunun Yıldız Sarayı'nda bulunan evraklarda olduğunu iddiasında bulunur. Abdülhamit, Mithat Paşa'nın mahkeme edildiği sırada onu özgür bir sürgün hayatının olacağı yönünde teselli ederek hadiseye üstün körü yaklaşmıştı. 1882'de İngilizler'in Mısır'ı alması ve Hicaz Bölgesi'ndeki Mekke Şerifi'nin (Abdülmuttalip) kıyama kalkma hazırlıkları yapması için tuzu biberi oldu. İngilizler'in Paşaları kaçıracağı iddiaları ve İngiliz Büyükelçisinin sürgünlerin durumuyla yakından ilgilenmesi Abdülhamit'in kuşkularını daha da artırdı. Elini çabuk tutan Padişah risk almadan Taif'te Mithat ve Mahmut Paşaları boğdurdu. Bayur, bu olaydan Abdülhamit'in kati bir şekilde haberdar olduğunu Mısır'da basılan bir kitapçıkta bu ölümlerin anlatıldığı ve bunun saray arşivinde yer almasını delil olarak sunar.³⁴²

Bayur, Abdülhamit Dönemi'ni dünyanın terakkisine rağmen oldukça geride bulur. Demiryollarına yapılan yatırımlarını³⁴³, eğitim³⁴⁴ ve adliyedeki gelişmeleri birkaç cümle ile geçirir. Olumlu gelişmelere “yenilik” vesaire diyerek daha çok

³³⁹ Mithat Paşa'nın etkinlik alanı Abdülhamit'i oldum olası rahatsız etmiştir. Nihayetinde kendini tahta geçiren adam, bir gün kendisi de bu tahtan edebilirdi. Eline geçen jurnallerde bunları destekler niteliktedir. Paşa, Osmanlı'da yargılanan ilk sadrazamdır. Fransız Konsolosluğunda soluğu alan Paşa, Abdülhamit'in gücüne yenilir ve saraya teslim edilir. (Bkz. Georgeon, *a.g.e.*, s. 92, 159, 540). Ayrıca Abdülhamit, hatıratında Kanun-i Esasi'yi hazırlayan Mithat, Rüştü ve Nuri Paşaları, bir taraftan kendisine “Şevketlü”, diğer taraftan “meşrutiyeti” dillendirmelerini samimi bulmaz hatta gülünç olarak değerlendirir (Sultan Abdülhamit, *Siyasî Hatıratım*, s. 58). Fakat Bayur, Abdülhamit'in hatıratında yazdıklarını da “Leyte laalle/boş laf” olarak yorumlar (Bayur, *TİT*, C. I, Kısım, II, s. 237-239). Bayur'un bu tavrı için Kamil Paşa'ya dokunduğu için daha da anlaşılmalıdır.

³⁴⁰ Kamil Paşa'nın durumu Mithat Paşa'dan farklıdır. Paşa, Abdülhamit dönemi'nin sancılı zamanlarında “geçer akçe” olarak hizmet vermiştir. Bir dönem görevinden azledilmiş fakat ihtiyaç gereğince de göreve davet edilmiştir. Abdülhamit, bu tecrübeli devlet adamının, İngilizlere olan münasebetini bildiği için bir taraftan ondan rahatsız olmaktadır. Ama devlet aygıtı içinde “sadrızamlık” makamının önemi de bildiğinden dolayı da çevresinden çok da irakta tutmamaktadır. Nihayetinde şu bir gerçektir ki istidatlı devlet adamları her daim devletin atar damarlarından biri olmuştur. Yönetim aygıtına doğrudan müdahaleleri olmasa da bir “denge” unsuru olarak vazife gördükleri açıktır. Bayur, Kamil Paşa üzerine yazdığı makaleleri bir savunu mantığı ile ele alır. Bazı yerlerde bu tesirde kalacağını çekinmeden belirtir. Bu tesir de çoğu zaman sarıh olarak fark edilebilir. Bununla ilgili gerekli bilgiler Kamil Paşa bölümünde izah edilmiştir. Georgeon, Kamil Paşa'nın İngilizlere sığınıp, Abdülhamit'in sert tavrına rağmen geri verilmemesini bir güç kaybı olarak değerlendirir. Mithat Paşa'yı, masaya yumruğu vurup alan Sultan bu defa biçaredir, o kadar da muktedir değildir. (Bkz. Georgeon, *a.g.e.*, s. 540).

³⁴¹ Bayur, *TİT*, C. I, Kısım, II, s. 217-222.

³⁴² Bayur, *TİT*, C. I, Kısım, II, s. 234-237.

³⁴³ Detaylı bilgi için bkz. Georgeon, *a.g.e.*, s. 475-480, 496-503; Findley, *a.g.e.*, s. 166-169.

³⁴⁴ Detaylı bilgi için bkz. Georgeon, *a.g.e.*, s. 347-351; . Findley, *a.g.e.*, s. 153-154. Bayur'a göre Abdülhamit döneminde hayli okul açılmış, “ezberci” ve “kulcu” bir zihniyetten öteye gidememiştir. Bu durum aksi yönde istikamet kazanmış, buna kanmayan “aydın” gençlik kurtuluşu Meşrutiyet rejiminde bulmuştur. (Bayur, *TİT*, C. I, Kısım, II, s. 256-257).

olumsuzluklara yönelir.³⁴⁵ Kısaca çizdiğimiz Abdülhamit portresinde bu gelişmeleri anlatmaya çalışmıştık. Sanayi menbaı olan demir, çelik çıkarımını ve üretimini, Sanayi Devrimi'nden olumlu nasiplerini almış Rusya, İngiltere ve Fransa ile kıyaslar. Elindeki verileri de Fransa hükümetinin “annuaire statistique” yıllıklarına dayandırır. Bir sayfa sonra ez cümle, Osmanlı'nın dünyaya nazaran Sanayi Devrimi'nden payına düşeni alamadığını, fabrikalaşmaya geçen dünyanın peşi sıra gitmek yerine ilkel bir şekilde yapılan tarım ülkesi olarak kaldığını söyler.³⁴⁶ Osmanlı Devleti el tezgâhlarından kurtulamamış, küçük çapta kurulan fabrikalarla (yün eğirme, boyama, ipek, pamuk) kendi içinde bir sanayi hamlesi yapmaya çalışmıştı. Fakat 1870 ve sonrasında fabrikadan ziyade el emeğine dayalı sistem devam etti. Devlet, doğal olarak kendini istidatlı ve imkânlı bulduğu alanlara yönlendirdi. Çünkü bunun içinde hazır kitle mevcuttu. Yeni doğan Osmanlı burjuvazisi, müteşebbis olarak hayli yol almış, ama sanayileşme kuru bir şekilde “makineleşme” olarak algılandığı için bu çok dikkat çekici olmamıştı.³⁴⁷

Bayur, bu gerilemenin diğer bir ciheti olan ancak Lozan'da ilgası mümkün olan kapitülasyonlar konusuna değinir. Uhud-u Atika namıyla meşhur olan bu imtiyazlar devletin omzunda çok ağır bir yükü. Tarihsel olarak bakıldığında hadisenin mazideki kolları oldukça genişti. Yabancıların Osmanlı Devleti'nin vergilerdirmelerinden hariç tutulması, mahkemeleri tanımamaları devletin içinde “ecnebi bir getto” vücuda getirmişti. Bu rahatlıkla Osmanlı ülkesinde cirit atan yabancılar, devletin iç işlerine karışmaya bile cesaret göstermişlerdi. Bu olağanüstülüklerin ziyadesiyle artmasına çoğu zaman da Osmanlı devlet ricali ufak çıkarlar sağlamak adına göz yummuştu. Zaten Osmanlı Devleti'nde her meselenin beynelmilel meseleye dönüşmesi de bundan kaynaklanmaktaydı. Bu gelişmelerin tahripkâr olanı da 1838 evvelinde İngiltere ile imzalanan ve sonrasında diğer devletlerin nasiplendiği ticaret antlaşmalarıydı. Yabancı devletler bu vesilelerle önlerindeki handikapları teker teker kaldırdı. Osmanlı Devleti bunların bedelini işsizlik ve ekonomik zorluklarla ödemişti.³⁴⁸

Bayur, bu işlerin seleflerinin yaptığı hatadan Abdülhamit'i sorumlu tutmasa da orduda, devlet dairelerinde bu gibi imkân dâhilinde olan ekonomik atılımları yapmamakla sorumlu tutar; onu bir sanayi kurmamakla suçlar. Bu rağmen önceleri ile

³⁴⁵ Bayur, *TİT*, C. I, Kısım, II, s. 240.

³⁴⁶ Bayur, *TİT*, C. I, Kısım, II, s. 241-242.

³⁴⁷ Findley, *a.g.e.*, s. 173-174.

³⁴⁸ Bayur, *TİT*, C. I, Kısım, II, s. 242-245.

kıyaslama yaparak maliye politikasının işleyişini “tutarlı”³⁴⁹ bulur. Ordunun ve memurların aylıklarının ihmâl edilmişse de borçlanılan para (51 milyon lira) ile eldeki para (45 milyon lira) arasında bir uçurum yoktu (1881-1908).³⁵⁰ Öncesine bakıldığında maliye 1875-1876’da müflis durumdaydı. Özellikle Duyun-u Umimiye’nin kuruluşu (1881), devleti akrep kısı kacına almıştı. Osmanlı Devleti’nin bu yapıdaki varlığı görüntüden ibaretti. Muharrem Kararnamesi’yle can bulan bu yapı, maliyeye ciddi hasarlar verse de devletin hâlen berhayat olduğunun bir göstergesi sayılmıştı.³⁵¹ Bayur, ulaşım ağlarının gelişimini bir ölçüde takdir etse de Abdülhamit’in kara ve denizyolları ağları konusunda yetersiz kaldığı kanaatindeydi. Ona göre Osmanlı donanması çürümeye terk edilmiş, koca donanma iş yaramaz birkaç tekneden ibaret kalmıştı. Abdülaziz’in başına gelenler düşünülürse ordu ve içindeki subaylara da kuşku ile yaklaşılmıştı. Ordu içindeki disiplinsizlik vardı, özellikle saray koruyucuları hareketlerinde aşırıya kaçmaya başlamışlardı. Bu sınıfın ordu içindeki rahat davranışları, diğer subayların kin ve nefretine sebep olmuştu. Bayur Abdülhamit’in saray muhafazasında güvenini kazanmış olan “Karakeçili” oymağının atlı birliklerini “Öz hemşerilerim” diye namlandırdığı Tahsin Paşa’dan alıntılanarak dile getirir.³⁵²

Abdülhamit yabancı ülkelerle olan siyasi ilişkilerini, devletlerin birbiri arasındaki çelişkiler üzerine kurmuştu. Belli imtiyazların dağıtılması ve ilişkilere bazı törpüler yapılması da devletin çöküşünü engelleyecek minvalde değildi. Çokça istifade ettiği hafiyelik teşkilatının çok ekmeğini yemişti. Çünkü 1905’te kendisine suikast düzenleyen Boris (Belçikalı) daha sonra Avrupa’da sarayın paralı hafiyesi oldu. Abdülhamit, yabancı elçilerle de arasını iyi tutmuştu. Bayur TBMM’nin ilk harciye vekillerden Ahmet Muhtar’ın (Mollaoğlu) kendisine anlattığı bir olayı aktarır: “İtalyan Büyükelçisi Osmanlı’dan İstanbul’da İtalyan Hastanesi teessüs etmek için talepte bulunur, Abdülhamit görüşme bitiminde büyükelçinin eline belli hediyeler bırakır (altın saat ve kordon), elçi şaşkınlığını gizleyemez”. Bu yoldaki imtiyazlar -örneğin demiryolu, hediyeler- devletleri birbirine düşürmek ve kısılandırmak için verilmişti.³⁵³

Üzerinde durulan bir diğer mevzu halifelikti. Bayur’a göre halifelik makamının Batılılar tarafından önemi haizdi. İşlevselliği noktasında tereddütler olsa da Sultan’ın

---

³⁴⁹ Abdülhamit, hususî yaşamında dahi şatafata düşkünlük yerine minimalliği tercih etmiştir. Hatta pintiliğinden dolayı “Pindi Hamid” olarak anılmıştır. (Georgeon, *a.g.e.*, s. 193)

³⁵⁰ Bayur, *TİT*, C. I, Kısım, II, s. 246. s

³⁵¹ Georgeon, *a.g.e.*, s. 163-168.

³⁵² Bayur, *TİT*, C. I, Kısım, II, s. 248-249.

³⁵³ Bayur, *TİT*, C. I, Kısım, II, s. 253-255.

halifelik makamını temsili ve tanıtıcı bir rolü olduğu kanaati vardı. Batılılar için mazideki (I. Abdülhamit, III. Selim, Abdülmecit) sultan-halife dostluğu Abdülhamit Devrinde de yüzeysel kalmıştı. Birinci Dünya Savaşı'nda halifeliğin eylemsel bir boyutunun akamete uğraması tesirinin çok olmadığını göstermişti. Ortada bu makamı temsil edecek başka devlet ve hükümdâr olmayışından dolayı Abdülhamit'in halifeliği İslâm coğrafyasında makbul karşılanmıştı. Bayur bu tahlilin ilerleyen bölümlerinde halifeliğin tarihi hakkında bilgiler sunar ve bunları dönemin tarihselliği içinde değerlendirir. Halifeliğin bir mefhum olarak Kur'an ve hadis kaynaklarında mutlak anlamda işaret edilmediğini, diğer yaklaşımların kehanetvari şeyler olduğu görüşünü savunur. O hâlde İslâm coğrafyasında yönetime nizam verecek unsur "ulustu".³⁵⁴ Hâlbuki halifeliğin dinsel tesirini asla göz ardı etmeyen Abdülhamit Döneminde bu erk Nisa Suresi'nde geçen "*Ey iman sahipleri! Allah'a itaat edin. Resule ve sizin içinizden olan iş ve yönetim sahibini de itaat edin*" ayetine dayandırılmıştı.³⁵⁵

Abdülhamit'in seleflerinden çok da "gani" bir devlet mirası üstlenmemiştir. Devleti havf ile reca arasında yönetmiş, çoğu zamanda korkusuna yenik düşmüştü. Dönemin şartları düşünüldüğünde Osmanlı Devleti haricin iştahını kabartan bir görünümdeydi. Sultan bir yanda Ermeni Krizi, Balkanlar gibi sorunlarla uğraşırken bir yanda da ülkeyi mamur etme telaşındaydı. Kozmopolit bir imparatorluğun bütün parametrelerini hesap etmek zorundaydı. Çok da hesabını tutamadığı hâllerde -Jön Türkler- kaderine razı olmuştu. Kendine karşı girişilen kıyam hareketlerini pasifize³⁵⁶ etme gayretinde olsa da muvaffak olamamış, kadir-i mutlaktan sakıt bir Sultana düşmüştü.

Bayur, yaptığı değerlendirmelerin bazı yerlerinde Abdülhamit'in hakkını teslim etmeye çalışmış ama onun gözünde Abdülhamit faaliyetleri ehveni şeri geçememiştir. Birçok açıdan dünya devletleri ile mukayese ile belli neticeler çıkarmış, -bazıları haklı- var olanla olması gereken arasındaki bağı kurarken kimi zaman ilmikleri yanlış yere atmıştı. Burada asıl sorulması gereken Bayur, Kamil Paşa'nın torunu olmasaydı bu dönem hakkında bu kadar kötümser olur muydu? Ya da

---

³⁵⁴ Bayur, *TİT*, Cilt: I, Kısım: II, s. 258-269

³⁵⁵ Georgeon, *a.g.e.*, s. 289.

³⁵⁶ Abdülhamit'in doktorluğunu yapmış Cemil Topuzlu hatıratında, insanları sürmesi ile maruf olan Abdülhamit'in, Mithat Paşa, bir haremağası ve bir de bahçıvan dışında öldürttüğü kimse olmadığını söyler. (Bkz. Cemil Topuzlu, *80 Yıllık Hatıralarım*, Haz. Hüsrev Hatemi-Aykut Kazancıgil, İstanbul, 1982, s. 60.)

yazdıklarındaki tablo nasıl olurdu? Zaten kendisi de kitaplarında bu tesirde³⁵⁷ kalabileceğinin ihtarını önceden haber etmiştir bizlere.

I.BÖLÜM SİYASET ÖNCESİ HİKMET BAYUR'UN YAŞAMI (1920-1932)

2.1. Millî Mücadeleye Giden Yol

Bayur, 1909 yılında Galatasaray Lisesinden icazetli yirmi yedi öğrenciden biriydi. Bu dönemde okulun müdürü de Tevfik Fikret'ti. Onun idarecilik sistemi öğrenci hürriyetini destekleyen, sorumluluk şuurunda olan bireyler yetiştirmek üzerine kuruluydu. Güçlü bir idari kadrosu olan okulda; Fizik, Kimya, Tabiat Bilgisi, Resim, İktisat, Arapça, Edebiyat, Türkçe, Fransızca, Felsefe dersleri okutulurdu. Okulunda oldukça sevilen sima olan Fikret'in istifası (1910) büyük boykota da sebep oldu.³⁵⁸ Meşrutiyet yanlısı bir tavır sergileyen okul, öğrencilerine “*Padişahım çok yaşa*” yerine “*Padişah baş aşağı*” dedirtmekten geri kalmaz. Böyle bir muhitin ve imparatorluk içindeki hercümercin içinde yetişen Bayur'un, Padişah karşıtlığı “Padişah baş aşağı” korosunun içinde yer almasıyla başlamaz. Daha önce de bahsedildiği Abdülhamit'in “azl” kadrosundan birkaç kez geçmiş Kamil Paşa'nın da bu koronun sözlerine önceden ilaveleri Bayur'un beyanıyla sabitti. Âlâ bir okuldan aldığı icazet, ilerde onu bürokratik kadrolara kadar taşıyacak ve cumhuriyet inşa edilirken ciddi vazifelerle taltif edilecekti.

Okul yıllarında lakabı “Pankreas”³⁵⁹ olan Bayur, 1909'da Galatasaray Lisesini tamamladıktan sonra Maarif Nezaretinin Fransa'ya yüksek öğrenim için açtığı sınavda, arkadaşları, Halit ve Babanzâde ile yurt dışında eğitim alma hakkı kazandı.³⁶⁰ “Louis Le Granda” Lisesinde bir yıl okuduktan sonra Sorbonne Üniversitesi'nde (Paris) öğrenim hayatına devam etti. Burada Matematik ve Teknik Mekanik dersleri

³⁵⁷ Yusuf Hikmet Bayur, *TİT*, 3.bs., II. cilt, I. kısım..., s. XVII.

³⁵⁸ Engin, *a.g.e.*, s. 241-256.

³⁵⁹ Selâmi İzzet, “Galatasaraylılar Günü”, *Vakit*, 2 Haziran 1934, s. 10; Derslerde bu kelimeyi fazla telaffuz etmesinden dolayı, öğrencilerin tarafından verilen bir lakap. (Bkz. Kâmil Bayur, “Hikmet Bayur'un Yaşantısından Çizgiler”, *YHBA*, s. 39.

³⁶⁰ Hilmi Kamil Bayur, “Kaybettiğimiz Değerli Bilim Adamı/Hikmet Bayur”, *TEM*, s. 35.

aldı.³⁶¹ Bu okulun Fen Fakültesinden 1914'te mezun oldu.³⁶² Fransa'nın kültürel hayatını da kokladı ve siyasi mevzuları da yakından takip etti. O vakitlerde Kamil Paşa'nın oğlu Said Paşa da Paris'teydi ve onunla da görüşüyordu.³⁶³ Sorbonne eğitimi sonrasında yurda döndü. 1914-1920 yılları arasında Galatasaray (Eşya ilmi ve Jeoloji, 1914), İstanbul (Matematik, 1915), Nişantaşı Liselerinde (Hikmet ve Tatbikatı Öğretmenliği, 1919) öğretmenlik yaptı.³⁶⁴ Genel Harp yıllarında asker olarak kulağının ağır işitmesinden dolayı geri hizmette görev aldı, Harbiye Hastanesinde muhasip olarak çalıştı. Kızılay'da görevli Ziya Gökalp'in tesirinde olan arkadaşı İzzet'in İsveç'e gitmesi üzerine, ondan boşalan yere geçti. 1918'deki Mondros Mütarekesi'nden sonra bu görevini ifa ederken bir yandan da Galatasaray ve Halkalı Ziraat Okulundaki derslerine devam etti.³⁶⁵

1919'de Hilâl-i Ahmer [Kızılay] cemiyeti üyesi olarak Erzurum Kongresi'nin tertip edildiği sıralarda cemiyet namına Doğudaki insanlara yardımlar (yiyecek, giyecek) yapan bir grubun üyesiydi. Motorlu ve yelkenli gemilerle, Hopa ve Vona arasındaki halka yardım ederken, Tirebolu civarında çıkan fırtınada, mahsur kalmışlar; kıyıda güvenliği tesis eden köylüler tarafından ancak kendilerini tanıttıktan sonra Zefre Burnu civarına demir atabilmişlerdi. Böylelikle kendine ateş etmekle tehdit eden köylülerin gazabından son anda kurtulmuşlardı.³⁶⁶

Bayur, İstanbul'a kara bulutların çökmesiyle -Mütareke yılları- bu durumdan rahatsızlık duydu ve Millî Mücadele saflarına geçmek için Ankara'ya gitmeye karar verdi. Kızılay'dan tanıdığı, o dönemde Ankara'da İçişleri Bakanı olan Adnan

---

³⁶¹ Fahri Çoker, *Türk Parlamento Tarihi: IV. Dönem (1931-1935) Milletvekilleri Özgeçmişleri*, II. cilt, TBMM Yayınları, Ankara, 1996, s. 435. Emekli Sandığı Arşivindeki hizmet belgesinde sadece Galatasaray Lisesindeki öğretmenliği kayıtlara geçmiştir.

³⁶² *Türk Parlamento Tarihi*'nde Bayur'un bu okuldan mezun olmadığı, I. Dünya Savaşı'nın çıkması üzerine eğitimini tamamlamadan yurda döndüğü şeklinde bir bilgi vardır. Fakat TBMM arşivindeki milletvekili tercümei hâllerinde, *İnci* dergisine verdiği röportajda ve Arı İnan ile yaptığı söyleşi de bu okuldan mezun olduğunu beyan eder. Bu durum Galatasaray Lisesinden mezuniyetindeki paradoksla benzerdir.

³⁶³ Hilmi Kamil Bayur, "Kaybettiğimiz Değerli Bilim Adamı/Hikmet Bayur", *TEM*, s. 35.

³⁶⁴ Çoker, *a.g.e.*, s. 435. Bayur, 10. dönem (1954-1957) milletvekilliği sırasında verdiği tercüme halinde bu okulların adını zikretmez. Emekli sandığı hizmet belgesinde sadece Galatasaray Lisesindeki öğretmenliğine dair bilgiler vardır. (Bkz. *TBMM Arşivi*, 10. dönem milletvekilliği tercüme-i hâli/sicil no: 859 ve *ESA*, Hizmet Belgesi, Engin, *a.g.e.*, s. 348.). Sonraki yıllarda Galatasaray Lisesi'nden ayrılışına dair bilgi için bkz. Engin, *a.g.e.*, s. 369. Her ne kadar askerlik yaptığı yılları tam bilmesek de 10. dönem milletvekili tercüme-i hâlinde, askerlik şubesi İstanbul/Fatih'tir.

³⁶⁵ İnan, *a.g.e.*, s. 357.

³⁶⁶ Hikmet Bayur, *Atatürk:Hayatı ve Eseri I (Doğumundan Samsun'a Çıkışına Kadar)*, Güven Basımevi, Ankara, 1963, s. 216; Hilâlî Ahmer için bkz. Halide Edip Adıvar, *Türk'ün Ateşle İmtihanı*, Can Yayınları, 23. bs., İstanbul, 2019, s. 167; Ankara'ya gidişi için bkz. İnan, *a.g.e.*, s. 357.

Adıvar'ın yardımıyla Trabzon'a geldi ve oradan Ankara'ya geçti.³⁶⁷ Matbuat Müdüriyeti Umumiyesinde Fransızca propaganda memurluğu yaptı (1920). Sonrasında Hariciye Vekâletinde Umuru Siyasiye Müdürü olarak görev aldı (1920-1924).³⁶⁸ Bu bürodaki çalışma arkadaşları, İdari Müdürü, Tevfik Kâmil Koperler, Müsteşar Suat Davaz³⁶⁹, Hukuk Müşaviri Münir Ertegün³⁷⁰ dü. Toplam 10-15 memurun hizmet verdiği odalarda; evrak, şifre ve hususi kalem memurları da görevliydi.³⁷¹ Millî Mücadele'nin kalbi Ankara'da Halide Edip, Adnan Adıvar ve Hamdullah Suphi ile Ziraat Okuluna bağlı çiftlikte ikâmet etmeye başladı. Oda arkadaşı da Hamdullah Suphi'ydi. Edip'e göre Matematiği, Fransızcası güçlü olan Bayur'un Bolşevizm'e ve komünizme meyilli³⁷² olduğunu söyler anılarında. Halide Edip, Bayur'un Ankara'da bir akraba çevresi olduğunu ve bazen bunlarla vakit geçirdiğini ve onun Sevr'e karşı yazdığı raporla Millî Mücadele'ye büyük katkı sağladığını da anlatır.³⁷³ Aynı yıllarda Mehmet Akif de verdiği vaazlarla Millî Mücadeleden yana saf tutar. Mehmet Akif'le özdeşleşmiş olan Taceddin Dergâh'ı aydınların mahfil'i hâline gelir. Bayur da Adnan Adıvar, Hüseyin Kazım Kadri, İzzet Paşa, Fatin Gökmen gibi dergâhın devamlı misafirlerindendi.³⁷⁴ Akif, Ankara'ya geldiğinde Bayur'un kaldığı Ziraat Okulunun çiftlik binasının alt katında kalmaktaydı. 1920'nin yazında Burdur Milletvekili olarak meclise girdi. Bir müddet sonra Münir Ertegün'le -Dış İşleri Hukuk Müşaviri- Tâceddin Dergâh'ında kalmaya başladı. Bazı Paşaların, Millî Mücadele'de konusunda yese düşmelerine rağmen o bu konuda

³⁶⁷ Hilmi Kamil Bayur, "Kaybettiğimiz Değerli Bilim Adamı/Hikmet Bayur", *TEM*, s. 36; Adnan Adıvar'la Kızılay tanışıklığı için bkz. Hikmet Bayur, "TBMM Hükümeti Umur-ı Hariciye Vekili Yusuf Kemal Tengirşenk'in 1922 Martında Yaptığı Avrupa Gezisiyle İlgili Anılar", *Bellekten*, XL. cilt, Sayı 160, 1976, s. 629.

³⁶⁸ *TBMM Arşivi*, 10. dönem milletvekilleri tercüme-i Hâli/sicil no: 859 ve *ESA*, Hizmet Belgesi.

³⁶⁹ 1881 doğumlu. Yeni Türkiye'nin ilk Dışişleri Müsteşarıdır. "Kara Suat" namı ile bilinir. 9 yıl Roma, 7 yılda Paris Büyükelçisi olarak görev yaptı. Tahran Büyükelçisi iken vefat etti (1941). Ülkemizde ciddi eserler bırakan Heykeltıraş Pietro Canonice (1869-1962) Ankara'ya gelmesinde büyük katkıları oldu. (Bkz. Bilâl N. Şimşir, *Bizim Diplomatlar*, Bilgi Yayınları, 1.b., Ankara, 1996, s. 204, 212-213)

³⁷⁰ 1883, İstanbul doğumlu. İstanbul Hukuk mezunu. 1908'de Ayan Meclis Mütercimliği ile göreve başladı. Babıâli Hukuk Müşaviri Yardımcısı (1909), Hukuk Müşaviri oldu (1913). Brest-Litovsk, Sevr ve Lozan görüşmelerinde hazır bulundu. İzzet [Furgaç] Bey ile Anadolu yollarına revan oldu. Dışişleri Hukuk Müşaviri oldu (1920). Aynı kurumda Birinci Hukuk Müşaviri oldu. Bern, Paris, Londra, Washington'da Büyükelçilik görevlerinde bulundu. Washington Büyükelçiliği görevinde iken vefat etti (1944). Hikmet Bey'le Ankara'da Dışişleri bürosundan tanışıklığı olan Münir Bey'in, onun Belgrad'a giderken aralarında geçen ilginç de bir anısı vardır. [Bkz. Şimşir, *Bizim Diplomatlar*, s. 294-307.]

³⁷¹ Aptûlahat Akşin, *Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, s. XIII.

³⁷² Bu eğilimi için Bayur'un kendi anlatımı bkz. İnan, *a.g.e.*, s. 383.

³⁷³ Adıvar, *Türk'ün Ateşle İmtihanı*, s. 166-168, 178, 210.

³⁷⁴ Mehmet Kurtoğlu, *Taceddin Dergâhı'nda İstiklâl Şairi: Mehmet Âkif*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2016, s. 31.

ümitvar, hisli duygularını halka âşikar etmekten, komünizme ve bazı dindışı hoca taifesine karşı çetin mücadele vermektan geri durmadı.³⁷⁵

Atatürk'ün Çankaya'daki sofralarına kadar girmiş olan oryantalist Berthe Georges Gaulis³⁷⁶ de Bayur'la 1920'lerde siyasi direktör iken tanıştı. Yanı başında bir koltuk tahsis edildi kendisine. Georges Gaulis onu genç bir entelektüel olarak yorumladı. Asya ve Avrupa üzerine yaptıkları fikir teatilerinde onun ayağı yere basan bakış açısı, alçak gönüllüğü, eğitimi ve olaylara nazar edişi Berthe Georges Gaulis üzerinde tesirler bırakmıştı. Şunu ekler Gaulis, Bayur; masasında bulunan, dönemin süreli yayınları, belgeler ve haberler onu her zaman meşgul etse de biz yine de

---

³⁷⁵ Fethi Tevetoğlu, "Gazi Mustafa Kemal-Şâir Mehmed Âkif", *Türk Yurdu*, C. 8, Sayı 357, 1987, s. 12-13. Bayur, o dönemler de Siyasi İşler Müdürü olduğundan hareketle Meclis oturumlarında neler konuşulduğundan haberdardır. Bu biraz da işinin gereğidir. 1922'de Başkomutanlık Kanunu'nun yenilenmesin de koyu tartışmalara girilir. Mustafa Kemal'e çetin bir muarızlık içinde olan II. Grup, bu işin başını çekmektedir. Fakat oylama da kahir ekseriyet bu kanunun uzaması yönünde oy kullanır. Mehmet Âkif, bu oylamada aleyhte oy kullanır. Bayur'un neden böyle davrandığını sorması üzerine "Enver'in Ahlâkı ve İmanı" şeklinde cevap verir. Bir daha bu konuyu da dillendirmez. Bayur'a göre Âkif'e Millî Mücadele sonrasında saygı beslemişse de ihmâl edilmiştir. (Bkz. *a.g.m.*, s. 13). Onu Ziya Gökalp'e benzeten Bayur, uzun seneler Mısır'da kalan Âkif'in İstanbul'a geldiğinde fikri yapısında değişiklik olduğunu, ahlâkın ve dinin Türkiye'de fazlasıyla var olduğunu bizzat kendisine aktardığı söylemiştir. (Bkz. *TİT*, C. II, Kısım IV, 1993, s. 360). Türk Tarihi Kurumunun arşivinde Bayur'un Mehmet Akif'e yazdığı tarihsiz, okunabilir özelliğini kaybetmiş iki sayfa Osmanlıca mektubu bulunmaktadır. (Mektup için bkz. TTK/ 3 43). Bunun dışında senaryosu Zafer Sülek tarafından senaryosu yazılan ve filme alınmak üzere (film adı, İstikâl Marşı) Mehmet Akif Ersoy filmi için, İçişleri Bakanlığı Emniyet Genel Müdürlüğünce Atatürk ve Türk Devrimi Araştırma Enstitüsü'nden görüş istenir 19 Ocak 1976). Bu yazı o zamanki Kurum Başkanı olanı Afet İnan tarafından Hikmet Bayur'a görüşü alınmak üzere yollanır. Yirmi dokuz sayfa olan bu senaryoya Bayur şu cevabı verir: "*İstiklâl Marşı adını taşıyan Zafer Sülek'in eseri vatan duygusunun ve Türk'ün bu uğurdaki savaşçı ruhunu belirtmek amacı gütmesi, dinsel inançların yurt ve ulusseverlik doğrultusunda kullanılınca yükseltici bir nitelik taşıdıklarını göstermeye çalışması bakımından çok yararlıdır.*" Bayur, senaryo hakkında olumlu görüşünü ifade ederken kuruma yazdığı dört sayfalık yazıda senaryonun bazı yanlışlarına dair beş maddelik bir yazı kaleme almıştır. (*TTK arşivi*, Bayur'dan inceleme talebine dair yazı için bkz. *ATAM*, kutu: 8, gömlek: 33, belge no: 33/1, senaryo için bkz. *ATAM*, kutu: 8, gömlek: 33, belge no: 33/2, Bayur'un senaryo hakkındaki tenkitleri ve fikirleri Bkz. *ATAM*, kutu: 8, gömlek: 35, belge no: 35/2-1, 35/2-2, 35/2-3, 35/2-4). Bu arada Zafer Sülek (1928-1976), sinema yazarı ve senaryo yazarıdır. 1950-1970 yılları arasında Artist dergisinin yıllıklarını ve özel sayılarını hazırladı. *Radyo Haftası*, *Radyo Dünyası*, *Perde*, *Artist* dergilerinde; *Gece Postası*, *Hergün* gazetelerinde yazdı. "*Bitmeyen Korku*", "*Ağaların Savaşı*", "*Yemende Bir Avuç Türk*" filmlerinin senaryolarını kaleme aldı. (Bkz. Atilla Dorsay-Turhan Gürkan, *Sinema Ansiklopedisi*, İstanbul, t.y., s. 601).

³⁷⁶ Fransız oryantalist, gazeteci, istihbaratçı. 1870 doğumlu. Kocasının mesleği olan gazeteciliği devam ettirdi. 1919'da geldiği Türkiye izlenimlerini *Le Journal des Débats*'da yayımladı. Bu seyahatinden bir yıl sonra İstanbul'a tekrar geldi. Doğu gezileri çevresinde bir müddet de Suriye'de bulundu. Kurtuluş Savaşı'nı yakından takip etti. Türk milliyetçiliğinden sitayişle bahseden yazılar yazdı ve "*Le Nationalism Turc*" eserini yayımladı. Gaulis hakkında Türk gazetelerinde olumlu yazılar çıkar (Örneğin, Akşehir'deki *Babalık* gazetesi). Lozan Görüşmelerini de iştirak etmiştir. Atatürk, onun üzerinde derin bir tesir bırakmıştır. (Bkz. Aliye Pekin Çelik-Zeynep Kocabıykoğlu Çeçen (Der.), *Berthe Georges-Gaulis'den Mektuplar: Bir Fransız Gazetecinin Türkiye ve Ortadoğu İzlenimleri*, Koç Üniversitesi Yayınları, 1.bs., İstanbul, 2021, s. 25-44 ve Berthe Georges-Gaulis, "Kurtuluş Savaşı Sırasında Tanıdığım Mustafa Kemal/Şahsiyeti ve Fikirleri", Çev. Cenap Yazansoy, *TEM*, Sayı 5, 1 Mayıs 1981, s. 21-35).

konuşmaya fırsat bulur ve benimle sohbete vakit ayırırdı.³⁷⁷ Aynı yıllarda Ahmet Emin Yalman, Bayur ile Ankara'daki tanışıklığı onun ütü masası başında olduğu sırada başlar, aralarında ufak çaplı bir anlaşmazlık olsa da Yalman'a bunu zaman tamir etmiştir, der.³⁷⁸ Bayur, ileride genel sekterlik görevini yapacağı Atatürk'le de ilk burada evrak işleri sırasında karşılaşacaktı.³⁷⁹ Bir diğer tanışıklığı da yine bu yıllarda Mazhar Müfit Kansu'yuydu. Kansu, Gelibolu'da lise öğretmenliği yaparken Bayur'un babası Haşmet Bey de bölge mutasarrıfıydı. Haşmet Bey ile de yakınlığı olmuş Hatta Bayur'a bu yakınlıktan bazı anekdotlar aktarmıştı.³⁸⁰ Kadim dostu olan Tayfur Sökmen ile rabitası da Sakarya Savaşı'ndan sonraya, Siyasi İşler Müdürü olduğu yıllara dayanır.³⁸¹ Peki,1920'li yıllarda Ankara'da yurdun çeşitli yerlerinden insanlar Millî Mücadele için bir araya gelirken bu vakte kadar memleketin ahvali nasıldı?

1914 yılında Osmanlı Devleti kendini bir anda savaşın içinde bulmuştu. Yanına müttefik olarak seçtiği Almanya ve diğer müttefikleriyle büyük bir yenilgi almıştı. Öncesinde Balkan Savaşı'yla (1912-1913) ağır bir kayba uğramış, Hayrabolu, Lüleburgaz, Vize Bulgarlara kalmış; Londra Anlaşması ile savaş bir neticeye bağlanmıştı (29/30 Haziran 1913). Bulgarların güçsüz düşmesiyle de Edirne de ele geçirilmişti (22 Temmuz 1913). Osmanlı Devlet'i bundan sonra büyük devletlerin "nazarına" göre üleşilecekti. Bunun anlamı, öncesinde Osmanlı'dan pay, imtiyazlar koparmayı başarmış devletler yeni hamleler ve devam niteliğinde antlaşmalar ile etkinliklerini sürdürmek istemeleriydi. Devletler kancasına taktıkları yerleri kendilerine reva görüyorlar ve "hak" elde ediyorlardı. Bu tavır vakitsiz olsa da iyi idaresizlikten dolayı Osmanlı Devleti kendini Birinci Dünya Savaşı'nın içinde buldu.³⁸²

Ama durum pek de iç açıcı değildi. Balkan Savaşı'ndan bakiye sorunların bir kısmı öylece çözümsüz kalmıştı. Osmanlı Devlet'i büyük devletlere karşı kendini muhafaza etmek, "ayakta kalmak" adına ve devlet içinde tamire muhtaç alanları -ordu-

³⁷⁷ Berthe G. Gaulis, *Çankaya Akşamları*, Çev. A. Göke Bozkurt, İlgi Kültür Sanat Yayınları, 1.bs, İstanbul, 2010, s. 181-182.

³⁷⁸ Ahmet Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim I (1888-1922)*, Yay. Haz. Erol Şadi Erdiñç, Pera Turizm ve Ticaret A.Ş, 2.bs., İstanbul, 1997, s. 685-686.

³⁷⁹ Hilmi Kamil Bayur, "Kaybettiğimiz Değerli Bilim Adamı/Hikmet Bayur", *TEM*, s. 40; Bu ilk karşılaşma için ayrıca bkz. Walter F. Weiker, "Kemal Atatürk'ün Yakınları (1932-1938)", Çev. Murat Gencer, *Belleten*, XXXIV. cilt, Sayı 136, 1970, s. 624.

³⁸⁰ Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, 1. cilt, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2019, s. XI. (Bayur'un yazdığı ön söz'den)

³⁸¹ Tayfur Sökmen, *Hatay'ın Kurtuluşu İçin Harcanan Çabalar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2.bs., Ankara, 1992, s. 59.

³⁸² Bayur, *XX. Yüzyılda Türklüğün Tarih ve Acun Siyaseti Üzerindeki Etkileri*, s. 66, 69, 81.

onarmak için para kaynağı sağlamak zorunda idi. Bunca müşkülün arasında bu sorunları bir çırpıda halletmek zordu. Osmanlı, hem kendini kollamak hem de büyük devletlere verdiği imtiyazları kısmak ve hatta ilga etmek derdindeydi. Bu temenninin karşılığı, çökmekte olan Osmanlı'yı parelemek olan devletlerin niyetinden bir şey eksiltmemiş; aksine iştahlarını kabartmıştı. Her şeyden evvel bir antlaşmaya varılmalıydı, bütün devletlerin bekasını sağlayacak, iddialarını bir ölçüde gemleyecek şekilde. Kendi aralarındaki bu üleşmezlik durumu, Osmanlı'nın ömrünü uzatıyor ve kendi aralarındaki uçurumu da bazen açıyor bazen de kısaltıyordu.³⁸³ 1913-1914 yıllarında bu devletler Osmanlı ve kendi aralarında bir dizi antlaşmalar yapmışlardı.³⁸⁴

Bunca yaşananlar, Osmanlı'yı çok da hevesli olmadığı müttefik arama çabasına itti. Zorlu süreç Osmanlı'yı başlarda, İngiltere ve Fransa tarafına çekti. Kendisini paylaşmak isteyen bu grup olaya sıcak bakmadı. Yalnız kalmak telaşından dolayı Osmanlı Hükümeti rotasını Almanya'ya çevirdi. Bu bağlaşma Osmanlı'nın felâketi olacaktı neticede. Osmanlı bu işe hesapsız girmişti. Bunda Enver Paşa'nın ihtiraslı tavırlarının da katkısı vardı. Devlet adamları bunu sezmeliydi, fakat bir basiretsizlik örneği sergileyerek yapamadı. Büyük devletlerin kendi aralarında ihtilafa düşmeleri bir koz olarak elde tutup savaşın uzamasına müteakip bu sürede gücünü artırarak bölüşülmesi zor bir devlet olabilirdi. Boğazların kapalı olması, Rusya'nın müttefikleriyle bağını kesmiş olacaktı. Bu hesaplar yapılmamış, zaman içinde gelişen savaş koşullarında kimse kendini sorumlu görmemiş (İttihatçılar kastediliyor), başka sorumlular aranmıştı.³⁸⁵

Savaş başlamadan önce devletlerin güçleri eşit şartlarda büyümemişti. Rusya'nın ağır sanayide Osmanlı'ya nazaran çok ilerlemeler katetmesi buna en büyük örnekti. İttihatçıların -özellikle Enver- yanlış ve kıt nazarları devleti zor durumda bırakacaktı. Fikrî bir karmaşa olsa da Osmanlı er veya geç safını belli edecekti. Rusya'nın emeli Osmanlı'nın Boğazlar mevzusundan dolayı savaşın uzağında kalmasıydı. Diğer yanda da onun üzerindeki muhteris fikirlerinden vazgeçmeyecekti. Rusya'nın bu savaşın içinde olmasının da ana saiklerinden biri de Boğazların durumuyla yakın ilgisiydi.³⁸⁶ Rusya, Japon yenilgisinden sonra kendini onarma ve toparlamayla uğraşırken, İngiltere Boğazlara egemen olma düşüncesinin farkında

---

³⁸³ Hikmet Bayur, "Son Yirmi Beş Yıllık Tarihimize Bakışlar", *Bellekten*, II. cilt, Sayı 7-8, s. 309-310.

³⁸⁴ Bu antlaşmaların detayları için bkz. Bayur, "Son Yirmi Beş Yıllık Tarihimize Bakışlar", s. 311-320.

³⁸⁵ Hikmet Bayur, "Son Yirmi Beş Yıllık Tarihimize Bakışlar", s. 321-324; *TİT*, C. II, Kısım IV, 1993, s. 652-654.

³⁸⁶ *TİT*, C. III, Kısım I, 1991, s. 160-174.

olarak tarihî gayelerine tekrar ricat etmişti. Bu evrede, Avusturya ve Almanya arasındaki mesafede iyice açılmıştı. Boğazlar üzerindeki muradını da 1914'te yayımladığı bir belge ile aşikâr etmekten geri durmamıştı. Ticari hacmi geniş olan Boğazların Trablusgarp Savaşı'nda bir süre kapatılmasının Rusya'ya maliyeti 3.5 milyon altın liraya (30 milyon ruble) patlamıştı. Dış siyasal yapılar düşünüldüğünde buranın kontrolü, Rusya'nın onuru adına da keyfilikle asla çözülemezdi. En azından ticaretine bir hanel gelmeden bu mevzu güçlü sacayakları üzerine oturmalıydı. Güttüğü politika gereği de Boğazların hâkimiyeti -en azından- onun rahatını bozacak bir devletin güdümünde olmamalıydı. Rusya'nın baskın tutumundan iki devlet rahatsızdı: İngiltere ve Avusturya.³⁸⁷ Bu düşünce yapılarında belli kaymalar olmuş, şartlar yeni stratejilerin konuşulmasına sebep olmuştu.³⁸⁸ Alman nazarı şöyleydi; her hâlükarda Rusya Boğazlardaki egemenliği, ileri de onu İstanbul'un hâkimi olmaya götürecekti.³⁸⁹ Boğazlar, ortadaki problemlerden sadece biriydi. Diğer sorunlar savaşın hitam bulmasıyla neticelenmiş görünse de öyle olmayacaktı. İmza edilen antlaşmalar yeni arayışların sembolü olacaktı.

2.2. Komünizmin Türkiye Serüveni ve Mustafa Suphi

1917 yılında Bolşeviklerin öncesinde büyük devletlerin aralarında imzaladıkları gizli antlaşmaları ifşa etmesiyle herkesin foyası ortaya dökülmüştü. Aynı yıllarda Osmanlı ve Almanların Bolşeviklere olan sempatisi artmaya başladı. Bolşevikler pratiğe dökemeyecekleri “toprak katma olmadan ve para konuşulmadan derhal barış” ilkesiyle sahneye çıkacaktı. Lenin de Rusya Müslümanları Kongresi'nde öncesinde yaptığı içtimalarda Müslümanları da yanına alma derdine düşecekti. Bolşevikler, Osmanlı Devleti'ni de yakından ilgilendiren ilkeler ortaya koydu fakat bunların tatbiki konusunda -Ermenilerin durumu- aksi bir tutum sergiledi. Brest Litovsk'da Dış İşleri Komiseri olan Trokçi ile Ahmet Nesimi arasında bazı

³⁸⁷ Hikmet Bayur, “Boğazlar Sorununun Bir Evresi”, *Bellekten*, VII², cilt, Sayı 28, Ankara, 1943, s. 89-96, 105.

³⁸⁸ Aynı mevzunun devam makaleleri için bkz. Hikmet Bayur, “Birinci Genel Savaş Sırasında İstanbul ve Boğazlar Sorumu (1914-1918)”, *Fâtih ve İstanbul Dergisi*, I. cilt, Sayı 2, 29 Temmuz 1953, s. 237-277. (*Bellekten*'de Sayı 28/1943 yayımlanan “Boğaz Sorununun Bir Evresi (1906-1914)” makalesinin devamıdır. Hikmet Bayur, “Birinci Genel Savaş Sırasında İstanbul ve Boğazların Sorumu (1914-1918)”, C. I, Sayı 3-6, 29 Eylül 1953-29 Mart 1954, s. 315-350. (Bu makalenin ilk bölümü, *Fâtih ve İstanbul Dergisi*'nin ilk cildinde yayımlanmıştır).

³⁸⁹ *TİT*, C. III, Kısım I, 1991, s. 176.

mülâhazalar yapıldı. Trokçi gizli antlaşmalara reddiye okumasının bedelini Fransa'dan çıkarılarak ödemişti. Bundan sonra belli ilkeler bütünüyle hareket edilecekti. Bu nazarla Kafkaslar'daki teessüs edecek her yapı yok sayılacaktı. Ermeniler de silahlı Kürtlere karşı bir savunma mekanizması kurması için silahlandırılmıştı. Tartışmalar dikkate değer bir zeminde dile gelse de bir sonuca varılamamıştı. Bolşevikler, “kendi sınırlarını belirleme” mottosuyla egemen olunmuş bir Doğu Anadolu hülyasındaydı.³⁹⁰ Bakü Kongresi'nde de Sovyetler, Türk milliyetçiliğine ve İslâm'a olumlu mesajlar vererek uyumsuz bir havanın dağılmasını sağlamışlardı. Teskinleştirme, yakınlaşma olarak görülen bu manevralar, karşı taraf üzerinde müspet tesirler bırakmıştı. Rusya, Türklerle olan ilişkisini “biz de Asyalıyız” söylemiyle bir üst kimliğe de büründürmüştü.³⁹¹

Rusya'nın samimiyet kokmayan davranışları, Osmanlı, Alman ve Avusturya ordularının ilerleyişini durdurmadı. Antlaşmaya varmak zorunda kaldı. Brest Litovsk'ta sulh sağlandı. Rusya; Ardahan, Kars ve Batum'u sancaklarını terk edecek, İran ve Afganistan'ın hürriyetine saygı duyacaktı. Böylelikle Rusya'nın Kafkaslar'daki mevcudiyetini mahdutlaştırmıştı. Rusya'daki Müslümanlar istedikleri zaman Türkiye'ye gelebileceklerdi.³⁹²

Savaşın bitişi artık bir akıbeta bağlanmak istendi. Osmanlı Devlet'i savaşın sonunda Mondros Mütarekesi ile yakasını kurtarmaya çalıştı. Osmanlı Devleti'nin üzerindeki planlarını onun ezilmesi üzerine inşa eden devletler, fırsatı ganimet bilerek vakit kaybetmeden niyetlerini âşıkâr etti. Bolşeviklerin dünyayı deklare ettiği gizli antlaşmaların, Osmanlı ricali üzerindeki tesiri “bir görmezden gelme” hâliydi. Mondros, büyük devletlerin müzmin emellerini gerçekleştirmek için Osmanlı Devleti'nin boynuna dolanmış bir idam ipiydi. Devlet'in her yerden elini kolunu bağlayan bu antlaşma “yaşayacak kadar nefes alma” mantığı üzerine kurulmuştu. İtilaf Devletleri ilk olarak yıllarca gözdeleri olan Irak ve Suriye'ye karşı harekete geçmiş, İngilizler Musul'u işgal etmişti. Bunlar kendi aralarındaki paylaşımların pratiğe dökülmelerinin nüveleriydi. Başta sömürge alma ve paylaşma üzerine kurulan siyasi anlayış görünür olmaya başlamıştı.³⁹³ Mütarekeden sonra İstanbul ve taşrada

---

³⁹⁰ Hikmet Bayur, “Birinci Genel Savaşın Sonra Yapılan Barış ve Anlaşmalarımız I”, *Bellekten*, XXIX. cilt, Sayı 115, s. 499-513.

³⁹¹ Berthe Georges Gaulis, *Kurtuluş Savaşı Sırasında Türk Milliyetçiliği*, Çev. Cenap Yazansoy, Rado Yayınları, İstanbul, 1981, s. 108.

³⁹² Bayur, *a.g.m.*, s. 514-516.

³⁹³ Bayur, *Türkiye Devletinin Dış Siyaseti*, s. 14-34.

hareketlenmeler baş göstermişti. Bunların bir kısmı yurtsever, bir kısmı da yabancı devletlerle yakınlaşma telaşında olan yapılarıydı.³⁹⁴

1919'da toplanan Paris Barış Konferansı'nda sağlam bir sonuca bağlanmak istenen beynelmilel sıkıntılar antlaşmalarla payidar sonuçlara bağlamaya çalışıldı. Yunanistan, İngiltere, Fransa, İtalya eteklerindeki taşları dökmeye başladı. Yunanistan Başbakanı Venizelos; Marmara, Trakya ve Anadolu'daki taksimini kendi kafasına göre çoktan yapmıştı. Boğazlar mevzusu yine gündeme gelmiş fakat ABD'nin savaşa girmesi ile planlara bu devlet de ilave edilmeliydi artık. Böylelikle mandacı devletler safına bir devlet daha katılmıştı. Konferansa Sadrazam Damat Ferit de davet edildi. Damat Ferit Ermeni Tehciri konusunda Osmanlı Devlet'ini zan altına bırakacak sözler sarf etti. "Vahşet" olarak telâkki ettiği bu tehcir, özellikle Fransa'nın eline büyük koz vermişti. Paris'te İştirakçi devletler antlaşmalara imza atarken Anadolu'da çoktan Millî hareketlilik başlamış, Mustafa Kemal 9. Ordu Müfettişi sıfatıyla Samsun'a doğru yola çıkmıştı.³⁹⁵

1919 yılının diğer bir hadisesi de Bolşevik-Anadolu hareketinin yakınlaşmasıydı. Fakat komünist hükümetin; samimi olmayan, Anadolu'yu önemsemeyen tavırları, daha çok İstanbul'daki İttihatçılarla iş görmelerine neden oldu. Maksat bunların elde tutulmasıydı. Bunlarla istedikleri mecrada yol alabilirlerdi. Sivas Kongresi'nin sona ermesine müteakip (13 Eylül 1919) Rus Dış İşleri Türk köylüsüne seslenen bir bildiri yayımladı. Bununla; bir zamanlar kendisinin de peşinde koştuğu, İstanbul hülyasından vazgeçtiğini, kapitalist düzene başkaldırmanın yoldaşları müttefik tutmanın en ideal birliktelik olduğunu, hakkın aranmasının yine ulusların kendi çabasına bağlı olduğunu, işte bütün bunlarla "ittihat/birleşme" yoluyla baş edilebileceği vurguladı. Bildiri muhtemelen Anadolu'da cirit atan komünistler için bir el broşürü kıvamındaydı. Bildiride Anadolu ve İstanbul'daki rical arasında bir ayırım yapılmamış, aksine herkes eşit tutulmuştu.³⁹⁶ 1919'da Lenin Bolşevik Partisinin kongresinde, sadece komünist ülkelerden ziyade Doğu'daki ezilen bütün ezilen halkları (Türk, Müslüman) ve kapitalizme karşı mücadele eden bütün ulusları ihtiva

³⁹⁴ Bayur, *Atatürk/Hayati ve Eseri I*, s. 191-223.

³⁹⁵ Bayur, *Türkiye Devletinin Dış Siyaseti*, s. 35-38.

³⁹⁶ Hikmet Bayur, "Birinci Genel Savaşın Sonra Yapılan Barış ve Anlaşmalarımız II", *Bellekten*, XXIX. cilt, Sayı 115 Ankara, 1965, s. 115-129.

eden bir beyanatta bulunmuştu.³⁹⁷ Rusya, maziden gelen bozuk sicilini makul ve mantıklı gösterme ve “yandaşı” olanları “yoldaş” ilan etme yoluna gitmişti.

Anadolu’daki kalkışma hareketinin gelişimini Bolşevik İhtilaline benzeten birçok Türk vardı. Bu kaygı olarak değil de hevesle, öğretici ve yol gösterici bir hareket olarak tasavvur edilmişti. Bunun aşırı milliyetçiler de bile yankısı müspet idi. Tesirinin fazlalaşması adına, komünizm ve İslâm dini arasındaki rabıta ile bazı ahkâmların -paylaşma- müşterekliği üzerinden bir yakınlık kurulmaya çalışılmıştı. Tabî ki bu yakınlaşmayı tasvip etmeyen, halkı teyakkuzda olmaya davet eden güruhlarda gazetelerden seslerini yükseltiyordu.³⁹⁸ “Doğucu bir ideal” ile kristalize edilen bu yaklaşım, Bolşeviklere benzer bir ihtilalin hem Türkiye’nin geleceğine hem de Doğu’nun kaderine etki edeceği düşüncesindeydi. Batı’nın başatlığına karşıt ve bundan necat etmenin mucibine inanların bazıları -Marsistler- Rusya’daki ihtilalin Türkiye’deki karşılığı konusundaki düşünceleri müphemdi.³⁹⁹

1920-1922’lerdeki Türk-Rus ilişkileri, hasımlarına karşı müttefik olma yolunda “zorunlu” yaptıkları hamlelerdi. Türkiye topraklarındaki haklı savunma, sömürge Müslümanlara da örnek oluyordu. Ruslar; Semerkant’ı aldıklarında, taklit olarak yapılan ve üzeri kanlı Kur’anı, Petrograd’a götürmüştü, Bolşevikler iktidara geldikleri vakit, bu nüshayı Müslümanlara teslim etmişler, onlar da asıl yeri olan Semerkant’a göndermişlerdi.⁴⁰⁰ Bolşeviklik böyle kanaldan, halklara ince damarlarından -din- yaklaşmakta, mezkûr hareketini dünyadaki “topyekûn” bir hareket olarak algılanmasından yanaydı. Mustafa Kemal de 1919’da temas kurmak istemiş fakat Rusya’nın içindeki karmaşadan dolayı bir cevap alamamıştı. İlk resmî temaslarda 1920 yılının Nisan ayı sonlarına doğru gerçekleşecekti. Mayıs 1920, TBMM dışarıdaki hareketlerden ziyade, içerideki isyanlarla ilgiliydi. Mustafa Kemal de Bolşevik olmak dışında, bağlaşmak için fikirler beyan etmiş, bu konuda kani

---

³⁹⁷ Hikmet Bayur, “Türkiye-Rusya Münasebetleri 1”, *Adalet Gazetesi*, 5 Ocak 1965. [Bayur’un *Adalet* gazetesi yazıları, Türk Tarih Kurumunda, yazılar küpürleri kesilmiş ve kitap şekli verilmiş bir dosyaya yapılandırılmak suretiyle arşivlenmiştir.] Bundan dolayı gazetenin sayıları, bazı yazıların tarih künyeleri ve sayfa sayıları yoktur. 20 yazıdan mürekkep bu yazı dizisinin tamamında tarihî eksende Rusya-Türkiye münasebetlerini değerlendirilir. Yazıların başlangıç-bitiş künyesi şöyledir: 5-24 Ocak 1965. Bu yazıların tam künyeleri ekler bölümündeki Yusuf Hikmet Bayur bibliyografyasında mevcuttur.

³⁹⁸ Ayrıca bkz. Akal, *a.g.e.*, s. 106-155.

³⁹⁹ George S. Harris, *Türkiye’de Komünizmin Kaynakları*, Çev. Enis Yedek, Boğaziçi Yayınları, 3.bs., İstanbul, 1979, s. 93-95.

⁴⁰⁰ Hikmet Bayur, “Türkiye-Rusya Münasebetleri 2”, *Adalet*, No:862, 6 Ocak 1965, s. 4.

olduğunu dile getirmişti. Fakat temkini elden bırakmamıştı.⁴⁰¹ TBMM'nin resmî başvurusuna, Çiçerin'den memnun edici bir şekilde cevap geldi. Dış İşleri Bakanı Bekir Sami Kunduh ve İktisat Vekili Yusuf Kemal Tengirşenk, Ruslarla yapılacak olan görüşmeler için görevlendirildi ve bir kısım görüşmeler yapıldı.⁴⁰² Bu gelişmelerin içinde Rusya'da 1920'lerde "Özgür Sovyet Tatar Cumhuriyeti" kuruldu. Gerçek anlamda ülküleri olan bu yapılanma, kimlik olarak özerk hareket ediyor; hiçbir yerden emir de almıyordu. Bolşevikliğin Çar'ın bakiyelerinden yılmadan mücadele etmesinde ve yeniden hayat bulamamasında bu tür Türk teşkilatlarının tesiri büyük olmuştu.⁴⁰³

Bu teşekküllerin yanı sıra 1920'de *Türk Komünist Partisi* Bakü'de kuruluşunu ilân etti. İttihatçı gruplarla bağı olan Dr. Fuat Sabit, Halil Kut ve Küçük Talat partinin kurucu kadrosundaydı. Bu grubun Mustafa Kemal'le organik bir rabitası da vardı. Aralarındaki bağ birbirlerine gösterdikleri hürmet ile daha da kuvvetlenmişti. Rusya'nın bulunduğu iç karışıklıklara rağmen Moskova'da bu kadroları iyi ağırlamışlar; Mustafa Suphi'nin başında olduğu bu teşekküle paralel, Türkiye Halk İştirakiyun Partisi ve Atatürk'ün kurulmasını istediği, resmî fakat muvazaalı Türkiye Komünist Partisi'diydi. (1920, Ekim).⁴⁰⁴ Bayur da bu partinin üyelerindendi. O dönemde Atatürk'ün yakın çevresindeki zevatlardan Ali Fuat Cebesoy, İsmet İnönü, Celal Bayar, Kazım Karabekir bu partinin meşhurları arasındaydı. Bu dünya komünistliğine bir entegre olma çabası ve komünizmin devlet komünizmine - sempatanların muhiti âşık olmasına binaen- geçiş olmasa da komünizmi kontrol altında tutma mekanizmasıydı. Rusya'nın "ezilmiş milletlere hürriyet" terennümü Atatürk ve onun halkasını etkilemişti. Yani başlarda herkes komünistti, ta ki Rusya'nın bu tavrının sadece bir aldatmaca olduğu zuhur edene kadar. Aslında bu temkinli duruş, Ali Fuat Cebesoy'un *Milli Mücadele Hatıraları*'nda Atatürk'e izafe edilen "Komünizm, kayıtsız şartsız Rus egemenliğidir" söylemi, bu politikanın benimsendiğinin ama dâhili işlerde "hürriyetçi" ve "temkinli" bir duruş da sergilendiğinin bir belirtisiydi.⁴⁰⁵

Mustafa Suphi hadisesi de komünizmin başka bir çehresiydi. Suphi, İstanbul Hukuk mezunuydu (1906) ve Paris'te eğitim almıştı (1910). Türkiye'deki ziraâ

---

⁴⁰¹ Hikmet Bayur, "Birinci Genel Savaşın Sonra Yapılan Barış ve Anlaşmalarımız II", s. 130-133. Bayur, bu olayların yaşandığı sıralarda Ankara'ya yeni gelmiş, Mustafa Kemal'in fikirlerine ve bu konulardaki oturumlarda bizzat bulunmuştur. Ayrıca, (aynı makale, s. 33).

⁴⁰² Hikmet Bayur, "Birinci Genel Savaşın Sonra Yapılan Barış ve Anlaşmalarımız II", s. 137-156.

⁴⁰³ Hikmet Bayur, *XX. Yüzyılda Türklüğün Tarih ve Acun Siyasası Üzerindeki Etkileri*, s. 169-171.

⁴⁰⁴ Akal, *a.g.e.*, s. 92, 370.

⁴⁰⁵ İnan, *a.g.e.*, s. 348, 352, 384.

teşkilatlar üzerine bitirme tezi hazırladı. Bu sıralarda Osmanlı Devleti'nin İtalya ile başı dertteydi, Trablusgarp'a savaş açılmıştı (1911). Kendi içinde ciddi problemlerle cedelleşen İttihat ve Terakki, 4. kongresini Selanik'te yaptı. Muhalefetin sert bir şekilde cereyan etmesi, istifaların da artmasına sebebiyet verdi. Devletin imkânlarından istifade eden bazı partililerin haksız kazançları diğerlerini fazlasıyla rahatsız etmeye başladı. Suphi, bu kongreye Anadolu delegesi olarak iştirak etmiş; İttihat ve Terakki'nin maruf zatlarından Dr. Nazım'ın, Eski Maliye Bakanı Cavid'e yazdığı mektuptan -ölümü dolayısıyla- (15 Nisan 1921 tarihli) anladığımız kadarıyla İktisat Bakanlığı verilmesini murat ettiği bu kongreden eli boş döndüğü için İttihat ve Terakki'ye sert muhalefete girişti. 1912'de İttihat ve Terakki'nin gücünü yitirmesiyle Türkçü, Turancı bir nazarı olan *Millî Meşrutiyet Fırkası*'nda ve onun yayın organı olan *İfham* gazetesinde yıldızı parladı.⁴⁰⁶

Türk Yurdu (1911) ve Türk Ocağı (1912) güruhuyla yakınlaştı, Müslüman Tatar hareketinin -cedid/yenilenme- gölgesi ağır adamlarıyla -Yusuf Akçura, Ahmet Agayef, Sadri Maksudi- ilişkileri de başladı. 1912'de yayımladığı "*Vazife-i Temdîn*" metni, düşüncelerinin beyanıydı. "Sömürgecilik" ve Doğu Sorunu'na getirdiği çözüm; Batı Doğu'ya bir model değildi medenileşmede. Bu yüzden, Doğu bu konuda kendi göbek bağına bizzat kendisi kesmeliydi. İttihat ve Terakki 1912'de eski gücünü yitirdi, mecalsiz bir partiye dönüştü. Parti, 1913'te Bâbıâli baskısıyla "yekvücut" olarak başa geldi. Fakat bu darbe ile sadrazam olan Mahmut Şevket Paşa, bir suikast neticesinde öldürüldü. Bu işin faturası, İttihat ve Terakki'nin muhaliflerine kesildi ve sesleri bir bir kısıldı. Bu "sessizleştirme" operasyonundan muhalif kanadın mümessili Mustafa Suphi de nasibini aldı ve 200 kişi ile birlikte Sinop'a sürüldü. Burada İttihat ve Terakki'yi yıkmak adına anlaştığı beş arkadaşıyla Sivastopol'a geçmeyi başarır ve bu kaçış bölge gazetelerinde yer bulur.⁴⁰⁷

Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesi üzerine, Suphi sivil esir durumuna düştü. Bu esaret sırasında; düşünceleri Türkçülükten ziyade, sosyalizm ve komünizm üzerine yoğunlaştı. Esaretin bitiminde, Osmanlı Türkleri içinde Bolşevik bir hareketi

---

⁴⁰⁶ Hikmet Bayur, "Mustafa Suphi ve Millî Mücadele'ye El Koymaya Çalışan Başlı Dışarda Akımlar", *Bellekten*, C. XXXV, Sayı 140/1971, s. 587-588. [Hikmet Bayur'un Mustafa Suphi'nin Bakanlığı mevzusunda gösterdiği kaynak, Hüseyin Cahit Yalçın'ın 1944 ve 1945 yıllarında "*Tanin*" gazetesinde yayımladığı İttihat ve Terakkinin önde gelenleri veya onlarla Mustafa Kemal arasındaki mektuplaşmalardır. Bu bilgi içinde bkz; Tefrika, 39, *Tanin*, 15/11/1944. Yakın zamanda çıkan Ahmet Kardam'ın kitabında, bu kongredeki tutumu hakkında bildiğim kadarıyla bir bilgi yoktur, der. Bu konuda bkz. Ahmet Kardam, *Mustafa Suphi:Karanlıktan Aydınlığa*, İletişim Yayınları, 1.bs., İstanbul 2020, s. 21.

⁴⁰⁷ Kardam, *a.g.e.*, s. 31-36.

ateşlemeye çalıştı ve sol-sosyalist eğilimli “Çolpan” gazetesinin yazarları arasında görünür hâle geldi.

1918 yılında İslâm Komiserliği ve Stalin ile görüştü hatta Stalin’in finansörlüğünü yaptığı Osmanlıca “*Yeni Dünya*” gazetesini yayımladı. Daha öncede Bolşevikliği herkesçe malum olan Suphi, belki bunu daha da perçinlemek/resmîleştirmek namına Kazan’da Bolşevik Partisine intisap etti (1918, Mart). Bolşevik hükümetin bir memuru gibi, Osmanlı’nın, Müslüman kitlelerin arasına sızmaya önceden başlamıştı zaten. Yazılar kaleme aldığı, “*Yeni Dünya*” gazetesinde Osmanlı karşıtı bazı söylemler yayımlansa da Osmanlı’dan gelen tepkileri dindirmek adına “basın özerkliği” perdesi ile hadiseler kapatılır. Suphi, esas görev olarak Rusya’daki Türkler üzerinde hâkimiyet kurarak Bolşeviklerin safına katma düşüncesindeydi.⁴⁰⁸ Bolşeviklerin önde gelenleri, Rusya Türklerine, kendi aralarından ve Yahudi olanlara nazaran mesafeli durmuşlardı. Bu tavır anlaşılmaya başlayınca, Suphi’nin misyonu daha da önem kazanmaya başladı. Çalışmaları sonunda dinle çok da bağı olmayan komünizmden, Kırım Kurultayında bir “Müslüman Komünist” tipoloji çıkarmayı başarmıştı. Böylelikle Kızıldorduya Türklerin katılımını da sağlamış, bir taraftan da komünist düzenin harcını sağlam karmıştı. Suphi, bununla kalmayarak, ellerini Türkiye’ye uzatıp bazı muhbirlerle işini kolaylaştırmaya çalıştı. Daha önce de bahsi geçtiği gibi Millî Mücadele önderlerinin evvelinde Bolşevik harekete olumlu, zaman içinde de olumsuz yöne doğru evrilen meyilli bir yanı vardı.⁴⁰⁹ Bu konuda Mustafa Suphi’nin Mustafa Kemal’e yazdığı mektubun da önemi haizdi (15 Haziran 1920). Mustafa Kemal de bu mektuba bir cevapla mukabele etti (13 Eylül 1920).⁴¹⁰

Suphi’nin derdi, Anadolu hareketi ile bağlantı kurmaktı. Bunun sinyallerini Bakü’de toplanan “*Türkiye Komünist Partisi*’nin ilk kongresinde verdi. Salih Zeki, Hilmi Hakkı, Nureddin Bey’e kendileri adına hareket etme yetkisi verilmiş, bu yetkinin sahası da geniş tutulmuştu (Erzurum, Sivas, Ankara, Trabzon). Mustafa Kemal’in başlarda bu hadiselerle olumlu bir nazarı olsa da sonrasında bundan ricat etmişti. Bayur, Mustafa Suphi ve onun çevresinin Mustafa Kemal’in mektubunu yüzeysel olarak anladığı, onların Lenin’in düşüncelerine saplanıp kaldıkları görüşündeydi. Mektup, üstü kapalı Moskova’ya merbutiyeti reddediyor,

⁴⁰⁸ Bayur, *a.g.m.*, s. 590-593.

⁴⁰⁹ Bayur, *a.g.m.*, s. 595, 597, 602-603.

⁴¹⁰ Fethi Tevetoğlu, *Türkiye’de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler (1910-1960)*, 1.bs., Ankara, 1967, s. 221-224.

“bağımsızlığı” dillendiriyor, uluslar içinde ayrışmayı kabul etmiyor ve biteviye anlatıldığı gibi Mustafa Suphi ve şürekasının Ankara’ya davetinin olmadığı altını çiziyordu.⁴¹¹ Fakat Suphi, Türkiye Komünist Partisi’nin I. Kongresinde Türkiye için son kurtuluş yolunun “Bolşevizm” olduğunu dile getirdi ve bunu ülkeden gelen vakalara, taleplere bağladı. Sunulan kararlarda Anadolu hareketi destekleniyor; Türkiye yok sayılarak mukadderat Moskova’da sona eriyordu. Azerbaycan’da başa gelenler belliydi. Rus güdümündeki Neriman Nerimanof ile tezgâhlanan oyun, Anadolu’nun da başına gelebilirdi. Bu birleşimlerde Bayur’un dostu, Cevat Dursunoğlu da söz alır, hararetli konuşmalar yapar. Komünizmin rüzgârından o da etkilenmiş fakat uygulamada böyle olmadığını görerek Atatürkçü bir çizgide yoluna devam etmişti.⁴¹²

Rus görüşü; Batılı sosyalistlerin gözlerini boyamak adına, Türkiye ilişkilerinin geleceğini, Ermenilere gösterilecek müsamahaya -toprak verme- bağlamışlardı. Ancak bu görünüm zaman içinde değişecekti. İngiltere ile Bolşevik heyeti arasındaki ticari antlaşmalar için yapılan görüşmeler olumsuz sonuçlandı. Bu görüşmelerin temsilcisi olan Kamanef’e karşı beslenen olumsuz tutumun eseriymiş bu olaylar. 10 Ocak 1921’de kazanılan I. İnönü Savaşı’ı da Türkiye-Rus ilişkilerinin seyrini Türkiye’den yana değiştirdi. Savaşın kazanılması TBMM üzerindeki baskılamaları azalttı ve Batıların egemenlik kurma halkalarından birini kırdı.⁴¹³

1920’lerde İttihatçı kadroların içerisinde de kıpırdanmalar baş gösterdi. Bu evre; Talat, Enver, Cemal Paşaların Millî Mücadele içinde kendilerine bir yer belirleme, belki de gidişata el koyma -baş olma- şeklinde bazı emareler göstermişti. Cemal Paşa, Rusya ile beraber hareket ederek Hindistan’da yapılacak bir kalkışma için Afganistan’ın önemli bir muhit olduğu görüşündeydi. Fakat Ruslarla-Afgan Hükümeti arasında Kuşk ve Merv konusunda ihtilafa düşüyorlardı. Komünist propagandaların başında olan Abdürrab tavırları da hoş amedi karşılanmamış, ülkeden çıkarılmıştı. Abdürrab, I. Dünya Savaşı’nda Türk ordusunda görev almış, Mustafa Suphi tayfasıyla Afganistan’a gelmiş ve sonrasında bir süre de Ankara’da Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinde çalışmıştı. Bayur; Afganistan’da elçilik yaptığı yıllarda, Enver ve Cemal

---

⁴¹¹ Bayur, *a.g.m.*, s. 627, 623; Emel Akal’a göre de Mustafa Kemal’in verdiği cevap sarih bir rettir ama Kardam’a göre bu mektubu koşullu davetti. Çünkü her ne yapılacaksa Ankara hükümetinin bilgisi dâhilinde, bunun dışında bağımsız bir hareke izin verilmeyeceği konusu açıkça dile getirilmişti. (Kardam, *a.g.e.*, s. 321)

⁴¹² Bayur, *a.g.m.*, s. 625-628.

⁴¹³ Bayur, *a.g.m.*, s. 628-630.

Paşa'nın bu bölgeye çağırılmasını bizzat canlı şahitlerinden dinlemişti. Ankara'da büyükelçilik ve Afganistan'da dışişleri Bakanlığı yapmış olan Feyz Muhammed Han; Moskova'da, Enver Paşa'yı Afganistan'a davet ettiğini fakat Paşa'nın "Önce ülkemin ordusunu ıslah etmeliyim, sonra Afgan ordusuna yardımcı olabilirim" şeklinde cevap verdiğini Bayur'un elçiliği sırasında aktarmıştı.⁴¹⁴

Bütün bunlar düşünülür ve bazı hadiselerde yaşanırken Mustafa Suphi Anadolu'nun kapılarına dayandı ve soluğu Kars'ta aldı (28 Aralık 1920). İttihat ve Terakki kendi çalkantılarla boğuşurken -Paşaların egemenlik savaşları- Suphi, 16 kişilik bir grupla Sovyetlerin Ankara elçisi, yoldaşı Budu Medivani ile Anadolu'daydı. Mustafa Kemal'in mektubunda söylediklerine dikkat edilmesi gereken hususlara aykırı hareket eden ve münferit tavırlar takınan Suphi hakkındaki yargılar olumsuzla dönmüştü. Geldiği hafta içinde Moskova Büyükelçisi Ali Fuat Cebesoy ile görüştü. Hakkında oluşan su-i zanı kırmak adına, yapıcı ve munis bir duruş sergiledi. Yaptığı konuşmada; Anadolu hareketinin emperyalizme açık bir karşı koyma olduğunu dile getirmiş, Mustafa Kemal'in ilkelerini de göz önünde bulundurur bir tablo çizmişti. Ama samimiyetine çoktan gölge düşürmüştü.⁴¹⁵ Cebesoy, hakkında öncesinde malumat sahibi olduğu Suphi'yi bir de kendisinden dinlemek ister. Oluşan kanaatlerinde, komünizme gönül veren bu adamın muhteris, kurnaz bir yönü vardı. İttihat ve Terakki'nin başatlığının kırılması noktasında Mustafa Kemal ile müttefikti. Türkiye'de, Bolşevik liderlere olan özentisinden dolayı "komünist bir sima" olmaya da namzettti.⁴¹⁶ Suphi, Anadolu'ya yapılacak yardımlarda kendisinin aracı olacağı imajını vermişti, bu yetkilendirme de kendi kurgusuydu. Bir nevi köprü vazifesi görecek ve değer arz edecekti. Fakat Rusya'dan Enver Paşa'nın amcası Halil Kut'un vasıtasıyla yarım ton altının gelmesi, Suphi'nin iktidarını gölgeliyordu.⁴¹⁷

Suphi'nin Erzurum'a hareket edeceği duyulunca Kazım Karabekir, Mustafa Kemal ve Erzurum valisi Hamit Bey arasında sıkı bir telgraf trafiği başladı. Suphi, Erzurum'a varınca (22 Ocak) komünizmin propagandalarına devam etti; kendisini Erzurumlu olarak tanıtmaya kadar vardı iş. Halka Lenin'in selamını ilettiler ve

---

⁴¹⁴ Bayur, *a.g.m.*, s. 631-638; Bayur, *XX. Yüzyılda Türklüğün Tarih ve Acun Siyaseti Üzerindeki Etkileri*, s. 337-339. Ayrıca, ittihatçıların Anadolu hareketindeki etkileri için bkz. Erik Jan Zürcher, *Millî Mücadelede İttihatçılık*, Çev. Nüzhet Salihoglu, İletişim Yayınları, 10.bs., İstanbul, 2018, s. 109-177.

⁴¹⁵ Bayur, *a.g.m.*, s. 638-641.

⁴¹⁶ Ali Fuat Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, Temel Yayınları, İstanbul, 2017, s. 86-87.

⁴¹⁷ İnan, *a.g.e.*, s. 353.

Bolşevikliğin Türkiye'ye de uygun olduğunu dile getirdi.⁴¹⁸ Umduğunu bulması zordu. Erzurum halkı tarafından gönlünden geçtiği gibi karşılanmamıştı. Muhafaza-i Mukaddesat Cemiyeti'nin tahrikleri de tesirini göstermişti. Dönemin İçişleri Bakanı Adnan Adıvar'ın telgraflarına bakılırsa halkın sebatkâr tutumu sayesinde hadise büyümeden tedbirler alınmıştı. Niyeti Ankara olan Suphi, hadiselerin büyümesi üzerine yönünü Trabzon'a çevirmek zorunda kaldı. Burada karşılaştığı tabloda Erzurum'dan farksız değildi. Halkın ve Türk hükümetinin gösterdiği tavır Suphi'nin durumunu daha çok sıkıntıya sokmuş, tahayyülündeki Ankara'dan ziyade hadise hayat-memat meselesine dönüşmüştü. Sovyetlerin girişimleriyle, Bakü üzerinden Batum'a geçişinin sağlanması istedi. Kayıkçı Yahya'nın verdiği motorla -karısı ve 14 refiki- yola çıktı ve bu onun dünyadaki son yolcuğu oldu.⁴¹⁹ Mete Tunçay, Suphi'nin zihinsel yapısı pek bilinmese de Anadolu'ya gizli bir amaç doğrultusunda gelmemiş, bunu düşünen biri herhalde bunu on beş kişi ile yapamazdı, der. Ayrıca Sovyetler hakkında kanaatler değişmiş olsa da onun ölümüne sebep olmak, bu ilişkinin yapısını bozacağından göze alınamazdı. Ama sonraki gelişmeler, bu olayın seyrini farklılaştırmıştı.⁴²⁰

Bayur'un Dış İşleri'nde Siyasi Müdürlük yaptığı bir dönemde, bu bürodan da Suphi'nin ve çevresindekilerin öldürülmemesi yönünde bir telgraf çekilmişti. Esasında onu öldürmeye gerek yoktu. Çünkü Suphi'ye devlete gerek dahi kalmadan Türk halkı gereken cevabı vermişti. Suphi'nin katledilmesi içinde aklın işaret ettiği cihetle bu olayın İttihatçıların dümeninden başka bir şey olmadığıydı. İngilizlerin gidişiyle, Azerbaycan'da meydan İttihatçı kadrolara kalmıştı. Suphi, Türkistan'dan buraya gelince bu kadroları -Halil Kut, Küçük Talat- bertaraf etmişti. Fail Yahya Kaptan gibi görünse de fakat işin perde arkasında İttihatçılar vardı. Tatbikat durumu da olmadığı için mevzu böyle kapanmıştı, hükümetin de bir eli yoktu bu işte. Suphi, Bolşevik liderlerin piyonu olmaktan kurtulamamış; Anadolu'da bir lider olma hayali de onu yoldan çıkarmıştı.⁴²¹ Bu olaya İttihat Terakki'nin liderlerinden bazılarının da adı karışmış fakat ispatı teyide muhtaç olarak kalmıştı.⁴²²

---

⁴¹⁸ Aclan Sayılğan, *Türkiye'de Sol Hareketler (1871-1972)*, Hareket Yayınları, 2.bs., İstanbul 1972, s. 149.

⁴¹⁹ Bayur, *a.g.m.*, s. 588, 590, 642-652.

⁴²⁰ Mete Tunçay, *Türkiye Sol Akımlar I (1908-1925)*, BDS Yayınları, 2. bs., İstanbul, 2000, s. 102-103.

⁴²¹ Bayur, *a.g.m.*, s. 651; İnan, *a.g.e.*, s. 393.

⁴²² Sayılğan, *a.g.m.*, s. 151.

1971 yılında Milliyet gazetesinde “Sağdan Soldan Vuruşlar” köşesinde sağ ve solun maziden geleceğe dair fikirlerini bir yazı dizisiyle inceler. Yazıların ikisi Türkiye’deki komünist hareketin tarihsel gelişimi üzerine ve Mustafa Suphi’yi irdeleyen bir yazıydı. 1920’lerdeki Mustafa Suphi hadisesi bu vesile ile tekrar mercek altına alınır. Toker, Yaşar Kemal ile yaptığı bir uçak yolcuğunda Türkiye’de komünizmin kökenlerine ve gelişimine doğru hasbihâl ederler. Rus komünizminin, Türkiye’deki nasıllığı üzerine bu konuşmadan sonra, yazıya müstakil olarak devam edilir ve “Mustafa Kemal’in Suphi’yi aldattığı ve bunun acısı bugünkü Kemalistlerden alınmadır” şeklinde alt başlık olarak taşınır. Burada Mihri Belli’nin ve ilk komünistlerden Şefik Hüsnü Değmer’in görüşlerine müracaat edilerek bu kanaate varılır.⁴²³ İkincisi yine Mustafa Suphi ve komünizm üzerine bir değerlendirmedir. Sorun komünizmin Anadolu’da nasıl bir kimlikle teşekkül edeceği idi: Batılı mı, komünist mi? Mustafa Kemal bu gerçeği görmüş, o dönemin konjonktürüne göre “resmî”, “el altında olan” -Rusya’nın kontrolünü kabul etmeyen- siyasi bir yapı düşünmüş ve kurmuştu. Başında kendi arkadaşlarının olduğu teşekküller -Yeşil Ordu⁴²⁴- akliselimdi. Aslında bu tür komünist teşebbüsler, bir anlamda “komünist olmama”nın farklı bir usulüydü. Rusya’yı ürkütmeden ancak böyle manevralarla kontrol muhafaza edilebilirdi. Millî Mücadele’nin lojistik desteğe ihtiyacı vardı, bu durumda Suphi bu işin neresindeydi, aracı mıydı? Mustafa Kemal ve refiklerinin düşüncesinde, Bolşevikliğe karşı mesafeli, devlet kontrolünde olan bir düşünce vardı. Suphi’nin temizlenme hareketine bakılırsa onun varlığı bir özne olarak Bolşevik düşüncesinin Türkiye’deki tesiri konusunda tek seçenek değildi. Ya da bütün ümitler ona bağlanmamıştı. Suphi ölse de komünist düşünce neticede payidar kalacaktı.⁴²⁵Toker, Mustafa Kemal ve Anadolu hareketinin “Bolşevik hareketine çok da sıcak bakmadığını, pragmatik bir nazarın -yardımlar- belirleyici olduğu kanaatindeydi. Devlet büyük savaş içindeyken böyle bir inkılâp ne kadar doğru olurdu? Mustafa Suphi’nin Ankara’ya alınmayışı ve öldürülmesi de bu düşüncenin mahsulüydü. Bu hadise dönemine göre cesaretli bir davranıştı fakat göze alınmıştı.

---

⁴²³ Metin Toker, “Türkiye’yi Komünistleştirme Planı 1920’lere Dayanır”, *Milliyet*, No: 8445, 10 Mayıs 1971, s. 7. [Metin Toker, bu yazı dizisi sağ ve sol cenahın tarihsel panoromasıdır. Sol üzerine ilk yazı 9 Mayıs 1971, son yazı 23 Mayıs 1971 tarihli. Sağ üzerine ilk yazı da 24 Mayıs 1971, son yazı 8 Haziran 1971 yayımlanmıştır.]

⁴²⁴ Bayur’un bu yapılanmadaki bazı kişilere aşına olduğuna dair bkz. Adıvar, *a.g.e.*, s. 168.

⁴²⁵ Metin Toker, “M. Kemal, Ali Fuat Paşa’ya Yazıyordu: Türkiye’de Bolşeviklik Bilâkaydüştart Rus Tâbiyeti Demektir”, *Milliyet*, No: 8446, 11 Mayıs 1971, s. 5.

Yazının ucu Mustafa Kemal'e dokunduğu için Bayur, aynı gazetenin 12 Haziran tarihinde yayımlanan sayısında Metin Toker'e bir cevap verir. Türk Tarih Kurumu arşivindeki belgeler bu yazıların yayımlanması konusunda bazı sorunların çıktığı konusunda bize bilgi verir. Bayur, Şevket Aziz Kansu'ya -o vakitler Türk Tarih Kurumu Başkanı (1971)- ve Uluğ İğdemir'e Toker tarafından kaleme alınan yazının tehlikeleri hakkında bilgiler verir. Bu mevzu üzerine yazdığı düzeltme yazısını Milliyet'in Genel Yayın Müdürü Abdi İpekçiye yollar, iki defa da telefon ederek yayımlanması sözünü alır fakat yazının yayımlanması gecikir. Bayur, sabırsızlanır ve yazıyı dönem gazetelerinden *Son Havadis*'e yollar ve orada iki parça hâlinde tam metin olarak yayımlar (13, 14 Haziran). Bundan önce de *Milliyet* anons vererek yazıyı, 12 Haziran'da yayımlar. Bayur'un iddiasına göre yazının tamamı verilmemiş, bazı kısımlara rötuş yapılmış ve sansürlenmişti. Bu işte de Metin Toker'in parmağı vardır. Uluğ İğdemir'e yolladığı yazıda, bu tür iftiraların ileride daha büyük sıkıntılara yol açacağını söyler. Atatürk hakkında çıkan yazıların, kitapların takibi için Şevket Aziz Kansu'dan ricada bulunur. Bunun içinde yazılarından birer nüsha Türk Tarih Kurumunun arşivine, Atatürk ve Yeni Türkiye Araştırmaları Merkezinin dosyalarına konulmak üzere yollar.⁴²⁶

Bayur, Toker'in bu yazısında TBMM hükümeti ve Mustafa Kemal'i, Suphi cinayetinin faili olarak öne sürdüğüne kani olmuştu. İmanın dolaylı olması bile onun gözünden bu fecaatti. Devletin menfaatleri söz konusu olmuşsa bile bu cinayet hiçbir şekilde risk alınacak bir hareket değildi, zaten Suphi'nin Anadolu coğrafyasında bir ideolojik karşılığı da yoktu. O dönemde devletin üst kademelerinde görevli olanlar; Mustafa Kemal, Kazım Karabekir, Adnan Adıvar, Fevzi Çakmak böyle işin içinde yer alacak insanlar değillerdi. Üzerinde yüklü miktarda altında olduğu söylenen Suphi, yıldızının asla barışmadığı İttihatçıların entrikasına kurban gitmişti. Yani bu olayın ne Ankara ne de Mustafa Kemal'le bir ilişkisi yoktu.⁴²⁷ Yazı muhtemelen Şevket Süreyya Aydemir'in de dikkatini çekmiş olmalı ki o bu konuya katkı sağlayıcı fakat Bayur'a göre içinde çelişkiler barındıran bir yazı kaleme alır.⁴²⁸ Bayur, daha önce *Bellekten*'de yayımladığı makalesinden çok da farklı şeyler eklemeyi bu gazete yazısına. Bu

---

⁴²⁶ *Türk Tarih Kurumu Arşivi, ATAM/Dosya: 8, Belge: 2-1.* [Uluğ İğdemir'e 14 Haziran 1971 tarihli yazdığı yazı]; Aynı arşivin *ATAM/Dosya: 8, Belge: 3-1.* [Şevket Aziz Kansu'ya 15 Haziran 1971 tarihli yazdığı yazı]

⁴²⁷ Hikmet Bayur, "Mustafa Suphi Olayı...", *Milliyet*, No: 8477, 12 Haziran 1971; Hikmet Bayur, "Mustafa Suphi'nin Öldürülmesi Olayı" *Son Havadis*, 13 Haziran 1971; Hikmet Bayur, "Mustafa Suphi'nin Öldürülmesi Olayı", *Son Havadis*, 14 Haziran 1971.

⁴²⁸ Bayur, *a.g.m.*, s. 650-651.

öldürülme olayını, devlet ricalinin ve Paşa komutasının yapısına -özellikle Mustafa Kemal- “romantik” bir bakışla açıklık getirmesi, yıllar sonra bile koyu bir Kemalizm’in tesirinin ve bu ideolojiye toz kondurmamanın ürünü olarak da yorumlanabilirdi. Ama o dönemde Dış İşlerinde Siyasi İşler Müdürü olmasını ve bazı konulara olan yakınlığını da göz ardı etmemek gerekir.

Kardam, Bayur ve bu zaviyede söylenenlerin bir savunma mekanizması olduğu düşüncesindeydi. Suphi’den kurtuluş planı herkesçe malumdu fakat ne yazık ki bugüne kadar üzerindeki şüpheli perde aralanmış değildi. Kazım Karabekir, Vali ve Mustafa Kemal arasındaki telgraflara bakıldığında Mustafa Kemal işin cürmünü, Kazım Karabekir ve Vali Hamit üstüne boca etmişti. Öldürülmesinden sonraki gelişmelere bakılırsa Ankara, Sovyetler ve Bolşevikler konu üzerinde “agnostik” bir tavır sergileyerek işin içinden çıkma telaşındaydı. Suphi, gerek fikirleri ve gerek faaliyetleriyle Türkiye’de muhafazakâr/tutucu kanadın mümessilleri olan Rauf ve Refet Paşayı da rahatsız ediyordu, bu kesimin tasallutu altında daha çok kalıyordu.⁴²⁹

1920’lerde Türk hükümetinin başına bela olan diğer bir hadise de Mustafa Sagir olayıydı. Sagir, 1889’da Peşaver’de dünyaya geldi. 17 yaşında İngiltere’ye gönderildi ve buradaki muteber kolejlerde eğitim aldı. Buradaki eğitiminden sonra Londra’daki Hindistan Bakanlığı yeni görev yeri olarak belirlendi. Kraliyet ailesine “merbutiyet” yemini ettiğini düşünürsek buranın nam-ı hesabına çalışacağı belliydi. Kisvesi Arapça öğrenmek olan Hintli bir Müslüman gibi Mısır’a gitti İngilizler adına. Milliyetçilerin durumunu müşahede ederek İngiliz hükümetine malumatlar aktardı. Milliyetçi liderler ile de samimi ilişkiler kurdu. 1913’te bir casusluk faaliyeti içinde dünya turuna çıktı ve dünya coğrafyasını yakından tanıma imkânı buldu. Telakki edilen görev: Türkiye, İran, Afganistan dairesinde faaliyet göstermekti. Dünya Savaşı’nın patlak vermesi üzerine, Hindistan’a gönderildi.⁴³⁰ Kendisini Hintli bir hürriyetperver olarak pazarlayan Sagir, yönünü Avrupa’ya (Almanya, İspanya) çevirdi. 1920 yılında bir İngiliz gemisi, bundan sonra tarihin adını sıkça duyacağı Sagir’i İstanbul topraklarına getirdi. Bazı kaynaklar hangi ayda geldiği konusunda ittifak etmese de 1920’lerde İstanbul’da olduğu bilinmekteydi. Genç yaşlarında İngiliz İstihbarat teşkilatında hatırı sayılır bir mevkisi olan Yüzbaşı Jonn Bennet’in davetiyle geldi ve onun tarafından karşılandı. Mısır ve İsviçre’de iş ortaklıkları yaptıkları için

⁴²⁹ Kardam, *a.g.e.*, s. 373, 393.

⁴³⁰ Sabahattin Özel, *Casustur Casus: Mustafa Sagir ve Diğerleri*” Derlem Yayınları, İstanbul, 2009, s. 52-53.

birbirlerine aşinalıkları vardı. Bu tanışıklığın verdiği güven, onun İngiliz Büyükelçiliğinde misafir edilmesine ve Harington ile görüşmesine vesile oldu. İşinde uzman olan Sagir'in Türkiye'deki malumatçıları Polis Müdür Tahsin, Gazeteci Cavit (İleri gazetesi yazarı), İTC'nin özel güvenlik işlerinde hizmet veren İhsan'dı. Bu zevatlardan çok da emek vermeden İstanbul'da ahvalin ne durumda olduğunu öğrenecekti.⁴³¹

Sagir, uyanık adamdı. Geldiği İngiliz gemisinde Türkiye'ye dair malumat sahibi olmak adına kitaplar karıştırdı, İngiliz Gizli Servisi'nin hazırladığı raporları da okudu. İslâmi referansı kuvvetli olan, Hint Hilafet Komitesi Temsilcisi'nin münasip bir paye olacağı düşüncesindeydi. İstanbul'da da ahali arasına karışarak Hint Müslümanların ezilmişliğinden bahsetti ve onların temsilcisi olarak Türkiye'ye yardım etmek için geldiğini söyledi. Böyle güçlü vasıtanın ahali arasında makbul ve makul karşılanacağı bellidir, Sagir'de bunun farkındadır. Bütün oyununu bu kurallar üzerine inşa eder. Niyeti sadece İstanbul'u tanımak değil, Anadolu'da vuku bulan Millî Mücadele ile de bağlantı kurmaktı. Hintli Müslümanlardan para getirdiğini söyleyen bu adamın tavırları bazı şahısların dikkatini çekmiş ve onun hakkında müphem bir havadan ziyade olumsuz bir havanın da esmesine sebep olmuştu.⁴³² Kendisini öğrenci kisvesiyle tanıttığı Almanya ve Mısır tecrübesini kullanarak İstanbul'daki öğrenci gruplarının da arasına sızmış, Şehzadebaşı'nda dil dersleri de vermişti. Burada birçok öğrenci ile de bağı gelişmeye başlamıştı. Bunun yanı sıra bazı kişiler aracılığıyla - Albay İsmail Hakkı Bey'in oğlu Mesut Efendi- ordudaki subaylarla da tanışma fırsatı buldu. Çevresindeki halkaya tesir etmek adına, Hint milletinin kendine olan sempatisinden bahsediyor, babasının mazisinin II. Abdülhamit tarafından taltif edildiğine kadar getiriyordu. Kendisi de Hindistan'daki Müslümanların Sultan Vahdettin'e teveccühünü bildiren gizli bir mektup yazmıştı.⁴³³

Sagir'in İstanbul'daki keyfi kaçmaya başlayacaktı. Fransızlar hesabına da çalışmaya başlayan gazeteci ve MİM grubuyla da bağı olan Cavit, Türk-Hint Cemiyetinin yapacağı toplantıyı önceden haber almıştı. Bilgiyi Fransız makamlarına ilettili. General Pelle'ye ulaşan raporlar, Osmanlı Polis Müdürlüklerine sızmadan soruşturma başladı. İngilizlerin polis müdürü Tahsin Bey üzerindeki tahakkümü hesaba katılırsa hadise İngilizlerin kulağına gitmemeliydi. Diğer taraftan İstanbul'daki

---

⁴³¹ Özel, *a.g.e.*, s. 57-62.

⁴³² Murad Sertoğlu, *Mustafa Sagir*, Güven Yayınevi, İstanbul, 1955, s. 12, 17, 25.

⁴³³ Özel, *a.g.e.*, s. 99, 111, 117-118.

Merkez Komutanı Emin Paşa'ya da bilgi verilmişti. Fatih, Kızıtaşı'nda ikâmet eden Sagir'in, Anadolu ile haberleşmeleri, öğrenciler üzerindeki nüfuzu ve üzerinde ciddi miktarda para olduğu söylentisi ayyuka çıkmıştı. Delillerin bir araya gelmesiyle Sagir'in evine yapılacak baskın için harekete geçildi.⁴³⁴

Sagir, bütün kurnazlıklarına rağmen tutuklanmaktan kurtulamadı. Bir cemiyet yapılanması içinde olduklarını inkâr etti. Hadiseyi hoşuna gitmese de bu olayı bir "mağdur" edebiyatıyla muteberlik kazanma fırsat olarak da değerlendirmeye çalıştı. Bu işin içinde İngilizlerle bağı olan Hasan Tahsin'in, Cavit'in bulunması moralini bozmuştu. Sagir, bu işten kolayca sıyrılmak için İngiliz tebaası olduğunu haykırarak General Harrigton'un devreye sokarak paçasını kurtardı. Sonra bulunduğu yeri değiştirmek adına teşebbüsleri olsa da başarılı olmadı. Bu defa da Yunanlıların eline düştü. İngiliz tebaasından olması burada da önünü açtı, kurtultu ve yönünü artık Ankara'ya doğru çevirdi.⁴³⁵ Uğrak yerlerinden biri olan Kastamonu'da çıkan Vilayet gazetesinde kendisinden sitayişle bahsedildi. İslamcı dergilerden *Sebilürreşat* da onu İstanbul'dan tanıyor ve hareketine olumlu bir kanı besliyordu. Hatta onunla bir röportaj bile yapmıştı. İnebolu'dan Ankara'ya vasıl olan Sagir, devlet ricalinin önemli insanları (Kılıç Ali) tarafından karşılandı (6 Aralık 1920). Namı Ankara'ya kadar gelen Sagir, o dönemde İçişleri Bakanı olan Adnan Adıvar tarafından da görülmek istendi. Çünkü Adnan Bey de daha önce Hindistan'a gitmiş ve Hint Hilafet Komitesi üyelerini yakından tanımıştı. Sagir, Adnan Bey'in güvenini sağlamak adına onun aşına olduğu kişilerden de selam getirmişti. Mustafa Kemal de bu gelişten haberdar edilmiş, Sagir'in yapacağı yardımlar konusunda ona da bilgi verilmişti. Sonraki gün basılan gazetelerde (örneğin, Yenigün) bu geliş "Hintli Misafirimiz" diye verdi. Temsil ettiği davada muteber bir zat diye lanse edildi. Sagir'in Ankara'ya gelişini öğrenen milletvekilleri de onu ziyaret etmeye başladı.⁴³⁶

Matbuat hayatının önemli isimleriyle de -Yunus Nadi- yakından ilişki kurmaya başlayan Sagir Adnan Adıvar'a verdiği bir mektupla birden şimşekleri ve şüpheyi üstüne çekti. Bundan sonra yaptığı her hareket izlenecek, devletin eli onu üzerinde olacaktı. Sagir'le yüz yüze görüşme fırsatı bulan Mustafa Kemal, Yunus Nadi'ye onun hakkında düşüncelerini özetler: "O bir casustur". Zatında oluşan menfi havayı sezen Sagir, artık Ankara'nın ikliminin kendisine dar geldiğinin farkındaydı. Ankara'dan

---

⁴³⁴ Özel, *a.g.e.*, s. 127-130.

⁴³⁵ Sertoğlu, *a.g.e.*, s. 37-39, 49-57.

⁴³⁶ Özel, *a.g.e.*, s. 164-165, 177-181.

ayrılmaya karar verdi. Fakat bu o kadar basit değildi. Adnan Adıvar da yaptırdığı tahkikatlarda ve gizli yazışmalarından hareketle ona teşhisi koymuştur, o bir İngiliz casusuydu. Adnan Adıvar'ın “Neden Ankara'dasınız?” sorusuna cevap veremeyen Sagir, tutuklandı ve sorgulanmaya başlandı.⁴³⁷ Mahkeme salonunda her şeyi itiraf etti ve İngiliz devleti tarafından nasıl yetiştirildiği anlatır. Onların ekmeğini yedim, buradaki insanlara yaptıklarımı onarmak istese de bu nedamet duygusu onu kurtaramayacaktı. Sagir'in tutuklanmasından sonra ilk sorgusu Siyasi İşler Müdürü Hikmet Bey [Bayur] tarafından yapıldı. Bayur; Sagir hakkındaki yapılan tahkikatların onun itiraflarıyla örtüştüğünü söyler. Bu casusun hâli ortaya çıkmasını diye, her şey tezgâhlanmıştı. Hint komitesinin üyesi olması, bir müddet Agopyan Han'da tutulması -İngilizler tarafından- Ankara'ya yüklü para ile yardım için gelmesi hepsi bir oyundan ibaretti. Bayur'a göre daha öncesinde Afgan Emiri'nin öldürülmesinde parmağı olan Sagir'in mutlak hedefi Mustafa Kemal'di.⁴³⁸ Bu sorgulamaların ahirinde Sagir ve şürekası, maşaları Ankara İstiklal Mahkemesinin karşısında dikildi (1 Mayıs 1921). Halk, devlet ricali, asker ve bir de Türk muhibbi gazeteci Madam Gaulis hazır bulundu. Gaulis, bu yargılamada tuttuğu notları Londra'da yayım yapan, İslamic News gazetesi'nde yayımladı (9 Haziran 1921). Böylelikle İngilizler ve dünya kamuoyu bu davadan haberdar oldu. Sagir beş duruşmadan sonra son savunmasını yapmış, İstiklâl Mahkemesinin verdiği kararla (23 Mayıs 1921) Karaoğlan Çarşısı'nın başına kurulan sehpa idam edilmişti.⁴³⁹

2.3. Sevr'den Lozan'a

1920'li yıllar hercümerçti. Osmanlı Devleti üzerindeki madrabazlıklar hitam bulacak gibi de değildi. Barış antlaşmalarına herkesin mutmain olduğu bir şekil vermek de zordu. San Remo'da (İtalya) son bir çaba ile Osmanlı'ya dair fikirler sarih olarak beyan edildi. Paris'e davet edilen Tevfik Paşa, metni eline aldığı anda hezimetini yakından gördü. Reva görülen değil bağımsızlık, bir devlete hayat hakkı dahi tanımıyordu. Antlaşma bütün Osmanlı ricali ve ahali tarafından üzüntü ile karşılanmıştı. Devletin yaşamasına değil sadece “nefes” almasına izin veriliyordu. Yaptığı itirazlarla bu kasveti dağıtmaya çalışan Osmanlı Devleti, Yunan Ordusunun

---

⁴³⁷ Sertoğlu, *a.g.e.*, s. 63-73.

⁴³⁸ Berthe G. Gaulis, *Çankaya Akşamları*, s. 317-325.

⁴³⁹ Özel, *a.g.e.*, s. 215, 229, 392, 400.

ilerlemeye başlamasıyla, kendini elim bir hadisenin içinde bulacaktı. Bîçareliğin sembolü olan Sevr Antlaşması denen ferman okunmuştu. Osmanlı Devlet ricali bu antlaşmayı Paris’te imza etti ve kara bulutlar çöktü.⁴⁴⁰ BMM kara bulutları kaldırmak adına bu antlaşmaya imza atanları hain ilan etti ve güçlü kıyam ateşinin fitilini ateşledi. Türkleri, Anadolu’dan atma fikri bir daha can bulmuştu. Fakat bu defa karşısında çok da hesaplamadığı zorluklarla karşılaşacaktı. Sömürgeci kafanın, “yerli halkın” muhitini, kendi yeriymiş gibi sahiplenmesi eşine benzerine rastlanır bir olay değildi. Sevr, bu söylemin ta kendisiydi.⁴⁴¹

Mustafa Kemal’in uhdesinde⁴⁴², Yusuf Hikmet Bayur tarafından hazırlanan “*Türk Muahede-i Sulhiyyesi ve Mahiyet-i Hakikiyesi*”⁴⁴³ Sevr’i bir anlama ve anlamlandırma kılavuzu olarak yazıldı. Metin hali 48 sayfadır, bir de yanlış-doğru cetveli eklenmişti. Mete Tunçay; Millî Kütüphanede iki ayrı basımına rastlamıştı. Biri Trabzon Türk Matbaasında basılmış, 1948 A 1662 numarasına kayıtlı (48 sayfa), diğeri ise Ankara Vilayet Matbaasında basılmış, 1956 A 70 numarasına kayıtlıydı. İmzasız olarak basılan bu metnin çevrim yazısını Firdevs Altiner yapmış, Mete Tunçay da kısa bir girizgâh yazarak “Sévres’e Karşı Anadolu’nun Bir Yayını” başlığı ile yayımlamıştı.⁴⁴⁴

1336/1920 Vilayet Matbaasında basılan eserin TRT’de yayınlanan Nazmi Kal’ın sunduğu “*Atatürk’ten Anılar*” program dizisinin konuğu olan Bayur, bu metnin kendisi tarafından yazıldığını kabul eder.⁴⁴⁵ O vakitler Bayur’u komünist eğilimli bir şahsiyet tanımlayan Halide Edip’te bu metnin bizzat onun tarafından kaleme alındığının altını çizer.⁴⁴⁶ Bayur, metnin girişinde Wilson Prensipleri’nin nasıl bir tatbikle dünya coğrafyasındaki tesirine ve büyük devletlerin bu işi kendi menfaatlerine ne mikyasta etki ettiklerini ayan eder. Hadiselerin seyri elimizde silah varken farklı, sulh olduğu vakit farklı bir hâl almıştı. Her milletin kendi kaderini kendi tayin ilkesi yerle bir edilmiş, bu hak Müslümanlara reva görülmemişti. Bunun en büyük örneği de Fransızların Suriye’yi işgal etmesiydi. Sulh Muahedesi kisvesiyle sunulan ve içinde

⁴⁴⁰ Sina Akşin, *Kısa Türkiye Tarihi*, Türkiye İş Bankası Yayınları, 11. bs., İstanbul, 2007, s. 152-154.

⁴⁴¹ Akşin, *a.g.e.*, s. 154-155.

⁴⁴² Hilmi Kâmil Bayur, “Hikmet Bayur’un Yaşantısından Bazı Çizgiler”, *YHBA*, s. 40.

⁴⁴³ Bu eserin Millî Kütüphanedeki yer no: EHT 1978 A 135.

⁴⁴⁴ Mete Tunçay, “Sévres’e Karşı Anadolu’nun Bir Yayını: Türk Muahede-i Sulhiyyesi ve Mahiyet-i Hakikiyesi”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, XXXIV. cilt, Sayı 1-4, Ocak-Aralık, 1979, s. 111-146.

⁴⁴⁵ Bu söyleşinin bağlantısı için bkz. <https://youtu.be/fVcMOTQTZ1A>

⁴⁴⁶ Adıvar, *a.g.e.*, s. 167.

hayli ağır maddeler ihtiva eden bu antlaşma, bir aldatmaca ve alçaklıktan başka bir şey değildi.⁴⁴⁷ Bu bildirin yabancı devletlerin Osmanlı üzerindeki gizil fikirlerin idrak edilmesi bakımından kıymeti haizdi. Bu metnin o dönemde Bayur tarafından yazılması, onun siyasi işlerde donanımlı bir şahsiyet olduğunu ortaya koyar.

Sevr Antlaşması'nın piyonları Yunanistan ve Fransa'ydı. İngiltere ve İtalya'nın bu işteki kerameti açıktı. Yunanistan; Savaşa sonra dâhil olmuş ve büyük devletlerin lütfuna mazhar olmuştu. Bunun diyetini de onların selametine savaşıarak ödüyordu. Fransa'da kendi planları olsa dahi İngiltere'nin ve İtalya'nın hareket alanını genişletmek için hizmet ediyordu. Fransa'nın davası Almanya'ya çok nefes aldirmeden Almanya'yı tahakküm altında tutmaktı. Tabî ki bu konuda ipler İngiltere'nin elindeydi; İngiltere Fransa'ya karşı Almanya'nın varlığını muhafaza ediyordu. Fransa bu durumundan rahatsızdı. Fransız siyasal muhiti de Sevr'de değişiklik yapılmasından yanaydı. Lisanımünasiple söyledikleri şuydu: İzmir'in Yunan'da olması sakıncalıydı. Ona göre İzmir'de yerli bir hürriyet alanı açmak ve beynelmilel bir yapı ile denetimde tutarak Osmanlı'ya yeniden katılımını sağlamak yerinde bir tavrıdı. Böyle çözülmesi de diğer maddelerin Türklere kabul ettirilmesi noktasında bir hamleydi. Adana'daki karşı hareketlerin Suriye üzerindeki olumsuz etkilerini ortadan kaldırmak gerekti.⁴⁴⁸

Lloyd George, Fransa'nın bu tavrına karşı sert tutumunu değiştirmede. Doğu'da Fransa'nın Türklere meşgul olup, onları zayıf düşürmesi ve bunları yaparken de Almanya işlerine vakit bulamaması İngiltere'nin işine geldi. Sevr'in Fransa'nın lehine veya taleplerine dönük bazı yerlerinin revize fikrine sıcak bakılmadı. Büyük devletler gidişatı biraz daha Yunanistan'ın "saadeti" üzerine kurdu. Mustafa Kemal'in tutumunu da yakından takip eden devletler, Sevr'in yeniden tebdili için Paris'te bir araya geldi (25 Ocak1921). Bu sürece gelene kadar, Yunanistan'da Konstantin tahta geçmiş, Türkler-Bolşevikler arasındaki demiryolu ağı sağlanmış ve Birinci İnönü Savaşı zaferle sonuçlanmıştı. Türkiye'de Mustafa Kemal duruma hâkimdi ve Padişah ise sadece görüntüden ibaretti.⁴⁴⁹ Orta Doğu'nun merkezde tutulduğu yaklaşımlarda ise Sevr'i rafa kaldırmak yerine, bazı yerlerinde Türkleri "memnun edici" değişiklikler yapılarak yürürlüğe koyma telaşı bitmedi asla. Mustafa Kemal'in Bolşeviklerle bağından rahatsızlık varken, ona barış sunarak mağrurlanması da istenmiyordu.

⁴⁴⁷ Tuncay, *a.g.m.*, s. 113-115.

⁴⁴⁸ Bayur, *XX. Yüzyılda Türklüğün Tarih ve Acun Siyaseti Üzerindeki Etkileri*, s. 189-191.

⁴⁴⁹ Bayur, *XX. Yüzyılda Türklüğün Tarih ve Acun Siyaseti Üzerindeki Etkileri*, s. 191-194.

Kendilerini temiz çıkarmaya çalışırken Mustafa Kemal'in İzmir dışında Edirne, Trakya ve Boğazlar konusunda farklı düşünceleri olduğu yönünde bir kanaat vardı. Fransa üzerindeki yüklerden kurtulmak için Ankara Antlaşması'yla bu işi hitama erdirdi (20 Ekim 1921). Böylelikle büyük devletlerin menfaatlerini muhafaza etmek Yunan'a kalacaktı. İtalya'da bîtakat olduğundan payına düşene dünden razıydı. 21 Şubat 1921'de Londra'da tekrar toplantı yapıldı ve Türk Heyeti de davet edildi. İzmir ve Trakya'da ekseriyetle hangi ulusun varlık göstereceği konusu gündeme geldi ve inceleme yapılması talep edildi. Türkler bu durumu makul karşılarsa da Yunanlılar aynı kanıda olmadı.⁴⁵⁰

Bu toplantıda devletler kendi aralarında bazı antlaşmalar imzalarsa da BMM bunlara onay vermedi. Toplantının akabinde daha dönüş yolunda iken Yunan aldırısı başladı (23 Mart 1921). İngiliz güdümünde Anadolu'da bazı yerleri egemenliğine alan Yunanistan bu savaştan mağlup ayrılacaktı. Batı'daki Yunan tasallutu karşı hamlelerle kırıldı ve kesin bir zafer sağlandı. İngiltere'nin aklı boğazlardaydı. İstanbul'dan çıkılsa bile Çanakkale'nin güvenliği sağlandıktan sonra bu yapılmalıydı. Mareşal Wilson, İngiliz tutumunu belirsiz buldu. Mustafa Kemal'e Bolşeviklerin verdiklerinden daha fazlasının teklif edilmesi dahi düşünülmedi. İngiltere'nin hasmane nazarı İkinci İnönü Zaferi'ne rağmen değişmedi. İngiltere Misak-ı Milli'nin vazgeçilemez olduğunu idrak etmişti. Düşmanlık hâlen had safhadaydı. Lloyd George'un ve Dışişlerinin hususi ilgisiyle de büyüyen bu düşmanlık Hitler tehlikesi başlayınca teskin olacak ve hatta sulh isteğine dönecekti.⁴⁵¹ 10 Temmuz'da akıllanmayan Yunan birlikleri tekrar taarruza geçti. Türk ordusunun başında İsmet Paşa vardı. Bu defa durum iç acıcı bir şekilde ilerlemedi. Yunan gücü Afyon'dan başlayarak Eskişehir'e kadar uzandı, Türk ordusu Sakarya'nın gerisine çekilmek zorunda kaldı (25 Temmuz). Saldırı İngiltere tarafından sevinçle karşılandı. İngilizler bu zaferi Yunan siyasasını Sevr'in daha ötesinde taleplere meyledeceği şeklinde yorumladı. İngilizler bütün kabinesi ve nazırlarıyla istisnasız Greklerin yanındaydı. Koyu bir çıkar savaşının yaşandığı zamanda olası bir Yunan zaferi tamamen İngiltere'nin tarihsel menfaatlerine hizmet etmiş olacaktı.⁴⁵²

Türk ordusu gerilerken Vahidettin Dışişleri Bakanı İzzet Paşa vasıtasıyla İtalyanlarla bağlantı kurmaya çalıştı. İngiltere'nin derdi açıktı: Sevr'i ılımlı hâle

⁴⁵⁰ Bayur, *XX. Yüzyılda Türklüğün Tarih ve Acun Siyaseti Üzerindeki Etkileri*, s. 194-198.

⁴⁵¹ Bayur, *XX. Yüzyılda Türklüğün Tarih ve Acun Siyaseti Üzerindeki Etkileri*, s. 198-205, 208.

⁴⁵² Bayur, *XX. Yüzyılda Türklüğün Tarih ve Acun Siyaseti Üzerindeki Etkileri*, s. 218-220.

getirmek yerine Yunanlılar lehine çevirme derdindeydi. İzzet Paşa çoktan Mustafa Kemal'e muarız Padişahın yanında saf tuttu. 1922 yılının Ocak ayında Dışişleri Bakanı olarak Sadrazam Tevfik Paşa'ya sunduğu layiha bunu ispatlar nitelikteydi. Layihanın içeriği; Mütarekenin akabinde yaşananları ve bu konuda alınacak tedbirler, tavsiyelerdi. Layihanın yayımlanmasından önce Yunanlılar Ankara kapılarına kadar dayanmış fakat geri adım atmak zorunda kalmıştı. Yunan, kendini İngiliz'in çizdiği yazgıya teslim etmişse de istediği neticeleri alamamıştı. Mezkûr layiha böyle bir dönemde ve böyle bir tesirle kaleme alınmıştı. İzzet Paşa meseleyi derinlemesine bakmadan büyük devletlerle varılacak antlaşmalarda Misak-ı Millî'de ısrar edildiği takdirde bu durumun bir handikap oluşturacağı görüşündeydi.⁴⁵³ Bayur, bu metni hazırlık aşamasında olan bir kitap için hazine-i evrakta araştırmalar yaparken bulmuştu. Ona göre bu sadece İzzet Paşa'nın değil, batmakta olan bir rejimin, yani saltanat rejiminin efkârıydı. Bundan dolayı üzerindeki imzadan bir dönemin mümessili olan zihni yapının kâğıda dökülmüş hâliydı. Bir metin o döneme ait iklimi ancak böyle özetleyebilirdi. Bayur'a göre Türklüğü yok sayan bu metin, onun muteber olmasına ve kendi menfaatlerini gözetmesine de sıcak bakmamaktaydı. Daha çok hakkı olanları "yalvarıcı" bir pozisyondan elde etmesi reva görülmekteydi. Millî hareketi de küçümseyen bir tutumla yazılan bu metin, yabancı devletler tarafından bile takdire şayan görüle bile İstanbul hükümetince görmezden gelinmişti. Ayrıca mütarekeden sonra gelişen Türk düşmanlığını da büyük devletlerin ihtiraslarından ziyade muhalif hareketlerin varlığına bağlamaktaydı. Osmanlı bürokratinin da devletin durumunu yabancılardan daha fazla "umutsuz" ve "hakir" görmeleri de üzerine düşünülmesi bir konuydu. Osmanlı Devleti'nin düşmanları ne zaman uygun görürse barış yapılabilirdi. Eğer bu derhal sağlanacaksa Sevr'deki değişiklikler faydamızıydı ve nimetti bizim için. Bu layiha Padişahlık makamını takdis ederken milleti geri planda tutmuştu. Mustafa Kemal, milleti hiçe sayan bu köhne zihniyetin karşısında yer almış ve millete güvenmeyi daha efdal saymıştı.⁴⁵⁴ Bayur, şerhler de yazarak bu layihanın o dönemde neye tekabül ettiğini açıklamaya çalışmıştı. Metin muhteva olarak detaylı bir incelemeye tabi tutulduğunda Osmanlı üzerinde planları olan büyük devletlere şeksiz süphesiz bir "teslimiyet"i işaret etmişti. Misak-ı Millî ve BMM'ye olan tutumuna

---

⁴⁵³ Bayur, *XX. Yüzyılda Türklüğün Tarih ve Acun Siyasası Üzerindeki Etkileri*, s. 220-221; Hikmet Bayur, "Son Osmanlı Hariciye Nazırının Bir Layihası" *Bellekten*, I. cilt, Sayı 2, 1937, s. 449-451.

⁴⁵⁴ Hikmet Bayur, "Son Osmanlı Hariciye Nazırının Bir Layihası", s. 452-456.

bakılırsa, padişahın selameti daha üstün tutulmuş; Sevr'e denk, belki de üstün sayılabilecek bir tavır sergilenmişti.

1922 yılında Avrupa'da Türkiye'yi de yakından alakadar edecek bir konferansın düzenleneceği havadisleri dünya kamuoyunda yer bulmuştu. Sakarya Savaş'ında (1921) ağzının payını alan Yunanlılar, ellerinde çok bir seçenek kalmadığı için üç mevzu üzerine yoğunlaşmıştı. İngiltere'nin de ekonomik koşulları ağır olduğundan Yunan'a yardım konusu gündeme gelse dahi bir yardımın yapılamayacağı açıktı. Yunanlılar, işlerini yoluna koymak adına Anadolu ve Trakya'da maliki oldukları yerler üzerinde yönetim ağırları ile vergilendirme yaparak ordunun ihtiyaçlarını giderme planları yapmaktaydı. Anadolu üstündeki muhtemel gaye; Sevr konusunda ifrata gitmeden, Misak-ı Milli'yi de dengeleyen bir antlaşmayı, Padişah'ında icazetinden geçirerek Anadolu'ya dayatmaktı. Kuramsal aşamada kalan bu fikirler akıldayken Yusuf Kemal Tengirşenk ve Fransız Diplomat Henry Franklin Bouillon ile Ankara'da imza edilen bir antlaşma olayların rengini değiştirdi.⁴⁵⁵

İngiltere bu durumu 1915'te akdedilen antlaşmaya aykırı buldu. Mevcut teşebbüs büyük devletlerarasında muvazeneyi bozacak bir çatlaktı çünkü. Fransa'nın sulh antlaşması değil de "yerel" bir antlaşma olarak telakki ettiği durum, İngiltere'nin işini Doğu'da daha zora sokacaktı. İngiltere bir barış antlaşması peşinden koşarken Mustafa Kemal Meclis'te Türklerin "bağımsızlık" fikrinden asla ve kat'a vazgeçmeyeceğinin altını çizdi. Bu mesaj sarihti; Mustafa Kemal, büyük devletlerin akıllarında olan fakat kâğıda "ılımlı" şekilde dökemedikleri antlaşmaların bu beyanı ile önünü tıkadı. İngiliz siyaseti ekonomik çıkarlarını koruyan -kapitülasyonlar-BMM'ye karşı Padişah'ı yanına alan bir tutumla antlaşmaya varmaya çalışıyordu. Öyle ki bu antlaşma büyük devletlerin saadetini bozmadan, bir işbirliği içinde yapılması için çaba sarf ediyordu.⁴⁵⁶ Tengirşenk, bu politik havanın estiği günlerde gelişmeleri yakından izlemek ve fikir edinmek adına Meclis kararıyla kararıyla Avrupa'ya gönderildi. BMM'nin dördüncü toplantısında (şubatta) bu gidişin "millî davanın" haklılığını dünyaya anlatmak için bir fırsat olduğunu dile getirdi. Meclisteki güruhun da (ikinci grup) desteğiyle 180 oyla bu seyahatin yapılmasına karar verildi. Tengirşenk, Hukuk Müşaviri Münir Bey [Ertegün], Siyasi İşler Müdürü Hikmet Bey [Bayur], Özel Kalem Müdürü Vekili Ferit Bey ve iki kâtip eşliğinde Ankara'ya doğru

⁴⁵⁵ Hikmet Bayur, "TBMM Hükümeti Umur-ı Hariciye Vekili Yusuf Kemal Tengirşenk'in 1922 Martında Yaptığı Avrupa Gezisiyle İlgili Anılar", *Bellekten*, XL. cilt, Sayı 160, 1976, s. 619-620.

⁴⁵⁶ Bayur, *a.g.m.*, s. 621-623.

yola çıktı. Fakat güzergâh konusunda Mustafa Kemal ile aralarında ihtilaf oldu. Bu tereddütleri sezen Tengirşenk, İstanbul'a uğramak -Mustafa Kemal, Beyrut üzerine gitmesi taraftarı- fikrinin Padişah ile yapılacak bir antlaşmayla denk tutulmasının şüphesinin endişe vermemesi gerektiğini, her daim Mustafa Kemal'in emirlerine kati suretle bağlı kalacağına riayet etme sözü, Mustafa Kemal tarafından olumlu karşılandı.⁴⁵⁷

Yolcular arasında bulunan Hikmet Bey, bu geziyi daha sonraki yıllarda uzunca bir makale ile anlatır (*Belleten*, Sayı 160). Mezkûr makalede, bu gezi ekibinin içinde olmasına rağmen Tengirşenk'in anılarında bu olayı anlatırken kendisini anmamasını ince bir sitemle dile getirir.⁴⁵⁸ Bayur'un muhtemelen beklentisi farklı olmalıydı. Çünkü Tengirşenk anılarında bu olayı anlatırken Bayur'un ismini üç yerde anar.⁴⁵⁹ Bu yolculuğun serüvenini biraz da Bayur'dan dinleyelim: "İstanbul üzerinden izlenen güzergâh bir nimet bilindi, konaklama yerlerinde halka içe içe olup "millî dava" anlatıldı. Ankara-Ayaş-Beypazarı-Nallıhan-Geyve-İzmir hattını izleyen geziye Batı Cephesi Harekât Şubesi Müdürü Tevfik Bıyıklıoğlu da katıldı. Geyve'ye kadar yaylı arabalarla, İzmit'e kadar atlarla gidildi. Yollar o kadar zorluydu ki arabanın dengesini vücudumuzun sağ sola hareketleriyle sağlıyorduk. Sekiz günde İzmit'e vardık. Burada halkın fikirleri ve görüşlerini dinledik. Konuk olduğumuz evde, bölgenin ileri gelen insanları bizleri ziyarete geldi. Bu İngiliz güdümünde gerçekleşen Yunan mezaliminden bahsettiler. Demiryoluyla İstanbul'a geçilecekti. Fakat İngilizler halkın bize olan teveccühünden çekindikleri için bizi hususi bir trenle İstanbul'a gönderdiler (15 Şubat)."⁴⁶⁰ Bayur'un geçtiği topraklardaki gözlemleri hem sosyolojik hem de psikolojik cihetiyle önemliydi. Millî davayı, beynelmilel mecraaya açıklamak için yola çıkan bir avuç vatansever insanın, bu yolda halkın ahvaline dair nabız yoklayarak davalarının haklılığı konusunda mutlak bir cesaret verdiği bir gerçektir. Anadolu'daki

---

⁴⁵⁷ Yusuf Kemal Tengirşenk, *Vatan Hizmetinde*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981, s. 239-241.

⁴⁵⁸ Bayur, *a.g.m.*, s. 619; Bayur'un bu serzenişinden sonra kitabın 1967'deki baskısına müracaat ettim. Tengirşenk, bu baskıda Avrupa'ya gidişini 254-279 sayfa aralığında anlatır. 1981 baskısı arasında bu anlatım 239-264 aralığındadır. İki metni karşılaştırıldığında tek satır bile farklı bir anlatım göze çarpmaz. 1967 yılındaki baskıda Bayur'un ismi 255, 261, 272 sayfalarında zikredilir. Bayur'un makalesinde bu seyahatin 254-289 aralığında anlatıldığını dile getirir. Seyahatin anlatımı 279 ile son bulur, sonraki sayfalarda başka bir konuya geçilir. Bayur, bu makaleyi yayımladığında (1976) seksen beş yaşında olduğu ve makalenin hacmi (50 sayfa) düşünülürse, böyle bir hata -neredeyse ekseriyetini hatırladığı bir seyahatte- hoş görülebilir. Bayur'un bu geziyi daha önce kayıt altına alıp sonra yayımladığı da başka bir ihtimaldir.

⁴⁵⁹ Tengirşenk, *a.g.e.*, s. 241, 246, 256.

⁴⁶⁰ Bayur, *a.g.m.*, s. 626.

mücadelenin ete kemiğe bürünmesinde bu gezinin gözle görünür tesiri de asla unutulmamalıydı.

İstanbul Haydarpaşa Garında Tıbbiyeliler tarafından karşılanan heyet, Tıbbiye Mektebinde hasbihal etti ve hediyeleşti. Sadrazam Tevfik Paşa'nın Ayazpaşa'daki evine giden ve orada BMM'nin görüşmesine çok da sıcak bakmadığı Dışişleri Bakanı Ahmet İzzet Paşa karşılaştı.⁴⁶¹ Avrupa'ya geçerken BMM'nin ortaya koyduğu iradeye İstanbul hükümetinin de sahip çıkmasının memleketin atisi için efdal olduğu dile getirildi. Tevfik ve İzzet Paşalarda olumlu yönde cevap aldı. İstanbul'a geliş sebebini de bu taleple gerekçelendirdi.⁴⁶² Tevfik Paşa'nın "Padişahla görüşecek misiniz?" sualine de "evet" yanıtını verdi. Paris'e gitmeye hazırlanan Tengirşenk, Akil Muhtar'ın [Özden] evinde kaldı; kendisini ziyarete gelenlerle görüştü. İstanbul Basın Cemiyeti de kendisini öğle yemeğine davet ederek bu ziyaretten duydukları memnuniyeti dile getirdi. Cemiyetin millî davaya olan sempatik tavrı da dikkat çekiciydi. Ahmet İzzet Paşa, bir akşam Padişah'ın kendisini beklediğini söyledi; Padişah, Ankara iradesinin tanınmasına "sessiz" kaldı. Tengirşenk, Padişah'ın bu tutumunu tenkit ederek İzzet Paşa'ya yakındı.⁴⁶³ Tengirşenk'in, anılarına almadığı fakat Münir Ertegün ve Hikmet Bayur ile paylaştığı bazı bilgileri, Bayur'un makalesinden öğreniriz. Anlatıya göre Halifelik makamı tanınmış ama saltanat makamının durumu "müphem"di.-yani kaldırılabilirdi-. Bayur'a göre kaldırılacağına dair bir emareydi bu. Vahidettin, işi Yunanlıların gidişine bağlayarak General Pellé'nin mutedil hareket edilmesi gerektiği konusundaki tavsiyesini ilettili Tengirşenk'e. Padişah'ın, memleketin geleceğini büyük devletlerin ağzından çıkacak sözlere bağladığı düşünülürse muhatap olarak Ankara'yı tanımaması daha iyi anlaşılabilirdi. Padişah'ın Tengirşenk'i resmî düzeyde değil bir şahıs gibi karşılaması, karşı tarafın meramını dinlemeden konuyu halifeliğe getirmesi, kendi hakikatine olan

---

⁴⁶¹ Bayur, bu anlatımın Sadrazam Tevfik Paşa'nın, İngiliz Yüksek Komiseriyle -Sir Horace Rumbold-konuştukları, rapor ettiklerine bakılırsa tutarsız olduğunu söyler. Yusuf Kemal Bey'in anlatımının tam aksine, Tevfik Paşa, Yusuf Kemal Bey'in Padişah tarafından kabulü için İzzet Paşa ile geldiğini ifade eder. Yusuf Kemal Bey'e Padişah'ın kendisi Ankara'nın Hariciye Vekili olarak değil, herhangi biri sıfatıyla kabul edileceğini söyler. Bu da Kemal Bey tarafından kabul edilir. Bayur'a Sadrazamın bu beyanları Ankara tarafından ikna edici bir mahiyette olsaydı, Kemal Bey'in sonu İstiklâl Mahkemesi olabilirdi. Sadrazamın diğer anlatımları da Kemal Bey'in beyanıyla uyumamaktadır. (Bayur, *a.g.m.*, s. 648-649)

⁴⁶² Tengirşenk, *a.g.e.*, s. 241; Bayur, Tengirşenk'in anılarında bahsetmediği fakat bu talebin paşalar tarafından önce olumlu karşılanırsa da sonrasında yetkilerinin olmadıklarını, bu yetkinin Padişah'a ait olduğunu dile getirdiklerini kendisine ve Münir Ertegün'e söylediğini dile getirir. (Bayur, *a.g.m.*, s. 627).

⁴⁶³ Tengirşenk, *a.g.e.*, s. 242-243.

bağlılığının ve Ankara'yı yok saymanın bir deliliydi.⁴⁶⁴ BMM'de Padişah'ın bu tavrı sert tartışmalara neden oldu; Tengirşenk, mücrim ilan edildi, Padişah'a haddini bildirmemesi, neden İstanbul güzergâhını kullandığı, neden Padişah ile görüştüğü sualler arasındaydı. Vekillerden İsmail Soysallı Bey'in Tengirşenk'e destek olarak onun bir çıkmaza girdiğini söyleyerek durumu teskin etme gayreti pek de işe yaramadı. Fakat onun vazgeçmesi de yaşanacak karmaşanın harlanmasına da neden olabilirdi. Mustafa Kemal, oluşan bu ortamı; Halife ile görüşmesi bilgimiz dâhilindedir ama bu niyet karşı tarafça kötüye kullanılmıştır, şeklinde özetlemişti.⁴⁶⁵

Bayur'a göre Tengirşenk'in Padişah'tan icazetli olarak gelmek istemesi, temsil bakımından her iki yerinde icazetini alarak "yek" bir güçle bu geziye çıkmaktı. Bu gezinin yoldaşlarından biri olan Bayur, o dönem havasındaki kokuyu şöyle hülasa eder: "İstanbul hükümetinin ve zaviyesinin Ankara'nın kurtuluş hareketine olumlu baksa da Yunan gücünün tam kırılmadığı sürece, akıbetin seyri konusunda umutsuzdu, Anadolu'nun gücü, dış mihrakların desteği sürdüğü sürece Yunanlıların galip ve İngilizlerin her daim onları destelemesi durumunda mağlup tarafından olacağı kanaatindedir". Yine Bayur'un İstanbul'daki hususi görüşmelerinden edindiği izlenime göre Padişah ve İngiliz düşleri örtüşmekteydi. İstanbul'daki hükümet halkasındaki birçok insanın da nazarı bu yöndeydi.⁴⁶⁶

Bayur, Münir Bey ile değerlendirmeler yapmıştı. Olumsuz bir tablonun olduğunun farkındaydı. Ama bu olumsuzluklar Tengirşenk'e aksederse düşünce kimyasının bozularak onu yanlış kararlar almaya sevk edeceğini düşünerek üzerinde fazla durmadılar. BMM'de bazı tartışmalar olsa da konu ile ilgili, bu durumun Tengirşenk'in kulağına gitmemesine dikkat edildi. Fransız General Pellé, Tengirşenk'i ziyareti esnasında, İstanbul hükümetinin de benzer bir seyahati Ahmet İzzet vasıtasıyla yapacağını söyledi. Bu olayın üzerine düşen Tengirşenk, bu kararı kimin verdiği konusunda emin olmak için sadrazam ve Pellé arasındaki söylem farkı arasında kaldı. Kimin doğru söylediği de aşikâr değildi.⁴⁶⁷ Bir de Padişah'ın, Tengirşenk'in çantasındaki evrakları çaldırarak kopyalatması ve bunları İngilizlere teslim etmesi de hadisenin başka bir yönüydü.⁴⁶⁸ Tengirşenk, Ahmet İzzet'in gidişini duyunca, iki

---

⁴⁶⁴ Bayur, *a.g.m.*, s. 628-629.

⁴⁶⁵ Bayur, *a.g.m.*, s. 643-644.

⁴⁶⁶ Bayur, *a.g.m.*, s. 635-636.

⁴⁶⁷ Bayur, *a.g.m.*, s. 630-631.

⁴⁶⁸ Bu konuda detaylı bilgi için bkz. Salâhi Sonyel, "Son Osmanlı Padişahı Vahidettin ve İngilizler", *Bellekten*, CXXXIX. cilt, Sayı 154, 1975, s. 257-264; Bayur, *a.g.m.*, s. 617-619.

hükümet arasında yakınlaşma olarak görülebilecek bir mektup yazdı (1 Mart).⁴⁶⁹ İzzet Paşa ve Tengirşenk Paris'in yolunu tuttu. Fransa hükümeti İngilizler'in Ankara üzerindeki tesiri tenkidinden kaçındıkları için, onun Paris'te oturmasını istemezler, Franklin Bouillion'u Tengirşenk'i karşılamaya göndermesinin de alameti farikası buydu. O sırada dışişlerinin bazı işlerine bakan Nihat Reşat Bey [Belger] ile buluştu ve Fransa'nın eski başbakanı M. Briyanla görüştü ve bazı siyasi tüyolar almaya çalıştı. Fransız basınında da millî harekete olumlu bakan bazı gazeteciler vardı. Tengirşenk, Nihat Belger ile birlikte Münir ve Hikmet Beyi de yanına alarak Londra'ya doğru yola çıktı. Vardıklarında bir İngiliz gazetesi bu ziyareti değerlendirmek adına Tengirşenk ile bir mülakat yaptı ve yayımladı. Tengirşenk, bu gelişin maksadını dünyada olup bitenlerden Ankara'yı haberdar etmek ve bizim görüşlerimizi de dünyaya aktarmak olarak açıkladı.⁴⁷⁰

Londra'da Lord Curzon ile görüştü. Ama onun müstehzi tavrına mukabele etmeye çalışan Tengirşenk, Misakı Millî'nin çığnenmez kırmızı çizgileri olduğunu dile getirdi. Curzon, Ankara'nın Bolşeviklerle olan bağlarından bahis açar ve onların yaptığı para, silah yardımından haberi olduklarını dile getirir. Bu minvalde gelişen yakınlaşmada İngiltere ile yakınlık kurmak ne kadar doğru, demeye getirir. Tengirşenk, Bolşevik yakınlaşmasının izahını yapmışsa da anılarında bundan detaylı bir şekilde bahsetmemiştir. Curzon, Ankara'ya antlaşmaya varmak için müspet bir eğilim varlığını söylese de Sovyet yakınlaşmasına tedirgin edici olarak bakıldığının altını çizdi. "Savaştan bıktık, biz de barıştan yanayız ama aldığınız desteği bize karşı kullanırsanız hadise kötüye gider", diyerek açık tehdit de bulunur. İngiltere'ye karşı kötü bir amacın olmadığına da taahhüt edilmesini istedi. Tengirşenk, "karşı koymalarımız bizleri yok etmek isteyenlerdir, kendimizi savunmak doğal hakkımız, hukuki ve meşru bir zemini de var bu işin" diyerek mukabele de bulunur. Sözlerin mahiyeti, Curzon tarafından tehdit olarak algılandı. Fakat Ankara'nın aklından böyle bir düşünce geçmemekteydi. Görüşmenin kökeni, Ankara'nın saldırmazlık ilkesini temin etmesi, buna mukabil İngiltere'nin de üzerine düşeni yapacağı -çıkarlarını gözeterek- şeklindeydi.⁴⁷¹

---

⁴⁶⁹ Bayur'a göre bu olay BMM'de büyük bir tepki ile karşılanır. Mustafa Kemal'in kaleminden çıkan bir yazı, Tengirşenk'in kendi adına yayımlaması için kendisine gönderilir. (Bayur, *a.g.m.*, s. 632-633).

⁴⁷⁰ Tengirşenk, *a.g.e.*, s. 245-247.

⁴⁷¹ Tengirşenk, *a.g.e.*, s. 248-253.

Curzon ile görüşmesinden⁴⁷² sonra bir zamanlar Ankara'dan tanışık olduğu maruf İngiliz tarihçi Arnold Toynbee (ö. 1975) ile evinde görüşme fırsatı bulmuştu. Evin ilginç misafiri, Arap Yarımadası'nda isyan hareketlerinin körükleyicisi olan Thomas Lawrence'di. O günlerde dillerde dolaşan bir "Arap birliği" düşüncesi vardı. Çünkü onun icraatları; diğerlerinde -Kürdistan kurmak- muvaffak olmasa da ayrılıkçı hareketleri mayalamakta büyük çabalar sarf etmiş, bunun meyvelerini de toplamıştı. Lawrence, lafı 1915'teki Ermeni olaylarına getirdi ve ekledi "biz Irak'taki sayıları çok olmasa da Ermenilere gidin" dedik, gittiler. Eğer aksi bir davranışta bulunsalardı biz de sizin gibi harekete mecbur kalacaktık, der. Lawrence'in tezine göre toprak üzerinde insanlar bir milletten ibaretti. Başka bir millet onun topraklarındaki yaşamına iştirak ederse şayet, üst kimliğin meşruiyetini makul karşılar, zaten aksi takdirde beraber yaşamak imkânsızdı.⁴⁷³

Ahmet İzzet Paşa da bu arada boş durmadı. Önde gelen devlet adamlarıyla görüşmeler yaptı. Lord Curzon ile belli tarihlerde bir araya geldi (9-16-19 Mart, 1922). İngiliz belgelerinde yaptığı ilk görüşmenin kaydına rastlanamamıştı. Bayur, bu gizliliği; yapılacak bir antlaşmaya Ankara hükümeti olur ya sıcak bakmazsa Curzon-İzzet Paşa'nın işbirliği ile Ankara'yı zorlayacak bir tutumun, büyük devletlerin bunda oynayacağı rolün şablonu çizilmesi yönünde yorumlar. Curzon'un görüşmede Padişah'ın barış konusundaki düşüncelerini İzzet Paşa vasıtasıyla öğrendiği açık bir cihetti. İzzet Paşa'nın bu geziye ait dosyalarından -iki dosya- ilk görüşmeye dair bir yazışma ya da belge çıkmamıştı. Bazı görüşmeler İstanbul'daki millî davayı takip eden ve gönül verenler tarafından Ankara Dışişleri Bakanlığına gönderilmişti. Asılları da hâlen bakanlık arşivinde mevcuttu. Bunlara göre "Hıristiyan ve ekalliyetler sorunu", "boğazların tarafsızlığı" İngiltere'nin temel gündemiydi. Bazı şeyler hafifletilse bile -Kapitülasyonlar- Yunanlıların İzmir'den çıkışı, Osmanlı'nın barışa destek vermesi, Yunan'ın İzmir'i terkenden sonra kendilerinin -İngiltere- münasip gördüğü şekilde tertip edilmesi şartına bağlanmıştı.⁴⁷⁴

Ankara Dışişleri Heyeti, 22 Mart'ta Paris'e gelmişti. Yine karşısında Fransa devlet ricalinden Franklin Bouillon vardı. Tengirşenk'in bu defa Paris'te kalmasına icazet verildi. Daha önceki İzzet Paşa ile görüştürülme planı burada da devreye

⁴⁷² Tengirşenk'in kitabında tek bir görüşme şeklinde verilir. Ama Curzon'la iki defa görüşülmüştür (16-18 Mart, 1922). (Bayur, *a.g.m.*, s. 658).

⁴⁷³ Tengirşenk, *a.g.e.*, s. 254-255.

⁴⁷⁴ Bayur, *a.g.m.*, s. 659-661.

sokuldu. Hatta Fransa tarafından resmî bir rapor, böyle görüşmenin -yapılmadığı hâlde- İngiltere’de yapıldığını yazar. 22’inde Dışişleri Bakanları; Lord Curzon, Raymond Poincaré, M. Sanzer Paris’te bir araya geldi. Konuşulanlar Ankara hükümeti tarafından çok makbul karşılanacak şeyler değildi. Çıkan kararlardan memnun olmayan Tengirşenk, arkadaşlarının fikrini alsa da son karar mercii olarak Fransa’dan ayrılmaya karar verdi. Tebliğ edilen şeyler, Yunanlılarla derhal mütareke, kendi ordusunun denetimini başka ülkelere teslim edin dayatmalardı. Tengirşenk, Fransa’dan ayrılmasının haklılığını bu kararlarla gerekçelendirdi.⁴⁷⁵

Tengirşenk’in Paris’i terk etmesinden sonra Siyasi İşler Müdürü Bayur, bir gün sonra mevzu olan resmî metinleri almış; Sofya’da heyetin diğer üyeleri bir araya gelmişti. Bulgar Meclisi üyesi Şakir Beyi’n evinde misafirlikten sonra İnebolu’ya doğru yola çıkıldı. Kastamonu’ya vasil olundu. Tengirşenk, burada 6 Mart’ta meclis oturumunda hakkında yöneltilen ağır tenkitleri öğrendi. Ve Ankara’ya vardıklarında görevden istifa edeceğini Bayur ve Erteğün’e söyledi. Sonrasında büyük devletlerinde öncülük ettiği barışın umdeleri belli oldu. 22 Mart’ta Tengirşenk Meclis’te, yaptığı Avrupa gezisiyle ilgili bir izahat verdi. Misakı Millî’yi dünya kamuoyuna duyurduğundan bahsetti. Meclis’in onun hakkındaki düşünceleri koyu bir tenkit içerse de bu o gelmeden önce teskin edilmişti. Ankara’ya gelindikten sonra, İstanbul’da İngilizler tarafından hazırlanan hususi bir trenle yolculuk eden -halkın teveccühü kırılmak istenmiştir- Ankara heyetinin bu yolculuğu için yüksek miktarda para talep edildi. Bu paraya evet dense de Bayur’un belleğinde kaldığına bakılırsa herhangi bir ödeme yapılmamıştı. Tengirşenk’in akıbetine gelince de Mustafa Kemal tarafından bundan sonra böyle önemli bir görev verilmemiş, bir müddet hariciye de kaldıktan sonra Adliye Vekâletine görevlendirilmişti.⁴⁷⁶

Bayur’un, Tengirşenk’e nazaran daha detaylı olarak anlattığı bu seyahat, TBBM’nin Avrupa’ya yapacağı bir seyahatte yek bir “temsil gücü” ile Avrupa’nın karşına dikilme hamlesi olarak tevil edilebilirdi. Beyrut yerine İstanbul üzerinden yapılan bu seyahat Avrupa’daki diplomasi trafiğine de tesir etmiş, İstanbul hükümeti de boş durmayarak Ahmet İzzet Paşa’yı yollara düşürmüştü. Tevfik Paşa’ya verdiği layihadan bildiğimiz İzzet Paşa, Anadolu hareketinin akıbetini çok da olumlu görmemiş ve tavrını bu yönde ortaya koymuştu. Vahidettin’in İngilizlerle payandalığından vazgeçmediği hesaba katacak olursak onun Anadolu’daki kıyımı

⁴⁷⁵ Tengirşenk, *a.g.e.*, s. 255-257.

⁴⁷⁶ Bayur, *a.g.m.*, s. 664-667.

“neo-ittihatçılık”⁴⁷⁷ olarak görmesi de anlaşılır bir durum hâline dönüşürdü. Onca vaveyla arasında akrep kısıkcında olan Vahidettin’den de kendisinin başında olmadığı, kontrol edemediği ve de daha önemli tahtının ayaklarını sallayan bu harekete olumlu bakması da vahada ab aramak kabilindendi. Şu da bir gerçektir ki Anadolu’daki hareketin başında olan insanların da İstanbul Hükümeti’nden zerre miskal umudu kalmamıştı. Avrupa’daki tablo da pek iç açıcı değildi. BMM’nin kimliksel olarak kendini tanıtmaması, bazı çevreleri rahatsız etmişti. Taleplerini sarih ve anlaşılır dille anlatması bir meşruiyet problemini de ortaya çıkarmıştı. Avrupa’daki toplantılarda İstanbul ve Ankara Hükümetlerinin ayrı ayrı muhatap alınması da bu ikircikli yapının müşahhas bir delili olarak yorumlanabilirdi. Belki de bundan bir menfaat sağlamak da muhtemel fikirleri arasındaydı. Fakat Ankara’nın meşruiyet derdine rağmen, Avrupa’nın İstanbul hükümeti ile arasının daha iyi olduğu katıksız bir gerçektir. Ankara’nın görüşmelerdeki tavrına bakılacak olursa -Paris’te Tengirşenk’in toplantıyı terk etmesi- tanınmasının ve muteber karşılanması talebinin açık ve net bir yanıtıydı.

Bu seyahatin diğer bir yanı da İstanbul coğrafyasına aşinalığımıza rağmen Anadolu coğrafyasının nasıllığı üzerine malumatlar sunmasıydı. Tengirşenk’in bu konudaki izlenimleri ta başından itibaren politiktir. Avrupa’ya varıncaya kadar sadece politik mevzuları konu eder kitabında. Bayur, bu anlatımın aksine politik bilgilerin yanında Ankara’dan İstanbul’a giderken Anadolu coğrafyasının hâli hakkında bilgiler verir. Ankara, Ayaş, Beypazarı, Nallıhan, Geyve ve İzmit üzerinden yapılan bu seyahat kimi zaman yaylı arabalarla kimi zaman da atlarla yapılmıştı. Yine Bayur’un anlatımına göre izlenen istikametteki yolların durumu da iyi değildi. Uçurumlu yollar takip edilerek halk ile bütünleşilmiş, dertleri dinlemiş ve onların Anadolu hareketine olan inancı ve sabırlı bekleyişleri müşahade edilmişti.⁴⁷⁸ Bu anlatım, dönemin psikolojik ve sosyolojik nabzının tutulması açısından önemli veriler sunar bizlere.

Bu seyahatin akabinde Cenova Konferansı tertip edildi (10 Nisan-19 Mayıs 1922). Yirmiye yakın devletin çağrıldığı bu konferansa Asyalı bir devlet muamelesi gören Ankara hükümeti, Rusya’nın teşebbüsüne rağmen çağrılmadı. Gaye: Başı dik tutmuş bir asiler olarak değerlendirilen Türkiye’yi, dünyaya verilecek yeni nizamda çemberin dışında tutmaktır. Konferans “fakir/leştirilmiş” ülkelerin gelişmesine yardımcı olmak paravanıyla, sömürgeci devletlerin değirmenine su taşımaktan başka

⁴⁷⁷ Bayur, *XX. Yüzyılda Türklüğün Tarih ve Acun Siyaseti Üzerindeki Etkileri*, s. 265.

⁴⁷⁸ Bayur, *a.g.m.*, s. 626.

amaca hizmet etmeyecekti. Çünkü ürettikleri malı satmaları için geniş bir pazara ihtiyaç vardı neticede. Bu sisteme “kafa tutmuş” Türkiye, bu rahmanî (!) birleşmenin haricinde tutulmalıydı. Fakat Fransa’nın Rusya’ya Çarlık’tan bakiye borçlarını ödemesinde direnmesi, Rusya’nın bazı olumsuz tutumları bu konferansın akamete uğramasına sebep olmuştu. Türkiye’nin “ötekileştirilme” senaryosu, mazideki sıkıntıların gün yüzüne çıkmasıyla kendi aralarındaki hergâmeye dönüşmüştü.⁴⁷⁹ Bu arada Yunan hükümeti, muhayyilesini kâğıda dökerek Anadolu ve İstanbul üzerindeki muradını beyan eden bir bildiri yayımladı (27 Temmuz 1922). İptila bir düşünceyle, Türklüğü aşığılayan, Rum’dan sitayişle bahseden bu metin, büyük devletlerin payandalığını kazanmak için Türklerle verdikleri savaşı, Birinci Dünya Savaşı’nın devamı gibi gösterdi. Girişecekleri bir eylemde engel olunmaması yönünde bir emirlerin verilmesini talep etti. Yunanistan’ın beklentisi umduğu gibi olmadı. Fransa ve İngiltere temkinli davranarak İstanbul’un Yunan işgaline uğramasını makul ve makbul karşılamadı. Rumbold ile görüşen Padişah, mutad nazarından çok da bir şey kaybetmeden Ankara’yı “İttihatçı” ve “Bolşevik” ilan etti. Padişah’ın bu tavrına bakılırsa “ulus” ve “yurt” mefhumlarının onun için hanedanın bekasının çok gerisinde olduğunu gösterir. Padişah’ın Büyük devletlerle teşriki mesailerinin yoğunluğu da aralarında müşterek bir menfaatin olduğunu belirtiydi.⁴⁸⁰

Büyük devletler ve İstanbul hükümeti bir dizi planlar peşindeyken Büyük Taarruz’un hazırlıkları çoktan başladı. Sürecin akamete uğramaması adına, İçişleri Bakanı Fethi Bey [Okyar] Londra’ya gönderildi ve Ankara’nın barıştan yana bir tutum izlediği imajı verildi. Amaç, barış derdinde bir hükümet profili çizerek basın yoluyla bunun Batı gazetelerinde yayılmasını sağlamak ve gerekli zamanda harekete geçebilmek için Batı’yı çok da uyandırmadan zaman kazanmaktı. Fethi Bey’in bu gelişi, Curzon tarafından pek makul karşılanmadı ve Curzon kendisiyle görüşme talebini reddetti. Nazik olmayan bu tavır karşısında, Fethi Bey kaldığı otelde [Savoy] basına barış yönlü demeçler vererek yabancı gazetecilerin vasıtasıyla bu söylemi dünyaya ilan etti. Avrupa’nın -özellikle İngiltere’nin- bazı tutumlarına eleştirel bir yaklaşımla zaman kazanma politikası güdüldü. Mustafa Kemal’in direktiflerine aynen

⁴⁷⁹ Bayur, *XX. Yüzyılda Türklüğün Tarih ve Acun Siyaseti Üzerindeki Etkileri*, s. 267-268.

⁴⁸⁰ Bayur, *XX. Yüzyılda Türklüğün Tarih ve Acun Siyaseti Üzerindeki Etkileri*, s. 273-277.

uyan Fethi Bey'in politikasına çok menfi bir nazarla bakılmadı. Ankara'nın oyalama ve zaman kazanma politikası meyvelerini vermiş ve muvaffak olmuştu.⁴⁸¹

Türk saldırısını bu saatten sonra blöf olarak değerlendiren İngiltere ve Yunanistan, Batı Anadolu'daki güçlü bir zafere mutlak bir nazarla baktı ve Fransa görüşü de bundan farklı değildi. Özellikle Mustafa Kemal'e karşı kuvvetlenen muhaliflere nazaran, Başkomutanlık yetkileri tekrar yenilendi. Bu muhaliflerin duruşları, Ankara'ya dış bileyen ve Padişah'ın desteğini de alan düşmanların ekmeğine yağ sürmekten başka bir şey değildi. Yabancı devletlerin Türklerin akıbeti hakkındaki bütün olumsuz umutlara rağmen Yunan ordusu mağlup olmaktan kurtulamadı. Lloyd George, neticesini beğenmediği bu sonuç karşısında Yunanlıların ani bir hareket yapmamasını elçiliğe bildirdi. Türk ordusunun 26 Ağustos'taki bu galibiyeti, 9 Eylül'de ordunun İzmir'e girişiyle taçlandı. Ordunun iki gün sonra, Çanakkale ve Üsküdar'a ilerlemesiyle İngiltere pür telaş hâlde, buraların selameti için tarafsız bölge olmasını dillendirdi. Çünkü İzmir'e ilerleyen Türk ordusunun, gözünü Trakya'ya dikmesi kaçınılmazdı. Bu olay İngiliz diplomasisinde bir karmaşaya sebep oldu ve aykırı sesler yükseldi. İngiltere, Türklerin Balkanlar'da görünmesinin nelere mâl olacağını farkındaydı ve eğer önlem alınmazsa sonuçlarının ciddi bedeller ödeteceği konusunda endişeliydi.⁴⁸²

Avrupa bu hâline bir çare arama derdine düştü. İngiltere (Curzon), Fransa (Poincaré) ile bu durumu mütalaa etmek adına soluğu Paris'te aldı. Aralarında anlaşmazlık belirmesi sonucu işin içine İtalya da dâhil oldu. Türk ordusunun ilerleyişi, üç bağlaşıklık devletin korkulu rüyasıydı artık ve bu rüya asla gerçek olmamalıydı. Üç gün boyunca bu derde deva arandı (20-23 Eylül). Curzon, Gelibolu'nun geleceğini doğrudan İngiltere'nin ulvi davası olarak gördü. Mustafa Kemal, Yunan'ın üstesinden gelmiş, eğer bunu bağlaşıklık devlet için de düşünüyorsa mevzunun daha vahim olduğunun farkındaydı. Fransa; Misakı Milli'yi çiğnenmez çizgileri kabul eden Mustafa Kemal, General Pellé'ye İstanbul boşaltılması konusundaki tereddütlerini dile getirdi ve onlardan şüphe eden bir tavır sergiledi. Bağlaşıklar için Mustafa Kemal ile nasıl başa çıkacakları daha büyük bir sorun hâline geldi. Çünkü onun nasıl bir yol izleyeceği konusunda fikirleri vardı ama ya düşündüğümüz gibi olmazsa hissi, büyük bir tedirginlik sebebi olmuştu. Curzon, Mustafa Kemal'in yapacağı eylemlere karşılık

⁴⁸¹ Osman Okyar-Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Atatürk, Okyar ve Çok Partili Türkiye:Fethi Okyar'ın Anıları*, Türkiye İş Bankası Yayınları, 7.bs., İstanbul, 2017, s. 25-26.

⁴⁸² Bayur, *XX. Yüzyılda Türklüğün Tarih ve Acun Siyaseti Üzerindeki Etkileri*, s. 278-287.

tek vücut olmanın mantıklı olduğu görüşündeydi. Curzon, barıştan yana olduğunu dile getirerek payandalık yaptığı Yunan'ın mağlubiyetini, kendi mağlubiyeti saymak istemedi.⁴⁸³

İngiltere, Anadolu'daki kıyamın sömürgelerine kötü (!) örnek teşkil edeceğinin farkındaydı. Kıyam hareketi, İngilizlere göre Sevr'i biraz daha yumuşatarak engellenebilirdi. İngiltere'nin bu düşüncesine karşılık her şey hesaba katılarak - özellikle boğazlar- Türk ordusunun bu ilerleyişi durdurulmalıydı. Poincaré ve General Pellé'nin düşüncesine göre dirayetli bir kumandan olan Mustafa Kemal istediğini almadan asla ideallerinden vazgeçmeyecekti. Durum Mudanya'da yapılacak bir konferansla enine boyuna ele alınmalıydı. Bütün bağlaşıklar farkındadır ki Mustafa Kemal ve ordularının gelişi bir korkutma değildi, hedeflerinin gerçekleşmesi an meselesiydi. 23 Eylül'de Fransa, İngiltere, İtalya bu ilerleyişi durdurmak adına bir nota hazırladı. Esası Türklerin "sulh" edilerek durdurulmasıydı. Bununla; Sınırlar, Boğazlar, İstanbul'un hâlihazırdaki durumu Türklerin lehine çevrildi. Yaklaşık bir hafta geçmesine rağmen Ankara'nın herhangi bir cevap vermemesi İngiltere ricalinde öfke ile karşılanırsa da General Harrington bu öfke büyümeden yatıştırdı ve Türklere verilen saldırı emrini uygulamadı.⁴⁸⁴

Bağlaşıkların bu teşebbüsü TBMM Dışişleri Bakanı Y. Kemal Tengirşenk tarafından Trakya'nın durumu ve Edirne'yi de içine Meriç'in batısına kadar tahliye şartları ileri sürülerek buraların teslimi dair güvence istendi. 3 Ekim tarihi uygun görülerek baş temsilcinin de İsmet [İnönü] Bey olacağı bildirildi. TBMM hükümeti'nin cevaba yaklaşık bir hafta tehirle dönüş yapması da İngiltere'nin tavrına pek güven olmamasıyla alakalıydı. Sorun İngiliz ileri gelenlerinden ziyade, akliselim askerlerin tutumuyla müspet olmuştu. Ankara'nın da olumlu karşıladığı bu görüşmelerle ordunun ilerlemesine hitama erdirmiş, antlaşma görüşmeleri başladıktan sonra (3 Ekim) Tengirşenk tarafından ikinci bir nota kaleme alınmıştı. Mezkûr notada bazı atılan adımlardan dolayı bir memnuniyet dile getirildi ve temenniler de sıralandı. Belli toplantılarla bir araya gelen devletler, Curzon'un kurnazlıkları bertaraf edilirse savaştan yorulmuş; herkes sulhtan yanaydı. 7 Ekim 1922'de İngiltere'nin eski siyasilerinden Bonar Law'ın İngiliz gazetelerinde barışı olumlar bir çizgide durması da havanın yumuşamasına katkı sağladı. Bu müşterek nazar bozulmadan 11 Ekim'de

⁴⁸³ Bayur, *XX. Yüzyılda Türklüğün Tarih ve Acun Siyaseti Üzerindeki Etkileri*, s. 288-295.

⁴⁸⁴ Bayur, *XX. Yüzyılda Türklüğün Tarih ve Acun Siyaseti Üzerindeki Etkileri*, s. 295-302.

1922’de imzalanan antlaşma ile kayıt altına alındı (Mudanya Ateşkes Antlaşması).⁴⁸⁵ Antlaşmanın muhtevasına bakıldığında TBMM’nin hiçbir açık kapı kalmadan tanındığını görmek mümkündür. Büyük Taarruz ile Yunan ordusunun gücü tamamen yok olmuş, piyonları ile hareket eden devletlere bu defa hamleden kurtuluşu olmayan şah çekilmişti. Savaşlardaki kayıplarının yanı sıra büyük devletlerin kendi arasındaki ihtilafı da meselenin tuzu biberi olmuştu. Türkiye cihetiyle sorunlar çözüme kavuşmuş, dünyanın hakir gördükleri Asyalı bir millet beynelmilel muhitte dünya nizamını değiştirmişti. Büyük devletlerce duyulan telaş ve kaygının derecesi artmış, çevirdikleri bütün madrabazlıklar esasında çok da hoşlarına gitmeyen bir antlaşması ile son bulmuştu. Yaşanan yeni gelişmeler büyük devletlerin -pek de gönüllü olmasalar da- ibresini sulha döndürmesine mecbur bırakmıştı. İsteklerde ısrardan vazgeçilmese de bütün dünyadaki yılginlık tamahkârlığın önünü perdelemişti. Herkes hakkına razı olmalıydı. Böyle bir ortamın içinde sulh şansını kaybetmeden devletler bir araya gelerek aynı Mudanya’da olduğu gibi huzurlu ve güveni tesis etmeleri, mazideki harisliklere son vermese de en azından dizginlemişti. Türkiye’nin dünya siyasetinin oluşumundaki yeri de aşikâr olacaktı artık. Lozan’da devletler, dünya siyasetindeki değişikliklerin gereğini yerine getirerek bir uzlaşma masası etrafında sorun olan ve ilerisi için sancı yaratacak mevzuları hâletmek isterler.

TBMM’nin, harici siyasetinin yanında içeride de halifelik ve saltanat ile başı beladaydı. Gücün taksimi konusunda Mustafa Kemal’in net fikirleri olsa da paşalarının dahi eski düzenden kalma düşünce kırıntıları vardı. Mustafa Kemal’in, Rauf ve Refet Paşa’ya padişahlık, halifelik konusunda suallerinden aldığı cevaplar pek istediği gibi iç acııcı değildi. Her iki Paşa da bu makamlara olan derin merbutiyetlerini çekinmeden dile getirdi. Aynı sual yurtdışından yeni dönmüş olan Fuat Paşa’ya da yöneltildi. Paşa da dışarıdaki olduğu için memleketin nabzını bilmediğini, cevabının çekimser olduğu söyledi. Mustafa Kemal, bu makamların akıbetinin gelecekteki bir karar ile hâle yola konulacağı fikrini taşıyordu. Fakat Mustafa Kemal’in emin havasından etkilenen bazı paşalar -Rauf Bey- düşüncelerinden ricat etti. Hatta Rauf Bey daha ileri giderek saltanatın ilgası gününün bayram ilan edilmesini bile istemişti.⁴⁸⁶ Esasında köklü bir devlet geleneğinin parçası olan saltanatın lağvedilmesi kolay gözükmemekteydi. Fakat Lozan Görüşmeleri’ne İstanbul hükümeti ve TBMM’nin çağırılması, Meclisin

⁴⁸⁵ Bayur, *XX. Yüzyılda Türklüğün Tarih ve Acun Siyaseti Üzerindeki Etkileri*, s. 303-309.

⁴⁸⁶ Atatürk, *Söylev (Nutuk)*, II. cilt, Türk Dil Kurumu Yayınları, 8.bs., Ankara, 1981, s. 501-502.

sırtındaki saltanat yükünü gündeme getirecekti. Böylece TBMM kendi içindeki büyük dilemmeden kurtulmuş oldu.

1922 yılı Türkiye'nin rüştünü ispat etmesi için önemli olaylara gebeydi. Mezkûr olaylardan sonra Lozan Görüşmeleri'nin, "devletleşebilmenin" ve "kalkınabilmenin", kendi göbek bağına kesip "kulluktan" necatında kıymeti haizdi. Lozan'a giden heyet arasında yer alan Celal Bayar'ın, Atatürk'ten aktardığına göre görüşmelerin teması sulh ve ekonomik hürriyetti. Çünkü ekonomik bir özgürlük olmadan "istiklâli"nde muhafaza edilmesi mümkün değildi. Feraha ermek "iktisadi" refahtan geçmekteydi. Bu aynı zamanda ilerideki iktisadi politikanın da temelini oluşturacaktı.⁴⁸⁷ Görüşmelere gidilirken bu şiarla yola çıkılır.

Görüşmeler davet aşamasında iken, İstanbul ve Ankara hükümeti arasında hiçbir tercih yapılmadan her ikisi de Lozan'a davet edildi. Mustafa Kemal'e göre Batılı devletlerin bu tür yaklaşımı, "emek" ve "özverinin" görmezden gelinmesiydi. Saygısız bir tutumdur bu. İstanbul hükümetinin bu görüşmelere bir heyet yollaması ortalığı bulandırmaktan başka bir çaba değildi. Tevfik Paşa'ya göre de savaş bitmişti, Padişah'a biat etmek, onun emirlerine uymak gerekti. Sahip olunan bu anlayış, ulus iradesini yok saymakta, eski düzenin devamını murat etmekteydi. Fakat Meclis'teki muhalif grup da -Salâhattin [Köseoğlu] ve Ziya Hurşit [Günday]- ulusun verdiği onca mücadeleyi yok sayarak saltanatın mülga edilmesine çok da sıcak bakmamaktaydı. Tevfik Paşa ve makulesinin tutumu, TBMM'nin alacağı kararların aksi yönünde hareket etmekteydi.⁴⁸⁸ Meclisin toplanmadığı bir gün 31 Ekim 1922'de Mustafa Kemal Müdafaa-i Hukuk Grubu'na konu ile ilgili bir izahatta bulundu. Saltanatın ilgasının artık bir zaruret olduğunu dile getirdi. 1 Kasım'da meclis toplantısı, tarihî iktibaslarla ile konunun özünü teferruatlı bir şekilde anlatır. Yine fikir sarihti: Saltanat kaldırılmalıydı. Ona göre hilafet ve saltanatın tefrikinde herhangi bir beis yoktu, ulusal egemenliğe dayanan bir sistemin mümessili de TBMM'den başkası değildi. Kurul görüşmeye başladığında Mustafa Kemal'in tepkisi sert oldu ve sıraya çıkarak "Osmanlılar zorla Türk ulusunun egemenliğini müsadere ettiler, elân Türkler, kıyama kalkarak kaybettiği egemenliğini geri almaktadır" şeklinde haykırdı. Mustafa Kemal'e göre konu üzerinde tereddütleri olan kurul üyeleri, onun açıklamalarından mutmain olmuş ve sorun çözüme kavuşturulmuştu.⁴⁸⁹

⁴⁸⁷ Mehmet Saray, *Celâl Bayar'la Son Röportaj*, Postiga Yayınları, 1.bs., İstanbul, 2013, s. 42.

⁴⁸⁸ Atatürk, *Söylev (Nutuk)*, s. 502-504.

⁴⁸⁹ Atatürk, *Söylev (Nutuk)*, s. 504-505.

Lozan'a kimin riyaset edeceği konusu tartışmaya açıldı. Kazım Karabekir, asker birinin gönderilmesinin çekincelerinden bahseder. İsmet Paşa, nasıl olsa harici vekili var diyerek yorgun bir askerin bu yolculuğa çıkarılmayacağı kanaatindeydi. Mustafa Kemal, böyle konferans'tan İsmet Paşa'ya bahis açtı ve Paşa'nın isteksizliğini anladı. İsmet Paşa'nın da meseleye nazarı olumlu değildi. Mustafa Kemal'in sonradan İsmet Paşa'nın gitmesi konusundaki "katı" tutumu daha belirleyici oldu. Nutuk'ta bir "oldu bitti"⁴⁹⁰ şeklinde verilen bu olay İsmet Paşa'nın Mustafa Kemal'den naklettiğine göre "bîçare bu görev senin" demesinden ibaretti.⁴⁹¹ İsmet İnönü'nün, Kütahya-Eskişehir Savaşları'ndan sonra gözden düştüğünü bilen Mustafa Kemal, Y. Tengirşenk'in Dışişlerine İsmet Bey'i önermesini tavsiye etmesi üzerine, onun baştemsilci olarak intihabını kolaylaştırmıştı. Ona; Lozan'da çok "hususî fikirler beyan etmeyen", taraflar arasındaki malumatları TBMM'ye bildiren, danışmanlarının fikrini alan ve ona göre hareket eden zeki, çalışkan ve görev ehl-i biri olarak temsil erki verilmişti.⁴⁹² Rauf Orbay'ın anlatımına bakılırsa; kendisine heyet başkanlığı teklif edilmiş fakat o kabul etmeyerek Mustafa Kemal'e İsmet Paşa'nın gitmesinin daha münasip olacağını tavsiye etmişti. Çünkü Lozan'da masaya yatırılacak meseleler zaten hariciyenin üstünde çalıştığı ve hazır olduğu konulardı.⁴⁹³ Meclis içtimalarında Lozan'a bir heyet gönderileceği mutlak bir karar ile beyan edilmişti (29 Ekim). Gidecek heyetin üyelerin ödenekleri, konferans sürecinde icazetli sayılmaları oylamalara sunulmuş, bazı muarız sesler yükselse de önergeler kabul edilmişti. Muhalif kanadın davudî sesi Ziya Hurşit [Günday] Bey, ciddi olarak ret alan bir mebus, bu memleketi nasıl temsil edecek diye intizar etmişti.⁴⁹⁴

Çalkantılı işler bir şekilde hâle koyulduktan sonra Lozan'a gidecek grup belirlenmişti. Başdelege İsmet İnönü, diğer delegeler; Rıza Nur, Hasan Saka; Müşavirler: Münir Ertegün, Muhtar Cilli, Veli Saltık, Zülfü Tigrel, Zekâi Apaydın, Celal Bayar, Şefik Başman, Seniyettin Başak, Şevket Doğruer, Tefik Bıyıklıoğlu, Tahir Taner, Nusret Metya, Yusuf Hikmet Bayur [Umur-u Siyasiye Müdürü], Zühtü

⁴⁹⁰ Atatürk, *Söylev (Nutuk)*, s. 499.

⁴⁹¹ İsmet İnönü, *Hatıralar*, Yay. Haz. Sabahattin Selek, Bilgi Yayınevi, 5. bs., Ankara, 2018, s. 314-315.

⁴⁹² Bayur, *a.g.m.*, s. 667. [Bayur'un, burada kullandığı ifade Lozan'da "özel içtihat" pek bulunmayan şeklindedir. Yaklaşım eğer tefsir edilirse İsmet Bey'in bu konularda çok da hususî fikirlerinin olmadığı şeklindedir. Tırnak içinde verilmesi de tesadüf değildir. Sonraki cümlelerde onun müspet yönlerini dile getirmiş olsa da tırnak içinde verilen ifade muhtemel bir olumsuz bakışın nişanesi sayılabilir.]

⁴⁹³ Rauf Orbay, *Cehennem Değirmeni: Siyasi Hatıralarım*, Truva Yayınları, 2.bs., İstanbul, 2020, s. 391.

⁴⁹⁴ Ahmet Demirel, *Birinci Mecliste Muhalefet (İkinci Grup)*, İletişim Yayınları, 1.bs., (genişletilmiş ve gözden geçirilmiş baskı), İstanbul, 2020, s. 378-379.

İnhan, Fuat Ağralı, Mustafa Şeref Özkan, Şükrü Kaya, Hamit Hasancan'ın yanında danışmanlar, çevirmenler, kâtipler ve gazeteciler ile kırk kişilik bir grup heyette görev almıştı. İsmet Paşa yola çıkmadan evvel, bir Fransız gazetesine “Lozan'a barışı sağlayıcı, iyi bir niyetle gittiklerini” şeklinde demeç verdi. Türkiye meşru haklarını gözeten Mudanya Mütarekesi'ni imzalamış ve uygulamaya koymuştu. Bundan sonrası şüpheleri gideren bir antlaşma ile Sezar'ın hakkı Sezar'a verilmeliydi. Herkes meşru sınırlarını muhafaza ederek sancuların saiklerine merhem sürmeliydi. Türkiye'nin beynelmilel mecradaki “meşruiyet” kazanma hakkına kimse mani olamazdı.⁴⁹⁵

Bu görevinden sonra dışişlerine bağlı elçiliklerde görev almış Bayur da Siyasa Müdürlüğü yaptığı dönemde müşavir olarak Lozan heyetinde yer aldı. Heyetin delegelerinden olan Rıza Nur, anılarında birçok şahıstan bahseder, bunun bir kısmı da oldukça olumsuzdur. Bir mütercim şeklinde, görüşülen müzakereleri Bayur, Fransızcaya çevirir; daktilo eder ve bu metni İsmet Bey'e verirdi.⁴⁹⁶ Lozan'da böyle bir hiyerarşinin parçası olan Bayur'dan Rıza Nur anılarında şöyle bahseder:

“Hikmet çok ahlâklı, dürüst, dirayetli ve işe sadık, pek çalışkan, nutukları mükemmel surette aynen ve güzel bir Fransızca ile tercüme ediyordu. Lozan'da böyle işin üzerinde görerek Hikmet'i sevdim. Nutuklar tercüme edilip makinede birkaç nüsha yazıldıktan sonra bir nüsha da bana gelirdi. Bir gün baktım, bir iki cümle benim dediğim gibi değil değiştirilmiş. Hikmet'i çağırttım. Ve gösterip, azarladım ve dedim ki: *Burada siz bir madün [makamca aşağıda olan] memursunuz. Vazifeniz emrimizi ifadan ibarettir. Bu değiştirme çok fena bir şeydir. Ne vakit başta âmir olursanız, o vakit kendi fikrinizi yazarsınız.* Hiçbir şey demedi. Ve ağlar gibi oldu. Baktım terbiyesi de bu kadar mükemmel. Zaten kendisi Anadolu'ya ilk iltihak edenlerdendir. Ben o vakit hariciyeye vekâlet ediyordum. Kendisini Adnan'ın tavsiyesi ile hariciyeye almıştım. İncittiğime pişman oldum. Çünkü böyle namuslu ve dirayetli adamları icitmek doğru değildir. Çağırdım, gönlünü aldım. İhtimâl onu İsmet değiştirmişti. Hikmet o kadar terbiyeli ki onu dahi söyleyemedi. İş kendi üstüne aldı.”⁴⁹⁷

Bayur'un işle ilgili yaptıkları Nur'un anlattıklarıyla benzeşir. Bayur Ankara'dan gelen talimatları Fransızcaya çevirmek ve kendi görüşümüze göre bir çeki düzen verdikten sonra bunu İsmet Paşa'ya sunmakla görevliydi.⁴⁹⁸ Bazı kaynaklarda⁴⁹⁹ Lozan'a giden heyetin üyelerine basit, istidatsız, kabiliyetsiz kimseler olarak gösterilse

⁴⁹⁵ Bilâl N. Şimşir, *Lozan Günlüğü*, Bilgi Yayınevi, 3.bs., İstanbul, 2014, s. 89-93; Ali Naci Karacan, *Lozan*, Haz. Hulûsi Turgut, Türkiye İş Bankası Yayınları, 6.bs., İstanbul, 2018, s. 44-45.

⁴⁹⁶ İnan., *a.g.e.*, s. 364.

⁴⁹⁷ Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, III. cilt, Altındağ Yayınevi, İstanbul, 1968, s. 1003-1004.

⁴⁹⁸ İnan, *a.g.e.*, s. 364.

⁴⁹⁹ Bünyamin Ateş ve diğ., *Gayri Resmî Yakın Tarih Ansiklopedisi*, Risale Yay., İstanbul, 1993, s. 192-195.

de sadece Bayur'un tahsil hayatına bakmak bile böyle bir tenkidin çok da haklı olmadığını gösterir. Şunu da unutmamak gerekir ki Lozan'a giden üyelerin birçoğu Millî Mücadele'de aktif rol almış, diplomasi alanında zayıf oldukları konusu bir ölçüde anlaşılan bir tutumdur. Ama burada kazandıkları tecrübelerle ileri elçilik yapan, siyasi parti kuran ve cumhurbaşkanı olanlar dahi olmuştur. Lozan, sadece devletin şeksiz bir hürriyetten yana olmasından ziyade yeni kurulacak devletin hem rengini belli etmesi, yeni devlet geleneğinin oluşumunda bir mihenk taşı olarak kabul edilebilirdi. Çünkü TBMM, bu konferansa giderken İstanbul'un da buraya çağırılmasını nimet bilmiş, muhalif fikirler olmasına rağmen saltanatın ilgasını gerçekleştirmiş, Osmanlı bakiyesi gelenek de tasfiye edilmişti bir anlamda. Artık karar mercii de Osmanlı hükümeti değil, TBMM olacaktır.

İsmet Paşa, kafasında binbir sual, belki de biraz gönülsüz düşmüştü yola. 4 Kasım'da Ankara'dan yola çıkıldı, İstanbul'da iki gün kalındıktan sonra, 8 Kasım'da büyük bir nümayişle Lozan'a hareket edildi. Paşa, aynı trende olan Bulgar başbakanıyla hasbihâl eder. 11 Kasım'da mazideki sorunların çözümü için umut kapısı olan Lozan'a ayak basıldı. Türkiye haricinde hiçbir devlet Lozan'da değildi. Sebebi de İsviçre ve İngiltere'de seçimler gösterilir. Toplantı bir hafta tehir edildi fakat bu durum Türk Hükümetine haber verilmez. İsmet Paşa, durumdan rahatsızlığını belli etti. İsviçre gazetelerine konuyla ilgili bazı şikâyetlerde bulundu. Fransa'ya davetiyle Poincaré ile görüşme fırsatı buldu. Görüşme; Lozan'da gerçekleşmesi düşünülen "sulh" üzerine yoğunlaşmıştı. Konuşma dönüp dolaşıp Ankara'nın ilgasında ısrarla durduğu, "kırmızı çizgisi" saydığı kapitülasyonlara gelince, Fransa kaçamak ifadeler kullanır. İsmet Paşa, bu konuda ufak bir endişemiz olursa konferans bizim için bitmiştir, der. Franklin Bouillon, Paşa'ya meselelerde mesafe kat edebilmeleri için sabırlı olmalarını, Batı'da bir askeri kalkışma olarak görülen Millî Mücadele'yi iyi tanıtmaları tavsiyesinde bulunur.⁵⁰⁰

Rıza'ya göre Lozan'a giderken asırlar beri süregelen Batı korkusu hâlen üzerimizdeydi. Bunun ötesine geçmek gerekliydi. Lozan bunun için bir şans olabilirdi.⁵⁰¹ Müttefiklerin kafası hâlen "mutedilleştirilmiş" bir Sevr'den yanaydı. Söylemleri de birbirlerini tasdik eder nitelikteydi. Türkler, "hürriyet savaşı" veriyordu. Poincaré, masadan erken kalkanlardandı. Görüşmeler devam ederken, Mussolini de gizliden gizliye İngiltere ile el sıkışarak konferanstan ayrılmıştı. Kurnaz siyasetçilerin

⁵⁰⁰ İnönü, *Hatıralar*, s. 318-326.

⁵⁰¹ Nur, *Hayat ve Hatıratım*, s. 1018.

arasında kalan İsmet Paşa, münzevi bir duruşla ayakta kalma mücadelesi veriyordu. Rusya ile saf tutmak, İngiltere ile savaşı çok kolaylaştırmasa da bir dayanak noktası olması hasebiyle önemliydi. İsmet Paşa adına koyu havadan kara bulutları biraz olsun dağıtan, bazı mevzularda rehberlik eden ve konferansa müşahit olarak iştirak eden Amerikalı Grew'in varlığıydı. Ne yazık ki bu akıl vericilikten sonra menfaatlerin ulvi birleştiriciliği onları da İngiltere trenine bindirecekti.⁵⁰²

Grew'e göre İsmet Paşa açılış oturumunda iç açıcı bir konuşma yapmamış, rijit ve tehditkâr bir dil kullanmıştı. Böyle konuşmaya en azından şimdilik gerek yoktu. Türkler gelirken kendilerini dizginleyen bütün kangren olmuş yaralardan kurtulma derdindeydi. Ankara, kurt siyasetçilerin arasında kalmıştı. Savaş meydanlarının tecrübeli Türkleri, diplomasi konusunda aynı mahirlikte değildi. Bütün tedirginlik bunun yarattığı pür telaştı. Ankara, Doğu Trakya'nın Bükreş Antlaşması'yla (1913) korunduğu şekliyle kalmasını ve Batı Trakya'daki durumunda oylama ile belirlenmesi taraftarıydı. İsmet Paşa ve heyeti bazı konularda -Batı Trakya'nın 1914 nüfusu-müşküle düşüp hazırlıksız yakalanıyordu. Diğer devletlerin bu tutumu da müstehzi bir tavırla geçiştiriyordu. İsmet Paşa, Türkiye'nin dâhili sorunlarına karışılmasını kendilerine zul görüyor, Ankara'nın asla "tam hürriyet" fikrinden geri adım atmayacağını ve caymayacağını açık bir dille ifade ediyordu. Paşa, Ankara'ya sormadan zerre adım atmıyordu. Sıkı bir görüş alışverişi ile gerekli açıklamalar yapılıyordu.⁵⁰³

Türk hükümeti cevaplarını tehirlili veriyordu. Lozan'da heyet Ankara'ya sormadan tek bir adım atmıyordu. O devirde Akdeniz ve Köstence üzerinden kullanılan hatlarla gelen telgraflar şifre anahtarları/miftah ile kasalarda saklanırdı. Bu mahremiyet, bu hatları tahakküm altına alan İngiliz ve Fransızlar tarafından bozulmuş; bazı şifreli telgrafları ele geçirmeyi başarmışlardı. Türk hükümeti bir güven problemi ile de baş başa kalmıştı. Konferansın başından itibaren 1600 telgraf gidip geldiği düşünülürse, bu büyük bir problemdi. Çünkü heyet, görüşmelerde olup bitenleri Ankara'ya yazdıktan sonra gelecek cevaba göre de fikirlerini beyan ediyordu. Fikirler, yabancı basında derhal yer buluyor; İsviçre basınında da oldukça olumsuz haberler çıkıyordu. İsmet Paşa, esasında bu durumu evvelinde kontrol altında tutmak için,

---

⁵⁰² Berthe Georges-Gaulis, *Türk Mucizesi*, Çev. ve Yay. Haz. Hüseyin Nadir Paksoy, Dorlion Yayınları, 1.bs., Ankara, 2021, s. 55-58.

⁵⁰³ Joseph C. Grew, *Lozan Günlüğü*, Çev. Kadri Mustafa Orağlı, Multilingual Yayınları, İstanbul, 2001, s. 26-41.

Lozan'da ilk iş olarak yabancı gazetelerin, konferans ve Türkiye hakkındaki yorumlarını takip edecek üyeler görevlendirdi. Rus gazetelerini, Zühtü Tigrel, İtalyancaları, Şükrü Kaya; Almanca gazeteleri; Tevfik Bıyıklıoğlu, *Temps* gazetesini de Hikmet Bayur takip etmişti.⁵⁰⁴

Konferansta büyük devletler, Türkiye'yi "hizaya getirmek" adına sıraya girmişlerdi. İsmet Paşa'nın bu topyekûn aleyhtarlığa cevabı netti: "Buna alışkınız". İsmet Paşa'nın milliyetçi hareketin, iştirakçi devletlerce -özellikle İngiltere- nasıl anlaşıldığı konusunda tereddütleri vardı. Heyettekilere tavsiye edilen "mutlaka bir yol bulanacağı" idi. Mustafa Kemal'in ilgasında kararının net olduğu "Patriklik" mevzusu da Curzon'un yakın markajındaydı. Curzon'a göre dinsel hoşgöründen bahseden İsmet Paşa'nın, bu konudaki tutumu da samimi değildi. Çünkü patrikliğin ilgası, geçmişin tamamen mahvı demekti. Ankara'ya ünsiyeti olan ve Lozan'a katılan İngiliz Gazeteci Grace M. Ellison'un müşahedesi şöyleydi: İsmet Paşa görüşmelerde "özgürlük" ve "bağımsızlık" taleplerinin diğer devletlerin şüphesiz kabulünü işaret etti. Tali konularla bu hakların görmezden gelinerek zaman kaybedildiği kanaatindeydi. Paşa'nın bu görüşmeleri geciktirmesi, sıkı pazarlığa oturması, Anadolu halkının hakkına itimadından ileri geliyordu. Bundan mülhem, Lozan asla bir sükût-u hayal değildi. Bu konudaki Paşa'nın çalışma arkadaşları da övgüye değerdi.⁵⁰⁵

Lozan'daki münakaşalar zaman zaman sertleşmişti. Resmî olarak üçe ayrılmış olan komisyonlar, gayriresmi olarak galip Türkiye, mağlup Yunanistan diğeri de galip müttefikler ve mağlup Türkiye şeklindeydi. Bu tasnif, doğrudan olmasa da zımni olarak hissediliyordu. Boğazlar, gayrimüslimler, patrikhane, duyun-u umumiye, gümrükler meselelerin temelini oluşturuyordu. Mazisi olan bu meselelerde büyük devletlerin tutumu, geçmişteki mutat tavırlarından pek farklı değildi. İptila davranış, Türkiye'yi cendereye almaktı. Bu dış baskıların dışında, heyet içinde de ihtilafli görüşler vardı. Açık tavrın ilki Curzon'dan geldi. Adlî kapitülasyonları bahane ederek Lozan'ı bir daha gelmemecesine terk etti. Bu durum görüşmeleri kesintiye uğrattı (4 Şubat). Türkiye'yi kazandıklarından mahrum bırakmak perde ardındaki asıl gaye

⁵⁰⁴ Bilâl N. Şimşir, *Lozan Günlüğü*, s. 103, 274-277.

⁵⁰⁵ Grace M. Ellison, *Bir İngiliz Kadını Gözüyle: Kuva-i Milliye Ankarası*, Çev. İbrahim S. Turek, Milliyet Yay., 1973, s. 305-306, 311, 313-315, 318. Ellison, Hikmet Bey'in politika istidadının dedesi Kamil Paşa'dan geldiği söyler. Fakat onun ismini bir yerde Hikmet, bir yerde Hikmet Kâmil olarak zikreder (*a.g.e.*, s. 311, 314). İkincisinde yanlış yazmaktan ziyade muhtemelen Kâmil Paşa'nın torunu Hikmet demek de istemiş olabilir.

idi.⁵⁰⁶ Konferansın kesilmesine müteakip, memlekete dönen İsmet Paşa, Eskişehir’de Mustafa Kemal ile bir görüşme yaptı. Konu sulha imkân var mı, varsa nasıl olabirliğıydi. Aslında birinci kısımda can alıcı meseleler karara bağlanmış, Boğazlar’ın durumu mevzuların mihenk taşıydı. Burası İngiltere ile ilişkilerin nasıl olacağına dair ipuçları da taşıyordu. Bu meseleler herkesi mutmain edecek şekilde çözülrse harbin kapıları kapanmış olacaktı. İsmet Paşa’nın Lozan’daki tavırları, Mecliste tenkit edildi. Atatürk’le Eskişehir’de Meclise gelmeden bir görüşme yapması hoş karşılanmadı. Paşa’nın Lozan’daki tavrı, nakıs bulundu ve “mücrim” ilan edildi. Bu arada Mustafa Kemal’e olan muhalefet güçlendi, seçim kanununda yapılmak istenen değışiklikle⁵⁰⁷ doğrudan hedef alındı. Diğere bir iç mesele de Trabzon milletvekili Ali Şükrü Bey’in öldürölmesi meselesiydi. Bunların yanında kesilen Lozan Konferansı için yeni bir proje hazırlandı ve büyük devletlere bildirildi (8 Mart). 28 Mart’ta, bu devletlerden mukabil cevapla görüşmelerin 28 Nisan’da tekrar Lozan’da içtima edilmesine karar verildi.⁵⁰⁸

Türk heyeti 22 Nisan’da Lozan’daydı. Curzon’un yerine Horace Rumbold, Fransa’yı da Bompard yerine General Pellé temsil ediyordu. 23 Nisan’da toplanan İkinci konferans çeşitli komiteler oluşturarak kaldığı yerden devam etti. Rumbold’un yaptığı açılış konuşması, barışın çok da uzak olmadığı konusunda ümit vericiydi. Curzon’un sert diline karşılık Rumbold daha yumuşak tavırlı ve nazik bir dil kullandı. Amerika ilkinde nazaran, bu görüşmelere daha ilgiliydi. Konuların evveli, yabancılara verilen ayrılıklar üzerine yoğunlaştı, özellikle malî konular üzerinde tartışmalar başladı. Baştaki ümitvar tablo, görüşmeleri zaman içinde büyük bir şirketin yönetim kurulu toplantısını andırır âdeta. Türk-Amerikan arasındaki yakınlaşma da Lozan’da bir antlaşma ile taçlandı. Bu komite toplantılarında da İsmet Paşa devletlerarası “müsavilik” şartını dile getirdi, bundan geri adım atılmayacağıının tekrar altını çizdi. Bu, büyük devletin madrabazlıklarına karşı açık bir kıyamdı.⁵⁰⁹ Büyük meseleler çözüle dururken Polonya elçiliğı bir müracaatta bulunarak bir tecim antlaşması

⁵⁰⁶ Hikmet Bayur, “Türk Milleti Hiçbir Milletle Mukayese Edilemez”, *Milliyet*, No: 2944, 23 Nisan 1934, s. 7; Hikmet Bayur, “Lozan Zaferi ve Mazi” *Cumhuriyet*, No: 3576, 22 Nisan 1934, s. 2. (Bayur, bu dönemde Maarif Vekilidir. Kendisi de bizzat Lozan’a heyeti içinde Dış Siyasa Müdürü olarak görev yapmıştır. Bu konferanslar, İstanbul’da İnkılâp Tarihi Enstitüsü bünyesinde verilen derslerden mürrekkeptir)

⁵⁰⁷ Seçimlerin yenilenme kararından sonra ikinci grubun azılı muhalifleri verdikleri öneride, TBMM’ye üye seçilmek için Türkiye’de 5 yıl ikâmet şartı getirmek istemişlerdi (2 Aralık 1922). Askeri görevlerinden dolayı beş yıl Türkiye’de oturmadığı bilinen Mustafa Kemal bu öneriyle doğrudan hedef seçilmişti. (Demirel, *a.g.e.*, s. 389-390)

⁵⁰⁸ İnönü, *Hatıralar*, s. 365-376.

⁵⁰⁹ Karacan, *Lozan*, s. 269, 274-275, 340.

yapılmasını istedi ve bu konuda İsmet Paşa'nın tavrı da olumluydu. Görüşmeler 25 Mayıs'ta başlar, heyetteki Mustafa Şeref [Özkan], Tahir [Taner], Nusret [Metya], Hikmet [Bayur] Beyler görevlendirildi. İkinci bir konferans tadında gelişen bu ilişkilerde, karşılıklı iyimser mesajlar verildi. İsmet Paşa, yaptığı konuşmada Türkiye'nin tanınırlığı noktasında bu gelişmeleri olumlu bir hava içinde değerlendirdi; Konferans için bir tüzük belirlenerek atılacak adımlar için bir girizgâh yapılmasını sağladı. Altı maddeden oluşan bu tüzük müşterek bir çalışmanın ilk adımıdır iki hükümet arasında. Konu hakkında tam yetkili olan Lehistan başmurahtası, tüzükte belirtilen umdeler çerçevesinde Türk hükümeti ile ilişkilerin kayıt altına alınmasını istemişti.⁵¹⁰

Yunan'dan alınması düşünülen savaş tazminatının da bir formüle bağlanmasından sonra, ilk konferansta kesintiye sebep olan iktisadî, ekalliyet meselesi ve Düyun-u Umumiye meseleleri çözülmeye başlandı. Adlî usul beyannamesine bir kere daha şekil verildi ve kabul edilmiş bir metin olarak yayımlandı. TBMM, talepleri meşru bir zeminde değerlendirecek ve reform gerektirecek konularda müdahalede bulunacaktı. Fakat Düyun-u Umumiye borçlarının nasıl ödeneceği konusunda Türk hükümeti'nin niyeti ödemelerin İngiliz lirası ile yapılmamasıydı. Kur farkları hesap edildiği zaman da sekiz kat gibi bir fark oluşuyordu. Türkiye'nin böyle bir şeyi kabul etmesi ve tanınması mümkün değildi. Türkiye'nin düşüncesi faizlerin Fransız frangıyla ödenmesiydi. Tabii ki bu durum Türkiye'ye özgü bir durum değildi, Bulgaristan örneği ortadaydı. Borçlanma zaten Fransız frangıyla yapılmıştı. Bunu İngiliz lirasıyla ödemek zaten adaletli değildi. Hasan Bey [Saka], bu mevzuyu neticelendirme adına kalkmış Paris'e kadar gitmişti. Görüşlerinde ısrar etmiş, başka bir yolun olmadığı anlatmıştı.⁵¹¹

Gidişat böyle görünse de Türk hükümeti, taleplerinde ve haklı istekleri konusunda çetin mücadelesini kazanmıştı. 4 Şubat akşamı, Lord Curzon'un Türkiye'ye reva gördüğü ve imzalanmadığı takdirde "Asya'nın derinliğinde kaybolursunuz" dediği antlaşma yerine mazinin yüklerini bir bir omzundan atan bir antlaşmaya imza atmıştı Türkiye. "Hürriyet" ve "bağımsızlık" mottosuyla yola düşen Türkiye, egemenliğini Batı'nın büyük devletlerine kabul ettirmeyi başardı, bunu da göğsünü gere gere dünyaya ilan etti. Endişe ve gerginliğe rağmen konferans akliselim bir şekilde idare edildi. Batı'nın büyük gazeteleri, "Türklerin büyük zaferinden" bahsetti. Türkler Mondoros'un haksız zulmünden feraha ermişti artık. 24 Temmuz

⁵¹⁰ Karacan, *Lozan*, s. 372-375.

⁵¹¹ Karacan, *Lozan*, s. 396, 420-421, 451-452.

günü, Türk hükümeti, Batı'nın büyük devletleriyle masaya oturmuş, boynu büküklükten kurtularak başı dik bir eda ile imzasını atmıştı. Atılan bu imza ile Osmanlı Devlet'i yerle yeksan olmuş, yeni Türk devletinin göbek bağı kesilmişti (24 Temmuz 1923). Mustafa Kemal, İsmet Paşa'nın bu başarısını bir telgrafla kutladı; bu "barış" ve "bağımsızlık" gününde emeği geçen herkesi tebrik etti.⁵¹²

Peki, Lozan Türkiye ve dünya için ne anlama geliyordu? Hikmet Bayur, zafer olarak değerlendirir Lozan'ı. İstanbul Üniversitesi İnkılâp Tarihi Kürsüsü açıldığında (1934), Bayur Maarif Vekiliydi. Bu kürsüde bazı dersler verdi, o derslerin birinde Lozan'ı anlattı. Bayur'a göre Lozan, bütün dünyanın tasdik ve ilan ettiği parlak bir zaferdi. Yeni Türkiye'nin kuruluşunda Lozan, Dumlupınar'ı tamamlayıcı nitelikteydi. Silahları elinden alınmış Türk milleti, Lozan ile yeni bir hayat bularak muzaffer olmayı başarmıştı.⁵¹³ Bayur, kitabında bu antlaşma ile varılan neticeleri detaylı bir şekilde anlatır.⁵¹⁴ Lozan'dan, Türkiye'ye kalan sorunların diğer devletlerce hukuki dayanakları vardı, bunlar tanınmak zorundaydı. Lozan'ın kıymeti, Sevr ile mukayese edildiğinde kazanımları cihetiyle daha iyi anlaşılacaktı. Sonuç itibariyle savaş meydanlarda başlayan İstiklâl Savaşı, Lozan ile istikbâlini güvence altına almıştı.⁵¹⁵ Lozan Konferansı sonraki yıllarda da "hamasi" bir üslupla halkevlerinde anılmış, yâd edilmişti.⁵¹⁶

2.4. Siyasi İşler Müdürlüğünden Genel Sekreterliğe

Bayur, Lozan dönüşünde dışişlerindeki siyasi müdürlük görevine devam etti. 1923'ün son aylarına doğru, daha Lozan onaylanmadan -muhtemelen Meclis onayı kastediliyor- Yusuf Kemal Tengirşenk mümessil, Bayur ise müsteşar sıfatıyla Londra'ya gitti. İngiltere de o dönemde yapılan seçimlerde, İşçi ve Liberal Partisi koalisyon yaptı, kazandı ve Macdonald başkan oldu (22 Ocak 1924). Bayur ve Tengirşenk Dışişleri Bakanı Curzon ile bir araya geldi. Curzon, Türkiye ile "müşterek

⁵¹² Karacan, *Lozan*, s. 518, 520, 535, 545.

⁵¹³ Hikmet Bayur, "Lozan, Dumlupınar'ı İtmam Etmiştir" *Cumhuriyet*, 23 Nisan 1934, s. 3.

⁵¹⁴ Yusuf Hikmet Bayur, *Türkiye Devletinin Dış Siyaseti*, s. 120-149.

⁵¹⁵ Afet İnan, "Türk İstiklâli ve Lozan Muahedesi [1]", *Bellekten*, II. cilt, Sayı 7/8, I. Teşrin, 1938, s. 283, 290.

⁵¹⁶ Münib Hayri Ürgüblü, *Lozan [Ankara Halkevindeki Kutlama Töreninden/24 Temmuz]*, Ankara, 1936, s. 7-29; Hikmet Şölen, *Lozan Hakkında Bir Konferans*, Aydın Halkevi Neşriyatı, Aydın, 1939, s. 3-20.

çalışma” planlarından bahsetti. Fakat bu ortak çalışma isteğinin ne anlama geldiği müphemdi. Tengirşenk, yeni hükümetin başbakanı ve dışişleri bakanı olarak Macdonald ile görüştü. Burada iki üç ay kalan Tengirşenk, hem milletvekili hem de memuriyetin birlikte yapılamayacağı kanununun çıkmasıyla, dışişleri görevini bıraktı ve Türkiye’ye döndü. Bayur, burada kaldı. Kendi deyimiyle zor günler yaşadı. Resmî olmasa da Maslahatgüzar (işgüder)⁵¹⁷ olarak görev yaptı. Temsilci işgüderiydi artık, diplomat değildi. Mezkûr yıllarda Londra’da Türkler hakkında resmî nazar olumlu değildi. Savaştan muzaffer çıkmış bir Türkiye, onların da mağlup olmalarına neden olduğu için bir kızgınlık vardı. Curzon’un işbaşında kalması, belki havayı kırabilirdi. Fakat tahsili ve devlet tecrübesi kıt olan Macdonald ile bu şans yitirilmişti.⁵¹⁸ Bayur, mezkûr yıllarda (1924), Eski Başbakan Disraeli’nin hususi sekreterliğini yapan Albay Sled ile tanışma fırsatı buldu. Sled’den Yeşilköy Antlaşması’nın değiştirilmesi ve Disraeli’nin Hidiv’deki hisse senetlerinin alınması hakkında bazı hatıraları dinleme fırsatı buldu.⁵¹⁹ Bayur, bu dönemde İtalyan Büyükelçisi General Bodrero ile de görüştü. Mussolini’nin partisinden olan bu adamın aktardığına göre Rusya karşı nasıl bir siyaset izleneceğini sadece Mussolini -kendi beyanıyla- ve Mustafa Kemal anlamış, bu yüzden içerde komünizm ezilirken dışarıda onunla dost olunmalıydı. 1928 yılında Bayur, bu diyalogunu Mustafa Kemal’e aktardığında o da diğer sözlerine itimad olmasa da dış siyasetteki davranışlarını muvazeleneli gördüğünü söylemişti Mussolini’nin.⁵²⁰

Bu arada Musul işleri beynelmilel bir hadiseye dönüştü. Cemiyeti Akvam’ın olmasına rağmen devletlerin birbirlerine olan ihtiyatlı duruşları hâlen devam ediyordu. İngiltere ve Fransa arasındaki anlaşmazlık hissedilecek vaziyetteydi. İngiltere’nin derdi, Musul’un Türkiye’de kalmasıydı. Çünkü petrol işlerinde İngiltere ve Fransız anlaşması biliniyordu. Musul, Türkiye’de Fransa ile anlaşması olmadığı için, İngiltere bu hakkı kolayca elde edecekti. Bu işlerde parmağı -petrolcüler- olanlarda bizden yana saf tutuyordu. Aslında böyle bir hadisenin Cemiyet-i Akvam’a kadar taşması, İngiltere’nin isteklerine boyun eğmektir. On beş devletten müteşekkil bu yapılanmada

---

⁵¹⁷ 10. dönem milletvekili tercüme-i hâlinde Bayur, bu görev için “Heyet-i Temsiliye Müşteşarı, Maslahatgüzar” yazmıştır (1924-1925).

⁵¹⁸ İnan, *a.g.e.*, s. 358, 373; Bayur, *XX. Yüzyılda Türklüğün Tarih ve Acun Siyaseti Üzerindeki Etkileri*, s. 261. [Maslahatgüzar/işgüder: Bir büyükelçinin temsilci olarak bulunduğu ülke dışına çıkması durumunda ve o ülkeye gelmesinden önce ona vekâlet eden diplomat] Bkz. <https://sozluk.gov.tr/>

⁵¹⁹ Hikmet Bayur, “İki Anı”, *İsmail Hakkı Uzunçarşılı’ya Armağan*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1976, s. 11-13.

⁵²⁰ Hikmet Bayur, “Atatürk’ten Anılar”, s. 459.

bütün ipler İngiltere ve Fransa'nın elindeydi. Kimse kafasına göre hareket edemezdi. Her şey görünmez iplerle bu iki devlete bağlı idi. Musul Meselesi, 1926 yılında Atatürk'ün çok da istediği gibi olmasa da bir antlaşmaya bağlandı. Bu arada Belgrad'a Zekai [Karabuda] büyükelçi olarak atandı. Bayur, bir elçinin atanmasını - anlaşamama durumu- ve Musul işlerini Ankara'ya kavli olarak izah etmek için Ankara'ya döndü.⁵²¹

Bayur, Ankara dönüşünden sonra, yine siyasi işlerdeki müdürlük görevine devam etti. Bir müddet sonra Belgrad'a elçi olarak atandı (1925-1927).⁵²² Bu yıllarda Yahya Kemal de Sefir olarak Madrid'e giderken Bayur'un yanına uğradı, iki gün onun yanında kaldı. Memleketin ahvalinden şikâyet etti ve endişelerinden bahsetti.⁵²³ Bayur, yurda dönüşünde bir müddet Cumhurbaşkanı Genel Sekreterliği görevini ifa etti (1 Aralık 1927- 25 Temmuz 1928).⁵²⁴ Cumhurbaşkanlığı arşivinde Bayur'un Genel Sekreterlik yaparken önemli olaylardan biri, "Dinî İslahat"⁵²⁵ dair gazetelerde [Vakit, Son Posta, İkdâm] çıkan haberdir. Yazışmalardan anlaşıldığına göre bazı gazetelerde 19 Haziran 1928'da neşrolunan yazı, İlahiyat Fakültesi hocalarına atfedilen ve din ve ibadetin şekline dair bazı ıslahlar içeriyordu. İlahiyat Fakültesi⁵²⁶ o

---

⁵²¹ İnan, *a.g.e.*, s. 358-359, 365; Hikmet Bayur, "Musul'u Nasıl Kaybettik?" *Milliyet*, 13 Mayıs 1934, s. 6.

⁵²² Akın, "Millet Partisi Başkanı Hikmet Bayur", *İnci*, s. 4; 10. Dönem (1954-1957) milletvekili tercüme-i hâli; *ESA*, Hizmet Belgesi.

⁵²³ Bu endişelerin sebebi İzmir Suikastı (1926) sonrasında yaşanan kaotik durumdur. Yahya Kemal'e göre; bu idamlar düşman odaklarını bir araya getirmeye başlamış, buna bir çözüm bulunması gereklidir. Bayur, bu endişelerinin üzerinde fazla durmaz. Yahya Kemal, ondan sonra Berlin'e gider ve orada Büyükelçi Kemalletin Sami Paşa ile görüşür. Bu defa perdeli anlatımdan ziyade Paşa'nın askerî, kendisinin ise sivil kanadın idaresini deruhte ederek açık bir ifade ile "hükümet darbesinden" fikrinden bahseder. Paşa'dan olumsuz cevap alınca, yanlısını -eyvah, yandım- diyerek fark eder ama iş işten çoktan geçmiştir. Ne de olsa fikrî ifşa olmuştur. Bayur'a göre Sami Paşa bunu Ankara'ya bildirmiş, Kemal'in Madri'de gidişinden Ankara'ya çağırılması da bu yüzdendir. Fakat Kemal, Ankara yerine Paris'e gider ve orada kalır. Bazı zevatların -birisi Hamdullah Suphi Tanrıöver- garantörlüğünde memlekete gelir. Korktukları çok da başına gelmez, sefaret ister ama sadece milletvekili yapılır. Kemal, Bayur'a [genel sekreter iken] aktardığına göre Atatürk'ün sofralarında şiir okumaktan da memnun değildir. Tekrar sefir olma hayali Atatürk'e iletirse de cevap olumsuzdur, ta ki İsmet İnönü Cumhurbaşkanı olana dek. (Bkz. İnan, *a.g.e.*, s. 355-356).

⁵²⁴ Akın, "Millet Partisi Başkanı Hikmet Bayur", *İnci*, s. 4; 10. dönem milletvekili tercüme-i hâli; *ESA*, Hizmet Belgesi.

⁵²⁵ Metin için bkz. Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, 5. cilt, İstanbul, 1977, s. 1958-1963; İsmail Kara (Haz.), *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi II (Metinler ve Kişiler)*, Risale Yayınları, İstanbul, 1987, s. 497-499.

⁵²⁶ Darü'l Fünûn/İlahiyat Fakültesi için bkz. Mehmet Ali Aynî, *Darü'l Fünûn Tarihi*, haz. Metin Hasırcı, Pınar Yayınları, 1.bs., İstanbul, 1995; Fakülte kurulmadan evvel şubelerinden biri Yüksek Din İlimleri Şubesi olarak hizmet vermiştir (kuruluşu, 1900). Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun çıkmasından sonra Darü'l Fünûn'un bünyesinde fakülte hüviyetine kavuşmuştur. Fakültenin başkanlığını yapan İsmayıl Hakkı [Baltacıoğlu], açılıшта yaptığı konuşma muhafazakâr kesimden "sert" tenkitler alsa da dönemin iklimine göre reform denilebilecek fikirler ortaya atmıştır. *İleri* gazetesi'ne verdiği bir demeçte, fakülteye hiçbir cinsiyet farkı gözetmeden alım yapılacağını dile getirmiştir. Fakülte eğitim ve öğretimi belli yönetmenlikle düzenledikten sonra *İlahiyat Fakültesi Mecmuası* çıkmaya başlamıştır (ilk sayı, Kasım 1925-son sayı, Şubat 1933, külliye 25 sayı). (Bkz. Emre Dölen, *Türkiye Üniversite*

yıllarda Darü'l Fünûn'a bağlıydı. Rektörü, Neşet Ömer İrdelp ve İlahiyat Fakültesinin Dekan Yardımcısı da Fuat Köprülü'ydü. Yazının çıktığı *Vakit* gazetesi⁵²⁷ Hikmet Bayur'a antetli kağıtla mevzu hakkında bilgi veren bir yazı yolladı, bu yazıya göre işin aslı şöyledi; Olay, mayıs ayı içinde İlahiyat Fakültesine bir dekan seçimi⁵²⁸ için bir grup hocanın Fuat Köprülü'yü ziyaretiyle başladı. Burada Fuat Bey'in siz bir "inkılâp görüşüne" sahip misiniz? sorusu gelen hocaları bu hadise çerçevesinde düşünmeye sevk etti. Diğer hocalar Fuat Köprülü'nün ve Mustafa Şekip Tunç'un bazı konular hakkında fikirleri olsa da İsmayıl Hakkı [Baltacıoğlu] Bey'in bir layiha hazırlaması usulen kabul edildi. İsmayıl Hakkı Bey bir müsvedde vücuda getirdi. Hocalar "dinî ıslahatın" esaslarını tespiti için bir araya geldi (18 Haziran). Böyle bir ıslahat komisyonun toplandığı ilk defa *İkdam* gazetesinde duyuruldu. Gazete yazarları bu komisyonun varlığını ve çalışmalarını kısa sürede neticelendireceğini, çalışmanın ilk önce Darü'l Fünûn divanına, sonra Maarif Vekâletine gönderileceğini Fuat Köprülü'den teyit etti. Diğer bazı gazetelerde de (*Milliyet*, *Akşam*) İlahiyat Fakültesi toplantıları mevzu edildi. Fakat doğrudan dinî bir ıslahat yerine fakültedeki programların düzenlemesi olarak bir beyanat verilir. Dinî ıslahat beyanının tezkibi bu haberi konu eden gazetelerde yayımlandı. Bu durum, Bayur vasıtasıyla Mustafa Kemal'e bildirildi; açıklama getirildi.⁵²⁹ Zaman şeridini biraz geriye alırsak dinî ıslah/reform düşüncesinin İlahiyat Fakültesinde konu edilmesinden ve gazetelerde yayımlanmasından önce *Milli Mecmua*'nın Mayıs sayısında bu mevzuyu dillendirmesi ilginç ve dikkat çekiciydi. Mecmuanın yazıhanesinde arada sırada bir araya gelen İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu ve mecmuanın sahibi Mesih Akyiğit arasındaki dostane bir sohbet esnasında, derginin tirajının artması için neler yapılabilirliği konusu gündeme geldi. İsmayıl Hakkı Bey ilgi çekeceğini düşündüğü "dinde reform" fikrini ortaya atılması öne sürdü. Mesih Bey'in de kabulünü alan bu konu hakkında sorular İsmail Hakkı Bey tarafından yazıldı. Bir anket formatı hazırlandı ve "*Türk İnkılâbı Karşısında Müslümanlık*" başlığı atıldı. İsmail Hakkı Bey'in yanıtları da *Milli*

Tarihi: *Cumhuriyet Döneminde İstanbul Darülfünunu (1922-1933)*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 1.bs., İstanbul, 2010, s. 279-284)

⁵²⁷ 1875'te Filip Efendi tarafından kuruldu. Daha Hakkı Tarık [Us] ve Asım [Us] kardeşlerce devam ettirildi (1917). Başmuharriri Ahmet Emin [Yalman] Bey'di. Ahmet Şükrü [Esmer], Hakkı Süha [Gezgin], Reşat Nuri [Güntekin], Refik Ahmet [Sevengil] yazarları arasındaydı. Gazete Mustafa Kemal ve Kurtuluş Savaşı'nı desteklemiştir. (Bkz. Mithat Atabay, *Türk Basın Tarihi*, Paradigma Akademi Yayınları, 2.bs., Edirne, 2015, s. 65)

⁵²⁸ O dönemde Fakülte de başkan/dekan yoktur. Bu işe vekâleten Fuat [Köprülü] Bey bakmaktadır. [Bkz. Haldun Özen, "Baltacıoğlu'nun 'Hayatım' Adlı Tefrikanı Hakkında Ek Bilgiler" *Kebikeç*, Sayı 9, 1999, s. 11.]

⁵²⁹ *Cumhurbaşkanlığı Arşivi*, Belge no: 01010013-13

Mecmua'nın 15 Mayıs 1928 tarihindeki sayısında yayımlandı. Ankete verdiği “cesaretli” cevaplara tepkiler gecikmemedi. Darü'l Fünûn Emini/Rektörü Neşet Ömer Bey, İsmayıl Hakkı Bey'i çağırarak böyle bir konunun neden merkeze alındığı sordu, İsmayıl Hakkı Bey de bu konunun önemine değindi fakat ona göre Neşet Ömer'in üslubu ağız aramaktan başka bir şey değildi. Mecmuanın sahibi Mesih Bey de emniyet'e çağrıldı. İsmayıl Hakkı'nın ismini dahi geçirmeden bu anketin bir “kültür hizmeti” olduğunu ileri sürdü, bütün sorumluluğu üstüne aldı. Mevzu böyle kapandı. İlerleyen günlerde Abdullah Cevdet'inde buna benzer reform çalışmalarının olduğu çok geçmeden basına yansıdı. İsmayıl Hakkı bu çalışmaların zamanını manidar bulmadı, tesadüfle açıkladı.⁵³⁰ İsmayıl Hakkı, bu tür düşüncelerini Türk Felsefe Cemiyetinin içtimalarında da “dinde reform” başlığı altında dile getirdi ve karşı bir tepki de görmedi. Bunlardan biri; Kuran'ın Türkçe yayımlanmasıydı.⁵³¹ Kendisi hazırladığı ankette de dinin içtimaîliği üzerine vurgular yaparak dönem ruhuna uygun asrileşmeye dikkat çekti, bunun da ilmî güzergâhla yapılabileceği kanaatindeydi. Müslümanlıktaki inkılâb esasları; ibadetin şeklinde -temiz ayakkabılarla içeri girilmesine-, dilinde -ibadetin Türk Diliyle yapılmasına-, sanatında -mabetlere müziğin girmesine- bağlandı. Bu anlamda kelâm ve tasavvufla yol almak mümkün değildi. Kur'an'ı bize dört başı mamur öğretecek bir felsefe gerekiyordu. Kısacası; “dinin Türkleşmesi” elzemdi.⁵³²

Hadiselerin gidişatına bakılırsa kendisinin de kabul ettiği⁵³³ gibi “dinî ıslahat” Beyannamesinin mimarı İsmayıl Hakkı Bey'di. İlahiyat Fakültesinin hazırladığı rapor basına yansırken “müşterek” bir fikirler beyanı olarak yansıdı.⁵³⁴ Hâlbuki *Vakit* Gazetesi'nin Genel Sekreter Bayur'a yolladığı yazılı açıklamada dinî ıslaha dair bir müsveddenin terbiye müderrisi İsmayıl Hakkı tarafından hazırlandığının bilindiğini söyledi.⁵³⁵ Hadisenin tezahürü, bir hafta öncesine dayanıyordu. 11 Haziran tarihli Fuat Köprülü imzalı yedi maddelik bir yazıda -*Ruznâme-i Müzakerât*⁵³⁶- İsmayıl Hakkı Bey'in “dinî ıslahat” hakkındaki görüşleri vardı ve bunların tartışmaya açılacağı belirtilmekteydi. 18 Haziran'da toplantı yapılmış olsa da İsmayıl Hakkı Bey'in

⁵³⁰ Özen, *a.g.m.*, s. 10-12, 27-29.

⁵³¹ Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 653.

⁵³² Özen, *a.g.m.*, s. 27-29.

⁵³³ Özen, *a.g.m.*, s. 11.

⁵³⁴ Düccane Cündioğlu, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Din ve Siyaset*, Kapı Yayınları, 2.bs., İstanbul, 2021, s. 88; ayrıca bkz. Düccane Cündioğlu, *Arasokakların Tarihi: Hatıralar ve Hatıratlar*, Kapı Yay., 4.b., İstanbul, 2012, s. 24-29.

⁵³⁵ *Cumhurbaşkanlığı Arşivi*, Belge no: 01010013-13

⁵³⁶ Metin için bkz. Özen, *a.g.m.*, s. 33.

görüşleri tartışmaya açılmadan, toplantı dağıldı. Fakat bu görüşmenin mahremiyeti basına sızdı. Bu ıslahat fikirlerinin kaynağı da kişiye izafe edilmemeye çalışıldı.⁵³⁷ Fakat bu metnin hazırlayıcısı, *Millî Mecmua* anketinde “dinî ıslahat” fikirleriyle maruf olan ve mezkûr layiha da bu nazarından ricat etmeyen, bunları savunan İsmayıl Hakkı Bey’den başkası değildi. Fakat gazetede neşredilen nüshayı esas alanlar haberin içindeki heyeti/müderrisleri hazırlayıcı olarak algılamışlardı. Düccane Cündioğlu, 1943’teki bir eserde Şerafettin Yaltkaya’nın “*bu işin Atatürk’ün istediği ve beklentisi olarak İsmayıl Hakkı [Baltacıoğlu] Bey’in başının altından çıktığını, bir komisyonun bunun müzakere edeceği dile getirildi. Fakat sonrasında hazır bir layiha ortaya çıktığını, namazın şekline müdahalenin yer aldığı bir metne imzasını koymadığını*” aktarır. Hazırlanan layiha, gazetelere sızınca bundan sonra artık yapacak bir şey de kalmadı. Basına yansımından sonra Atatürk’ün de bu layihadan haberi oldu, durumun izahını da bu layihadan bîhaber olan reis/rektör Neşet Ömer İrdelp’ten istedi. Ortada aşikâr görünen tablo, bu işin rektörünü de ciddi olarak sıkıntıya soktuğuydu.⁵³⁸ Hikmet Bayur’un, Dâhiliye Vekâletine verdiği yazılı cevapta Neşet Ömer’in bu sıkıntısını teyit eder nitelikteydi. Neşet Ömer hadiseye, talebesiz kalan fakültenin kapanmasından endişe eden bazı müderrislerin teşebbüsü olarak yorum getirdi. Ona göre Fakültede böyle hadise vuku bulmadı. Felsefe Cemiyetinde bir dizi konferanslar veren Şekip Tunç ve Mehmet Ali Ayni, daha sonra İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu ve Fuat Köprülü ile bir araya gelerek talebesiz kalan İlahiyat Fakültesi’nin programlarında bazı değişiklikler yapılarak din hakkında bazı ıslahat ve tadilatın gerekli olduğuna kani oldu. Bu işi de bir rapor hazırlaması için Terbiye Müderrisi İsmayıl Hakkı Bey’e havale ettiler. Fakat Mehmet Ali Ayni, İsmail Hakkı İzmirli, Fuat Köprülü Bey’ler böyle bir layihanın imza edildiğini ve müderrisler meclisinde mevzu edildiğini reddetti.⁵³⁹ Tahkikatın devam edileceğini belirten yazıdan sonra Dâhiliye Vekili Şükrü [Kaya] Bey’e, “müstacel/acil” başlığı altında bazı yazılar yollandı. Dinî ıslahat metninin bazı gazetelerde yer bulmasından sonra metnin Hindistan, Suriye, Mısır gibi İslâm memleketlerinde de yankı uyandırdığı şeklinde malumatların alındığı, Cumhurbaşkanlığı tarafından Genel Sekreterlik aracılığı ile Hariciye Vekâletine bir yazı ile bu durumdan duyulan rahatsızlık dile getirildi.⁵⁴⁰

---

⁵³⁷ Cündioğlu, *a.g.e.*, s. 88-90.

⁵³⁸ Cündioğlu, *a.g.e.*, s. 91-92.

⁵³⁹ *Cumhurbaşkanlığı Arşivi*, Belge no: 01010013-2; 01010013-11;

⁵⁴⁰ *Cumhurbaşkanlığı Arşivi*, Belge no: 01010013

Bu hadise belli ki Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya'yı bir hayli endişelendirdi. Yazışmalara bakılırsa, hükümetin bu durumu ele alıp bir açıklama metni yayımlanmasını istemekteydi. Anadolu Ajansının da bu hadise ile ilgili karşı bir yazı neşretmesinin münasip olacağını kanaatini dile getirdi. Konunun Anadolu Ajansı üzerinden devletin tavrını sarıh bir şekilde gösterdiği bir metnin tebliği edilmesini gerekli gördü ve bu konuda ısrarcı oldu. Fakat bu ısrarı pek de tesirli olmadı. Gerek Darü'l Fünûn emanetinin gerekse İlahiyat Fakültesinin tekzibi kâfi görüldü ve Atatürk, hükümet tarafından bir beyana lüzum olmadığı görüşündeydi. Hikmet Bayur, Şükrü Kaya'ya "acil" olarak ulaştırdığı yazıda; *Vakit* gazetesi sahibi Hakkı Tarık Us'un telefonla görüşme talebine rağmen, meseleye telefon ile cevap veremeyeceğini, bizzat gelip kendisini görmesini söyledi. Hakkı Tarık Bey'in niyeti Darü'l Fünûn Emni'nin tekzibi yayımlanmaması yönündeydi. Hikmet Bayur, sorunun Matbuat Amiri⁵⁴¹ ile arasında bir mesele olduğunu, tekzibin yayımlanmasından Gazi'nin memnun kalacağını söyledi; böylelikle tekzibin yayımlanmasının uygun olduğunu dile getirdi. Sonra tekzibin yayımına karar verildi.⁵⁴²

Mesele ne kadar Neşet Ömer İrdelp, Fuat Köprülü tarafından inkâr edilse de dallanıp budaklandığı ortadaydı. Metnin gazetelerde intişarından sonra Cumhurbaşkanlığı yazışmalarına bakıldığında yaklaşık bir hafta bu konuyla ilgili yazışmalar yapıldığı görülür. Atatürk, Saray'da müsamere olduğu bir gün, bu meselenin tekrar "İstiklâl Mahkemesine" kadar gideceğini, mücrimlerin takip edileceğini Neşet Ömer İrdelp'e söyler.⁵⁴³ Bu tehdit, Necmettin Sadık Sadak tarafından Üniversitede İsmayıl Hakkı [Baltacıoğlu] Bey'in kulağına düşürülür.⁵⁴⁴

Bu kadar hadiseye rağmen "dinî ıslah ve şekl-i ibadet" konusunda sır perdesi hâlen esaslıca aralanmış değildi. Osman Ergin'in, *Millî Mecmua*'daki cevaplarına bakıldığında layihada ifade edilen görüşlerin İsmayıl Hakkı [Baltacıoğlu] Bey'e ait olduğu konusunda şüphesi yoktu. Metinlerin benzerliği gözden kaçırılmamalıydı. Konu ile adı geçen o dönemdeki müderrislerin ve uzmanların hâlen sessiz kalması da esrarın devam etmesine neden olmaktaydı.⁵⁴⁵ Bu "gizemli" hâl, Şerafettin Yaltkaya'nın beyanları ile kırılmış, münhasıran aynı yıllarda hoca olan Yusuf Ziya

---

⁵⁴¹ Ercüment Ekrem Talu

⁵⁴² *Cumhurbaşkanlığı Arşivi*, Belge no: 01010013-1;01010013-4;01010013-5;01010013-6; 01010013-7;

⁵⁴³ *Cumhurbaşkanlığı Arşivi*, Belge no: 01010013-9

⁵⁴⁴ Özen, *a.g.m.*, s. 11.

⁵⁴⁵ Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, s. 1963.

Yörükân, bir mecmuayla yaptığı konuşmada; İlahiyat Fakültesinde böyle bir ıslah komisyonun kurulmadığını, kendisinin de böyle bir olayda imzasının olmadığını söyledi. Sadece kendisinin değil diğer müderrislerin de böyle bir müsveddeyi görmediği kanaatindeydi. Hatta olay Atatürk'ün kulağına gittiğinde büyük fırtına kopmuş, Atatürk Neşet Ömer İrdelp'e kızmış, “*boyunuzdan büyük işlere kalkışmayın*” demişti. Yörükân, olmayan bir metin için Necip Fazıl'ın sahibi olduğu 1947 yılında *Büyük Doğu*'da çıkan “*Bu Dini Nasıl Tepelemek İstediler?*” yazısını da hürmetsizlik olarak değerlendirmişti.⁵⁴⁶

Cündioğlu'na göre bu tarz ortaya konan mevzular, Türkçe İbadet Projesi'nin ciddi bir parçasıydı. Asrileşmek, “Protestanlaşma” ile eş değer tutulmuş, anadilin ibadethanelere girmesi Batı mukallitliğinden başka bir şey değildi. Dinin halk nazarında anlaşılır kılınması ve bu konudaki “millileşme” yeni tevellere sarıh bir din meydana getirip geleneksel olanın tasfiyesiydi. Baltacoğlu'nun metni merkeze alındığında, milliyet mefhumun köpürtüldüğü görülecekti. Cumhuriyetin doğrudan müdahale yerine zımmen vasıtalarla gerçekleştirmeye çalıştığı “millileştirme” siyasetinin ete kemiğe bürünmesi de 1932'de bizzat devlet eliyle resmîyet kazanacaktı.⁵⁴⁷

Saray'ı bile ayağa kaldıran bu metin nasıl olurda dönemin devlet ricalinden habersiz yayımlanabilirdi? Yazışmalara bakıldığında Atatürk'ün işi “istiklâl mahkemelerine” kadar götürme söylemi de ciddi bir kızgınlığın tepkisiydi. Dâhiliye Vekâletinin ısrarla “bir devlet görüşü” beyan etmesini istemesine rağmen Atatürk'ün bu durumu aşikâr bir şekilde reddetmesi, Darü'l Fünûn Emanetini, İlahiyat Fakültesini bu layihayı tekzip etmelerini ve Anadolu Ajansı'ndan yapılacak açıklamaların yeterli görülmesi, “*siz ettiniz, işin içinden siz çıkın*” demekten başka bir teville mahal bırakmamaydı. Bu hadisenin Mustafa Kemal tarafından önemsendiği açık seçik bir şekilde ortadaydı. Özellikle “ceffekalem” hazır edilen bir metnin, bir “kıylü kal” olarak gazetelerde boy göstermesi çok iç açıcı bir durum olarak değerlendirilmedi. “Dinî ıslahat” metni, ilerideki “cezrî” değişiklikler adına, evvel bir metin olarak kabul görebilirdi. Çünkü yaklaşık dört beş yıl sonra buna benzer “tebdil” hareketlerinin olması, bu metnin “zamansız bir eylem” olma olasılığını kuvvetlendirmekteydi.

⁵⁴⁶ “Dinî İnkılâp ve İslahat Hakkında”, *İslâm-Türk Ansiklopedisi Mecmuası*, II/73, 15 Haziran 1947. [Bu metin bkz. Kara, *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi II*, s. 500-502.

⁵⁴⁷ Cündioğlu, *a.g.e.*, s. 96-102.

1928 yılının önemli olaylarından biri de Harf Devrimi çalışmalarıydı. Bayur, 1927 sonbaharında elçilik görevinden döndü, Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreteri olarak göreve başladı. Atatürk devletin rutin işleri yanında kafasını Harf Devrimi'ne yormakla meşguldü. Bayur da resmî işlerini hâle yola koyduktan sonra o da bu konu üzerinde Atatürk ile beraber çalışmıştı. Fakat bu devrimin nasıl yapılacağı konusunda düşünce karmaşıklığı vardı. Birçok uzmandan fikirler alınıyordu ama devrimin nasıl yapılacağı ve nasıl uygulanacağı konusunda kafalar karıştı. Bayur'un içinde bulunduğu makule, bu devrimin olması konusunda mutmaindi. Bunların yanı sıra, aralarında maruf profesörlerden oluşan, bu devrimin maziden gelen gelenekle bağın kopacağına inanan "muhafazakâr" görüşlü insanlarda yok değildi. Atatürk bu devrimi yaparken birçok dilin kökenine inmiş bunlar arasında karşılaştırmalar yapmıştı. ona göre Latin alfabesinin dikkate değer bir yanı vardı.⁵⁴⁸ Çalışmalar meyvesini verdi, hazırlanan taslak Ağustos'un 8'inde beyan edildi. Aydınlar tarafından makbul karşılanan bu çalışma, İslâm'ı Arap harfleriyle eşdeğer görenlerce hoş karşılanmadı. Hatta bunu Diyarbakır'da Parti Müfettişi olan Hasan Reşit Tankut da halkın durumunu kendine has bir üslupla da açıklamaya çalışmıştı. İslâm ülkelerinde verilen tepki de Türklüğün ehemmiyetini ortaya koymuştu. Devrim, bazı kesimlerce "kâfirlikle" eşdeğer tutulmuş olsa bile "bir bildiği vardır" düşüncesi ile Atatürk'e bakış olumsuz yönde değişime uğramamıştı. Zaten böyle "eşsiz" bir devrimi ancak Atatürk hayata geçirilebilirdi. Köklü devrimin tam anlamıyla oturması için kurslar açılmış, yeni harflerin kullanımının artışı kısa sürede ilerlemişti. Bazı memnuniyetsiz yaklaşımlar olmuşsa da -Hüseyin Cahit Yalçın'ın tavırları- bu devrim, hiçbir iktidarın yerle yeksan edeceği bir eylem olmayıp halkı da arkasına alan bir devrim olmuştu.⁵⁴⁹ Tabi ki devrimin ivedilikle yayılması için çeşitli pratik çareler düşünülmüştü. "Harfler Marşı" bu amaca hizmet eden bir vasıta olarak halkın, ordu ve genç nesil üzerinde tesiri olması açısından Zeki Üngör tarafından notaya alındı. Atatürk yurt gezilerinde bu devrimin gerekliliği üzerine konuşmalar yaptı ve özellikle alfabenin öğrenimine bizzat öncülük etti. Bu devrim, Avrupa basınında da geniş yer aldı, hareket "yenileşme" olarak telakki edildi. Devrim, Batı'ya olan ünsiyetin bir parçası olarak yorumlandı. Yayımlanan yazılarda Batı Atatürk'ü "harikulade" bir lider olarak tanımladı.⁵⁵⁰

⁵⁴⁸ Hikmet Bayur, "Cumhuriyet Devri'nde Atatürk'ün Önderliğinde Harf Devrimi", *Harf Devrimi'nin 50. Yılı Sempozyumu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1981, s. 75-76.

⁵⁴⁹ Hikmet Bayur, "Cumhuriyet Devrinde Atatürk'ün Önderliğinde Harf Devrimi", s. 77-78.

⁵⁵⁰ M. Şakir Ülkütaşır, *Atatürk ve Harf Devrimi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, 3.bs., Ankara, 2000, s. 71-73, 116-117, 124, 128.

2.5. Genel Sekreterlikten Kabil Büyükelçiliği'ne

1928'de hariciye ilişkileri anlamında gelişmeler de yaşandı. 20 Mayıs 1928 tarihinde Afganistan Emiri Amanullah, çeşitli Avrupa seyahatinden sonra kalabalık bir heyetle Türkiye'ye geldi. Bu ziyarete binaen Türkiye'de çeşitli hazırlıklar⁵⁵¹ yapıldı. Heyetteki bayanlar çok şaşırtıcı bir şekilde, ülkelerine has bir giyim tarzı olan “çadırî” yerine başları açık gelmişlerdi. Türk kadınları da o yıllarda kafalarına “türban” adını verdikleri başlarını kısmen saran bir örtü sarardı. Emirin gelişinin şerefine TBMM Başkanı Kazım [Özalp] Bey bir davet verdi. Atatürk sarıklı gelen bayanların saçlarını açtırdı ve Afgan heyeti böyle karşılandı. Atatürk'ün bu girişimi ile bu âdet, bir geleneğe dönüştü. Ziyarete, kendine danışman olarak Atatürk Hikmet Bayur'u seçmişti. Bayur, o yıllarda Kabil Büyükelçisi oldu ve Amanullah'ın ziyareti sonrasında Kabil'e doğru yola çıktı.⁵⁵² Cemal Granda'nın anlatımına göre bu ziyaret gerçekleşmeden evvel, Atatürk'ün âdeti olduğu üzere, Amanullah'ın memleketi hakkında bir rapor hazırlama görevi, o dönemde Cumhurbaşkanı Genel Sekreteri olan Hikmet Bayur'a verildi.⁵⁵³ Gazetelere Amanullah'ın reform yapmak adına yaptıkları, aşırı mütediyyin grupların dikkatini çekti. Hatta Atatürk, kendisini çağdaş karar alma noktasında başına bela olacak girişimlerden⁵⁵⁴ uzak durması yönünde nasihat etti. Atatürk, Hikmet [Bayur] Bey'den Amanullah'ın dikkatli olması konusunda ikaz etmesini istedi.⁵⁵⁵ Fakat bu işlerde Mustafa Kemal'in parmağı olduğu dedikodusu da almış yürümüşü.⁵⁵⁶

Hikmet Bayur, Büyükelçilik görevini ifa etmek için Kabil yollarına düştü. Mısır'a uğradı ve elçilikten adresini alarak yakın dostum diye tabir ettiği Mehmet Âkif'i ziyaret etti. O dönemde Kahire'de elçi olan Mehmet Ali Şevki Alhan⁵⁵⁷,

---

⁵⁵¹ Yollar ağaçlandırılır, Ankara bir gecede farklı şehir hâline gelir. Ankara Palas'ın yapımı hızlandırılarak Amanullah ve heyeti bu Palas'ın ilk misafirleri olurs. (Şimşir, *Bizim Diplomatlar*, s. 320.)

⁵⁵² Bayur, “Atatürk'ten Anılar”, s. 464-465.

⁵⁵³ Cemal Granda, *Atatürk'ün Uşağı'nın Gizli Defteri*, Yay. Haz. Hakan Pala, Yade Yayınları, 2.bs., Ankara, 2020, s. 296.

⁵⁵⁴ Amanullah'ın reform adıyla, çarşılarda kadınların kıyafetlerini zorla polislerle yırttırması, aşırı mütediyyin grupların tepkisine neden olmuştu. Mustafa Kemal bu işlerden önce ona orduya asrî bir nizam vermesi yönünden telkin vermiştir. (Bkz. Bayur, “Atatürk'ten Anılar”, s. 465.)

⁵⁵⁵ Bayur, “Atatürk'ten Anılar”, s. 465.

⁵⁵⁶ Y. Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, III. cilt, 2.bs., Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1987, s. 597.

⁵⁵⁷ Fethî Tevetoğlu'nun makalesinin “Bayur'un Anlattıkları” bölümünde Kahire Büyükelçisini Muhittin [Akyüz] Paşa olarak verir. Bu durum hafıza-i beşer nisyan ile maluldür, lafzına uymaktadır. Bayur bu

Bayur'dan “*bizim adımıza rica edin, tamamladığı Ku’ran tercümesini getirsin, parasını -beş bin lira- alsın*” ricasında bulundu. Mehmet Ali Bey, bu konuda Ankara tarafından baskı görmekteydi. Mehmet Âkif’in kulağına Elmalılı Hamdi Yazır’ın tefsirinin basılamayacağı gelmiş, bu durum onu tedirgin etmişti. Ona göre basılsa bile tefsirsiz bir tercüme bir anlam ifade etmeyecekti. Yeni kuşakların bu konuda muzdarip olacağından dolayı, önce tefsir basılsın diyerek elindeki metni vermeye yanaşmadı. Bayur, bütün çabalarına rağmen onu ikna edemedi. Tefsir, 1935’te yayımlanmaya başladı. Bayur’a göre 1936’da vefat eden Âkif, son zamanlarını da ağır hastalıklarla geçirdiği için durumu pek anlayamamış ve hâlen akıbeti belli olmayan bu tercümeyle teslim etmemişti.⁵⁵⁸ Bu görüşme saatlerce süren bir hasbihâle dönüşmüştü. Şapka Kanunu’ndan dolayı ülkeyi terk ettiği tahmin edilen Âkif’in buna cevabı: Müslümanlığın fes ve şapkadan ibaret olmadığıydı. Onun laik devrimlere muarız olduğu biliniyordu. Bayur, Afganistan’dan Kahire’ye elçi olarak görevlendirilen Sadık Han ile Âkif’e mektup yazmış; çeşitli hediyeler -Buhara Seccadesi- yollamıştı. Bu elçi gelip gittikçe de bu tür hediyeler göndermeye ve onunla olan iletişimine devam etmişti. Âkif de kendisine coşkun yazılarla cevap vermişti. Âkif, Mısır’da geçen yıllarından sonra, İstanbul’a döner ama hastadır artık. Bayur, Suriye Han’ında⁵⁵⁹ kadim dostunu görmeye gider. Âkif de onu görünce mesrur olur. Ağzından şu cümleler dökülür: “*İyileşince Ankara’ya geleceğim ve sen de kalacağım*”, der. Bayur, bu görüşmede siyasi ve dinî mevzulara çok dokunmak istemese de Âkif, dine ait değerlerin yüceliği burada var, orada (Mısır) perişanlık var diyerek Atatürk’ten övgü dolu sözlerle bahseder. Atatürk de bu ünsiyeti olumlu karşılar ve hatırlarını sordurtur. Bu vesile ile Bayur ve Âkif’in son görüşmesi böyle olur. Bayur, Kabil’deki elçilik yıllarında tutucu şeyhlerin görüşlerinde olumlu değişiklikler olmasını sağlamış, hatta bu değişiklikler şeyhlerin giyim tarzlarına dahi yansımıştı.⁵⁶⁰

Atatürk’ün, Bayur’u Kabil’e yollayışı Afganistan Emirine yapılmış bir jestti.⁵⁶¹ Fakat iki hatırat bu gidişi jestin dışında, ilginç hadislerle yorumlar. Bu iki söylem de Bayur’un Kabil’e gönderilmesinde müttefik bir tavır sergiler. Nuri Uluşu aktardığına

---

iki anlatımda çelişkiye düşmüştür. 1968’de “*İbadet Dili*” makalesinde, o dönemdeki elçiyi Mehmet Ali Şevki [Alhan] olarak hatırlar. Muhtemelen o dönemde elçileri karıştırmıştır. Dışişleri Bakanlığının sitesinde Kahire’de elçilik yapmış kişiler listesine bakıldığında 1928’de Muhittin Akyüz Paşa’nın elçi olarak görevli olduğu bilgisi verilir.

⁵⁵⁸ Bayur, “İbadet Dili”, *Necatî Lugal Armağanı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1968, s. 151-152.

⁵⁵⁹ Bayur, bu yeri; Mısır Apartmanı veya Hidiv Palas olarak düzeltir.

⁵⁶⁰ Tevetoğlu, *a.g.m.*, s. 13.

⁵⁶¹ Şimşir, *Bizim Diplomatlar*, s. 322.

göre bir gün sofrada “cesaret” örneği göstererek ısrarlı bir tavırla “bu içki size zarar verecek” ikazına karşılık Atatürk’ün Bayur’u uzaklara yollama fikrini -mesela Hindistan diyerek- ortamda beyan etmişti. Bu olaydan sonra Atatürk sözünü eyleme dökerek Bayur’u Kabil Büyükelçiliğine yolladı.⁵⁶² Cemal Granda da benzer olayı hatıralarına almış hatta Atatürk “Kabil’e yollayım, oraları dolaşır gelersin” şeklinde bir ifade kullanmıştı.⁵⁶³ Bayur, olayın spontane geliştiğini, Atatürk’ün “Kabil’e sen gider misin?”, sorusuna “gönülsüz de olsa “evet” dediğini söyler. O yıllarda Afganistan’a kargaşanın hâkim olması bu işe çekimser kalmasına neden olur.⁵⁶⁴ Diğer anlatımlara bakıldığında; Bayur’un Kabil’e yollanışı, ağırlıklı olarak “sivri” dili ve önemli hasletlerinden olan “inatçı” tavrından dolayındı. Çünkü Atatürk sofrada istihza ederek bu durumu yorumlasa da hususi hayatına müdahale edilmesinden hoşlanmadığını az buçuk hatıratlardan çıkarmak mümkündü.

Bayur, göreve 15 Ağustos’ta başladı.⁵⁶⁵ Burada Sovyet Rusya, politik tavır sergileyerek Kabil’deki elçiliğini, büyükelçilik statüsüne getirdi. Bu hamleden sonra Amanullah’a arz edilecek güven mektubu konusunda Türkiye ile yarış içine girdi. Tabii ki, yarışın galibi Afganların olumlu bakışından dolayı Türkler’di. Sovyet Rusya, bu arz -güven mektubu- için daha önce başvuru yaptıklarını, önceliğin kendine ait görüşünü öne sürse de Bayur’un atanmasının ta Amaullah’ın Türkiye’yi ziyaretinde belli olduğu öne sürülerek bu başvuruyu reddederler, neticede öncelik Türkiye’nin olur. Bayur, bu süreci 26 Ağustos’ta Türkiye’ye rapor etti ve güven mektubunun Emir’e nasıl sunulduğunu anlattı. Bu esasında bir “duayenlik” yarışındı ve bunu da Türkiye kazanmıştı. ⁵⁶⁶ Amaullah’a, Atatürk’ün nasihatlerini ileten Bayur, “Ağabeyime -Atatürk’e- söyleyin telaş etmesin” cevabını alır. Bayur daha sonra Emir’in bakanlarına “Türkler havf/korku içinde, yaptıklarımla onları şaşırtacağım” dediğini duymuştu. Emir, diplomasinin de davet edildiği bir toplantı da zevcesi Süreyya Hanım’a yüzünü örten “muslin”i çıkarmasını sert bir tavırla söyler. Süreyya

---

⁵⁶² Nuri Uluşu, *Atatürk’ün Yanıbaşında: Çankaya Köşkü Kütüphanecisi Nuri Uluşu’nun Hatıraları*, Der. M. Kemal Uluşu, 5.bs., Doğan Kitap, İstanbul, 2008, s. 36-37.

⁵⁶³ Granda, *a.g.e.*, s. 64-65.

⁵⁶⁴ İnan, *a.g.e.*, s. 360.

⁵⁶⁵ *ESA*, Hizmet Belgesi.

⁵⁶⁶ Şimşir, *Bizim Diplomatlar*, s. 322-323. Şimşir’in Bayur’la münasebeti 1970’li yıllara dayanır. O zamanlar Bayur, TTK’nin en yaşlı üyesidir, Şimşir ise en genci. Örneğin, bu “duvayenlik” mevzusunu bizzat Bayur’dan dinlemiştir. Bayur, o yıllarda ilerlemiş yaşına rağmen hâli hazırda hazırladığı kitap için Dışişlerinden belgeler toplamakla meşguldür. Politikadan uzak, bilimsel çalışmalara vermiştir kendisini. Bakanlık personeli tarafından da pek bilinmeyen Bayur, kendisini “emekli büyükelçi” olarak tanıtmıştır. Ankara’da çalışma yaptığı günlerde de Bulvar Palas Oteli’nde kalmıştır. (Bkz. Şimşir, *Bizim Diplomatlar*, s. 319-320).

Hanım denileni yapar ve Avrupaî bir görünüme girmiş olur böylelikle. Emir, 16-18 yaşlarında bir grup kız çocuğunu da Türkiye'ye göndermeyi düşündü. Bu geliş, İngiliz madrabazlığı ile Amanullah'a karşı olan oymakları "dinsiz Padişah" şeklinde kışkırtma amacı olarak kullanıldı. Bu olaydan takriben bir iki ay sonra Emir'in bölgede suyu ısınmaya başladı, isyan baş gösterdi. Şirvani ve Hokkori aşiretleri bu olayda başı çekti. Emir'in evdeki hesabı ne yazık ki çarşıya uymaz. Ordunun gücünün arkasında olduğunu düşünen Emir, "mürteci" bir ayaklanma ile baş başa kaldı. Atatürk, Afganistan'da başında Kazım Orbay'ın bulunduğu orduya nizam vermek için hazır bulunan bir heyete Emir'in korunması konusunda yetki verdi. Bu arada Emir'in korunması için de Dışişleri Bakanı Tefik Rüşti Aras ile Bayur arasında telgraf trafiği başladı (21/22 Kasım). Fakat bütün gayretlere rağmen Emir'i ordusu da terk etti, Türk Devleti de yardım için geç kaldı. Emir, yıllarca yasak etmeye çalıştığı "çadırîye" giyerek kadın kılığında Kabil'den ayrıldı. Sonrasında tahta oturan Mehmet Nadir Han'la ilişkiler başta soğuk olsa da Bayur'un güven mektubunu verdiği gün (24 Haziran, 1930), Han, Atatürk'e olan merbutiyetini dile getirdi.⁵⁶⁷ O yıllarda Başbakan olan İsmet Paşa'nın *Defterler*'lerinde Kabil'de silahlı çatışmaların olduğu haberi verilir (1928). Bu haber, Başbakan'a Bayur tarafından iletilmişti. Bir de Atatürk'ün emriyle Afgan eski Emiri Amanulllah'a yaklaşık 5000 liralık ödeme yapılmıştı (1930). Amanullah, bu tarihte İstanbul (24 Şubat) ve Ankara'ya (25 Şubat) gelmişti.⁵⁶⁸ Bayur'un 1932 yılında Büyükelçilik görevi bitti, yurda geldi. İsmet İnönü'nün 1931-1934 arası *Defterler*'i kayıp olduğu için Bayur ile bu sürede herhangi notu veya yazışması olup olmadığı meçhuldü. 1929-1930'lu yıllarda Hindistan'da Kalküta Üniversitesinde Sir Hasan Sühreverdi tarafından bir otelde Türk Heyeti ağırlandı ve Türkler hakkında Sühreverdi: "*Türklerin Müslümanlığından ziyade, Avrupa'ya da dize getiren Asyalı ulus*" olarak telakki ettiklerini ve önemsediklerini dile getirdi. Bayur'a göre birçok bilim insanının önünde dile getirilen bu sözler, açık bir şekilde Millî Mücadele ve Türklerin hürriyetine olan düşkünlüğü, bunun diğer milletlere örnek olmasında önemliydi. Bu mücadele diğer milletlerin birçoğunun "uyanışına" neden olduğu gibi bazıları da boyunduruk altına girmekten kurtulamamıştı.⁵⁶⁹

⁵⁶⁷ Bayur, "Atatürk'ten Anılar", s. 465; Şimşir, *Bizim Diplomatlar*, s. 326-328; İnan, *a.g.e.*, s. 361-363.

⁵⁶⁸ İsmet İnönü, *Defterler (1919-1973)*, Haz. Ahmet Demirel, Yapı Kredi Yayınları, İbs., İstanbul, 2016, s. 82, 114.

⁵⁶⁹ Bayur, *XX. Yüzyılda Türklüğün Tarih ve Acun Siyaseti Üzerindeki Etkileri*, s. 75-76.

Peki, Afganistan ile olan bu rabitanın anlamı ve karşılığı neydi? Kökleri 1920’li yıllara dayanan politik zeminde, Mustafa Kemal Batı ile mücadelesinin zafere ermesi için yönünü Doğu’ya çevirmişti. Ankara hükümetinin Rusya ile bağ kurması, Azerbaycan ve Afganistan’da temsilcilikler açması da politik kaygıların neticesinde yapılmış hamlelerdi. TBMM açılışından sonra “ontolojik” endişelerini, meşruiyetine delil getirmek suretiyle Azerbaycan’a -Memduh Şevket Esendal- ve Afganistan’a -Abdurrahman Bey- temsilciler/elçiler yolladı. Abdurrahman Bey ile yollanan güven mektubunda İngilizlerin “ortak düşman” olduğu vurgulandı, birlikten kuvvet doğar mantığı ile hareket edilmesinin herkesin hayrına olacağı görüşü savunuldu. Cemal Paşa’nın Afganistan’a hususi bir ilgisi vardı, buraya elçi olarak atanmak ve ordunun ıslahında görev almak istedi. Fakat bu istekleri Mustafa Kemal tarafından reddedildi. Cemal Paşa, Afganistan konusunda ısrarcı davrandı, ikinci kez elçi olmak istedi ve hatta Afganistan’a vardığında elçi olan Abdurrahman Beyin değiştirilmesini dahi dile getirdi. 28 Şubat 1921’de Afgan-Rus Antlaşması imza edildi. Bu işlerde bir nevi vasıta, Kabil’de olan Cemal Paşa’dıydı. Bu yakınlaşmanın Ruslara bazı stratejik noktalarda elçilik hakkı vermesi, İngilizlerce hoş karşılanmadı. Cemal Paşa’dan bu işin değişikliği için Afgan Dışişleri Bakanı Mahmut Tarzi yardım istedi, Cemal Paşa ile aralarındaki yazışmalar sertleşti.⁵⁷⁰ 1 Mart 1921’de Afgan-Türk Antlaşması imzalandı. Afganlar, Ankara hükümetini “resmen” tanıdı; sömürgeci devletlere karşı müşterek hareket etme kararı alındı. Yine aynı yıllarda Afgan Kralı Amanullah ile Mustafa Kemal’in yazışmaları başladı. Bu mektuplarda merkez alınan konu: Türk-Afgan ilişkileriydi. Kabil, temsilcilikten çıkarıldı; elçilik yapıldı. Fahrettin Türkkan Paşa da ilk olarak elçi sıfatıyla atandı (1922-1926). Sonra aynı makama, Nebil Batı getirildi (1926-1928). Kabil, elçilik makamından büyükelçilik seviyesine yükseltildi ve ilk Büyükelçi de Yusuf Hikmet Bayur’du oldu (1928-1932⁵⁷¹). 1928 Mayısı’nda Türkiye’ye ziyaret gerçekleştiren Emir Amanullah, Türkiye’yi örnek alarak bazı “katı” kararlar alarak bunları “sert” bir şekilde tatbik etmeye koyulmuştu. Türkiye’ye gelişi de Türkiye’yi ziyaret eden ilk yabancı hükümdar olması açısından hayli önemsenmişti.⁵⁷² Amanullah, taht mücadelesi verirken askerlerin maaşlarının artması ve vergiler konusunda çeşitli vaatlerde bulundu. Planı, orduyu arkasına almaktı fakat bu vaatlerinden rücu etti. Kendi adamlarını kollaması, rüşvetin baş göstermesi ülke

---

⁵⁷⁰ Bilâl N. Şimşir, *Atatürk ve Afganistan*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2019, s. 36, 52.

⁵⁷¹ *ESA*, Hizmet Belgesi

⁵⁷² Bilâl N. Şimşir, *Atatürk ve Afganistan*, s. 53-55, 90, 150, 208.

içinde kargaşaya neden oldu. Halkın “tutucu” nazarına karşılık, Fransızca ve Almanca eğitim veren liseler açmış; buralara yabancı hocalar getirmesi “kâfir oluyoruz” terennümlerini de körüklemişti. Bu tür reformlara girişen Amanullah’ın arkasında, sırtını vereceği sağlam bir kitle yoktu. Bütün bunlar yerle yeksan olacağı emareleriydi. 1929’un Ocak ayında, isyan ateşinin parlamasıyla yerini ağabeyi İneytullah’ı bırakarak Kandahar’a kaçtı. “Beççe-i Saka”nın isyan hareketi genişler, Kabil’e girerler. İneytullah da arkasında ciddi bir kuvvet olmadığı için Beççe-i Saka ile el sıkışarak soluğu en sonunda Kandahar’da aldı. Hükümdarlık tahtı, Tacik kökenli lakabı Beççe-i Saka/sucunun oğlu” olan, asıl adı ise Habibullah olan ümmî bir gence kaldı. Bu hareket, medreseler haricinde bütün okulları kapatır.⁵⁷³ Bayur’un burada geçirdiği yıllar düşünülürse, üç ciltlik “*Hindistan Tarihi*”nin ortaya çıkışı da tesadüf değildi.

Bayur, 28 Şubat’ta Büyükelçilik görevinden ayrıldı. 27 Mart 1932 tarihinde eski görevi olan Cumhurbaşkanlığı Genel Sekterliğine ikinci kez getirildi.⁵⁷⁴ Bir önceki sekreter Tefvik Bıyıklıoğlu’nun adının bir rüşvet olayına karışmasından dolayı namı “şaiBELİ” hâle gelmişti. Hadise: Salih Bozok’un bu iddiaları Atatürk’ün kulağına düşürmesiyle başladı; sonra ayyuka çıktı. Mustafa Kemal’in nezdinde, Tefvik Bıyıklıoğlu’nun, Mısır Hıdivi Abbas Hilmi Paşa’dan para istemesi kabul edilecek bir mevzu değildi. Teyide muhtaç hadise, Kavalalı İsmail Hakkı Bey -Atatürk’ün sınıf arkadaşı- tarafından doğrulandı. İsmail Hakkı Bey’in bahsi geçen iki mektubu Cenevre’den getirmesi, Atatürk’ün şüphelerini giderdi. Atatürk’ün Tefvik Bey’den bu konu hakkındaki aldığı cevaplar onu tatmin etmez, hafife alır tavırları onu daha çok kızdırdı. Bahsi geçen mektuplar; imzası olduğu gerekçesiyle hem Tefvik Bıyıklıoğlu’nun, hem de başyaver Rusuhî Savaşçı’nın başını yakmıştı.⁵⁷⁵ Gözden düşen Tefvik Bıyıklıoğlu İsmet İnönü’ye olan yakınlığı ile biliniyordu. İsmet İnönü, Tefvik Bey’e tekrar bir görev tevdi edilmesi için çeşitli girişimlerde bulunmuş, bu isteğini Hikmet Bayur aracılığıyla Atatürk’e iletmiş fakat olumsuz cevap almıştı.

---

⁵⁷³ Y. Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, III. cilt, s. 596-604. Bayur, aynı sayfa aralığında bir anısını hikâye eder: Kendisini ziyarete gelen tesirli bir mollaya okul kapatmanın zararlarından bahseder. Molla, yabancı eğitim veren okulları “kâfir” olarak niteler. Bayur, Bedir Savaşı’nda esir düşenlerin, Müslüman çocuklara okuma yazma öğretilerini karşısında hürriyetlerine kavuştuklarını söyler. Molla’nın buna cevabı, Peygamber’in sünnetini bile görmezden gelecek koyu taassup örneği sergiler: “O Peygamber, biz ümmetiz” yapamayız, der.

⁵⁷⁴ *ESA*, Hizmet Belgesi.

⁵⁷⁵ Hasan Rıza Soyak, *Atatürk’ten Hatıralar*, Yapı Kredi Yayınları, 9.bs., İstanbul, 2018, s. 30-34.

Çünkü Atatürk, Tevfik Bey'in Sakarya Muharebesi'nde yaptığı stratejik hataları unutmamıştı. Bu hatalar neredeyse muharebeyi kayba uğratacak düzeydeydi.⁵⁷⁶

1932 yılının diğer önemli bir hadisesi de Atatürk hakkında Harold C. Armstrong⁵⁷⁷ tarafından yayımlanan “*Grey Wolf/As Intimate Study of Dictator*”⁵⁷⁸ kitabı. Bayur, bu yıllarda “Genel Sekreter”di. Cemal Granda olayı şöyle anlatır: “Hikmet Bayur’u elinde bir kitapla tuhaf bir hâleti ruhiye içinde olduğu gördüm”. Fakat Atatürk’ün bu kitaptan önceden haberdar olmuş bir havası vardı. Kitabın bazı yerlerinde Atatürk’ü töhmet altında bırakacak -içki âlemleri vs.- bölümler vardı. Bazı yerlerde de Atatürk’ün hakkı teslim edilmişti. Bayur’un kitabı Atatürk’e okurken kitabın bazı yerlerinde duraksaması ya da atlayarak görmezden gelmesi de çelişkili durumdan başka bir şey değildi. Granda, Bayur’un mezkûr kitabı akıcı İngilizcesiyle⁵⁷⁹ sanki Türkçe okuyor gibi tercüme ettiğini söyler. Atatürk, çeviri esnasında sakinliğini korur ve Bayur’un ısrarla atladığı yerler üzerinde durur. Mesela kitapta, Kastamonu’da şapka giyilmesi konusunda ağır ifadeler kullanılmıştı. Atatürk, bu iddiaların hepsini müspet karşılar; karşısındaki insanlar bile bu hâline şaşırır ve anlam veremez.⁵⁸⁰ Münhasıran, Atatürk’ün hususi hayatında da benzer yanlışlara düşen müellife cevaben, Necmeddin Sadık Sadak, *Akşam* gazetesi’nde Armstrong’a cevap niteliğinde bir yazı dizisi yayımladı. Atatürk tarafından dikte ettirildiği, bizzat onun kontrolünden geçtiği bilenen bu yazılarda, yazarın düştüğü hatalar yerine gerçekler ortaya çıkarılmaya çalışılmıştı.⁵⁸¹ Bu dizinin ilk yazısı da 8 Kanunu evvel (Aralık) 1932’de yayımlandı.⁵⁸² Kitap, çok geçmeden Bakan Kurulu tarafından zararlı yazılar ihtiva etmesinden dolayı yasaklandı (4 Aralık 1933). Bu minvalde “Le Mois” mecmuasının 35. sayısında, “Mustafa Kemal ve Bozkurt” başlıklı yazıda yine Mustafa

---

⁵⁷⁶ İnan, *a.g.e.*, s. 318-319.

⁵⁷⁷ Harold C. Armstrong [1892-1943]. Kraliyet Okulunda eğitim aldı. Kut’ul Amare’de Türk birliklerine esir düştü. Türkiye’deki İngiliz birliklerine katılarak İngiliz Yüksek Komiserliğinde Askeri Ataşe Yardımcısı olarak çalıştı. Paris Konferansı’nda İngiliz delegasyonu içinde yer aldı ve Suriye Komisyonunda görev aldı. [Bkz. Mustafa Yılmaz, “Harold Armstrong’un *Grey Wolf/ As Intimate Study of Dictator* (Bozkurt-Mustafa Kemal) Kitabı Üzerine”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XI. cilt, Sayı 33, 1995, s. 721].

⁵⁷⁸ Eser İngilizce dışında Fransızca ve Almanca olarak basılır. Londra’da basılan eserin yayımcısı Arthur Barker LTD’dir. İç kapakta John Augustus tarafından çizilen Armstrong’un karakalem çalışmasına yer verilmiştir.

⁵⁷⁹ Bayur, kendi beyanlarında, Fransızca’yı bildiğini, Farsça ve İngilizceden biraz okuyup anladığını söyler. [Bkz. Akın, “Millet Partisi Başkanı Hikmet Bayur”, *İnci*, s. 5.]

⁵⁸⁰ Granda, *a.g.e.*, s. 66-68.

⁵⁸¹ Haldun Derin, *Çankaya Özel Kalemmini Anımsarken (1933-1951)*, Yay. Haz. Cemil Koçak, Doğan Kitap, 1.bs., İstanbul, 2017, s. 40.

⁵⁸² Necmeddin Sadık [Sadak], “Bozkurt: Mustafa Kemal/Yüzbaşı Armstrong’a Cevap {1}, *Akşam*, No: 5088, 8 Kanunu evvel, 1932, s. 1.

Kemal hedef gösterildiği için mecmua toplatılmıştı. 27 Eylül 1934 tarihli, “Journal des Debats” gazetesinde de bu yönde bir yazı kaleme alındığı için o da sansürden nasibi almıştı.⁵⁸³

Bozkurt kitabı, uzunca bir nadastan sonra Peyami Safa tercümesiyle yayımlandı. Safa’ya göre yazar, Atatürk’e bütüncül bir nazarla bakmak yerine dost düşman birkaç kişinin tesirinde kalmış; sokak rivayetlerini muteber görmüştü. Buna rağmen Atatürk’ün karakterine, özel hayatına, davranışlarına ait doğru hükümler, başarılı tahliller ve tasvirler mevcuttu. Ön sözde; böyle bir çalışmanın Atatürk’ün hayatını en iyi bilen, yazan biri olarak kendisine verilmesini isabetli bir karar olarak görür.⁵⁸⁴ Bu metinden sonra yine bazı yayınevlerince -özellikle özel yaşama dair, kanıtlanması imkânsız bölümler- sansürlenerek tekrar yayımlandı.⁵⁸⁵ Bu eserin tamamı Atatürk tarafından okunmuştu. Bayur’un aktardığına göre Atatürk, kendisinden ziyade Türk ulusunun ve mücadelesinin küçümsenmesine daha çok içerlemişti.⁵⁸⁶ Armstrong eserinde sadece Atatürk’ü değil çevresindeki meşhur “mutat zevat”ları da hedef alarak galiz bir yakıştırma ile “gözü kızmış haydutlar” diye adlandırmıştı.⁵⁸⁷

---

⁵⁸³ Yılmaz, “Harold Armstrong’un Grey Wolf...” s. 731.

⁵⁸⁴ Armstrong, *Bozkurt*, ter. Peyami Safa, I. cilt, Sel Yayınları, İstanbul, 1955, s. 5-6.

⁵⁸⁵ Bu konuda bir örnek bkz. H. C. Armstrong, *Bozkurt: Kemal Atatürk’ün Yaşamı*, çev. Gül Çağalı Güven, Arba Yay., İstanbul, 1996.

⁵⁸⁶ Bayur, “Atatürk’ten Anılar”, s. 466-467.

⁵⁸⁷ Haldun Derin, *Çankaya Özel Kalemimi Anımsarken (1933-1951)*, s. 59.

II. BÖLÜM HİKMET BAYUR'UN SİYASET YILLARI

3.1. Hikmet Bayur'un Maarif Vekilliği (1933-1934)

Türkiye'nin 1930'lu yıllarda iktisadi mecrasını belirleyen hadise şüphesiz 1929 Dünya Ekonomik Bunalımı'dır.⁵⁸⁸ Bunalım, Türkiye'de değişen şartlar içinde iktisadi modelin "devletçilik" olarak belirmesine cevaz vermişti. Devlet eliyle kapitalist bir düzen inşasının -devlet kapitalizmi- daha da görünür hâle gelmesi 1932'yi buldu. 20. yy. başlarında "devletçilik" siyaseten geri kalan fakat siyasi hürriyetini kazanmış bir ülkede tercih edilebilir bir yolu temsil etmişti. Türkiye'nin bundan evvelki politikaları da "mutlak" bir liberallikten uzaktı. Buhranın tesiri aşikâr bir şekilde "devletçilik" politikasını bilinçli bir tercihten ziyade zorunlu bir kararla sürdürmeyi gerekli kılmıştı. 1930'larda "Yerli malı kullan!" mottosu da bu gerekliliğin mahsulleri arasındaydı. Celal Bayar'ın 1932'de iktisat vekilliğine getirilmesi de devletçilik politikasının kontrollü bir nizam sürdürme önlemleri arasında oldu. 1930'ların başında belirleme başlayan "millileşme" de bu politikanın tatbik edilmesinin bir neticesiydi.⁵⁸⁹ Mustafa Kemal'in 1929'dan itibaren meclis açılış konuşmalarında da Dünya Ekonomik Bunalımı'nın etkilerine ve Türkiye'nin iktisadi gelişmelerine hatırı sayılır derecede yer verdiği görülmekteydi. Örneğin, 1930'daki açılış konuşmasında "millî para krizi" mevzu edildi ve bu konuda alınan önlemlerin olumlu görünümünden bahsedildi. Sonraki yılda ise yaşanacak beynelmilel bir krizin devam etmesi hususunda hazırlıklı olmak gerekliliği vurgulandı.⁵⁹⁰ Dünyadaki bu buhran, Türkiye'nin dış ticaret hacmini ciddi anlamda sınırlamış; Lozan'dan gelen dış borçların ödenmesinin başlaması genel durumun dengede tutulmasını zorlaştırmıştı. Buhran genel bir çerçeve içinde değerlendirildiğinde Türkiye'de devlet müdahaleciliğinin önceki yıllara nazaran arttığını söylemek yanlış olmayacaktı. Bu durumda olumlu ve olumsuz anlamda bazı tesirleri olmuştu.⁵⁹¹ Hatta bu tesirlerden kurtulmak adına, hassaten tekstilde özel girişimcilerin dikkatini çekmek için yeni koruma getiren girişimler, müteşebbisler tarafından çok da kabul görmemişti. Türkiye de sanayi politikalarının uygulanması adına yüzünü yabancı sermayeye çevirdi. 1930'un Kasımı'nda Türkiye'yi ziyarete

---

⁵⁸⁸ Detaylı bilgi için bkz. Gülten Kazgan, *Türkiye Ekonomisinde Krizler (1929-2009)*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 4.bs., İstanbul, 2013.

⁵⁸⁹ Korkut Boratav, "Türkiye'de Devletçilik", *CDTA*, 2. cilt, s. 412-418.

⁵⁹⁰ *Atatürk'ün Türkiye Büyük Millet Meclisini Açış Konuşmaları*, TBMM, Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara, 1987, s. 183-195.

⁵⁹¹ Taner Timur, *Türk Devrimi ve Sonrası*, İmge Yayınları, 5.bs., Ankara, 2001, s. 134, 138.

gelen Amerika Ticaret Bakanı Müşteşarı Klein'den Başbakan İsmet İnönü'nün Türkiye'ye yatırım konusunda yardım istemesi de bu çabanın bir ürünüydü.⁵⁹²

Bu tesirler düşünüldüğünde “maarif” Türkiye'nin gidişatında nasıl bir seyir izlemiştir? Zorlu yıllarda bir Maarif Kongresi (1921) düzenlemeyi başaran Türkiye, cumhuriyetin ilan edilmesinden sonra 1924 yılında Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile maarife nizam vermeye çalıştı. Dini okulların Maarif Vekâletine devri, tedbirin yanında “kontrolü” elinde tutarak ikilik yaratan görünümü kaldırmayı gaye edinmişti. Dini eğitim, kurulan İlahiyat Fakültesi tarafından verilmeye başlanmıştır; ömrü de 1934'e kadar sürmüştü. 1927'de dinî tedrisat tamamen ders programlarından ilga edilir, modernize edilen din dersleri sadece köy okullarına has bir hâle getirildi. Daha sonraki yıllarda laiklik ilkesini öncülleyen bir eğitim anlayışı kuruldu.⁵⁹³ 1928'de alfabe değişimi ile farklı bir mecra girilmiştir. Bu işin ivedilikle halledilmesi için, 1929'de açılan Millet Mektepleri devreye kondu, topyekûn bir eğitim seferberliği ilan edilerek bu okullarda eğitim almak zorunlu hâle getirildi. Genel seyrine göz atıldığında 1926'ya kadar maarifte çok ciddi bir değişiklik yoktu. Fakat yönetimin eğitim konusunda ciddi bir arayış içinde olduğu bir gerçektir. Yönetim bu noktada gözünü dışarıya dikmiş, Colombia Üniversitesinden maruf eğitimci John Dewey'i, Almanya'dan Kühne'yi, Belçika'dan da Omar Buyse'yi getirtmişti. Bunların çalışmaları sonrasında bir rapor hâlinde yayımlandı. 1926'da genç eğitimci Mustafa Necati vekil olarak maarifin başına geçti ve yabancı uzmanların sundukları veri ve bilgilerden yeni düzenlemeleri için istifade etti.⁵⁹⁴ Onun vekil olması eğitim camiasında hoş karşılandı. O gelene kadarda vekâlette idari anlamda bir durgunluk vardı.⁵⁹⁵ Mustafa Necati, göreve geldiği zaman idari ve taşra teşkilatlarında ıslahatlar yaparak, Talim ve Terbiye Dairesi, özellikle taşra örgütleri için büyük bir reform sayılacak “maarif eminleri” kurmuştu. Tabii ki bu girişimler “merkeziyetçiliğin” demir perdelerini yıkmayı başaramamış, diğer vekâletler gibi “merkezi” bir görünümde kalmıştı. Sebebi, tatbik edilen reformların jakoben bir zihniyetin ürünü olmasıyla ilişkilidir. Özel idarelerin; malî kaynak ve yetişmiş eleman bakımından sınırlı imkânlarının olması da yönetim ağının taşraya kadar uzanmasına, burada daha

---

⁵⁹² Yahya S. Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2.bs., İstanbul, 2020, s. 288-289.

⁵⁹³ İlhan Tekeli, “Osmanlı İmparatorluğu'ndan Günümüze Eğitim Kurumlarının Gelişimi”, *CDTA*, 3. cilt, İstanbul, 1984, s. 660.

⁵⁹⁴ Tekeli, *a.g.m.*, s. 662.

⁵⁹⁵ İlhan Başgöz-Howard E. Wilson, *Türkiye Cumhuriyetinde Eğitim ve Atatürk*, Dost Yayınları, Ankara, 1968, s. 98.

faal bir yapının kurulmasına engel olmuştu. Mustafa Necati, yabancı ülkelere öğrenci gönderilmesini sağlam esaslara bağlayan kararların alınması, Telif ve Çeviri İşleri Yönetmeliğinin çıkması, öğretmenlerin terfi işleri, ecnebi okulların teftiş ve kontrolünü sağlayan yönetmelikler ile bir düzen kurmaya çalışmıştı. Ayrıca eğitim işlerinin devlet bünyesinde “tekelleşmesinde” büyük emekleri vardı.⁵⁹⁶ Onun zamanında eğitim grafiği, 1926’da: 4770 ilkokul, 32 yatılı okul, 25 yatılı ilköğretmen okulu şeklindeydi. Bu okullarda, 9062 öğretmen görevliydi ve 302.500 öğrenci eğitim alıyordu. Öğretmenlerin 3960’ı öğretmen okulundan icazetli, 5102’si de yeterlik belgesine sahipti. 25 âdet öğretmen okulu mevcuttu. 4200 öğretmen namzedi okuyordu. Bunlarda yatılı olanlarının kişi maliyeti 255 liradır. Yine onun zamanında, 1928’de; ilkokul sayısı, 6060’a, öğrenci mevcudu ise 423.263’e yükselir. İki yıl boyunca da 1233 yeni okul hizmet vermeye başladı.⁵⁹⁷ Bu tablonun nasıl değiştiğine, geliştiğine dair maarif istatistiklerine de bakmak dönemin daha iyi anlaşılmasını sağlayabilir.⁵⁹⁸

Bütün bunlar uygulamaya konulurken Millî Eğitim ideolojisini nasıl bir yapının üzerine inşa ediyordu? Mustafa Kemal, eğitimin maksadını; Türk milletine, devletine “bağlılık” ve hariçteki düşmana karşı mücadeleye hazır ve nazır bir yapı olarak tanımladı. Onun için eğitim, araçsal bir nitelik taşımaktaydı. Eğitim, yaşamda başarılı olmak adına “pratik” ve “kullanışlı” bir aparatı. Mustafa Kemal de beynelmilel değerlere çok itimat etmemedi, ona göre hedeflenen; “millîlik” esası üzerine kurulu “milliyetçi”, “kimlikli bireyler” yetiştirmektir. Bu noktada rejimin sözcülüğü de “makbul” karşılanan bir tutumdur. Kadın ve erkek eğitim hususunda eşit şartlara malik olmalı, asla “ötekileştirilmemeli”ydi. Devletin ricalinin ikinci adamı İsmet İnönü de Muallimler Birliği’nin toplantısında (1925), eğitimde “millî” yönelimi tekrarlamıştı. Kısacası; 1920’lerdeki eğitim kurgusu, “millî” ve “dini” bir kisve ile sunulmuştu. Bunun kökenleri milliyetçi bir eğitim ideolojisine dayanmaktaydı. Kemalist düşünce, dini siyasal hayattan ve eğitimden ıraklaştırdı. Bu ideolojinin kamilleşme döneminde bilgi ve hayat içinde pragmatik bir bakış açısını harmanlamak öngörülmüştü.⁵⁹⁹

---

⁵⁹⁶ Başgöz, *a.g.e.*, s. 101-102.

⁵⁹⁷ Necdet Sakaoğlu, *Osmanlı’dan Günümüze Eğitim Tarihi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 1.bs., İstanbul, 2003, s. 205.

⁵⁹⁸ *Maarif İstatistikleri (1923-1932)*, Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, Devlet Matbaası, İstanbul, 1933.

⁵⁹⁹ İsmail Kaplan, *Türkiye’de Milli Eğitimin İdeolojisi*, İletişim Yayınları, 7.bs., İstanbul, 2013, s. 140-143, 161-162.

1930'ların eğitim söylemi eksenini; meslekî okullara az harcamalarla pratik getirileri olan, mektepleri olumsuz tesirlerden uzak, “ahlak” ve “intizam” mefhumlarını el üstünde tutan; zararlı cereyanlara “kapalı”, otoriter bir eğitime “ulusallığı” katık yapan bir cihete doğru çeviriyordu. Amaç ucuza mâl edilen, teknik istidatlı yurttaşlara sahip olmaktı.⁶⁰⁰ Çok ilginçtir ki Atatürk'ün 1933'e kadar Meclis açılış konuşmalarında kültüre dair ufak değinmeler olsa da maarif konusuna neredeyse doğrudan hiç değinilmemişti. Daha çok Dünya Ekonomik Buhranı'nın “sarı” tarafları üzerinde durulmuş ve krizin Türkiye'ye olan tesirleri ve alınması gereken tedbirler mevzu bahis edilmişti. Ekonominin ağırlık merkezinin seçildiği konuşmalarda; dış politika, basın, güvenlik gibi konular tema olarak seçilmişti.⁶⁰¹

Faik Reşit Unat, *Fikirler* mecmuası'nda Türkiye'deki maarifin on yıllık bilançosunu izah etmeye çalışır. Ona göre geçmişin “köhne” zihniyetinin mümessili olan, asrî şartları uygun olmayan ve “mütevekkil” vatandaşlar yetiştiren tekkelerin kapanması isabetli bir karardı. Birçok Avrupa ülkesinde “cesaretli” adımlar olarak kabul görecektir orta tahsilde çeşitli tedris şekilleri Türk çocuğunun “asil ruhu” ve “temiz ahlâkı” ile başarılı olmuştu. Zaman içinde tedrisat programlarından, batıl ve hurafe inanışlarına zemin hazırlayan dersler, mektep programlarından çıkarılmıştı. Unat, bu görüşlerine muvafık; Türk İnkılâbının maarif, kültür ve millî kültür sahasındaki Harf İnkılâbını ciddi bir kademe olarak gördü. Özellikle Cumhuriyet Devri'nde millet kitlesinin kendisini hissetmesinde, “millî” terbiye konusunda millî tarih dersleriyle “vatandaşlık” vazifesi veren bir eğitim sistemi kurdu. Bu fikri yapının taşıyıcısı olarak Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti kuruldu, “yeni tarih” temellendirilmeye çalışıldı.⁶⁰²

Bu minvalde “millî” eğitimin harcı tarih eğitimiyle karılmıştı. Kendimize tarihî vasf vermemiz için bu gerekliydi. TTTC'nin misyonu da buradaydı. Yapacağı arkeolojik araştırmalarla Türk tarihine dair kopuk halkaları tespit ederek bunları birleştirecek eğitimde “ulusal” bir prensip meydana getirecekti. Türk mitolojisi de zenginliği itibarıyla yapılacak çalışmalarda bir kaynak teşkil edecek mahiyetteydi. TTTC'nin kongreleri devam ederken, bulgular bir taraftan broşürler hâlinde yayımlanarak okullarda okutulup “yeni neslin” bu yöntemle bir “şekle” büründürülmesi amacı kendisini göstermişti. Gençlik ulusunun sahip olduğu

⁶⁰⁰ Kaplan, *Türkiye'de Milli Eğitimin İdeolojisi*, s. 162-163.

⁶⁰¹ *Atatürk'ün Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni Açılış Konuşmaları*, s. 189-208.

⁶⁰² Faik Reşit [Unat], “İlk, Orta ve Yüksek Tedrisatımızın On Senelik Bilançosu”, *Fikirler Mecmuası*, Sayı 100, 29 Teşrinievvel, 1933, s. 5-6.

“faziletleri” bilmeliydi. Hatta kendi ulusunu insanlık ölküsünün en büyük “gerçekleştiricisi” olarak görmeliydi. Yapılan son kazılar gösteriyor ki dünya tarihi yurdumuzun tarihi ile sıkı bir bağ içindeydi. Bütün bunlar hep birlikte düşünülürken ilk tahsilde ulusal bir eğitimin “dayanak noktası” tarih eğitimiydi. Tarih eğitiminin tamamlayıcısı da “Yurt Bilgisi” dersiydi.⁶⁰³1930’lu yıllarda Türkiye’de “Tek Parti” rejimi hüküm sürmekteydi. Muktedir, Cumhuriyet Halk Fırkasıydı. CHF’de Türk milletinin mütemmim cüzüydü. Devletin ve partinin dayanakları “müşterek” bir temele dayanıyordu. Bir anlamda yapılan okul programları da CHF’nin dünya görüşünden başka bir şey değildi. İlkokul programları hazırlanırken CHF’nin eğitim konusundaki düsturları asla göz ardı edilmez, ona uydurulurdu. CHF’nin programında yer alan altı umde, ilkokul çocuklarına öğretilmeli ve telkin edilmeliydi. Çünkü mezkûr program, yeni ulusun bütün prensiplerini, bütün gereklerini belirtmiş; bununla da “yüksek” bir medeniyet ve “refah” düzeyi gözetilmişti. Bunun anlamı “devlet ve parti” birlikteliğiydi. Birlikteliğin ana prensipleri eğitim yoluyla yeni nesle intikal ettirilmeliydi, bu en büyük vazifeydi.⁶⁰⁴ Eğitim vasıtasıyla yapılmak istenen, CHF’nin umdeleriyle birleşik bir düzen inşa etmek bunu da yeni nesle aktarmaktı. CHF’nin “Tek Parti” iktidarı düşünülürken elinde bulundurduğu “teklik”le başat bir yapı kurması da zor değildi. Çünkü Türkiye Cumhuriyeti’nde Atatürk’ün “özlemine”⁶⁰⁵ çektiği çok partili hayat teşebbüsleri akamete uğramış; meydan her anlamda CHF’ye kalmıştı. Bu başat yapı 1946’ya kadar da devam edecekti.

1927’de eğitim programlarına konan “Yurt Bilgisi” dersinin ortaokul kitapları, Afet İnan ve partinin ideologu Recep Peker tarafından kaleme alındı. Bu kitaplar örnek alınarak ilkokula uyarlandı. Bu dersin gayesi şöyle izah edilmişti:

“Bu derste cumhuriyet rejimini talebeye anlatmakla beraber, bu rejimin başka rejimlere üstünlüğünü, anlayacakları canlı misallerle çocuklara kavratmak, cumhuriyet rejimini Türkiye’de kurmak için Türk milletinin saadet ve refahına yapmış olduğu büyük hizmetleri talebe nazarında belirtmek; imparatorluk devri ile mukayeseler yaparak cumhuriyet rejiminin, Türk milletinin hâli ve istikbâli için ne kadar zaruri olduğunu talebede sarsılmaz bir kanaat hâlinde yaşatmak, Atatürk’ün kendilerine emanet ettiği Cumhuriyeti ilelebet müdafaa ve muhafaza etmenin kendileri için en büyük ödev olduğunu telkin etmek icap eder.”⁶⁰⁶

⁶⁰³ Kâzım Nami Duru, *Kemalist Rejimde Öğretim ve Eğitim*, Kanaat Kitabevi, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul, 1939, s. 27-28, 32, 60.

⁶⁰⁴ Duru, *a.g.e.*, s. 52-56.

⁶⁰⁵ Kılıç Ali, *a.g.e.*, s. 280.

⁶⁰⁶ Duru, *a.g.e.*, s. 71, 78.

“Yurt Bilgisi” dersinin gayesine bakıldığında rejimin payidar kalması adına gençliği âdeta “vazifelendirdiği” görülür. Gençlerden bu rejimin doğruluğu adına geçmişle mukayese yapması istendi. TTTC’nin ortaya koyduğu yeni tarih anlayışı da bu görüşlerin hepsiyle uyumluydu. Türklüğün geçmişini köklü bir tarihe indirgeyen anlayış, Cumhuriyet’in tarih inşasında “yeni bir kimlik”le bunu okul müfredatlarına koyar ve bu görüşlerin benimsenmesi adına büyük çabalar sarf etti. Maksudyan’a göre Tek parti döneminde, Türkçü akım ırkçı bir kimlikle harmanlanmış yeniden kullanıma sokulmuştu. Osmanlı’dan kalan sosyal ve kültürel bakiyeler tasfiye edilerek Anadolu Türklüğünü öne çıkaran, coğrafi sınırları mahdut yeni bir “ulus” inşa edilmeye çalışılmıştı. Millî bir kültürel kimlik peşine düşen Kemalist elitler, Türk tarihini ve dilini kökeninin “eskiliği” söylemiyle yeni bir çığır açmışlardı.⁶⁰⁷

1930’lardaki tarihsel söylemin kitabi zuhuru “Türk Tarihinin Ana Hatları” kitabıyla ete kemiğe büründü. Hedeflenen nesli yetiştirmek namına, “yeni” söylem ivedilikle gençliğe aktarılmaya çalışıldı. TTC’nin kongresinden önce her şey hazırды. Yeni tarih yazımı, tarihî bir darbe ile eskiyi tedavülden kaldırmış; ikame ettiği “yeni” tezlerini artık kapaklar arasına serpmeye başlamıştı. İtina ile basılan kitapların, bol resimlerle zenginleştirilerek önce ortaokullara sonra ilkokullar için dizi hâlinde basılarak yayılması hızlandırılmıştı. Gençlik hızlı bir şekilde “yeni” söyleme akordlu hâle getirilmeye çalışıldı. Yeni tarih söylemi, belli görsel malzemelerle yazılı olmasa dahi izah edilebilir bir tarzda sunuldu.⁶⁰⁸

1930’un Eylülü’nde maarifin riyaset makamına Atatürk’ün Harbiye’den hocası olan Esat Sagay geçti. Sagay’a da diğer maarif vekilleri gibi bu görev Atatürk tarafından Çankaya’da bir akşam sofrasında tevdi edilmişti. Kendi anlatımından iktibasla; Reşit Galip, vekâlet içinde bazı ileri gelenlerle kulisler yapmakta ve *Muallim Sesi* gazetesi aracılığı ile aleyhte bir hareketin içine girmektedir. Galip’in kurduğu baskı, vekâlet içinde işlerin ağır aksak gitmesinden ileri gelmekteydi. Sagay, bu durumu, dünyada yaşanan krizden dolayı maarif bütçesinin sekiz milyondan altı milyona düşmesinin⁶⁰⁹ getirdiği zorluklara yormuştu. Onun altında ezildiği bu dertler en çok “rejime” insan yetiştirmek konusunda onu başarısız kılmış, bütün teessürü de

⁶⁰⁷ Nazan Maksudyan, *Türklüğü Ölçmek: Bilimkurgusal Antropoloji ve Türk Milliyetçiliğinin Irkçı Çevresi (1925-1939)*, Metis Yayınları, 4.bs., İstanbul, 2021, s. 53.

⁶⁰⁸ Copeaux, *a.g.e.*, s. 61-63.

⁶⁰⁹ Bütçe dağılımı için bkz. Başgöz, *a.g.e.*, s. 97.

bundandı. Onun diğerk mevzulara nazaran üzerinde ısrarla durduğu konulardan biri “ahlâk” mevzusu oldu. Mümekün mertebe vekâlet içinde bu tür hadiselerinde üzerine gitmişti. *Cumhuriyet* gazetesinin düzenlediği güzellik yarışmasına katılan muallimlerin davranışını örnek bir davranış saymayarak onları görevlerinden men etmişti. Mekteplerde buna benzer hadiselere katiyen izin vermedi. Bu arada Darülfünunun istenilen derecede faydalı olamadığını, gerekli terbiye ve tedris usullerinden uzak olduğunu savundu.⁶¹⁰

Vekil olduğunda Darülfünunu ziyaret etmedi, müderrislerle tanıştı ve yüksek öğretimi mümessili olan okul hakkında esaslı bir rapor istedi. Aradan bir seneye yakın bir zaman geçtiği hâlde okuldan bir ses çıkmadı. Bu tutumunun nedenleri üzerinde olumsuz bir nazarı olsa da onun derdi, maarifte yapacağı “ıslahat” için bir zemin hazırlamak isteyince bunun akamete uğramasıydı. Fakat onun bütün gayretine rağmen devlet derdine derman olacak şifayı İsviçreli Pedagog Malche’de buldu, yapılacak ıslahat için de Darülfünunun bütçesine on bin liralık bir pay ayrıldı. Serbest Fırka’nın kurulması da maarif vekâletinin çehresini bozdu. Birçok mektepte öğrencilerin, öğretmenlerin bu işlerin içine girmeleri ve bazı öğretmenlerin propaganda yapmaları da işin tuzu biberi olmuştu. Okullar eğitim yuvası değil, ideolojik çekişmelerin yaşandığı bir muhite döndü. Bu sorunlara ilave olarak genel bütçeden ayrılan payın azalması, Özel idarelerin gelirlerinin⁶¹¹ yüzde otuz civarında düşmesi bazı illerde okul açmayı zorlaştırdı ve öğretmen maaşının verilmesinde güçlüklerin çıkmasına neden oldu. Bu sıkıntılarda ekseriye; Konya, Niğde, Osmaniye ve İçel illerinde kendini göstermişti.⁶¹²

Sagay, yakındığı imkânsızlıklara rağmen okullar açtı ve genel olarak millî eğitimin okullar üzerindeki denetimini artırdı. Kendi tabiriyle kurum içinde ciddiyetsiz gördüğü hiçbir hareketi affetmedi ve takipçisi oldu. Bu arada “rejim” tarafından yeni ideolojinin önemli taşlarından olan Halkevleriyle de okullar arasında bir rabıta kurmaya çalışıldı. Faruk Nafiz Çamlıbel’in Halkevinde sahneye konmak için yazdığı Akın Piyesi’ne Kız Enstitüsü ve Gazi Orta Muallim Mektebinden⁶¹³ bazı kız ve erkek öğrenciler seçilmesi bir dönüm noktasıydı. Sagay, bu müsamerenin biraz emrivâki

---

⁶¹⁰ Esat Sagay, “*Hocam*”: *Maarif Vekili Esat Sagay’ın Hatıraları*, Haz. Eren Sagay, Yapı Kredi Yayınları, 1.bs., İstanbul, 2012, s. 62-67.

⁶¹¹ Mezkûr yıllarda illerde öğretmen maaşları genel bütçeden değil, özel idarelerin bütçesinden ödenmekteydi.

⁶¹² Sagay, *a.g.e.*, s. 68-70.

⁶¹³ Bu kurumda bir müdür 150, müdür muavini 50 lira maaş almaktadır. (Bkz. *Düster*, 3. Tertip, 15. cilt, Teşrinisani 1933-Teşrinievvel 1934, Başvekâlet Matbaası, Ankara, 1934, s. 784)

olarak yapılmasına ve kendisinin hariçte tutularak bazı şeylere karar verilmesine içerlemişti. Zaten bu müsamere onun nazarında erkek-kadın ilişkileri bağlamından gayriahlâkiydi. Sagay'ın muhafazakâr tutumu, Reşit Galip tarafından sert bir tenkide uğrar. Fakat Sagay, hadisenin üzerindeki kara bulutları kaldırmak için Reşit Galip'e bir mektup yazarak zeytin dalı uzattı. Bu işin düzelmesine aracı Fırka Umumî Kâtibi Recep Peker olacaktı.⁶¹⁴

Sagay'ın hatıralarında Reşit Galip'in kendisine bu olaydan sonra hasmane bir tavır sergilediğini düşünür bir hava sezilir. Galip, sadece kendisi değil o dönemde Cumhurbaşkanı Genel Sekreteri olan Hikmet Bayur'u da maarif konusunda olumsuz telkinler ile etkilemiş, böylelikle bu havanın Atatürk'e aksetmesini de istemişti. Bir gün Hikmet Bayur'un yanına uğrayan Atatürk, maariften mevzu açılmasıyla, Bayur Eski Maarif Nazırı Şükrü Bey zamanı gibi okulların verimli olmadığı şeklinde fikirler beyan etmişti. Bunun anlamı şuydu: Esat Bey çok da başarılı değildi. Bu durum üzerine Sagay, Bayur'u Maarif Vekâletine davet etti. Geçmiş ve şimdiki maarif hakkında bir "bilanço" ortaya koydu, neler yapılabileceği konusunda onun görüşünü de sordu. Bayur, yapılan maarif çalışmalarını olumlu bulduğunu söyledi ve Atatürk ile konuşmasını da "söz gelişi" bir muhabbet olarak değerlendirdi. Sagay, hatıralarının devamında Galip ve Bayur'u aleyhine çalışmakla suçladı ve bu iki şahsın kendisinden sonra kısa süreli vekilliklerinde kendi dönemine kıyasla başarısız olmalarını kaderin bir "tecellisi" olarak yorumladı.⁶¹⁵

Sagay, bu hadiselerden sonra Dolmabahçe'de bir akşam yemeğine katıldı. Bütçe ve eleman sıkıntısını gündeme getirdi. Atatürk, bu işleri devam ettirmek için yeni gençlere ihtiyaç olduğunu söyledi ve hatta ona "hocam, bu kişiyi de sen seçeceksin" dedi; bu kader çarkı, Sagay'ın varlığından çok da haz etmediği Reşit Galip'i işaret etmesine sebep oldu. Sagay, anılarında vekilliği boyunca çalışmalarına dair bir bölüm ayırmış ve bilançolarını açıklamıştı. Vekillikten ayrılmadan önce, 300.000 liralık lise ve muallim mekteplerine muhtelif eşyalar alım ihalesinde bazı yüksek memurların belli komisyonlar karşılığında bu ihaleye fesat karıştırdıkları şayia olarak yayıldı. Komisyon üyelerinden olan Fethi Okyar'ın adı da bu işe karıştı. Reşit Galip'in dönemine sirayet eden bu hadise Bayur döneminde açıklığa kavuştu, böylelikle Fethi

---

⁶¹⁴ Sagay, *a.g.e.*, s. 71-80.

⁶¹⁵ Sagay, *a.g.e.*, s. 80-81.

Bey de beraat etti. Sagay, hadisenin böyle çözümlenmesini Bayur'un "dürüstlüğü" olarak telakki eder.⁶¹⁶

Sagay vekilliği döneminde diğer alanlarda olduğu gibi sinemaya da belli kısıtlamalar getirdi. "Sinemalar Hakkında Tamim" genelge ile sinemanın eğitimin en önemli vasıtalarından olduğunu savundu. Ulusal birliği bozacak ve talebe üzerinde olumsuz tesiri olacak "muzır" filmlerin gösterilmesi de yasak etti. Bu filmlerin neden gösterilmemesi gerektiğine dair de belli maderlerle tamimde açıklamalar yaptı.⁶¹⁷

Sagay'ın maarife olan katkıları yadsınamaz bir gerçektir. "Aşırı" ahlâkçılığı, Türk İnkılabını gerçekleştirmek isteyen bazı devlet adamları tarafından hoş karşılanmadı. Çünkü temelini "laik" bir zemine inşa etmek isteyen rejim, böyle bir zihniyeti uzun yıllar maarifin başında tutması pek su götürür bir tavır değildi. Vekilliğinin sonuna doğru, Reşit Galip'in ve Hikmet Bayur'un aleyhinde olduğuna dair vehme kapılması ve sürekli bunları dillendirerek bu şahıslarla görüşmesi haletiruhiyesinin de karmaşa içinde olduğunu gösterir. Onun gidişi cumhuriyetin "rejimi"nin laiklik tavizi olmadığını da açık delili olarak görülebilirdi. Burada önemli bir noktada vekillerin seçilmesinde ve görevden alınmasında yetkili merciinin Atatürk olmasıydı. Bu durum onun ölümüne kadar devam edecekti.

Bundan sonra Dolmabahçe'deki mezkûr toplantıda Reşit Galip, Sagay'a getirdiği ağır eleştiriler ve suçladığı "sakat" fikirleri nedeniyle içindekilerini döktü. Fakat bu toplantıda konuşmalarının dozunu ayarlayamadı. Atatürk, Reşit Galip'i kendi ile böyle konuşamayacağı konusunda ikaz etti; sofradan ayrılmasını istedi. Galip, içkinin verdiği cesaretle "burası milletin sofrasıdır" diyerek ve kalkmadı sofradan; bunun üzerine sofrayı Atatürk terk etti, olayın akabinde Ankara'ya dönen Galip; oradan Atatürk'e affını isteyen bir mektup yazdı. Atatürk'ün tavrı "olumlu" oldu, işlere nizam vermek için maarif ona emanet edildi. Devrimci, idealist, milliyetçi Reşit Galip, 1932'de bütün "kudretiyle" maarifin başına geçti.⁶¹⁸ Maarifte "ıslahat" dillerde terennüm eden ve mazide olan bir söylem olarak bu dönemde tekrar gündeme alındı. Önceki vekillerde her daim konuşulsa da "cezrî" kararlar ancak Reşit Galip ile can bulacaktı. Özellikle "üniversite reformu" başlayan dönüşüm, mazi ile bağın kesilmesine, yeni Türkiye'nin inkılâp ideolojisine uygun bir düzen kurulmaya çalışılmıştı. Onun adı, genel bir düzen vermek adına girdiği Darülfünunu,

---

⁶¹⁶ Sagay, *a.g.e.*, s. 81-89.

⁶¹⁷ Kaplan, *Türkiye'de Milli Eğitimin İdeolojisi*, s. 190-191.

⁶¹⁸ Soyak, *a.g.e.*, s. 29-30.

üniversiteye dönüştürme aşamasında üniversitede yaptığı tasfiyelerle gündeme geldi. Onun bu tavrı kimi mecralarda olumlanmış⁶¹⁹, bazı mecralarda ise tarize uğramıştı.

Darülfünunda bir tasfiye yapmadan önce, kurumda ıslahat düşüncesi bazı zamanlarda dile gelmişti. Kökleri 1865 yılına dayanan okulun, 1908'den sonraki ismi "Darü'l-Fünun-ı Osmanî" olmuştu. Tunçay, 1908'de başa gelen İttihatçıların fikirlerini, İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu'ndan şöyle iktibas eder:

"İttihatçılar asrî bir Darülfünun istiyorlardı. Onsuz millet olamayacağına inanmışlardı. Emrullah Efendi ve Gökâlî başta, Merkez-i Umumî böyle düşünüyordu. Onların en meşhur Maarif Nazırları olan Şükrü Bey de bu kanaatte idi. Fakat onlarda bu ıslahat fikri hiçbir zaman tensikat şeklinde belirmiyordu. Tabir caizse bu müesseseye dışarıdan temiz hava sokmaya çalışıyorlardı. Başlıca imkânlar olarak şunları kabul etmişlerdi: Yeni kürsüler kurmak, genç elemanları sokmak, yabancı mütehasıslar getirmek, Avrupa'ya ve Amerika'ya talebe göndermek, ilmî muhtariyet kazanmak, Türk harsını araştırmak, fakülte mecmuaları çıkarmak, dersleri basmak, hatta Sapanca Gölü civarında bir Darülfünun kolonisi yapma."⁶²⁰

Fakat bunların tersine İttihatçılar, üniversitede bazı düzenlemelere gitmişlerdi. 1909'da Tıbbiye Mektebinde bunun ilk adımlarından olmuştu. Bazı kişilerin -Matematikçi Salih Zeki- kurum içinde görevden el çektirilmeleri İttihatçıların rahatsız oldukları durumların emâreleri sayılabilir. Birinci Dünya Savaşında yirmi tane⁶²¹ Alman üniversite hocası geldi ve bunlar üniversitenin muhtelif fakültelerinde görevlendirildi. Bu hocaların en büyük eksiklikleri de lisan eksikliğiydi. Faydalı olamamaları böyle izah edildi. Damat Ferit Paşa kabinesinde (1919), Maarif Nazırı Ali Kemal Bey zamanında da bir komisyon kuruldu, Darülfünun ile çalışmalar başladı ve kurum "ıslahata" muhtaç kararına varıldı. Bazı kürsüler kaldırıldı, öğretim üyelerinden bazılarının görevine son verildi. Darülfünun, Millî Mücadele Döneminde, Kurtuluş Savaşı'na destek vermeyen öğretim üyelerinin -Ali Kemal, Rıza Tevfik-, öğrenciler

⁶¹⁹ "Bize Programlı İslahat Lâzım", *Muallim Sesi*, No: 37, 20 Mayıs 1934, s. 1, 2.

⁶²⁰ Mete Tunçay-Haldun Özen, "1933 Tasfiyesinden Önce Darülfünun", *Yapıt*, Sayı 7, Kasım 1984, s. 6, 8.

⁶²¹ Birinci Dünya Savaşı'nın hemen akabinde, İstanbul'da bir Alman Eğitim ve Kültür Enstitüsü kurulur. Bu kurumun başında da Prof. Dr. Franz vardır. Bu yıllarda Türk eğitimine katkısı olur düşüncesiyle, İstanbul Darülfünunda istihdam edilirler. Yapılan görüşmeler neticesinde, 1920'nin sonbaharında öğretim üyeleri görevlerine başlar. Bu hadise her iki ülke içinde alışlagelen bir durum değildi. Fakat bütün bu gayretlere rağmen Darülfünunun geleceğine olumlu katkılar sağlamıştır. Daha sonra aralarından bazıları -Fritz Arndt- mülteci olarak tekrar Türkiye'ye gelmiştir. (Bkz. Horst Widman, *Atatürk ve Üniversite Reformu*, Çev. Aykut Kazancıgil-Serpil Bozkurt, Kabalcı Yayınevi, 1.bs., İstanbul, 2000, s. 61-64).

tarafından protesto edilmesiyle adını duyurdu. Olay büyümüş, hocaların okuldan atılmasına kadar gelmişti. Fakat bu istek, Fakülte Kurulu tarafından reddedildi. Darülfünun yönetimi başlarda direnç gösterse de öğrencilerin isteklerine boyun eğmek zorunda kaldı. Mezkûr hocalara süresiz izin verildi.⁶²²

Cumhuriyet Dönemi'nde üniversitede ıslahat çalışmaları devam etti. Tüzel bir kisve verilerek (1924) Darülfünun-u Osmanî adı, İstanbul Darülfünunu olarak değiştirildi. Başta ıslahat fikrî “bilimsellik” üzerine inşa edilmeye çalışılırken zamanla kurum siyasal iktidarın mümessili olan bir yapıya dönüştürülme istekleri baş gösterdi. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın getirdiği liberal rüzgârla, Darülfünun gençleri arasında aşırı hareketlere sebep oldu, hükümet tedbir olarak özerk bir yapısı olan kurumun maarife bağlanması gündeme geldi fakat bu istek TBBM tarafından reddedildi. Darülfünun, misyonu hakkında zaman zaman ıslahat düşüncesi baş gösterse de Mustafa Necati, kurumda bir tasfiyeden yana olmamış, eğer bir ıslahat yapılacaksa bunu yine Darülfünunun bizzat kendisinin yapmasının caiz olduğunu dile getirmişti. Kurumdan Atatürk'ün ve İsmet İnönü'nün görünürde herhangi bir şikâyeti de yoktu. Fakat onların bu tavrına rağmen, 1933'de Darülfünunda büyük bir tasfiye oldu. Belki bu tavır değişikliğinin nedenlerini 1930'daki Serbest Cumhuriyet Fırkası deneyiminde aramak gerekliydi.⁶²³ 1933 tasfiyelerinden önce 1932 yılında TBMM bütçesi görüşülürken Darülfünunda bir reform yapılacağı ortaya çıktı. Zaten Reşit Galip'in konuşmalarında da böyle bir reformun ayak sesleri iştilir gibiydi. Meclis'te Darülfünun hakkında görüşmeler yapılırken söz alan Manisa Milletvekili Refik Şevket Bey, Darülfünunun *feyz ve irfan kaynağı olması* üzerinde durdu. Yine bu minvalde bir ıslahat düşüncesi varsa da bunun derhal eyleme geçirilmesi, ertelenmemesi yönünde görüş bildirdi. Şevket Bey, o günlerde Darülfünunda gündem olan hocaların maaş meselesini de gündeme taşıdı.⁶²⁴ Anlaşıyor ki Darülfünuna kuruluşundan itibaren zaman zaman ıslahat düşüncesiyle yeniden bir şekil verilmeye çalışılmış ve pratik adımlar da atılmıştı. Atılan adımlarda bilimsellik “ciddiyetle” düşünülse de kimi zaman ideolojiler perdelenme aygıtı olarak kullanılmıştı.

Önemli bir soru şuydu: Bu reformun dinamiklerinde hangi saikler payı vardı acaba? Kemalizmin artan gücüyle *Kadro* hareketi kedisine esaslı bir mekân buldu.

⁶²² Tunçay, “1933 Tasfiyesinden Önce Darülfünun”, s. 9-19.

⁶²³ Tunçay, “1933 Tasfiyesinden Önce Darülfünun”, s. 21-28.

⁶²⁴ Necdet Öklem, *Atatürk Döneminde Darülfünun Reformu*, Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Yayınları, 2.bs., Antalya, 2007, s. 50-53.

Hareketin taşıyıcılarının -başta Şevket Süreyya Aydemir- Darülfünunundaki reformda ciddi anlamda katkıları vardı. Bu sürecin “denetlenebilir” ve “yönlendirilebilirliği” aşamasında görevini ifa eder ve sonunda kendisini fes etti. Kadro hareketi, büyük gayretle “hususî” bir çerçevede içinde sunmaya çalıştığı cumhuriyet kazanımlarını tabii süreçten ziyade “başat” bir tutumla denetim altına aldı. Toplumbilim ve inkılâp kavramlarından, inkılâbı öncülleyen bir mekanizma kurdu. Böylelikle hareket, Darülfünun “ilgasında” büyük rol oynadı ve “devletçi” bir mekanizmanın denetimli olarak kurulmasını sağladı.⁶²⁵ Bir taraftan da lağvedilen Türk Ocakları yerine kurulan Halkevleri rejimin halk ile rabitasını da sıkı tutma derdindeydi. Bu durum, Kemalizmin siyasi erkin yanında kültürel erki de sağlamlaştırma çabasıydı. Sınırlarını Kemalizmin çizdiği bir “kamusal” muhit oluşturuldu. İfa edeceği görev de halkın devrimlere karşı ilgisini çekmekti. Bu ilgi, konferanslar, tiyatrolar ve çıkarılan dergilerle yapılmaya çalışıldı. Halkevlerinde Osmanlı bakiyesi fikirler ısrarla tasfiye edildi, yerine Türkçülük fikri telkin edildi. Başkanlarının, parti içinden seçilmesi ve gelir-giderlerinin parti bünyesinin denetiminde olması, CHF’nin bir denetim kurum üzerindeki gücünün açık delilleriydi.⁶²⁶

Cumhuriyet rejimi, ideolojik perspektifini sacayaklarını oturturken bir taraftan da gözü İstanbul Darülfünundaydı. Bu meyanda, İsviçre’nin Cenevre Üniversitesinde Pedagog olan Prof. Dr. Albert Malche, bir rapor hazırlaması için Türkiye’ye davet edildi. Mustafa Şekip Tunç, İbrahim Alâattin Gövsa’nın İsviçre’de Malche’nin öğrencisi olmuşlardı. Belki de Malche’nin Türkiye’ye daveti tesadüften değil, tevafuktan bu anlamda. Akil Muhtar Özden’in de bu davette payı olduğu bilinmekteydi. Bu daveti kabul eden Prof. Malche, 16 Ocak 1932’de İstanbul’a geldi. İsmet İnönü ve Maarif Vekili Esat Sagay görüştü. Malche, bir hafta sonra incelemelerine başladı, bir müddet İsviçre ve Fransa’da kaldıktan sonra, İstanbul’a döndü ve 15 Mayıs’ta hazırladığı raporunu teslim etti. Başta Esat Sagay olmak üzere, ileri gelen devlet ricali ile görüşmeler yaptı ve 9 Haziran’da İstanbul’dan ayrıldı. Bu onun Türkiye’ye ilk gelişi idi.⁶²⁷ Bu ilişkiler resmîyete döküldü ve Türk hükümeti ile arasında bir mukavele imzalandı. Bu mukavelede Türkiye’yi Bern Büyükelçisi Cemal Hüsnü Taray temsil

⁶²⁵ Ali Y. Baltacıoğlu, “Darülfünundan Üniversiteye (II)/1933 Üniversite Reformu”, *Toplumsal Tarih*, Sayı 176, Ağustos, 2008, s. 40-41.

⁶²⁶ Neşe G. Yeşilkaya, “Halkevleri”, *Kemalizm* içinde, c. 2, Ed. Ahmet İnsel, İletişim Yayınları, İstanbul, 2019, s. 113-115; Tevfik Çavdar, “Halkevleri”, *CDTA*, 4. cilt, s. 881-882.

⁶²⁷ Emre Dölen, *Türkiye Üniversite Tarihi: Darülfünun’dan Üniversiteye Geçiş*, 3. cilt, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 1.bs., İstanbul, 2010, s. 81-84.

etti. Mukavele İsviçre’de imza edildi. İlk madde; *A. Malche, 1933 senesi başından itibaren 1934 senesi martı sonuna kadar bir sene müddetle Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekâleti hizmetinde ve Vekâletin direktifleri dairesinde İstanbul Darülfünunun umumî ıslahatı ileri üzerinde çalışmayı kabul eder*, şeklindeydi. Malche’nin bu hizmeti karşılığında Türkiye’de işe başladığı andan itibaren, 1829⁶²⁸ Türk lirası alması taahhüt edildi. Seyahat yevmileri haricinde günlük 6 lira ikamet yevmiyesi verilmesi de kararlaştırıldı.⁶²⁹

Malche, 2 Mayıs 1933’te tekrar Türkiye’ye geldi. 31 Mayıs’ta 1933 Darülfünun ilga edildi. İstanbul Üniversitesini kurması için Maarif Vekilliğine tam yetki verildi. Malche’nin verdiği rapor, başta Atatürk tarafından okundu; notlandırmalar yapıldı ve bu *gizli rapor*⁶³⁰ ilgili rical tarafından da ilgiyle karşılandı. Malche, raporda bir Avrupalı gözü ile Türk Maarifine nizam vermeye çalıştı. Rapor, Türk maarifindeki eksiklikler üzerinde durdu ve yapılması gerekenleri sıraladı. Baltacıoğlu, Malche’nin raporunu, ülkenin eğitim ve sosyolojik görüşüne uygun olmadığı noktasında bir kanaat bildirdi, çünkü Malche, ülkeyi herhangi bir analize tabii tutmadan bu işe girmişti.⁶³¹ Bu yaklaşım esasında çok yabana atılır değildi. Yabancı uzmanların rapor ettikleri çözüm önerileri, yirmili yıllardan itibaren Türkiye’deki eğitim yaralarına çok merhem olmamıştı. Bu raporlar genel anlamda, öncekinin az değişmiş ya da reddedici olarak sunulmuştu. Meselenin özü; yabancı uzmanların Türkiye’nin “sosyolojik” altyapısını bilmemesi, kültürel “kodlarına” herhangi bir aşinalığı olmamasıyla ilişkiliydi. Ülkeye davet edilen uzmanların çözüm getirmeleri için her olanağın sağlandığı Türkiye’de raporları dahi çevirmen yoluyla sunmaları da başka bir boyutuymdu mevzunun. Neticede; yabancı uzmanların kendi eğitim sistemlerini, Türkiye’ye entegre etme gayretleri istenilen ürünü vermemişti. Sundukları fikirlerin Türkiye’nin eğitim ruhuna muvafık olup olmadığı konusuna çok da kafa yormamışlardı. Bu raporların aşağı yukarı ortaya koyduğu meselelerde

---

⁶²⁸ Bu para o dönem için hatırı sayılır bir meblağdır. 1934 yılının Temmuzunda basına yansıyan bir olay bu paranın kıymetini daha iyi özetler: İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesinden hocaların 35 lira olan maaşlarının artması için (200 lira olması için) Maarif Vekâletinden düzenlemeler yapılmasını isterler. Yoksa toplu istifaların yaşanacağını gündeme gelir. Hastanelerde ve fakültelerde çok yorulduklarını ifade eden hocalar, gece nöbeti tuttukların da ise ellerine geçen paranın ancak 75 lira olduğu dile getirirler. (Bu haber için bkz. “Tıp Fakülteleri Doçentleri Maaşlarının Azlığından Dolayı”, *Milliyet*, No: 3015, 3 Temmuz 1934, s. 1, 6.)

⁶²⁹ Türkiye Cumhuriyeti, Maarif Vekâleti, *Millî Talim ve Terbiye Dairesi*, No: 23, 6 Mart 1933. (Bu dönemde Millî Talim ve Terbiye Heyeti Başkanı, İhsan Sungu’dur.)

⁶³⁰ Emre Dölen, *Türkiye Üniversite Tarihi: Darülfünun’dan Üniversiteye Geçiş*, 3. cilt, s. 83.

⁶³¹ Baltacıoğlu, “Darülfünundan Üniversiteye (II)/1933 Üniversite Reformu”, s. 41.

birbirinden farklı değildi.⁶³² Malche'nin raporu da esasında bunlardan farklı değildi. Dışarıdan bakıldığında eğitim alanında “sorun” edilen şeyler, sadece yabancı nazarı ile dillendirilmişti. Ama rejimin derdi daha çok “aşıkâr/bilinen” sorunlardan ziyade çözümü merkeze almaktı. Atatürk'ün bu rapora müdekkik bir nazarla bakması, muhtemeldir ki “muhalif/muvafık” bir tavrın ürünüydü.

Bu raporun gizli tutulması da bazı çevreler tarafından, Malche'nin kamilen “mücrim” ilan edilmesine de neden oldu. Her ne olursa olsun mevcut yönetim Malche'nin görüşlerine “itimat” ederek tatbik etmeye kararlıydı. Peki, Darülfünun yönetim tarafından neden bu kadar ivedilikle “yakın takibe” alınmıştı? Meselenin kökleri, Birinci Türk Tarih Kongresi'ne gidiyordu. Bazı çevrelerin hücumuna uğrayan Darülfünun yeni tarih tezine sessiz kalarak Türk İnkılâbına hizmet etmemekle suçladı. Kemalizm ideolojisinin aktarıcı ve taşıyıcısı Kadro dergisinde Darülfünunun bu tutumu, onun İnkılâp ruhunu kavrayamadığı ve bu ruhun gerisinde kalmakla tenkit edildi. Bu tavırla Darülfünunun mülga edilmesi ve hocaların tasfiyesi “müşahhas” delillerde bir araya gelmiş oldu. Birinci Türk Tarih Kongresi'ne iştirak eden öğretmenlerin, “Türk Tarih Tezine” mesafeli ve eleştirel tutumları, kurumun ilgasının yakın olan sonunun belirtileriydi.⁶³³ Birinci Tarih Kongresi'nde Türk Tarih Tezini “cansiperane” savunan Reşit Galip'in, “tutucu” görüşleri ile maruf Esat Sagay'ın yerine getirilmesi tesadüf değildi. O yıllara Cumhurbaşkanı Genel Sekreteri olan Bayur kendisiyle yapılan bir söyleşide Reşit Galip profilini şöyle çizer:

“Reşit Galip yakından tanıdığım bir arkadaştır. Kendisi çok hamiyetli idi, çok Türkçü idi. Türk Ocağının kurucularındandı ve orada Hamdullah Suphi ile eş sayılırdı. Bununla birlikte çok aceleci ve haristi. Yani yükselmeyi ister, yükselmek arzusu da vatana daha çok hizmet içindi. Ama orada çok aceleci idi.”⁶³⁴

Bayur'un, Atatürk'ten duyduğuna göre Reşit Galip, eski Genel Sekreter Tefik Bıyıklıoğlu ile konuşurken, niyetinin Maarif değil, dâhiliyeyi istemiş ve orada daha başarılı olacağını dile getirmişti. Sonrası içinde, Bıyıklıoğlu'na “başbakanlık” imasında bulunmuştu. Bu olay Bıyıklıoğlu'nun, Neşet Ömer İrdelp'e aktarması ve onun da mezkûr konuşmayı Atatürk'e aktarmasıyla açığa çıktı. Bayur, bu hadiseyi daha

---

⁶³² Başgöz, *a.g.e.*, s 141.

⁶³³ Dölen, *a.g.e.*, s. 76-78, 96.

⁶³⁴ İnan, *a.g.e.*, s. 399.

sonra Lütü Kırdar'dan da duymuştu. Hülusa; Galip'in gözü, dâhilideyken, yine Atatürk'ün emriyle Maarif Vekili olmuştu.⁶³⁵

Reşit Galip'in yaşam öyküsü 1893'te Rodos'ta başladı. 1911 yılında Askerî Tıbbiyeden mezun oldu. Türk Ocağı'nın kurulmasında etkili oldu ve Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması üzerine savaşa katıldı. Teşkilat-ı Mahsusa'da görev aldı. Savaş yıllarında arkadaşlarıyla Köycülük Cemiyetini kurdu (1918). Sıhhiye Vekâletinde görevinden (1921) sonra, Mersin Hükümet Tabipliği'ne atandı. 1923'te Mersin'de Türk Ocağında yaptığı nutukla, Mustafa Kemal'in dikkatini çekti, bundan sonra da parlamaya başladı. 1925'te Aydın Milletvekili oldu ve İstiklâl Mahkemesinde yedek üyelik de yaptı. Türk Tarihi Encümeni Umumi Kâtibi ve Türk Dil Tetkik Cemiyetinin başkanlığını da yaptı. 1930'larda Serbest Cumhuriyet Fırkası deneyiminde, idare heyetinde yer aldı fakat bir hafta sonra CHF'ye tekrar döndü. Bu durumu telafi eden yazılar yazdı, Halkevlerinin kuruluş ve idari heyetinde yer aldı. Galip, her ne kadar Esat Sagay hadisesinde Atatürk'e kafa tutan bir tavır sergilese de bu üniversite reformunun yapılması için maarifin dümeni ona teslim edildi.⁶³⁶ Reşit Galip, Türk Tarih Tezi'nin "azılı" savunucusu olarak Darülfünunun ilgası işine girmişti. Zaten Darülfünunun tarih tezine verdiği reaksiyonlarda kurumun üstünün çizilmesini hızlandırdı âdetâ. Reşit Galip'in, "Türk Tarih Tezi"ni tenkit edenlere karşı, "sert" tavrı da onun yapılması düşünölen Darülfünunun reformu için biçilmiş kaftan olduğunun sinyallerini de verdi. Bir yoruma göre 1927-1930 yıllar arasında "silik" şahsiyet olan Galip'in yıldızı asıl olarak Çankaya sofralarına çağrılmasıyla başladı.⁶³⁷ Reşit Galip dönemi, adını en çok Darülfünununa yaptığı "operasyon" ile duyurdu. Önce yabancı uzman ve sonra maarif müşaviri olan Malche'nin sunduğu rapor "esas" alınarak bir ıslah hareketine girildi. Bu ıslah hareketinden önce kurumda iyileştirme yapılısın diyen gazeteci Yunus Nadi, Edebiyat Faköltesi Hocası Halil Nimetullah [Öztürk] daha sonra bu fikirlerinden ricat ederek İstanbul Üniversitenin kuruluşuna alkış tuttular. Nimetullah'ın tavrındaki değişiklik, muhtemelen eski kadroların tasfiyesinden kurtulmak içindi. Fakat bu hamlesi bir işe yaramamış, o da kadro dışında kalan hocalar arasında yer almıştı.⁶³⁸

---

⁶³⁵ İnan, *a.g.e.*, s. 401.

⁶³⁶ Dölen, *a.g.e.*, s. 148-152.

⁶³⁷ Mete Tunçay-Haldun Özen, "1933 Darülfünun Tasfiye veya Bir Tek Parti Politikacısının Önlenemez Yükselişi", *Tarih ve Toplum*, Sayı 10, 1984 (Ekim), s. 223.

⁶³⁸ Dölen, *a.g.e.*, s. 182-184.

Reşit Galip, Anadolu Ajansına 31 Temmuz 1933 uzun bir açıklama yaptı. Bunun anlamı şuydu: Artık hiçbir şey eskisi olmayacaktı. Birkaç gün sonra, *Cumhuriyet* gazetesinde Türk İnkılâbı Tarihi Kürsüsünde, bu safhaları bilen biri olarak dersler vermesine dair, İstanbul Üniversitesi Rektörü Neşet Ömer tarafından bir mektup yayımlandı. Reşit Galip, bu mektuba bunun kendisi için “iftihar” olacağını dile getirdi.⁶³⁹ Bayur, bu hadiseyi daha farklı anlatır. Olay şöyleydi: Reşit Galip, Rektör Neşet Ömer İrdelp ve Edebiyat Fakültesi Dekanı Fuat Köprülü’ye, Atatürk’ün emri olduğu ve İnkılâp Tarihi Profesörlüğünün kendisine verilmesini ister. Gereken işlemler yapılır ve Galip, profesör olur. Bu mevzu Atatürk’ün kulağına gider, o da bu işe köpürür. Atatürk, hasta olmasına rağmen Reşit Galip’e ulaşıp bazı suallerin sorulmasını ister Bayur’dan. Dolmabahçe’de olan Bayur, bir polis karakolu aracılığıyla Atatürk’ün suallerini Reşit Galip’e iletir. Kitabı dahi olmayan bir dersi nasıl okutacağı, buna istidatı olup olmadığı şeklinde suallerdir bunlar. Atatürk Reşit Galip’e çağırır, bu daha layık kimselerin olduğunu -kendisi, Fevzi Çakmak- fakat kendisinin salahiyeti olmadığını, bu dersi okutamayacağını sert bir dille söyler.⁶⁴⁰ Bazı pürüzler olsa da Reşit Galip, üniversite işinde adı gibi “galip” geleceği konusunda itimat edilen bir zattı.

Üniversite reformunda bazı ilkeler belirlenirken bazı tasfiyeler de gündeme geldi. Bunların, gündeme alınmasından sonra tatbik sahasına geçildi. Bu durum Darülfünun hocaları arasında huzursuzluğuna sebep oldu. Korku şeklinde yayılan bu haberler, eğitim ve öğretimi de olumsuz yönde etkiledi. Reşit Galip, bu konuda hocaların teskin edici telkinlerde bulunurken, acele etmeden tetkik edilerek endişelenmeden meselenin “olumlu” çözümüne dair kanaatlerini dile getirdi. Ama bu konuşmalar, ortalığı teskin etmeye yaramadı ve bazı hareketlenmelere sebep oldu. 1927-1930 arasında Darülfünunda rektörlük yapan Neşet Ömer İrdelp’in, hâlihazırda hocalık yaptığı yerde, bu durumun verdiği endişe ile yakın dostu olan Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreteri Hikmet Bayur’a, bir mektup (20 Mart 1933) yazarak durumun Atatürk’e arz edilmesini istedi. Bu mektupta içini döken Neşet

---

⁶³⁹ Tunçay, “1933 Darülfünun Tasfiyesi veya Bir Tek-Parti Politikacısının Önlenemez Yükselişi”, s. 231.

⁶⁴⁰ İnan, *a.g.e.*, s. 401-404; Cemal Granda’ya göre Atatürk, bazen Reşit Galip’e sert davranırsa da bunları ona ders vermek için yapmıştır. Eğer onu gözden çıkarmış olsaydı asla bakan yapmazdı. İstanbul Üniversitesinde kurulacak İnkılâp Tarihi Kürsüsünde ders verme mevzusunda Reşit Galip’in heveskâr tavrını “bu işe ancak ben yapabilirim ya da olmazsa kızım Afet yapar, diyerek kırmıştır. Bu kürsünün kendisine tevdi edilmesi için “o kızınız, biz de oğlunuzuz” diyerek Atatürk gönlünü hoş etmeye çalışan bu işte başarılı olamamıştır. Kaderin ilginç cilvesine bak, mezkur kürsüde Hikmet Bayur’un Maarif Vekili ders verdiği gün, Reşat Galip vefat etmiştir.(Bu anlatım için Bkz. Granda, *a.g.e.*, s. 80-82.)

Ömer, endişeleri dışında Malche konusuna da değindi, yabancı bir elin “millî” sorunlara çözüm getiremeyeceğini söyledi.⁶⁴¹ Bu mektup, dört gün sonra karşılık bulsa da içindeki imâlara bakılırsa çözüm yeri olarak maarif ve başındaki isim Reşit Galip gösterilmişti. Malche hakkındaki söylemleri de pek kabul görmemişti. Kısa bir süre sonra Neşet Ömer’in korkuları can bulacak; ıslahat müşaviri Malche, Reşit Galip ve Philipp Schwartz birlikte tasfiye listelerini hazırlamaya başlayacaktı. Neşet Ömer’in mektubunda, Muzafferin Göker’in, Nihal Atsız’ın şiddetine maruz kalmasını ve Yüksek Ticaret Mektebindeki öğrencilerin Talebe Cemiyeti önderliğinde okula yeniden nizam verilmesi konusunda bir layiha hazırlamasını okul için tehlikeli bir durum olarak görmüştü. Sadece Neşet Ömer değil, dönemin siyasetçilerini de rahatsız eden bu durumun örnek teşkil etmesinden korkulmuştu. Olayların tedirgin edici şekilde cereyan etmesi, Manisa Milletvekili Refik Şevket İnce tarafından Meclis’e taşındı ve Maarif vekâletinin bu olaylara karşı aldığı tedbirler soruldu.⁶⁴²

Sancılı süreçlere müteakip tasfiyeler başladı. Almanya’dan gelen hocalarla yeni bir nizam verilme gayreti, Malche ve Philipp Schwartz’ın işbirliği ile yürütüldü. Alman hocaların gelişleri belli sözleşmelere bağlanarak tasfiye edilen hocaların yerine yenileri istihdam edildi. Tasfiye operasyonunda, yaşlılık, bilimsel yetersizlik ve bütçe sıkıntıları bahane edildi ve ötesinde bir açıklama da yapılmadı. 31 Temmuz 1933’te Tıp Fakültesinin 58 hocasından 26’sı kadro dışı bırakıldı. Bunun dışında da Edebiyat, Hukuk, Eczacılık Fakültelerinden de bu benzer kadro dışı bırakılmalar başladı. Almanların bu nizamlı gelişlerinde Schwartz’ın⁶⁴³ İsviçre’de kurduğu “Yabancı Ülkelerde Yaşayan Alman Bilginleri Birliği”nin büyük etkisi olacaktı. Türk hükümetinin Malche ve Schwartz’ın etkisinde bu kadar kalması düşünülürse tasfiye konusunda çok hazırlıksız olduğu açıktı. Buna bir de Reşit Galip’in heyecanı eklenince işler iyi karmaşıklaştı.⁶⁴⁴ Ayrıca bu dönemde Darülfünun dışında Maarif Vekâletine bağlı kurumlarda bazı yabancılar sözleşmeler yapılarak çalıştırıldı.⁶⁴⁵

Peki, bunlar olurken bu tasfiyelere karşı Atatürk’ün tavrı ne idi? Bu konuda Hikmet Bayur, Genel Sekreterdir ve canlı bir şahit olarak şunları aktarır bizlere:

---

⁶⁴¹ Dölen, *a.g.e.*, s. 235-238.

⁶⁴² Dölen, *a.g.e.*, s. 238-239.

⁶⁴³ Schwartz’ın Türkiye ile bağı 1933’ün Temmuzunda başlar. Albert Malche’yi de Türkiye’ye getiren isimdir. Malche ile öneriler hazırlayarak işbirliği yaptı. İstanbul’da Darülfünun yapılanmasından haberdar oldu ve Malche’ye bu konuda tesir ederek işin içinde olmayı başarmıştır. (Bkz. Philipp Schwartz, *Kader Birliği/1933 Sonrası Türkiye’ye Göç Eden Alman Bilim Adamları*, çev. Nagehan Alçı, Belge Yayınları, 1.bs., İstanbul, 2003, s. 9-10).

⁶⁴⁴ Baltacıoğlu, “Darülfünundan Üniversiteye (II)/1933 Üniversite Reformu”, s. 45-46.

⁶⁴⁵ Türkiye Cumhuriyeti, Maarif Vekâleti, *Millî Talim ve Terbiye Dairesi*, No: 161, 17 Ağustos 1933.

“Bir gün üniversitede reform yapılırken ve birçok profesör değiştirilirken Dolmabahçe Sarayı’na geldi [Reşit Galip]. Sabahtı. Atatürk uyanır uyanmaz kendisine haber verilmesini telefonla yaverlikten istemişti. Ben Atatürk’ün odasındaydım, kâtib-i umumi idim o vakit. Atatürk daha giyinmemişti. O uyandığını öğrenince gelmiş Dolmabahçe’ye. Haber verdiler. Ben çıkmak istedim. Atatürk otur dedi. Oturdum ve dinledim. Reşit Galip değiştirilecek profesörlerin listesini getirmiş. Şu, şu, şu çıkarılacak diye. Onlar hakkında birçok izahat verdi Atatürk’e. O gittikten sonra Atatürk bana sordu: “Dikkat ettin mi ne kadar yavaş konuştu” dedi. Ben de evet dedim. “niçin” dedi. Bilmem dedim. “Sen duymayasın diye” dedi. “Çünkü bu çıkacak olanların arasında tanıdıkların vardır, arkadaşların vardır. O olmasın diye yavaş” konuştu” dedi. Bu olay böyle kapandı.”⁶⁴⁶

Atatürk ile Hikmet Bayur arasındaki konuşmadan anlaşılıyor ki, Reşit Galip’in konuşma esnasında temkinli davranması belki de sır gibi saklanan hocalara haber uçurulmasından duyulan endişeydi. Ama bedîhi bir gerçektir ki Hikmet Bayur, küçük yaşlarda geçirdiği bir ameliyattan sonra az işitir olmuş ve bu durumu da çevresi tarafından bilinmekteydi. Tasfiyelerin Atatürk’e sunulması, belli açıklamalar yapılması da onun bu işlerden haberdar olduğunun ve bir “onay” mekanizması olduğuna kanıtıydı.

Tasfiye kararlarında yaşlılık ve bütçenin yanında bilimsel “yeterlilik/yetersizlik” en çok tartışmaya açık konulardan biri oldu. Biraz bu konu bahane edilir cinstendi. Çünkü tasfiye edilenler arasında istidatlı hocalarda vardı. Bu tasfiyelerden nasibini alan Hamdi Suat Aknar, kanser üzerine çalışmalar yapan, kanser hakkında elliye yakın makalesi olan bir hocaydı. Jeoloji uzmanı olan Ahmet Malik, Fransa’da eğitim almış, alanıyla ilgili yedi kitap yayımlamıştı.⁶⁴⁷ Tasfiyeler birçok insanı olumsuz etkiledi hatta bu durumu hazmedemeyen hocalar arasında intihar edenler bile oldu.⁶⁴⁸ Esasında devlet mezkûr hocalara ortaöğretim kurumlarında çalışma hakkı vermese de bu teklife sıcak bakmayanlar olmuştu. Örneğin, Malche’nin, *Türkiye’de hangi taşı kaldırsan altından İsmayıl Hakkı Bey çıkıyor*⁶⁴⁹, dediği İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu, tasfiyeden sonra hiçbir devlet kurumuna intisap etmemişti. Tasiye edilen hocalar, bir gazeteye bu konu hakkında konuşurken, günün koşullarını hesaba katarak oldukça temkinli davranmışlar; koyu bir tartışmaya girmemeyi tercih etmişler

⁶⁴⁶ İnan, *a.g.e.*, s. 400.

⁶⁴⁷ Nurşen Mazıcı, *Tek Parti Dönemi*, Pozitif Yayınları, 1.bs., İstanbul, 2011, s. 170-171.

⁶⁴⁸ Dölen, *a.g.e.*, s. 278.

⁶⁴⁹ İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu, *Hayatım*, Yay. Haz. Ali Y. Baltacıoğlu, Dünya Yayınları, 1.bs., İstanbul, 1998, s. 316.

ve muhtemel bir inkılâp muarızını anılmamak için görüşleri hakkında renk vermemişlerdi.⁶⁵⁰ Sonrasında bu reformun/tasfiyenin mimarlarından biri olan Malche de Schwartz tarafından tasfiye edilmişti.⁶⁵¹

Mülteci Almanlar olarak ülkemize gelen hocalar, Türkiye’deki tabloyu nasıl görmüşlerdi? Irkçı nedenlerden dolayı ülkelerindeki görevlerinden azledilen Alman Yahudi hocalara Türkiye kucagını açmış, alanında birçok uzman İstanbul Üniversitesinin altyapısını kurmak için çaba harcıyordu. Üniversitede bazı hocalarda bu geçişlerin ivedilikle yapılması için bir gayret sarf ediyordu. İstanbul Üniversitesinin çoğu hocasının Frankfurt’tan gelmesinde Schwartz’ın hatırı sayılır bir emeği vardı. Türkiye ile kurulan bağlantılar, iş olanakları, savaşın gölgesinden kaçanlar için yeni bir umut adası olmuştu. Bu insanlar aynı zamanda bir kültür “taşıyıcısı” ve “aktarıcısı” idi. Türkiye gelmek ve çalışmak dışında bir Alman ruhu ve kültürünün mümessili olmanın da bir sorumluluğu vardı.⁶⁵² Alman hocaların geldiklerinde en büyük sıkıntılarından biri dil olsa da aralarında rüyalarını Türkçe görece kadar dile hâkim olanlar olmuştu.⁶⁵³ Bunun yanında Türkiye Cumhuriyeti’nin vaat ettiklerini yapabilmek konusunda tereddüdü olan hocalar da vardı. Endişelerin sebebi: Osmanlı İmparatorluğu’nun dağılmasından sonra kurulan Türkiye Cumhuriyeti’nin yine de geçmişine dair kalıntıların unutulmamasıydı.⁶⁵⁴ Genel durum iyi olsa da Alman hocalar arasında Türkiye’ye gelmekten mutlu olmayan, bunu bir mağlubiyet olarak görenlerde vardı.⁶⁵⁵ 1933- 1934 yıllarında üniversite ile uyumlu çalışan hocaların üniversite içinde görünürde bir sıkıntısı yoktu. Bir uyumluluk havası hâkimdi. Fakat bu hava gazetelerde çıkan olumsuz haberler ve çevre dedikodularıyla bozuldu. Eleştirilerin kökeni, alman hocaların “yeteneksizliği” ve “*Geldiler ama ne oldu!*” gibi söylemine dayandı.⁶⁵⁶ Bu söylemin aksine Almanların gelişlerini “her yönüyle”

---

⁶⁵⁰ Dölen, *a.g.e.*, s. 279-280.

⁶⁵¹ Ali Y. Baltacıoğlu, “Darülfünundan Üniversiteye (III)/1933 Üniversite Reformu”, *Toplumsal Tarih*, Sayı 177, Eylül, 2008, s. 39.

⁶⁵² Schwartz, *a.g.e.*, s. 16, 33.

⁶⁵³ Ernst E. Hirsch, *Anılarım:Kayzer Dönemi, Weimar Cumhuriyeti, Atatürk Ülkesi*, çev. Fatma Suphi, Tübitak Yayınları, 13.bs., Ankara, 2017, s. 221-222.

⁶⁵⁴ Fritz Neumark, *Boğaziçine Sığınanlar*, Çev. Şerif Alp Bahadır, Kopernik Yayınları, 2.bs., İstanbul, 2017, s. 23.

⁶⁵⁵ Nilüfer Kuruyazıcı, “Farklı Bir Sürgün: 1933 Türkiye Üniversite Reformu ve Alman Bilim Adamları”, *Studien Zer Deut Schen Sprache und Literatur*, Sayı 11, 2012 (Nisan), s. 48.

⁶⁵⁶ Schwartz, *a.g.e.*, s. 84.

olumlu bulan bir anlayış da vardı. Çünkü Almanların gelişi, eğitim sisteminin “modernize” edilmesine de yardımcı olmuştu.⁶⁵⁷

Bu gibi olumsuz tabloya rağmen Alman hocaların Türkiye’ye gelişleri, sonraki yıllarda devam etti. Üniversitede bazı boş kadrolar onlarla doldurulmaya çalışıldı.⁶⁵⁸ Üniversite reformu devam ederken Reşit Galip istifa etti. Bayur’un aktardığına göre dönemin “kudretli” maarif vekili, Atatürk’le bazı konularda ters düştü; Galip’le ilgili şikâyetler de Atatürk’ün kulağına geldi. Üstüne bir de İnkılâp Tarihi Kürsüsünde profesör olarak ders vermeye girişmesi bardağı taşıran son damla oldu ve onun vekillikten çekilmesini istedi.⁶⁵⁹ Böylelikle Reşit Galip dönemi kapandı (13 Ağustos 1933) ve bundan yaklaşık bir yıl sonra da vefat etti.

Maarif vekilliğini kısa bir süre vekâleten yürüten Refik Saydam yerine Hikmet Bayur, maarif vekili olarak göreve geldi (27 Ekim 1933).⁶⁶⁰ Diğerlerinde olduğu gibi kural bozulmamış, Bayur da bu göreve Atatürk’ün emr-i telakkileriyle gelmişti.⁶⁶¹ Öncesinde Manisa’da vefat eden Mustafa Fevzi Bey’in yerine milletvekili seçilerek mazbatasını aldı⁶⁶² ve bundan önce Maarif Vekâletinin başına geçeceği de basına yansdı.⁶⁶³ Bayur, maarif vekili olmadan önce, ilginç bir hadise yaşandı. Albert Einstein’ın 15 Musevi profesör, 30 muavinle birlikte Türkiye’ye gelmek istediğine dair *Akşam* gazetesinde bir haber çıkar. Habere göre Almanya’da Nazilerin başa gelmesiyle büyük Yahudi kıyımı başlamış ve birçok bilim adamı kendisine hicret edecek ülke arayışına girmişti.⁶⁶⁴ Bu olay, Türkiye’de mülteci olarak yaşamış olan politikacı Ernst Reuter’in hatıralarında da yer buldu.⁶⁶⁵ Hadisenin evveliyatı şöyleydi: Albert Einstein Paris’ten 17 Eylül 1933 tarihli ve OSE’nin⁶⁶⁶ Fahri Başkanı olarak

⁶⁵⁷ Klaus-Detlev Grothusen, “1933 Yılından Sonra Alman Bilim Adamlarının Türkiye’ye Göçü”, *Bellekten*, Sayı 180, 45. cilt, (1981), s. 549.

⁶⁵⁹ İnan, *a.g.e.*, s. 404.

⁶⁶⁰ TBMM, *Zabıt Ceridesi*, 4. Devre, c. 18, s. 10; *Resmi Gazete*, No: 25040, 28 Teşrinievvel 1933, s. 3185; Bayur, Maarif Vekâleti evrakında bilgileri şöyledir: Doğumu, 9 Kanunusani 306, Asitane; boy, orta; göz, ela; sima, Buğday; vilayeti, Dersaadet; mahalle ve karyesi, Bebek karyesi ve caddesi; mesken no: 39. (Bkz. *ESA*).

⁶⁶¹ İnan, *a.g.e.*, s. 379.

⁶⁶² TBMM, *Zabıt Ceridesi*, 4. Devre, c. 17, s. 43; “Yeni Mebuslar”, *Hakimiyeti Milliye*, 21 Birinciteşrin 1933, No: 4403, s. 1; “Yeni Mebuslar”, *Vakit*, 21 Birinciteşrin 1933, No: 5671, s.1.

⁶⁶³ “Maarif Vekilliği”, *Akşam*, 17 Teşrinievvel 1933, s. 2; “Refik Bey Viyana’ya Gidiyor, Hikmet Bey’in Vekâlete Geçmesi Yakındır”, *Vakit*, 17 Birinciteşrin 1933, No: 5667, s.1; “Hikmet Bey/Maarif Vekâletine Tayini Bekleniyor”, *Cumhuriyet*, No: 3401, 24 Teşrinievvel 1933, s. 1.

⁶⁶⁴ “Einstein’ın Bir Müracaatı”, *Akşam*, No: 5390, 11 Teşrinievvel 1933, s. 1-2; Bu haberi basına sızdıranda Sami Günzberg’dir. (Bkz. Bali, *a.g.e.*, s. 96)

⁶⁶⁵ Reiner Möckelmann, *İkinci Vatan Türkiye: Ernst Reuter’in Ankara Yılları*, Çev. Ahmed Arpad, Türkiye İş Bankası Yayınları, 1bs., İstanbul, 2016, s. 49.

⁶⁶⁶ Yahudileri Koruma Cemiyetidir. Kısa adı; OSE’dır. Çarlık Rusya’da kurulur (1912). Çalışmaları kısıtlandığı için başka ülkelerde farklı isimlerle faaliyetlerini yürüttü. Bu cemiyetlerin müşterek gayesi;

Türkiye Cumhuriyeti Başvekâletine İngilizce mektup yazdı. Bu mektuba aracılık eden Sami Günzberg (1876-1966)⁶⁶⁷, mektubun tercümesini yaptı ve Türk hükümetine aracı olarak bir başvuru dosyası hazırladı.⁶⁶⁸ OSE ile yakın ilişkileri olan Günzberg bu işin yürütücüsü durumundaydı. Mektubun muhtevası: Albert Einstein'ın yanında getireceği kırk profesör ve doktorla Türkiye'de çalışmak istemesiydi. Mektubunda Almanya'nın durumundan bahseden Einstein, müşkül durumda kalan tecrübeli bilim adamlarının yeni bir memleket buldukları takdirde faydalı olacaklarını dile getirdi ve bu uzman hocaların kabul almaları durumunda bir yıl hiçbir ücret almaksız hizmet edebileceklerini söyledi. Mektubun devamında 40 bilim adamının (bazıları Prof., bazıları çeşitli dallarda uzman doktor) kısa biyografilerini eklemiştir.⁶⁶⁹ Sami Günzberg, Türkiye Cumhuriyeti Başvekâletine 30 Eylül 1933 tarihli bir mektup yazdı. Hizmetlerinden istifade edilmesinin Türkiye için büyük bir fırsat olduğunu, gelen bilim adamlarının Türkçe öğrendikten sonra öğretmenlik yaparak öğrenci de yetiştirebileceğini sözlerine ekledi ve Almanya'da büyük zulme uğrayan bu insanların "insanlık" namına Türkiye'de istihdam edilebileceğini söyledi.⁶⁷⁰ Bu mektupların elimize geçtiği tarih ile cevap verilen tarihler arasında maarif vekili değişmiş, Hikmet

---

Yahudi halkını sağlık konusunda korumak ve kollamak için kurulur. Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle faaliyetlerine ara vermek zorunda kalır. Savaş sonrası Avrupa ülkelerinde şubeler açtı. Nazi başa gelmesiyle OSE faaliyetlerini durdurur ve buradaki hastalar Naziler tarafından toplama kampına gönderilir. Birçok ülkede faaliyet gösteren bu cemiyetin başkanı da Albert Einstein idi. (Bkz. Rifat N. Bali, *Sarayın ve Cumhuriyetin Dışçibaşısı Sami Günzberg*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2007, s. 90-91.)

⁶⁶⁷ Yahudi kökenli Dış Hekimi'dir. Bahriye Nezâreti Merkez Hastanesinde ve Sarayda dışçı olarak görev almıştır. 1907'de Osmanlı vatandaşlığına başvurmuş ve kabul edilmiştir. Saray'da dışçibaşılık yapmıştır. İttihat ve Terakki ricali ile yakın temasları olmuştur. Bu ilişkileri Cumhuriyet Döneminde de devam etmiş ve Atatürk'ün de dışçiliğini yapmıştır. Almanya'da Nazilerin ırkçı tavırlarından dolayı, Alman Yahudisi olan meslek sahipleri ve bilim adamları için "yeni" bir vatan arayışına girer ve Mısır ile bağlantı kurar ama olumlu netice alamayınca da dönerken Türkiye'ye uğrar. Burada yanındaki heyetle ön bir araştırma yapar. Burası "bir cennettir" Yahudiler için. Türkiye'den sonra Paris'e gider (1933) OSE yetkilileri ile bir araya gelerek yetkililer ondan Yahudilerin Türkiye'ye gelmesini konusunda aracılık etmesini isterler. Konu ile ilgili aralarında bazı yazışmalar da yapılmıştır. OSE, 5 Eylül 1933 tarihli bir mektupta Alman Yahudisi bilim adamlarının Türkiye'de istihdam edilip edilemeyeceğini sorar Günzberg'e. Günzberg, bu kadroların Malche ve Schwartz aracılığı ile gelen bilim adamları ile dolu olduğunu ve bu talebin mümkün olmadığını bildirir. (Bkz. Dölen, *a.g.e.*, s. 455-459 ve Bali, *a.g.e.*)

⁶⁶⁸ Bu dosyanın takibini yapan Günzberg, Bayur ile münasebetinde; ondan "şahsi dostum" diyerek bahseder. (Bkz. Bali, *a.g.e.*, s. 97)

⁶⁶⁹ **T.C.,Cumhurbaşkanlığı, Devlet Arşivleri Başkanlığı** Belge No: 030.10.116.810.3; Türkiye İş Bankası Yayınlarından çıkan, "İkinci Vatan Türkiye: Ernst Reuter'in Ankara Yılları" kitabından daha öncesinde bahsetmiştik. Kırk dokuzuncu sayfada 55. dipnotta Albert Einstein'ın yazdığı mektuba verilen belge numarası 030.10.116.810.3'tür. Türk hükümetinin, Hikmet Bayur tarafından verilen cevap mektubuna ise verilen belge numarası; 030.10.116.810.3.59'dur. Arşiv taramasında bu numaraya kayıtlı bir belge bulunmamaktadır. Albert Einstein'ın yazdığı mektup, mektuba verilen cevap dipnotta verilen belgededir, evrakların tamamı bu numaraya kayıtlıdır.

⁶⁷⁰ **T.C.,Cumhurbaşkanlığı, Devlet Arşivleri Başkanlığı**, Belge No: 030.10.116.810.3 (Bkz. Möckelmann, *a.g.e.*, s. 49).

Bayur Vekil olmuştu. Bu mektuplar, muhtevaları itibariyle Maarif Vekâletine gönderildi ve ilgili kurum cevap verdi. Cevap, İsmet İnönü adına Hikmet Bayur tarafından Fransızca olarak yazıldı; 14 Kasım 1933 tarihliydi. Arşiv belgesinde, cevap mektubu üzerinde bazı notlar vardı⁶⁷¹; el yazısına aşına olduğumuz kadar bunlar Bayur'a aitti. Verilen cevabın tam metni şöyledir:

“Sayın Profesör,

Almanya'yı idare eden kanunlar yüzünden artık bilimsel ve tıbbi çalışmalarını Almanya'da yürütemeyecek olan kırk profesör ve hekimin Türkiye'ye kabul edilmelerini isteyen 17 Eylül 1933 tarihli mektubunuzu aldım. Bu beylerin hükümetimizin emirleri altında müesseselerimizde bir yıl boyunca ücretsiz olarak çalışmayı kabul edeceklerini de not ettim. Teklifinizin çok cazip olduğunu kabul etmeme rağmen bu teklifinizi ülkemizin kanun ve nizamlarıyla uyuşturma imkânı görmediğimi söylemek zorundayım.

Sayın Profesör, bildiğiniz gibi kırktan fazla profesör ve hekimi mukavele ile istihdam ettik. Bunların çoğu mektubunuzun mevzuu olan profesör ve hekimlerle aynı siyasi şartlar içinde bulunmakta ve onlarla aynı vasıf ve kapasitelere sahipler. Bu profesör ve hekimler hâlihazırda yürürlükte olan kanun ve nizamnamelere uyarak bizde çalışmayı kabul ettiler.

Şu anda menşei, kültür ve dilleri açısından çok değişik üyeleri ihtiva eden ve hassas bir mekanizma olan organizmayı kurmaya çalışıyoruz. Bu nedenle içinde bulunduğumuz şartlarda bu beylerden daha fazla sayıda [personel] istihdam etmemiz maalesef mümkün olmayacaktır.

Sayın Profesör, isteğinizi tatmin edememekten dolayı üzüntülerimi bildirir, en derin hislerime inanmanızı rica ederim.”⁶⁷²

İmza

İsmet İnönü

Bu mektuptan anlaşıldığına göre Türk hükümeti, daha önce yaptığı anlaşmalardan dolayı Albert Einstein'ın isteğine olumlu yanıt vermez. OSE bu cevaba şaşırır, çünkü Sami Günzberg öncesinde olumlu bir yanıt alınacağı konusunda ümitvar bir hava estirmişti. OSE'ye bu havanın değişmesi, müspet bir neticeye bağlanması için hâlen gayret ettiğini bildirdi. Ama ortada bir gerçek vardı ki Türk hükümeti tarafından verilen cevap resmî idi.⁶⁷³ Neticede Albert Einstein ve ekibi için yazdığı mektup kabul olmamış ve Türk hükümeti bu davete olumsuz yanıt vermişti.

---

⁶⁷¹ Bayur'un mektubun yanına şu notları düşmüştür: “*Teklifin mevzuatı kanunimizle telifi mümkün değildir*”.

⁶⁷² Bali, *a.g.e.*, s. 98.

⁶⁷³ Bali, *a.g.e.*, s. 99.

Mektup hayli bir zaman sonra tekrar gündeme geldi. Murat Bardakçı tarafından *Hürriyet* gazetesinde tekrar gündeme taşındı. Bardakçı'nın aktardığına göre İstanbul Üniversitesi Elektrik ve Elektronik Bölümünün emekli hocalarından Prof. Dr. Münir Ülgür, 1949 yılında Princeton Üniversitesinde Albert Einstein ile bir araya geldi. Bu görüşmeyi *Cumhuriyet* gazetesinin Bilim ve Teknolojisi dergisinde bir mülakat şeklinde anlatmıştı. Albert Einstein, 1933'teki Üniversite reformunda “*dünyanın en büyük liderine sahipsiniz dediği*” Atatürk'ün kendisini Türkiye davet ettiğini fakat Amerika'nın şartları daha iyi olduğu için, buraya tercih ettiğini Ülgür'e söylemişti. Ama yıllar sonra anlaşılacaktır aksine Albert Einstein, Türkiye'ye bir mektup göndermiş ve 40 bilim adamıyla çalışmak için hazır ve nazır olduklarını bildirmişti. Bardakçı, bu mektubu İsmet İnönü tarafından 9 Ekim günü, Maarif Vekâletine cevap vermesi için havale etti. Buraya kadar her şey doğrudu. Bardakçı bu bilgilerden, Emre Dölen'in, kurguya dayanan popüler/sansasyonel ⁶⁷⁴ gazete yazısı diye haklı eleştirilerine maruz kalmış; Bardakçı, o dönemin Maarif Vekili Reşit Galip yazacak kadar büyük bir hataya düşmüştü. Bardakçı, cevap mektubunun yanındaki notların da aynı şekilde Galip'e ait olduğunu “zannettiğini” söyler. Hatalar bununla da kalmaz, şu cümlelerle daha da perçinlenir: “*Türkiye'nin bu tarihten hemen sonra 40'tan fazla Alman bilim adamını davet edip üniversitelerde görevlendirilmesi ve üniversite reformunun da bu sırada yapılması, Millî Eğitim'in karşı çıktığı teklifin kabulünde daha çok yüksek bir makamın, yani bizzat Reisi Cumhur Mustafa Kemal'in devreye girmesinin etkili olduğunu düşünüyor.*”⁶⁷⁵

Bu mevzu bazı mecralarda dikkat çekmiş ve bu mektup üzerine basında yazılar görülmeye başlanmıştı.⁶⁷⁶ Refik Saydam döneminde gelen, Hikmet Bayur zamanında cevabı verilen bu mektup üzerine Murat Bardakçı'nın yazısı sonrasında ve diğer birkaç yazıdan sonra konu sessizliğe bürünmüştü. Bayur, yaptığı söyleşilerde bu konu üzerine herhangi bir şey de paylaşmaz.

Bayur'un maarif vekilliği döneminde, Einstein'ın İstanbul Üniversitesinde konferans vereceğine dair bir haber basında yer aldı. Habere göre Amerika'da görev

---

⁶⁷⁴ Dölen, *a.g.e.*, s. 464.

⁶⁷⁵ Murat Bardakçı, “Büyük Dahiden Genç Cumhuriyet'e Rica”, *Hürriyet*, 29 Ekim 2006, s. 1, 17 ve hatalar içinde bkz. Dölen, *a.g.e.*, s. 464-465.

⁶⁷⁶ Bkz. Orhan Bursalı, “Einstein'ın İsmet İnönü'ye Mektubu”, *Cumhuriyet Bilim Teknik*, Sayı 1024, 3 Kasım 2006, s. 4-5; Semih Baskan, “Atatürk ve Bilime, Bilim İnsanlarına Verilen Değer”, *Cumhuriyet Bilim Teknik*, Sayı 1025, 10 Kasım 2006, s. 16-17; “İsmet İnönü'nün Einstein'ın Mektubuna Yanıtı”, *Cumhuriyet Bilim Teknoloji*, Sayı 1039, 16 Şubat 2007, s. 3.

yapan Einstein, Filistin'e giderek Kudüs Musevi Üniversitesinde birkaç konferans verdikten sonrasında Türkiye'ye gelecek ve İstanbul'da birkaç konferans verecekti.⁶⁷⁷

Bayur'un maarif vekilliğine tekrar dönelim. Aslında onun daha önce de söylediğimiz gibi Maarifin başına gelmesi 27 Ekim'den öncesine dayanır. Esat Sagay'ın da anılarında da bahsettiği gibi Hikmet Bayur Atatürk'ün maarif konusunda fikirlerine itimat ettiği biriydi. Abdülkadir İnan bir makalesinde bu durumu şöyle anlatır: 9 Ekim 1933'te trende geçen bir sohbet esnasında Dil Kurumu üyelerinden İbrahim Necmi Dilmen, Genel Sekreter Hikmet Bayur, Abdülkadir İnan ve bazı milletvekilleri bir softa etrafında toplanır. Milletvekillerinden biri, bulunduğu ilde lise açılmasına dair bir konudan mevzu açar. Atatürk, konu ilgili Hikmet Bayur'un fikrini sorar ve o da öğretmen eksiği olduğunu ve bazı liselerde matematik dersinin askerler, kimya dersinin de eczacılar tarafından verildiğini söyler ve ekler, bu durumda liselerdeki eğitimden arzu edilen neticenin alınamayacağını, ortaokul ve lise öğretmenlerini iyi yetiştirmenin elzem olduğunu görüşünü savunur. Atatürk, Bayur'un bu fikirlerine iştirak eder. Maarif konusundaki "meselenin" künhüne varan yaklaşımı ve Atatürk'le müşterek fikirlere malik olma Bayur'u kısa bir sonra "sorunlu" bulduğu maarifin vekilliğine taşır.⁶⁷⁸ Bayur'un, maarifin başına geçmesinin gazetelerde âşık bir şekilde beyan edilmesiyle bazı gazete sütunlarında bazı fikrî mülahazalar başlar. Geçmişte başlayan ve hâlen devam eden maarifte "ıslahat" düşüncesi üzerine bir yazı kaleme alan Alâettin Cemil, bu konuda atılmış bazı adımları olumlu bulur ve ümitvar bir havanın hâkim olduğunu söyler. Ona göre merkeze alınması gereken en önemli konu da buydu. Üniversiteden başlayan ıslahat hareketi, ortaokul ve ilkokulda da yapılmalıydı. Çünkü bu gelişmelerin hepsi birbirinin tamamlayıcısıydı. Eğer istenilen ilerleme kaydedilecekse Avrupa'nın maarif sistemine göz atmakta fayda vardı. Cemil, Hikmet Bayur'un bu anlamda maarif için isabetli bir karar olduğunu dile getirir ve ekler: "*Bu konuda Maarif Vekilliğinin en büyük adayı olan Hikmet Bey efendinin Avrupa'yı iyi tanımış olması bir hayırdır. Aynı zamanda Hikmet Bey efendinin "mutedil", "mütefekkir", "haluk" ve "çok zeki" olmasını başarısının âmilleri olarak telakki edebiliriz.*", der.⁶⁷⁹

Yunus Nadi Cumhuriyet sütunlarında bu iyi niyetlerin yanında maarifteki ikmal ve bakalorya imtihanlarında verdiği büyük zayıttan bahseden bir yazı kaleme

⁶⁷⁷ "Profesör Einstein", *Akşam*, No: 5534, 6 Mart 1934, s. 3.

⁶⁷⁸ Abdülkadir İnan, "Atatürk Devrine Ait Hatıralar", *Türk Kültürü*, Sayı 25, 1964 (Kasım), s. 62-63.

⁶⁷⁹ Aleâttin Cemil [Topçu], "Maarifte Islahat", *Cumhuriyet*, No: 3383, 6 Teşrinievvel 1933, s. 1-2.

aldı. Çünkü maarifteki başarısızlık her geçen gün daha da artmaktaydı. “temel” sorun da bu imtihanlardaki başarısızlıktı. Ne yazık ki işler her geçen kötüye gitmekteydi. Bu konuda bakalorya imtihanlarında alınan “sıkı” önlemlerin tekrar gözden geçilmesi gerekmektedir. Peki, burada sorun kimde, öğrenci de mi muallim de miydi? İmtihanlarda başarısız olan öğrenciler gelecek için toplumsal birer “yara” hâline gelecekti. Gayemiz: Gelecek neslin iyi bir eğitimden geçmesiydi. Maarifteki bu yaraya bir an önce çare bulunmalıydı. Yoksa bu iş büyük bir musibete dönüşecekti.⁶⁸⁰ Bazı mecmualarda Yunus Nadi’ye benzer serzenişlere yer verdi. Cumhuriyet kazanımlarını “takdis” eden bu yaklaşım, iktisadi yaşamdaki buhranın eğitim hayatına olan tesirini üzerinde durdu. Asıl sorun, bugüne kadar dört başı mamur eğitim programının yapılmamış/yapılamamış olması görüldü. Örneğin, ilköğretim öğretmenlerinin vilayetlerde düzenli maaş alamaması sorunlardan sadece biriydi. Şu anda mektep açmak bir yana, okullar bir bir kapanmaktaydı. Bu sorunlar bir an önce çözüme kavuşmalıydı.⁶⁸¹ *Muallim Sesi* mecmuası, Bayur’un geçmişte hariciyeden gelmesi, maarife yabancı olmasından dolayı tedirgin bir tablo çizdi. Çünkü onun maarife kâmil nüfuz edebilmesi için belli zaman geçmesi gerekmektedir. Önüne gelecek en büyük sorun da öğretmenlerin maaş problemiydi. Özel idareler gelirlerini tam olarak tahsil edememekte, mezkûr idarelerin en büyük gelir kalemi olan “ağnam vergisinin”⁶⁸² bile azalacağı gündeme gelmekteydi. Bütün bunlar düşünüldüğünde maarif “cezri” değişikliklere muhtaçtı. İkinci büyük sıkıntı öğretmenlerin terfi ve istikbal durumlarının sınırlı olmasıydı. İlköğretim öğretmeni ancak başöğretmen olabiliyordu. Bu durumun böyle devam etmesi durumunda, öğretmenlerin geleceği temin edemedikleri için mesleklerine bağlanmaları da beklenmemeliydi. Önlerinin açılması için gerekenler yapılmalıydı. Mecmua, bu sorunları dile getirdikten sonra Hikmet Bayur’a meselenin özü ile bir “bilanço” çıkardıklarını, hiçbir şey yapmasa bile bu sorunları çözmesinin kendileri için “âlâ” olacağını dile getirdi.⁶⁸³

Anlatılanlara, şekva edilen konulara bakılırsa maarifin durumu çok da iç açıcı değildi. Dağ gibi biriken bu sorunlar acil çözümler beklemekte, bir “atılım” hayali kurulmaktaydı. Bayur’un özellikle üzerinde durması gereken mevzunun genel bütçeden ödenmeyen öğretmen maaşları olduğu işaret edildi. Esasında bunlar

---

⁶⁸⁰ Yunus Nadi [Abalıoğlu], “Müzminleşen Dert: Sınıf ve İkmal İmtihanları”, *Cumhuriyet*, No: 3400, 23 Teşrinievvel 1933, s. 1,3.

⁶⁸¹ “On Yılım Sonunda”, *Muallim Sesi*, No: 30, 20 Birinciteşrin 1933, s. 1-2.

⁶⁸² Bu vergi o dönemde Özel idareler tarafından toplanılmaktaydı.

⁶⁸³ “Yeni Maarif Vekilinden Beklentilerimiz”, *Muallim Sesi*, No: 31, 20 İkinciteşrin 1933, s. 1-2.

geçmişten birikerek gelmiş sorunlardı. Ne kadar iki üç maddede toplanmış olsa da çözümlerinin hemen ol(a)mayacağı sarıh bir gerçektir. Ayrıca Bayur'dan önceki vekillerin eğitim durumuna bakılırsa onun hariciye kültüründen gelmesi, bu mevzulara uzak olduğu anlamına gelmez. Neticede Bayur, Atatürk'ün Genel Sekterliğini yapmış; birçok konunun da bizzat içinde olmuş, fikirleri “sorulmuş” bir kişiydi. Maarifte ıslahat yapma fikri her daim gündemde olmuş, belli çerçevelerde uygulamalarla üzerinde sürekli “ayar” yapılan bir konu olarak değerlendirilmişti.

Maarifin “tektipleştirilmesi” için de büyük çaba sarf edilmişti. Örneğin, Hikmet Bayur göreve gelmeden hemen önce, ilkmekteplerde kasket giyme tamamen kaldırılmıştı. Talimatnameye göre mektep kasketleri bütün mekteplerde tamamen aynı hâle getirilmişti.⁶⁸⁴ Maarife bir “nizam” verilmeye çalışırken bir taraftan da cumhuriyetin onuncu yılı yaklaşmaktaydı. Türkiye Cumhuriyeti, büyük bir hazırlık içerisinde on yıllık bir “bilanço” koyma telaşındaydı. “Cumhuriyetin İlanının Onuncu Yıl Dönümünü Kutlama Kanunu” adı altında bir kanun da çıkarıldı. Ortaya konmaya çalışılan bilanço cumhuriyetin “kendini kanıtlaması” mücadelesi olarak da görülebildi. Hükümet bütün bu etkinlikler ve hazırlıklar için mâli bütçeden elli bin lira ayırdı. Türkiye devrimler konusunda çok fazla yol katetmiş, yolun devamı için de kurumlaşmaya gitmiş ve tam her şeyiyle “rüşdünü” ispat etmiş, bir devlet figürü çizme peşine düşmüştü. İki yüz elli beş sayfa hazırlanan rehber kitapta 1923-1933 arasındaki kültürel, toplumsal, ekonomik tekâmülün bir tablosu ortaya kondu. Sadece kazanımlar serisi açmak yerine halk kürsüleri aracılığıyla da bu kazanımların halktaki karşılığı görülmek istendi. Onuncu yılın basına yansımaları da hayli ihtişamlı olur, sayfa sayıları artar, Atatürk'ün onuncu yıl nutkuna yer verilir ve cumhuriyetin on yıllık kazanımlarının bir “bilançosu” çıkarılır.⁶⁸⁵ Üç gün süren bu kutlamalar, örgütlü bir çalışma ile “askerî” disiplinle benzer bir şekilde hazırlandı. Atatürk'ün Onuncu yıl nutku, her yerde terennüm edildi. Bununla beraber dönemin ediplerinin yazdığı eserlerde, sunulan gösterilerde de “mistik” bir “Gazi” anlayışı daha da cilalandı.⁶⁸⁶

⁶⁸⁴ “Talebe Kasketleri Aynı Şekilde Olacak”, *Cumhuriyet*, No: 3389, 12 Teşrinievvel 1933, s. 2.

⁶⁸⁵ Nezahat Demirhan, *Cumhuriyetin Onuncu Yılına Türk İnkılâp Tarihinde Yeri ve Önemi*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1999, s. 2-3, 40, 56, 156; Ulusal gazetelerden; Akşam, 32 sayfa, Cumhuriyet 64 sayfa, Hakimiyeti Milliye, 88 sayfa, Milliyet, 52 sayfa olarak çıkar.

⁶⁸⁶ Onur Atalay, *Türk'e Tapmak: Seküler Din ve İki Savaş Arasında Kemalizm*, İletişim Yayınları, 3.bs., İstanbul, 2019, s. 253-308.

Hazırlıklar çerçevesinde bazı liselerde kitap teşhiri yapıldı ve satış merkezleri kuruldu.⁶⁸⁷

Onuncu yıl nutku hazırlanırken Hikmet Bayur, Atatürk'ün Genel Sekreteriydi. Her daim “yapıcı” tenkitlere olumlu bakan ve yapılacak işleri “sahiplenerek” yapılmasını isteyen Atatürk, “Onuncu yılda ne söyleyelim, bir şeyler hazırlayalım”, tarzı bir emir verir Bayur’a. Bayur’un teviline göre aslında Atatürk’ün demek istediği, bu mevzu üstüne düşün anlamında bir cümledir. Atatürk bir akşam oturur çalışır ve nutku hazırlar, bunu da müsvedde hâline döker. Bu nutkun hazırlanmasında Bayur’un bir müdahalesi olmaz. Bir bölümün sonunda “Beni hatırlayınız” lafzı Bayur’u oldukça rahatsız eder. Kendinden iktibasla bu lafz ona, “hazin” ve “vedaname” olarak yorumlar. Atatürk’ten bu lafzın kaldırılmasını ister ve diğer insanların da tepkileriyle lafzın üstü çizilir.⁶⁸⁸ Böylelikle Atatürk “Beni hatırlayınız” lafzını çizerek “Beni Unutmayız” yazar, bunun daha iyi olduğunu söyler.⁶⁸⁹ Nutkun hazırlanmasında Cevat Abbas Gürer’in de katkısı olmuştu.⁶⁹⁰

Cumhuriyetin onuncu yılı bütün ihtişamıyla kutlandıktan sonra maarif çalışmaları hız kesmeden devam etti. Basında yeni ilkmekteplerin açıldığına dair haber yer aldı.⁶⁹¹ Ankara’da açılan maarif sergisiyle memleketin her yerinden gelen öğretmenler cumhuriyetin kazanımlarını yakından görme şansı buldu. Bu tür sergiler geçmişin ve şimdikin bir mukayesesi şeklinde sunuldu. Halka da açık olan bu sergiler, özellikle “görsel” temsil kıyas yoluna gitti. Eski ile yeninin yan yana verilmesi “Türk İnkılâbının” aldığı yolu daha açık seçik belirginleştirme vasıtası olarak kullanılmıştı. Eğitimde eskiden kullanılan “falaka” usulü, tenkit edilerek Cumhuriyetin modern yüzü “taltif” edilmişti.⁶⁹²

Kasım ayı telaş içinde geçti. Mülga edilen Darülfünunun yerine kurulan İstanbul Üniversitesinin hoca kadrosu ivedilikle tam tekmil hazırlanmaya çalışıldı. Bakanlık müşaviri sıfatıyla Türkiye’ye gelen Malche, bu konu hakkında yetkililer ile belli toplantılar yaptı; yakın zaman eksik kadroların tamamlanması için çalışmaların

---

⁶⁸⁷ “Cumhuriyetin Onuncu Yıldönümü Münasebetiyle” *Cumhuriyet*, No: 3404, 27 Teşrinievvel 1933, s. 7.

⁶⁸⁸ Hikmet Bayur, “10 uncu Yıl Nutku Hakkında Bir hatıra”, *Ulus*, 10 Kasım 1939, s. 11.

⁶⁸⁹ *Ulus*, *a.g.e.*, s. 58; Bayur, bu cümlenin üzüntü vereceğini söyler. Bu dönemde hayli içkiye düşen Atatürk’ü uyarır. Atatürk’e eski Kuvayı Milliye günlerini hatırlatır. Atatürk, Bayur’un uyarılarını bir “samimiyet” olarak nişanesi olarak görür. Yoksa Hasan Rıza Soyak’a “samimi olmasa” kovardım cümlesinden bu durumdan çok da rahatsız olmadığı söylenebilir (İnan, *a.g.e.*, s. 370-371).

⁶⁹⁰ Bkz. Turgut Gürer (Der.), *Atatürk’ün Yaveri Cevat Abbas Gürer*, Türkiye İş Bankası Yay., 5.bs., İstanbul, 2020, s. 446.

⁶⁹¹ “Dün Bir İlk Mektep Açıldı”, *Cumhuriyet*, No: 3408, 31 Teşrinievvel 1933, s. 2.

⁶⁹² “Maarif Sergisinde Bir Saat”, *Akşam*, 4 Teşrinisani 1933, s. 6.

devam ettiği haberini verdi. Çünkü dışarıdan gelen yabancı profesörlerin ülkemize girişleri devam etmekte ve bu kadroların birbirleri ile tanışmaları da sağlanmaktaydı.⁶⁹³ İstanbul Üniversitesinin haftaya açılacağı duyurulmuş ve açılış Maarif Vekili Hikmet Bayur tarafından yapılacaktır. Yapılan alımlarla üniversitenin boş kadroları doldurulmuş, bütün yüksek tahsil öğrencilerinin devamı zorunlu olacağı⁶⁹⁴ ve bir İnkılâp Enstitüsünün açılacağından da haber verilmişti. Enstitüsünün gayesi, gençliğin tam bir hars ve kültür içinde yetişmesini sağlamak olarak açıklandı.⁶⁹⁵ Yeni üniversite kadrosunun belirlenmesinden sonra kadrodaki profesör ve öğretmen maaşlarında bazı değişiklikler yapılmıştı. Yabancı profesörlerin alacağı maaş⁶⁹⁶ asgari 550, azami 800 lira olarak belirlenmişti. Bunların yanında unvan düzenlemelerine de gidilmiş; üniversite emini, rektör, fakülte reislerine duvayyen, profesörlere ordinaryüs, öğretmenlere ve profesör yardımcılara doçent unvanı verilmişti. İstanbul'a gelen bazı yabancı hocalarla da sözleşmeler yapılmaya devam edilmekteydi.⁶⁹⁷ Üniversite bünyesinde yapılacak düzenlemeler için, 1.426.744 liralık bir borçlanma yapılmasına dair meclise bir layiha verilmişti. Çünkü Tıp Fakültesinin nakli, hastanelerde lüzum üzerine yapılan tamirat ve tadilat masraflarıyla toplam harcama 2.312.900 lirayı bulmuş, bunun ancak 886.623 lirası maliye ve üniversite

⁶⁹³ “Üniversite/Kadronun Gelecek Hafta İlanı Muhtemeldir”, *Akşam*, 5 Teşrinisani 1933, s. 2.

⁶⁹⁴ Hukuk Fakültesinden bir öğrenci, Hikmet Bayur'a hitaben bir mektup yazar. Üniversite derslerin akşama kadar olmasına dair eleştiride bulunur. Meramını şöyle izah eder: Parasız yatılı olan yüksek mektebe girmeyen öğrenciler, geçimlerini sağlamak için çalışmak zorundadır. Böyle düşünen öğrenciler de vardır. Hiçbir yerden geliri olmayan öğrenciler çalışmak zorundadır. Kaldıkları ucuz pansiyonlar yerine, devlet az masrafla daha iyi şartlar sağlayabilirse öğrenciler çalışmak zorunda kalmaz, okuluna daha iyi bir şekilde devam etmiş olur. (Bkz. “M. Celâl, “Bir Üniversitelinin Açık Mektubu”, *Son Posta*, No: 1192, 17 İkciteşrin 1933, s. 1, 9; Maarif Vekâleti bu dersten sınava girecek öğrenciler, diğer derslerden mezun olsalar dahi, İnkılâp Tarihi dersini vermeden mezun olmama şartı da getirmiştir. (Bkz. “Maarif Vekili Bugün Geliyor”, *Milliyet*, No: 2910, 17 Mart 1934, s. 1)

⁶⁹⁵ “Üniversite/Açılama Resmini Maarif Vekili Yapacak”, *Akşam*, 11 Teşrinisani 1933, s. 2.

⁶⁹⁶ Üniversitenin yeni kadrosu oluşturulurken maaş konusunda bazı değişikliklere gidilir. Haziran ayında en yüksek maaş 100 lira asli maaş olarak belirlenir. Yeni kadro içinde en yüksek maaş alan Anatomi Profesörü Nurettin Ali [Berkol] Bey'dir, 125 lira almaktadır. Kadrolara yeniden şekil verilirken bazı karışıklıklar meydana gelmiştir. Bunun sebebi devlet bareminden farklı olarak üniversitenin de ayrı bir barem sistemi uygulamasıyla alakalıdır. Bu bareme göre hocalar, kendilerine verilen maaşı aynen almayacaklardır. Özel bir hesapla sadece yarısını alabileceklerdir. Bu hesap bir müddet böyle gidecek, sonrasında yeni bir düzenleme ile devlet baremine dönecektir. Bazı hocalar bu duruma itiraz etmişler ve bu durumun düzelmediği takdirde hariçte daha fazla kazanacakları işleri tercih edeceklerini dile getirirler. Bunun örnekleri de görülmeye başlar. Fen Fakültesi Profesörlerinden Hamit Nafiz [Pamir] 80 lira aslı maaşını bırakarak dışarıda 350 liraya bulduğu işi tercih etmiştir. Tıp Fakültesinde de bu benzer yaklaşım sergileyen hocalar vardır. Ayrıca yabancı hocaların maaşından vergi kesilmemekte, yaptıkları mukavele gereği bu vergi Maarif Vekâleti tarafından ödenmektedir. (Bkz. “Üniversitede Barem”, *Son Posta*, No: 1188, 13 İkciteşrin 1933, s. 2.)

⁶⁹⁷ “Üniversite/Maaşlarda ve İsimlerde Bazı Değişiklikler Yapıldı”, *Akşam*, 13 Teşrinisani 1933, s. 2.

kaynaklarından karşılanmış, diğer kalan yekûn borçlanma yapılarak ancak çözülebileceği dile getirilmişti.⁶⁹⁸

Üniversite 18 Kasım 1933'te büyük bir merasimle açıldı. Üniversiteye devam zorunluluğu getirildi. Diğer senelere göre çok fazla öğrenci kaydı olmamıştı. Hukuk Fakültesine 375 öğrenci kayıt yaptırmış, bunların arasında 73 tanesi bayan olmuştu. Tıp Fakültesine de 300 öğrenci kaydolmuştu. Açılış, Hikmet Bayur tarafından yapılmış⁶⁹⁹ yabancı hocalar da bu açılışta söz olarak İstanbul Üniversitesinin Türkiye'nin geleceği olduğunu dile getirmişler ve gelecek neslin yetişmesi için bir ilim merkezi hâline geleceğini sözlerine eklemişlerdi.⁷⁰⁰ Bayur, açılış konuşmasında İstanbul Üniversitesini Atatürk'ün isabetli kararıyla istikbal için atılmış parlak bir adamın ilk hamlesi olarak yorumladı. Konuşmasında "Türk Tarih Tezi"ne de atıflar yaparak gençlere şu öğütleri verir:

"Bu müessesede okuyacak olan ve okumaya hazırlanan gençler,

Milletimizin müstakbel yüklerinin büyük bir kısmını siz omuzlarınızda taşıyacaksınız. Bu milletin birçok sahada başları siz olacaksınız. Daima bunu düşünerek hazırlanın.

İlerleyeceğimiz yolda emniyetle ve şaşırmadan yürüyebilmemiz için gözlerimizi bazı geçmişin derinliklerine daldırmak faydalı olur. Biz ilk medeniyetleri kuranların torunlarıyız. Bundan üç dört yüz sene evveline kadar medeniyet sahasında her türlü yenilikler, daima bizlerden Orta Asya'dan dünyanın her tarafına dağılan Türk bırakisefallerinden çıkmıştır. Farabiler, İbni Sinalar, Biruniler, Uluğ Beyler hep bizim ırkımızdandırlar. Uluğ Bey, Zeyiçleri adını taşıyan ve on altıncı asrın sonuna kadar bütün dünyaca en doğru felekiyat cedveli addedilip kullanılan eserin hazırlanmasına en büyük hizmeti olan Ali Kuşçu ve Bursalı Kadızade bundan dört asır yani on iki on üç batın evvel şurada, yanımızda Fatih Medreselerinde bizim büyük babalarımıza ders okutuyorlardı. O vakitler en müterakki ziraat, en mükemmel sanat ve en derin ilim biz de idi."⁷⁰¹

İnkılâp Tarihi Kürsüsü de umudun kaybolduğu zaman bir milletin azim ve inancıyla nelerin yapabileceğinin anlatılması ve gösterilmesi için kurulmuştu. Milletinin mucizelerine aşına olan gençliğin bu noktada "karakter" ve "seciyesinde" yükselme olacaktı. Hiçbir zaman eski kötülüklerin -geçmiş kastediliyor- geri gelmesine, irtica ruhunun canlanmasına asla izin verilmeyecekti. Batı ülkelerinde gençlerin lisan bilmesi mecbur iken, Türk gençliği bundan asla uzak kalamazdı. Türk

⁶⁹⁸ "Üniversite İstikrazı", *Akşam*, 14 Teşrinisani 1933, s. 2.

⁶⁹⁹ O dönemde bu açılışa, İstanbul Valisi Muhittin Üstündağ, Kolordu Kumandanı Şükrü Naili Gökberk, CHF Başkanı Cevdet Kerim İncedayı da katılmıştır. (Bkz. "Üniversite Dün Büyük Merasimle Açıldı", *Milliyet*, No: 2794, 19 Teşrinisani 1933, s. 1.)

⁷⁰⁰ "İstanbul Üniversitesi Bugün Açılıyor", *Vakit*, 18 İkinciteşrin 1933, s. 1-2.

⁷⁰¹ *Cumhurbaşkanları, Başbakanlar ve Millî Eğitim Bakanlarının Millî Eğitim Bakanlarının İlgili Söylev ve Demeçleri*, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1946, s. 154.

gençleri için açılan bu bilgi evinde -İstanbul Üniversitesi- insanlığa ve “Türklüğe” hizmet asli görevdi. Bunun mayası da “milliyetçilikten” başka bir şey olamazdı.⁷⁰² Bayur; bunlara ilaven maarifte yapılan “yukardan aşağıya” ıslah hareketinin, incelemeler yaptığı ülkelerdeki metotla eş ve doğru olduğu görüşündeydi. Çünkü bu sayede orta tedrisat öğretmeni yetiştirmek daha kolay olacaktı. Islah metodu hem maddi hem de manevi anlamda doğrudu. Islah, hareketinin ikinci dalgası da orta tedrisatla başlayacaktı. Bu gayretlerin hepsi zamanla meyvelerini verecekti. Üniversitenin bizlere diğer bir faydası da evrensel şöhreti olan birçok bilim adamı ve doktorun ülkemize yerleşmesini ve istihdamını sağlamasıydı. Üniversitenin bu özellikleriyle orta bir Batı üniversitesinden daha yukarıda olacağı temenni edildi. Maarifin ıslahı konusunda “ivedi” bir program yapmak yerine “anasırı” içine alan ve meselelere köklü çözümler getiren bir program yapmak gerekiyordu. Bu minvalde Fırka (CHF) programının bu konudaki tutumunu takip etmek ve bu yolda yürümek gerekiyordu.⁷⁰³

Bu yolda yapılan çalışmalar devam etti. İstanbul’da okullar açıldı⁷⁰⁴, bazı taşra vilayetlerde mektep inşaatları sürerken Gazi Orman Çiftliğinde kurulan Onuncu Yıl Yatılı Mektebi’nin de seneye faaliyete geçeceği haberleri basında yer aldı. Nüfus artışına bağlı olarak ilkmekteplere devam öğrenci sayısında değişimler oldu. Ankara dâhilinde 18.731 ilkmektep öğrencisi eğitim almakta ve bunun 3531’i kız öğrenciden oluşmaktaydı⁷⁰⁵ Mektep inşaatları sürerken bazı okullarda öğrenci olmamasında da yakınılıyordu. Modern bir donanıma sahip, 168 bin liraya mâl olan Bornova Ziraat Mektebinde öğrenci sayısı otuzdu. Ülkenin temeli olan tarım için, Ziraat Vekâletinin harekete geçirilmesi ve bu okulun canlanması için gerekli şeylerin yapılması tavsiye edildi.⁷⁰⁶

Yurtiçindeki bu gelişmelerin yanında dışarıda da yabancı memleketlerde okuyan öğrenciler için “Türk Talebe Birliği” kurulmasına karar verildi. Bu birlik dışarıda Türk öğrencileri rabıta halinde tutarak öğrencilerin kültürel dejenerasyona uğramaması için bir “kültürel çatı” olarak görev yapacaktı.⁷⁰⁷ Bu birliğin anlaşılır bir yanı da vardı. Maarif, Avrupa’nın birçok şehrine öğrenci göndermeyi düşünüyordu.

⁷⁰² *Cumhurbaşkanları, Başbakanlar...* s. 157-158, 163.

⁷⁰³ *Cumhurbaşkanları, Başbakanlar...* s. 164-165.

⁷⁰⁴ “Dün Bir İlk Mektep Açıldı”, *Cumhuriyet*, No: 3408, 31 Teşrinievvel 1933, s. 2; “Yeni Bir İlk Mektep”, *Cumhuriyet*, No: 3439, 1 Kanunuevvel 1933, s. 2.

⁷⁰⁵ “Yeniden Mektepler Yapılıyor”, *Vakit*, 22 İkinciteşrin 1933, s. 2.

⁷⁰⁶ “Meydan Var Ay Yok/Mektep Var Talebe Yok”, *Son Posta*, 15 Teşrinisani 1933, s. 1, 8.

⁷⁰⁷ “Ecnebi Memleketlerde Türk Talebe Birliği”, *Cumhuriyet*, No: 3441, 3 Kanunuevvel 1933, s. 2.

Fizik, Kimya, Matematik, Antropoloji, Tarih, Kütüphanecilik, Jeoloji bilimleri alanı öncelikliydi. Ama bu planlar bazen akamete uğramış, bu öğrencilerin gidişleri şartların elvermemesine bağlı olarak ertelenmişti.⁷⁰⁸ Fakat Maarif Vekâleti sonraki günlerde belli eğitimler için yabancı ülkelere öğrenci göndermişti.⁷⁰⁹ Mektep programları üzerinde çalışan Vekâlet, lise ve öğretmen okullarının son sınıfında okutulmakta olan Türk İnkılâbı ve Cumhuriyet Tarihi'nin öğrenci tarafından "esaslı" bir şekilde öğrenilmesi için bu dersin liselerin her üç sınıfında da okutulmasına karar vermiş ve kararı mekteplere yollamıştı.⁷¹⁰ Maarif aynı gün bir karar daha alarak yeni bir imza attı ve mülkiye, hukuk ve lise mezunlarının yanında orta mektep mezunlarının da nahiye müdürü olabileceğine dair kanuna ek bir madde koydu.⁷¹¹ Maarif Vekâleti kadrosunda değişikliğe giderek Vekâlet Müsteşarlığı Heyeti Teftişiyeye Reisliğine Rıdvan Nafiz [Edgüer], Heyeti Teftişiyeye Başkanlığına, Talim ve Terbiye Azasından Hüseyin Avni [Başman], Orta Tedrisat Umum Müdürlüğüne, Hasan Âli [Yücel], Maarif Müfettişliğine Gazi Terbiye Enstitüsü Öğretmenlerinden İbrahim Necmi [Dilmen], Yüksek Tedrisat Umum Müdürlüğüne de Ahmet Hamit [Ongunsu] getirir.

Bayur, Millî İktisat ve Tasarruf Haftası nedeniyle radyoda bir konuşma yaptı. Konuşmada Türk köylüsünü "takdis" eden Bayur, "Türklük" ve "Millîlik" kavramları üzerinde durdu. Kendi kendisine yeten bir devlet şuurunu insanî bir borç olarak addetti. Bu noktada tasarruf bilincine sahip olmayı Türk vatandaşı olmanın bir parçası ve iktisadi yükselmenin bir temeli olarak kabul etti. Türk milleti, ekonomik inkişafını gerçekleştirmek adına yer altı ve yer üstü kaynaklarını değerlendirmede belli teşebbüsler vasıtasıyla (kooperatifler, bankalar, şirketler vs.) bunu vatani borç olarak görmeliydi.⁷¹² Bayur'un kafasında, bu görüşlere eşdeğer, maarifte esaslı bir ıslahat fikri vardı. Geçmişte maarife nizam verme çabaları çok da başarılı olamamış, bu onun dönemine kadar sirayet etmişti.

Kâzım Nami, Türk maarifinin gidişatını olumlayan bir yazı kaleme aldı. Maarif, Avrupa'dan gelen uzmanların katkıları ile beraber inkılâplar sayesinde Avrupa'ya kıyasa girmek için "nevişahsınamünhasır" bir yol tutmuş ve başarılı

---

⁷⁰⁸ "Avrupa'ya Gidecek lise Mezunları, Cumhuriyet, No: 3441, 3 Kanunuevvel 1933, s. 2; Ecnebi Memleketlere Tahsile Gidecek Talebe", *Cumhuriyet*, No: 3455, 17 Kanunuevvel 1933, s. 2.

⁷⁰⁹ Türkiye Cumhuriyeti, Maarif Vekâleti, *Millî Talim ve Terbiye Dairesi*, No: 13, 30 Ocak 1933.

⁷¹⁰ "Türk İnkılâbı ve Cumhuriyet Devri Tarihi Liselerin Her Üç Sınıfında Da Okutacak", *Hakimiyeti Milliye*, No: 4446, 4 Birincikanun 1933, s. 1.

⁷¹¹ "Orta Mektep Mezunları Nahiye Müdürü Olabilecek", *Vakit*, 4 Birincikanun 1933, s. 2.

⁷¹² "Maarif Vekilinin Radyoda Konferansı", *Hakimiyeti Milliye*, No: 4457, 15 Birincikanun 1933, s. 1, 5; *Cumhurbaşkanları, Başbakanlar...* s. 158-161.

olmuştu. Yazısında; Avrupa'yı görmek, tanımak ya da Amerika'dan kitap getirtmenin tek başına bir tesirinin olmayacağını, bunun yanında “memleketi” tanınmanın eğitim temeli ile olması gerektiğini savundu. Bazı aydınların eğitim konusunda felâket tellallığı yapsa da sistem kuru bilginin dışında gençleri hayata hazır hâle getirme derdindeydi. Türkiye'nin maarifini düzeltmek ne yazık ki gül bahçelerinden geçmemekteydi. Nami'ye göre sanayi memleketi olmadığımız için, eğitimimizi ülkenin sosyolojik gerçeklerine inşa etmeliydik. Devlet aldığı eğitim kararlarında “kültür” ve “ülkü” birliğini düşünmek zorundaydı. “Millîlik” üzerine kurulması gereken sistem, genç bir cumhuriyet olarak “neyimiz yoktan” ziyade “nasıl var edebiliriz”in üzerinde kafa yormalıydı.⁷¹³ Maarifi olumlayan, yine “millîlik” üzerine atıflar yapan başka yazılar da basında göründü. Lisan eğitiminde, ilk tahsilde istenilen elde edilmiş eğer bu “millî” duygu ile aynı gayret orta mektepler için de sarf edilirse önemli bir yol katedilmiş olacaktı. Böylelikle “keyfiyet” her alanda kendini gösterecekti.⁷¹⁴ Maarifin olası gayesi de bunu halk tabakasına nasıl indirilmesi konusundaydı. Özellikle halka hitap eden Millet Mektepleri de kısa sürede büyük işler başarmak için yola çıkmıştı. Bir “kültür taşıyıcılığı”⁷¹⁵ rolü üstlenmişti.

Nadir Nadi, basında çıkan “toz pembe” tabloyu biraz karartmış, daha doğrusu gerçek zemine oturtmuştu. Köy mekteplerinde ödenmeyen öğretmen maaşlarını gündeme taşımıştı. Özel idareler aracılığıyla verilen maaşlarda aksaklıklar baş göstermiş, ödenek yoksunluğundan dolayı bazı köy mektepleri kapanmıştı. Bunların yanında ziraî mekteplerin açılması için öğretmenlerden mektuplar aldığını dile getiren Nadi, maarifin müzmin yarası olan öğretmen maaşı ödemelerinin çözülmesi gerektiğini söyledi. Sorun geçmişte çok tartışılmış ama kalıcı bir çözüm

---

⁷¹³ Bu yazı dizisi için bkz. Kâzım Nami [Duru], Maarifimiz I, *Hakimiyeti Milliye*, 16 Birinci Kanun 1933, s. 3; Kâzım Nami [Duru], Maarifimiz II, *Hakimiyeti Milliye*, 17 Birincikanun 1933, s. 3; Kâzım Nami [Duru], Maarifimiz III, *Hakimiyeti Milliye*, 20 Birincikanun 1933, s. 3; Kâzım Nami [Duru], Maarifimiz IV, *Hakimiyeti Milliye*, 22 Birincikanun 1933, s. 3; Kâzım Nami [Duru], Maarifimiz V, *Hakimiyeti Milliye*, 23 Birincikanun 1933, s. 3; Kâzım Nami [Duru], Maarifimiz VI, *Hakimiyeti Milliye*, 24 Birincikanun 1933, s. 3.

⁷¹⁴ F. N., “İstanbul Maarifi”, *Hakimiyeti Milliye*, 19 Birinci Kanun 1933, s. 3.

⁷¹⁵ Maarif Vekâleti tarafından yapılan istatistiklere göre; Türkiye’de 74 umumî kütüphane vardır. Maarif Vekâletinin idare etmediği vakıf kütüphaneleri, halkevleri ve diğer müesseselerin salonları ve kütüphaneleri bu yekûnun dışındadır. Vekâlete ait kütüphanelerde, bir sene içinde 378 bin 944 kişi kitap okumuştur. Bu okuyucu kitlesinin 16 bin 126’sını kadınlar teşkil etmektedir. Vilayetler içinde en fazla kütüphanesi olan yer İstanbul’dur. Bir sene içinde İstanbul kütüphanelerinde kitap okuyanların miktarı 61 bin 447 kişidir. İstanbul’dan sonra en çok kitap okuyucu olan yer Kayseri’dir. Bir sene içinde Kayseri’de 40 bin 933 kişi kitap okumuştur. Üçüncü sırada Diyarbakır gelmektedir. Burada okuyanların miktarı da 27 bin 430’dur. Samsun ve Antalya’da 24 bin kûsur okunmuştur. Ankara kütüphanelerinde kitap okuyanların yekûnu 11 bin 830’dur. Nüfus itibariyle İzmir bu vilayetlerden kalabalık olduğu hâlde kitap okuyanları miktarı 6 bin 296 kişi görünmektedir. (Bkz. “Kütüphaneler”, *Akşam*, 28 Kanunuevvel 1933, s. 5)

bulunamamıştı. Ödeme konusunda bu işin Özel idarelerden ziyade belediyeleri de yetki verilmesi konusu yeni mektepler açmak elzem görüldü. Nadi'nin kendine dert edindiği konulardan biri de Türk köylüsünün satın alma gücünün düşmesiydi. Vergi yükünün hafiflememesiyle bağlantılı olan bu sorun, buğdayın para etmemesiyle daha da büyümekteydi. Her şeyin pahalı olması ve buğday için köylüyü rahatlatan tedbirlerin alınmamasından ötürü bir sorunlar silsilesi meydana gelmekte ve bu sorun bir an önce çözüm beklemekteydi.⁷¹⁶ Sorunlar bu kadarla da sınırlı değildi. Mülga Darülfünundan geçen hocaların üniversiteye geçen hocalara, baremde kendilerine tahsis edilen maaşların ancak yeni verildiği hâlde yeni hocaların tam barem derecesinde aylık almaları şikâyetlere de sebep olmuştu. Bu durum Maarif Vekâletine bildirilmiş, bunun için yeni tahsisatla sorun çözülmeye çalışılmıştı.⁷¹⁷ Bu arada Yerli Mallar Günü'nde üniversite ve yüksek tahsildeki gençlerin katılımıyla büyük bir miting yapıldı. Miting ilginç görüntülere sahip oldu. Gençler yerlisi çıkan ürünlerin asla “Avrupalısı”nı almayacağız mottosuyla yollara düştü ve nümayişler yaptı.⁷¹⁸ Öğrencilerin tutumu, Bayur'un ısrarla vurguladığı “millilik” kavramıyla biz bize yeten bir memleket olmalıyız söylemiyle örtüşmekteydi.

Üniversite içinde bazı barem uygulamaları sıkıntıları yaşanması dışında her şey yolunda gözükmekteydi. Maarif Vekâleti, üniversiteden sonra orta mekteplerin ıslahı için kolları sıvadı. Gazetelere yansıyan haberlere göre ortaöğretimde üniversitede olduğu bir ıslah hareketi gündemdeydi. Liselerin on bir yıldan on iki yıla çıkacağı, bu konuda Prof. Malche'nin de görüşü alınarak bir değişikliğe gidileceği konusunda Maarif Vekâleti çalışmalar yapmaktaydı. Vekâlet, konuyla ilgili öğretmenlerin görüşlerinden oluşan bir anket düzenleyerek onların görüşlerinden istifade etmek istemekteydi. Elde edilecek verilerden hareketle 1934 senesinde liselere ve ortamekteplere nizam verileceği de haberler arasındaydı.⁷¹⁹ Çünkü ortaöğretim Türk Maarifinin en zayıf kalan alanlarından biri olmuştu. Ortaöğretim, kuruluşundan itibaren gençleri hayatı hazırlamaya ve üniversite eğitimini beslemeye yönelik sistem olarak ayarlanmıştı.⁷²⁰

---

⁷¹⁶ Yunusu Nadi [Abaloğlu], Maarif Hayatımızda Hususi İdare Vaziyeti”, *Cumhuriyet*, No: 3462, 24 Kanunuevvel 1933, s. 1; Yunusu Nadi [Abaloğlu], Köylünün Vaziyetini Düzeltmek Lazımdır”, *Cumhuriyet*, No: 3469, 31 Kanunuevvel 1933, s. 1.

⁷¹⁷ “Üniversitede Maaş ve Yeni İdare İşleri”, *Cumhuriyet*, No: 3464, s. 1, 41.

⁷¹⁸ “Talebe Mitingi”, *Cumhuriyet*, No: 3467, 29 Kanunuevvel 1933, s. 1.

⁷¹⁹ “Lise Tahsili Eskisi Gibi 12 Sene Olacak”, *Son Posta*, No: 1235, 30 Birincikanun 1933, s.1, 9.

⁷²⁰ Başgöz-Wilson, *a.g.e.*, s. 151.

Bayur, maarifin durumunu teftiş etmek için ve düzenlemeler yapmak amacıyla İstanbul'a gitti. Maiyetinde getirdiği Orta Tedrisat Umum Müdürü Hasan Âli [Yücel], İlk Tedrisat Umum Müdürü Reşat Şemsettin [Sirer] ve Maarif Müfettişleriyle bazı ıslah çalışmalar yapacağını dile getirdi. Bayur, İstanbul Üniversitesinde Rektör Neşet Ömer [İrdelp] Bey ve Prof. Malche'den izahatlar almış, bütün lise müdürleri toplantılar yapmıştı. Bayur, genel bir ıslah çalışmasının ardından ıslahat yapılmak istenirse bile bunun ancak seneye uygulanabileceğini söyledi. Verdiği beyanatta; belli konularda ihtiyaçların tespit edildiğini, neticede nelerin yapılması gerektiğine dair tutulan raporların yardımıyla karar verileceğini, orta ve ilkmekteplerin belki sayısının artacağını, otuz altı olan lise adedinin düşürülebileceğini de sözlerine ekledi.⁷²¹ Bayur, yapılması düşünülen ıslah çalışmalarında idare cephede müdür ve muavinlerinin tecrübeli olmasına dikkat edilmesi, öğrencinin sadece mektepte değil, onun dışında da takip edilmesi üzerinde durmuştu. Matematik, tarih dersleri üzerinde büyük değişikliğe gidileceği konusuna da değinmiş; öğrencinin en zayıf olduğu lisan eğitimine de bir çeki düzen verilmesi gerektiğini dile getirmişti.⁷²² Bayur'un alanı olan matematik, merakı olan tarih üzerinde durmasının tesadüfi olmadığı, üniversite bünyesinde kurulan mart ayında derslerine başlayacak olan İnkılâp Enstitüsünün ideolojisiyle eşdeğer olmasıyla izahı daha mümkün olacaktı. Bu düşünce ister istemez okul ders programlarına⁷²³ da sirayet etmişti. Lise kitapların "inkılâp tarihi" ağırlıklı olması da rejimin zihin dünyasını maarife indirme çabasından başka bir şey değildi.

Bayur ve maarif ekibi İstanbul'daki teftiş çalışmalarına bütün hızıyla devam etti. Bir taraftan da merkez de öğretmenleri ilgilendiren birtakım kararlar alındı ve bu talimname olarak yayımlandı. Bunlardan biri de resmî ve özel mekteplerde ders veren öğretmenlerin, bu mektepler dışında ders verdikleri tespit edilmesi üzerine, Maarif Vekâleti, "hususî ders verme" beyannamesi ile durumu Vekâletin uhdesine aldı. Öğretmenin Vekâlete verdiği bu beyanname kabul görürse dersler verebilecekti. Kabul gördüğü takdirde özel ders verdiği öğrencinin ne imtihanına girebilecekti ne de imtihanlarında gözetmen olma yetkisi olacaktı. Bu kurala riayet etmeyen öğretmen

⁷²¹ "Maarif Vekili Geldi", *Cumhuriyet*, No: 3488, 21 Kanunusani 1934, s. 1, 4; "Maarif Vekili Hikmet Bey'in Mühim Beyanâtı", *Cumhuriyet*, No: 3489, 22 Kanunusani 1934, s. 1-2.

⁷²² "Maarif İşleri", *Vakit*, No: 5764, 24 İkincikanun 1934, s. 1, 11.

⁷²³ 1933-1934 ders senesinden itibaren orta mekteplerde uygulanacak programda "ana" dersler ve saatleri şöyle idi: Birinci sınıfta; Türkçe, 6; Tarih, 2; Coğrafya, 2; Riyaziye, 5; Fen Bilgisi, 3; Ecnebi Dili, 2; İkinci sınıfta; Türkçe, 5; Tarih, 2; Coğrafya, 2; Yurt Bilgisi, 2; Riyaziye, 4; Fen Bilgisi, 3; Biyoloji, 2; Ecnebi Dili, 5; Üçüncü sınıfta; Türkçe, 5; Tarih, 3; Coğrafya, 2; Yurt Bilgisi, 2; Riyaziye, 4; Fen Bilgisi, 3; Biyoloji, 2; Hıfzısıhha, 1; Ecnebi Dili, 5. (Program için bkz. Türkiye Cumhuriyeti, Maarif Vekâleti, *Millî Talim ve Terbiye Dairesi*, No: 138, 27 Temmuz 1933)

Vekâlet emrine alınacaktı.⁷²⁴ İslah çalışmalarını da ehemmiyetli bir şekilde el üstünde tutan Bayur, *Akşam* gazetesine verdiği bir mülakatta üniversite işlerinin iyi gittiğini, birkaç boş kadro dışında hoca kadrosunun neredeyse tamam olduğunu söyledi. Maarif Vekâleti olarak tetkiklerin devam ettiğini, mektep açık kapamanın gündemde olmadığını, gerekli kararların İstanbul'da tutulan raporlardan sonra Ankara'da verileceğini dile getirdi, şimdilik verilmiş bir karar yoktur, dedi. Öncelikle ıslaha dâhil olan konular; liseler, ortamektepler, mesleki tedrisat, sanat mektepleriydi.⁷²⁵ Gazetelerde İstanbul'un Fatih, Çarşamba, Aksaray, Üsküdar, Atlamataşı, Yusuf Paşa ve Karagümrük semtlerinde gelecek yıldan itibaren ilkmekteplerin açılacağı duyuruldu. Bunun yanında inşa edilmiş köy mekteplerinde öğretmen azlığı ve tedris malzemesinin yetersiz olmasından dolayı yeni mekteplerin ancak seneye açılacağı yine basında yer alan diğer haberler arasındaydı.⁷²⁶

Maarifin gidişatı, orta ve lise tahsiline verilen önem politikası bazı yazarlar tarafından olumlu bir adım olarak değerlendirildi. Çünkü şimdiye kadar ilkmektepler ve yüksek öğrenime verilen değer nispetinde orta ve lise mektepleri mevzusu bundan nasibini alamamıştı. Hâlbuki memleketin ihtiyacına cevap verecek olan kurumlar, ortamektep ve liselerdi. Esasında ilk, orta, lise eğitimin temeliydi. Yüksek öğrenimin önemi bunlardan sonra gelirdi. Temel kurumların güçlü olması, üniversiteyi kendiliğinden tekâmüle erdirecekti. Selâhattin Enis, Hikmet Bayur'un meseleyi anlamak konusunda yaraya parmak bastığını ve çaresini araması konusunda emeğini takdir eder.⁷²⁷ Enis, maarifin tabandan tavana -İlk mektepten Üniversiteye- doğru düzeleceğine dair bir kanaat bildirir. Bayur, kendisinin de daha önce beyan ettiği gibi tavandan tabana bir değişimi efdal görür. Aslında görünüşte fikirleri oldukça zıttır. Enis'e göre yıllarca ihmal edilen bir alana Bayur'un el atması ise müspet bir gelişmeydi.

Maarif komisyonları yaptığı içtimalarda liselerde okutulan edebiyat derslerinde değişiklik yapılması için iki komisyon kurdu. Komisyon, okutulan derslerde Batı edebiyatının ihmal edildiği sonucuna vardı; Batı edebiyatına daha önem verilmesi konusunda karar verdi. Edebiyat şubelerinde, metinler üzerinde incelemeler

⁷²⁴ "İsabetli Bir Karar", *Vakit*, 25 İkincikanun 1934, s. 4.

⁷²⁵ "Maarif Vekili ile Mülakat", *Akşam*, No: 5493, 24 Kanunusani 1934, s. 1-2.

⁷²⁶ "İlk Mektep", *Vakit*, 30 İkincikanun 1934, s. 4; "Maarif İşleri", *Vakit*, 2 Şubat 1934, s. 6.

⁷²⁷ Selâhattin Enis [Atabeyoğlu], "Maarif Siyasetimizde En Doğru Yol", *Milliyet*, 30 Kanunusani 1934, s. 3.

yapılarak derslerin üç saat olması konusunda mutabakata varıldı.⁷²⁸ Maarif Vekâleti, bir taraftan öğretmenler için seyyar kütüphaneler kurdu ve bu kütüphanelere birçok mesleki kitap alındı; öğretmenler aldıkları kitaplardan bir aydan daha az olmak şartıyla yararlanabilecekti.⁷²⁹ Maarif bu kararların yanın da bütün hatlarıyla ıslahat yapma düşüncesine yöneldi. İstanbul'daki çalışmalarına devam eden Bayur, yetkililerle sürekli görüş alışverişi yaparak maarifin en iyi şekilde ıslahının derdindeydi. Özellikle yabancı dil eğitimine Batı dillerinden birinin liselerde mutlaka öğretilmesi gereği masaya yatıldı. Malche, dil konusunda Maarif Vekâletinin akıl hocasıydı. Maarif Müsteşarı Mehmet Emin Erişirgil'in içinde bulunduğu bir komisyon, sosyoloji ve felsefe derslerinin nasıl okutulması gerektiğine yoğunlaşmış; Bayur'a verilmek üzere bir rapor hazırlayacağı konuşulmuştu. Bu tür programlarda yapılması düşünülen ıslahatlar için gaye; öğrenciyi ezberci eğitimden kurtarmaktı.⁷³⁰

Maarif Vekâleti genel bir ıslahat için uğraşa dururken köy mekteplerinde öğretmenlerin maaşlarını düzgün alamama haberleri basında çalkalanmaya başladı. Öğretmenlerin şikâyetleri neticesinde Maarif ve Dâhiliye Vekâletleri harekete geçmiş, ilk- mektep öğretmenlerinin sorunlarının çözülmesine dair sorunları ortak bir tamim yayımlayarak ilgili kuruma bildirmişlerdi.⁷³¹ İstanbul'daki teftişlerini bitiren Bayur, ıslahat müşaviri olan Malche ile uzun bir toplantıdan sonra Ankara'ya döndü. Burada verdiği beyanatta; tetkik ve teftiş işlerinin bittiğini, ıslahata dair esaslı bir raporun daha hazırlanmadığını söyledi. Gazetelerde bu konuda "tahmini" haberlere yer verdi. Bunlar; maarifçe açıklanmamış "farazi" fikirlereydi.⁷³² Hâlen yapılan tetkiklerin devam ettiğini, ıslahatın nasıl yapılacağı konusunda henüz mutlak bir kararın olmadığını, fikir teatilerinin devam ettiğini açıklayan Bayur, basında çıkan haberlerin gerçeği yansıtmadığını söyledi; bu haberlerin mevsimsiz olduğunu dile getirdi.⁷³³

Islahat düşüncesi maarifin her yanını işgal ederken cumhuriyetin "kültür aktarıcıları" olan Halkevlerinin faaliyeti de bütün hızıyla devam etti. Yirmi beş tane yeni Halkevi açılacağı ilan edildi. İstatistik Umum Müdürlüğü, Millet Mekteplerinin

⁷²⁸ "Yeni İki Komisyon", *Milliyet*, No: 2869, 4 Şubat 1934, s. 1.

⁷²⁹ "Muallimler Kütüphanesi", *Vakit*, 4 Şubat 1934, s. 4.

⁷³⁰ "Liselerin Islahı İçin Esaslı Tedbirler Alınacak", *Cumhuriyet*, No: 3490, 23 Kanunusani 1934, s.1, 6; "Maarif Vekilinin Faaliyeti", *Cumhuriyet*, No: 3491, 24 Kanunusani 1934, s. 2; Maarif Vekilinin Şehrimizdeki Tetkikleri", *Cumhuriyet*, No: 3492, 25 Kanunusani 1934, s. 1, 6.

⁷³¹ "Muallim Maaşları", *Cumhuriyet*, No: 3497, 30 Kanunusani 1934, s. 2.

⁷³² "Maarif Islahatı", *Cumhuriyet*, No: 3499, 1 Şubat 1934, s. 2; Maarifte Mühim Tasavvurlar Var", *Son Posta*, No: 1269, 4 Şubat 1934, s. 1, 9.

⁷³³ "Maarif Vekilinin Beyanatı", *Milliyet*, No: 2870, 5 Şubat 1934, s. 2; "Yeni Tedrisat Teşkilatı", *Hakimiyeti Milliyet*, No: 4506, 6 Şubat 1934, s. 1.

beş senelik faaliyetlerini gösteren bir istatistik neşretti. Bu istatistiğe göre beş sene içinde 1.247.149 kişiye yeni harflerle okuyup yazma öğrenmişti. Fakat yeni harflerle okuyup yazma bilenlerin toplamı bunun sayısının üç dört katıydı. 1927’de nüfus sayımında Arap harfleri ile okuma yazma bilenlerin sayısı ile kıyaslandığında yeni alfabenin öğreniminde hayli yol katedildiği görüldü.⁷³⁴ Bayur, üniversitede eksiksiz bir hoca kadrosu oluşturmak için var gücüyle çalıştı. Emekli olan, yeni üniversite kurulurken kadro dışı kalan hocaların yerine yabancıların alınmasına devam edildi. Hocalar üniversitenin boş kadrolarında istihdam ettirildi. Son zamanlarda Batı edebiyatı dersini verecek hoca eksikliğinden dolayı açığı kapatacak üç hocanın getirilmesine karar verildi. Bir taraftan Malche tarafından üniversitede dil dersleri vermeye başladı, sınıflar öğrencinin bilgisine göre ayrılarak her sınıfta 30-40 öğrenci olacak şekilde bir düzen verildi. Her dilin tedrisatı a,b,c olmak üzere haftada dörder saatlik üç kursa ayrıldı. Kursun sonunda yapılacak sınavla başarı durumu belirlenecek, kursun en az yüzde altmışına devam etmeyenler başarısız sayılacaktı.⁷³⁵ Maarif Vekâleti, kırk parçaya bölünerek bir ıslahat çalışmasının son dönemecine geldi. Bayur; ıslahat işini çok önemsendiğini, yüzeysel bir değişime nazaran, köklü kararlar ile maarifteki eksikliklerin giderileceğini peyderpey basına verdiği çeşitli demeçlerle duyurdu. Vekâlet, bu mevzuların dışında önemli bir konuya da eğildi. O da çevredeki tarihî eserlerin bir listesini çıkarmaktı. “Millî” bir değer kapsamında olan bu eserlerin, buldukları yerlerin fiziki durumu ve hacmini belirtecek şekilde Maarif Vekâletine sunulması istenildi. Maarif Vekâleti, mezkûr çalışmayı tehlike altında olan eserlerin mahfuz mahallerde korunması olarak açıkladı.⁷³⁶

Basında ıslahın “nasıl” yapılacağına dair yazılar yer almakta ve fikirler üretilmekteydi. *Son Posta* gazetesinde Eğitimci Walter Scott Monroo’nun (1882-1961) Irak için hazırladığı eğitim raporunu yayımladı. Gazeteye göre Irak hükümeti ile bizim vaziyetimiz arasında benzerlikler vardı. Bu noktada raporun bize faydalı yönleri olabilirdi. Rapor; müfredat programlarının hiçbir fark gözetilmeksizin bütün memleket için aynı olması yönünde bir kanaat bildiriyordu. Umumi maarifin temeli sayılan ilkmekteplerde halka iyi yaşam telakkisi aşılama, “millî” olanı muhafaza etme anlayışı

---

⁷³⁴ “Halkevlerinin Gayesi”, *Hakimiyeti Milliye*, No: 4523, 23 Şubat 1934, s. 1; “Okuma İnkılâbı”, *Vakit*, No: 5794, 23 Şubat 1934, s. 1.

⁷³⁵ “Üniversiteye Yeni Hoca Getirilecek”, *Cumhuriyet*, No: 3503, 5 Şubat 1934, s. 2; “Prf. Malş”, *Vakit*, 7 Şubat 1934, s. 4; “Yabancı Diller İçin Dersler Başlıyor”, *Cumhuriyet*, No: 3505, 7 Şubat 1934, s. 2.

⁷³⁶ “Tarihi Eserler”, *Cumhuriyet*, No: 3509, 14 Şubat 1934, s. 2; Tarihi Evrak Hakkında Bir Tamim”, *Cumhuriyet*, No: 3517, 19 Şubat 1934, s.2.

verilmeliydi. Muallim merkeze bağılı olsa bile vazife başında yetişmeliydi. Tedrisatın asıl önemli tarafı, çocukta bir itiyat/huy oluşturmaktı.⁷³⁷ Monreo, ülkemize yabancı bir eğitimci değildi aslında. Türkiye’de iki yıl Amerikan Kolejinin müdürlüğünü yapmıştı. Türkiye’de liselerin ıslahı, konusunda fikirler beyan eden Monreo; Avrupa’da ve Amerika’da uygulanan sisteminin, diğer memleketlerde uygulanmasına mesafeli bir duruş sergilemişti. Çünkü her sistem, kendi ihtiyaçlarını öncülleyerek bir mekanizma kurmuş; bunun diğer ülkelere uygunluğu tereddütle yaklaşılacak bir tutumdur. Monreo şu görüşleri öne sürer:

“Öğrencilere hayat içinde kullanabileceği bilgiler verilmelidir. Soyut bilgiler yerine, okulu bitirdiğinde onun hayatına yardım edecek bilgilerin verilmesi daha doğrudur. Örneğin Avrupa’da verilen eğitimde, öğrencilerin yüzde onu liseden üniversiteye geçer. Geri kalanı hayata atılır. İyi bir lise, üniversite olmadığı takdirde, onu hayata hazırlamalıdır. Lise bir yandan üniversiteye adam yetiştirirken bir yandan üniversitenin çeşitli şubelerine denk gelen, mesleki bir eğitim olmalıdır. Bu Türk liselerinin sadece fen edebiyat şubelerinde mevcuttur. Bunların yanın da liseyi bitirdikten sonra hayata atılacak öğrenciyi yetiştirecek toplu bir surette bunlara hayat hakkında bilgiler verebilecek bir şube olmalıdır. Amerika bu konuda fazla ileri gitmiş, lisedeki öğrencileri hayata hazırlama programları yaparken üniversitenin ilim seviyesini düşürmüştür. Bu sorunlar sadece Türkiye için değil, lise olan bütün memleketlerde vardır.”⁷³⁸

Yabancı eğitimciler dışında, ıslah çalışmalarında Türk eğitimciler de belli fikirler öne sürmüşler ve bu fikirler basına yansımıştı. Maarifin ıslahı hakkında fikirleri sorulan İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu’nun fikirleri çok da ümitvar değildi. Ona göre tahsil işi oldubittiyle çözülmek yerine, onu bir “tekâmül” işi gibi düşünmek elzemdi. Bu konuda mutlak bir şuur kazanmalıydık. Baltacıoğlu, eski geleneklerden ziyade izlek noktası olarak mevcut olan metotların düşünülmesi taraftarıydı. Çünkü “eskilik” yokluktu, yokluktan da bir şey çıkmazdı. Teorik bilgidan ziyade terbiyenin bütüncül yapısında olan “müşahhas bir adam yetiştirmek” olduğundan eğitimin pratik sahada verilmesi daha makuldü. Mürebbi, eğitimin sadece aygıtlarından biriydi. Islah işi, muhiti olan bir zeminde zaten kendiliğinden o döngüyü sağlayacaktı. Bizim en büyük sorunumuz da bu muhitten mahrum olmamızdı. Özellikle bu meseleni üstüne

⁷³⁷ “Maarif Hakkında Mühim Bir Rapor/Maarif Vekâleti Nasıl Değiştirilmelidir?”, *Son Posta*, No: 1273, 8 Şubat 1934, s. 1, 13; “Maarif Hakkında Mühim Bir Rapor/İlk Mektepler Nasıl Islah Edilmelidir?”, *Son Posta*, No: 1277, 12 Şubat 1934, s. 1, 9.

⁷³⁸ “Bir Ecnebiye Göre Liselerimiz/Pr. Monreo’ye Göre Liseler Nasıl Islah Olmalıdır?”, *Son Posta*, 30 İkindikanun 1934, s. 1, 10.

gitmeliydik.⁷³⁹ Görüşlerine müracaat edilen diğer bir eğitimci de Mustafa Şekip Tunç'tu. Ona göre ıslah meselesi bir hazırlıktı; o, buna “oryantasyon” dönemi olarak baktı. Bizim mekteplerimiz geniş bilgiler vermekten öte gidememişti. Verilen bilgiler ne yazık ki “ilme” hazırlanamamıştı. Şu andaki hocayı ve kitapları ezberleyen öğrencilere ilmi hazmettiren bir sistem de mevcut değildi. Hâlbuki Avrupa'daki liselerde mezun olan öğrenciler “ilim zihniyetini” kazanmış bir şekilde icazet alır okuldan.⁷⁴⁰ Bu iki eğitimcinin birleştiği nokta, eğitimde bir “ilim zihniyetinin” oluşmasıydı. Eski usullerin dışında yeniliğe açık olmanın gerekliliği vurgulanmıştı.

Ülke içindeki “ıslah” hareketinin nasıl olacağına dair bir beyin fırtınası yaşansa da İngiltere'den Türkiye'ye gelen maruf eğitimcilerinden Prof. Stanley, bazı incelemelerde bulunmuştu. Türkiye'deki maarif kurumlarını gezen Stanley, gördüğü yenilikler ve inkılâplar karşısında hayretini gizleyememiş; gelişmeleri beğenmişti. Türk Eğitim Sistemindeki bazı noktaların İngiltere'den ileri olduğunu söylemişti. Herhangi bir yabancı bile bu değişimler karşısında hayretini gizleyemez. Stanley, görüşlerinde; Türk maarifinde dayanın olmamasını da yadırgar.⁷⁴¹

Maarif Vekâleti, mektepleri sıkı bir kontrol mekanizmasına tabii tutmayı da kendine vazife saydı. İlginç kararlara imza attı. Gazino ve kahvelere öğrencilerin gitmesi haberi, vekâletin dikkatini çekti. Bir gazete haberine göre Maarif Vekâleti sert bir önlem alarak, öğrencilerin bu tür yerlere gitmesini yasakladı. Zabıtalara bu yerlerde sıkı kontroller yapacaktı. Buraya giden öğrenciler tespit edilecek, konu ile ilgili mektep idarelerine yetkiler verilecekti. Bu tür eylemin içinde olan öğrencilerin gerekirse kayıtları da silinecekti.⁷⁴²

Maarif Vekâleti eğitime bir nizam verme çabasıdayken, rejimin ideolojisi olan “inkılâp” düşüncesini üniversite gençliğine zerk etmek adına Edebiyat Fakültesine bağlı bir “İnkılâp Enstitüsü” kurdu. Burada en başından beri inkılâbın içinde olan ve devlet kurulduktan sonra önemli kademelerde görev almış, şimdilerde politikacı olmuş şahsiyetler dersler verecekti. Gazeteler açılış dersinin CHF Umumi Kâtibi Recep Peker tarafından verileceğini⁷⁴³ yazsa da mart ayında açılacak enstitünün

---

⁷³⁹ “Liseler Nasıl Islah Edilmelidir?/İsmail Hakkı Bey'e Göre Liseler Nasıl Islah Olmalıdır?”, *Son Posta*, No: 1246, 10 İkincikanun 1934, s. 1, 9.

⁷⁴⁰ “Liseler Nasıl Islah Edilmelidir?/Liselerin Bir Kısımında İlim Âlemi İçin Adam Yetiştirmeli”, *Son Posta*, No: 1247, 11 İkincikanun 1934, s. 1, 13.

⁷⁴¹ “Mekteplerde Dayağa Taraftar Olan Bir Profesör”, *Son Posta*, No: 1242, 6 İkincikanun 1934, s. 1, 9.

⁷⁴² “Maarifin Bir Kararı”, *Son Posta*, No: 1279, 14 Şubat 1934, s. 1.

⁷⁴³ “İnkılâp Enstitüsü”, *Cumhuriyet*, No: 3519, 21 Şubat 1934, s. 2.

açılış dersi Maarif Vekili Hikmet Bayur tarafından verildi.⁷⁴⁴ Bayur açılış konuşmasında (4 Mart 1934) Atatürk’e atıf yaparak Enstitünün şiarını; “*İnkılâp demek, Gazi demektir; İnkılâpta Gazi baş, halk vücut*” olarak kristalize etti.⁷⁴⁵ Bazı gazetelerde İnkılâp Enstitüsünde Sadri Maksudi Arsal, Yusuf Akçora, Şemsettin Günaltay’ın dersler vereceği yazıldı.⁷⁴⁶ Fakat bu haber gerçeği yansıtmaz. Enstitüde dersler; Kütahya Milletvekili ve CHF Umumi Kâtibi Recep Peker; İzmir Milletvekili, Mahmut Esat Bozkurt; Sinop Milletvekili, Yusuf Kemal Tengirşenk; Manisa Milletvekili ve Maarif Vekili Hikmet Bayur tarafından verildi. Bayur, 1934-1935 ders döneminde hem İstanbul Üniversitesinde hem de Ankara Hukuk Fakültesinde İnkılâp Tarihi derslerine devam etmişti.⁷⁴⁷ Falih Rıfkı Atay *Hakimiyeti Milliye*’deki köşesinde, Türk inkılâbının artık dersi verilebilir bir seviyeye ulaştığını, “millilik” kavramının benimsendiği sürece İnkılâp Enstitüsünün “manevi bir ocak” hâline geleceğini vurguladı.⁷⁴⁸

İnkılâp Tarihi Enstitüsüne tahsis edilen dört kadroda; Hikmet Bayur, siyaset tarihi, Mahmut Esat Bozkurt, rejimin hukuk boyutu üzerinde durmuş, Yusuf Kemal Tengirşenk, ekonomik konulara değinmiş, Recep Peker de siyasal partiler ve siyasal rejimler üstüne dersler vermişti. Bu dört profesöre “İnkılâp Tarihi Profesörü” unvanı verilmişti. Hikmet Bayur’a, Enver Ziya Karal, Mahmut Esat Bozkurt’a, Yavuz Abadan, Yusuf Kemal Tengirşenk’e Ömer Lütfü Barkan, Recep Peker’e de Hıfzı Veldet Velidedeoğlu yardımcı olarak verilmişti.⁷⁴⁹ Dersler belli aralıklarla mezkûr kişiler tarafından verilmişti. İlk dönemde verilen dersler mayıs ayının sonuna kadar devam etmişti.⁷⁵⁰ Atatürk’ün “Türk İnkılâbı” dersinin verilmesi konusunda Reşit Galip ile münakaşasını berhatır edersek bu konuda hassas olduğu bilinmekteydi. Derslerin siyasiler tarafından verilmesi de dersi verecek hoca eksikliği ile çok da açıklanamaz, bunda yönetimin belirgin tesiri açıktı. Bu durumda doğrudan Atatürk ile rabitalıydı. Açılış dersini veren Bayur, ilk başta İnkılâp Tarihinin dönemsellik çerçevesinde değerlendirmiş; bu da verilecek olan derslerinde nasıl

⁷⁴⁴ “İnkılâp Enstitüsü”, *Hakimiyeti Milliye*, No: 4531, 3 Mart 1934, s. 1.

⁷⁴⁵ “İnkılâp Demek Gazi Demektir”, *Akşam*, No: 5534, 6 Mart 1934, s. 1.

⁷⁴⁶ “İnkılâp Enstitüsü”, *Cumhuriyet*, No: 3519, 21 Şubat 1934, s. 2.

⁷⁴⁷ Süleyman İnan, “Konferanslardan Esaslı Derslere Geçişte (1934-1942) İlk İnkılâp Tarihi Dersleri”, *Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Sayı 3, 2006 (Bahar), Ankara, s. 127, 140-141.

⁷⁴⁸ “Falih Rıfkı Atay, “İnkılâp Enstitüsü” *Hakimiyeti Milliye*, No: 4531, 3 Mart 1934, s. 1.

⁷⁴⁹ Bülent Tanör-Zafer Toprak-Halil Berktaş, *İnkılâp Tarihi Dersleri Nasıl Okutulmalı?*, Sarmal Yayınevi, 1. bs., İstanbul, 1997, s. 18; Ayrıca bkz. Nermin Abadan-Unat, *Kum Saatini İzlerken*, İletişim Yayınları, 1.bs., İstanbul, 1996, s. 144.

⁷⁵⁰ Derslerin verilmiş tarihleri için bkz. İnan, *a.g.m.*, s. 140.

kısımlandırılacağıının emaresi olmuştu. Bayur'a göre dönemselleştirme; 1914-1923/askeri-siyasi, 1923-1929/hukuk, 1929-1934/ekonomik olarak şekillenmişti.⁷⁵¹

Üniversite bünyesinde inşa edilen İnkılâp Enstitüsünün bir muadilinin de Ankara'da açılmasına karar verildi. Yine aynı hocaların burada dersler vermesi uygun bulunmuş, ilk dersinde Başvekil İsmet İnönü tarafından verileceği söylenmişti. Bu konuda bir yazı kaleme alan Yunus Nadi Abalıoğlu, bu derslerden sadece gençlerin istifadesinden ziyade halkın da alakadar olmasını söyleyerek derslerin radyo yayını ile daha geniş bir alanda yayılmasını teklif etti. Çünkü halk mümkün mertebe bu “kürsünün” çevresinde saf tutmalı ve “inkılâba” sahip çıkmalıydı⁷⁵² Derslerin, radyo yayını ile verilmesi sadece Abalıoğlu'nun fikrî değildi, Mazhar Müfit Kansu da onunla aynı görüşü paylaştı. Meclis Kürsüsünden de Bayur'a dersleri neden halkın dinleyemediğine dair bir soru yöneltti. Bayur, salonların 1500 kişilik olduğunu, ayrıca zorunlu bir ders olması hasebiyle öğrencilere öncelik verildiğini söyledi. Kansu'ya göre bu derslerin muhtevası çok önemliydi, halk bundan uzak kalmamalıydı. Bu tartışma alevlendi, “halk” ve “münevver” arasında bir ayrım yapıldığı şekline büründü. Bayur, böyle bir ayrım olmadığını dile getirmiş ama derslerin üniversiteye giren gençlerin seviyesine uygun olduğunu da söylemekten çekinmemişti. Fakat her ne olursa olsun, dersten imtihan olacak öğrencilere öncelik verilmesi gerektiğini söyledi. Çünkü belli kapasitesi olan salona öğrencilerin alınmaması, onlar açısından olumsuz bir durumdu. Bayur, derslerin radyodan verilmesi konusunda da İstanbul'daki radyonun tertibat noksanlığından dolayı derslerin burada verilemediğini beyan etmişti. Ama derslerin Ankara'da radyo yayınları devam etmekteydi. Kansu, Bayur'un açıklamalarından “tatmin” olmamış; kendi ağzıyla itiraf ettiği gibi “halk” ve “münevver” arasında bir ayrım gözetilmiştir, der.⁷⁵³ Mezkûr dersler mayısın son haftası bitmişti. Yazılı sınava tabii olacak öğrencilerin, dersleri gazetelerde çıkan nüshalara göre ya da basılan formalara müracaat ile hazırlanmaları istendi. Bayur'un

---

⁷⁵¹ İnan, *a.g.m.*, s. 128.

⁷⁵² Yunus Nadi Abalıoğlu, İnkılâp Kürsüsü Dersleri Radyo Yayını ile Tamim Edilmelidir”, *Cumhuriyet*, No: 3538, 12 Mart 1394, s. 1

⁷⁵³ “İnkılâp Tarihi Dersleri İçin Müzakere”, *Cumhuriyet*, No: 3560, 6 Nisan 1934, s. 1, 3; “Maarif Vekili Cevap Verdi”, *Hakimiyeti Milliye*, No: 5833, 6 Nisan 1934, s. 1-2; Bayur, yıllar sonra Mazhar Müfit Kansu'nun hatıralarına ön söz yazmış; bu konuyu oraya da taşımıştır. Bayur'un nazarına göre verdiği cevaplar onu tatmin etmiştir. (Bkz. Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, 1. cilt, s. XI); Bayur ve Kansu arasındaki bu tartışma için ayrıca bkz. Fahri Çoker (Haz.), *Türk Parlamento Tarihi: IV. dönem (1931-1935)*, I. cilt, Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları, Ankara, 1996, s. 702-704.

dersleri forma hâlinde basılmış, Recep Peker'in derslerinin ise ilk forması basılmıştı.⁷⁵⁴

Bayur, İnkılâp Enstitüsündeki dersleri dolayısıyla İstanbul-Ankara arasında mekik dokudu; üniversite işlerine nizam vermeye çalışırken orta tedrisat üzerinde esaslı bir ıslahat yapmak için tetkiklerine devam etti. Üniversite kadrosunu tamam etmeye çalışırken, Almanyadan gelen hocalar hakkındaki dedikodular ayyuka çıktı, basında yer bulan hadiseler hocaların akıbeti hakkında kamuoyunda olumsuz kanaat oluşturdu. Öğrenci şikâyetlerinin yanı sıra, Türk ve Alman hocalar arasında sürtüşmeler de başladı. Bu, ortalığı bulandırmaya yönelik bir “sabotaj hareketi” olarak da yorumlandı.⁷⁵⁵ Sorunlar sadece bununla sınırlı da değildi. Özellikle ilk tahsil mekteplerindeki öğretmenlerin maaşlarını, memurlara nazaran zamanında alamamaları Bayur'un önüne sık sık gelen mevzulardandı. Konu bazı yazarlar tarafından dile getirilmiş, bu durumdan özel idareleri sorumlu tutmanın doğru olmadığı dillendirilmişti. Öğretmenlere yıllık ödenen 13-14 milyon tutarın 260 bini gecikmeye uğramıştı. Sorumluluğu özel idarelerde aramak yerine, bir “usul” düzensizliği olarak görmek gerekirdi.⁷⁵⁶ Bu tür yazıların basında yer alması bir tesadüf değildi aslında. İlk tahsil mevzusunun CHF grubunda gündeme gelmesiyle mevzu açılmış, “ümmilikle” mücadele konusuna temas edilmişti. Yunus Nadi'ye göre büyük atılımlar gerçekleştiren cumhuriyet, ilk tahsil meselesinde istediği mesafeyi alamamıştı. Üniversitedeki ıslahat konusuna yapılanlar, maarifteki tekâmülün sadece mütemmim cüzü olarak değerlendirildi. İlk tedrisatta sorunlar her geçen gün büyümekte, bazı öğretmenlerin maaş alamaması yüzünden bazı mektepler kapanmaktaydı. Konu; idare ve bütçe meselesinin dışına kaymaktaydı. Avrupa'dan alınan, doğrudan mekteplere uygulanan programlar büyük sıkıntılara sebep olmaktaydı. Hayatın içine doğrudan dâhil olacak çocuklara içinde bulunduğu muhit düşünülerek pratik faydası olacak şekilde eğitim verilmeliydi. Bu noktada klişe programlar yerine, “millî bir terbiye” sistemi kurulmalıydı.⁷⁵⁷ Konudan sadece maarifi sorumlu tutmak yerine, ilk tedrisat ve ümmilikle mücadelede, milletin topyekûn bir

---

⁷⁵⁴ “İnkılâp Dersleri/Üniversitede İmtihanlar Nasıl Yapılacak”, *Cumhuriyet*, No: 3604, 20 Mayıs 1934, s. 2.

⁷⁵⁵ “Ecnebi Profesörler Hakkında Neşriyat”, *Hakimiyeti Milliye*, No: 4548, 20 Mart 1934, s. 1; “Üniversitemiz”, *Cumhuriyet*, No: 3549, 23 Mart 1934, s. 3.

⁷⁵⁶ Mehmet Asım Us, “Ümmilikle Mücadele”, *Vakit*, No: 5815, 16 Mart 1934, s. 1, 4.

⁷⁵⁷ Yunus Nadi Abaloğlu, “İlk Tedrisat ve Umumî Okuma”, *Cumhuriyet*, No: 3537, 11 Mart 1934, s. 1-2.

problemi olduğu ve el birliği ile çareler aranması gerektiği görüşü de öne sürülmüştü.⁷⁵⁸

İlk tahsil meselesi CHF grubuna geldikten sonra üzerine fikir pratikleri yapılan bir konu hâline geldi.⁷⁵⁹ Ali Süreyya Kayacan, *Cumhuriyet* gazetesindeki köşesinde ilk tahsil meselesini, Türk İnkılâbının karakteri cihetinden ele aldı. Ona göre Türk inkılâbının temeli, halkçılık üzerine inşa edildiği için inkılâbın vazifesi köylerde oturan halk yığınlarını uyandırmaktı. 1927 yılı nüfus sayımında ilk tahsil çağındaki çocuk sayısı 1.465.000 olarak çıkmış, bunun yüzde altmışı da köylerde oturmaktaydı. Buna rağmen tahsil çağında olup da okuyamayan çocukların köylerdeki oranı yüzde doksan iki civarındaydı. Oranlar mukayese edildiğinde ilk tahsil öğrencilerini eğitmek zorunda olan devlet, bununla ilgili müşkülü tam çözememişti. Bir çocuğun ilk tahsilinin senede devlete olan maliyeti 25 liraydı, şartlarla bir düşünüldüğünde bu azımsanacak bir para da değildi. Öğretmen maaşlarının geç ödenmesi de diğer bir sorundu. Sebep; bazı vilayetlere ödeneğin az gelmesindendi.⁷⁶⁰ Bayur, yaptığı konuşmalarda sorunun farkında olduklarını dile getirdi. Bütün bunlar olurken CHF'nin eğitim programı uygulanmaya devam ediyordu. Fakat Maarif Vekâleti, her alanda bir öğretmen kıtlığı varken yeni öğretmen alımları bir yana hâlihazırda olanların maaş ödemelerinde sıkıntılar baş göstermekteydi. Bunu da bir anda halletmek kolay değildi.⁷⁶¹ İlk tahsil tartışmaları yapılırken Yunus Nadi, İsmet İnönü ve parti grubunun müşterek fikirlere sahip olduğunu söyledi. Açıkçası şudur ki; İsmet İnönü, ilk tahsil işiyle uğraşanlardan memnun değildi. Genel anlamda bir eksilik vardı. Doğru yolda uygulanan “klişe” programlar yerine programlar yeni baştan yapılmasıydı.⁷⁶² İlk tahsil meselesinin CHF grubuna gelmesi ve İsmet Paşa'nın doğrudan müdahalesine maruz

---

⁷⁵⁸ Aka Gündüz, “Bir İnkılâp Vazifesi”, *Hakimiyeti Milliye*, 23 Mart 1934, s. 3.

⁷⁵⁹ CHF'nin bu girişiminden sonra Milliyet gazetesinde bir anket göze çarpar. Anketin başlığı şöyledir: Çocuklarımız okutmaz için neler yapmalıyız? İlk tahsil için neler yapılabilir? Okumamazlık derdinin çaresi nedir? gibi soruların cevapları aranır. Anketi düzenleyen M. Salâhaddin Bey'dir. Çeşitli münevverlere, öğretmenlere, ebeveynlere sorulan soruları cevapları gazetede neşredilir. Gelen cevaplardan hareketle M. Salâhaddin Bey bir değerlendirme yazısı kaleme alır. İlk tahsilin bir grafiği çıkarılarak durumun vahameti ortaya konur. (Bkz. “Babalara, muallimlere Soruyoruz: Çocuklarımızı Okutmak İçin Neler Yapmalıyız? *Milliyet*, No: 2910, 17 Mart 1934, s. 1 ve aynı gazete, 26 Mart 1934, s. 6). Böyle bir anketin İsmet İnönü'nün CHF grubundaki söyleviden sonra yapılması manidardır. Maarif Vekâletinin bu konular üzerinde hummalı bir şekilde çalışırken İsmet İnönü'nün böyle bir atak yapması, Hikmet Bayur'un eğitim politikalarından memnun olmadığı şeklinde yorumlanabilir. Bir gazetenin İsmet İnönü'den ilham alarak bunu bir ankete dönüştürmesi de hayli ilginçtir. İlk tahsilin çözümünü yetkili kurumlardan nazaran kamuoyuna mâl edilerek müşterek akla havale ederek “müşterek” bir akilla hareket edilmesine dair bir teşebbüs olarak tevîl edilebilir.

⁷⁶⁰ Ali Süreyya Kayacan, “İlk Tahsil ve Fırka”, *Cumhuriyet*, No: 3538, 12 Mart 1934, s.1, 5.

⁷⁶¹ *Cumhurbaşkanları, Başbakanlar...* s. 161-162, 165-166.

⁷⁶² Yunus Nadi [Abalıoğlu], “Memleket Küçüklerinin Büyük İş”, *Cumhuriyet*, No: 3541, 15 Mart 1934, s. 1-2.

kalması hadisenin seyrini çok değiştirmemişti. Meselesinin bir “öz eleştiri” şeklinde lanse edilmesi, rejimin muhtemel hedeflerine ulaşmadaki nakıslıkları çok da kabullenmediğini göstermekteydi. Maarif Vekâketi varken, parti olarak duruma el koyması Hikmet Bayur’u nasıl etkilemiştir? Çünkü İşmet İnönü ve Hikmet Bayur’un yıldızlarının barışmadığı da bir gerçektir. Geçmiş yıllara nazaran partinin eğitim işine doğrudan bir müdahale ettiği de pek görülmemişti. şurası da sarih bir bilinendir ki eğitim politikalarının hemen hemen hepsi CHF’nin güdümünde yapılmaktaydı. Bir anlamda CHF, rejimin “kurucusu” ve “takipçisi” idi. Atatürk’ün mektep programlarıyla bizzat meşgul olduğu, okutulan ders kitaplarını gözden geçirdiği, bilhassa tarih derslerinin millî şuuru yükselteceğine olan inancı bilinmekteydi. Atatürk, Türklük âleminin tarihini yekpare bir şekilde medeni unsurlara daha önem verilerek incelenmesini ve okutulmasını istemişti.⁷⁶³

İşmet İnönü’nün ilk tahsil hakkındaki CHF grubundaki söylevi “öz” olarak çoğu kesim tarafından olumlu karşılanmıştı. *Muallim Sesi* mecmuası da İşmet Paşa’nın ilk tahsil söylevini uzun uzadıya tartıştı. İnönü’nün çocuklara tahsili sevdirmesi gereken öğretmenlerin ve idari memurların iftihar edilecek düzeyde olmadıkları vurgusu, rahatsız verici bir üslup olarak görüldü. Bir iki satır sonra da bu sözlerin öğretmenleri hummalı bir çalışmaya sevk edeci olduğu yönünde kanaat bildirerek İnönü’nün öğretmenlerin fedakârca gayretleri bildiğinden habersiz olamayacağının altı çizildi. Sorun; köylünün çocuklarını küçük yaşlardan itibaren işçiliğe ve müstahsilliğe teşvik etmesi, tahsilin kıymetinden bîhaber olmasıyla alakalıydı. Çocukları mektebe göndermeyen köylüler, öğretmenlerin tahsil hakkındaki ikazlarına da kulak asmamaktaydı. Asıl sorun ilk tahsil hakkında kanuni bir müeyyidenin olmamasıydı. Yine mecmuaya göre muvakkat kanunun devamsızlığa ve mektebi terk etmeye karşı koyduğu hükümler çok hafifti. Çare belliydi: Tahsil çağındaki çocuğun bir elinden öğretmen, bir elinden hükümet memuru tutmalıydı. Bu yapılırsa memlekette “içtimaî inkılâp” olacaktı.⁷⁶⁴

Bayur, CHF grubunda orta tedarisatla ilgili bir izahat verdi. Orta mekteplerin bazılarının kapatılmasının söz konusu olduğunu, bunların meslek mektepleri ile takviye edileceği yönünde açıklamalar yaptı. Mekteplerin kapatılmasına sebep olarak da öğretmen azlığı sebep gösterildi. Liselerin on iki yıla çıkması, sanat mekteplerine vilayet bütçelerinden yüzden iki buçuk pay ayrılması da diğer mevzu edilen

⁷⁶³ Afet İnan, “M. Kemal Atatürk ve Millî Eğitim”, *Devrim Gençliği*, Sayı 17, Kasım (1953), s. 6.

⁷⁶⁴ “Bu Millet Muallimleri ile İftihar Edebilir”, *Muallim Sesi*, No: 36, 20 Nisan 1934, s. 1-2.

konulardan biriydi.⁷⁶⁵ Maarif, ıslahat kanadında açıklamalar yapsa da pratik açılım yapmadı. İlk tahsil ve orta tedrisat ıslahat konusunun “omurgası”ydı. Çünkü üniversite tam olarak istenilen kıvama gelmiş olmasa da bir başlangıç olması açısından önemliydi. Fakat haklı olarak eksikliklerde bir anda “nizama” girecek şeyler değildi.

Maarif Vekâleti, işlerin üstesinden gelmek için, geçmiş yıllarda yaptığına benzer, gözünü tekrar yabancı uzmanlara dikmişti. Amerikalı Eğitimci Mis Parkeri [Beryl Parker] bu hususta yardımcı olması ülkemize davet edildi. İzmir’de birçok ilk ve ortamektebi gezen Parker, belli incelemeler yapıp rapor hazırlayarak raporu Maarif Vekâletine teslim etti. Yaptığı açıklamada İzmir’deki eğitim kurumlarından memnun kaldığını dile getirmişti.⁷⁶⁶ Parker, İzmir dışında Ankara Mektebinde ve Eskişehir Yata Mektebinde de bazı incelemelerde bulunmuş; yapılması gereken hususları Türk Maarif Cemiyetine de sunmuştu.⁷⁶⁷

Yeni bir ıslahat müşaviri ile çalışmaya başlayan Maarif Vekâleti, Parker’in gelişinden daha önce gelen Prof. Malche 31 Mart’ta (1934) mukavelesinin bitmesinden dolayı ülkesine döndü. Malche, giderken üniversite ıslahatının hatlarının çizildiği belirtmiş, bunların tatbiki ile de üniversitenin daha iyi konuma geleceğini söylemişti.⁷⁶⁸ Parker’in o dönemde hazırladığı rapor, Hasan Âli Yücel’in başkanlığı zamanında Maarif Vekâletinin yayını olarak basıldı. Yücel, Kemalist rejimin kurucu prensiplerine dayanarak köklü bir şekilde hayata geçirilmesi için eğitim meselelerinin ihtiyaca göre çözümlenmesini gerektiğini söyleyerek gençlerin bu minvalde yetiştirilmesini iyi bir vatandaş olmalarının gereği saymış, hazırlanan bu tür raporların kıymeti haiz olduğunu dile getirmişti.⁷⁶⁹

Maarif hiç boş durmadan bazı kararlara imza atmaya çalıştı. Bu kararlardan biri de öğretmenlerin ders saatlerinin değişmesi alakalıydı. Yine gazetelere yansıyan haberlere göre lise öğretmenlerinin haftada 21 saatlik mecburi dersine karşılık ek olarak ücret mukabilinde 3 saatlik ders daha verebilirlerdi. Uhdesinde müdürlük, muavinlik bulunan öğretmenler haftada azami olarak 12 saatlik ders okutmakla sorumlu tutulmuştu. Orta tedrisatta ders veren öğretmenler, resmî ve hususî mekteplerde ve müesseselerde haftada azami 24 saatten fazla ders veremezlerdi. Orta

---

⁷⁶⁵ “Orta Tedrisat”, *Cumhuriyet*, No: 3566, 12 Nisan 1934, s. 1; “Orta Tedrisat”, *Vakit*, No: 5839, 12 Nisan 1934, s. 1, 11.

⁷⁶⁶ “Kadın Terbiye Müşaviri Geldi”, *Cumhuriyet*, No: 3580, 26 Nisan 1934, s. 2.

⁷⁶⁷ *Türk Maarif Cemiyeti: Cemiyetin Kuruluşundan İtibaren Beş Senelik Faaliyet Raporu (1928-1933)*, Ankara, 1933, s. 29.

⁷⁶⁸ “Profesör Malş Memleketine Gitti”, *Cumhuriyet*, No: 3559, 5 Nisan 1934, s. 3.

⁷⁶⁹ Beryl Parker, *Türkiye’de İlk Tahsil Hakkında Rapor*, Devlet Basımevi, İstanbul, 1939, s. VI.

tedrisat mekteplerinde ders veren ve müzakere deruhte eden öğretmenlere haftada okutacakları ders için dört liradan sekiz liraya kadar ücret verilirdi. Gelecek sene içinde Gazi Terbiye Enstitüsünün şubelerinin, İstanbul Yüksek Muallim Mektebine bağlanmasına, Gazi Lisesinin Ankara'nın en büyük lisesi hâline getirilmesine, Ankara Erkek Lisesine de ortamektep konulmasına karar verildi.⁷⁷⁰ Maarif Vekâleti, aldığı bir yeni kararla da öğretmen ve maarif mensupları arasında sağlık sorunları dışında nakil yapılmamasını kabul etmişti. Orta tedrisat, lise müdür ve müdür muavinlerine verilen makam ücretlerinin de yeni bir baremle tekrar düzenleneceği duyumlar arasındaydı. Vekâlet, bakalorya imtihanları için kabullere başlamış; yaklaşık bin tane müracaatın beş yüzünü kabul etmişti. Mektepteki öğrenci adedine göre öğretmen ücreti yüz elli liraya kadar çıkarılacaktı. Liselerin on iki seneye çıkarılması içinde kararname yakın zamanda meclise gönderilecekti.⁷⁷¹ Ayrıca yeni düzenlemelerde öğretmen sayısına göre mektep açılacağı görüşülmüş, hangi mekteplerin kapanacağı, hangilerinin açılacağı hâlen bir karara bağlanmamıştı. Üniversite içine de gerekli malzeme ve hoca tedariki yapılarak Fen Fakültesinde okutulan astronomi dersi için bir rasathane yapılması düşünülmekteydi.⁷⁷²

Rejim, maarifin müzmin sorunlarına “cezrî” çözümler getirmeye çalışırken, bugüne kadar kazanımlarının bilançosunu “görsel” olarak ekrana yansıtmak istedi. Cumhuriyet, onuncu yıl kutlamalarındaki “şaşalı” sunumunu sinema filmine almaya verdi, hazırlıklara başladı. Filmin adı, “*Türkiye'nin Kalbi: Ankara*”ydı. Filmin yönetmeni, Sovyet M. Yutkeviç, Çiçerin Vapuru ile Ankara'ya gelmiş, Maarif Vekâleti hesabına çekeceği filmin hazırlıklarına başlamıştı. Bir “propaganda” filmi olan *Türkiye'nin Kalbi: Ankara*⁷⁷³ İstanbul'dan sonra Paris'te de gösterileceği yönetmen tarafından duyuruldu.⁷⁷⁴ Bu film, Maarif Vekâleti'nin son anda vazgeçtiği “*Öldürmeyen Adam*” filminin yerine çekilecekti. Çekimi planlanan film için, Sovyet sinemacı, Nathan Zarkhi, Maarif Vekili olan Reşit Galip Bey'in daveti üzerine Türkiye'ye gelmiş; Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Reşat Nuri Güntekin, Falih Rıfkı Atay ve Aka Gündüzle çeşitli görüşmeler yapmıştı. Zarkhi, Reşat Nuri'nin mihmandarlığında İstiklâl Harbi'nin geçtiği yerlerde birtakım incelemelerde bulundu.

⁷⁷⁰ “Orta Tedrisat Muallimleri”, *Cumhuriyet*, No: 3583, 29 Nisan 1934, s. 3; “Maarif Vekâletinde Yeni Kararlar”, *Cumhuriyet*, No: 3597, 3 Mayıs 1934, s. 6.

⁷⁷¹ “Maarif Islahı”, *Cumhuriyet*, No: 3602, 18 Mayıs 1934, s. 3.

⁷⁷² “Muallime Göre Mektep”, *Cumhuriyet*, No: 3598, 14 Mayıs 1934, s. 1, 4.

⁷⁷³ Film şu linkten izlenebilir: <http://webtv.ankara.edu.tr/video/turkiyenin-kalbi-ankara>

⁷⁷⁴ “Türkiye'nin Kalbi: Ankara Filmi”, *Cumhuriyet*, No: 3544, 18 Mart 1934, s. 5; “Türkiye'nin Kalbi: Ankara”, *Cumhuriyet*, No: 3545, 19 Mart 1934, s. 3.

Senaryo 1933'ün Eylülünde bitti ve filmin yönetmenliği yapacak olan S. Yutkevich tarafından Maarif Vekâletine teslim edildi. Hikmet adlı asker bir gencin gözünden, Anadolu'nun destansı hikâyesi başlayarak Modern Türkiye'nin inşası ile bitiyordu. Vekâlet, Türk gelenekleriyle örtüşmeyen bazı bölümlerin değiştirilmesi koşuluyla senaryo onaylayarak çekimine izin verdi. Fakat Vekâlet son anda senaryoyu "aşırı ihtilalcı" bularak filmin çekiminden vazgeçmişti.⁷⁷⁵

Bunun yerine çekilmesi kararlaştırılan *Türkiye'nin Kalbi: Ankara* filminde Türkiye'nin modernleşmesi anlatılacaktı. Altı bölüme ayrılan filmde; Ankara ve Anadolu'nun mazideki hâllerinden başlayarak Türk inkılâbının inkişafı perdeye aktarılacaktı. Filmin konusu: Türkiye'nin yıllar içindeki değişimi ve cumhuriyetin kazanımları üzerine odaklanmıştı. Cumhuriyetin onuncu yılı dolayısıyla Mehmet Ağa isimli bir köylünün Ankara'ya gelmesi, burada münevver bir izci kız olan Fatma hanımın Ankara'daki bu zamana kadar yaşanan değişimleri Mehmet Ağa'ya yerinde anlatması idi. Üçüncü bölümü oluşturan bu kısımdan sonra Ankara'nın geldiği son hâl, sonrasında ise Atatürk'ün onuncu yıl nutkuna ve son bölümde ise cumhuriyetin onuncu yıl kutlamalarıyla bitecekti. Yaklaşık üç ay Türkiye'de kalan Sovyet film ekibi, Türkiye'yi tanımak adına uzun seyahatler yapmıştı. Çekimlerin hitama ermesinden sonra (aralığın ilk haftası) post prodüksiyon için ekip Türkiye'den ayrılmıştı. Elli beş dakikalık filmin galası, Yönetmen Yutkevich ve yapımcı S. Vitkin tarafından Moskova'da yapılmış, ekip 17 Mart'ta İstanbul'a gelmiş, daha sonra Ankara'ya geçmişti. Çankaya Köşkü'nde Atatürk ve Maarif Vekili Hikmet Bayur tarafından izlenen film, tam not almıştı. Film, iki ülkenin kültürel anlamda -sinema özelinde- birbiriyle rabıta kurmasının ilk örneğiydi.⁷⁷⁶

Maarif Vekâleti, bu işlerin yanı sıra ilgilendiği ve üzerinde ağırlıkla durduğu konu; kullanımı yaygın Osmanlı kelimelere öztürkçe⁷⁷⁷ karşılıklar bulma çabasıydı. Türk Dili Tetkik Cemiyeti, Birinci Dil Kurultay'ından sonra memleketin her tarafında her sınıf halk tabakasının ve bütün münevverlerin katılımıyla derleme faaliyetine girişmişti. En küçük köylere kadar memleketin her tarafında halk arasında derlenen sözler kazalarda, vilayetlerde süzgeçten geçirilerek sıraya konulduktan sonra bir merkezde toplanmıştı. Anketler düzenlenerek de Osmanlıca kelimelere karşılık

---

⁷⁷⁵ Ali Özuyar, *Gazi'nin Sineması*, Yapı Kredi Yayınları, 1.bs., İstanbul, 2021, s. 32-33.

⁷⁷⁶ Özuyar, *Gazi'nin Sineması*, s. 34-35.

⁷⁷⁷ Halil İnalçık Bayur'un bu girişiminin Fuat Köprülü tarafından beğenilmediğini söyler. (Bkz. Halil İnalçık, *Tarihçilerin Kutbu*, s. 63)

aranmıştı. Bunu da *Tarama* dergisi adıyla yayımlamaya başlamıştı. Türk Dili Tetkik Cemiyetinin Başkanı olan Hikmet Bayur⁷⁷⁸, bütün vilayetlere bir tamim göndererek halk ağzından toplanmış sözlerin doğruluğunu yahut yanlışlığını araştırarak her kaza için bir veya üç zâtın isimlerini istemişti. Dergi fasikülleri bu kişilere de gönderilecektir.⁷⁷⁹ Maarif'in dil sorunu âşikar bir gerçektir. Dönem gazetelerine bakıldığında imlânın çok da oturmadığı hemen göze çarpıyordu. Eskiden kurtulma adına dil üzerinde “birlik” kurma fikri ıslah çalışmaları kadar önemsenmişti.

Maarifin ıslahına dair haberler gazete sütunlarında tekrar yer tutmaya başladı ama haberler ve Maarif Vekâletinin verdiği malumatlar “kesin” kararlardan ziyade “plan” aşamasında ya da geleceğe dönük emareler içeriyordu. Bazı liselerin kapatılmayacağı beyan edildi.⁷⁸⁰ Kapatılmak istenen ortamekteplerde halkın tepkisi ile karşılaşıldı.⁷⁸¹ Bayur, bu söylemleri törpülemek için çeşitli açıklamalar yaptı.⁷⁸² Çözüm üretilmekten ziyade ısrarla programlar yapan komisyonlar toplandı.⁷⁸³ Maarif Vekâleti, bu arada her yıl düzenli bir şekilde yayımladığı geçen ders yılına ait istatistiği yayımladı; verilere göre durum şöyleydi: Memlekette otuz resmî lisede tedrisat yapılmış, bu liselere 4.199 erkek, 1156 kız devam etmiş; sene sonunda 625 erkek ve 209 kız olmak üzere 834 öğrenci mezun olmuştu. Bu müddet içinde otuz lisede 634 erkek, 118 hanım öğretmen tarafından dersler okutulmuştu. 1932-1933 ders yılında memlekette dokuz özel liseye 999 erkek ve 229 kız öğrenci devam ederek sene sonunda 151 erkek ve 26 kız öğrenci mezun olmuştu. Ecnebi ve ekalliyet liselerinde bu müddet zarfında 268 öğrenci diploma almıştı. Üniversitenin bütün fakülte ve şubelerine devam eden öğrenci sayısı 3598'di. Bunun 2901'i erkek, 697'si kızdır. Maarif Vekâletine bağlı bütün yüksek mekteplere 561 öğrenci devam etmiş, 126'sı diploma almıştı. Diğer vekâletlere bağlı olan -iktisat, mühendis, Ankara Hukuk,

---

⁷⁷⁸ Hikmet Bayur, Türk Dili Tetkik Cemiyetinin Başkanları arasındadır. Bkz. Nail Tan (Haz.), *Kuruluşunun 70. Yıl Dönümünde Türk Dil Kurumu*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2001, s. 78; o zamanlar Maarif Vekili Türk Dili Tetkik Cemiyetinin tabi başkanlığını da sayılmaktaydı. (Bkz. M. Şakir Ülkütaşır, Atatürk'ten Bazı Anılar, *Tarih ve Edebiyat Mecmuası*, Sayı 4, 1 Nisan 1980, s. 9.)
⁷⁷⁹ “Dil İşleri”, *Cumhuriyet*, 17 Mart 1934, s. 3; “Tarama Dergisi”, *Vakit*, No: 5888, 31 Mayıs 1934, s. 1.

⁷⁸⁰ “Kapatılması Düşünülen Liseler Kapatılmayacak”, *Cumhuriyet*, No: 3607, 23 Mayıs 1934, s. 1.

⁷⁸¹ “Mekteplerimizi Kapatmayınız!”, *Son Posta*, No: 1363, 12 Mayıs 1934, s. 1.

⁷⁸² “Maarif Vekili Diyor ki: Orta Mekteplerden Hangisinin Kapanacağı Henüz Belli Değil”, *Son Posta*, No: 1365, 14 Mayıs 1934, s. 2; Bayur, açıklamasında orta mektep kadrosunda 1800 kadar öğretmenin 306'sının vekil olduğunu söyler. Ama gelecek sene vekil öğretmen alımı yapılmayacağı için mevcut kadro ile mektepler açılacaktır. Bu konuda kesin karar ileride verilecektir.

⁷⁸³ “Lise Programlarını Hazırlayacak Komisyon Bugün Toplanıyor”, *Cumhuriyet*, No: 3625, 10 Haziran 1934, s. 2.

Ankara Ziraat Okulu, Yüksek Orman Mektebi- yüksek mekteplere 1258 erkek, 80 kız olmak üzere 1338 öğrenci devam etmiş, bunlardan 193 öğrenci diploma almıştı.⁷⁸⁴

Maarif, “müzmin” dertlerine hâlen merhem bulmakla uğraşıyordu. Geçmişe ait istatistikler bir veri olarak kenarda dursun, ilk tahsil meselesi belli zamanlarda gün yüzüne çıktı. Feridun Vecdi⁷⁸⁵, *Cumhuriyet* gazetesinde ilk tahsili tekrar gündeme taşıdı. Ona göre iyi bir nesil yetiştirmek için bu mesele derhal çözüme muhtaçtı. Mekteplerin ödenekleri özel idarelerden sağlanmalı, sorumluluk tamamen devlete ait olmalıydı. Elde olan on üç bin öğretmenin çoğu aynı eğitimden geçmemiş, bazıları Öğretmen Okullarından gelirken bazıları lise sonrası aldıkları sertifikalarla öğretmen olmuşlardı. Çocuklara eğitimin ehil kişiler tarafından verilmesi düşünülürse Öğretmen Okullarının sayısı artırılmalıydı. Bugün on beş kadar Öğretmen Okulu vardı. Bunların sayısını bütçe desteğiyle artırmak gerekirdi. Eğer ivedilikle bu sorunlar hâllolursa işler daha da rayına girecekti.⁷⁸⁶ Vecdi, bir makalesinde maarifin ikmal mektepleri açacağı söylentilerine binaen bir yazı daha kaleme aldı. Bu mekteplerin Avrupa’da bir ihtiyaca karşılık açıldığını, biz de ise neye hizmet edeceğine dair ciddi bir tetkik yapılmadan bu işe girmenin doğru olmadığını söyledi. Eğer böyle bir karar verilecekse kamuoyu da yeterli derecede bilgilendirilmeliydi.⁷⁸⁷

Maarifte, öğretmen maaşlarının yanı sıra, üniversitede doçentlerin maaşlarının azlığından dolayı başka bir sorun belirdi. Maaşlarının azlığından şikâyet eden doçentler, sabit bir maaş için -200 lira- bütçenin müsait olduğunu dile getirirdi. Doçentler, eğer gerekli iyileştirmeler yapılmadığı takdirde dışarıda daha kazançlı işler aramaya başlayacaklarını ve üniversite ile bağlarını keseceklerini söyledi.⁷⁸⁸ Fakat maarifin asıl başına bela olan Bakalorya⁷⁸⁹ sınavları olacaktı. Mayıs ayında başlayan, 17 Haziran’da biten orta ve lise bakalorya sınavlarında yüzde yirmilik bir başarı sağlanabildi. En başarılı lise Galatasaray oldu, bazı özel liselerde neredeyse başarı sağlayamadı. Vekâlet, öğrenci velilerinden gelen şikâyet üzerine de bu konuya eğilerek bir sonuç cetveli çıkarmış, cetvele göre liselerde başarısızlık yüzde altmış beş, ortamekteplerde ise bu oran daha yüksekti. İstanbul özelinde başarısızlık yüzde yirmi

⁷⁸⁴ “Maarifin Neşrettiği Bir İstatistik Bize Neler Öğretiyor”, *Son Posta*, No: 1417, 5 Temmuz 1934, s. 1, 13.

⁷⁸⁵ Meşhur eğitimci Kâzım Nami Duru’nun müstear ismidir.

⁷⁸⁶ Feridun Vecdi, “İlk Tahsil Melesi”, *Cumhuriyet*, 13 Haziran 1934, s. 3.

⁷⁸⁷ Feridun Vecdi, “Maarifte Yeni Bir Teşebbüs: İkmal Mektepleri”, *Cumhuriyet*, 24 Haziran 1934, s. 1.

⁷⁸⁸ “Üniversite Doçentleri Bugün Toplanıyorlar”, *Milliyet*, No: 3017, 5 Temmuz 1934, s. 1, 6; “Doçentlerin Maaşı”, *Cumhuriyet*, No: 3650, 5 Temmuz 1934, s. 2.

⁷⁸⁹ Lise bitirme sınavı

civarındaydı. Örneğin, Beyoğlu'nda lise Bakalorya sonuçları şöyleydi: Edebiyat dersinde resmî liselerde başarı yüzde elli, hususi liselerde yüzde kırk üç, ecnebi liselerde yüzde otuz olarak açıklanmıştı. Mevcut başarısızlık üzerine; maarif, başarısız olan öğrencileri eylül ayında tekrar sınav yapma kararı aldı.⁷⁹⁰ Genel başarısızlık havası, maarifin idari kadrolarına da sirayet etti; Yüksek Tedrisat Umum Müdürü, Ahmet Hamit Ongunsu görevinden kendi isteğiyle ayrıldı ve başka bir yere tayinini istedi.⁷⁹¹ Maarif Vekâleti, tam bir bulanıklık içindeydi. Bir taraftan 300 vekil öğretmenin işine son veren Vekâlet⁷⁹², diğer taraftan orta tedrisata öğretmen alımı için gazetelere ilana çıktı.⁷⁹³

Gazetelerde maarif siyasetindeki istikrarsızlık sesi yükselmeye başladı. Ebüzziya Zade, *Zaman* gazetesinde bir yazı kaleme aldı. Bu yazıda; Bayur'un Vekâletten ayrılacağına dair olan şaya üzerine, maarifteki yapılacak değişikliği hayra alamet olarak görmedi. Ona göre bu vekâlete gelenler, sonuçta CHF kadrolarından kimselerdi. Fakat buna “tek” zihnin ürünü denemezdi. Her vekil, işleri düzene koyarken cüz-i iradelerini de ortaya koymaktaydı. Bu durum ile, gelenlerin baştan aşağı bir değişiklik ile maarife yeni şekil vermesi gündeme gelmekteydi. Özellikle sene ortalarında yapılan vekil değişimi öğrencileri perişan etmekteydi. İstikrarsızlık baş göstermekte, maarifi Batı seviyesine çıkarma hayali de yerle bir olmaktaydı. Mezkûr vekilin, değişiminin belki de bilmediğimiz sebepleri vardı ama şurasını unutmamak gerekir ki İsmet Paşa, maarifin öneminin farkındaydı.⁷⁹⁴ Bayur'un istifa haberleri de bir gün sonra gazetelerde yer almaya başladı.⁷⁹⁵ Akabinde İsmet İnönü'nün 6 Temmuz'da gazetelere mühim bir nutku yansıdı. Maarif konusunda ümitvar bir tablo çizdi. Özellikle ilk tahsil hakkında esaslı değişimlerin birkaç yıl içinde yapılacağını dile getirdi. Özel idarenin ödemedeki güçlük çektiği birikmiş maaşların hazine yardımıyla ödeneceğini söyledi ve maarif hakkında geniş bir ıslahat için çalışmaların olduğunu, bu hamlede gecikme olmadan üstesinden gelineceğini vurguladı.⁷⁹⁶

---

⁷⁹⁰ “Bakalorya Meselesi”, *Son Posta*, No: 1404, 22 Haziran 1934, s. 1, 9; “Bakalorya'da Talebe Yüzde Yirmi Nispetinde Muvaffak Olabiliyor”, *Milliyet*, 7 Haziran 1934, s. 1; *Vakit*, 23 Haziran 1934, s. 3.

⁷⁹¹ “Yüksek Tedrisat Umum Müdürü”, *Vakit*, No: 5928, 18 Haziran 1934, s. 4.

⁷⁹² “Muallim Vekilliği Kaldırılıyor”, *Milliyet*, 19 Haziran 1934, s. 3.

⁷⁹³ “Orta Tedrisatta Muallim Olmak İsteyenlere”, *Vakit*, 20 Haziran 1934, s. 12.

⁷⁹⁴ Ebüzziya Zâde, “Maarif Siyasetinde İstikrar Lazımdır”, *Zaman*, No: 23, 3 Temmuz 1934, s. 1.

⁷⁹⁵ “Maarif Vekili İstifa mı Etti”, *Milliyet*, No: 3016, 4 Temmuz 1934, s. 1.

⁷⁹⁶ “Başvekil Mecliste Mühim Bir Nutuk İrat Etti”, *Zaman*, No: 26, 6 Temmuz 1934, s. 1, 7.

İsmet İnönü'nün Meclisteki bu nutkundan birkaç sonra gün Bayur'un, tarihi araştırmalar yapmak için görevinden istifa ettiği resmî olarak açıklandı (9 Temmuz 1934).⁷⁹⁷ Esasında tarihî araştırmalar bu işin resmî kılıfıydı⁷⁹⁸. Bayur, istifaya mecbur kalmıştı.⁷⁹⁹ İşin iç yüzü şöyleydi: Reşit Galip, birçok milletvekiline vaatlerde bulunarak mektepler açmak için söz verdi. Onlara karşılık da her vilayette, ilkokullar için bütçe koydu. Onun da on birini merkeze aldı. Bununla ilgili Meclisten bir de kanun çıkarttı. Bayur; bütçe komisyonunda, bu parayı, liseleri ıslah için kullanacağını söyledi. İsmet İnönü'ye konuyu açtı ve İnönü, Bayur'u olumlu karşılamadı. Bayur'un tepkisi “*Ya yaparım, ya giderim*” oldu. O sırada, Atatürk, ülkemize ziyarete gelen Rıza Şah⁸⁰⁰ Pehleviy ile İzmir'deydi. Bayur, başyavere yazdı, çekileceğim (vekillikten), dedi. Atatürk “ipi kopardın mı” dedi, o da “evet”, diye yanıt verdi. Atatürk, “Çekil biraz dinlen”, tavsiyesinde bulundu. Bayur, sağlık sorunları mı bahane ederek ayrılalım diye Atatürk'e sordu, O hayır, başka alanda çalışmak istediğini söyle; istifa et, dedi. İsmet İnönü, belki gönülsüz de olsa Bayur'a hizmetlerinden dolayı bir teşekkür yazısı yolladı.⁸⁰¹ Bu istifaya yönelik bir anlatı da şöyleydi: Maarif Vekili Hikmet Bayur ve İsmet İnönü arasında okulların para meselesinden dolayı Başbakanlık koridorlarında sert bir tartışma yaşandı. İsteklerine olumsuz cevap alan Bayur'un, “*Demiryolları için sarf ettiğinizi okullar için bir kısmını okullara ayırın!*” talebi İnönü'yü zıvanadan çıkardı. Odasına çağırdığı Bayur'dan hemen istifa dilekçesi yazmasını istedi. Fakat İnönü'nün tesiri “kâmilan” güçlü değildi. Sonuç da Bayur, Atatürk'ün yakınında olmuş ve onun adamlarından biriydi. Yıllarca da milletvekilliğini korudu böylelikle.⁸⁰² Baltacıoğlu'na göre Bayur'un gidişinde

⁷⁹⁷ *Resmî Gazete*, No: 2749, 11 Temmuz 1934, s. 4121; *ESA*, Hizmet Belgesi.

⁷⁹⁸ İsmail Hakkı Baltacıoğlu, “Maarif Siyasetimiz/İstikrara Çok Muhtacız”, *Yeni Asır*, No: 8693, 12 Temmuz 1934, s. 1.

⁷⁹⁹ İnan, “Atatürk Devrine Ait Hatıralar”, s. 63.

⁸⁰⁰ İran Şahı Rıza Şah Pehlevi haziran ayı içinde Türkiye'yi ziyarete gelmiş, Atatürk'ün mihmandarlığında bazı şehirleri ziyaret etmiştir.

⁸⁰¹ İnan, *a.g.e.*, s. 379-380; Bayur ile İsmet İnönü'nün arası ezelden beri bozuktur. Bayur'a göre; İsmet Paşa, her şeyi kendi “kudretinde gören ve Kemalizme büyük zarar bir şahsiyettir. Millî Mücadele'ye dahi geç gelmiş hatta onu Ahmet İzzet Paşa'nın adamı olarak Amerikan mandasının propagandasını yapmak için gelmiştir. Çünkü Sevr için tek laf etmemiştir, antlaşmayı imzaya onun gönderileceği bile söylenmiştir. Bayur, Atatürk'ten sonra yapılan Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde, her ne kadar oy birliği dense de o vakitler, İsmet İnönü'ye ret oyu veren tek kişi olmasıyla da “meşhur” bir politikacı olmuştur (Bkz. İnan, *a.g.e.*, s. 320, 350, 374).

⁸⁰² Kemal Karhan “Hikmet Bayur”, *Yeni Asır*, 10 Mart 1980, s. 4; Karhan, Bayur'la tanış olmasını şöyle özetler: “Hikmet Bayur'u Manisa'da tanıdım. O Manisa Milletvekili idi. Babam da Manisa Defterdarı idi. Babam, bir harman makineleri sorunu yaratmıştı. Harman makineleri vergiden muaf idi. Ancak harman makinelerinin sahipleri, küçük çiftçilerin harmanlarını kaldırarak kazanç sağlıyorlardı ve babam bu kazançları vergileme girişimine geçmişti. O zamanın milletvekilleri mütegalibe lehine sonuç alamayınca çaresiz bakanın peşine düşmüşlerdi. Gerçi parti tekti ama devletin de düzeni vardı. Hikmet Bayur'u bu vesile ile yakından tanıdım. Hatırladığım kadarı ile bir konuda ters düşmüştük.

Bakalorya imtihanlarının da etkisi göz ardı edilmezdi. Sınavların yanlış sistemle yapılması belki de başarısızlığın sebeplerinden sayılabilir. Bayur'un çalışma tarzı da bu sebeplere dâhil olabilirdi.⁸⁰³ İsmet İnönü'nün 1931-1934 yıllarına ait defterleri bulunamadığı için Bayur'un vekilliği ve istifasıyla ilgili bilgimiz sınırlıdır.⁸⁰⁴ Bir makalenin bize işaret ettiğine göre de Bayur'un Maarif Vekilliği sırasında Atatürk'le yaptığı görüşmelerde seyrekli.⁸⁰⁵

Bayur'un Maarif Vekilliği döneminde neler yapılmıştı peki? Maarifte ıslahat planları layihaları ile geçen bir dönemdi. Çok radikal bir karar alınmamış, "nizam" verme fikrî sadece teorik bir çerçevede kalmıştı. Muhtemelen fikirlerin çoğu, istifa nedenine bakılırsa, bürokrasi -İsmet İnönü- engeline takılmıştı. Onun vekillik dönemi "Türk İnkılâbı"nın karakterinin çizildiği, buna ait metinlerin hat safhada olduğu zaman dilimiydi. Sadri Etem'e göre inkılâbın karakteri de CHF programıyla çizilmiş, uzak bir -Osmanlı kastediliyor- geçmişten ziyade istiklâl bir cepheden devamıydı. Bu istiklâl, Lozan ile tekmil olmuş; yeni düstur; dünya milletleri ile eşit şartlara sahip olmak şeklinde belirmişti. Kanunlar "millîleşmiş", milletin iradesi haricindeki bütün iradeler tasfiye edilmişti.⁸⁰⁶ Bayur da fikirsel olarak Türk inkılâbının "inşa edicilerinden" ve "taşıyıcılarından" olmuştu. Esasına bakılırsa sıkıntılı bir dönemde vekil olmuştu.⁸⁰⁷ Üniversitenin kurguda tamam olan ama pratikte bir türlü tekmil hoca kadrosunun terkip edilememesi, vilayetlerde özel idarelerin deruhtesinde olan öğretmen maaşlarında aksamaların olması, orta ve lise mekteplerinde yoğunluktan dolayı⁸⁰⁸, öğretmen-öğrenci rabitasının bir bütün olarak sağlanamaması, ıslahat çalışmalarının sürekli askıda kalması, bunlardan bir kısmıydı. Bazı gazetelerde yer

---

Timur'u çok beğenirdi. Bense Türklere onun kadar zarar vermiş bir insan tanıımıyordum. Tartışmayı, o çağda bugünkü milliyetçi okurların söz konusu mütalaası ile kapamıştı. Çok sonraları Hindistan Tarihi adlı kitabı elime geçti. Gördüm ki Timur'un diğer yıkıntılarını, Hindistan'daki kalıntıları hayranlıkla incelediği için yeteri kadar önemseyememiş. Ayrıca Atatürk ile Timur'un askerlik sanatına hayran olduğundan çevresindekiler onun kararlarını tartışmayan bir disiplin ve saygı sürdürürlerdi." (Karhan, *a.g.m.*, s. 4)

⁸⁰³ İsmail Hakkı Baltacıoğlu, "Maarif Siyasetimiz/İstikrara Çok Muhtacız", *Yeni Asır*, No: 8693, 12 Temmuz 1934, s. 1.

⁸⁰⁴ İnönü, *Defterler (1919-1973)*, s. 124.

⁸⁰⁵ Walter F. Weiker, "Kemal Atatürk'ün Yakınları", s. 624.

⁸⁰⁶ Sadri Etem, *Türk İnkılâbının Karakterleri*, Devlet Matbaası, İstanbul, 1933, s. 81-83.

⁸⁰⁷ Bayur, parasal darlık ile ilgili ve Atatürk'ün maarife verdiği önemi anlatmak için şu hatırasını paylaşır: Maarif Vekilliğimiz sırasında yeni kurulmuş olan İstanbul Üniversitesinin bütçe tasarısı geldiği vakit -rakam pek iyi hatırmızda kalmamıştır, galiba kırk bin liralık bir parayı "Gazi Köşesi" adı verilen bir yer için ayrılmış olduğunu gördük. Bütçemiz dardı, bu kendisine gösterdiğimiz vakit 'onlara söyle böyle şeylerle uğraşmasınlar', dedi ve bu para başka tahsis edildi. (Bkz. Hikmet Bayur, "Atatürk'ün Yaşadığı Yerler ve Gömüleceği Yer", *Kudret*, No: 876, 27 Haziran 1950, s.1)

⁸⁰⁸ Türkiye Cumhuriyeti, Maarif Vekâleti, *Millî Talim ve Terbiye Dairesi*, No: 143, 10 Haziran 1934.

aldığı gibi maarifin esas problemi⁸⁰⁹, “İstikrar”dı. Pasif bir dönem gibi gözükse de bazı istatistikî bilgilere⁸¹⁰ bakılırsa bazı okulların sayısında çok olmasa da artış gözlenir. Bayur’un istifasından sonra İstanbul Üniversitesi Rektörü, Neşet Ömer İrdelp’in de bir gün sonra istifa etmesi⁸¹¹, akıllara bir “huzursuzluk” ortamının olduğunu getirmektedir.

Bayur’un vekilliğinde okullarda nüfus artışından dolayı yoğunluk olduğu ve bu durumun öğretmen ihtiyacını ortaya çıkardığı, gerek gazete haberlerinde gerekse resmî kayıtlarda zaman zaman dile getirildi. Eğer bir mukayese yapacak olursak 1932-1933 senelerinde maaşlı öğretmen sayısı 1.863 iken; 1933-1934 senelerinde bu sayı 1.924 olmuştur. Bu süre içinde (1933-1934) öğretmenlere 255.895 lira ücret verilmişti. Yüksek Öğretmen Okulundan 1932-1933’de 7 kişi diploma alırken 1933-1934’te bu sayı 27’ye yükselmişti. Orta Öğretmen Okulu, 1932-1933’de 47 mezun verirken 1933-1934 yıllarında hiç mezun vermemişti.⁸¹² 1933-1934’te beş yıllık resmî ilkokullara yeni kayıt sayısı 138.654, şehirdeki öğrenci sayısı 253.569, köyde (üç yıllık okullar hariç) 314.117 iken şehirdeki öğretmen sayısı, 6.808, köyde (üç yıllık okullar hariç) 6.829, bir öğretmene düşen öğrenci sayısı şehirde 37, köyde 46 olarak yer almıştır devlet istatistiklerinde. Kişi başına düşen öğrenci sayısı da sonraki yıllarda dalgalı şekilde bazen artış göstermiş, bazen azalmıştı. 1933-1934 yıllarında şehir ve köylerdeki resmî ve özel ilkokullarda toplam öğrenci sayısı (erkek, kız) 591.169’dur. 1932-1933 yıllarında resmî ortaokul sayısı 133, özel ortaokul sayısı 57; 1933-1934 yıllarında resmî ortaokul sayısı 147, özel ortaokul sayısı 54 olmuştur. 1933-1934’te bu okullarda okuyan öğrenci sayısı 42.332’dir. Yine aynı yıllarda 36 resmî olmak üzere, 36 tane de özel lise bulunmaktaydı. Resmî ve özel ortaokullardan diploma alan sayısı (kız, erkek) toplamda 5.116’dır. Resmî ve özel liselerdeki toplam öğrenci sayısı (kız,

---

⁸⁰⁹ Bu konuda Recep Peker’in Halkevlerinin açılışında söylediklerine kulak vermek gerekir ve şunları söyler: “Bir muallim mensup olduğu mektebin muayyen sahasındaki vazifesini yaptıktan sonra, bir mebus Meclisin heyeti umumiye ve encümenlerindeki hizmetini gördükten sonra, bir doktor hastalarını ilmin ve şefkatin icabatıyla tedavi ettikten sonra cemiyete karşı yapacak hiçbir iş ve vazifesi kalmadığını zanneder. Asıl meselenin esaslı surette tahsis edilmesi olan noktası budur. Bu mevzuda büyük eksikliğimiz, memlekette insan mevcudiyetinin olmaması değil, bilakis memlekette esasen mevcut kıymetli insanların cemiyetleşmek ve cemiyet içinde cemiyetle beraber cemiyet için çalışmak lüzumunu anlamamış olmasıdır.” (Bkz. Recep Peker, Halkevleri Açılma Nutku, *Ülkü*, Sayı 1, 1933 (Şubat), s. 5. Peker’in bu söylemi, kendine yeten bir ülke profiline işaret eder. 1930’larda başlayan süreçte tam da bu sürecin bir parçasıdır.

⁸¹⁰ 1932-1933 yıllarında resmî ortaokul sayısı (tamamı dâhil), 83 iken, 1933-1933 yıllarında 99’a yükselir. Yine önceki yıllara oranla, orta öğretim dairesinin teşkilatında da radikal bir artış gözlenmez. (Hasan Âli Yücel, *Türkiye’de Orta Öğretim*, Devlet Basımevi, İstanbul, 1938, s. 69).

⁸¹¹ “Rektör Neşet Ömer Bey’in İstifası Teeyyüt Etti”, *Cumhuriyet*, No: 3656, 11 Temmuz 1934, s.1.

⁸¹² Yücel, *Türkiye’de Orta Öğretim*, s. 83-86.

erkek), 9.563, aynı liselerden diploma alanların sayısı, 1.379 kişidir. Bu okullardaki öğretmen sayısı (resmî, özel) 945'dir.⁸¹³

İstanbul Üniversitesinin açılması da mihenk taşıydı. Reşit Galip döneminde başlayan bu dönüşüm Hikmet Bayur döneminde de devam etmiş, üniversitede yabancı hocalarla yapılan mukavelelerle eksik kadrolar giderilmeye çalışılmıştı. Bir de devam zorunluluğu getirilen İnkılâp Tarihi Enstitüsü kurularak cumhuriyet inşasına dair milletvekillerinin verdiği derslerle “ideolojik” zemin tam olarak kurulmaya çalışılmıştı. Daha öncede bahsettiğimiz gibi yabancı hocaların geldiği bu dönemde Maarif Vekâleti bir dizi antlaşmalar ile yurt dışına öğrenci göndermeye de devam etmişti.

1933-1934 yıllarında fakülte ve yüksek okul sayısı, önceki yıldan bir eksiktir (17). Öğretim üyeleri sayısı (erkek, kız) 574'tür. Bu sayı, 1932-1933'te 502'dir. 1933-1934 yıllarında toplam 5.851 öğrenciden (erkek, kız), 760'da diploma almıştır. İstanbul Üniversitesinde toplam öğrenci sayısı (erkek, kız) önceki yıla göre artış göstermiş, 3.514 olmuş, 327'si diploma almıştı. Önceki yıllara nazaran çok büyük bir artış değildi. Ankara Üniversitesinin fakültelerinden diploma alanların sayısı da toplamda (erkek, kız) 146'dır. Bu fakültelerde eğitim alan toplam öğrenci (erkek, kız) sayısı da 922'dir. Aynı üniversitenin fakültelerinden görev yapan öğretmen sayısı da (erkek, kız yok) 105'dir. İstanbul Üniversitesinde bu sayı (erkek, kız) 293'tür. Bir önceki yıllarda (1932-1933) 197'dir. 1933-1934'te Akşam Okullarının (kız ve erkek sanat okulları, akşam ticaret okulu) sayısı 12'dir. Akşam Kız Okullarında (4 tane) öğretmen sayısı 40, öğrenci sayısı 1.497, diploma alanların sayısı 117'dir. Akşam Erkek Sanat Okulları'nda (3 tane), öğretmen sayısı 9, öğrenci sayısı 56, diploma alanların sayısı da 9'dur. Akşam Ticaret Okullarında (2 tane) öğretmen sayısı 6, öğrenci sayısı 60, adı geçen yıllarda mezun vermemiştir. 1933-1934 yıllarında resmî Anaokul sayısında geçen yıllara nazaran sayı azalmış, 8'den 3'e düşmüştü. Aynı düşüş özel okul sayısında da yaşanmış, o da 84'ten 67'ye gerilemişti (1933-1934). Okullardaki (resmî, özel) öğretmen sayısı 35'tir. Öğrenci sayısı da (resmî, özel) toplamda (erkek, kız) 2979'dur.⁸¹⁴ 1924-1925 yıllarında kurulan Musiki Öğretmen Okulu da geçen yıla göre 5 fazla olarak 12 mezun vermişti. Bunlardan 3'ü kız, 9'u

⁸¹³Millî Eğitim Hareketleri (1927-1966), Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara, 1967, s. 12-30.

⁸¹⁴Millî Eğitim Hareketleri (1927-1966), s. 59, 65-67, 71-78, 85-90; ayrıca bkz. Yücel, *Türkiye'de Orta Öğretim*, s. 104-106.

erkektir.⁸¹⁵ Bu sayıların 1923-1950 arasındaki küçük bir analizini yapan ve CHP propaganda malzemesi çerçevesinde yayımlanan bir kaynak da oldukça önemliydi.⁸¹⁶ Döneme ait bir de istatistik hazırlanmıştı.⁸¹⁷ Verilere bakıldığında kati devlet bütçesinden 1933'ten 1934'e gelirken devletin gelirleri artmış olsa da Maarif Vekâletine ayrılan bütçe düşmüştü.⁸¹⁸ Bayur'un vekilliği döneminin genel durumu böyle özetlenebilir. Birkaç karar dışında çok da dış dokunur bir gelişme olmamıştı.

Bayur döneminde diğer gelişmelere göz attığımızda Soyadı Kanunu layihasının kabulü önemli bir gelişmeydi.⁸¹⁹ Bu layiha, 2 Temmuz 1934'de Resmi Gazete'de yayımlanmış⁸²⁰, ocak ayında ise yürürlüğe girmişti. Bir diğer gelişme de Basma Yazı ve Resimleri Derleme Kanunu çıkmasıydı.⁸²¹ Atatürk'ünde olduğu bir toplantıda gündeme gelen mevzu, mayıs içinde Maarif Encümeninden geçerek gerekli resmî işlemlerin ardından müzakere yapılmak üzere meclise geldi. Bu tarihte Maarif Vekili Hikmet Bayur, Matbuat Umum Müdürü Vedat Nedim Tör, Meclis Encümeni Başkanı Nafi Atıf Kansu, Maarif Vekilliği Neşriyat Müdürü de Faik Reşit Unat'tı.⁸²² 21 Haziran 1934'te kabul edilen kanun, 2 Temmuz 1934'te, 2527 numarayla Resmî Gazete'de yayımlandı. Bu kanuna göre; Türkiye'de her türlü baskı usulleri ile basılıp neşredilen, basma yazı ve eserleri basanlar bunların beş nüshasını Maarif Vekâletinin emrine vermeye mecburdu.⁸²³ Verilmesi zorunlu olan yayınlar arasında; gazeteler, ajans tebliğleri, dergiler, kitaplar, risaleler (broşürler), tahsil tezleri, atlaslar, tablolar, gravürler, sanat değeri olan, duvar afişleri, planlar, krokiler, destan ve şarkı mecmuları, musiki notları, dans notları, tiyatro oyunları, raporlar, kataloglar, yıllıklar vb. vardı. Ama plaklar, filmler, halka satılan fotoğraflar hariç tutulmuştu. Derleme nüshası olan kitaplıklar için başta Millî Kütüphane olmak üzere bazı kütüphaneler görevlendirilmiş,

⁸¹⁵ Yücel, *Türkiye'de Orta Öğretim*, s. 91.

⁸¹⁶ Detaylı bilgi için bkz. *CHP Hükümetlerinin Millî Eğitim ve İçişleri Alanındaki Başarıları Hakkında Not*, Ankara 1950.

⁸¹⁷ *Maarif İstatistiği (1933-1934)*, No: 68, Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, Devlet Matbaası, İstanbul, 1935.

⁸¹⁸ Yücel, *Türkiye'de Orta Öğretim*, s. 255; Hasan Âli Yücel, kitabında devletin kesin bütçesini verir ve Maarif bütçesine düşen payı da şöyle beyan eder: 1933 yılında devlet bütçesi, 173.608.829 liradır. Bu bütçenin 10.360.103 lirası Maarif Vekâletine ayrılmıştır. 1934 yılındaki bütçe, 202.069.919 liradır. Maarif Vekâletine de 9.681.316 lira ayrılmıştır. İleri yıllarda artışlar hem devlet bütçesinde kendini hissettirmiş hem de Vekâlete ayrılan bütçede. (Yücel, *a.g.e.*, s. 255).

⁸¹⁹ "Soyadı Layihası Kabul Edildi", *Hakimiyeti Milliye*, No: 4638, 22 Haziran 1934, s. 1.

⁸²⁰ "Soyadı Kanunu", *Resmî Gazete*, Sayı 2741, 2 Temmuz 1934, s. 4075.

⁸²¹ Kanunun detaylı talimatnamesi için bkz. Türkiye Cumhuriyeti, Maarif Vekâleti, *Millî Talim ve Terbiye Dairesi*, No: 156, 14 Temmuz 1934.

⁸²² Muzaffer Gökman, "Basma Yazı ve Resimleri Derleme Kanunu ve Atatürk'e Ait Bir Hâtıra", *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, 1/2 (1952), s. 113.

⁸²³ "Basma Yazı ve Resimleri Derleme Kanunu", *Resmî Gazete*, Sayı 2741, 2 Temmuz 1934, s. 4076.

bunlara son olarak TBMM Kütüphanesi eklenmişti. Yapıtlarını on beş gün içinde vermeyen içinde hafif bir para cezası (50 lira) uygulanmıştı.⁸²⁴ Bayur, döneminde Maarif Vekâletine bağlı olmak üzere Ankara’da “Millî Musiki ve Temsil Akademisi Kurulmuştu. 2743 Sayılı Kanun ile 4 Temmuz 1934’te kurulan akademi amaçlarını: Memlekette, ilmî esaslar dâhilinde millî musikiyi yaymak, yükseltmek; sahne temsilinin her şubesinde ehliyetli unsurlar ve musiki muallimi yetiştirmek olarak belirlemişti.⁸²⁵

Bayur, döneminde önemli iki hadise daha vardı: İlki, Trabzon valisi Rıfat [Danışman] Bey, vilayetteki bayan öğretmenler arasında bir kısmının başörtüsü ile okula girip çıktığını, bunun bir emirle yasaklanması istemesiydi. Bayur, mektubu Atatürk’e göstermiş, Atatürk, kültürün ilerlemesine bağlı olarak her şeyin zamanla çözüleceğini, önemli olan başörtüsü giymeye zorlayanlar varsa onlarla asıl mücadelemiz, diyerek Bayur’a bu işe karışmaması söylemişti, o da mektuba karşılık vermemiş ve konu kapanmıştı.⁸²⁶ İkincisi, Sabahattin Ali’nin 1931 yılında yazdığı Atatürk ve İsmet İnönü’ye hakaret içeren bir şiirinden dolayı hapse mahkûm olmasıyla alakalıydı. Nihal Atsız’ın işaret ettiğine göre; “*İsmet girmedi mi daha kodese?/Kel Ali’nin boynu vurulmuş mudur?*”, dizesinden dolayı 14 ay hapse mahkûm olmuştu. Atsız bu şiiri de çıkardığı *Orhun* dergisinin 16. sayısında (1944) yayımlamıştı.⁸²⁷ Sabahattin Ali, böyle bir şiirin varlığını mahkemede kabul etmez. Fakat bu itiraz onu bir yıl ceza almaktan kurtaramaz. Cezası kesinleşen Ali, Sinop ve Konya cezaevlerinde yatmıştı. Cezası 1933’te Cumhuriyet Bayramı’nda çıkan Af Kanunu ile affedilmişti. Tekrar görevine dönmek için o zaman Maarif Vekili olan Hikmet Bayur aracılığıyla Atatürk’e ulaştı. Hizmete alınmasına engel olmadığına dair karar verildi. Ali, savunmasında şunları söyler: “*O zamanlar Maarif Vekilliği Neşriyat Müdürlüğünde şeflik, bilahare konservatuvar öğretmenliği ve dramaturgluğu yapıyordum. Bu müddet zarfında hiçbir siyasi faaliyetim olmamıştır. 1934 senesinden beri sekizi telif, beşi tercüme olmak üzere on üç kitap yayımladım. Hiçbir şekilde ne vatana ihanetten ne de herhangi bir şekilde komünistlikten zan altına alınmadım ve mahkûm olmadım*”.⁸²⁸

⁸²⁴ Malclés, Louise Noëlle ve diğ. *Batı’da ve Türkiye’de Kaynakça Tarihi*, Çev. M. Türker Acaroğlu, İletişim Yay., İstanbul 2003, s. 287-288.

⁸²⁵ “Millî Musiki ve Temsil Akademisinin Teşkilat Kanunu”, *Düstur*, 3. Tertip, 15. cilt, Teşrinisani 1933-Teşrinievvel 1934, Başvekâlet Matbaası, Ankara, 1934, s. 1329.

⁸²⁶ Bayur, “Atatürk’ten Hatıralar”, s. 446.

⁸²⁷ Hakkı Uyar, *Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi*, Boyut Yayınları, İstanbul, 2012, s. 168.

⁸²⁸ Uğur Mumcu, *40’ların Cadı Kazanı*, Um:ag Vakfı Yayınları, 27.bs., Ankara, 2020, s. 56-57.

1947 yılında Kenan Öner ve Hasan Âli Yücel arasındaki davada⁸²⁹ Sabahattin Ali mevzusu tekrar gündeme geldi. Sabahattin Ali'nin yeniden göreve alınışı sırasında Hikmet Bayur'u zan altında bırakacak söylemlere karşılık o da bir açıklama yaparak durumu izah etti. Yıllar önce meydana gelen bu hadiseye göre Sabahattin Ali olaydan sonra tekrar iş isteğini defaatle yenilemiş ve onun bu isteğini Hasan Âli Yücel ve Reşat Şemsettin Sirer de dile getirmişti. Bayur hatırında kaldığına göre Ali'ye şunları söylemişti: “Gazi'ye karşı hep derin bağlılığınızdan bahsediyorsunuz, neden onun aleyhine tefsir edilecek şiiriniz var da lehine tefsir olunacak şiiriniz yok; sözleriniz doğru olsaydı iş böyle olmazdı.” Bayur'un bu isteğine Ali, “emredersiniz” kabilinden bir cevap verdi. Bayur'un belleğinde kalanlara göre Hasan Âli Yücel, onun bir mecmuda çıkan şiirini getirerek “Sabahattin Ali, emrettiğiniz şiiri yazdı ve neşretti” dedi. Mecmuayı Atatürk'e götüreren Bayur, her ne kadar bunun için -Ali'yi tekrar işe alma- ondan izin almak gerektiğini söylese de Ali'nin işe alınma mevsuzunda fikrini almayı “manevi” bir borç bilir. Atatürk'te “bana ne soruyorsun” kabilinden bir cevap verir. Bunun üzerine ilgili dairenin başında bulunan Hasan Âli Yücel'e Sabahattin Ali'nin işe alınmasında bir mahzur olmadığını söylemişti.⁸³⁰

Bayur'un Maarif Vekilliğinde anılan olaylar dışında çok fazla bir faaliyet olmamıştı. Atatürk'ün emriyle geldiği vekillikten İsmet İnönü ile arasındaki anlaşmazlıktan/uyuşmazlıktan kısa bir süre istifa etmek zorunda kalmıştı. Ne gariptir ki Esat Sagay'dan itibaren vekillerin gidişleri “istifa” ile silsilesi olmuş, dört yılda beş vekil değişmişti. Daha önce de dikkat çektiğimiz gibi maarifin uğraştığı en büyük sorunlarından biri vekillerin sık sık değişmesi ve bunun verdiği istikrarsızlık olmuştu.

---

⁸²⁹ Kenan Öner'in Hasan Âli Yücel'i komünist olarak suçlamasıyla başlayan ve müzmin bir hadiseye dönüşen davalar silsilesidir. (Detaylı bilgi için bkz. Hasan Âli Yücel, *Davalar ve Neticeleri*, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul, 2011; Hasan Âli Yücel, *Davam*, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul, 2011)

⁸³⁰ “Hikmet Bayur'un Bir Açıklaması”, *Kudret*, No: 67, 19 Ekim 1947, s. 1, 4.

3.2 Hikmet Bayur'un CHP'den İhracı

Bayur, 9 Temmuz 1934 yılında Maarif Vekilliğinden sonra CHP içinde aktif siyaset devam etti. TBMM'nin 5. ve 6. dönem seçimlerinde Manisa'dan Milletvekili oldu.⁸³¹ Malum bir gerçektir ki İsmet İnönü ile arasında ezelden beri hiç iyi olmamıştı. Atatürk'ün ölümünden sonra -bizzat kendi ifadesiyle de sabit- Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde oyunu Celal Bayur'a vererek İsmet İnönü'ye oy vermeyen tek isim olarak meşhur olmuştu. 323 oydan 322'sini İsmet İnönü almıştı.⁸³² İnönü'nün alamadığı bu

---

⁸³¹ *TBMM Arşivi*, 5. Dönem (1935-1939) sicil dosyası ve *TBMM Arşivi*, 6. Dönem (1939-1943) sicil dosyası. ayrıca bkz. *TBMM Albümü (1920-1950)*, 1. cilt, ed. Sema Yıldırım-Behçet Kemal Zeynel, TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları, 2.bs., Ankara, 2010.

⁸³² Şerafettin Turan, *İsmet İnönü: Yaşama, Dönemi Kişiliği*, Bilgi Yayınları, 2.bs., Ankara, 2000, s. 140-141.

oy onun “oy birliği” ile seçildiği yönündeki haberlerle üstü kapatılmıştır.⁸³³ Bayur⁸³⁴, İsmet İnönü’ye olan muhalif duruşunu ölümüne kadar değin sürdürmüştü.⁸³⁵ Bayur, milletvekili seçildiği mezkûr yıllarda milletvekilliğinin yanında Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinde yine kendisi gibi milletvekili olan Fuat Köprülü (Kars Milletvekili) (Manisa Milletvekili), Şemsettin Günaltay (Sivas Milletvekili), İbrahim Necmi Dilmen (Burdur Milletvekili), Hasan Reşit (Muş Milletvekili), Saim Ali Dilemre (Erzurum Milletvekili), Besim Atalay (Aksaray Milletvekili), Muzaffer Göker (Konya Milletvekili) ve Tarih Tetkik Cemiyeti Üyesi Abdülkadir İnan ile birlikte çeşitli dersler vermişti (1937). Verdikleri bu derslerin karşılığında ise 1937 mali bütçesinden 15 lira ücret almışlardı. Mezkûr kişiler dışında başka isimlerde fakültede dersler vermişti.⁸³⁶ Atatürk ve onun çalışmalarına katkısı olmayan bu kişiler, ordinaryüs payesi ile derslere girmişler ve politika ve bilim adamlığı arasında tercihe zorlanmışlar, hiçbiri de bilim adamlığını seçmemişti.⁸³⁷

Halil İnalçık o dönemlerde Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinde öğrenciydi. Birçok isme de o yıllardan aşinalığı vardı. Bunlardan biri de Hikmet Bayur’du. İnalçık, daha bu hocalar tarafından Türk Tarih Kurumu Üyeliğine seçilmişti (1947). Burada “aydın”, “dil bilen”, müstesna bir şahsiyet olarak tanımladığı Bayur’la dostluk kurdu. Atatürk’ün tavsiyesi ve Kabil Büyükelçiliğinin tecrübesiyle *Hindistan Tarihi* adlı bir çalışma kalem aldı, fakültede ise bu dersi vermekteydi. İnalçık, Türkçe sevdalısı, “sadık bir Atatürkçü” olarak saydığı Bayur’un kitabı hakkında da bir yazı kaleme aldı. Yazıda onun Türkçeye olan meyli üstünde durdu ve böyle eserlerin yazılabileceğini ispatladığını dile getirdi. Aralarında rabıta bu yazı ile daha güçlendi. Gel gör ki yazı, “*Uydurma dil olmaz!*” diyen Fuat Köprülü tarafından beğenilmedi. İnalçık’ın büyük desteğini gördüm dediği Bayur, ona birçok mevzuda yardım etti. İnalçık, daha sonra

⁸³³ Cemil Koçak, *Türkiye’de Millî Şef Dönemi (1938-1945)*, II. cilt, İletişim Yayınları, 7.bs., İstanbul, 2015, s. 141.

⁸³⁴ Ankara Üniversitesi Rektörlüğüne ve Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesine yaptığım başvurularda Yusuf Hikmet Bayur adına “herhangi bir bilgi ve kayda rastlanamamıştır” cevabını aldım. Ankara Üniversitesi Rektörlüğü, dilekçe sayı no:19214572-622.03-E.39110/16.02.2021; Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi dilekçe sayı no: 81052507.804.01-E.11272/18.10.2019; Bayur’un kendi beyanına göre, 1938-1941 yılları arasında Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinde *Hindistan Tarihi* dersleri vermiştir (Bkz. *TBMM Arşivi*, 10. dönem (1954-1957), Tercüme-i hâl).

⁸³⁵ Aralarındaki bu uyuşmazlık/anlaşmazlık zaman zaman Bayur’un kaleminden basına yansımıştır. Özellikle Millet Partisi’nin yayın organı olan *Kudret* gazetesinde İsmet İnönü ve CHP hakkında sert yazılar kaleme almıştır. Bu tutum, Arı İnan’a verdiği röportajda daha belirgin ve gün yüzüne çıkmıştır.

⁸³⁶ T.C. *Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü*, Karar Sayısı: 2, No: 7089, 13 Temmuz 1937; Fakülte o yıllarda Maarif Vekâletine bağlıdır, Maarif Vekili de Saffet Arıkan’dır. Konu hakkında bir diğer kaynak bkz. Hayriye Erbaş (Haz.), *Bir Cumhuriyet Çınarı: Sözlü Tanıklarla Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi’nin 75 Yılı*, Türkiye İş Bankası Yayınları, 1.bs., İstanbul, 2016, s. 55, 101.

⁸³⁷ Niyazi Berkes, *Unutulan Yıllar*, Haz. Ruşen Sezer, İletişim Yayınları, 5.bs., İstanbul, 2014, s. 156.

Türk Tarih Kurumunda büyük kavgayı da alevlendirdi. Kavganın sebebi, Avrupa’da eğitim alan ve kuruma yeni üye olarak seçilen genç kadrosunun (Sedat Alp, Ekrem Akurgal, Afif Erzen) Avrupa modeline örnekleyen bir tüzüğü kurumun ileri gelenlerine sunmasıyla başladı (1950’li yıllar). Bu modernize teşebbüsü, gelenekçi hoca kadrosunu rahatsız etmişti. Fakat genç kadroların asıl derdi, kuruma iltimas yoluyla girenlerin, kurumun bünyesine zarar vermesiyle alakalıydı. Adnan Erzi’nin münhal kadrolar için yaptığı liste, İnalçık’ın tepkisine yol açtı, çünkü bu listede tarihçi olmayan isimlere de yer verilmişti. İnalçık’ın tavrı, Erzi’nin karşı tepkisine neden oldu. Afet İnan’ın da bulunduğu ortamda gelişen kavgayı Bayur’un, Erzi’yi “*Kendine gel!*” diyerek ikaz etmesiyle son buldu. Fakat yine İnalçık’ın tabiriyle kavgayı “onlar” kazanmıştı.⁸³⁸

Bunların haricinde Bayur ve CHP’nin durumuna dönecek olursak İsmet İnönü’nün Cumhurbaşkanı olmasından sonra parti içinde bazı kıpırdanmalar meydana geldi. CHP’nin yönetim mekanizmasındaki gücü artırılmaya çalışsa da istenilen neticeler bir türlü elde edilemedi. CHP, devlet/hükümet siyasasına bağlı politik bir teşekkül olarak varlığını idame ettirdi. Parti büyük dilemmanın içindeydi. Parti, bir yandan devlet/hükümet rabıtası “merbutiyet” durumundan çıkarmaya çalışıyor diğer yandan da bu yapıyla arasındaki “merbutiyeti” kavileştirmeye gayret ediyordu. 1939 Nizamnamesi’nde bazı değişikliklere gidildi. Bunların en önemlisi de partili milletvekillerinden teşekkül edecek bir grubun TBMM’de “müstakil” bir grubu temsil etmesiydi. Grubun üyelerinin -21 kişi-, CHP ile “organik” bağı olurken bazı salahiyetlerden mahrum olacaktı. TBMM’de fikirlerini beyan ederken de bunu müstakil grup adına yapacaklardı. Nizamname’de yeni alınan bu karar herkesi memnun etmedi. Çünkü nizamnameye göre grup üyeleri hükümete katılamayacaklardı. Bayur’un haricinde Yozgat Milletvekili Sırrı İçöz, Manisa Delegeşi Hâşim Gür de kararın olumlu olmadığına dair görüş belirtti.⁸³⁹

Atatürk’ün ölümünden sonra “tek parti”nin muktedirliği kaldığı yerden devam etti. Kurulan Celal Bayar Hükümetinde Şükrü Kaya ve Tevfik Rüştü Aras tasfiye edildi, 1939 seçimlerde de bu iki ismin aday gösterilmemesi de gözden

---

⁸³⁸⁸³⁸ Halil İnalçık, *Tarihçilerin Kutbu*, Söyleşi: Emine Çaykara, Türkiye İş Bankası Yayınları, 15.bs., İstanbul, 2019, s. 57, 62-64.

⁸³⁹ Koçak, *Türkiye’de Millî Şef Dönemi (1938-1945)*, 2. cilt, İletişim Yay., İstanbul, 2017, s. 72-82; Müstakil Grup ve Bayur’un itirazları için bkz. Volkan Payaslı “Tek Parti İktidarı’ndan Doğmuş Bir Denetim Organı: Müstakil Grup (1939-1946)”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XIV/28, 2014 (Bahar), s. 175-197.

çıkarıldıklarının açık delili sayılabılırdi. Bunların yerine Refik Saydam ve Şükrü Saraçoğlu ikame edildi. Refik Saydam'ın parti içinde konumu düşünülürken -CHP Genel Sekreteri- İnönü'nün "güvenlik" alanında birçok aparatı elinde tutarak muktedirliğinin güçlendirilmesi anlamına gelmekteydi. İnönü, ikinci hamlesini Celal Bayar'a yapacaktı ve hükümetin çeşitli yolsuzluk olayları ile yıpranmış olması da ona istediği fırsatı vermişti. Yerini, Refik Saydam'ın kurduğu hükümet almıştı. Fakat Celal Bayar, bu tasfiye ile kaybolup gitmeyecek 1946 yılında yeni bir oluşumla tekrar gündeme gelecekti. İnönü'nün tasfiyelerinden Atatürk'e yakınlıklarını bilinen Fuat Bulca, Kılıç Ali, Recep Zühtü Soyak da nasibinin almış; Atatürk muarızlarını da - Kazım Karabekir, Rauf Orbay, Faik Ahmet Barutçu- muhitinde toplamıştı. Bu isimler barışmanın nişanesi olarak da siyasal hayata dâhil edilmişlerdi. Ne de olsa İnönü artık devletin Millî Şefi konumundaydı, yeni nizam verilirken de iktidarın maliki olarak istediği kararları vermekte eli güçlenmişti.⁸⁴⁰

CHP, Atatürk'ten sonra parti içinde kendine "nizam" vermeye çalışırken II. Dünya Savaşı patlak verdi. İtalya saldırı politikası güderek Habeşistan'ı müstemleke hâline getirmişti (1935). Almanya da bu süreçte rahat durmamış, Versailles Antlaşması gereğince askersiz olan Ren Bölgesini işgal etmişti. Bununla yetinmeyen Almanya, gözünü Çekoslovakya topraklarına dikmişti. Muhtemel barışı korumak ve sükûneti korumak adına, bir araya geldiler, Almanya Çekoslovakya'nın Südet Bölgesi sus payı olarak verildi (29 Eylül 1938). Muhtemelen bundan memnun olmayan Almanya, bir yıla varmadan Çekoslovakya'ya girdi ve işgal etti. Almanya'nın tutumu, en çok Fransa ve İngiltere'yi kaygılandırıyordu. Kırılma noktalarından biri, İtalya'nın Arnavutluğa girmesiydi. Bu da Türkiye'yi İngiltere ve Fransa'ya yakın etmişti. Türkiye, İngiltere ile Hatay konusunu kesin çözüme bağladıktan sonra Fransa ile arasında bir sulh imza etmişti. İngiltere ve Fransa da Sovyetlerle arayı düzeltmek için belli toplantılar yapmaya başlamışlardı. Fakat Stalin kaygılıydı, Batılı zihniyetin Sovyetleri Almanlara karşı üzerine salmasından.⁸⁴¹ Bu arada Almanlar'ın sulha dönük bir teklif ile ve Polonya'yı üleşmeyi kabul etmesi de Komünist-Nazi yaklaşması olarak aksedince, Türkiye'nin kaygıları artmıştı. Çünkü Sovyetlere olan ülfetin mazisi çok eskilere dayanıyordu. Onun yanında olmaya ayrı bir çaba sarf ediyordu. Sorun, devletlerarasında bu kadar metcezir yaşanırken aslında beklenen ama ani bir hamle ile Almanya'nın, Polonya'yı işgal etmesiyle başladı (1 Eylül 1939). Bu hamleye karşılık

⁸⁴⁰ Uyar, *Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi*, s. 323-326.

⁸⁴¹ Akşin, *Kısa Türkiye Tarihi*, s. 233.

gecikmedi, İngiltere ve Fransa da Almanya'ya karşı savaş ilan etti. Sovyetlerin, Doğu Polonya'yı işgali de yeni bir savaşın kapını çoktan aralamıştı. Türkiye Akdeniz'e sirayet edecek bir savaşta, gardını almak için İngiltere ve Fransa ile bir müttefiklik antlaşması imzaladı. Çok geçmeden devletlerin hakiki niyetleri aşikâr olmuştu. Savaşın cephesi iyi genişledi ve seyri değişti. Olaylar Türkiye'nin savaşa girmesini gündeme getirse de Sovyetlerin karşısında olma düşüncesi Türkiye'nin tarafsızlığı ilan etmesine neden oldu (14 Haziran 1940).⁸⁴²

Türkiye, her ne kadar tarafsızlığına dair bir duruş sergilese de milletvekilleri arasında Almanya'dan (mihver) yana olanlar ve İngiltere'yi (müttefik) tutanlar olarak bir bölünmüşlük vardı. Türkiye, sarıh bir denge siyaseti ile "işin ucunun" kendine dokunmasından çekinse de mezkûr iki devlet yanlısı olmanın yanında milletvekilleri arasında Sovyetlere karşı da hasmane bir tutum vardı. Savaşın başlarında Almanya'nın ve Sovyetlerin ilginç yaklaşması Türkiye üzerinde menfi bir tesir yaratmıştı. Almanların Sovyetlere savaş ilan etmesi de mutlulukla karşılanmıştı. Hangi tarafın desteklendiği konusunda gazetelerde neşredilen yazılarda bir fikir vermesi hasebiyle önemliydi. Kahir ekseriyeti CHP'li olan gazete başyazarları arasında -Falih Rıfkı Atay/*Ulus* gazetesi- Almanya'yı tenkit eder bir tavır takınıldı. *Yeni Sabah* gazetesinin başyazarı Hüseyin Cahit Yalçın da Sovyet yanlısı bir tutum izlerken *Vatan* gazetesi'nden Ahmet Emin Yalman ve *Tan* gazetesinden Serteller de İngiltere yanlısıydı. Son iki gazetenin yazarları milletvekili olmamasına rağmen kamuoyunda karşılıkları küçümsenmeyecek ölçüdeydi. Bunların arasında Yalman ve Yalçın'ın liberal eğilimleri varken Serteller sola meyyal, Sovyetlere mutedil bir duruşu vardı. Bazı yazarlarda gazetelerinin eğilimine ters olsa da herkes fikrini rahatça beyan etmişti. Örneğin, *Cumhuriyet* gazetesi savaş yıllarında "tarafsız" bir zeminde durmaya çalışsa da aynı gazetede yazılar kaleme alan Peyami Safa'nın Almanya yanlısı olduğu bilinmekteydi.⁸⁴³Bütün bunlar düşünülürse savaş hakkında "müşterek" bir fikirden ziyade bölünmüşlüğün olduğu açıkça belliydi. Bu karmaşıklık bir anlamda her mecrada hissedilir bir durum olmuştu.

Türkiye'nin tarafsızlıktaki ısrarına rağmen Almanya'nın onu savaşa sokma konusunda çabaları da mevcuttu. Türkiye, savaşın başlamasından üç gün önce Almanya ile dostane bir antlaşma imzalamış; Alman basınına bu durum müspet olarak yansımıştı. Hadise, İngiltere basınında Türkiye-Alman Antlaşması'nı Almanya'nın

⁸⁴² Akşin, *Kısa Türkiye Tarihi*, s. 233-234.

⁸⁴³ Uyar, *Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi*, s. 329-331.

belli tavizler elde etme düşüncesinde olduğunu şeklinde yansıtmış, onlara göre bu tavizler katmerleşerek devam edecekti. Esasında Türkiye için doğrudan bir tehlike yoktu. Neticede hem Almanlarla hem de Sovyetlerle dostluk antlaşması imzalanmıştı. Devleti ricali arasında da Alman yanlısı olan tavra yönelik bazı emareler vardı. Ankara Büyükelçisi Franz von Papen'in aktardığına göre savaşın başlamasının akabinde Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu'nun kendilerine "iyi şanslar" dilemesi buna bir delil olarak sunulabilirdi.⁸⁴⁴

Bazı politikacılarda dışarıdan aldıkları bilgilerle meselelerinin eksik ve aksak yönleri hakkında iyi hazırlanıp mecliste sorularını ona göre ifade etmişlerdi. Bununla beraber, elde edilen bilgilerle bir "tenkit" hazırlayarak meselenin Mecliste daha şiddetli tartışmalarla masaya yatırılmasına neden olmuşlardı. Bu şahsiyetlerden biri de Hikmet Bayur'du.⁸⁴⁵ Hadiselerin böyle ortaya çıkmasında Bayur'un eski bir hariciyeci olmasının muhtemelen büyük etkisi vardı. Bayur, 1920'lerden beri hariciye geleneğinden gelmiş, elçilik yapmış ve önemli konferanslara katılmıştı. Bu noktada bu işlerde "mahir" olduğu bilinmekteydi.

Dünya Savaşı ortalığı kasıp kavururken, fikrî bir bölünmüşlük de ortalıkta kol gezerken politikacılar savaşın akıbeti ve Türkiye'nin durumunu tartışan görüşler ortaya koymuşlardı. Konu, CHP Meclis Grubunda enine boyuna tartışıldı ve kimi zamanda tansiyon yükseldi. Ateşli geçen tartışmalarda savaşa mutlaka girilmesini yönündeki kararlarını açıkça beyan eden Refik Şevket İnce, Refet Bele savaşa iştirak edilmesi konusunda görüş bildirdi. Recep Peker "*Rus rezervinin hükümet tarafından kullanıldığı şekilde istimâli[nin] ahden doğru ve dürüst olmayacağını*" dile getirdi. Bu söylem, ortamın daha gerilmesine neden oldu.⁸⁴⁶ Grupta söz alan Hikmet Bayur, Recep Peker'e atıf yaparak yapılan protokollerin sağlam olmadığı yönündeki fikrine iştirak edip savaşa katılmanın sakıncaları üstünde durdu; Faik Ahmet Barutçu'nun aktardığına göre Bayur, grup toplantısında fikrini şöyle beyan etti:

"Bir iş üzerinde en iyi karar verebilecek olan, hükümet ve yürütme durumunda bulunanlardır. Çünkü onların sahip oldukları bilgi ve istihbarata bizim sahip olmadığımız gibi bize anlatılan olaylar üzerinde düşünce ve akıl yürütmeden, hemen en doğru düşüncelerle en doğru sonuç ve karara kendi görüşlerimizle varmamız olanaksızdır. Olayları zamanında bilerek zamanındaki istihbarat ile önemli

⁸⁴⁴ Koçak, *Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938-1945)*, I. cilt, s. 599-602.

⁸⁴⁵ Hilmi Uran, *Meşrutiyet, Tek Parti, Çok Parti Hatıralarım (1908-1950)*, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2.bs., İstanbul, 2017, s. 304.

⁸⁴⁶ Koçak, *Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938-1945)*, I. cilt, s. 305.

yargılarla ulaşılan sonuç başkadır; birdenbire bir sonuca varmak başkadır. Onun için hükümetin kararı bu türden bir sonuç oluşu yönünden yerindedir. Biz bugün antlaşma böyledir diyerek savaşa girecek olsak müttefiklere hiçbir yardım ve yararımız dokunmaz. Aksine bizim birçok kentimizin bombardımanlarla harap olmak sonucuyla karşılaşırız. Böylesine yararsız bir sonucu seçmek de anlamsız olur.”⁸⁴⁷

Görüldüğü gibi Bayur’un savaş konusundaki tavrı, bir “heyecan”dan kaçınan akıl ve mantık çerçevesinde “makul” bir tutumdur. O, savaşa girmekten ziyade savaşın sürecinde alınacak yaraların telafisi olmayacağı kanaatindeydi.

Eskişehir Milletvekili Emin Sazak, savaşa ve Türkiye’nin durumuna dair bir fikir pratiği yaptı. İlkinde Almanya’nın üzerinde duran Sazak; Rusya’nın petrol vermemesi, işgal ettiği yerlerde kıyam hareketleri olması ve kendi içindeki isyanlara baş gelememesi durumunda mağlubiyetin kaçınılmaz olacağını savundu. İkinci olarak da İngiltere’nin durumuna dair bir senaryo ortaya koydu. Onların durumunu, İtalyan ordusu Afrika’da yenilmeden önce bir alman takviyesi olsaydı, Afrika ve Akdeniz’den İngilizleri tahliye etmek kolay olurdu fakat bunu da yapamamışlardı. İngilizleri Afrika’dan çıkarmak amacıyla Almanya’nın büyük çaba sarf etmesi gerekiyordu.⁸⁴⁸

Bayur’un, 17 Haziran 1940’da ⁸⁴⁹ Halkevinde verdiği konferans dikkat çekiciydi. II. Dünya Savaşı başlamış, Türkiye tarafsızlığını ilan etmişti. Bayur, hükümetin ifrat ve tefritten kaçınarak bir “maceraya” atılmak yerine tedbirler aldığını söyledi. Konuşmaya tarihsel nazar çizerek dünyadaki karışıklıktan herkes kendisine

⁸⁴⁷ Faik Ahmet Barutçu, *Siyasi Anılar (1939-1954)*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1977, s. 97-98.

⁸⁴⁸ Emin Sazak, *Emin Bey’in Hatıra Defteri: Hatıralar*, Yay. Yön. Himmet Kayhan, Bilge Oğuz Yayınları, 2.bs., İstanbul, 2009, s. 300.

⁸⁴⁹ 1940’ların nisan ayında gündeme bir konu gelir, bu da Basın Kanunu’dur. Mali ve maiyet sıkıntıları, Erzincan depreminin etkileri toplum üzerinde olumsuz bir baskı meydana getirir. Beraberinde getirdiği umutsuz söylentiler, gittikçe gücünü artırmaya başlamıştır. Devlet ricali, durumu idarî yönetimden ziyade var olan özgürlüklerin aşırılığına ve iyiye kullanılmamasına yorumuştur. Türkiye’nin savaşa gireceği yönündeki ve mali krizi aşmak için dışarıdan medet umulduğuna dair söylentilerin önüne geçilemez. Mevcut olan Basın Kanunu’nda değişikliğe gidilme kararı alınır. Bayur bu değişikliğin birinci maddesinde yer alan “millî duyguları inciten ya da bu amaçla millî tarihi yanlış gösteren yazıları yayımlayanlar elli liradan beş yüz liraya kadar para cezasıyla cezalandırılır” maddesine itiraz eder. Ona göre Türklüğü aşağılamanın cezası hapis iken, millî duyguları aşağılamanın karşılığı para cezası olmamalıdır. Bir adam zengin olduğu takdirde rahatça Türklüğe, hakaret edecek, cezasını para ile ödedikten sonra bu işten kurtulacaktır. Türklüğe hakaret etmenin cezası hapisle baki midir, diye sorar. Zonguldak Milletvekili Şinasi Devrin, Bayur’a incitme ile hareketten ne anladığı, sorusunu yöneltir. Çünkü millî hisleri sarsacak ve zayıflatacak içerikte olan suçlar ceza kanununun 142. maddesiyle güvence altına alınmıştır. Diğer garantör maddede Türk Ceza Kanununun 156. maddesi olan hapis ve para cezasıdır. Bu görüşmelerde Bayur ile Kazım Bekir arasında sürtüşmeler yaşanır. Bu tasarı onaylanıp, kabul edilir ve 3812 sayılı yasalaşmıştır (Bkz. *TBMM Tutanak Dergisi*, Devre: VI, İçtima: 1, Cilt: 10, 43. İnikat, 24 Nisan 1940; diğer bir kaynak için bkz. Mahmut Goloğlu, *Millî Şef Dönemi (1939-1945)*, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2.bs., İstanbul, 2017, s. 85-94. Burada dikkat edilmesi gereken, Bayur’un millî hisler ile Türklüğü müsavi tutmasıdır.

düşen payı alacaktır, der. İstiklâl Savaşı, göstermiştir ki “Türk” maziden gelen “hor görülme” hissinden kendini kurtarmış, kaderine bir istikamet vermiş, kendi memleketinin efendisi olmuştu. Türk zaferi, diğer sömürge olan yerlere de örnek olmuştu. Bayur, bu görüşlerine şunları ekledi: “*Kendimize, hükümetimize ve başımızdakilere güvenmeliyiz. Doğru olan şey, kabuğumuza çekilmek, bîtaraf olmak değil, kati tedbir almaktır. Biz de böyle yaptık.*” Türkiye akıselim davranarak ileri görüşlülüğün icap ettirdiği tedbirleri almıştı. Bunu da millî dayanışma ve birlikten güçten destek alarak yapmıştı. Bayur, gücün kaynağını yine maziye taşımış, Çanakkale Savunması’nı örnek olarak işaret etmişti. Bizdeki -Türklük- eşsiz cevherin daima akılda tutulmasını tavsiye etti, yakın tarihteki muzafferlik de her milletten efdal olduğumuzun açık kanıtıydı. Hiçbir millet sıfırdan başlayarak bu konuma gelememişti, bu da Atatürk’ün sayesindeydi. Bundan sonrada en “makul” adımlar atılacaktı, “*yaşasın Millî Şefimiz ve Hükümetimiz*” diye görüşlerine son verdi.⁸⁵⁰ İlginç noktadır ki, Bayur, ezelden beri uyuşamadığım dediği İsmet İnönü’ye sahiplenici bir tavırla “Millî Şefimiz” diye hitap eder. Onun bu duruşu, “kendisinin seçtiği” politik bir tercih olarak değerlendirilebilirdi. CHP saflarında siyaset yaptığı ve varlığının bir anlamda İnönü’ye merbut olmasıyla beraber düşünülürse mevzunun açısı bir daha genişler ve değişir. Onun, İnönü’ye karşı, geçmişten gelen olumsuz birikimleri ancak CHP’den ihracı sonrasında belirgin bir hâl olacaktı. Düşünüşündeki “ricat” hareketi *Kudret* gazetesinde “sert” bir İnönü karşıtlığı olarak belirecekti. Bayur’un, savaş konusunda Türk milletinin yakın geçmişteki başarılarına ısrarlı vurgusu, başımıza bir şey gelirse aynı kararlılığı göstermeye yönelik bir motive olarak da tefsir edilebilirdi.

Türkiye savaştaki tarafsızlığına rağmen dünyada yaşanan bu karmaşadan kendini sıyıramaz ise nasıl bir müdafaa ile savunacaktı memleketi? Bayur’un tedbirlerden kastettiği muhtemelen bu olsa gerekti. Eğer savaşın ateşi Türkiye’ye sıçrarsa ne olacaktı? Aslında Türkiye savaşın içindeymişçesine bazı tedbirleri almaya çalışmıştı. Önce, Çakmak hattı denen, Kırklareli ve Edirne’ye uzanan ve olası savaşa sınırda karşılayacak bir savunma hattı kurulmaya çalışıldı; kabul de edildi ama bu alanın geniş olmasından dolayı hat Çatalca’ya kadar çekildi. Asıl tehlike İstanbul ve İstanbul üzerindeki, bu yüzden çehre Boğazların Anadolu Yakasına çevrildi. Balıkesir’den Çanakkale Boğazı’na yapılan hazırlığın bir benzeri İzmit’in gerisine yapılarak Şile ve Kandıra sahilleri de muhafaza altında tutulmuştu. Buralardaki halkın

---

⁸⁵⁰ Hikmet Bayur, “Vaziyeti Hazıra ve Biz”, *Yeni Asır*, 17 Haziran 1940, s. 1-2.

durumundan dolayı çok belirgin kararlar alınamamıştı. Bir gereklilik anında İstanbul ve Trakya'da okuyan öğrencilerin Anadolu'ya gönderileceği, yine bu bölgelerde oturanların Anadolu'ya ücretsiz gidebileceği gibi çok da pür telaş tedbirler alınmıştı. Geceleri olası uçak saldırıları içinde, bazı şehirlerin karanlık tutulması önlemi bunlardan biriydi. Savaş sonuna kadar Türkiye, tarafsız kaldığı ve herhangi bir tahrik olmadığı için de bu tedbirlerin ne kadar işe yaradığını asla öğrenememişti.⁸⁵¹

1940'larda Türkiye'nin ahvali böyleydi. Bir dizi konferanslar çerçevesinde belli şehirleri gezen Bayur, 21 Haziran 1940'ta Aydın ve Nazilli Halkevlerinde verdiği konferanslarda bir durum değerlendirmesi yaptı; değerlendirmenin taşlarını "bağımsızlık" üzerine kurarak şunları söyledi:

"Bir defa içinde bulunduğumuz devreyi gözden geçirelim. Biliyorsunuz ki Türkiye'miz müstakildir. Hür insanlar gibi hür bir yurttayız. Yurdumuzda emniyet içindeyiz, her ne yapıyorsak bilerek, isteyerek ve menfaatlerimize uygun olduğunu takdir ederek yapıyoruz. Biz dışarıdan kimseden emir almamaktayız. Hep görüyorsunuz, yurdumuz her gün daha iyileşmekte, güzelleşmekte ve zenginleşmektedir. Üç beş yıl önce yurdumuzu görenlerle bugün görenler artan ilerlemeye şahadet ediyorlar, yani daima refaha, zenginleşmeye doğru gidiyoruz. Efendi bir milletiz. Bütün gayretimiz rahat olarak, kimseye ilişmeyerek hür bir yurttayız hür insanlar gibi yaşamakla iktifa etmektir [yetinmektedir]."⁸⁵²

Bayur, konferansın devamında yine Osmanlı Devleti'nin son zamanları ile Türkiye Cumhuriyeti arasında bir mukayese yapar. Cumhuriyet, geçmişin yükleri üzerinden atmış, gelişmeye engel olan, kapitülasyonlardan kurtulmuştu. Bunlarla Avrupa'nın geldiği nokta ortadaydı. Diğer milletler üzerinde geçmişten gelen "tahakküm" kurma çabaları başlarda başarılı görünse de zaman içinde kendi aleyhlerine dönen bir vaziyet olmuştu. Bunun birçok tarihî örnekleri de mevcuttu. Avrupa, kimin nasıl, ne şekilde zarar göreceğinden ziyade zincirlerinin halkalarını "menfaat" üzerine birleştirmişti. Bu zulme başkaldıranlar, "millî bir birlik" nazarında toplanmışlardı. Türkiye de bu ahvalde yine "tedbiri" asla elden bırakmamıştı. Bunun acı örneklerini işgale karşı duramayan milletlerde görmek mümkündü. Türklerin tarihi "hamasî" söylemini burada tekrarladı ve ekledi, "*Türk'ün ayrıntı kabardı mıydı, o inadı ele aldımıydı kimsenin yapamadığını*" yapar. Ona göre eğer bugün ordumuzdan tutun da birçok milletten üstün bir yanımız varsa bu başta Atatürk ve onun

⁸⁵¹ Hilmi Uran, *Meşrutiyet, Tek Parti, Çok Parti Hatıralarım (1908-1950)*, s. 305-306.

⁸⁵² Hikmet Bayur, *Ahvali Hazıra*, Aydın Halkevi Neşriyatı, No: 21, C.H.P Basımevi, Aydın, 1940, s. 3-4.

mektebinden yetişmiş insanların sayesindeydi. Türkiye'nin yeni bir macerada da gözü yoktu, “menfaatlerimizi” gözeterek yaşayacağımız konusunda devletin kararlarının isabetli olduğu görüşündeydi.⁸⁵³ Bayur'un bu konferansı da hiç barışık olamadığı İsmet İnönü'ye ithafen şu cümlelerle bitirmesi “politik” bir duruşun sembolüdür:

“Bugün Millî Şef, Millî Hükümet, Millî Meclis ve milletin tam birlik, tam tesanüt/dayanışma içinde çalışmaktadır. Ve hepimiz *Millî Şefimizin* etrafında tek bir vücut gibi toplanmış bulunuyoruz. Bizdeki bu birlik bir zor ve tedhiş birliği değil, bilâkis sevgi ve güven birliğidir. Zira başka ülkelerdeki zehirli birlikler gibi yüz binlerce siyasal mahpus, menfi ve mülteci sayesinde husule getirilmemiştir. Ve Türkiye'de bu acı vaziyete sokulmuş tek bir fert yoktur. Bu birlik kuvveti üzerinde bütün millet, en cahil kimselerden başlayınız en münevverimize kadar hepimiz titremeliyiz ve bu birliğin devamı için hepimiz elimizden gelen her şeyi yapmalıyız. Görüyoruz ki içinde birlik olmayan memleketler daima bedbaht olmakta ve çok kere batmaktadır. Fatih memleketler bunların içinde istedikleri gibi fesat çıkarmakta, zaafılar husule getirmekte ve kolaylıkla yutmaktadırlar.”⁸⁵⁴

Bayur, bir dizi konferanslar vermek üzere çıktığı yurt gezisinde Halkevlerinde aşağı yukarı aynı “temalı” konuşmalar yapmıştı. Konuşmalar “*Yaşasın Millî Şefimiz, Yaşasın Türk Milleti, Yaşasın Türk Muazzam Atisi*” sloganlarıyla bitmişti. Baştaki slogan ilerde büyük bir mutasyona uğrayacak, diğer ikisinde bir değişiklik olmayacaktı.

1940-1941 yıllarındaki gazete sütunlarında savaşa dair görüşlere genişçe yer verildi. Savaşın gidişatı yakından takip edilmeye çalışıldı. Dönemin Hariciye Vekili, Türkiye'nin dış politikası hakkında zaman zaman sert beyanlarda bulundu. Vekil Şükrü Saraçoğlu; “*Türkiye politikasında bir değişme yoktur. Türkiye ittifaklarına sadıktır. Türkiye bütün devletlerle, bhusus komşularıyla iyi geçinmek kararındadır. Türkiye kendi emniyet sahasında yapılacak yabancı faaliyetleri ve hareketlere asla lâkayt kalamaz. Türkiye toprak bütünlüğüne veya istiklâline yapılacak her taarruza silahla mukabele edecektir*”, diyerek olası bir saldırıya karşı Türkiye'nin takınacağı tavrı açıkça belli etti.⁸⁵⁵ Falih Rıfkı Atay *Ulus*'taki köşesinde halkı paniğe kapılmadan hükümetin politikalarına itimat etmeye davet etti. Herhangi bir politika değişikliğinde halk topyekûn hazır ve nazır olmalıdır diyerek her ihtimale karşı teyakkuz hâlinde olmak gerektiğini savundu.⁸⁵⁶ Bu arada devlet bazı kararnameler yayımlayarak

⁸⁵³ Hikmet Bayur, *Ahvali Hazıra*, s. 4-20.

⁸⁵⁴ Hikmet Bayur, *Ahvali Hazıra*, s. 9-10.

⁸⁵⁵ “Türkiye Dış Politikasında Değişmiş Bir Şey Yoktur,” *Ulus*, 24 Şubat 1941, s. 1.

⁸⁵⁶ Falih Rıfkı Atay, “Düşüneceğimiz ve Yapacağımız Tek Şey”, *Ulus*, 9 Mart 1941, s. 1, 5.

ekmeği bir miktar ucuzlatmak adına İstanbul, İzmir, Ankara gibi büyük vilayetlerde tek tip çavdarlı ekmeğ satışı başlattı. İstanbul'da bu uygulamadan halkın memnun olduğu da dile getirildi. Diğer illerde benzeri satışıların başlayacağı da duyuruldu.⁸⁵⁷ Yapılan bu hazırlıklar millî bir müdafaanın gereklerinden sayıldı. Çünkü savaş zamanında çeşitli yiyecekler bulmamanın ötesinde halkı beslemek daha önemli hadisediydi. Yiyecek stokları pasif korunma tedbirleri ile herhangi bir tecavüzün elinden bu silahlar alınmış olacaktı. Bu konuda alınacak en büyük tedbirlerinden biri de maneviyatı bozacak tertiplere karşı daima mukavemet gücünü korumaktı. Hükûmetin koyduğu millî politikalar bunları sağlamaya kâfiydi.⁸⁵⁸ Tasarruf ihtiva eden haberler de gazetelerin manşetlerinde görünür hâle gelmeye başladı.⁸⁵⁹

Türkiye'de bunlar meydana gelirken acaba hariçten Türkiye'nin görünümü nasıldı? Fethi Okyar'ın oğlu Osman Fethi Okyar, Cambridge Üniversitesinde eğitimi tamamladıktan sonra, Amerika, Japonya, Filipin, Hindistan, Irak yoluyla ile Türkiye'ye gelmişti. Yolculuk sırasında Türkiye hakkındaki intibalara da yakın şahit olmuştu. Okyar'a göre İstiklâl Harbi'ndeki mücadele hâlen akıllardaydı hatta "hayranlık" düzeyinde bir ilgi vardı. İkincisi, Türkiye'nin yirmi sene zarfında geçirdiği inkılâplarda başarılı oluşuydu. Prestijinin bu kadar âlâ olmasının en büyük müsebbibi de dünya siyasetin barışsever ve milletler arasındaki bağı güçlendirici bir tutum sergilemesiydi. Türkiye bir Asya ülkesinin "rehberi" konumundaydı. Dünya üzerinde Türkiye'nin vaziyeti silahla kazanılan birçoğ zaferden üstündü.⁸⁶⁰ Savaşın başlarından itibaren "tarafsızlık" konusunda fiilen rengini belli eden Türkiye, bundan vazgeçmediğini, ahvalinin sürerlilik arz ettiğini belli deklarasyonlarla perçinleyen adımlar attı.⁸⁶¹ CHP de bir taraftan halkı iç ve dış siyasetin durumu hakkında bilgilendirme kapsamında şehir ve kasabalarda bir dizi seri konferanslar düzenledi.⁸⁶² Açıķçası; Türkiye içinde olmadığı savaştan, belki bana sirayet eder düşünceyiyle tedirgin olmuştu. Gazete yazılarına ve CHP'nin tutumuna bakılırsa bunu yakından izlemek mümkündü.

Savaşın üzerinden birkaç sene geçmesine, muhtemel bir savaş tehlikesi ve sıçradığından nelerin olabileceğine dair tedirginlikler gazete yazılarına yansımaya

⁸⁵⁷ "Yarımdan İtibaren Tek Ekmek Ankara'da Satışa Çıkarılıyor", *Ulus*, 4 Mart 1941, s. 1.

⁸⁵⁸ Falih Rıfkı Atay, "Millî Hazırlanma Devrinde Vazifelerimiz", *Ulus*, 13 Mart 1941, s. 1, 3.

⁸⁵⁹ "Benzinde Tasarruf", *Ulus*, 15 Mart 1941.

⁸⁶⁰ Osman Fethi Okyar, "Bir Seyahatin İntibaları/Türkiye'nin Dünyada Mevkii II", *Ulus*, 15 Mart 1941, s. 2.

⁸⁶¹ Falih Rıfkı Atay, "Sovyet-Türk Deklarasyonu", *Ulus*, 26 Mart 1941, s. 1, 3.

⁸⁶² "Dünya Hadiseleri Karşısında Dünyanın Vaziyeti", *Ulus*, 10 Nisan 1941, s. 1.

devam etti. Bu “savaşın doğrudan içinde değiliz, elimizde olmayarak basınçları altındayız. Geçim ve hayat gibi çalışma şartlarımızı, bu devre ve onun isteklerine göre uydurmamız doğru olur”⁸⁶³, şekliyle özetlendi. Yazıların muhtevalarından anlaşılacağı gibi Türkiye savaşın içinde değildi ama sanki içindeymişçesine hazırlık yapmakta ve işine her yönden sağlama alma telaşındaydı. Durum, hazırlığa nazaran daha “tedirgin” bir ruh hâlinin belirtileriydi. Türkiye’nin savaş bitimi kadar da durumu aşağı yukarı böyleydi.

Savaş yıllarında Türkiye seçime gitti. 7. dönem milletvekilliği seçimi (1943-1946) Mart’ta bütün yurttan tamamlandı. Hikmet Bayur, Manisa Milletvekili olarak tekrar meclise girdi.⁸⁶⁴ Bayur’la aynı şehirden seçilen milletvekillerinin ismi şöyleydi: Ali Rıza Artunkal, Rıdvan Nafiz Edgüer, Osman Erçin, İsmail Ertem, Şevket Raşit Hatipoğlu, Saâda Emin Kâatçılar, Kâni Karaosman, Faik Kurdoğlu, Yaşar Özey, Haldun Sarhan, Feyzullah Uslu.⁸⁶⁵ 1943 yılında dışarıda savaş bütün çetinliği devam ederken içeride de farklı gelişmeler yaşandı. Bu yıllarda Pantüranist cereyanlar eski güçleri olmasa da yayımlarına devam etme gayreti içindeydi. Türk-Alman ilişkilerindeki müşküllüklerinin de bir yansıması olarak Turancı yayımlar daha rahat nefes alma şansını elde etmişti. Dergilerin bazılarında Türklerin ırkçılık gözetmediği, antisemitist bir tavır içinde olmadıklarına dair beyanlar verildi. Böyle bir duruş, Orhan S. Orhon’un neşrettiği *Çınaraltı* dergisinde açıkça belirgindi. Fakat çok ilginç bir şekilde 1943 yılında aynı cereyanın mümessili olan dergilerden Türk Kültür Birliğinin yayını, *Türk Yurdu* ve *Gökbörü* dergisi kapatılacaktı. Mazisi 1942’lere dayanan tartışmalarla bu çevreler arasında ayrılıkçı tartışmalar baş gösterdi. Rehâ Oğuz Türkkân’ın *Bozkurt* dergisinden ayrılarak *Gökbörü* dergisini kurmasını fikrî bölünmenin işaretlerindendi. Resmî çevrelerin Panturancı cereyanlara karşı 1943’e kadar asudeliğini korudu. Cereyan, mezkûr yılların ilkbaharında geniş bir muhitte tartışma konusu hâline gelmeye başladı.⁸⁶⁶ Söylem, Fâris Erkman tarafından yayımlanan bir broşürle sertleşti. Sert dille Panturancı cereyanı, hükümetin aklîselim politikalarının yerine Türkiye’yi savaşa dâhil etmekte, ırkı bir tavırla Kemalizmin de ilkelerini çiğneyen bir düşünceyle arkasında yabancı güçleri almakla suçladı. Cereyan;

⁸⁶³ Falih Rıfkı Atay, “Harp İçinde Değiliz, Fakat...”, *Ulus*, 1 Ocak 1942, s. 1, 6.

⁸⁶⁴ TBMM Arşivi, 7. dönem (1943-1946) Mazbatası; “Namzet Gösterilip Kazanarak Mebus Olanların Adları, *Ulus*, 1 Mart 1943, s. 4; ayrıca bkz. *TBMM Albümü (1920-1950)*, 1. cilt, ed. Sema Yıldırım-Behçet Kemal Zeynel, TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları, 2.bs., Ankara, 2010, s. 415.

⁸⁶⁵ “Namzet Gösterilip Kazanarak Mebus Olanların Adları, *Ulus*, 1 Mart 1943, s. 4.

⁸⁶⁶ Koçak, *Türkiye’de Millî Şef Dönemi (1938-1945)*, II. cilt, s. 210-211.

CHP muarızını, diktatörlük eğilimleri olan Türkiye’yi savaşa sokarak toprak elde etmesi gerektiğini öne sürerek emperyalizmi olumlayan bir siyaset güdüyordu. Broşürün sert üslubuna Turancı yayımlardan aynı dille karşı bir savunma yapılmaya başlandı. Cereyanın temsilcilerinden Rehâ Oğuz Türkkan, Nihal Atsız ve *Kopuz* dergisinden İhsan Unaner’in yazılarına karşılık devletin resmî söyleminin dili sayılan Falih Rıfkı Atay, daha öncesindeki fikirleriyle uyumlu broşürdeki fikirlere muvafık bu cereyan hakkında “ikazcı” yazılar kaleme aldı. Hadisenin cephesi o kadar genişledi ki Hariciye Vekili Numan Menemencioğlu broşüre dair resmî bir beyanat verdi. Turancı cereyan, iç politikadan ziyade bir dış politika sorunu olarak telakki edilmişti. Meclise kadar taşınan hadisede, Cevdet Kerim İncedayı da söz olarak Menemencioğlu ile müttefik bir açıklama yapmış; Türkiye’de böyle bir cereyanın varlığını kabul etmemişti. Çünkü hükûmet politikaları Türkiye dışındaki Türklere sadece “şans” dilemekte memleket içindeki Türkleri mevzu bahis etmekteydi.⁸⁶⁷

Hadisenin pergelisi genişledi, basında da bazı yazarlar mevzu hakkında kalem oynattı. Ahmet Emin Yalman, Nadir Nadi yazılarında hükûmet görüşüne açık bir şekilde destek verdi. Peyami Safa *Tasvirî Efkar* gazetesinde Türklük coğrafyasının sınırlarının geniş bir alana yayıldığını söylemiş, hudutlar dışında Türklere de “gönül” bağı olduğunu vurgulamıştı. *Çınaraltı* dergisi de tertip ettiği bir ankette “Türkçülük” cereyanını ile arasına açık bir mesafe koyduğunu fiilen beyan etti. 1943 yılı Panturancı söylemin etkileri ve ona karşı konulan tepkilerle geçti ve Turancı yayımlar “cılız”laşsa da varlığını sürdürmeye devam etti. Tartışmaların içinde hadise alevlenirken resmî söylem Turancı cereyanına “kati” tutumla “dışlayıcı” bir karakter çizmedi, “kati” bir hamle de yapmadı. 1944 yılında Turancılık mevzusu basın ve kamuoyunun önüne daha “aşıkâr” tartışmaya açıldı. Nihal Atsız’ın *Orhun* dergisinde Başbakan Saraçoğlu’na hitaben yayımladığı iki mektup tartışmanın fitilini ateşlemişti (mektupların ilki, 1 Mart 1944, ikincisi, 1 Nisan 1944 tarihli). Atsız, Türkiye’de son dönemde artan sol faaliyetlerden şikâyetçi olarak Sabahattin Ali, Pertev Nâili Boratav, Ahmet Cevat Emre, Sadrettin Celâl Antel’in isimlerini verdi. İsimler arasında geçen Sabahattin Ali, Atsız’a dava açtı. Davanın sonucunda ceza alan (4 ay) Atsız’ın cezası ertelensin. 66 lirada para cezası aldı (9 Mayıs 1944).⁸⁶⁸

Aynı gün *Ulus*’tabir yazı kaleme alan Falih Atay’ın kaleminden “*bu Türkiye’yi içinden dağıtmak, tahrip etmek için gökten bir bela ısmarlansa ırkçılıktan beteri*

⁸⁶⁷ Koçak, *Türkiye’de Millî Şef Dönemi (1938-1945)*, II. cilt, s. 211-216.

⁸⁶⁸ Koçak, *Türkiye’de Millî Şef Dönemi (1938-1945)*, II. cilt, s. 217-221.

inemez. Bu Türkiye'yi, dışında, can düşmanları ile çevirtmek için ikinci bir bela ısmarlansa İslâm İttihatçılığı ham hayali yerine Turancılık ütopyasını geçirmekten âlâsı bulunamaz” şeklinde bir yazı döküldü. Atay, mevzuu tarihsel bir çerçevede içine aldı, bu minvalde değerlendirdi. Türkiye, dışarıda olan Türklere sınırları açmış; sınırlar dışında yaşamak isteyenlerin mesut yaşamalarını dilemekten bir başka istemediklerini dile getirmişti. Irkçılık ve Turancılık CHP'ye ve anayasaya aykırıydı. Yine Atay'a göre Irkçılar ve Turancılar millî birlik ve emniyetin tehlikeye atacak unsurlardı.⁸⁶⁹ Konu CHP içinde ciddi tepkilere sebep oldu ve 16 Mayıs'ta içtima edilen CHP Grubunda konu masaya yatırıldı. Bayur, son zamanlarda konuşulan bu mevzu hakkında ve bazı kararların neticelerine ilişkin iki önerge verdi.⁸⁷⁰ Hariciye Vekili Numan Menemencioğlu ve Dâhiliye Vekili Hilmi Uran, Bayur'un verdiği önergeler hakkında bazı izahlarda bulundu.⁸⁷¹ İki gün sonra Falih Rıfki Atay, köşesinde gündemi işgal eden bu konuya değindi, şunları söyledi:

“Turancılık, dış politika bakımından, müstakil Türkiye'nin nasıl başlıca tehlikelerinden biri ise, ırkçılık iç politika bakımından “bir ve büyük” Türkiye'nin parçalanmasından, azalıp dağılmasından başka bir işe yaramaz. Biz göğüsler dolusu bir gurur ile Türk ve Arap lügatlerindeki ilmî manasıyla milliyetçiyiz. Hiçbir yalan icat etmek ihtiyacında değiliz. Parti adamlarımın ve gençliğinin bileceği bir şey vardır: Bir parti kendinden olmayanlardan, kendini yıkmak ve davasını baltalamak isteyenlerden kuvvet alamaz”

“İrkçılık ve Turancılığın herhangi bir halka ile dışarıya bağlanan tarafı, düpedüz cinayettir. Onun elenip incelenmesini Türk mahkemelerine bırakalım. Fakat iç halkalarda masumlaştığını sandığımız zaman dahi düpedüz, içerde fesat ve nifak, dışarıda tahrik ve emniyetsizlik unsurudur.”⁸⁷²

Atay'ın görüşleri, devlet/hükmet kanadının bir tür yansımasıydı. Çünkü *Ulus* gazetesinin CHP'nin yayın organı olduğunu düşünülürse onun meseleye bakışı hem

⁸⁶⁹ Falih Rıfki Atay, “İrkçılık ve Turancılık”, *Ulus*, 9 Mayıs 1944, s. 1, 3.

⁸⁷⁰ Bayur'a göre; Fikrî manada her nereye bakarsak bakalım, hiç tereddüt edilmeden denilebilir ki, en üstün ideoloji “Kemalizm”dir. Yıpratıcı olan her hareket memleket için zararlıdır. (Bkz. Hikmet Bayur, “Yabancı İdeolojiler ve 4 Aralık Olayları”, *Hürses*, No: 72, 9 Aralık 1945, s. 1; 4 Aralık 1945 olayları kısaca şöyledir: Komünizm aleyhinde olan İstanbul'da Yüksek Tahsil Gençliği, ellerine Atatürk ve İsmet İnönü'nün resimlerini alarak Beyazıt Meydanı'nda toplanmışlar ve yabancı memleket hesabına çalıştıklarını addettikleri, *Tan, La Turquie, Yeni Dünya* matbaalarına yıkıcı faaliyette bulunmuşlardır. Aşırıya kaçarak solcu matbaa ve gazeteleri içine alan bir harekete dönüşmüştür. İstanbul'daki kolluk güçleri bu hareketlere müsaade edilemeyeceğini duyurmuş ve buna benzer davranışları “memnu” etmiştir. Bu kalkışma Rusya tarafından Faşist bir hareket olarak değerlendirilmiştir. (Bkz. Ahmet Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim Geçirdiklerim (1922-1971)*, Yay. Haz. Erol Şadi Erdinç, II. cilt, Pera Turizm ve Ticaret A.Ş., 2.b., İstanbul, 1997, 1329-1330).

⁸⁷¹ Koçak, *Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938-1945)*, II. cilt, s. 223.

⁸⁷² Falih Rıfki Atay, Hak Görünüründen Bir Kaygı”, *Ulus*, 18 Mayıs 1944, s. 1.

Bayur'a cevap hem de "resmî" bir izahattı. Konuyla ilgili devlet ricalinin ilgili bakanlarından da açıklama gelmiş olsa da Atay'ın görüşleri ile aralarında "kati" bir zıtlık yoktu. Devlet neticede kamuoyuna bilgi intikalini gazetelere aracılığı ile yapmaktaydı.

İkinci dünya savaşı devam ederken Meclis 1944 bütçesini hazırlandı ve görüşmelere açıldı. *Ulus* gazetesinden Esat Tekeli, savaş dışı ülkelere göre, Türkiye'nin durumu hakkında olumlu bir tablo çizdi ve bütçe açığının diğer memleketlere nazaran "tamir" edilebilir görüşündeydi. Yazının sonralarına doğru hükûmetin bu işi "sıkı" tutacağı konusundaki çizilen ümitvar tabloya güvenilmesi gerektiğini işaret etti.⁸⁷³ Bütçe görüşmelerinde farklı sesler yükseldi. Kazım Karabekir, hayat pahalılığı ve bu savaş sonunda her yönden "kuvvetli" çıkma vurgusu yaparken, Eskişehir milletvekili Emin Sazak, buhran, kazanç ve muvazene vergilerinin memurlardan alınmaması hakkındaki teklifin uygun olmadığını söylemiş, tiftik ile buğday mahsulünün himayesini istemişti. Celal Bayar da; bütçede gelirlerin artmasına rağmen millî müdafaa vergisinin yerinde kalmasına yönelik eleştirilerine, Maliye Vekili Fuat Ağralı, millî müdafaa bütçesinin ihtiyaca göre konulduğunu ve ilerideki düzenlemelerinde bu nispette yapılacağı şeklinde cevap verdi. Celal Bayar'ın devlet borçları, enflasyon, memurlara aynî yardım, barem meselesi, memurlardan alınan vergiler üzerine yaptığı eleştirilere, Ağralı tarafından "makul" cevaplar verildi. Koçak, uzun zamandan beri Celal Bayar'ın mecliste ilk defa konuşma yapmasını dikkat çeker ve dillendirdiği eleştirileri de "mutedil" ve "muvazeneli" bulur.⁸⁷⁴

Bütçe görüşmelerinde diğer bir eleştirel pencere açan Hikmet Bayur olmuştu. Bayar'a nazaran daha "sert" üslup ile hükûmete yüklenen Bayur, şunları söyler:

"Dış ticaretimiz mefluç [felç] bir vaziyete gelmiştir. Deniz ticareti azalmıştır. Her şey demiryolları üzerine binmiştir. Bunlar pahalılık âmilidir. Sonra birkaç yüz bin kişi istihsal [üretim] sahasından ayrılmış ve müstehlik [tüketici] olmuştur. Fakat bugünkü yüzde beş yüz derecesindeki muazzam pahalılık bunlarla kabili izah değildir [açıklamaz]. Çünkü dünyanın hiçbir müstahsil [üretici] memleketinde buna benzer bir şey yoktur. Harp içinde oldukları hâlde oralarda pahalılık nihayet yüzde yirmi ile yirmi beşi geçmiyor. Biz de "ak borsa" ile "kara borsa"nın farkı yoktur. Hükûmetin başarısızlığı yüzünden ihtikâr [vurgunculuk] alıp yürümüştür. Bunu açık söylemeliyiz."⁸⁷⁵

⁸⁷³ Esat Tekeli, "Yeni Bütçemizin Ana Hatları", *Ulus*, 10 Mayıs 1944, s. 1.

⁸⁷⁴ "Millet Meclisinde Bütçe Müzakeresi", *Akşam*, No: 9194, 24 Mayıs 1944, s. 1-2.

⁸⁷⁵ "Mecliste Bütçe Müzakereleri/Manisa Mebusu Hikmet Bayur İhtikârın Alıp Yürüdüğünden Şikâyet Etti", *Akşam*, No: 9195, 25 Mayıs 1944, s. 1.

Doğrudan hükûmeti “başarısız” ilan eden bir üslup seçen Bayur, halkın vurguncular altında ezildiğini dile getirdi. Ona göre hükûmet “*üreticiyi vurguncudan fazla koruyacağım*”, şeklinde bir söz vermeliydi. Çünkü milletten bu suretle çıkan para, orduya harcanandan fazlaydı. Bayur, eleştirilerine şöyle devam etti:

“... Memurlara gelince vasat [orta] derecedeki memurlar gayet ağır bir sıkıntı içindedir. Evinde yağlı yemeği güç yiyebilmektedir. Hükûmet makinesi memurlara dayanır. Bunları bu suretle idare etmeye çalışmak memleket mukadderatıyla kumar oynamak demektir. Memurların fedakârlığı malumdur. Fakat suistimal edilmemelidir. Memur maaşının dörtte üçü mühtekirlere [vurgunculara] gitmektedir. Buğday müstahsili de [üreticisi] zarardadır ve fakirleşmektedir. Zarar görmediği tek bir yıl olmuştur. Son birkaç hafta içinde yüzde beş yüzden yüzde dört yüz yetmiş beşe inmek suretiyle bir ucuzluk oldu. Fakat bu tabii olmadığı gibi hükûmetin tedbiri yüzünden de değildir.”⁸⁷⁶

Bayur, bu yazının devamında düşünce yörüngesine son dönemlerde gündeme gelen ırkçılık olaylarına çevirir. Ona göre iktisadî düzen manevi hâle de sirayet etmiştir. Atatürk ‘ün adı karıştırılarak bir “kargaşa” ortamı yaratılmaya çalışılmaktaydı. Kime hizmet ettiği bilinmeyen adamlar gençliği “tahrik” etmekte, ırkçılık içeride ve dışarıda bir “propaganda” malzemesi yapılmaya çalışılmaktaydı. Lise tarih kitapları arasında dört cilt serinin son cildinde Atatürk’ün inkılâplarına dair bahisler vardı. Bu kitaplar şimdi tedavülden kalkmıştı. Yine Bayur’a göre; “*Ne Mutlu Türk’üm Diyene*” mottosu yok olmuştu. Eğer bütün alanlarda başarılı olmak istiyorsak “Edebî Şefe ve ilkelerine” bağlı kalmalıydık.⁸⁷⁷ Bayur’un, hayatının birçok sahasında belirgin olan “tenkitçi” ruhunu bu konuşma ile dile getirir. Hükûmete getirdiği tenkitler “ağır” olmakla beraber “cesaretli” bir söylemdi. Sadık bir Kemalist olarak işin “özünü” Atatürk’e bağlaması yadırganmamalıydı. Atatürk’ün son dönemlerde esamesinin bile okunmaması “ezelden” beri yıldızlarının barışmadığı İsmet İnönü’ye açık bir gönderme olarak tefsir edilebilirdi. Bayur’un “kamuoyu” yanlısı beyanları da CHP’nin halktan kopuk olduğunu, bîhaber bir siyaset güttüğünü düşündürür. Onun bu tür sert çıkışları, o dönemde CHP tarafından çok “açık” bir şekilde dışlanmasa da bir iki yıl sonra bunun acısı çıkacaktır.

⁸⁷⁶ “Mecliste Bütçe Müzakereleri/Manisa Mebusu Hikmet Bayur İhtikârın Alıp Yürüdüğünden Şikâyet Etti”, *Akşam*, No: 9195, 25 Mayıs 1944, s. 1.

⁸⁷⁷ “Mecliste Bütçe Müzakereleri/Manisa Mebusu Hikmet Bayur İhtikârın Alıp Yürüdüğünden Şikâyet Etti”, *Akşam*, No: 9195, 25 Mayıs 1944, s. 2.

1945 yılına gelindiğinde savaş bitmiş, fakat ekonomik tesirleri hâlen devam eder vaziyetteydi. Türkiye savaş yıllarında hazırladığı 1945 bütçesinin komisyon görüşmelerini bitirerek yeni bütçesini savaş sonunda açıkladı. 1945 giderleri için verilecek ödenek toplamı 595,8 milyon lira ve gelir toplamı da 530,2 milyon olarak tespit edilmişti. Aradaki 56,6 milyon liralık farkın kredi ve istikrazla kapatılması kararlaştırılmıştır⁸⁷⁸ Bütçede savaşın tesirleri sarıh bir şekilde belirgindi. Türkiye savaşa girmemiş olsa da savaşın getirdiği tahripten uzak kalamamıştı. Bunlarda hemen tamir edilecek şeyler değildi. Avrupa'nın neredeyse tamamı yerle bir olmuş, milyonlarca insan ölmüş ve birçok faaliyet alanı da kayba uğramıştı. Bu bozulmaların ne zaman düzeleceği de müphemdi. Bütçe komisyonu, hayat pahalılığı, istihsal, dünya fiyatlarını hesaba katarak mali tedbirler almaya çalışmıştı.⁸⁷⁹ Bu arada Meclisin üzerinde çalıştığı diğer bir konu da Toprak Kanunu'ydu. Yapılan görüşmelerde bu kanunun dokuz maddesi kabul edildi.⁸⁸⁰ Kanunun görüşmeleri Meclise geldiğinde belli fikirlerle katkılar yapılmaya çalışıldı. Bayur, kanununda kullanılan ölçü birimlerinin kullanımına itiraz etti; hatta bu konuda "matematiksel" deliller ortaya koyarak konuyu açıklamaya çalıştı. Ona göre ölçü kullanımlarında icap ederse değişiklik yapılabilirdi.⁸⁸¹ Kanunda Bayur'un en çok üzerinde durduğu ve "yumuşatılması"nın gerekli olduğunu düşündüğü 17. madde⁸⁸² olmuştu. Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'na mezkûr madde haricinde muvafık olduktan sonra düşüncelerini şöyle dile getirdi:

"Bir defa 17. madde yalnız köylüyü topraklandırma maddesi değildir ve bu kanunu da yalnız köylüyü topraklandırma kanunu olmaktan biraz çıkarmaktadır. Bu madde ile toprak mülkiyeti bazı şartlar altında hiç denecek kadar zayıflamaktadır. Dolayısıyla bu madde türlü mülkiyetlerden yalnız bir tanesi hiçe düşürecek kadar zayıflamaktadır. Bu bakımdan itiraz edeceğim. Yani bu madde gayeyi aşmaktadır. Eğer bu madde gayeyi aşmazsa ben de ona taraftarım."⁸⁸³

⁸⁷⁸ "1945 Yılı Bütçesi", *Ulus*, 6 Mayıs 1945, s. 1.

⁸⁷⁹ Esat Tekeli, "Yeni Bütçemiz Üzerine", *Ulus*, 17 Mayıs 1945, 1-2.

⁸⁸⁰ "Toprak Kanunun Dokuz Maddesi Kabul Edildi" *Ulus*, 19 Mayıs 1945, s. 1-2.

⁸⁸¹ *TBMM, Tutanak Dergisi*, Dönem: VII, 17. cilt, Elli Yedinci Birleşim, 18 Mayıs 1945.

⁸⁸² Madde şöyledir: "Topraksız veya az topraklı olan ortakçılar, kiracılar veya tarım işçileri tarafından işletmekte olunan arazi, o bölgede 39. madde gereğince dağıtmaya esas tutulan miktarın kendi seçtiği yerde üç katı sahibine bırakılmak şartıyla, yukarıda yazılı çiftçi ve işçilere dağıtılmak üzere kamulaştırılabilir. Sahibine bırakılacak olan arazi 50 dönümden aşağı olmaz. Bu madde hükmünün uygulanmasında 15 ve 16. maddelerin hükümleri işlemez. Geçici mevsim işçileri hakkında bu hüküm uygulanmaz. İşçinin geçici mevsim işçisi olup olmadığını Tarım Bakanlığı belli eder (Bkz. *Resmi Gazete*, Sayı: 6032, 15 Haziran 1945, s. 8894).

⁸⁸³ *TBMM, Tutanak Dergisi*, Dönem: VII, Altmış Sekizinci Birleşim, 18. cilt, 4 Haziran 1945, s. 51.

Bayur, bu fikirlerinin yanında, maddeden çıkardığı hükümlerden birinde 2000 ve 5000 bin dönüm olarak belirlenen sınırdaki hakkın muhafaza edilmesinin gerekliliği üzerinde durmuş, bunun açık bir şekilde ifade edilmediği takdirde bazı aksaklıklar meydana getireceğini savunmuştu. Toprağını boş bırakmış birisi 2000 ve 5000 dönüm haddinden faydalanabilirdi ama 17. madde gereğince topraklarını bazı şartlar içinde işletmiş olanlar bundan yararlanamazdı. Fakat istisnalar düşünülmemişti bu mesele hakkında. Bayur, istisna olarak şu örneği verir:

“Toprağını bu şekilde işleten biri öksüz çocuk ise, güçsüz bir kadın ise ve bu öksüz çocuk büyüdüktan sonra bu toprağı herkes gibi işletecekse dahi toprağı muayyen şartlar içinde, muayyen biçimlere göre elinden alınacaktır. Bu hem haksızlıktır hem de memleket için zarardır. Bu çocuk belki ziraat tahsili yapacaktır. Belki şu veya bu biçimde toprakları üstünde çalışacaktır. Dolayısıyla bu haksızlıktır ve bence fuzuli bir haksızlıktır ve lüzumsuz bir cezriliktir.”⁸⁸⁴

Aynı içtimada söz alan Zonguldak Milletvekili, Bayur’un maddenin cezriliği, müphemliği ve sınırlarının belli olmaması yönündeki endişelerini gündemine alarak cevap verdi. Mehmet Emin Erişirgil’e göre konuya “ideolojik” mesele olarak değil, konunun “bütününe” bakmak gerekiyordu. Bu memleketin hayat standartlarını yükseltmenin yolu da köylüden geçmekteydi. Memleketin büyük kısmı köylüydü, bunları toprak sahibi yapmak hem şehirlinin hem de memleketin yararındaydı. Bu noktada Bayur’un addettiği endişeler yersizdi. Kütahya Milletvekili Pecep Peker de Bayur’un görüşlerini büyük hata ve nakıslık olarak değerlendirdi. Onun verdiği Batılı örneklerden ziyade mevzuyu kendi dinamiklerimiz içinde değerlendirmeyi uygun gördü. Şükrü Saraçoğlu aynı toplantıda Bayur’un “*Bir iki senedir yerli yersiz hükûmete hücum etmekten zevk duyduğunu*”, söyledi. Kanun hakkında değişiklik önergesi veren Bayur’un bu talebi de reddedildi.⁸⁸⁵ Kanun, meclis tarafından kabul edilmişti. Fikrî kökleri Atatürk dönemine ait olan kanun, 1945’ten itibaren Hükûmet gündemine alındı. Tabii ki kanun Adnan Menderes gibi geniş toprak maliki olan milletvekillerini tedirgin ve rahatsız etmişti. Bayur’un topraksız, az topraklı, ortakçı ve kiracıların toprak maliki olmasına ilişkin 17. maddeyi meclis gündemine taşınmasıyla tartışmaların rengi değişmişti. Kanuna bazı muarız tavırların yanında olumlu bir nazar vardı. Pecep Peker, kanunun “sosyalist” bir ideolojiyle bağdaştırılmasına karşı çıkmış; eleştirileri de “mevcut realiteye” ve “millî vicdana” uygun bulmamıştı. Kanun basında bir

⁸⁸⁴ *TBMM, Tutanak Dergisi*, Dönem: VII, 18. cilt, 4 Haziran 1945, s. 51-52.

⁸⁸⁵ *TBMM, Tutanak Dergisi*, Dönem: VII, 18. cilt, 4 Haziran 1945, s. 56-57, 80-81, 108, 111.

bölünmüşlük meydana getirmişti. Bolşevizm, Komünizm ve Nazizm ile kurulan ilişkiye karşılık, kanuna “Türklükle uyuşan” bir bakış açısı getirilmeye çalışılmıştı. Nihayetinde iyi niyetin bir ürünü olan kanun, çiftçinin derdine derman olmamış, ülkede yeterli bir “fizibilite” çalışması yapılmadığı içinde akamete uğramıştı.⁸⁸⁶

Hikmet Bayur, Celal Bayar, Adnan Menderes’in “muhalif” tavırları ileride CHP’de görüş ayrılıklarına sebep olacaktı. Bayur, diğerlerine nazaran daha “sert” bir üslup takınmış, hükûmeti yani “Tek Parti” rejimini suçlayıcı bir dil kullanmıştı. Bunun ilk emâreleri kendisini CHP içinde kurulan Müstakil Grup çalışmasında göstermiş fakat bu daha çok “mutedil” bir tenkitti. 1944 bütçesinin meclis görüşmelerinde bu tenkitlerin dili bir doz daha artmış, kristalleşmeye başlamıştı. Bayur’un tenkitlerindeki bu doz artışı, CHP’yi rahatsız eder hâle gelmişti. Hatta bu durum Başbakan Saraçoğlu tarafından tenkitten ziyade “*bir zevk*” meselesi olarak telakki edilmişti. Muhtemeldir parti içinde başta İsmet İnönü olmak üzere, milletvekilleri arasında da “menfi” bir düşünce iyice kendini göstermeye başlayacaktı. Abdülhalik Renda’nın günlüklerinde Bayur’a karşı esen “olumsuz havanın” işaretlerini görmek de mümkündür.⁸⁸⁷

Bayur’un muhalif tavrı, Haziran 1945’teki bütçe görüşmelerinde onu parti ile kopma noktasına getirecekti. Bu görüşmelerinde bütçeye mali ve memleketin imarı için önemli derecede bir tahsisatın konulmasını olumlu karşılayan Bayur’a göre tenkit edilecek hususlar övüleceklerden fazlaydı. Neticede; yapılacak tenkitler, övgülerden daha fazla yarar sağlayacaktı. Halk, dünyanın kasıp kavrulduğu savaşa girmeyen hükûmete karşı minnettardı. Bayur, bunların yanında 1944 bütçesinde de “ısrarla” vurguladığı meseleleri 1945-1946 bütçe görüşmelerinde tekrar etti. Hükümetin iktisadi işlerini kâmilen “becerisizlik” olarak gördü. Köylüyü koruma vaat edilirken bu sözler tutulmamıştı. Aynı şekilde memurda perişan bir hâldeydi. Bütçede “ucuzluğa” dönük ümitler verilmiş, bunların hepsi nazari düzeyde kalmıştı. Yağ fiyatlarına bakmak bile durum için yeterli delildi. Eğer meselelerin “kökenine” inilirse, tabii sonuçlar olmaktan ziyade kahir ekseriyeti “tedbirsizlik”ten dolayıldı. Halkın, hükümetin yapamadıkları karşısında elinden gelen bir şeyi de yoktu.⁸⁸⁸ Bütçe komisyonunda uzunca bir konuşma yapan Bayur, kendi seçim bölgesinden de örnekler vererek

---

⁸⁸⁶ Mehmet Korkud Aydın, “CHP’de Parti İçi Muhalefetin İlk Örneği: Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ve TBMM’de Yaşanan Tartışmalar”, *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 41, 2018 (Sonbahar), s. 379-381.

⁸⁸⁷ M. Abdülhalik Renda, *Günlükler (1920-1950)*, Yay. Haz. Aytaç Demirci-Sabri Sayarı, Yapı Kredi Yayınları, 1.bs., İstanbul, 2019, s. 682.

⁸⁸⁸ *TBMM, Tutanak Dergisi*, Dönem: VII, 17. Cilt, 21 Mayıs 1945, s. 217-225.

“temel” iktisadi politikaları tenkit etti ve yapılan bütçenin “başarısız” bir çalışma olduğunu dile getirdi. “Devletçi” bir politika güdülmesinden yanaydı.

Eskişehir Milletvekili Emin Sazak da iyimser bir tablo çizmeye çalışsa da onunda özellikle savaş sonrası için kaygıları vardı. Mazideki hizmetleri “takdis” eden Sazak, hükûmetin hesaplarında zarar ettiği kanaatindeydi. Türkiye’nin şu andaki durumundan ziyade savaş sonrası durumu nasıl bir hâl alacaktı. Onun asıl üzerinde durduğu konu buydu. Ona göre hükûmetin de üzerinde durması gereken konu bu olmalıydı. Sazak, İktisadi konularda da Bayur ile müttefik bir nazara sahipti. Hükûmet savaş başladığı zaman bazı önlemleri almakla mükellefti. Konuşmasında devlet dışında sanayide teşebbüs-i şahsinin önünün açılmasını da gündeme taşıyarak liberal bir söylemi de dillendirmişti. Maarife, köylülerin gidişatına bakılırsa memlekette birçok alanda istenilen hamle yapılamamış, hatta kötüye gitmişti. Sazak, sözlerinde devletten ve hükûmetten yana olduklarını ama memleketi düzeltmek için de “çalışmanın” şart olduğunu söylemişti.⁸⁸⁹ Aydın Milletvekili, Adnan Menderes de bütçe konusunda Sazak ve Bayur’dan farksız değildi. O da memleketin mali durumu hakkında “kötümser” bir bakışı sahipti. Çünkü yedi aylık bütçede yaklaşık 66 milyonluk bir açık vardı. Toprak Mahsulleri Ofisinin borçlu durumu da ortadaydı. Hükûmetin vergilerin verimlerinin düşürülmesinde gerçek bir tasarruf yolunda olmadığı da açıkça görülmekteydi. Bu da paranın değerinin korunmasını güçleştirmekteydi. Cumhuriyetin geçmişten gelen kazanımları memleketin yüzünü değiştirmişti fakat Türkiye dünyanın ilerleme hızına yetişmeli, arasındaki mesafeyi kapatmak zorundaydı.⁸⁹⁰

Başbakan Saraçoğlu, bütçeye gelen tenkitleri kendilerine açılan bir fikrî mecra olarak değerlendirdi. Tenkitleri tatmin etmenin tek başına kendi elinde olmadığını vurgulayarak bu salahiyetin TBMM’ye ait olduğunun altını çizdi.⁸⁹¹ Bayur, bütçe hakkında sonraki birleşimlerde yine tenkitlerine devam etmişti. Tekel Genel Müdürlüğünün bütçesinde söz alan Bayur, zararlı olan içki konusunda da devletin bizatihi önlem almasını söyledi. Ona göre içki içilmesinin kaldırılamayacağı açık bir gerçek iken bunu en azından her yere asılan ve içkiyi öven ilanlardan ziyade devlet güdümlü bir mekanizma ile sorun çözülebilirdi. Mademki içilmesi engellenemiyor, Sağlık Bakanlığı içkinin “kötülüğü” konusunda açık uyarılar yapmalıydı. Rize

⁸⁸⁹*TBMM, Tutanak Dergisi*, Dönem: VII, 17. Cilt, 21 Mayıs 1945, s. 214-217.

⁸⁹⁰*TBMM, Tutanak Dergisi*, Dönem: VII, 17. Cilt, 21 Mayıs 1945, s. 228-229.

⁸⁹¹*TBMM, Tutanak Dergisi*, Dönem: VII, 17. Cilt, 21 Mayıs 1945, s. 232-233.

Milletvekili Saim Ali Dilemre, Bayur'un içki konusundaki "muhafazakâr"⁸⁹² düşüncesine, "rakı bizim memlekette teneke ile içiliyor" cevabını verdi. Gümrük ve Tekel Bakanı Suat Hayri Ürgüplü, Bayur'un tenkitlerine cevap olarak özel ve devlet ilanlarındaki teşvik edicilik hususunu tekrar gözden geçireceklerini söyledi ve gerekli görülürse müdahale edileceğini sözlerine ekledi. Ürgüplü, Bayur'un memleket hakkında çizdiği kötümser tablodan rahatsız olduğunu dile getirdi; memlekette söylenildiği gibi "hırsızlık" yoktu. Bayur ise görüşlerinin farklı algılandığını, "hırsızlığın" mahdut bir çevre içinde yapıldığını vurgulamak istediğini beyan etmişti.⁸⁹³

Bayur'un "aşırı" tenkitçi tavrı Meclis içinde sert tartışmalara neden olurken kimi zamanda bu tavra "müstezzi" bir nazarla bakılmıştı. Bayur'un 1945'teki "çetin" muhalefeti partisi içinde rahatsızlıklara neden olduğunun emâreleri de görülmeye başlanmıştı.⁸⁹⁴ Bu noktada 1945 yılında *Hürses* gazetesindeki yazıları oldukça önemliydi. Gazetede Hariciye geleneğinden gelmesi hasebiyle İkinci Dünya Savaşı'nın ortaya koyduğu/koyacağı bilançolara dair yazılar kaleme aldı ve yazılarında hadisenin dışarıdan nasıl görüldüğüne dair yabancı basına sıklıkla başvurdu.⁸⁹⁵ Bayur, ülkenin kalkınmasının gereği olarak da "sanayileşmeyi" gördü. Sanayileşme, tarımı da ihmâl etmek demek değildi. Yazısında İsmet İnönü'nün söylevi ve sanayileşme alanındaki düşüncelerine değinerek onun da bu yoldaki çalışmalarını önemsendi. Bayur'a göre sanayileşme ülkenin gelişmesinin amiliydi. Diğer ülkelerle sağlanacak ekonomik ilişkiler de zenginleşmenin karşılıklı faydaları olarak değerlendirilmeliydi ve bunun dünya devletleri içinde de örneklerine rastlamak mümkündü. Sanayileşmede geç kaldığımız için yabancılardan destek alınarak ve kredilerle bu sorun çözülebilirdi. Fakat bunların hepsinin bir plan, program dâhilinde yapılması gerekmektedir.⁸⁹⁶ Aynı gazetede Türkiye'de siyasal muhalefetin varlığını ve yokluğunu tartışan yazılarda belirtmeye başlamıştı.⁸⁹⁷ Bayur, köşesinde ekonomik gidişatın kötü olmasından dolayı halkın maneviyatının bozuk olduğu kanaatindeydi.

⁸⁹² Bayur, İnci dergisiyle yaptığı söyleşide içkiyi sevmediğini dile getirmiştir. Fakat bunun dinî bir taassup değil, sadece bir tercih olduğunu söyler. (Edip Akın, Millet Partisi Başkanı/Hikmet Bayur, *İnci*, s. 5.)

⁸⁹³ *TBMM, Tutanak Dergisi*, Dönem: VII, 18. Cilt, 30 Mayıs 1946, s. 556, 562, 569.

⁸⁹⁴ Bu konuda bkz. Turhan Ada-Seyithan Çeçen, "Çok Partili Siyasal Hayata Geçişte Yusuf Hikmet Bayur'un Önemi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 240, Mayıs-Haziran (2019), s. 155-168.

⁸⁹⁵ Hikmet Bayur, "Verilmiş Olan Sözlerden Şüpheye Hakkımız Yoktur", *Hürses*, No: 2, 25 Eylül 1945, s. 1, 3.

⁸⁹⁶ Hikmet Bayur, "Her Şeyden Evvel Memleketin Sanayileşmesine İhtiyaç Vardır" *Hürses*, No: 3, 26 Eylül 1945, s. 1, 5.

⁸⁹⁷ Saim Nuri, "Türkiye'de Muhalefet Var mıdır?", *Hürses*, No: 27, 20 Ekim 1945, s. 1, 3.

Bunu da sadece savaşa bağlamak doğru bir yaklaşım değildi. Sebep; eksik ve yanlış tedbirlerden ileri gelmekteydi. Bu durum, hükûmet gündemine alınsa da ciddi çözümler üretilmemişti. Meclisin işleyiş ve seçilme biçimi tenkit eden Bayur, sistemin değiştirilmesi yolunda adımlar atılması gerektiğini söylemişti. Bütün bunlar halkın lehine olacak düzeltmelerdi.⁸⁹⁸ CHP geçmişî olan bir partiydi fakat 1929 Ekonomik Bunalımı ve son günlerde görülen ekonomik sıkıntılar da onun iktidarını sarsmıştı. Halk soğumuş değildi partiden ama bu yönde belirtiler görülmeye başlanmıştı. Bunlar seçimlerde CHP ile birkaç partinin mücadele etmesiyle de çözülecek gibi değildi. Çünkü CHP uzun sürede bu ülkeye faydalı olabilecek bir partiydi. Yine Bayur'a göre uygulanan yeniliklerin -Toprak Kanunu- nasıl bir sonuç vereceğı belli de değildi.⁸⁹⁹ Bayur, memleketin geldiğı noktada şimdilik ikinci bir partinin varlığını gerekli görmemekteydi. CHP'nin yapması gereken tedbirler olarak halkın rahatlamasını sağlamaktı. Durumlar düzelirse onun siyasal gücü de güçlenecekti.

Bayur, bir sonraki yazısında yine seçim işlerine değinir. Ne kadar “yerellik” adına bazı sıkıntılarını göz ardı etmese de partinin merkezden hiçbir aday göstermemesi taraftarıdır. Böyle yapıldığı takdirde halkın ileri sürdüğü kişiler meclise girecekti. Böylelikle milletvekilleri seçmenlere dayalı bir anlayışla gelecekleri için de devlet işlerinde daha denetimli hareket etme imkânı bulacaklardı. Bu sistem dört başı mamur bir şekilde uygulandığında CHP'nin hem kendi içinde hem de halk arasında “muteberliğı” artacaktı. Bunlara ilaveten seçimler eğer bir “serbestlik” içinde yapılırsa da alınan sonuçlar partinin beklentisinden daha fazla olacaktı.⁹⁰⁰ Bayur, bir taraftan siyasi işlere yönelik tavsiyelerde bulunurken bir taraftan da devletin mali siyaseti üzerine kafa yormaya devam etmiş ve alınacak tedbirler üzerine fikir pratikleri ortaya koymuştu.⁹⁰¹

Mecliste bütçe görüşmeleri sırasında “sert” bir çıkış yaparak halktan gelen şikayetleri de dillendirerek hükûmeti ve ekonomik politikalarını tenkit etti ve “*bu hükûmetin yerine daha iyisinin gelmesi lazımdır, hükûmet mensupları iş başına piyango çekilir gibi gelmişlerdir*”, diyerek açık tavrını ortaya koydu. Dış siyasette ülke menfaatlerinin korunduğunu altını çizen Bayur, “olumlu” gelişmeler olmasına rağmen ekonomik durumun iyileşmemesi konusundaki kaygılarını yenilemişti. Bu konular,

---

⁸⁹⁸ Hikmet Bayur, “Bugünkü Duruma Nasıl Girdik”, *Hürses*, No: 47, 9 Kasım 1945, s. 1, 3.

⁸⁹⁹ Hikmet Bayur, “Seçim İşleri”, *Hürses*, No: 50, 12 Kasım 1945, s. 1, 3.

⁹⁰⁰ Hikmet Bayur, “Seçime Nasıl Gitmeliyiz?”, *Hürses*, No: 51, 13 Kasım 1945, s. 1, 3.

⁹⁰¹ Hikmet Bayur, “Döviz Kaynaklarımızı Korumalıyız”, *Hürses*, No: 68, 3 Aralık 1945, s. 1, 3.

açıktan tartışılmalı ve sorunların kökenine inilmeliydi. Türkiye savaşa girmeyen bir ülke olmasına rağmen giren ülkelere bakıldığında “tedbirsizlikten” dolayı pahalılığın önüne bir türlü geçilememişti. Halkın yaşadığı sıkıntılarda malum bir gerçektir ki savaşın etkisi azdı, sebepler daha çok kötü yönetimde aranmalıydı. Bayur’un tenkitleri özellikle Saraçoğlu ile arasında polemiklere sebep olmuş, Meclisteki hava bir anda bulanmıştı. Bayur, partiden çıkarılsa dahi kanaatlerini değiştirmeyeceğini dile getirmişti.⁹⁰² Konuşmasında yine vurgunculuk ve karaborsacılığa dikkat çeken Bayur, onlarla yeteri kadar uğraşılmadığı kanaatindeydi. Hükûmetin bazı konularda -zeytin işi- sürekli politika değiştirmesini de bir istikrarsızlık olarak gören Bayur, bu meselelerde sıkıntı yaşayanların sorunları ile doğrudan ilgilenilmediğini, âdeta görmez geldiğini vurgulamıştı. Başbakan Saraçoğlu, uzunca bir konuşma ile Bayur’un sert tenkitlerine cevap verdi ve onun bazı noktalarda yanıldığını, haksız bir tutum sergilediğini dile getirdi.⁹⁰³ Bazı gazetelerde Hikmet Bayur üzerine olumsuz yazılar çıkmasına binaen *Hürses* gazetesinde Bayur’a destek yazıları kaleme alınmıştı.⁹⁰⁴

Bayur’un partiden çıkarılma pahasına, kanaatlerini değiştirmeyeceği söylemi, 23 Ocak 1946’da gazetelerde CHP Grubundan çıkarılması yani ihraç edilmesi dair haberlerle gerçek olmuştu. Belki ihraç edileceği konusunda kulağına daha önce bir şeylerde söylenmiş de olabilirdi.

Manisa Milletvekili olan Bayur’un, CHP Meclis Grubu’ndan çıkarılmasına dair idareye teklif sunuldu. Bu aynı zamanda onun parti üyeliğinden de çıkarılması demektir. Parti, ihraç kararını tüzükte yer alan 112. maddeye dayandırmıştı. 22 Ocak 1946 yılında yapılan oylamada bir ret, üç çekimser oya karşılık iki yüz seksen oy ile ihracına karar verilmişti. O yıllarda CHP’nin Değişmez Genel Başkan İsmet İnönü, Genel Başkan Vekili Şükrü Saraçoğlu, Genel Sekreteri de N. Kansu’duydular.⁹⁰⁵ Demokrat Partinin teşekkül etmesinden sonra Bayur-CHP arasındaki tartışmalar daha da alevlendi. Muhalif çizgisini her gün biraz daha artıran Bayur, DP’ye girmemedi ve partisinden ayrılmadı. Nihayetinde İsmet İnönü’nün “sadık” sevenleri arasında da değildi. Fakat İsmet İnönü’nün bu konuda talepkâr bir şahsiyet olduğu bilinmekteydi. Bayur’un durumu daha çok müfritler tarafından mesele yapılmış, hatta DP’yle bağı

⁹⁰² “Hikmet Bayur, Hükûmeti Şiddetle Tenkit Etti”, *Hürses*, No: 83, 18 Aralık 1945, s. 1, 3; Hikmet Bayur Dedi Ki I” *Hürses*, No: 84, 19 Aralık 1945, s. 1, 5.

⁹⁰³ “Hikmet Bayur Dedi Ki II” *Hürses*, No: 85, 20 Aralık 1945, s. 1, 3; aynı gazete “Başbakanın Hikmet Bayur’a Cevapları”, s. 1, 4.

⁹⁰⁴ Saim Nuri Uray, “Hikmet Bayur Hadisesi”, *Hürses*, No: 88, 23 Aralık 1945, s. 1, 5.

⁹⁰⁵ *Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Cumhuriyet Arşivi*, Belge No: 4900162819

olabileceği, oturumdaki konuşmaları “jurnalleyebileceği” de akıllara gelmişti. En mantıklı yol ihraç etmekte görülmüştü.⁹⁰⁶ Bayur, ihraç hakkında kendisine yöneltilen soruya şöyle cevap verir:

“Benim CHP içindeki muhalefetim ve ileri sürdüğüm düşünceler, partiye eşsiz ve dayanılmaz bir kuvvet verecek ve onun temellerini sağlamlaştıracak özellikte olmuştur. Bunu anlayamamak siyasi bir hatadır. Benim gibi her düşündüğünü açık ve korkusuz söylemek yolunu tutmuş olan milletvekiline, böyle bir harekette bulunmak ve onu partisinden uzaklaştırmak, ahlâki bir anlayışsızlıktır.”⁹⁰⁷

Bayur’dan iktibasla ihraç hadisenin kökeni iki üç ay öncesine dayanır. Onun muhalif tavırları, CHP’nin yakın markajındaydı. Fakat asıl olaylar 1945’in bütçe görüşmelerinde başlar. Seçim işleri ile ilgili fikirleri nedeniyle Recep Peker’in tepkisiyle karşılandı; Peker, seçim tüzüğünde bir değişikliğin partiye zarar vereceği görüşü savundu. Saraçoğlu tarafından Bayur’a söylemlerini biraz hafifletmesi tembih edildi fakat o geri adım atmadı. İşler belli bir noktadan sonra ihraca kadar gitti. DP’nin kurulmasıyla Bayur’un ihraç meselesi arasında bir bağ var mıydı? Yine kendisinden iktibasla, DP⁹⁰⁸ ile arasında “doğrudan” bir bağ olmamıştı. “Dörtlü” tahrir onun da önüne gelmiş fakat “ivedilikle” imza edilmesi istenen metni, “tetkik” etmek isteyince tahrircilerden olumsuz cevap almıştı. Bayur, DP ile aynı söyleme sahip olsa da kendisinin daha “sert” bir duruşu olduğunu, DP’nin meydana gelen baskı ortamından dolayı zaman içinde “itidalli” hareketlere büründüğü söyledi. DP’nin ileri gelenlerinden Celal Bayur’a olumlu bakışı bakanlığından sonra “olumsuz” bir nazara dönmüştü.⁹⁰⁹ Çok gariptir ki Bayur’un ihracından birkaç ay sonra bazı gazetelerde onun DP’ye girdiğine dair haberler çıkacaktı.⁹¹⁰ Bayur, her ne kadar DP ile doğrudan

⁹⁰⁶ Tekin Erer, *Türkiye’de Parti Kavgaaları*, Tekin Yayınevi, 2.bs., İstanbul, 1966, s. 233.

⁹⁰⁷ Erer, *a.g.e.*, s. 234.

⁹⁰⁸ Demokrat Parti, 6 Ocak 1946’da muhalefet partisi olarak kurulmuştur. Liberalleşme talebiyle hazırladıkları “dörtlü tahrir” ile CHP’ye kıyama durmuşlardır. Kurucular arasında müşterek taraf, İsmet İnönü’ye mevkisel yakınlıkları olmayan kimselerce vücuda getirilmiştir. Yönetici elit olarak tanımlanan grubun içinde mekân tahrirciler, siyasal sistemin dışında kalan insanlardan değil, bizzat elit çevrenin mahsulü olarak ortaya çıkmışlardır. DP programında, işçi ve köylü, ücretli kesimlerin durumuna pek değinmemesi, onun alt tabakaların ekonomik yaşamına nizam verecek bir niyetinin olmadığını göstergesi sayılabilir. DP’nin kurulduğu dönemde en büyük şanslarından biri karşısında “yara” almış bir iktidarın bulunmasıdır. CHP karşıtlığı, farklı bir fikirler olsa bile “müştereklik” duygusu içinde tutmaya yetiyordu. DP’nin 1946 seçimlerinde başına gelenler “mağdurun dili” söylemini propaganda olarak kullanması güçlenmesinde büyük rol oynamıştır. (Detaylı bilgi için Bkz. Tanel Demirel, *Türkiye’nin Uzun On Yılı: Demokrat Parti’nin İktidarı ve 27 Mayıs Darbesi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2.bs., İstanbul, 2016, s. 49-68.

⁹⁰⁹ İnan, *a.g.e.*, s. 382-383.

⁹¹⁰ “Hikmet Bayur Demokrat Partiye Girdi”, *Cumhuriyet*, No: 7763, 29 Mart 1946, s. 1, 3; “Tevfik Rüştü Aras ve Hikmet Bayur”, *Son Telgraf*, No: 3339, 29 Mart 1946, s. 1; Bazı gazetelerde Bayur’un Çifti Partisi kuracağına dair karikatürler bile çıkmıştır. (Bkz. “Hikmet Bayur Çifti Partisi Kuruyormuş”

bir ilişki olmadığını söylese de Fevzi Çakmak gibi mezkûr partiden bağımsız aday olmuş fakat seçilememiştir.⁹¹¹ Aslında Bayur da DP ile ortak kaygılara sahipti. Dörtlülük takririn sahipleri, CHP içinde demokratik bir değişim talep etmekteydi. Toprak Kanunu'nda da başta Adnan Menderes olmak üzere milletvekillerinden bazıları sesini yükseltmeye başlamıştı. Menderes'in CHP'ye olan tarizleri "Tek Parti"nin iktidarına gölge düşürüyordu. CHP içinde "muhalif" kanat iyiden iyiye yol katetmeye başlamıştı. Fakat kırk elli kişiyle verilmek istenen takrir ancak dört kişinin imzasıyla verilebilirdi. Bütçeye onay vermeyen Emin Sazak, Recep Peker ve Hikmet Bayur da takriri imza etmekten imtina etmişlerdi.⁹¹²

Tekrar Bayur'un ihraç kararına dönecek olursak CHP'nin verdiği bu kararın kamuoyuna ve siyasi yaşama akisleri nasıl olmuştu? CHP kendi içinde "hizipleşmeye" neden olma ihtimali olan Bayur'u partiden çıkararak ateşi kıvılcımken söndürmüştü. CHP, kendisinden ayrılarak bir "kıyam" hareketi başlatan DP'den ibret alarak içeride böyle teşebbüslerin önüne geçmek için de Bayur'u ihraç etmesi başka bir fikir olarak öne sürülebilirdi. Çünkü bu nevi kalkışmalar, CHP'nin hem "muktedirliğine" hem de "muteberliğine" zarar verdiği şeklinde bir algı vardı.

İhraç kararı dönemin aşağı yukarı her gazetesine yansımıştı. Onlar sanki beklenen bir habermiş gibi ihracı birinci sayfadan ve büyük puntolarla vermişlerdi.⁹¹³ Aynı gazetelerin ilgili sayılarında Bayur'un CHP içinde münakaşalara sebep olduğu da yazılıydı. İhracın ardından gazetelerin başyazarları tarafından mesele hakkında çeşitli yazılar kaleme alındı. *Ulus* gazetesinden Falih Rıfkı Atay göre Bayur'un partiden ihracını onun yaptığı "tenkit"lerden ziyade mutad olarak ifa ettiği "yerli yersiz" çıkışlarıydı. Parti onun "olumsuz" söylemlerine rağmen onu partiden milletvekili adayı göstermişti. Bayur'un başına gelenler, tenkit hakkını kullandığını içinde değildi, böyle bir hakka haiz olan hiçbir milletvekili CHP içinde böyle bir

---

Yeni Sabah, No: 2196, 27 Şubat 1946, s. 1; "Çiftçi ve İşçi Partisi Hikmet Bayur'dan Çok Evvel Kurulmuş", *Tasvir*, No: 4454, 27 Şubat 1946, s. 1-2; "Hikmet Bayur Yeni Bir Parti Kuracak", *Tasvir*, 5 Şubat 1946, s.1.)

⁹¹¹ Altan Öymen, *Değişim Yılları*, Doğan Kitap, 11.bs., İstanbul, 2018, s. 132.

⁹¹² Murat Koraltürk (Haz.), *Ahmet Hamdi Başar'ın Hatıraları: Yine Hayal Âleminde Uçuyorum*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 1.bs, İstanbul, 2007, s. 50-52.

⁹¹³ "Hikmet Bayur Partiden Çıkarıldı", *Cumhuriyet*, No: 7698, 23 Ocak 1946, s. 1, 3; C.H Partisi Meclis Grubu Dün Toplandı", *Son Posta*, No: 5555, 23 Ocak 1946, s. 1, 7; "Hikmet Bayur Partiden Çıkarıldı", *Vatan*, No: 1671, 23 Ocak 1946, s. 1, 3; "Hikmet Bayur C.H. Partisinden Çıkarıldı", *Tanin*, No: 4454, 23 Ocak 1946, s. 1-2; "Hikmet Bayur C.H Partisinden Çıkarıldı", *Tasvir*, No: 295, 23 Ocak 1946, s. 1, 5; "C.H.P Meclis Grubunda Hikmet Bayur'un Gruptan Çıkarılmasına Karar Verildi", *Vakit*, No: 10059, 23 Ocak 1946, s. 1, 4; Bir Tard Kararı: Hikmet Bayur Halk Partisinden Çıkarıldı", *Yeni Asır*, 23 Ocak 1946, s. 1, 4; "C.H.P Meclis Grubunda Hikmet Bayur İçin Verilen Karar", *Ulus*, 23 Ocak 1946, s. 1, 4; "Hikmet Bayur C. H Partisinden Çıkarıldı", *Son Telgraf*, No: 3274, 23 Ocak 1946, s. 1.

muamele görmemişti. Çünkü bu adım “millî egemenlik” kavramıyla örtüşmemekteydi. Yine Atay’a göre parti tüzüğünde seçilme usulleri belliydi, Bayur da böyle bir usulle Meclise katılmıştı. Sistemin işlerliği yani denetim konusunda Bayur’un tenkit ettiği bir denetleme boşluğu da yoktu. Bu demokratik bir işlevsellikle örtüşmekteydi. Bayur’un bu konuda “dörtlü takrircilerden” ilham aldığı da ortadaydı. Çünkü “demokratik” bir söylem onların da dillerine pelesenk olmuştu. Atay, “yıkıcılık” yerine “yapıcı” tenkitlerin daha efdal olacağı görüşündeydi. Bayur, CHP’den çıkarılmadan kendisi Başbakan Saraçoğlu tarafından sözlü olarak ikaz edilmiş, hatta teklif bir hafta kadar gruba sunulmamıştı. Atay’a göre Bayur’u parti ihraç etmemiş, bu bizzat kendi eliyle yapılmıştır.⁹¹⁴ Bütün tenkitler birlikte düşünüldüğünde Atay’ın, CHP’nin nimetlerinden faydalanan Bayur için yazdıkları “Tek Parti” iktidarının söylemi ile birebir örtüşür. Partinin yayın organı olan Ulus’tan da farklı bir yazı çıkmasını beklemekte garipsenecek bir durumdur. Bayur’un kürsülerden yüksek sesle ikazlarını da parti içinde yıkıcılık olarak algılandığını Falih Rıfkı Atay’dan öğreniyoruz.

Bir gazete köşe yazısı da Bayur’un ihracını beklenen bir haberin pratiğe geçmesi olarak yorumlar ve şunlar dile getirir:

“Manisa Milletvekilinin epeyce vakitten beri çok tenkit edici bir durum takındığı malumdu. İşlerin iyiye gitmeyen ve bariz surette aksayan taraflarını, amansız bir dil ile bahis mevzuu etmekten çekinmiyordu. Bu yolda her bütçe tartışmasında Bayur’un ince sesi iştiliyor ve bakanların sedasını bastırıyordu. Bilhassa Ekonomi Bakanı ile yaptığı tartışma henüz hatırlardadır. Öteden beri sürüp gelen bu müzmin itiraz havası son had ve kemalini, Büyük Millet Meclisinde Başbakanla yaptığı bir tartışmada bulmuştu. Manisa Milletvekilinin Meclis seçiminin Hükûmet nüfuzu ile yapıldığını söylediği vakit, Başvekil “Kalbimden vuruldum” diyerek bu iddiayı şiddetle reddetmişti.”⁹¹⁵

Bu sert tenkitler, Moskova Radyosu⁹¹⁶ vasıtasıyla beynelmilel bir sahaya da yayılmış, Türkiye’yi faşist bir kisveye büründürmek isteyenlerin eline koz vermişti. Meclisteki hoş olmayan bulanık hava ancak Bayur’un ihracı ile son bulacaktı. Şu da aşikâr bir gerçektir ki tek partili rejimler tenkide çok da teşne değildi. Halk Partisinden çıkarılanlar partinin gerçek temsilcileri sayılacaksa onlar ileri de kendilerini “hakiki” Halk Partili olarak görecektlerdi. Bu noktada Halk Partisinde kalanlar bir muhalif ve

⁹¹⁴ Falih Rıfkı Atay, Bir Çıkarma Kararı Üzerine, *Ulus*, 24 Ocak 1946, s. 1-2.

⁹¹⁵ A. Cemalettin Saraçoğlu, “Bir Çıkarma Daha”, *Yeni Sabah*, No: 2758, 24 Ocak 1946, s. 1.

⁹¹⁶ Bayur’un bütçe görüşmeleri sırasında sözlerini çarptan Moskova Radyosu ile tenkit yazısı için bkz. Hikmet Bayur, “Moskova Radyosunun Yayınları”, *Hürses*, No: 92, 27 Aralık 1945, s. 1, 3.

parti ilkelerine karşı kişiler sayılacaktı. Fikirlerini böyle hülasa eden Cemalettin Saraçoğlu göre tasfiyeler ve bunların açıktan yapılmasına olumlu nazar etmek gerekirdi. Farklı fikirlere sahip olma “demokratik” bir hak olarak partide düzeltilmesi gereken unsurlara cephe alma da neticede anlaşılır bir şeydi. Kuruluşundan beri içinde birçok “çeşitlilik” barındıran parti, farklı fikirlere yer vermekten geri durmamıştı. Şimdi normal seyrine dönerek uyuşmazlıkları kesin ve net bir şekilde tasfiye etmesi de gayet normaldi. Yani Bayur hakkında verilen karar da yanlış değildi.⁹¹⁷

Bayur’un durumu hakkında kendisinin de yazarlığını yaptığı *Hürses* gazetesinde de bir yazı kaleme alınır. Geçmişte Fuat Köprülü, Adnan Menderes ve Refik Koraltan’ın Halk Partisinden çıkarılmalarına değinen yazı, ihraç kararının hukuki zemini üzerine fikir pratikleri yapar. “Hikmet Bayur ve hakkında ihraç kararı verilenlerin mahkemeye müracaat hakları var mıdır acaba?” sorusuna cevap aranır. Medeni Kanunu’nun içtimai ve siyasi cemiyetlerinin 2. faslının 68. maddesine böyle itirazın yapılması için bir ay bir süre tanımaktaydı. CHP de bu kanuna göre teşekkül etmişti. Medeni Kanun, ana kanunumuz olduğu için parti tüzüğünden üstündü neticede. Hikmet Bayur ve arkadaşları çıkarılma kararının nizamnameye uygun olmadığını öne sürdüklerine göre mahkemeye başvuru hakları da bulunmaktaydı. Konu mahkemeye yani hâkimlere bırakıldığı takdirde, hâkimlerin “objektif” tavırları ülkenin demokratik mukadderatı adına önemli bir adım olacaktı. Bayur’un böyle girişimi; memleket, CHP ve kendi adına faydalı bir hamleydi.⁹¹⁸ Yazıda; CHP’nin “tek parti” muktadirliğine karşı, bir mahkeme yolu tercih bir yol sunulur. Hatta işin “adalet” yoluyla çözülmesi herkesin lehine olacağı görüşü savunulur. Ama yazıda CHP’nin iktidar sahibi olmasına gönderme yapılarak bu yolun tutulamayacağı konusunda bir “tereddüdün” olduğu da sezilmekteydi.

Hürses gazetesi, ihraç kararı hakkında hukuki yolların neler olduğuna dair bir anket düzenledi. Düzenlenen bu anket, beraberinde Bayur’un durumunu hukuki bir zeminde tartışmayı kamuoyuna açtı. Bir grup, Medeni Kanun’un 68. maddesine dayanarak ihraç kararına dava hakkının açık olduğu görüşünü savunurken diğer bir grup, durumun 68. Madde ile alakalı olmadığını, 65. maddeye girdiği için dava hakkının olamayacağını savundu. Esasında bu tür davalara ivedilikle yaklaşmak yerine kanunlar çerçevesinde her şeyin çepeçevre düşünülmesinin daha “makul” bir yaklaşım

⁹¹⁷ A. Cemalettin Saraçoğlu, “Bir Çıkarma Daha”, *Yeni Sabah*, No: 2758, 24 Ocak 1946, s. 1.

⁹¹⁸ Saim Nuri Uray, “Hikmet Bayur Partinin Çıkarma Kararı Aleyhine Dava Açabilir Mi?”, *Hürses*, No: 121, 25 Ocak 1946, s. 1, 5.

olacağı tavsiye edildi. Çünkü Medeni Kanunu'nun İsviçre'den alındığı düşünülürse içinde ona nasıl bir “nizam” vermek gerektiği de gündeme geldi ihraç hadisesiyle.⁹¹⁹ CHP kanadı dava hadisesinden ziyade Bayur'un büyük bir “hata” işlediği konusunda hemfikirdi ve gereken yapılmıştı.⁹²⁰ Bayur, ihraç hadisesinden sonra hukuki bir yola başvurmadı. Demokrat Parti yanlısı *Kuvvet* gazetesinde CHP'ye sert tenkitler getirdi. O zamanlar mezkûr gazetenin yazarları arasında Fuat Köprülü de vardı. Bayur, Millet Partisi'nin kurulmasından sonra (1948), Demokrat Parti ile arası iyice bozuldu. Bu defa hedefi hem CHP hem de DP'ydi. Bayur, Atlantik Paktı'nın görüşmeleri sırasında açık tenkitlerini dile getirdi. Bu konuda CHP ve DP Adnan Menderes'e bazı sorular yönelmiş ve bunlara yönelik beyanlar istemişti. Bu pakt partiler arasında ciddi problemlere sebep olmuştu.⁹²¹ Bayur, olayların büyümesi üzerine *Kudret* gazetesinde bir yazı kaleme alarak Dış İşleri Bakanı Fuat Köprülü'yü istifaya davet etti.⁹²² Fuat Köprülü, Bayur'un Atlantik Paktı konusunda müfteri olduğunu ve söylediklerini ispat etmeye çağırır.⁹²³ Tartışmanın boyutları büyüdükçe eski defterler açılır ve Fuat Köprülü, Bayur'un Halk Partisinden çıkarılacağı sırada “ağlaya ağlaya orada kalmak istediğini”, kendisinin partiden çıkarılmaması için “yalvardığını”, söylemişti.⁹²⁴

Bayur ihracından sonra aktif siyasete devam etti. Bazı konular hakkında endişelerini gündeme getirdi. Bunlardan birisi de meşhur Ankara Cinayeti'ni⁹²⁵

---

⁹¹⁹ Meziyet Temizel, “Hikmet Bayur'un Partiden İhracı/Partinin İhraç Kararı Hakkında Dava Açılabilir Mi?”, *Vatan*, 2 Şubat 1946, s. 4-5.

⁹²⁰ Nihat Erim, *Günlükler (1925-1979)*, I. cilt, Haz. Ahmet Demirel, Yapı Kredi Yayınları, 1.bs., İstanbul, 2005, s. 48.

⁹²¹ “Menderes, Dün İnönü ve Bayur'a Cevap Verdi”, *Vatan*, No: 3718, 24 Eylül 1951, s. 1, 4.

⁹²² Hikmet Bayur, “Fuat Köprülü İstifa Etmelidir!”, *Kudret*, No: 1445, 18 Ocak 1952, s. 1, 4.

⁹²³ “Köprülü, Hikmet Bayur'u İspata Davet Ediyor”, *Vatan*, No: 3836, 20 Ocak 1952, s. 1, 5.

⁹²⁴ “Köprülü ile Bayur Arasındaki Münakaşa Gittikçe Büyüyor”, *Vatan*, No: 3838, 22 Ocak 1952, s. 1, 5; 1947'li yıllarda Bayur'un Kenan Öner'e aktardığına göre Fuat Köprülü'ye güvensizliğinden dolayı, Demokrat Parti'ye girmeye uzak durmaktadır. (Bkz. Samet Ağaoğlu, *Siyasî Günlük: Demokrat Parti'nin Kuruluşu*, İletişim Yay., 4.bs., İstanbul, 2013, s. 64)

⁹²⁵ Olay şöyledir: Ankara'nın tanınmış doktorlarından Dâhiliye ve Çocuk Uzmanı Neşet Naci Arzan, muayenehanesinde tabanca ile öldürülür. Adli makamlar duruma el koyar. Gazete haberleri, Yargıtay Ticaret Dairesi Üyelerinden Faiz Yörükoğlu'nun cinayet esnasında muayenehanede olduğunu yazar. Olay ile ilgili yapılan soruşturmada Reşit Mercan adındaki genç tutuklanır ve suçunu itiraf eder. Reşit Mercan, silahı Robert Kolej'den arkadaşı ve Kâzım Orbay'ın oğlu Haşmet Orbay'dan aldığı ortaya çıkar. Mahkeme sunulan deliller Reşit Mercan'ı işaret eder. Mecran suçlu bulunur ve 20 yıl ceza alır, Haşmet Orbay da silahı tedarik etmekten bir yıl hapis cezası alır. Olayın üstündeki sis perdesi aralanmaz. Dedikodular ayyuka çıkar. Ankara Valisinin (Nevzat Tandoğan), savcının ve polis müdürünün Mercan ile “özel” olarak ilgilendiklerine dair söylentiler dolaşır. Yargıtay bunun üzerine kararı bozar ve dava Ankara Ağır Ceza Mahkemesinden Bolu Ağır Ceza Mahkemesine yollanır. 1946 yılında dava tekrar görülmeye başlanır. Gazete sütunlarında hâlen Genelkurmay Başkanı olan Kâzım Orbay'ın oğlu Haşmet Orbay'ın katil olduğu yönünde haberler yer alır. Bunun üzerine Nevzat Tandoğan da ifadeye çağırılır ve o katilin Reşit Mercan olduğu konusunda direnir. Fakat Bolu Mahkemesinde görülen davada tanıklar ilk ifadelerin ricat etmişler, katilin Haşmet Orbay olduğunu söylemişlerdir. Nevzat Tandoğan'ın 9 Temmuz 1946'da intihar etmesi kafaları daha karıştırır. Bu intihar kimileri göre olayın İsmet İnönü'ye aksetmesinde sonra onun tepkisinden dolayı olmuş, kimilerine göre de yaklaşan

Meclise taşınmasıydı. Meclis'teki tartışmalarda Adalet Bakanı Mümtaz Ökmen'e bazı sorular yöneltti. Bayur'un temel iddiaları, cinayetle ilgili Ankara Cumhuriyet Başsavcısının bazı kimseleri ifadeleri ile bazı zabıtları mahkemeye vermeyerek adaleti şaşırttığı yönündeydi. İkinci tenkit, bu davada bir şaşırtma ve korkutma olup olmadığı konusundaydı. Bu sözler üzerine söz alan Bakan Ökmen, her ne olursa adaletin tecelli edeceğini, eğer bunu engellemek isteyenler olursa da adalet önünde hesap vereceği şeklinde cevap verdi ve mahkeme safhasına müdahale etmeyi doğru bulmadığını dile getirdi.⁹²⁶

Çok partili hayata geçişten sonra ihraç edilen Bayur, Meclis Kürsüsünden hükûmeti tenkitlere devam etti.⁹²⁷ Alınan kararları yakından takip ettiği de söylemlerinden anlaşılmaktaydı. Onun tek mecrası Meclis de değildi. 1946-1948 yılları arasında yazdığı *Kuvvet*, *Kudret* ve *Dikkat* gazetelerindeki yazıları dikkat çekici ve “sert” bir üsluba sahipti. Yazıların genel seyri, iç ve dış politika üzerine yoğunlaşmıştı.

Bayur, ihracından sonra CHP'nin “*Partiden ayrılan Atatürk'ten ayrılır.*” yaklaşımını reddetti ve seçim söylevlerinde bunun bir safсата olduğunu dile getirdi ve Atatürk'ün hiçbir partiye ait olmadığını vurguladı.⁹²⁸ Demokrat Parti'nin mitinglerinde söz alan Hikmet Bayur, ısrarla “memleketin selâmeti için mevcut hükûmeti değişmesi” yönünde görüşler sundu. Ona göre çok partili hayat içinde “Tek Parti” miadını doldurmuş, bu zihniyetle uzun süre devam edilemeyeceğinin altını çizmişti. Mesele parti programlarının değişmesi değil, iktidara gelecek olanların “ehliyetli” ve “kabiliyetli” olma meselesiydi.⁹²⁹ Fikirlerini gazete köşesine taşıyan Bayur, bilhassa muhalif kanadın temsilcisi olan DP'nin baskı altında tutulduğunu, partiye girenlere “şüpheli” gözlerle bakıldığını dile getirdi. DP'ye giren esnafların türlü cezalara maruz kaldıklarını da sözlerine ekledi.⁹³⁰ Bu noktada DP'nin gelişmesi, siyasal ve mali bakımdan önemli, içinde “muvazaa” barındırmayan “eşsiz” ve “koskocaman” bir hareketti.⁹³¹ CHP'yi yakın markajına alan Bayur, onun fena idaresinin yedi sekiz yıldır

---

seçimlerden dolayı Ankara'nın kaybedileceği korkusu onu bunalıma sürüklemiştir. Olayın sonucunda Bolu Mahkemesi Haşmet Orbayı suçlu bulmuştur. (Bkz. Mahmut Goloğlu, *Demokrasiye Geçiş (1946-1950)*, Türkiye İş Bankası Yayınları, 1.bs., İstanbul, 2013, s. 61-64).

⁹²⁶ “Ankara Cinayetinin Dünkü Mecliste Görüşülen Safhası”, *Tasvir*, No: 415, 23 Mayıs 1946, s. 1, 4.

⁹²⁷ Bayur, mayıs ayı içinde yapılan Belediye Seçimlerinin dürüst yapılmadığına dair tenkitleri Bkz. “İçişleri Bakanının Hikmet Bayur'un Takririne Cevabı”, *Tasvir*, No: 424, 1 Haziran 1946, s. 1, 3.

⁹²⁸ “Hikmet Bayur Mühim Bir Seçim Nutku Söyledi”, *Tasvir*, No: 451, 28 Haziran 1946, s. 1, 5.

⁹²⁹ “Hikmet Bayur'un Yeni Hitabesi”, *Tasvir*, No: 455, 2 Temmuz 1946, s. 1, 3.

⁹³⁰ Hikmet Bayur, “Partiler Arasında Halk”, *Kuvvet*, No: 162, 1 Haziran 1947, s. 1, 4.

⁹³¹ Hikmet Bayur, “Seçim Kanunu”, *Kuvvet*, No: 15, 4 Ocak 1947, s. 1.

devam ettiğini, İstiklâl Savaşı'nda bile görmediğimiz, pahalılık, vurgunculuk ile baş başa kaldığımızdan şikâyet eder. Hükûmet kendisini kurtarmak içinde türlü manevralar yapmaktaydı. Bunun halk nezdindeki karşılığının ne olduğunu ileri zamanlarda görecektiklerdi.⁹³² Atatürk Döneminde CHP'de “tepeden inme” bir anlayış olduğu düşünülse de o zamanki “demokratik” düzen şimdiden daha iyi konumlanmıştı. Ne yazık ki CHP, kendini “canlı” tutacak bir kitleden mahrumdu. DP'nin güçlenmesinin saikleri de burada yatmaktaydı. Çünkü “başarısız idare” ve halk egemenliğini gölgede bırakan “antidemokratik tavırlar”, DP'nin yükselişini hızlandırmıştı. DP, olağan bir partiden ziyade, “kızgın” ve “demokratik” değişimler isteyen bir halk kütlesinin mahsulüydü.⁹³³ Samet Ağaoğlu'na göre çok partili hayata geçerken DP'nin yükselişinde Fevzi Çakmak, Hikmet Bayur, Cami Baykut, Zekeriya ve Sabiha Sertel'in CHP'ye karşı “sert” eleştirilerinin hatırı sayılır bir yeri vardı. Özellikle Fevzi Çakmak, Tevfik Rüştü Aras ve Hikmet Bayur'da bu mesele İsmet İnönü karşıtlığı olarak belirmişti.⁹³⁴

DP'nin kurucuları arasında yer alan, İstanbul İl Başkanlığı'nı yapan Kenan Öner, CHP'nin siyasetteki demokrasi anlayışını şöyle özetler:

“Halk Partisini idare edenler kendilerinden başka partilerin de memlekette vücudunu mümkün kılacak bir müsahamayı içtinabı gayri kabil bir zaruret olarak kabul ediyorlar fakat bu partilerin kendilerine, şahsi menfaat ve ihtiraslarına engel olmayacak bir varlıkta olmasını can ve gönülden istiyorlardı.”⁹³⁵

1947'nin siyasi iklimi, CHP ve DP arasında hızlı bir rekabet olarak görünmeye başlamıştı. Bu arada İsmet İnönü ve Recep Peker arasındaki çatışmalar konuşulur olmuş ve artık çatışmalar basına yansır bir hâl almıştı.

---

⁹³² Hikmet Bayur, “İş Başında Kalmak İçin Yapılan Manevralar”, *Akın*, No: 37/1, 11 Eylül 1947, s. 1, 3.

⁹³³ Hikmet Bayur, Partilerin Bugünkü Gerçek Durumları”, *Akın*, No: 37/4, 2 Ekim 1947, s. 1, 3.

⁹³⁴ Samet Ağaoğlu, *Demokrat Parti'nin Doğuş ve Yükseliş Sebepleri: Bir Soru*, Baha Matbaası, 1972, s. 157.

⁹³⁵ Kenan Öner, *Siyasî Hatıralarım ve Bizde Demokrasi*, İstanbul, 1948, s. 9.

CHP'ye muhalif bazı gazeteler, İsmet İnönü tarafından yayımlanan 12 Temmuz Beyannamesi⁹³⁶ (1947) üzerine tenkitlerinin dozunu artırmıştı.⁹³⁷ Çünkü onlara göre beyanname, şeflik sistemin gücünü artırmaktan başka bir şey değildi. Beyanname “şefliği” takdis etmiş ve bununla da devlet idaresindeki varlık alanını genişletmişti. Ortaya konan beyannameye “bir oyalama” siyasetinin ürünü olarak bakmak gerekliydi. Muhalefeti zaafa uğratan yapısı düşünüldüğünde de DP'nin bir “rehavete” kapılmaması ve doğru adımlar atması elzemdi. Bayur'un, beyannameye mesafeli duruşu, DP'ye yansımış ve yazısında DP'nin tuttuğu yolu beğenmediğini açıkça ifade etmişti.⁹³⁸ DP'nin bu tavrı Bayur ile fikrî ayrılık içinde olduğunun emâraleri sayılabilirdi.

Demokrat Partili Fuat Köprülü, 12 Temmuz Beyannamesi'ni olumlu karşılamıştı. Ona göre siyaseten geçirilen buhranlı günlerde hem iktidar hem de muhalif kanadı “rahatlatan” bu söylem, demokrasinin yeni inkılâbı olarak yorumlandı. Bundan sonra “muhalif-muvafık” demeden samimiyetle çalışmak gerektiğini vurguladı.⁹³⁹ Bayur'un Köprülü ile aynı gazetede -*Kuvvet*- yazdığı düşünülürse durum, belli olan fikrî ayrılıkların daha da belirginleştiği şeklinde yorumlanabilirdi.

Beyannamenin üzerinden bir ay geçmemiştir ki Osman Bölükbaşı, *Kuvvet* gazetesinde bir yazı kaleme aldı; gelinen noktayı değerlendirdi. Demokrasinin gelişmesi adına iki parti içinde yeni ümitler yeşermeye başlamıştı artık. Bölükbaşı, yazısında DP'nin “demokratikleşme” adına aldığı mesafeye dair tarihsel bir çerçeve çizdi ve ekledi, DP, İsmet İnönü'nün ön ayak olmasıyla “refah” bir havaya bürünmüştür, der.⁹⁴⁰ Sıkı bir CHP muhalifi olan *Akın* gazetesi, DP'nin İstanbul İl Başkanlığından istifa eden⁹⁴¹ Kenan Öner'in beyanname hakkında “*Bir muvazaa olduğunu gösterecek deliller aksini kabul ettirecek gelişmelerden daha fazladır*”,

---

⁹³⁶ Bu beyanname ile İsmet İnönü, iki parti arasında (CHP-DP) güven ortamının tesis edilmesi konusunda garantör bir açıklama yapmıştır. Buna göre Muhalefet teminat içinde yaşayacak ve iktidarın kendisini ezmek niyetinde olmadığından müsterih olacaktır. İktidar muhalefetin kanun haklarından başka bir şey düşünmediğinden müsterih bulunacaktır. Aynı gün *Ulus*'ta bir yazı kaleme alan Nihat Erim, beyannameyi “*demokratik gelişmelerin yakın geleceği hakkında bir müjde olarak*” telakki eder ve umut vaat eden bir tablo çizer. (Bkz. “İnönü'nün Beyanata”, *Ulus*, 12 Temmuz 1947, s. 1; Nihat Erim, “Cumhurbaşkanı İnönü'nün Beyannamesi”, *Ulus*, 12 Temmuz 1947, s. 1).

⁹³⁷ “Muhalefet Safında Yer Alanların Davası, Şeflik Sistemini Kaldırmaktır”, *Akın*, No: 37/26, 4 Mart 1948, 4 Mart 1948, s. 1.

⁹³⁸ Hikmet Bayur, “12 Temmuz Siyasında Kimler Ne Kazandı Ne Kaybetti”, *Akın*, No: 37/19, 15 Ocak 1948, s. 1, 3.

⁹³⁹ “Beyanname Her yerde İyi Karşılandı”, *Akşam*, No: 10323, 12 Temmuz 1947, s. 1.

⁹⁴⁰ Osman Bölükbaşı, “Demokratların Amentüsü ve Son Toplantı”, *Kuvvet*, No: 223, 1 Ağustos 1947, s. 1, 4.

⁹⁴¹ 16 Ocak 1948.

sözlerini manşete taşıyacaktı.⁹⁴² Bundan sonra gerek Kenan Öner gerekse Hikmet Bayur istenmeyen kişiler olarak hedefe alındı. Bayur, kendisine göre iki parti arasında muvazaayı⁹⁴³ işaret ederek iki partiyi de “tedirgin” edecek yazılar kaleme aldı.⁹⁴⁴ Ona göre DP’nin içinde bulunduğu durum cumhuriyet tarihimizin en büyük ibret⁹⁴⁵ dersini teşkil etmekteydi. Çünkü DP’nin ileri gelenleri “biz şahıslara bağlanmayız ve minnet etmeyiz, yalnız müessese, fikir ve esaslara önem veririz”, şiarına uymamıştı. Sözleri ile yaptıkları birbirinin tam tersiydi.⁹⁴⁶ Halk kütlesi, CHP’nin “tahakkümünden” ve “keyfi” idaresinden kurtulmak ve “sarih” bir millet idaresi için DP’ye bel bağlamıştı. DP’nin ileri gelenlerinin tavırlarına bakıldığında 12 Temmuz Beyannamesi ile ortaya bir “muvazaa” kokusu yayılmıştı. DP’ye samimiyetle bağlı olanlar da kokuyu hissederek ayrılmaya başlamışlardı. Hatta DP’nin İsmet İnönü’yü “sürekli Cumhurbaşkanı” olarak görmek istediklerine dair verdikleri haber beynelmilel bir sahaya kadar yayılmıştı. Celal Bayar, bu tür iddiaların asılsız olduğunu dile getirmiş ve iddiaları çürütmek istemişti.⁹⁴⁷ Aslında gelişmeler yeni bir oluşumun işaretiydi. 1945’lerde Tek Partinin dışında oluşumlara sıcak bakmayan Bayur, ihraç sonrası söylemini değiştirmiş ve DP saflarında yer almıştı. Sonrasında DP ile de ters düşmüştü.

1947 yılının bir diğer olayı da Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesindeki⁹⁴⁸ sol temayüllü hocaların millî eğitim komisyonlarında konuşulur hâle gelmesiydi. Bu konuda Niyazi Berkes, Pertev Naili Boratav, Behice Boran yakın markaja alınmıştı. Hadiseler beş ve altı martta başlamış, Ankara Üniversitesindeki milliyetçi öğrenciler bu hocaların üniversiteden çıkarılmaları için talepte bulunmuşlardı. Konu Millî Eğitim Encümenine gelmiş, mezkûr hocaların üniversiteden aldıkları maaşların kesilmesi gündeme taşınmıştı. Bakanlık hocaların durumunun Meclise gelmeden muhtar olan üniversitede içinde çözülmesini istemişti. Fakat mevzu üzerinden yedi ay geçmesine

⁹⁴² “Kenan Öner’in Gazetemize Beyanâtı”, *Akın*, No: 37/20, 22 Ocak 1948, s. 1.

⁹⁴³ Uran’a göre Millet Partisi siyasi havanın mutedilleşmesine tahammül edemeyerek Cumhurbaşkanının müdahalesini muvazaa olarak telakki etmemiş olsalardı, beyannamenin yaydığı havaya uygun davransalardı, mezkûr beyanname partiler arasındaki sert iklimi yumuşamasına İnönü’nün katkısı büyük olacaktı. Böylelikle beyanname hedefine ulaşmış olacaktı. (Uran, *Meşrutiyet, Tek Parti ve Çok Parti Hatıralarım (1908-1950)*, s. 380.

⁹⁴⁴ Hikmet Bayur, “Geçirilen İmtihan”, *Akın*, No: 37/24, 19 Şubat 1948, s. 1, 3; Hikmet Bayur, “Gerçek Duruma Göz Yummamalı”, *Akın*, No: 37/25, 26 Şubat 1948, s. 1, 3.

⁹⁴⁵ Bir yazısında 12 Temmuz Beyannamesinin hep kötü yanlarının olmadığını, DP’nin düştüğü hâlde büyük ibretlerin olduğunu ve “alkış” sarhoşluğunun nerelere mâl asla anlayamayacaktık, bir söylemi dile getirir. (Bkz. Hikmet Bayur, “12 Temmuz Anlaşmasının Faydaları”, *Akın*, No: 37/44, 8 Temmuz 1948, s. 1, 3.

⁹⁴⁶ Hikmet Bayur, “Demokrat Partinin Düştüğü Durumdan İbretler” *Akın*, No: 37/29, 25 Mart 1948, s. 1.

⁹⁴⁷ Hikmet Bayur, “D.P ve Muvazaa”, *Akın*, No: 37/32, 15 Nisan 1948, s. 1, 3.

⁹⁴⁸ Fakültenin dekanı Enver Ziya Karal’dır.

rağmen sonuca dair tek bir kıpırdanma dahi olmamıştı. Çözümü kavuşturulamayan mevzu, Millî Eğitim Encümenine tekrar gelmişti. Encümende söz alan Fahri Kurtuluş ve Emin Soysal adı geçen hocaların komünist kışkırtıcılığı yaptığını söylemiş, Kurtuluş hocaların eserlerinden bazı parçalar okuyarak örnekler vermişti. Tansin Banguoğlu ve Fuat Köprülü de Ankara Üniversitesinin mevzuyu sürüncemede bırakmasını tenkit etmişlerdi. Görüşmeler sırasında Emin Soysal, Fakültenin kapatılıp tekrar açılmasını gündeme getirmiş, aynı görüşmede Van Milletvekili İbrahim Arvas, “Bu millet hainlerini teşhir edelim de herkes görsün” diye bağırmişti.⁹⁴⁹ Ankara Üniversitesinin Rektörü Şevket Aziz Kansu’nun olaylar hocaların durumunu kanuna havale ederken, Ankara Üniversitesinden bazı gençler, Ulus Meydanı’nda gösteri yaptı. Meydandaki abideye çıkan gençler, ellerinde Atatürk ve İnönü fotoğrafları ile hep bir ağızdan İstiklâl Marşı’nı okuyarak “kahrolsun komünizm” sloganları atmaya başlamıştı. Galeyana gelen kalabalık bir anda yönünü Cebeci’ye çevirdi. Güvenlik güçleri tedbir olsa da sürekli slogan atan grup içinden bir parça Sevk Aziz Kansu’nun odasına kadar çıktı. Kansu, olayın çözüldüğüne dair öğrencilere garanti verse de öğrenciler tatmin olmadı ve Kansu’nun istifa etmesini istedi. Bunun üzerine kızgın kalabalık Kansu’nun sözlü istifasını kabul etmedi ve bir gazeteciden aldıkları kâğıt üzerinde istifasını “resmî”leştirdi. Bu şekilde Ulus Meydanı’na giden gençler, Vali İzzettin Çağpar’ın gençlerin sessiz bir şekilde dağılma sözünü hatırlatması üzerine kalabalık grup öğleden sonra dağıldı.⁹⁵⁰ Hadise Meclis gündemine alındı ve bütün partilerin de iştirak edeceği solcu fikirlerle mücadele organı kurulması teklif edildi.⁹⁵¹

Hadiselerin büyümesi ile *Kudret*’teki köşesinde bir yazı kaleme alan Hikmet Bayur, iki yıl önce özerklik hakkına kavuşan üniversitelerde hâlen bu özerkliğin tam olarak hissedilmediği yönünde bir kanaat bildirdi. Özerklik siyasetin tahakkümünde kaldığı takdirde üniversitelerin türlü kurallarında çalışanların birer kukla durumundan öteye gitmeyeceği dile getirmişti. Bu sakıncalara değinen Bayur’a göre Millî Eğitim Komisyonunun attığı adımı olumlayarak içinde gizli ihtiraslar barındıran komünizmin çirkinliğinden bahis açarak komisyonca hocaların kürselerden uzaklaştırılmalarını isabetli bir karar olarak telakki etmiş, yerinde bir müdahale olarak görmüştü.⁹⁵² Behice

⁹⁴⁹ “Millî Eğitim Komisyonunda Üniversitedeki Sol Fikirli Hocalar Hakkında Hararetli ve Şiddetli Müzakereler Cereyan Etti”, *Kudret*, No: 127, 21 Aralık 1947, s. 1, 4.

⁹⁵⁰ “Gençliğin Komünizm Aleyhinde Mitingi”, *Kudret*, No: 134, 28 Aralık 1947, s. 1, 4.

⁹⁵¹ “Üniversiteye Sokulan Komünizm Faaliyeti”, *Kudret*, No: 292, s. 3 Haziran 1948, s. 1.

⁹⁵² Hikmet Bayur, “Aldatıcı Bağımsızlık ve Değerlere Önem Vermemek Hastalığı”, *Kudret*, No: 294, 5 Haziran 1948, s. 1.

Boran, Bayur'un tavrına karşılık bazı noktalara dikkat çekti. Ona göre solcu hocalar vasıtasıyla gündeme gelen konular memleketin istikbali ve aydınlanması adına hayırlı işlerdi. Daha sonra şunları söyledi: *Bunlar inkılâpla irticain, istibdatla hürriyetin, softalıkla laikliğin, ırkçılıkla gerçek milliyetçiliğin, kanunla zorbalığın, ilimle demagojinin çarpışması davalarıdır.* Bayur'un yazısındaki üniversite muhtariyeti konusundaki görüşünü olumlu bulan Boran, onun komisyonun komünizm konusundaki tavrını "uygun" bulmasını tenkit etti, şu soruyu sordu: Sadece komisyonun isnatlara uyararak bahsi geçen üniversite hocalarını kürsülerini lağv etmek, üniversitenin bağımsızlığı ile çelişkili bir durum değil midir? Bu noktada Bayur'un görüşleri arasında çelişki vardı. Boran, kendilerine yapılan isnatları da reddettikleri için de Bayur'u gelişmelerden bîhaber olmakla tenkit etti. Boran'a göre ne kadar Bayur'un komünizmi ihtiraslar için siyasi bir perde olduğunu söylese de bizzat kendisi işin içindeki siyasi emelleri fark edememişti. Durum bir "zihniyet" farkıydı esasında. Boran, hadiseleri kendileriyle zıt fikirde olan insanların son beş altı yıl içinde devlet kademelerinde önemli yerlere gelmesi ve bu nüfuzlarını solcu hocalar aleyhinde kullanma istediği olarak tefsir etmişti. Politikacıların düşman oldukları şey, kendi dar kafaları ve geri zihniyetleriyle anlayamadıkları bütün demokrasi, ilerilik ve insanlık ve her şekliyle düşünce ve ilim hürriyetiydi. Boran yazısında bunları söylerken, uzun yıllar siyasetin içinde kalmış, tecrübeli ve bilim adamlığı vasfı olan Hikmet Bayur'un bu tür siyasi şantajların içinde kalmasına sitem etmişti. Çünkü Bayur, hadisenin çözümünü komünistlik ile mücrim ilan edilenlerin, fikirlerinden ricat ettiklerine dair beyanlarını esas almış, kanun yolunu işaret etmemişti. Neticede mesele bir hukuk meselesiydi. Komünistlikle suçlanan hocaların dersleri, kitapları ve fiilleri didik didik edilmiş, gizli kapaklı hiçbir şey kalmamıştı. Boran'a göre eğer böyle devam edilirse "vatandaş hukuku" denilen şeye güven kalmayacaktı. Sonrasında düşünme hürriyetini konu edinen maddenin de ehemmiyeti ortadan kalkacaktı. Bu noktada Boran, Bayur'un daha derin ve etraflı düşünmesini, sadece siyasi bir figür değil, üniversite mensubu biri olarak da meseleye bakmasını temenni ederdik diye sitemini tekrar etti.⁹⁵³

13 Mayıs 1948 tarihli *Akın* gazetesinde yeni bir parti kurulacağına dair sinyaller verildi. Oluşum; tenkit ettiği, eksik gördüğü konuları giderecek ve gereken adımları

---

⁹⁵³ Behice Boran, *Yazılar, Konuşmalar, Söyleşiler, Savunmalar*, 3. cilt, Sosyal Tarih Yay., İstanbul, 2020, s. 2324-2328. Kitapta "Hikmet Bayur'a Cevap" olarak yer alan yazıda Behice Boran dışında Pertev Naili Boratav ve Niyazi Berkesi'n de isimleri vardır.

atacaktı. Bütün mecralarda kendini gösteren vurgunculuk ve kötü gidişata gerekli önlemlerle bir nizam verilecekti. İşte bütün bunları sağlayacak bir parti asla faydasız olamazdı. Bayur, yeni partinin içindeki karakteristik yapı hakkında bilgiler verdi. Buna göre parti içinde “ihtirastan” ve “hizipçilikten” uzak durulacak ve ortaya konan program bir “ülkü” olarak sahiplenilecekti. İdeolojik olarak çizilen çerçevede aşırı cereyanlar “komünistlik” ve “nazizim”den uzak durulacaktı. Kendisinin CHP’den ihraç sebebi olarak gördüğü bir maddeyi de şiar edinmişti ve madde şöyleydi: “*iktidara yaranmak ve onun teveccühünü kazanmak amacıyla veyahut herhangi bir geçimsizlik dolayısıyla partiden adam çıkarmaktan*” sakınılacaktı.⁹⁵⁴ Bu yazıya teşekkül edecek Millet Partisinin kuruluşunun gayriresmi beyanı olarak bakmak yanlış olmayacaktı.

Bu yazıdan iki hafta sonra Fevzi Çakmak önderliğinde kurulan parti Millet Partisi olarak gazete manşetlerinde görüldü. Partiye son şeklin verildiği ve gayesinin millete hizmet olduğu açıklandı.⁹⁵⁵ Partinin Fahri Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak, Genel Başkanlığına Hikmet Bayur, Genel Başkan Yardımcılığına Osman Nuri Köni, Genel Sekreterliğine de Mustafa Kentli getirildi. Partinin diğer kurucuları; Kenan Öner, General Sadık Aldoğan, Enis Akaygen ve Osman Bölükbaşı’ydı. Partinin siyasi ve iktisadi olarak cumhuriyetçi, liberal ve milliyetçi bir çizgide olacağı beyan edildi. Programın ana prensipleri gazetede yayımlandı.⁹⁵⁶ Millet Partisinin siyasi yaşama katılması Bayur’un nazarından DP’nin böyle gittiği taktirde onun yerini alacak bir partiye ihtiyaç olmasından doğmuştu.⁹⁵⁷ Millet Partisinin resmî kuruluş dilekçesi 19 Temmuz 1948’de verildi. Sekiz kurucu dışında; Bahattin Ögütmen, Mehmet Öktem, Asım Gürsu, Reşat Aydınlı da partiye katılan milletvekilleri arasındaydı. Rauf Orbay’a da partiye girme konusunda teklif götürülmüş fakat Orbay, 1925 Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasından ağzının yandığını ima etmiş ve bu teklifi nazikçe geri çevirmişti.⁹⁵⁸ Bundan sonra *Kudret* gazetesi de Millet Partisinin yayın organı olmuştu.

---

⁹⁵⁴ Hikmet Bayur, “Yeni Bir Parti Lüzumlu ve Faydalı Mıdır?”, *Akın*, No: 37/36, 13 Mayıs 1948, s. 1, 3.

⁹⁵⁵ “Yeni Partinin Adı Millet Partisi”, *Akın*, No: 37/38, 27 Mayıs 1948, s. 1; “Millet Partisinin Programı”, *Akın*, No: 37/39, 3 Haziran 1948, s. 1.

⁹⁵⁶ “Millet Partisi Teşekkül Etti”, *Kudret*, No: 325, 6 Temmuz 1948, s. 1, 6.

⁹⁵⁷ İnan, *a.g.e.*, s. 324.

⁹⁵⁸ Deniz Bölükbaşı, *Türk Siyasetinde Anadolu Fırtınası: Osman Bölükbaşı*, Doğan Kitap, 1.bs., İstanbul, 2005, s. 102-103; Başvuru dilekçesinde Bayur’un ikamet adresi şöyledir: Selanik Cad. No: 72, Yenışehir/Ankara

III. BÖLÜM HİKMET BAYUR'A GÖRE TARİH VE ATATÜRK

4. 1. Türk Tarih Yazımı ve Hikmet Bayur'un Katkıları

1930'lu yıllar cumhuriyetin kazanımları açısından bir dönüm noktasıydı. Teessüsten teşkil aşamasına geçilmiş, özellikle 1933 yılında -cumhuriyetin 10.yılı- dönemin ulusal gazetelerinde yüz sayfaya yakın bu tekâmül anlatılmıştı. Hem “münci” hem de “bani” sıfatıyla Atatürk'ten hâsıl olan fikirler bir kimlik arayışını da meydana getirdi. Bu halkanın tam tekmil hizmet vermesi için zincirlerin halkasında asla bir boşluk olmamalıydı. Osmanlı bakiyesinden sorunlara kâmilen bir çözüm bulunamamış, hâlâ sorunların cumhuriyet üzerinde tortuları vardı. Osmanlı mazisi tasfiye edilerek rasyonel bir zihniyetin ürünü olan ve tahayyülden realiteye kollarını uzatan bir tarih sentezi ortaya koyulmaya çalışıldı. Tabî ki bu kolay olmayacaktı. Kuramsal bir nazardan ziyade nesle atıye ayakları yere basan tarihî bir şuur bırakılmalıydı. Atatürk'ün geçmişten gelen tarihî merakı aşikârdı. Neticede o da tarihin doğurduğu bir adamdı. Bu noktada okuduğu kitaplar arasında tarihî metinlerin fazlalığı da tesadüfi değildi.

Atatürk'ün Şark ve Garp âlemine dair düşüncelerinin net olması, radikal denecek tarzda bir cesarete sahip olması, başarısının rüknünü oluşturmuştu. Tarihin derinliklerini Anadolu'da arayan Atatürk, Osmanlı'dan farklı olarak geçmişin omurgasını Anadolu coğrafyasına dayandırmıştı. Bu minvalde Millî Mücadele merkez ve sonrasında da Ankara'nın başkent olması tesadüfi değildi. Ortaya konacak tarih tezi yeni bir kimlik oluşturma üzerine inşa edildi. Atatürk'ün bu konudaki fikri de Türk Tarih Kurumu'na gönderdiği mektupta gayet sarîh dille anlatılmıştı. Şarklı bir kafa ile tarih yazılamazdı. Garp ile Şark arasındaki bir tercih yapılarak Şark'a çok da tenezzül edilmeden düalist bir nazariye yerine jakobence kararlar alınmıştı. Osmanlı'nın geçmişi yerine, bu ruh Orta Asya'da aranmıştır. Bilim ve mantık çerçevesinde “resmî” bir tarih tezi hazırlanmaya çalışıldı.⁹⁵⁹ Atatürk'ün kafasındaki sorunsal, modern dünyaya entegre olmaya çalışan Türk halkının kendisine ve tarihine yeni görüş kazandırma üzerine yoğunlaştı. Türk Ocaklarından Halkevlerine geçiş, terimsel alanda “ocaktan”, “halkı” içine bir mefhuma doğru dönüşmesi, Atatürk'ün ulusçuluk

---

⁹⁵⁹ Ekrem Akurgal, “Tarih İlmî ve Atatürk”, *Belleten*, CXX. cilt, Sayı 80, 1956, s. 573, 578, 579-580, 582.

görüşünün Meşrutiyet Türkçülüğünden ayrı bir bileşen olarak belirlediğini gösteriyordu.⁹⁶⁰

Yeni tarih yazımında benlik -Türlük- ve nesli atıye müşerref bir tarih bakiyesi bırakma amacı güdüldü, bu da dönemin siyasal söylemiyle uyumlu bir seyir izledi. Bunun ilk nüveleri 1908-1923 yıllarında ülkeye dışarıdan gelen tarihçilerle başladı. Aynı zamanda siyasî bir figür olan bu bilim adamları, ülke içindeki tarihçilerle aktif olarak bilimsel çalışmalar yaptılar. Bazı şahıslar bir fırka çevresinde de faaliyet gösteriyordu.-Örneğin, Türk Millî Fırkası-. Tarih çalışmaları sonrasında “*Türk Tarihinin Anahatları*”⁹⁶¹ kitabıyla meyvelerini vermeye başladı (1930). TTA pedagojik manada Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti için girişim niteliğinde bir eserdir. Daha çok yabancı kaynakların kullanıldığı bu çalışma, “onurlu” bir tarih görüşü koyma derdindeydi. 605 sayfalık bu eserde Türk tarihinin kökeni tarih öncesine kadar götürüldü.⁹⁶² 100 tane basılan sadece “seçkin” kişilerle paylaşılan eser, dört başı mamurlaştırılmış fikirlerin mürekkep hâlinin ilk şekliydi. Türklerin mazisini Antik Döneme indirgeyen bu metin, onların “uygarlaştırıcı” yönlerine vurgu yaptı ve Türk göçlerinin faydalı taraflarını olumladı.⁹⁶³ TTA’nın sınırlı sayıda olan baskısı, o dönemde Kabil Büyükelçisi (1928-1932) olan Bayur’a, Cumhurbaşkanı Genel Sekteri Tevfik Bıyıklıoğlu tarafından fikrini almak için gönderildi. Bıyıklıoğlu’na mukabele ettiği cevabın müsveddelerini kaybettiği söyleyen Bayur, kendisinin de elinde olan bu kitaptan (*L’Evolution de l’Humanité* dizisinin eskiçağ bölümü) yapılan alıntılarının eksik ve bazı kısımların çıkarılmış olduğu kanaatine vardığını dile getirdi. Konu da Hititlerin Türklüğü meselesiydi. Bayur, Kabil dönüşü Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreteri oldu (1932) ve yaklaşık iki yıl önceki TTA’ya getirdiği tenkidi orada hitap banaydı diyerek Atatürk üzerine alındı. Bayur, amacının kendisi olmadığını ve bölümü yazan müellifleri kastettiğini dile getirdi. Atatürk, o vakit karşılaştırmalı bir çalışmanın yararlı olacağı hükmüne vardı. Bayur, Atatürk’ün bu yaklaşımını eleştiriye tahammül ve yakınlarının inanmışlığına verdiği önem olarak yorumladı.⁹⁶⁴

⁹⁶⁰ Niyazi Berkes, *Atatürk ve Devrimler*, Yapı Kredi Yayınları, 3.bs., İstanbul, 2019, s. 28.

⁹⁶¹ Türk Tarihinin Ana Hatlarının ve sonra seri olarak yayımlanan kitap ve müsveddeleri Türk Tarih Kurumu Arşivi’nde bulunmaktadır. Bkz. *TTAH*, Kutu: 1, Gömlek no: 5, Belge no: 5; *TTAH*, Kutu: 1, Gömlek no: 7; *TTAH*, Kutu no: 2, Gömlek no: 13, *TTAH*, Kutu: 9, Gömlek no: 15, Belge no: 15.

⁹⁶² Behar, *a.g.e.*, s. 103, 109-110, 119, 121, 123-124.

⁹⁶³ Etienne Copeaux, *Türk Tarih Tezinden Türk-İslâm Sentezine*, Çev. Ali Berktaş, İletişim Yayınları, 3.bs., İstanbul, 2003, s. 60-61.

⁹⁶⁴ Hikmet Bayur, “Atatürk’ten Anılar”, *Bellekten*, C. XXXVI, Sayı 148, 1973, s. 469-470; İnan, a.g.e., s. 351-352. [Bayur, bu olayı Bektaşî fırkası ile özleştirdiği “Lâtakrîbü’s-salâte/namaza yaklaşmayınız” şeklindeki bir teşbihle anlatır. Alıntı yapılan kitap da “Hititler Türktür, ama öyle değildir” sadece Hititler Türk’tür kısmı alınmıştır. Hâlbuki devamında öyle olmadığı yazıyordur.]

Atatürk'ün üzerinde ısrarla durduğu, düzeltmeler yaptığı bu eser, “nakıs” ve “aksak” yanlardan azade değildi. Yeterliliği konusunda şüpheler vardı. Türklerin âlem içindeki yerini tam olarak tespit etmek için bir “deneme” niteliğindediydi. Kitaba 1931 yılında bir medhal/giriş eklenerek 87 sayfa, 30.000 adet basılarak satışa sunuldu (15 kuruş). Bu girişe; Fransız tarihçi, Léon Cahun, 1873 yılında I. Oryantalistler Kongresi'ndeki tebliğine de Ruşen Eşref Üneydın çevirisiyle yer verildi. Henüz “yetersizlik” düşüncesi hâkimken, esere methal yazılıp satışa sunulması, Türkler hakkındaki egemen fikirlerin değişmesi, yenisinin daha makbul ve muteber olarak algılanmasının zamanı kısaltmak olduğu belirtilmişti. Hâkim görüşün kâmilleşmesiyle, mevcut ideoloji kısıtlı müsveddelerden, bu ideolojinin taşıyıcı gücü olacak okullara aksettirildi. 1931 yılında 4 cilt hâlinde basılan “Tarih” ile de müşahhas bir görünüme bürünmüş oldu.⁹⁶⁵ Kitaplar; dönem ideolojisinin ciddi temsilcileri tarafından ivedilikle Türk Tarihi Tetkik Cemiyetince yazıldı. Bu girişim; Birinci Türk Tarih Kongresi'nden (1932) önce savunulmaya amade fikrî telakkileri “oldu bittiyile” eşdeğer bir konuma soktu. TTT'nin söylemi lakonik bir anlatımla mezkûr kitaplarda görsel olarak hülâsa edildi ve bunun 1980'e kadar aydın tabakaya tesir ettiği de bir gerçektir.⁹⁶⁶ Bu kitaplardan birinin mukaddimesinde; millî bir tarihin ihmâl edildiği ve kökeni eskiye dayanan Türk tarihinin klasik anlayışın dışında ve eksik de olsa ileride tamamlanmak üzere eldeki kaynakların değerlendirilmesiyle kimlikli bir tarih anlayışından bahsedildi ve bu eksikler de ileride hazırlanacak kitaplara kapanacağı haber edilmişti.⁹⁶⁷

1931 yılında Türk Tarihi Tetkik Cemiyetinin kurulmasından bir yıl sonra da Birinci Türk Tarih Kongresi toplandı. Amaç; Yabancı katılımcının olmadığı kongrede resmî görüşün kabından çıkarılması ve tarih ders kitaplarını çağdaş bir hâle getirmek olarak görülebilirdi. Kongre'de toplanış amacına uygun bir görüş ortaya kondu ve yaraya merhem olacak nazariyeler dikkatle dinlendi. Bazı isimlerin ön planda olduğu kongrede resmî tarihi tezi enine boyuna tartışmaya açıldı. “Muhalif-muvafık” remzinde dillendirilen görüşler, kimi zaman dozajı yüksek bir hâl aldı. Bunlar, Zeki Velidi, Sadri Maksudi ve Reşit Galip arasında sert tartışmalara neden oldu. Ama meselelerin temelinde yatan, Türklerin nereden ve nasıl geldiğinden ziyade bir

---

⁹⁶⁵ Semavi Eyice, “Türk Tarihinin Ana Hatları” *Bellekten*, C. XXXII, Sayı 128, 1968, s. 510-511, 513-514.

⁹⁶⁶ Copeaux, *a.g.e.*, s. 61-67.

⁹⁶⁷ *Tarih III, Yeni ve Yakın Zamanlarda Osmanlı-Türk Tarihi*, Devlet Matbaası, İstanbul 1931, s. V-VI.

“yöntem” sorunuuydu.⁹⁶⁸ TTT Cemiyetinin üyelerinden Fuat Köprülü bildirisine başlarken, Türk milletinin dil ve edebiyatı konusunda henüz yeteri derecede bilgi olmadığını ve edebiyatın tarihî verilerinin VIII. yüzyıldan beri izlenebildiğinin altını çizdi. Akçura ise tarihin metodu ve nasıllığı üzerinde fikirler sundu ve örnekler verdi. Gelecek neslin mürşitliğini deruhte edecek bir grup öğretmen bu kongrede hazır bulundu. Kabil Büyükelçliğinden sonra Cumhurbaşkanı Genel Sekreteri olan (1932) Bayur, “*Şarkta İntihat Sebepleri*” başlığı ile bu kongreye katıldı. Aynı zamanda TTT’nin Başkanlık Divanı Üyesiydi. Her makalesinde olduğu gibi geçmişten gelen tarihsel bir nazarla son iki üç asırda Türk dünyasındaki gerilemenin sebeplerini inceledi. Hacimli olan bu makaleden Reşit Galip, Zeki Velidi Togan’a karşılık vermek adına istifade etmişti.⁹⁶⁹ Kongrede tartışmalara dâhil olmayan Bayur, görüşlerini terkip ederken takriben dört yıllık Kabil’deki elçilik zamanında bölgede yaptığı incelemelerden istifade etmişti. Daha sonra yayımlayanacağı Hindistan Tarihi (3 cilt) bu birikimin eserlerindendi. Bayur, ilk cildin girişinde “Dünya Tarihi”nin Türklükle ilgili olan kısmının orijinal ve ana kaynaklara dayanarak yazılacağını beyan etti ve bu noktada batılı kaynakların tahakkümü altında kalınmayacağını altını çizdi. Bundan gaye; daha önceleri yabancı kaynaklar üzerine nakşedilen düşüncelerin yerine halk ve aydınların “gerçek” bilgi ile donatılmasıydı.⁹⁷⁰

Kongrede ısrarla üzerinde durulan konu; Türklerin, dünya medeniyetindeki yeri ve kökenleriydi. Bunun için sadece “hayalî”, “varsayımsal” argümanlardan ziyade “bilimsel” verilerle bunları ispat etmek elzemdi. Örneğin, *Ülkü* dergisine de tercüme edilen Eugene Pittard’ın 1931’de Arkeoloji Kongresi’nde “Türk Irkı” tebliği bu açıdan ilgi gördü. Pittard, Antropoloji ve Prehistorya’da dünyada ve Türkiye’de hatırı sayılır bir uzmandı. Mezkûr kongre öncesi Türkiye’ye gelerek bir dizi araştırmalar yapmış, Adıyaman/Malatya’da Paleolitik Döneme ait kalıntıları açığa çıkarmıştı. 1937’de İstanbul’daki İkinci Türk Tarih Kongresi’nde fahri başkan oldu. Bir yıl sonra Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinde alanıyla ilgili konferanslar verdi.⁹⁷¹

1932 velud bir yıldı. *Türk Tarihinin Anahatları* kitabının kimi baskı, kimi de teksir hâlinde olan müsveddeleri istinsah edildi. Bu serinin ilkinde; Bayur, Afet İnan

⁹⁶⁸ Behar, *a.g.e.*, s. 139-144, 156.

⁹⁶⁹ *Birinci Türk Tarih Kongresi/Konferanslar-Müzakere Zabıtları (Ankara: 2-11 Temmuz 1932)*, 2.bs., Ankara 2010, s. 179, 308, 577, 485-530.

⁹⁷⁰ Yusuf Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, I. cilt, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1. bs., Ankara, 1946, s. XVII.

⁹⁷¹ Şevket Aziz Kansu, “Eugene Pittard (1867-1962)”, *Bellekten*, C. XXVII, S. 105, s. 105-108.

ile birlikte *Hindistan/Coğrafi Malumat* (15 sayfa teksir), *Hindistan/İrklar*⁹⁷² (19 sayfa teksir), *Hindistan'da İlk Medeniyet/Sint Medeniyeti* (6 sayfa teksir), *Hindistan'da Müslüman Türkler/Gürkani Devleti'nin Teşekküle Kadar*⁹⁷³ (185 sayfa teksir) şeklinde yayınlar yaptı. Diğer yayınlarda bazı müelliflerce hazırlanmış, çok sayıda eserden müteşekkildi (63 âdet). Seri müsveddelerin ikinci kısmı 1934 yılında yayımlandı ve kırk üç teksir, baskıya hazırlanmıştı.⁹⁷⁴ Bu serinin içinde (no. 17) Bayur tarafından yazılan Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti Cemiyeti azası iken “*Yeni Türkiye Devletinin Haricî Siyaseti*” isimli kitap yayımlandı. Eserin ait olduğu fasıl; Yakın şarkın ve Şarkî Avrupa'nın orta ve yeni zamanlar tarihi ve “Yeni Türk Devleti”ni ihtiva etti. Üç bölümden müteşekkil olan eserin üç satırlık girişinde; I. Cihan Harbi'nden önceki Osmanlı İmparatorluğu'nun durumu ve harp zamanındaki diplomatik hadiseleri hatırlatmak için yazıldığı beyan edildi. Ayrıca Türklüğe, Atatürk'e atıf yapılarak gençliğin okuması için yazıldığı dile getirilmişti. Bununla beraber eserin, Ankara ve İstanbul'daki İnkılâp kürsüsünde verilen dersleri de içerdiği belirtilmişti.⁹⁷⁵ Bayur, bu yıllarda İstanbul Üniversitesi bağlı İnkılâp Enstitüsünde ilk dersi vermişti (4 Mart 1934). Bayur'un dışında; Recep Peker, Yusuf Kemal Tengirşenk gibi birçok etkin isim de bu kurumunda görev almıştı. Verilen konferanslar dönemin gazete sütunlarında yayımlanmıştı.⁹⁷⁶ *Yeni Türkiye Devletinin Haricî Siyaseti* İstanbul Üniversitesi Yayınları arasında, Edebiyat Fakültesi Türk İnkılâbı Tarihi Enstitüsünün ilk yayını olarak tekrar yayımlandı (1938). “Yeni” ibaresi kalkmış, “Türkiye Devletinin Dış Siyaseti” olarak basılmıştı. İlk baskıdan farklı olarak Osmanlı Devleti'ni paylaşan gizli anlaşmalar ile Sevr'in sınırları belirleyen iki harita eklenmişti. Bayur, o dönemde TTK üyesi ve CHP Manisa milletvekiliydi. 1936'da Montrö Boğazlar Sözleşmesi ile ilgili birkaç sayfalık bir bölüm de eklenmiştir ilk baskıdan farklı olarak.⁹⁷⁷ TTK yayınları arasında yapılan baskıda kitabın muhtevasında bir değişiklik olmasa da

⁹⁷² Müsveddesi için bkz. *Türk Tarih Kurumu Arşivi, TTAH*, Kutu no: 9, Gömlek no: 17, Belge no: 17.

⁹⁷³ Müsveddesi için bkz. *Türk Tarih Kurumu Arşivi, TTAH*, Kutu no: 9, Gömlek no: 19, Belge no: 18.

⁹⁷⁴ Eyice, *a.g.m.*, s. 524-525.

⁹⁷⁵ Bayur, *Yeni Türkiye Devletinin Haricî Siyaseti*, Akşam Matbaası, İstanbul 1934, 162 s. [1938 yılındaki baskısına Montrö Antlaşması'na ait sözleşme de eklenir.]

⁹⁷⁶ Mahmut Bolat, “Türk İnkılâp Enstitüsünün Kuruluş ve Misyonu”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı 61, (Kış) 2017, s. 53-54.

⁹⁷⁷ Yusuf Hikmet Bayur, *Türkiye Devletinin Dış Siyaseti*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, Millî Mecmua Basımevi, İstanbul 1938. Mahmut Bolat, “Türk İnkılâp Enstitüsü'nün Kuruluş ve Misyonu”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı 61, Kış 2017, s. 53-54.

⁹⁷⁷ Yusuf Hikmet Bayur, *Türkiye Devletinin Dış Siyaseti*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, Millî Mecmua Basımevi, İstanbul 1938, 180 s.

kitabın yazılışına dair bir malumat, ön söz karşımıza çıkar. Bayur; bu önsüzünde, ilk baskısı yapılmadan önce Atatürk ve Fevzi Çakmak'ın görüşlerinden istifade etmiş, hatta yeni baskısı için de Fevzi Çakmak'ın teşvik ettiğini söylemişti. Yeni baskıda; yerli, yabancı ve bu işe amatörce yazılan eserlerdeki yanlışların görülmesinden doğan lüzum üzerine tekrar bir baskı yapılması gerekli görüldüğü şeklinde bir açıklama vardı. Bayur; Bu eseri yazarken Dış İşleri Bakanlığındaki görevinden -Siyasi İşler Müdürü- ve müşavir olarak katıldığı Lozan Konferansı tecrübelerinden istifade etmişti. Daha önce hazırladığı 1920-1926 yıllarını kapsayan raporda bu çalışması için rehber olmuştu. Montrö Antlaşması'nın görüşmelerini yapmış olan Tefvîk Rüştü Aras ile fikir teatisi yapmış ve icazetini aldığı kişiler düşünürlerse -Atatürk ve Fevzi Çakmak- kitap Türk Hükümetinin “resmî görüşünü” de yansıtmaktaydı.⁹⁷⁸

1935 yılına gelindiğinde “radikal inkılâplarla” değişimler yapılırken TTT Cemiyeti'nin adı Türk Tarih Kurumuna dönüştü. Kurum, tarihî mevzulardaki hamlelerini daha ileriye taşımak adına bütçesinin çoğunu yayın işlerine ayırdı. Kurum yayın yelpazesini genişletti ve ana kaynaklara ve tercüme çalışmalarına ağırlık verdi. Bir taraftan da kollarını Türkiye dışına taşıyarak kitabeler ve diğer çalışmaları da takip ederek “kaynak havuzu” oluşturulmaya çalışıldı. “Millî” bir karaktere bürünen kurum gerek arkeolojik kazılar (Alacahöyük) gerekse diğer kültürle olan ilişkilerle kafasındaki “tarihî pürüzleri” gidermeye çalıştı. Yapılan çalışmaların değerlendirmeleri, sonuçları ve bazı tercüme kurumu yayın organı *Belleten*'de 1937'den itibaren yayımlanmaya başladı.⁹⁷⁹ 1935-36'larda tarih tezi inşa edilirken “Güneş Dil Teorisi ile” de dil mevzusuna bir nizam verilmeye çalışıldı. Eleştirel yaklaşımlar olsa da bu teorinin makbul karşılanmasından ziyade, TDK vasıtasıyla “kurumsal” savunu mekanizması da vardı. Türkçenin tüm dillerin atası sayılması, “kabul edilebilir” karşılanmasa da dönem entelektüelinin bu duruma kılıç sallayacak gücü de çok yoktu. Böylelikle TTT ve Güneş Dil teorisinin akamete uğraması kaçınılmazdı.⁹⁸⁰ Atatürk tarafından icat edilen bu teorinin ilginç de bir hikâyesi vardı.⁹⁸¹ Bu teori, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinde ders olarak da okutuldu Hasan Reşit Tankut (ö. 1980), İbrahim Necmi Dilmen (ö. 1945) tasarrufunda verilen bu derslerle “ilmî bir kök” oluşturulmaya çalışıldı. Hatta Tankut'un mezkûr teoriye

⁹⁷⁸ Yusuf Hikmet Bayur, *Türkiye Devletinin Dış Siyaseti*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995, s. VII-VIII. (TTK'da ilk baskısı, 1973).

⁹⁷⁹ Uluğ İğdemir, *Yılların İçinden*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1976, s. 309-313.

⁹⁸⁰ Klaus Kreiser, *Atatürk*, Çev. Dilek Zapçioğlu, İletişim Yayınları, 2. bs., İstanbul, 2010, s. 342-343.

⁹⁸¹ Perihan Arıburun, *YHBA*, s. 76-77.

yönelik bir de Fransızcaya çevrilmiş metni mevcuttu. Ama yine de Atatürk'ün istediği kıvama gelmiş bir teori olmuyor, eksikleri giderilmeye çalışılıyordu.⁹⁸²

Sonraki yıllarda da bu teori Türk aydınının kafasını kurcalamış, koyu tenkitlere maruz kalmıştı. 1954 yılında *Hürriyet* gazetesi'nde çıkan bir yazı da Nihad Sami Banarlı'nın teorisinin aksak yönlerini ve Atatürk'ün ölümünden sonra bu işin daha karmaşıklığa bürünmesini ağır şekilde eleştirdi, özellikle Bayur'u zikrederek bu konuda neden “sükuta” büründüğü sordu. Falih Rıfkı Atay'ın bir yazısında dil konusunda “ifrada saptık” sözleri de bir itiraf niteliğindedi. Sami, teori de aşırılık, aceleciliğin “dil tabii akışına” engel olduğunu görüşümü ileri sürdü.⁹⁸³ Duruş olarak sergilenenler, Atatürk'ün ülküsüne de aykırıydı. TDK'de ondan gelen mirasa ihanet etmekteydi bu tavırlarla. Sami'nin bu tenkitlerine Bayur da kayıtsız kalmadı. Sami'nin “aceleciliğine” karşılık teoriyi Osmanlı'dan gelen geç kalmışlığın kapatılması adına makul bir hamle olduğunu dile getirdi. Sami'yi de Osmanlı gibi “koyu muhafazakâr” kitlenin içinde ihtiva etti. Bayura göre Türkçenin özleşmesine karşılık, yabancı kelimelere düşkünlük; “züppelik”, “bilginlik taslamak” ve “özentiden” başka bir şey değildi. Bunları kullanmak “kültürlü” olmanın bir bileşeni sayılamazdı. Birkaç dilden cem etmiş, Osmanlıcanın Arapça [Kur'an dili] ile olan rabıtası düşünüldüğünde öğrenimi daha zordu. O yüzden “özleşmiş” bir Türkçeye geçmek zorunluluktaki. Ez cümle, dil konusunda “seri” adımlar atmak gayriiradi değil, aksine şuurlu bir tavrıdır. Toplum içindeki “bölünmüşlük” ancak bununla giderilebilirdi. Atatürk, bu idealin devam etmesi sağlamak adına mirasının ekserisini bu kuruma bırakmıştı. Bu yazısının hemen ardından TDK -kimin yazdığı meçhul- bir yazı ile Bayur'a destek olmuş, Sami'ye “akademik” bir cevap vermişti.⁹⁸⁴

1936 yılında Türk Tarihinin Anahatları'nın III. seri müsveddeleri de yayımlandı. Bu çalışmalarda da diğerlerinde olduğu gibi muhtevalarında “Türklüğün” tenvir edilmesine dair başlıklar vardı. Bu yılda TTT üyesi ve Manisa Milletvekili olan Bayur; Hindistan'da kurulan “*Gürgâniğ Devleti*”⁹⁸⁵ üzerine bir çalışma yayımladı. Müsveddelerin orta şark kısmına ait olan bu eser, 127 sayfadan oluşmuştu.⁹⁸⁶ 1937

⁹⁸² Ahmet Cevat Emre, *Atatürk'ün İnkılâp Hedefi ve Tarih Tezi*, İstanbul, 1956, s. 48-54; Bayur, o dönem dil çalışmaları kadroları içinde yer almış Cevat Emre'yi, komünistliğin Türkiye'deki önemli mümessilleri arasında sayar. Fakat Emre, Mustafa Suphi öldürülmesinden sonra onu tenkit eden yazılar yazmıştır. (İnan, *a.g.e.* s. 395).

⁹⁸³ Nihad Sami Banarlı, “Güneş ve Dil” *Hürriyet*, No: 2103, 24 Şubat 1954, s. 2.

⁹⁸⁴ Hikmet Bayur, “Atatürk ve Dil Devrimi” *Türk Dili*, C. III, Sayı 31, 1 Nisan 1954, s. 374-377; [TDK'nin “Atatürk Dilin Özleşmesini İstemiyor Muydu?” yazısı için bkz. aynı sayı, s. 377-379.

⁹⁸⁵ Yusuf Hikmet Bayur, *Gürgâniğ Devleti*, Akşam Matbaası, İstanbul, 1936, 127 s.

⁹⁸⁶ Eyice, *a.g.m.*, s. 526.

yılında İkinci Türk Tarih Kongresi toplandı. Dar alanda kısa paslaşmalar olan birincisinden farklı olarak bu kongre daha “beynelmilel” bir kimlikle toplandı. Birçok yabancı ülkeden kongreye iştirak eden bilim insanları, fahri başkanlıklar ve delegelikler yaptı. Toplanış amacı, ilmî müzakereler ve Türk Tarihinin aydınlatılması şeklinde hülâsa edilmişti. İşin “pedagojik” kısmının da sekteye uğramaması için mebzul miktarda öğretmen grubu da kongrede hazır bulunmuştu. Bu kongre ilkinde nazaran bir hamle daha ileri götürüldü. Türk tarihine “müşterek” bir gayretle evrensel mikyasta bir “mekân” ve “tarih” arayışına girildi. Geçen beş yıl içinde muhtemelen TTT, yabancı araştırmacılarında ilgisini celb etmişti. Kongrenin bu noktadaki önemi de “sentezlenmiş” bilgilerin ve bunların “tartışabilir” taraflarının geniş bir sahaya açılmış olmasından gelmekteydi.

Kongrede; Prehistoryadan Ortaçağ’a kadar A seksiyonun/bölümünün başkanlığını Yusuf Hikmet Bayur yapmıştı. TTK üyesi ve Hindistan konusunda mütehassis olan Bayur, “16. Asırda Dinî ve Sosyal Bir İnkılâp Teşebbüsü: Ekber Gurkan” biyografisiyle kongrede yer aldı. Babür’ün torunu olan Ekber Gürkan ve faaliyetleri teferruatlı bilgiler ile anlatılır.⁹⁸⁷ Büşra Ersanlı, bu bildirin “siyaset sosyolojisi” içinde düşünölebileceğine dikkat çekmiş, “yöntemsel” kaygının olmadığı kanaatine varmıştı. İkinci kongre, birincinin aksine tartışma ortamı sessiz bir hâl almıştı. Katılanların bir kısmı alan uzmanı olmasa da TTT bu kongre ile kesin muzafferliğini ilan etmişti.⁹⁸⁸ Bu kongreden önce Bayur, Millî Bakanlığı ve milletvekilliği yapmış; siyasi bir figürdü. Sorbonne Üniversitesi Fen Fakültesinden mezun olmuş, tarih formasyonu terbiyesinden geçmemişti. Ama onun metinleri tetkik edildiğinde bunların tecrübe üzerine inşa edildiği ve teyide çok da muhtaç olmadığı aşikârdı. Bu noktadan bakılırsa Ersanlı’nın yaklaşımının onun metinlerinin “değerliliğinden” bir şey eksiltmeyeceği sonucuna varılabilirdi. Ayrıca “münbit” denebilecek derecede metinler ortaya koyması ve birçoğuna da şahitlik etmesi de onu diğerlerinden bazı yönleriyle ayırıyordu.

1940’lı yıllara gelindiğinde tarihçilik anlayışında bazı eksen kaymaları oldu. Eksen; Kemalist tarih yazımına pek de ülfet etmeden, mukavemet nazarını içinde barındıran, Batıcı “hümanist” bir mecrada birleşti. Bu “Batı’ya” meyyal “klasikçi” bir tutumu beraberinde getirdi. Mezkûr nazariyeye Türk’ün Asyalı ve Müslümanlığına

⁹⁸⁷ *İkinci Türk Tarih Kongresi/Kongrenin Çalışmaları, Kongreye Sunulan Tebliğler (İstanbul: 20-25 Eylül 1937)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2.b., Ankara, 2010, s. 519-569.

⁹⁸⁸ Behar, *a.g.e.*, s. 225-226.

gönderme yapan Türk-İslâm sentezi tepki olarak belirdi. Hümanist görüş; Kemalist cereyanın takatten düşmesiyle (1940'dan sonra), bir makule yüzünü gündemde olan yeni dünya görüşüyle paralel, Anadoluçuluğu merkezde tutmaya çalıştı ve sırtını Grek-Latin Medeniyetine verdi. Türk-İslâm sentezi varlığını ve tepkisini “İslâm Ansiklopedisi” ve “millî kültür” mefhumundan aldığı güçle ortaya koydu.⁹⁸⁹

1940'da Bayur'un yayımladığı “*Türk İnkılâbı Tarihi*”nin ilk cildin ilk kısmı çıktı. Sonrasında üç kitap ve on cilt şeklinde tekmil olan bu hacimli eserde, Kemalist tarih tezi bütün ağırlığı ile hissedilir. Ciltte, TTT'da “nisyana” terk edilen Osmanlı'nın 1878'den başlayan ve İkinci Meşrutiyet'e kısa bir girizgâhla ilk bölüm tamamlanır. Aynı yılda basılan ikinci kısımda; Meşrutiyet Dönemi'ne ve II. Abdülhamit portresine ayrılır. Abdülhamit bölümü, ayrıca bir cüz olarak sona eklenmiş ve bir dönem bilançosu şeklinde değerlendirilmiş ve tartışmalı yorumlara yer verilmişti. Baskının ön sözünde “Türk İnkılâbı” takdis edilir. İstanbul Üniversitesinin bünyesinde kurulan “İnkılâp Tarihi Enstitüsü” bir ocak gibi teşbih edilir. Bir Atatürk muhibbi olan Bayur; “Türk İnkılâbına”, Atatürk İnkılâbı” denmesinin teklif edildiğini söyler ve fakat Atatürk'ün “tevazuu” göstererek bunu kibarca reddettiğini dile getirir. Bu yüzden Bayur da kitabına bu ismi vermişti. Türk İnkılâbını da çok da geçmişten kopmadan 1918-1919 yıllarından başlatmaya meyillidir.⁹⁹⁰ Halil İncalcık, eserin İkinci cilt (I ve II kısım, 1940) yayımlandıktan sonra genel bir değerlendirme yazısı kaleme alır. İncalcık, bu güne kadar bu kadar hacimli bir çalışma yapılmadığını ve asli kaynaklara dayanması açısından eseri kıymetli bulur. Ona göre kaynaklarda vesikalara (arşiv), gazetelere ve özellikle de yabancı devlet adamlarının anılarına başvurulmuş olması, “beynelmilel” alandaki kaynaklardan da istifade edildiğini açıkça göstermeye yetiyordu. Bazı kaynakların göz ardı edildiğini, bunların metnin gidişatını değiştirecek ölçüde olduğunu savunan İncalcık, Türk İnkılâbına başlangıç II. Meşrutiyet'in isabetli bir seçim olacağı kanaatindeydi. Bayur'un, bunu gözden kaçırmamış ama maalesef detaylı bir anlatımın olmadığını da dile getirmişti. Kitabın kronolojik düzenine de bazı eleştiriler getirmek mümkündü. Fakat eksik taraflarına rağmen Bayur, “metodolojik” bir terkiplerle, tarafsız eser ortaya koymayı becermişti. Eserin dili de “Öz Türkçe”nin yerli yerinde kullanımı yönünden takdire şayandı.⁹⁹¹ Ayrıca ikinci cildin, birinci

⁹⁸⁹ Copeaux, *a.g.e.*, s. 79-80.

⁹⁹⁰ Bayur, *TİT*, C. I, Kısım, I, s. XI-XIII.

⁹⁹¹ Halil İncalcık, “Türk İnkılâbı Tarihi”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. I, Sayı 5 (Temmuz-Ağustos), Ankara, 1943, s. 175-179.

kısımında üç sayfalık öztürkçe'ye karşılık gelen kelimelere ait bir sözlük eklenmesi⁹⁹², okuyucuların bu kelimelere aşina olmadıklarının bir delili de sayılabilir. Öz Türkçe, arayışının kökü Bayur'da sonraları ortaya çıkmış ya da konjonktüre göre bir değişim olmuştu. Çünkü 1934 yılında yazdığı “*Yeni Türkiye Devletinin Harici Siyaseti*” adlı eserin ağdalı bir Osmanlıca ile kaleme alınması başka türlü açıklanamazdı. Ayrıca İslâmcı bir ansiklopedi de Bayur'un *Türk İnkılâbı Tarihi*'nde bazı anlatım çelişkilerinin olduğunu, bunun Genelkurmay tarafından yayımlanan kitapla mukayese edildiğinde çelişkinin daha iyi anlaşılacağı kanaatindeydi.⁹⁹³ Millî Mücadele yıllarından arkadaşı olan Adnan Adıvar da mezkûr kitap hakkında bir tahlil kaleme almıştı. Adıvar'a göre eser genel hatlarıyla titiz bir çalışmanın ürünü ve olgun nitelikteydi. Fakat Bayur'un eserinde zaman zaman materyalist bir tarih anlayışının izlerini görmek mümkündü. Ayrıca Bayur'un, kendisinin dahi konuşmalarda ağzına almadığı kelimeleri eserinde kullanması Adıvar tarafından tenkit edilmişti. Çünkü bu tür kelimelerin fazlalığı, ifadeye kuvvet verme adına bir garabete dönüşmüştü.⁹⁹⁴

İkinci cildin III ve IV. kısımlarının yayımlanmasının ahirinde Bayur'un da yazarlığını yaptığı, Sami N. Özerdim tarafından kaleme alınan *Devrim Gençliği*⁹⁹⁵ dergisinde daha çok “tanıtımı” andıran iki sayfalık bir yazı yayımlandı. Bayur'un ön söze yazdığı geniş bir alıntı ile eserin gelecek kuşaklar için önemine değinen klasik bir yaklaşım sergilenir. Bir de ciltler ve kısımlar özetlenir.⁹⁹⁶ *Türk İnkılâbı Tarihi*'nin ikinci cildine denk gelen yıllarda, III. Türk Tarih Kongresi toplandı (1943). İsmet İnönü Cumhurbaşkanı, Hasan Âli Yücel de Millî Eğitim Bakanıydı. Bildiriler; Osmanlı, Selçuklu, Anadolu araştırmaları üzerine yoğunlaşmıştı. Bayur, bu kongrede de Orta Çağ bölümünün (B seksiyonu) Başkanıydı. Şark üzerine ciddi tetebbular yapan

⁹⁹² Bayur, *TİT*, C. II, Kısım, I, s. XX-XXII.

⁹⁹³ Bünyamin Ateş ve diğ., *Gayri Resmî Yakın Tarih Ansiklopedisi*, Risale Yayınları, 1. cilt, İstanbul, 1993, s. 100-105.

⁹⁹⁴ A. Adnan [Adıvar], “Türk İnkılâbı Tarihi: Tahlil ve Tenkitler”, *Türkiyat Mecmuası*, 7 ve 8. cilt, İstanbul, 1942, s. 355-340.

⁹⁹⁵ Evvelki ismi “*İnkılâp Gençliği*”dir. Türkiye Millî Talebe Federasyonunun yayını olarak ilk sayısını 1 Temmuz 1952 yılında yayımlanmıştır. Aylık fikir ve sanat dergisidir. Federasyonun başkanı Ali İhsan Çelikkın'dır. İlk sayının Yazı İşleri Müdürü Mustafa Kemal Palaoğlu, sekretere ise Yekta Güngör Özden'dir. Bu künye zaman içinde değişikliği uğramış, yeni isimler gelmiştir. Adresi: Kurtuluş Mah. Misafir sok. no: 1, Ankara'dır. Aylık periyotlarla çıkan derginin son sayısı, 1 Mart 1954 tarihli (21. sayı). Yazılar, genel olarak kültürel ve Atatürkçü bir çerçevede yer almıştır. 7. sayısı *Devrim Gençliği* adıyla çıkmış, son sayıya kadar da öyle devam etmiştir. Hikmet Bayur da devamlı yazar kadrosundadır ve özellikle Atatürkçülük (Kemalizm) üzerine yazılar yazmıştır. Bu derginin çıkış öyküsünü Yekta Güngör Özden'den dinlemek için Bkz. Mustafa Bilgehan (der.), *Tanıkların Anlarıyla İsmet İnönü (Sözler ve Dersler)*, Doğan Kitap, 1.bs., İstanbul, 2014, s. 212-213. s

⁹⁹⁶ Sami N. Özerdim, “Prof. Yusuf Hikmet Bayur'un Türk İnkılâbı Tarihi”, *Devrim Gençliği*, C. 2, Sayı 7, 1 Ocak 1953, s. 18-19.

Bayur, kongreye “*Orta Çağ’da Türkler ve Hindistan*” bildirisiyle iştirak etmişti. Hindistan’a yerleşmiş Türk Devleti’ni özellikleri ile ilgili bir sunum yapmıştı. Kendisi bu yıllarda Ord. Prof, Manisa Milletvekili ve TTK üyesiydi.⁹⁹⁷

1960 sonrası siyasi hayatla bağına tamamen koparan Bayur, ilerlemiş yaşına rağmen *Belleten*’deki yazılarına devam etmiş; Atatürk ve Türk Devrimi Araştırma Merkezi’nde bazı eserlerin basımında hakemlik yapmıştı. Bayur’un kitapları ve makaleleri köklü Fransız dergisi *Héredote*’nin dikkatini çekmiş ve bazı yazılarına atıflar yapılmıştı. Ermenilere dair kitabı da Kemal Çiçek ve Pınar Eray’ın editörlüğü ile yayımlanmıştı.⁹⁹⁸

Peki, Bayur’un yazdıkları tam olarak neye tekabül ediyordu tarihin inşasında? Şu bir gerçektir ki yazıları Türk tarih azımı içinde yadsınamaz ölçüde önemli ve kıymetliydi. Tarih tezinin inşa sürecinde baştan itibaren gerek kitapları gerekse makaleleri ile bu işin akademik düzeyde katkı sağlayıcısı olmuştu. On yedi yılda tamam ettiği “*Türk İnkılâbı Tarihi*” başlı başına “velud” bir emeğin eseri idi. Bu süre zarfında tarihçilik alanında belli değişimler yaşanmış⁹⁹⁹, bunların sonuçları da ister istemez yazılan eserlere yansımıştı. Ama Bayur, her ne kadar tarih tezine destek çıkan yazılar yazmasa da “uyumlu” duruşuyla varlığı ile tarafını belli etmiş ve bir “Ortaçağ” uzmanı olarak belirmişti. Kemalist duruşundan da bir şey kaybetmeden hatta Kemalizmin savunurluluğu daha ileriye taşıyarak tarih çalışmalarının içinde yer almıştı. Ölümüne kadar da “Kemalizme” olan inancını yitirmemiş, mücadele etmişti.

4. 2. Hikmet Bayur’un Gözüyle Mustafa Kemal Atatürk

Bayur ile Atatürk’ün tanışması 1920’li yıllara dayanır. Onun gibi birçok insan, İstanbul’un işgalinden sonra İstanbul’daki hükümetten umudunu keserek soluğu Atatürk’ün yanında aldı. Anadolu’da işgallere karşı başlayan “kıyam” hareketi, gün geçtikçe halkasını genişletti ve çevreden gelen yeni iştirakçilerle artık Batı’nın önünü alamayacağı bir teşekkül zuhur etti. Batılıların nazarında bu hareket Mustafa Kemal’in

---

⁹⁹⁷ *Üçüncü Türk Tarih Kongresi/Kongreye Sunulan Tebliğler (Ankara: 15-20 Kasım 1943)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2.bs., Ankara, 2010, s. 131-155.

⁹⁹⁸ Yusuf Hikmet Bayur, *Ermenians*, Ed. Kemal Çiçek ve Pınar Eray, Publication of Turkish Historical Society, Ankara, 2010.

⁹⁹⁹ Bu değişimler için Bkz. Halil Berktaş, “Tarih Çalışmaları”, *CDTA*, 9. cilt, s. 2456-2478.

çevresinde tevsi olmuş¹⁰⁰⁰, gün geçtikçe “Kemalist” bir hareket¹⁰⁰¹ olarak belirmiş ve öyle anılmaya başlanmıştı. Bu söylemin biraz daha kapsamı alanı genişletilerek Millî Mücadeleyi yakından takip eden Grace M. Ellison ve Berthe Georges Gaulis gibi yabancılar tarafından “Kemalist Türkiye” ya da “Milliyetçi Türkiye” şekline dönüştü. “Kemalist” tabiri daha çok Mustafa Kemal’in çevresini ihtiva eden, bir “muhit” görünümünü andıran vatan mücadelesi için cem eden insanlardan mürekkepti. Bu isim zaferin kazanılmasından sonra “Kemalizm”e inkılâp etti ve devrimlerin “kâmilin” karşılığı olarak bunları gerçekleştiren düşünce ve anlayışın temsili olarak kullanıldı.¹⁰⁰²

Resmî görevlerle Atatürk’ün çevresinde bulunan insanlar, bu yakınlığın verdiği avantajla ona dair gözlemlerini hatırat şeklinde yayımlamışlardı. Bunlardan bazıları içinde “teferruatlı”¹⁰⁰³ malumatlar barındıran bu hatıralarını ilerleyen yıllarda neşretmişlerdi. Fakat bu metinler hassaten “sitayişlerle” ziyadeleşmiş metinler olsa da iki kapak arasına serpilmeleri ve gazetelerde tefrika edilmeleri ancak Atatürk’ün ölümünden sonraya denk geldi. Atatürk’ü çevreleyen “mutat zevatların” arasında genel sekreterleri gibi devlet ricalinde yakın görevli sıfatı olanlar mezkûr zevatların içinde yer almamıştı. Fakat “maruf” mutat zevatların Atatürk ile rabitalarına yakından şahitlik etmişlerdi. Bunların haricinde mutat zevatlardan da Atatürk’e dair müspet tevillerle hatıralar bırakanlar olmuştu. Kılıç Ali Atatürk’ü çevreleyen bu halka için şunları yazar:

“Atatürk’ün çevresinde halka oluşturan insanların kısmı, yine Atatürk’ün onayıyla çeşitli banka ve şirketlerde yönetim kurulu üyeliklerine tayin edilmişlerdi. Bunların eline milletvekilliği ayda birkaç bin lira para geçirdi. Atatürk gece-gündüz birlikte olduğu arkadaşlarının kimseye muhtaç duruma düşmemelerine özellikle önem verirdi.”¹⁰⁰⁴

Hatıratının sonraki sayfalarında “*Atatürk’ün çevresine girenlerle özel hayatına girenleri birbirinden ayırmak gerekir*”¹⁰⁰⁵ diyerek de mezkûr halkanın muhtevası hakkında ince bir ipucu vermişti bizlere. Yine Kılıç Ali’nin aktardığına göre

¹⁰⁰⁰ Hikmet Bayur, “Atatürkçülük (Kemalizm)”, *İnkılâp Gençliği*, Sayı 2, 1 Ağustos 1952, s. 4. [Bayur’a göre bu tabir Avrupalılar tarafından kullanılmıştır]

¹⁰⁰¹ Nazım Canca, *Hayatım ve Hatıralarımda Atatürk*, Yay. Haz. Damla Sena Daloğlu, Opus Kitap, 2 .bs., İstanbul, 2016, s. 47.

¹⁰⁰² Hikmet Bayur, “Atatürkçülük (Kemalizm) I”, *İnkılâp Gençliği*, Sayı 2, 1 Ağustos 1952, s. 4.

¹⁰⁰³ Örneğin, Hasan Rıza Soyak, *Atatürk’ten Hatıralar*, Yapı Kredi Yayınları, 9. bs., İstanbul, 2018.

¹⁰⁰⁴ Kılıç Ali, *a.g.e.* s. 260.

¹⁰⁰⁵ Kılıç Ali, *a.g.e.* s. 593.

Atatürk'ün hususi hayatında yer almakta çok kolay da bir şey değildi. Bu konudaki ölçüsü derin “itimât” hissiyle yoğrulmuş samimi bir nazardan geçmekteydi.¹⁰⁰⁶

Atatürk'ten sonra tefrika edilmeye başlayan hatıratların tamamı ondan övgü dolu bahsetmez. Burada takip edilmesi gereken bu tür hatıratları mukayese ederek okuma yapmak resmî olan tarihle bağını sağlam bir şekilde kurup bir yoruma varmak tarihçilik mesleği açısından daha sağlıklı bir karara götürecekti. Bu konuda Atatürk'ün Kalemi Mahsusu'nda şifre ikinci kâtibi olan Haldun Derin'e göre Atatürk'e sağlığında ses çıkarmayıp bunu açık edemeyenler, hınçlarını onun müşterek suç ortağı gördükleri İsmet İnönü'den almaya çalışmışlardı.¹⁰⁰⁷ Derin, o günlere dair hatıralarında çevresinde olup bitenleri açık bir dille anlatmış, bu anlatımların içinde Bayur'un da içinde yer aldığı “ilginç” hadislere yer vermişti.¹⁰⁰⁸

Atatürk'ün genel sekreterliğini yapmış olan Hasan Rıza Soyak, onun “haslet” ve “meziyetlerini” andığı müstakil makalesinde, sigara ve alkol tüketimi dışında - sağlığına zararından dolayı- genel hatlarıyla insanî vasıflara sahip “âlâ” bir insan tipolojisi ortaya koymuştu.¹⁰⁰⁹ Bazen bu tür metinlerle haşır neşir olan insanların bu tür olumlu hasletleri kendisinde “külliyen” toplayan bir şahıs için “fevkalbeşer” niteliğini yakıştırmaları abartılı gelebilirdi. Ama şunu unutmamak gerek ki Atatürk'ün çevreleyen halka muhtemeldir “havf ile reca” arasında nefes almış, bu metcezir arasındaki tercihleri varlıksal sebepleri olmuştu. Çünkü bu tarihlere gelinceye kadar Atatürk “riyaset” makamına çıkarılan bir halaskar, münci, bani, hazret sıfatlarıyla vücut bularak hem mücerret hem de müşahhas varlığını idame ettirmişti.¹⁰¹⁰

Çalkantılı bir yaşamdan sonra Atatürk'ün son yıllarında yanı başında olan ve onun bazı konulardaki talihsizlerine değinen Nazım Canca, hatıralarını hitama erdirirken bu hâli şöyle hülâsa eder:

“Aslında Ata, kadından yana çok şansızdı. Buna rağmen kadınlara karşı çok kibar ve nazikti. Zoraki hiçbir şeyini görmedik ve de işitmedik. Bazıları onun hakkında sonradan, birçok çirkin denecek dedikodular uydurmuştur. Bunlar, onu çekemeyenlerin boş sözleri, uydurmalarıdır. Atatürk, insanlık

---

¹⁰⁰⁶ Kılıç Ali, *a.g.e.* s. 593.

¹⁰⁰⁷ Derin, *a.g.e.* s. 182.

¹⁰⁰⁸ Derin, *a.g.e.* s. 10-11, 59, 62, 66.

¹⁰⁰⁹ Hasan Rıza Soyak, “Atatürk'ün Özellikleri”, *TEM*, Sayı 3, 1 Mart 1981, s. 7-9.

¹⁰¹⁰ Detaylı bir okuma için bkz. Onur Atalay, *Türk'e Tapmak: Seküler Din ve İki Savaş Arası Kemalizm*, İletişim Yayınları, 3.bs., İstanbul, 2019.

vasıflarının zerresi eksik olmayan bir insandır. O'nun Darülbekâ'ya, öteki dünyaya günahsız gittiğine kaniyim.”¹⁰¹¹

Bu iktibaslarından sonra Atatürk'ün iki defa Katib-i Umumiliğini (Genel Sekreterlik) yapmış (1927-1928/1932) olan Bayur, ölümüne kadar da ona derin bağlılıkla ifa ettiği “vecd” hâlinde bir şey kaybetmeden bu makamda kalmıştı. Daha önceki bölümlerde de bahsettiğimiz gibi, Bayur ifa ettiği görevlere Atatürk'ün “icazetiyle” ve “emriyle gelmişti. Bunları gururla söylemesi de onun için muhtemelen bir “bahtiyarlık” nişanesiydi. Bayur, Atatürk'ün fikrî yapısında ve bu fikrî yapıyı istinat noktası seçerek yaptığı bütün devrimleri olumlar ve bu işlerde ona değil “hata”, “zelle” dahi izafe etmez. Bu “merbutiyet” hissi bürokrat kadroların birçoğunda mevcuttu. Çünkü alınan kararlarda Atatürk'ün “sarîh” bir ağırlığı olduğu her daim kendini hissettirmişti. Bu yönler bir araya geldiğinde “ilâh” bir lider kültü de hasıl olmaya başlamıştı.

Bayur'a göre Atatürk bir doktrin adamıydı ve bu konuda en büyük dayanak noktası da “Türk milletine içinde beslediği itimat” duygusuydu. Ülke haricindeki Türklerin de müstakil olarak hürriyetini ilan etmesine müspet bakmıştı. Fakat bu konuda ideolojilerin getirdiği tedirginlikleri de bertaraf etmedi. Ona göre Atatürk başlarda diktatördü ama “inandırcılığı” olan bir diktatördü. Onun başta aldığı kararlara itiraz eden ve aşırı bulan insanlar zaman içinde gördüler ki iş onun dediği noktaya geldi. Atatürk, “*İşi sorumlusuna bıkartdı, şayet yapılmazsa bizzat müdahale ederdi*”, diyen Bayur'a göre o bütün düsturunu bu tefekkür üzerine inşa etmişti. Eğer son tahlilde bir tanımlama yapılacak olursa “inandırcı diktatör” denilebilirdi.¹⁰¹² Bayur, Atatürk'e izafe edilen “diktatör” lafzını bir daha törpüleyerek “kullanışlı” hâle getirmeye çalıştı. Kılıç Ali'nin hatıralarında mevzunun 1919'daki Erzurum Kongresi'nde Mustafa Kemal'in “riyaset” makamına ileride bir diktatörlük kapısını aralayacağı şekliyle gündeme gelmişti. Bazı kesimler bu durumdan da oldukça tedirgindi.¹⁰¹³

Bayur, Atatürk'ün dini nazarı üzerinde “*Konuşmadık, mevzu bahis olmadı.*” diyerek mesafeli bir duruş sergiler. Ona göre Atatürk dini birleştirici unsurunu asla görmezden gelmemişti. Millî Mücadele, Meclisin dualarla açılması bunlara bir

¹⁰¹¹ Canca, *a.g.e.* s. 128.

¹⁰¹² İnan, *a.g.e.* s. 384, 388, 390.

¹⁰¹³ Kılıç Ali, *a.g.e.* s. 260.

numuneydi. Atatürk demokrasiye meyyaldi. Din ve devlet işlerinin tefriki onun aslî politikasıydı.¹⁰¹⁴ Atatürk'ün din üzerine olan görüşleri çok da aşikâr değildi, Tanrı'ya inanır mı, inanmaz mı, bu “müphemdi”, bir dizi mahdut fikirlerin çevresinde gezindiği daha doğru bir indirgeme olabilirdi. En azından ilan edilmiş bir “ateistliği” yoktu. Şurası da bir gerçektir, Kemalist makulenin din konusunda nazarı, muvafık olmak yerine içinde “rijit” denilebilecek bir mugayirlik barından “sekülerlikle” çerçevenmişti. İnançsızlıktan ziyade dinin yerine başka bir inanç sistemi -Büyük Türk- ikame etmeyi denendi.¹⁰¹⁵ Bu görüşlerin yanında Kemalist gürhün sekülerliği yanında Atatürk'ün “agnostik” bir zihniyeti olabileceği üstüne bazı görüşlerde vardı.¹⁰¹⁶ Zaten Kemalizm de harcını “pozitivizm”¹⁰¹⁷ ile karmış, “milliyetçilik” ve “medeniyetçilik” söylemiyle aslî anasını belli etmişti.¹⁰¹⁸ Bir eserinde yine bu konuya değinen, Atatürk nazarından din bahsini açan Bayur, onun dine mürailik yaparak “sömürülmesi”ne ve “pragmatize” edilmesindeki tenkitlerine değinir. Bunun kökleri Osmanlı'ya dayanmaktaydı. Bayur, bu görüş üzerinden Atatürk'ün diktatörlüğünü ve tek partiyi olumluydu. Atatürk'ün silah arkadaşları tarafından kurulan partilerin hitamı da bu “mürteci” düşünüşün bir neticesiydi. Tarihî seyri içinde İslâm tarihinde Hazreti Peygamberin ölümünden sonra yaşananlar, İslâm'ın birlik ve uhuvvet anlayışında tamir edilemez yaralar açmıştı. Birinci Dünya Savaşı'nda Mekke Emiri Şerif Hüseyin'in duruşu buna örnekti. Kurtuluş Savaşı yıllarında da bunun benzer örneklere rastlanmış, dinin rehberi sayılan İslâm halifesi ve avaneleri fetvalarla Türk halkını Hristiyan düşmanlarına karşı âdetâ mağlup duruma düşürmüşlerdi. Atatürk; İslâm'ın ve Türklüğün “necatı” adına ülkeye din ve devlet işinin birbirinden ayıran laik düzeni getirmişti. Gaye; Birinin bir diğerini hususi menfaatleri adına kullanılmasını önlemektir. Fakat onun bu çabaları belli çevrelerce “dinsiz” olarak adlandırılmasına neden olmuştu.¹⁰¹⁹ Bayur'a göre Atatürk eda edilen bir ibadetin, “kühüne” varmayı, anlamayı kendisine şiar edinmişti. O, din eğer Türklük ve Müslümanlık yararına hizmet ettikçe desteklemiş, muarız davranışları ise bertaraf etmişti. Bayur, Atatürk'ün bu anlayışını, belli hadiseler ve tarihî kişilerden yaptığı

---

¹⁰¹⁴ İnan, *a.g.e.* s. 384, 388, 390.

¹⁰¹⁵ Atalay, *a.g.e.* s. 90-91.

¹⁰¹⁶ Murat Belge “Mustafa Kemal ve Kemalizm”, *Kemalizm* içinde, c. 2, Ed. Ahmet İnsel, İletişim Yayınları, 9.bs., İstanbul, 2019, s. 35.

¹⁰¹⁷ Levent Köker, *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2020, s. 141-145.

¹⁰¹⁸ Atalay, *a.g.e.* s. 207.

¹⁰¹⁹ Bayur, *Atatürk Hayatı ve Eseri I*, s. 348-351.

iktibaslarla teyit etmişti. Özellikle ibadet ve kadının örtünmesine dair Mevlânâ'nın eserlerinden seçilen bazı parçalarda Atatürk'ün düşünce yapısına "argüman" olarak dile getirildi. Yani fikirleri birbirleriyle uyum içindeydi.¹⁰²⁰ Bu konuda mukayese etmek maksadıyla, Atatürk yanında on iki yılını geçiren Nuri Ulusu'nun bir hatırası, Atatürk'ü "mütedeyyin" yapmaz ama farklı bir nazar verebilir bizlere. Hadise şöyle cereyan eder:

"Hafız Yaşar vardı. Atatürk onu sever ve çok beğenirdi. Bazı zamanlar "Hafız"ı çağırın derdi. Hemen emri yerine getirirdik. Ya içmeden sofrada veya salonda Hafız Yaşar'ın makamı ile okuduğu Kuran-ı Kerim surelerini huşu ile dinlediğini ve gözlerinden yaş akıttığını ve bu gözyaşlarını, ceketinin sol üst tarafındaki mendil cebinde, her zaman muntazaman bulundurduğu beyaz keten mendil ile sildiğine yakinen hep şahit olmuşumdur."¹⁰²¹

Bayur, Atatürk üzerine yazdığı yarım kalan biyografisinde onun din üzerine görüşlerini şöyle çerçeveler:

"Atatürk hiçbir vakit ibadeti güçleştirecek davranışta bulunmamış hatta onun, asıl olduğu gibi anlayarak yapılmasını istemiş, ancak bu konuda zor kullanmamıştır. Müftülüklerin ve alay imamlıklarının kaldırılmasını isteyenlere karşı koymuş ve bu makamların kalmasını sağlamış, kadınların örtünmesini yasak etmek amacını güdenlere, bu işin zorla yapılmasının doğru olmadığını ve kültür ilerledikçe kendiliğinde yavaş olacağını söylemiştir. Özet olarak Atatürk din, Türklük ve Müslümanlık yararına kullanıldıkça bunu yapanları desteklemiş, aksi davranışları engellemiştir."¹⁰²²

Bayur'a göre Atatürk bir liderde bulunması gereken hasletlerin çoğuna malikti. O daha çok Atatürk'ün günlük hayatından, sofrasından ziyade "liderlik" vasfı üzerinde durmuş ve bu vasfını hassaten dillendirmişti. Birkaç makalesinde onun atiyi seziş gücüne¹⁰²³, mazide Abdülhamit ve İTC'den bakiye sorunları çözüme kavuşturmasına, Türk milletinin bazı müşkül durumlarda müreffeh olmasına, iç ve dış siyasette güvene dayalı, barışçıl ve hürriyet mefhumu üzerine bina eden bir lider tipi ortaya koymuştu. Bu lider sadece milletinden değil, ülkemize gelen yabancı gözlemciler tarafından da takdirle mukabele edilen ve saygı duyulan biriydi. Atatürk bazı hassas konularda tavrı

¹⁰²⁰ Bayur, *Atatürk Hayatı ve Eseri I*, s. 352.

¹⁰²¹ Ulusu, *a.g.e.*, s. 184.

¹⁰²² Bayur, *Atatürk Hayatı ve Eseri I*, s. 352.

¹⁰²³ Hikmet Bayur, "Atatürk'ün Geleceği Seziş Gücüne ve İnsandan Anlayışına Üç Örnek", *Bellekten*, C. XXXII, S. 128/1968, s. 431-440.

sert tutumu bir karakter vasfı değil, durum neyi gerektiriyorsa ona göre gardını almaydı. Hayalci, afakî lider olmak yerine, gerçekçi ve ayakları yere basan adımlar atmayı kendisine şiar edinmişti.¹⁰²⁴ İnandığı fikirlerde ısrarcı olmuş, kararlarında isabet görmediği kumandanlara da karşı durmaktan geri durmamıştı. Yazdığı raporlardan da bu durum teyit edilmişti.¹⁰²⁵ Bayur, Atatürk'ün içte ve dışta parlamasını da Ermeni Tehciri'nde adının geçmemesine (1915) ve şaibeli işlere karışmamasına bağlamıştı. Onun ileride tesirli bir lider olacağı da Vahdettin tarafından çok önceden sezilmişti. Ordunun kendisine muzır bir harekette bulunmayacağı konusunda teminat istemesi de bu tesirin sarıh bir şekilde zuhuruydu. Çünkü onun askerler tarafından sevildiğinin ve bu konuda kavi olduğunun farkındaydı.¹⁰²⁶

Bayur, *Bellekten* dergisinde Atatürk hakkında uzun makale kaleme alır. Atatürk'ün “dehası”yla başlar, onu hakkıyla anlamının ve onun hakkında yazılar yazmanın zorluğu üstünde durur. Bu makalede “fevkalbeşer” niteliklerle donatılan Atatürk, eline tarihin büyük sayılan şahsiyetleri su bile dökemez bir lider şeklinde tevil edildi. Bu büyüklük sadece Türk ve İslâm tarihi ile de mahdut değildi, dünya tarihinde de onun “ayarında” bir lider yoktu. Türklüğün büyük vasıflarını da kendisinde toplamıştı. Çevresindekilerle çalışırken onların yaptıkları işin hakkını vermesini ister ve eğer dediği olmazsa açıktan müdahaleden çekinmezdi. Her anlamda bir lider olan Atatürk'ün “yanılmazlık”, bir işte “taşını gediğine” koyma, esas prensiplerden ödün vermeyen, zatına yapılan itirazları da görmezden gelmeme onun diğer hasletleriydi. Yeri geldiğinde de devrimlerin “idamesi” namına cezrî kararlar almaktan da geri durmamıştı.¹⁰²⁷

İleriki yıllarda Atatürk'e “merbutiyet” enerjisinden bir kaybetmeyen Bayur, “*Atatürk'ten Anılar*” başlığı ile şahit olduğu hadiseleri ve Atatürk'ten duyduklarını bir makale hâlinde yayımladı. Kendisinin maarif vekilliği ve genel sekterlik yıllarını ihtiva eden bu anılarda; Atatürk'ün dünyanın politik gidişatı hakkındaki düşüncelerini, yaptığı devrimler için “eşref saatini” kolladığını ve devrimin handicap teşkil eden

---

¹⁰²⁴ Hikmet Bayur, “Kuvay-ı Millîye Devrinde Atatürk'ün Dış Siyasa ile İlgili Bazı Görüş ve Davranışları”, *Bellekten*, C. XX, S. 80/1956, s. 559-660.

¹⁰²⁵ Hikmet Bayur, “Mustafa Kemal'in Falkenhayn'la Çatışmasıyla İlgili Henüz Yayımlanmamış Bir Raporu”, *Bellekten*, C. XX, S. 80/1956, s. 619-632.

¹⁰²⁶ Hikmet Bayur, “1918 Bırakışması Sırasındaki Tinsel Durum ve Mustafa Kemal'in İki Demeci”, *Bellekten*, C. XXXII, S. 128/1968, s. 479-480.

¹⁰²⁷ Hikmet Bayur, “Atatürk”, *Bellekten*, Sayı 10, 1939, s. 247-268.

olayları nasıl çözüme kavuşturduğuna dair geniş malumatlar vardı. Yaşanılan olayların anlatısında yine Atatürk'ün nazarına “toz kondurulmayan” bir tavır sergilenir.¹⁰²⁸

Yıl 1947, Bursalı gazeteci Rıza Ruşen Yücer “*Atatürk'e Ait Birkaç Fıkra ve Hâtıra*” adlı bir kitap yayımladı. Hatıralarında tarih muayyen değildi, sadece bazı anlatılarda fikir yürütülecek ipuçları vardı. Ön sözde bu fıkra ve hatıraların bir kısmını işitmiş, bir kısmına da bizzat şahit olmuştu. Yücer, kendi beyanıyla, hadiselerin önemi haiz olduğu için, tarihin de pek kıymetli olmadığı görüşündeydi. Hadiseler, bir araya getirilirken daha başka yerlerde yayımlanmamış olmasına dikkat edilmişti. Zaten metnin “özgün” vasfı olması da buradan gelmekteydi. Atatürk'e ait hatıralar milletin malı olduğu için bilinmesinde de bir beis yoktu.¹⁰²⁹ Yücer, “*Atatürk ve Türk Gençliği*” başlığı altında yayımladığı ilk hatıradaki Bursa'da yaşanan bir hadiseden bahseder. Olay şöyledir: Bursa Ulucamde namaz kılan yüz kadar insan, ezanın neden İstanbul'daki gibi Arapça değil de Türkçe okunuyor, diyerek kıyama kalkarak devlet ricalinin orada en üst kademesi olan valilik binasında bu işin aslını öğrenmek için beklerler. Olay güvenlik güçlerine kadar intikal eder. Ankara'ya çoktan haber uçulur: “Bursa'da irtica var!.. İzmir'e gitmekte olan Atatürk, yönünü Bursa'ya çevirir. O gün Çekirge Konağı'nda bir yemek verilir. Sofrada 13-14 kişi vardır. İçlerinden biri hadiseye dair, efendim, Bursa gençliği bu hadiseyi hemen bastıracaktı. Adliye ve zabıtaya olan güvenden dolayı, derken Atatürk araya girer. Türk gençliği ve onların inkılâpların bekçisi olduğu görüşünü sert bir şekilde beyan eder. Gençlik kimseye pabuç bırakmadan ve kimseyi beklemeden hadiselerle “*elle, taşla, sopa ve silahla*” nesi varsa onunla kendi eserini koruyacaktı. Atatürk'ün Türk gençliğinden beklentileri buydu.¹⁰³⁰ İçişleri Bakanı Şükrü Kaya ve Adalet Bakanı Yusuf Kemal Tengirşenk olayı tetkik için görevlendirildi. Bursa'da savcısından, hâkimine, müftüsüne kadar bu olay birçok kişinin başını yaktı ve birçok kişi görevden el çektirildi. Eser yayımlandığı yıllarda sessiz sedasız karşılanmıştı, ta ki 1958'de *Ulus Gazetesi*'nde yayımlana kadar. 1950'li yıllarda Demokrat Parti iktidardaydı ve *Ulus Gazetesi* gelişen “nurculuk” hareketine karşı bu metni yayımlamayı bir duruş olarak görev telakki etmişti. Bunun üzerine Ankara Savcılığı harekete geçmiş ve takibat başlatmıştı. Adnan Menderes'in hadiseye el koymasıyla konu hakkında takipsizlik kararı verildi. Bir taraftan da iktidarın sesi

¹⁰²⁸ Hikmet Bayur, “Atatürk'ten Anılar”, *Bellekten*, Sayı 148, 1973, s. 457-470.

¹⁰²⁹ Rıza Ruşen Yücer, *Atatürk'e Ait Birkaç Fıkra ve Hâtıra*, Şaka Basımevi, İstanbul, 1947, ön sözden, s. 3.

¹⁰³⁰ Yücer, *a.g.e.*, s. 5-6.

olan *Zafer* gazetesi Atatürk adına “sahte metinler” yayımlanmanın önüne geçilmesi adına duruma el konulması istedi. Ama kaderin cilvesine bak, Bursa Nutku, 1949’da DP’nin 2. Kongresinde Celal Bayar tarafından Şeref Balkanlı’ya verilmiş ve okutturulmuştu. Bu yüzden mevzuda çarçabuk sümen altı edildi. Akıllara şu soru gelir: Bursa Nutku, mürteçilere bir gözdağı mı, yoksa rejimin ve inkılâpların korunması adına “anarşiyi” takdis eden bir metin midir? Anadolu Ajansı demecine göre, Atatürk hadiseyi şöyle okur: Bursa’daki olaylar bir din değil, dil meselesidir.¹⁰³¹

1933’ün Şubatında okunduğu iddia edilen bu metin, gerçekten Atatürk tarafından o Akşam Bursa’da söylenmiş miydi? Reşit Ülker, 1958’deki *Ulus* gazetesi’nde çıkan yazı ile alakalı Rıza Ruşen ile görüşür, kendisinin Bursa Nutku’nun o gün Atatürk tarafından söylendiğini doğrular. Olayın bir diğer tanığı da Nazif Tepedenlioğlu’ydu. Ona göre Bursa’da ezanın Arapça okunması üzerine, Atatürk sinirleniyor ve bu hadiseye “asudelikle” mukabele edilmesi, inkılâplar yapılırken yaşananların istenilen aksüamelle karşılık verilmemesi bardağı taşıran son damla oluyordu. Olayın üçüncü tanığı, Bursalı gazeteci Musa Ataş’tı, o da bu mevzu üzerine hatıralarını 5/18 Mart 1963 tarihli Bursa’da yayın yapan *Hâkimiyet* gazetesi’nde yayımlamıştı. Olayın dördüncü tanığı ise Atatürk’ün yaverlerinden Cevdet Tolgay’dı. *Milliyet* gazetesi’nde (1 Aralık 1966) Mustafa Ekmekçi ile yaptığı bir konuşmada Bursa Nutku’nun varlığını inkâr etmemişti. Daha sonra kendisiyle yapılan hususi bir görüşmede de olayı kabataslak anlatmış ve verdiği bilgiler nutkun söylendiğini bir kez daha ortaya koymuştu. Hatta devlet kurumları tarafından nutkun kabulü yönünde izahlar ve beyanlar yapılmıştı.¹⁰³²

21 Aralık 1966 tarihinde *Dünya* gazetesi Başyazarı Falih Rıfkı Atay, Atatürk’ün genel sekreterliğini yapmış olan Hasan Rıza Soyak’ın bu konuya dair bir mektubunu gazeteye taşır ve yayımlar. Konu böylelikle tekrar palazlanmaya başlamıştı. Ülker, hadiseye tarihî bir nazarla bakıldığında, hadisenin dönem uyumlu olduğu görüşündeydi. Metin dili olarak da Atatürk’ün görüşleri ve üslubuna asla aykırı değildi, aksine muvafıktı. Ülker, şahitlerin şahadetleriyle nutkun “mutlak” olarak Atatürk’ün eseri olduğu kanaatindeydi.¹⁰³³ Türkiye Cumhuriyeti 1930’lu yıllarda rejimi/iktidarı tehlikeye sokacak Menemen gibi bir hadiseyi atlatmış ve “irtica” konusunda çemberi iyi daraltmıştı. Türk inkılâbı kâmilten ikmal edilmesi telaşesiyle

---

¹⁰³¹ Reşit Ülker, *Tanıklar ve Belgelerle Ata’nın Bursa Nutku*, İstanbul, 1967, s. 3-15.

¹⁰³² Yücer, *a.g.e.*, s. 21-30.

¹⁰³³ Ülker, *a.g.e.*, s. 33-50.

zerre miskal de bu konuda tavize yer yoktu. 1932’de ibadet dilinin Türkleşmesi de “cesaretli” adımların sadece bir parçasıydı, tamamı sağlayacak olan “eşref saati”nin vakti gelmemişti. Bu yıllardaki “mevsimsiz” hareketler Atatürk tarafından çok da affa uğrayacak mevzular değildi. Kati kurallarla/prensiplerle “hedeflenen” cihette gitmek caiz, dönmek ise namümkündü.

1966 yılında bazı mecrada bu nutkun gündeme gelmesi, Bornova Savcılığını harekete geçirmiş¹⁰³⁴ ve “halkı kışkırtıcı” bir metin sıfatıyla dava açılmıştı. Aynı yıllarda Atatürk Üniversitesinde bir öğretim üyesinin Atatürk’e mâl edilen bu metnin Stalin veya Lenin ait olabileceğini iddia etmesi olayın mecrasını tamamen değiştirdi. Adalet Partisi lideri Süleyman Süleyman Demirel 27 Kasım 1966 parti kongresinde bu nutku şüpheli bulmuş, teyide muhtaç bir yanı olduğu üzerinde durmuş ve ispatını istemişti. Bir yargıtay başkanın bu mevzuyu tekrar dillendirmesi de 1966’da olay üzerine fikir pratikleri içeren bir dizi yazının yayımlanmasına vesile olmuştu. Bu dizideki yazılar, ağırlıklı olarak bir dönem okumasından ziyade, bu nutkun olup olmadığı yönündeydi. Atatürk’ün yakın çevresinde bu nutku hatıralarında doğrudan doğrulayan bir malumat yoktu. Mevcut dönemde basın da böyle nutka vermemişti. Türk İnkılâbı Tarihi Enstitüsünün yayınları arasında, Özel Şahingiray tarafından hazırlanan, 1955’te basılan “*Atatürk’ün Nöbet Defteri*” adlı eserde Atatürk 5-6 Şubat’ta Bursa’da olduğuna dair kayıt da mevcuttu. Ama bir akşam yemeğinden ve mezkûr nutuktan bahsedilmemişti.¹⁰³⁵

Atatürk’ün yakın zevatlarından olan Hasan Rıza Soyak, Falih Rıfkı Atay, Kılıç Ali’nin hatıralarında Bursa Nutku’ndan bahsedilmez. Bayur da hatıralarını kaleme almadığı için, harlanan hadiseye *Son Havadis* gazetesinde bu nutkun olmadığı şeklinde bir yazı ile tartışmalara iştirak etmişti. Ona göre; Yücer’in o geceki yemek sırasında sarf edebilme ihtimali olan bazı sözleri hayal ile harmanlamış ve yazmıştı. Son tahlilde elde “itimat” edilecek bir metin yoktu. Üslup konusunda “teşbihler” yapılarak belli metinler konulabilirdi. Bazı metinler esas alınarak belli benzerlik bağları kurularak yeni metinler ortaya konması daima mümkündür.¹⁰³⁶ Bundan bir yıl sonra nutkun solcular tarafından tekrar gündeme gelmesiyle Bayur, savcılığa davet edilmiştir. Daha önce bu konuda fikir beyan etmiş olsa da tekrar şunları söylemişti:

¹⁰³⁴ “Selam Sana Bornova Savcısı”, *Adalet*, 3 Kasım 1966, s. 1.

¹⁰³⁵ Ülker, *a.g.e.*, s. 93-99, 102, 128, 140, 148.

¹⁰³⁶ Ülker, *a.g.e.*, s. 77-78; Hikmet Bayur, “Ata’ya Atfedilen Sözler Hayalî ve Yakıştırmadır”, *Son Havadis*, 3 Ekim 1966.

“1957-1958 yıllarında kanunları çiğneyerek karışıklık çıkaranlar Atatürk’e aitmiş gibi böyle bit nutuk uydurarak hareketlerini meşru olduğunu ispata çalışmışlardır. Bu tarihlere kadar Atatürk’ün böyle bir nutkundan hiçbir yerde hiçbir kimse bahsetmemiştir. Ben Atatürk zamanında Türk Tarih Kurumu Yönetim Kurulu Üyesi idim. Atatürk böyle bir nutuk söylemiş olsa mutlaka bilirdim. Eğer Mustafa Kemal, ben yanında olmadığım bir zamanda bu nutku söylemiş olsaydı, bunu da arkadaşlarımdan duyardım veya saha sonraki masa sohbetlerinde bu nutuk okunarak tekrarlanırdı. Hâlbuki hiç böyle bir şey olmadı. Mustafa Kemal, kendisine doğrusu kendi hükümetine karşı gelinmesini isteyecek şekilde bir nutuk asla söylememiştir. Çünkü mizacı ve zekâsı böyle bir şeyi söylemeye müsait değildir.¹⁰³⁷

Bayur, bu görüşünden sonra *Atatürk’ten Anılar* makalesinde Yücer’in, “Titülesku’nun Enfiyesi ve Heryo’nun Piposu” başlığını taşıyan anlatısında da Atatürk’ün Herriot’yu karşılarken, önüne birçok pipo serdiğini anlatışına değinir. O dönemde genel sekreter¹⁰³⁸ olan Bayur’a göre bu anlatım gerçek dışıydı. Ayrıca Titülesko’nun geldiğinde kendisinin olmadığını beyan eden Bayur’a göre bu anlatım da gerçekçi değildi. Uydurma bir hikâyeydi ve *böyle bir olay olsaydı duyardım, der.*¹⁰³⁹

Hülasa, Bursa Nutku var mıydı, yok mu? Bu konu şimdiye kadar tartışıl gelmiş, üzerine çokça mülâhaza yapılmıştı. Atatürk’e izafe edilen metin, tam olarak gençliği ikaz mı, yoksa “anarşiyi” mi körüklüyordu? Bütün bu yazılanlardan ilham ile bu nutkun “gerçekliği”nin müzmin bir tartışma konusu olarak kalacağı bellidir. Ama bir iddia olarak Bursalı bir gazeteciden sızan nutukun, muayyen aralıklarla konjonktüre muvafık şekilde servis edildiği ayan beyan ortadaydı. DP Kongresinde 1949’da el üstünde tutulan nutuk 1958’de “mücrim” ilan edilmeye yakın, geçmişteki hatanın endişesiyle apar topar nutuk mevzusu kapatılmıştı. Resmî kayıtlara girmediği ve basında da yer almadığı, Atatürk’ün yakın çevresi tarafından reddedildiği de düşünülürse nutkun varlığı konusunda şüphelerin olması gayet normaldi. Bayur’un gerek gazete yazısı ve gerek makalesinde Yücer’in iki metninin “hayalî” ve “gerçekdışı” olduğu açık bir dille izah edilmişti. Bayur, Atatürk’ü zan altında bırakacak hadiselerin savunusunu kendine vazife olarak görmüştü. 1971’de Mustafa Suphi hakkında yazılanlar da bunun bir benzeriydi zaten.

¹⁰³⁷ “Ata’nın Bursa Nutku Yoktur”, *Adalet*, No: 1649, 4 Mayıs 1967, s. 1, 7.

¹⁰³⁸ Kılıç Ali, *a.g.e.* s. 335.

¹⁰³⁹ Hikmet Bayur, “Atatürk’ten Anılar”, s. 458.

Makalelerin yanı sıra Bayur'un Atatürk üzerine derli toplu bir metin yazması ancak 1963 yılında nasip oldu. Eseri, yazmaya karar verdiği yıl ise 1958'dir. Eldeki kaynakları bir araya getiren Bayur, Atatürk'ün yakın arkadaşlarıyla temasa geçmiş ve ilk cildi hazırlamaya koyulmuştu. Fakat evdeki hesap çarşıya uymaz. 1960 yılında darbeyle birlikte 4 yıl 2 ay¹⁰⁴⁰ ceza alır, bunun iki buçuk yıla yakını hapiste geçer. Bir de eşi Nazife Hanım'ın ölümüyle eserin yayımı hepten gecikmişti. Eserin yayımlanması ancak 1963'te gerçekleşir. Bu eserde; askerî hayatından ziyade Atatürk'ün siyasî hayatı üzerinde durulmuştur. Mevzuyu çok uzatmamak adına da hususi hayatı gerektiği ölçüde anılmıştır. Eser; Atatürk'e her daim merbut olmuş, bir Atatürkçünün kaleminden çıkmıştır. Yazılmış Atatürk biyografilerine ek olarak "yeni adım" olarak değerlendirdiği eserini altı veya yedi cilt olarak hesap eden Bayur ancak başlangıç ve "girizgâh" niteliğinde ilk cildi çıkarır.¹⁰⁴¹

Atatürk'ün iki defa genel sekreteri olan Bayur'un bu eserinin alamet-i farikası bazı hadiselerle yakından şahit olması ve 1920'lerde başlayan serüvenin uzun yıllar devam etmesiyle ilişkiliydi. Her ne kadar kendisi bu durumu, hatıratını yazamamayı vakit bulamamak¹⁰⁴² ve Türk İnkılâbı Tarihi hazırlamak¹⁰⁴³ ile açıklasa da kitapları ve makaleleri arasına serpilmiş anekdotların kıymeti haizdi. Bazı tarihî hadiselerin içinde yoğrulan Bayur, bu hadiselerin bir kısmını bizzat Atatürk'ün kendisine anlatmasıyla haberdar olmuştu. Dönemin devlet adamlarınca da bazı olayların iç yüzünü öğrenmişti.¹⁰⁴⁴ Bayur, Atatürk'ün üzerine herhangi bir anlatım yaparken onun "dehası"ndan başlamış ve devamında "övgülerle" devam etmişti. İttihatçılar hakkındaki bir tevilde, Enver Paşa'ya açık tenkitlerde bulunmuştu. Atatürk'ün, Enver Paşa'ya dair "hesapsızlığını", askeri bakımdan "bilgisizliği"ni dipnotlamış ve kendisinin de bu konuda Atatürk'le hem fikir olduğunu dile getirmişti. İTC ricali Mustafa Kemal'in ikazlarına uysaydı, devlet ve cemiyet bir yıkım yaşamayacaktı. Sırt sırta verilse muvaffakiyet kaçınılmaz olacaktı. Ne yazık ki bunlar, kıskançlık duygusuna mağlup olmuştu. Mustafa Kemal, tavırlarıyla İTC makulesi tarafından - özellikle Enver Paşa- sevilmiyordu. Mustafa Kemal-Enver Paşa arasındaki husumet büyüyor, bu çatışma iyiden iyiye artıyordu.¹⁰⁴⁵

¹⁰⁴⁰ Rıfki Salim Burçak, *Yassıada ve Öncesi*, Ankara, 1976, s. 280.

¹⁰⁴¹ Yusuf Hikmet Bayur, *Atatürk Hayatı ve Eseri I (Doğumundan Samsuna Çıkışına Kadar)*, Ankara 1963, s. V-VI.

¹⁰⁴² Hilmi Kâmil Bayur, "Hikmet Bayur'un Yaşantısından Bazı Çizgiler", *YHBA*, s. 35-36

¹⁰⁴³ İnan, *a.g.e.* s. 345.

¹⁰⁴⁴ Bayur, *Atatürk Hayatı ve Eseri I*, s. 30-31, 53.

¹⁰⁴⁵ Bayur, *Atatürk Hayatı ve Eseri I*, s. 55-56, 61-63, 96-97.

Bayur'un Rasim Ferit Talay'dan dinlediğine göre Mustafa Kemal-Enver Paşa arasında teklifsiz bir ilişki de vardı. Aralarındaki şu konuşma bunun numunesi sayılabilir:

“Anafartalar zaferinden sonra Enver Paşa cepheyi teftişe gelir. Liman Von Sanders'le bir Mustafa Kemal'in karargâhına geldiklerinde o, Enver'in göğsünde altın imtiyaz madalyasını görünce ‘Sen bunu nerede kazandın?’ diyerek madalyayı onun göğsünden alıp kendi göğsüne takar. Enver işi gülümseyerek karşılar.”¹⁰⁴⁶

Atatürk'ün başarıları, İstanbul'un dikkati çekmiş, hatta iş adının mecmualarda yasaklanmasına kadar varmıştı. Bu durum Mustafa Kemal'in çevresinde de farklı değildi. Enver Paşa da onun isminden rahatsızdı ki Mustafa Kemal'in hak ettiği askeri rütbelerin tehirlenmişti. Esasında bu tavırlar onun yerinde saymasına, elde edeceği itibara bir gölge düşürmektir. Aradaki bu sürtüşme Hicaz'ın boşaltılması işinde daha da belirginleşti. İttihat ve Terakki içinde kıpırdanmalar da baş göstermiş bu süreçte, hadise Yakup Cemil üzerinde tebellür etmişti. Cemil, 1913 Babıâli Baskını'nda Nazım Paşa'yı gözünü kırpmadan vuran cemiyetin fedailerindendi. Binbaşılığa kadar terfi etmiş fakat bu onu asla memnun etmemişti. Yükselişi adına kanunların kendine muvafık hâle getirilmesini dahi teklif edecek kadar ileri gitmişti. İttihatçıların üst kadrolarına hasmane bir tutum sergilemiş, Enver Paşa'yı ortadan kaldırıp Mustafa Kemal'in ön planda olmasını tasarlamıştı. Cemil'in bu kurguları ifşa olmuş ve bu defa kendisi ortadan kaldırılmıştı (11 Eylül 1916).¹⁰⁴⁷ Yakup Cemil'in idamının manası tam olarak neydi? Belki de onu yok etmek, Mustafa Kemal'in parlamasını istememektir. Mustafa Kemal'i iş başına geçirmek gibi düşünceleri olan Cemil'in bu fikri “tahayyül” olarak kalmıştı. Peki, Yakup Cemil hakkında Mustafa Kemal'in bir fikri var mıydı? Bayur, Mustafa Kemal'in bir konuşmada “Yakup Cemil, Mustafa Kemal harbiye nazırı ve başkumandan olmadıkça kurtuluş yoktur demiş Ben (Mustafa Kemal) makamları kabul ederdim, fakat Yakup Cemil'i asmak şartıyla. Ben onun gibi adamların tavsiyesiyle iktidara gelecek adam değilim”, cümlesini nakleder bizlere.¹⁰⁴⁸

Diğer bir hadise generallerin komplosu -Bayur'un bu konuda Atatürk'le arasında bir konuşma geçmemişti- adıyla maruf, Mustafa Kemal ve Vehip Paşalar'ın diğer paşalarla 1917'de baharında hükümet darbesiyle iş başına geçecekleri

¹⁰⁴⁶ Bayur, *Atatürk Hayatı ve Eseri I*, s. 99.

¹⁰⁴⁷ Bayur, *Atatürk Hayatı ve Eseri I*, s. 103, 112-113.

¹⁰⁴⁸ Bayur, *Atatürk Hayatı ve Eseri I*, s. 114.

söylentileri ayyuka çıkmıştı. Bu tür yaklaşımlar, İttihatçılar arasında marazlı bir hâl almış, komplo söylentileri Enver Paşa'nın kuşkularını iyice artırmıştı. Hâlbuki Mustafa Kemal ile Vehip Paşa'nın arası çok da iyi değildi. Enver Paşa'nın söylentilere itimat edip, vehme kapıldığını söyleyen Bayur, olayı Fevzi Çakmak'tan bizzat dinlemişti. Mustafa Kemal'in Suriye'ye gönderilmesi konusunda Enver Paşa'nın ısrarı da bu vehimden gelmekteydi. Bunlardan kurtulmak adına, Mustafa Kemal'in Fevzi Paşa yerine VII. ordunun başına geçmesi bir şekilde sağlandı. Fakat işin ilginç yanı, alınan tedbirlerden dolayı becayış yapan iki komutanın yolda karşılaşmaları engellendi. Trenlerin kalkışları bile buna göre düzenlendi. Fevzi Paşa, cephedeki durumu Mustafa Kemal'e anlatmak istemiş fakat bunu başaramamıştı. Fevzi Paşa, hadiselerin iç yüzünü İstanbul'a dönünce anlayacaktı.¹⁰⁴⁹

Mustafa Kemal'in arası sadece Enver Paşa ile açık değildi. Alman General Falkenhayn'la da derin çatışma içindeydi. Yaptığı stratejik yanlışlar yenilir, yutulur gibi değildi. Mustafa Kemal'in, Falkenhayn konusunda şüpheleri hat safhadaydı. Cemal Paşa'nın da benzer tedirginlikleri vardı. Her şey bu kadar aşikâr iken Enver Paşa'nın bu kötü idareye göz yumması Mustafa Kemal'i rahatsız ediyordu. Cemal Paşa ile müttefik görüşlere sahipti. Durumlara bir nizam verilmez ve görüşleri makbul karşılanmazsa ikisi de görevlerinden çekilmeye karar vermişlerdi. Mustafa Kemal, sözünde durarak 7. Ordu Komutanlığından ayrıldı fakat Cemal Paşa aynı tavrı sergilemedi, bir anlamda sözünde durmadı. Ta ki 12 Aralık 1917'de İstanbul'a dönüp 25 Ocak 1918'de uhdesindeki vazifelerini Falkenhayn'a verene kadar. Atatürk konuşmalarında paşanın bu tavrını zımnen eleştirmiş, hatıralarında ismini geçirmeden bu konuya değinmişti.¹⁰⁵⁰

1917 Ekimi'nde Mustafa Kemal, evvelinde 7. ordu, sonrasında 2. ordudaki görevlerinden ayrıldı. 7 Kasım 1917'de merkez karargâhta göreve başladı. Öncesinde İstanbul'a giden Mustafa Kemal'in üzerindeki şüpheler -generaller komplosundan dolayı- hâlen aralanmadı. Enver Paşa tedirgindi. Mustafa Kemal bir vesile ile İstanbul'dan uzaklaşmasını en azından şimdilik hayrına bir hamle olarak gördü. Veliâht Vahidettin'in Almanya'ya Padişah namına iade-i ziyaret yapması, ona istediği fırsatı verdi. Mustafa Kemal, Enver Paşa'nın bu önerisini derhal kabul etti. Yanında

¹⁰⁴⁹ Bayur, *Atatürk Hayatı ve Eseri I*, s. 114-115. s

¹⁰⁵⁰ Bayur, *Atatürk Hayatı ve Eseri I*, s. 119-120.

ileride Vahidettin'in başyaveri olacak Albay Naci Eldeniz de¹⁰⁵¹ vardı Mustafa Kemal seyahatten önce Vahidettin ile Vaniköyü'ndeki köşkünde tanışmaya gitti. Rasim Ferit Talay ve yaveri Cevat Abbas Gürer de yanındaydı. Görüşme sonrasında Rasim Ferit'e Vahidettin hakkında "ya çok zeki, ya çok aptal" anlayamadım, diyecektir. 15 Aralık 1917'de Sirkeci'den yola revan olundu. Padişah, Trende Mustafa Kemal ile konuştu, ona Arıburnu ve Anafartalardan aşına olduğunu, öncesinde kendisini tanımadığını¹⁰⁵² söyledi. Mustafa Kemal'le yolculuk yapmaktan onur duyduğunu dile getirdi.¹⁰⁵³ Atatürk'ün yine Bayur'a anlattığına göre gerçekleri Vahidettin'e söylemiş, o da anlatılanların haklılığına müspet olarak mukabele etmişti. Mustafa Kemal, bu yolculukta veliahdı ikaz ederek gözünü açmaya çalıştı. Hatta yurda dönünce bazı ülkelerde - Almanya, Avusturya- örnekleri olduğu gibi veliaht olarak kendisinin de ordu komutanlığı talep etmesini istedi, aklındaki 5. orduydu. Bu samimi havada geçen konuşmaların neticeleri İstanbul'da dönünce düşünölmek üzere sonraya havale edildi. Fakat, Vahidettin'in tahta çıkması üzerine bu olumlu havanın üstüne kara bulutlar çöktü, başka mecraya kaydı, hava olumsuzla döndü.¹⁰⁵⁴

Almanya dönüşü Mustafa Kemal büyük bir mecaranın içine çekilmek istendi. Vahidettin'in yakın çevresinden İbrahim Bey, Mustafa Kemal'in evde olmadığı bir gün, yaveri Cevat Abbas'a Vahidettin'in kızı Sabiha'yı Mustafa Kemal ile evlendirerek onu damadı yapmak istediğini söyledi. Bu haber İttihatçılar arasında olumlu bir yankı uyandırdı. Başta Sadrazam Talat Bey, Fethi ve Rauf Beyler Mustafa Kemal'in bu evliliği yapması konusunda baskı yaptı. Sebebi ise gayet açıktı; yakında tahta geçecek olan Vahidettin'e itimat etmedikleri için aralarından birinin onun yakınında olması büyük bir fırsattı. Tevfik Rüştü Aras, Mustafa Kemal'in evlilik hadisesine soğuk bakacağını bildiği için mevzuya hiç müdahil olmadı. Rasim Ferit Talay, bu olayı ayrıntısıyla Bayur'a anlatır. Olay şöyledir; Mustafa Kemal, doktor Rasim'e fikrini sorar ve Rasim Bey, evliliğin ona uygun olmadığı ve bir sultanla evli olan Enver Paşa'nın durumu ona örnek gösterir. Mustafa Kemal de bu işte herkes ısrarlı, tek dostum senmişsin cevabını verir. İzdivaç gerçekleşmez. Sabiha Sultan,

---

¹⁰⁵¹ Atatürk'ün harbiye'den hocasıdır. Sadrazam Kıbrıslı Kamil Paşa'nın kızı Makbule Hanım evlidir. Yusuf Hikmet Bayur'un eniştesi, Perihan Arıburun'un babasıdır. Milli Mücadele yıllarında tüm ve korgeneralliğe kadar yükselmiş ve İzmir milletvekili olarak mecliste görev yapmıştır.

¹⁰⁵² Bayur'a göre bu anlatı gerçekle örtüşmemektedir. Şayet bunun olması için, Vahidettin'in devlet ve ordudan bihaber olması gerekirdi, bu da imkânsızdı.

¹⁰⁵³ Bayur, *Atatürk Hayatı ve Eseri I*, s. 137-138; Bayur, aynı sayfalarda bu seyahate dair anlatıları Mustafa Kemal'den ve Rasim Ferit Talay'dan bizzat dinlemiştir.

¹⁰⁵⁴ Bayur, *Atatürk Hayatı ve Eseri I*, s. 143-144.

Abdülmecid'in oğlu mer Faruk Efendi ile evlenir. Fakat bu olay Vahidettin'in Mustafa Kemal'e olan vehmini artırmıştı.¹⁰⁵⁵

3 Temmuz'da 6. Mehmet (Vahidettin) tahta oturdu. Ağabeyinden ayrı bir siyaset güdeceği, İttihat ve Terakki'ye çok da eyvallah etmeyeceği şeklinde bir imaja büründü. Beş gün eski hkmet yürüttü hkmet işlerini. Bu gidişat, çevrede ve İttihat Terakki içinde çok normal karşılanmadı. Talat Paşa sadrazam, Musa Kazım Efendi şeyhlislm, Naci Eldeniz de başyaver oldu. Mustafa Kemal'in de yaver olacağı kıyılı kala dönüştü. Bunlar zuhur ederken Mustafa Kemal, böbrek rahatsızlığından dolayı gittiği Karlsbad'daydı. Cevat Abbas, onun İstanbul'a gelmesini isteyen bir telgraf çekti. O da tedavisi bitmediği için çok acil bir sebep olmadıkça bunu yapamayacağını söyledi. Esasında bu telleri çektiren Vahidettin'in tahta çıkışından sonra, yaver-i ekrem olan İzzet Paşa'ydı. Naci Eldeniz vasıtasıyla Mustafa Kemal Padişahla birkaç kez görüştü. Mustafa Kemal, onu bulunduğu fasit daireden çıkarmak istese de o, Enver ve Talat Paşa'nın tesirinde kaldı. Bu olay neticesi Enver Paşa'nın Başkumandanlık Erkan-ı Harbiye Başkanı olmasıydı. Eldeki tek neticede buydu. Mustafa Kemal, Vahidettin'den umudunu kesti.¹⁰⁵⁶ Hadiseler silsilesi Mustafa Kemal'in peşini bırakmadı. Generaller komplosuna adının karışması, Padişahın yanına girip çıkmasından dolayı ve Enver Paşa'nın yerinde gözü olduğu konusundaki şüpheler Mustafa Kemal'i âdeta hedef haline getirdi. Bir komutan olarak o az buçuk bir "hedef tahtasına" oturtulduğunun farkındaydı. Samimi yarenlerinden Rasim Ferit Talay ile Vişnezade Camii köşesinde kendine yapılmak istenen suikastı tam eylem aşamasında iken engelledi. Mustafa Kemal, bu hadisenin üzerinde pek durmadı. Suriye'de tekrar 7. ordu komutanı olunca, kendisine suikast yapmaya alışan İdris avuş'u kararghında himayesi altına aldı. Çavuş, 1918 Eylülünde şehit oldu.¹⁰⁵⁷

Bayur'un kitabında bundan sonraki anlatı, Mustafa Kemal zerine kurulu ve klasik bir tarihî söylemdi. Bayur, Yine belli kısımlarda -az da olsa- hatıralarına¹⁰⁵⁸ yer verdi. Bunların yanında diğer devlet adamlarından işittiklerini anmadan geçmedi. Kitabın siyasi anlatısı Mustafa Kemal'in Samsun'a çıkışıyla son bulmuştu.

Bayur, kitabın son bölümde, Atatürk'ün hasletleri üzerine durmuştu. Bayur'a göre Atatürk'ün sezgisi, kavrayışı ve anlayışı birlikte düşünüldüğünde açık bir şekilde

¹⁰⁵⁵ Bayur, *Atatürk Hayatı ve Eseri I*, s. 148-149.

¹⁰⁵⁶ Bayur, *Atatürk Hayatı ve Eseri I*, s. 150-153.

¹⁰⁵⁷ Bayur, *Atatürk Hayatı ve Eseri I*, s. 150-153.

¹⁰⁵⁸ Bu hatıralar için şu sayfalara bkz. Bayur, *Atatürk Hayatı ve Eseri I*, s. 166, 188, 196, 199, 216, 250,

onda “deha”nın özellikleri vardı. Atatürk bir sofrta toplantısında (1926), dâhiyi; “*Dâhi odur ki ileride herkesin takdir ve kabul edeceği şeyleri ilk ortaya koyduğunda herkes ona delilik*”, şeklinde tanımlamıştı.

Bu alıntıya ve Bayur’un yorumlamalarına bakılırsa, Atatürk’te her iki hasletin de belirtisi vardı. Savaşlardaki davranışlarına bakıldığında bu hasletleri yakından görmek mümkündü. Kararlarını uzun düşünüş ve tetkik sonucu veren Atatürk, ani gelişen hadiseler karşısında da karar almada istidatlı bir karakteri vardı. Müşkül durumlarda “beynime saplanmış bir çiviye sökü� attım” tepkisi de onun olaylar karşısında tutumunun en somut hâliydı.¹⁰⁵⁹ Her ne kadar vardığı karardan Atatürk’ü döndürmek zor da olsa onun mevzu hakkında mütehasısları dinlemekten asla imtina etmediğini, meşvereti elden bırakmadığını yine Bayur’dan öğrenmekteyiz. Bu konudaki kıstasları; Fesat, tezvır ve iftiravari konuşmalara sofrasında asla yer vermemesiydi. Şeffaf yaşam, onun en büyük şiarıydı. Yaptıklarının bilinmesinden asla çekinmez, yaptıklarını gizleyen ve farklı amaçlar için kullanan insanlardan asla haz etmez bir tavır vardı. Bir fikir üzerinde yapılan farklı bakış açıları onu kızdırmaz, aksine kendisine çığır açan bakış açılara daima mutedil bakardı. Yine Bayur’dan iktibasla, Atatürk, “şatafattan”, “övünmelerden” hoşlanmıyordu.¹⁰⁶⁰

Bayur, Atatürk çalışma sistemine ta 1920’lerden beri şahitlik etmiş, buna dair gözlemlerini de bir gazete makalesinde şöyle demişti:

“[...] Atatürk yapacağı inkılaplardan, vereceği önemli kararlardan önce, epey önce, bir yoklama safhası geçirirdi. O birçok ve her türlü kişiyle konuşurdu. Yapacağı işi başlangıçta onlara pek açmazdı ama o yüzden doğacak durum karşısında o kişilerin ne duyacaklarını ve ne düşüneceklerini pek mahirane birçok sual ile anlamaya çalışırlardı. Bunun için başlangıçta muhatabına rahatlık ve huzur verir, arada bir samimiyet kurar ve onu konuştururdu [...].

“[...] 1920 yılından itibaren Hariciye Vekâletinde Siyasi Müdürü bulunduğumuz sırada yabancı bir devletten alınmış veya böyle bir devlete gönderilmek için hazırlanmış önemli bir noktayı göstermek yahut kendisinden bazı sualler sormuş olan yabancı gazetecilere verilecek karşılığın ana çizgileri hakkında emirlerini almak üzere yanına gittiğimizde esas işi bittikten sonra, devletin genel işleri ve genel durumu üzerinde bizi konuşturur, sözü padişah, meclis, oradaki muhalefet ve bilhassa hocalara dayanan muhalefet üzerine getirip birçok şey sorar veya söyleyip dinlerdi [...].

¹⁰⁵⁹ Bayur, *Atatürk Hayatı ve Eseri I*, s. 340-341.

¹⁰⁶⁰ Bayur, *Atatürk Hayatı ve Eseri I*, s. 343-344, 347.

“[...] Kâtipliğimiz sırasında başkaları üzerinde tatbik ettiği bu gibi “yoklama konuşmalarına” şahit de olmuşuk. Bu yoklamaları yalnız inkılâplar içinde değil her an halkın düşüncelerini anlamak için de yapardı. Atatürk bunları yeter bulunca başka bir safhaya geçirdi. Düşündüğünü ve yapmak istediğini birdenbire bir veya birkaç arkadaşının yanında ortaya atar ve onun veya onların tepkilerini dikkatle müşahede ederdi. Bu müşahede, sade verilen karşılıklara inhisar etmeyip bütün tavırlara da âmil bulunurdu. Ancak bundan sonradır ki Atatürk yapmasını tasarladığı işler üzerinde külinen tarzda müşavere ve tartışmalara geçirdi. Bu da üçüncü safhayı teşkil ederdi. O bu yola girdiği vakit ilgilendiği konu hakkında bir inana varmış ve onu olgunlaştırmış bulunuyordu. Ancak tartışmaların çok serbest ve bilhassa gerçek ve samimi olmasına önem verirdi. Yani herkesin ne düşündüğünü serbest olarak söylemesini isterdi, söylemeyenlere kızardı ve herkese karşı çok teşvikkâr bulunurdu. Bu tartışmalar sonunda bazen kendi kararlarında değişiklikler yaptığı gibi tartışma sırasında karşısındakileri kendi düşüncelerinin isabetine inandırmak ve istediği yolda düşünmeye sevk etmek için de sonsuz bir sabırla emekler sarf ederdi, örnekler gösterirdi ve deliller getirirdi. Bu üç safhasının ve hele birincisinin, işin önemine göre uzun sürdüğü bazen bir iki yılı bulduğu olurdu. Bilhassa ilk safha anlaşılması çok güç bir biçimde geçtiğinden ve Atatürk ekseriyetle birkaç konu için birden inceleme ve yoklamada bulunduğundan bu yoldaki konuşmaların tabiatıyla ancak bir kısmında bulunabilmiş olan kimseler, ne kadar anlayışlı olsalar da Atatürk’ün ne öğrenmek istediğini ve nereye varmayı düşündüğünü pek kestiremezlerdi. Dolayısıyla onun hemen bütün inkılâpları ve teşebbüsleri en yakınları için bile şaşırtıcı bir şey olmuş, ani kararların sonucu sanılmış ve bu kişilerin akılları o işe yatıncaya kadar onlarca birçok itirazı mucip olmuştur [...].¹⁰⁶¹

Bayur, gazetelerde yazdığı yıllarda hassaten on kasım günlerinde Atatürk üzerine bazı yazılar kaleme almıştı. Yazıların rüknünü, Atatürk devri (1919-1938) ve onun mücadelesinin doğu ulusları tarafından örnek alınması oluşturmuştu.¹⁰⁶² Asıl mirasçısının CHP değil, Türk ulusu olduğunu¹⁰⁶³, yaptıklarının ebediliğini ve şahsiyetinin dâhiliğini¹⁰⁶⁴, Atatürk’ün inkılâplarına bekçi ve Atatürkçü olarak bunları muhafaza etmenin gerekliliğinden bahsetmişti.¹⁰⁶⁵ Bayur, ayrıca kadınlar üzerinden Atatürk’e atılan iftiralara da kısa bir yazı ile cevap vermişti.¹⁰⁶⁶

Bayur, bu yazılar haricinde evvelinde “*İnkılâp Gençliği*”, ahirinde “*Devrim Gençliği*” dergilerinde Atatürkçülük (Kemalizm) üzerine bir dizi makaleler kaleme aldı. “Atatürkçü” ve “millî” bir çizgi takip eden dergi, sarîh “komünizm karşıtı”, “Türk

¹⁰⁶¹ Hikmet Bayur, “İnkılâpçı ve Demokrat Atatürk”, *Dikkat*, No: 15, 10 Kasım 1946, s. 1 ve 4.

¹⁰⁶² Hikmet Bayur, “Atatürk Devrinin Türk Tarihinde Mevkii”, *Kudret Gazetesi*, No: 452, 10 Kasım 1948, s. 1 ve 4.

¹⁰⁶³ Hikmet Bayur “Atatürk”, *Kudret*, No: 86, 10 Kasım 1947, s. 14 ve 4; Bayur, bu yıllarda CHP’den ihraç edilmiş (1946), azılı bir muhalif olarak partinin karşısındadır.

¹⁰⁶⁴ Hikmet Bayur, “Atatürk”, *Akın*, No: 37/9, 6 Kasım 1947, s. 1 ve 3.

¹⁰⁶⁵ Hikmet Bayur, “Ebedî Atatürk’ün Huzurunda”, *Kudret Gazetesi*, No: 1376, 10 Kasım 1951, s. 1 ve 4.

¹⁰⁶⁶ Bayur, *Atatürk Hayatı ve Eseri I*, s. 353.

milliyetçisi” bir karakter çizdi. Dergi mottosunu davasının manasını ve heyecanın sırrını “Atatürk yolunun” doğruluğuna bağlamıştı. Bu yolda yürüyeceğine dair ant içmişti âdeta.¹⁰⁶⁷ Bu noktada Bayur’un komünizmin tehlikeleri üzerine bir yazı yazması da tesadüfi değildi.¹⁰⁶⁸ Dergi; Ankara menşeli, Millî Talebe Federasyonu’nun yayını olarak çıktı, federasyonun o dönemdeki başkanı: Ali İhsan Çelikkın’dı. Yedinci sayısı ile *Devrim Gençliği* adını aldı. Bu isim değişikliği maziden gelen birikimle eş değer olarak inkılâp ve devrim mefhumlarının müteradif olarak kullanıldığının ve aralarında “keskin” bir tefrikin olmadığını kanıtıydı. Derginin yazar kadrosunda olan Afet İnan’ın bir kitabında bu mefhumları “eşdeğer” görmesi, bu görüşü temellendirebilirdi.¹⁰⁶⁹

Bayur, mezkûr derginin sadece iki sayısında yazı kaleme almamış, diğer sayılarda Atatürkçülük üzerine makaleler kaleme almıştı. Atatürkçülüğü ihtiva eden bu makalelerde Bayur’un parantez içinde Kemalizm yazması, bu kavramlar arasında “rijit” bir ayırım yapmadığı şeklinde tefsir edilebilirdi. Yazılar, Atatürk ve Atatürkçülüğü “takdis” eden metinlerden mürekkepti. Muhteva olarak anlatım özel olaylar üzerine değil, genel bir çerçeve içinde verilmişti. Yazılar, birbirini ikmal eden türdendi. Bayur’un haricinde; Afet İnan, İsmet İnönü, Yavuz Abadan, Behçet Kemal Çağlar, Sami N. Özerdim gibi “Kemalistler” de derginin yazı kadrosu içindeydi.

Bayur’un çizdiği Atatürk ve Atatürkçülük profiline göz atılırsa “hatasız” bir beşer, ikmal olmuş bir ideoloji vardı karşımızda. Atatürk’ün insanî vasıflar içinde hatadan azade olmadığını, onun da beşer ait bazı davranışlar sergileyebileceğini söylemek delil gerektirmeyen bir gerçektir.

Eğer bir delil gerekirse, Nuri Ulusu’nun anlattığını bir hikâyeye bizi haklı çıkarır mahiyetteydi.¹⁰⁷⁰

Atatürk’ün sofrasındaki insanlara bakıldığında nihai kararları da kendisi verse bile bazı işleri istişare kültürüyle hallettiği açıktı. Bazı konularda ise insanların çekimser davrandığı, hatta cesaret edemediği bilinmekteydi. Örneğin, Atatürk’ü içki konusunda bütün bunları göze alarak ikaz eden tek insan, açık sözlülüğü ile maruf

---

¹⁰⁶⁷ “Çıkarken”, *İnkılâp Gençliği*, No: 1, 1 Temmuz 1952, s. 2.

¹⁰⁶⁸ Hikmet Bayur, “Komünistliğin Türkiye İçin Tehlikesi”, *İnkılâp Gençliği*, No: 1, 1 Temmuz 1952, s. 5.

¹⁰⁶⁹ Afet İnan, *Türkiye Cumhuriyeti ve Türk Devrimi*, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı, Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Yayınları, Ankara, 1973, s. 157-159.

¹⁰⁷⁰ Ulusu, *a.g.e.*, s. 31-33.

Hikmet Bayur'du. Yine kendi beyanı ve çevresindeki halkanın anlattıkları esas alınırsa Bayur tarafından yapılan mezkûr ikazlar bir “samimiyet” olarak değerlendirilmiştir.¹⁰⁷¹

Bayur, Atatürk'ün ölmeden önceki son hâlini de şöyle anlatır bizlere:

“Ben Ankara'daydım fakat İstanbul'a dersim için gelmişim. İnkılâp Tarihi dersi veriyordum. Gittim, baktım yatakta. Böyle üç tane çizgi. Vücut, bacak şurası da. Böyle kibrit gibi. Yatak üzerinde çadır gibi. O kadar zayıftı bir deri kemik kalmıştı. Uyuyordu. Artık o komada. Komaya girdi çıktı, girdi çıktı, bu son görüntüsü. Sonra gittim işte, sabahleyin bayraklar inmiş bilmem ne, gördüm, işte gittim. Böylecene aynı vaziyet.”¹⁰⁷²

---

¹⁰⁷¹ İnan, *a.g.e.*, s. 371; Edip Akın, Milet Partisi Başkanı: Hikmet Bayur, *İnci*, s. 5.

¹⁰⁷² İnan, *a.g.e.*, s. 371.

SONUÇ

Cumhuriyetin kurucu kuşağını temsil eden Bayur, babasının erken yaşta vefatından sonra dedesi Kıbrıslı Kamil Paşa'nın maiyetinde büyüdü. Kamil Paşa, Abdülhamit'in azil listesinden eksik olmayan ama yine de ondan vazgeçemediği paşalar arasındaydı. Neticede Kamil Paşa tecrübeli, mahir bir devlet adamıydı. Paşa'nın ailesi içinde Abdülhamit'e karşı menfi hislerin beslendiğini, Bayur'un yazılarınından açık bir şekilde görmek mümkündü. *Türk İnkılâbı Tarihi*'nin ön sözünde dedesinin tesirinde kalabileceğinin sinyalini bizzat kendisi vermişti. Abdülhamit hakkındaki aşırı "menfi" tutumu zaman içinde de değişmemiş hatta bu fikirlerini Millet Partisi'nin yayın organı olan *Kudret* gazetesindeki köşesine taşımıştı. Bu hasmane söylemin kökeni sadece aile hayatı içindeki Padişah profiline dayanmamaktaydı. Dedesinin tesiriyle gittiği Galatasaray Lisesinde padişah muarız bir muhitin içinde eğitim almıştı. Bayur, ne kadar tarihî metinleri ile maruf olsa da liseden sonra Fransa'da matematik eğitimi alarak yurda dönmüştü. Buradaki en büyük sorunsallardan biri, Bayur'un Galatasaray Lisesinden mezun olup olmadığıydı. Çünkü Galatasaray Lisesi yönetiminin iddiasına göre bu okulda eğitim başlayan Bayur, mezkûr okuldan mezun olamamış, başka bir okula gitmişti. Fakat gerek Bayur'un kendi beyanları gerekse yazılı kaynaklar onun bu okuldan mezun olduğu yönündeydi.

Bayur, 1920'ler Siyasi İşler Müdürü sıfatıyla göreve başlamıştı. Bu ona aynı zamanda Atatürk ile teşrikimesai yapma imkânı da sağlamıştı. Ankara'da Mehmet Akif'in sohbet halkasında bulunmuş, Akif'in en yakın arkadaşlarından olmuştu. Türk Tarih Kurumu arşivinde Akif'e yazdığı okunamayan -tahrif olmuş- bir de mektup mevcuttu. O yıllarda Kuvay-ı Millî'ye hareketini yakından takip etmek isteyen yabancı gazeteciler, Bayur'un "engin" bilgi ve "istidat"ından hatıralarında bahsetmişlerdi. Aynı gazetecilerden öğrendiğimize göre, Mustafa Sagir'i de ilk sorguya çeken yine Bayur'du. Sevr'i imzalayanlara karşı Atatürk'ün emriyle kamuoyunu birgilendirmek amacıyla *Türk Muahede-i Sulhiyyesi ve Mahiyet-i Hakikiyesi* metni yine onun tarafından kaleme alınmıştı. Dışişlerindeki görevinden dolayı "yeni Türkiye"nin göbek bağıni kestiği antlaşma olan Lozan'da müşavir olarak yer almıştı. 1934'te İnkılâp Tarihi Enstiüsünün derslerinden birini Lozan'a ayırmış, orada atılan imzayı "zafer" olarak nitelendirmişti. Sonraki yıllarda aldığı elçilik görevleri ile Türkiye'nin

ilk elçileri arasında yer almıştı. “İnatçılığı” ve “muhalefeti” ile maruf olan Bayur, hatıralardan ve kendi beyanlarından anladığımızı göre Atatürk’ün içkisine karışabilen tek insandı. Onun bu ikaz davranışları Atatürk cihetinden hiçbir zaman hor görülmemiş, aksine samimiyet nazarında değerlendirilmişti. Fakat birkaç kaynağa göre Kabil Büyükelçiliğine gidişi, Atatürk’e içki konusundaki yaptığı baskısından dolayıldı.

Bayur, hatıralarını türlü bahanelerle kaleme almamıştı. *Türk İnkılâbı Tarihi*, *Hindistan Tarihi* ve *Bellekten*’de birçok makalesi onun ilmî yönden rüşdünü ispat etmeye ve münbitliğine delil sayılabılırdı. Hatıralarını yazmamasının altında belki “politik” nedenler de aranabilirdi. Tabii ki hatıraları konusunda bizleri tamamen mahrum bırakmamıştı. Kitaplarında, makalelerinde Atatürk ve dönemin politik olaylarını konu eden “küçük” hatıralarını paylaşmıştı. 1930’larda ortaya konmaya başlayan Türk Tarih Tezi’nin bizzat “kurucuları” ve “savunucuları” arasında yer almıştı. “Yeni” Türkiye’nin oluşumunda onun da tutumu, Osmanlı Devleti’ni “tasfiye” eden bir yerde konumlanmıştı. Özellikle matbaanın geç gelmesini “sert” bir yaklaşımla tenkit eden Bayur, Cumhuriyetin inkılâplarıyla bu açığı kısa sürede kapattığı görüşündeydi. O yıllarda Cumhuriyetin kazanımları “Türk İnkılâbı” kavramıyla kristalleştirilmişti. Bu noktada Bayur’un kitabına seçtiği isimde tesadüfî bir tercih değildi ve ona göre bu inkılâbın merkezinde “Atatürk” vardı. Bayur, hayatının sonuna kadar Atatürk’ü düşüncelerinin merkezinde tutmuştu. Çünkü ona göre “Kemalizm” bütün ideolojilerden efdaldi. Bayur, CHP’den ihracından sonra da Atatürk’ün partisi olan CHP’yi Atatürk’ün yolundan ayrılmakla suçlamıştı. Bu açıdan 1950’li yıllarda *İnkılâp Gençliği* dergisinde Kemalizmi ihtiva eden yazıları kıymetli ve dikkate değerdi. Onun Atatürk’e olan bağlılığı, Atatürk konulu her mecrada belirmişti. Bayur, Atatürk’e zerre miskal hata atfetmemiş ve onu “kâmilen” tekmil bir şahıs olarak telakki etmişti. Halbuki beşer olarak Atatürk’ünde hatalı denecek davranışları mevcuttu. Bayur’un, Atatürk’ü bu kadar “mübalağa” ederek “hatasız” görmesi de onun tenkit edilecek taraflarından biriydi.

1933 yılında Atatürk’ün emriyle geldiği Maarif Vekilliğinden İsmet İnönü ile arasının bozulmasından dolayı istifa etmişti. Vekilliği dönemi genel olarak “layihalar”la geçen Bayur, maarif anlamında çok da “radikal” bir karara imza atmamıştı. Reşit Galip döneminde başlayan Darülfünunun İstanbul Üniversitesine dönüşmesi serüveni onun döneminde de devam etmiş, yabancı üniversitelerden gelen hocalarla akademik kadrolardaki boşluklar doldurulmaya çalışılmıştı. Üniversitenin

açılış konuşmasında Türk Tarih Tezi'ne ve cumhuriyetin kazanımlarına atıflar yaparak “Türk Milliyetçiliği”ni vurgulamıştı. Vekillik yıllarında en büyük sıkıntısı maaşlarını genel bütçeden almayan öğretmenlerin maaş problemiydi. Maarif gündemi sürekli “teorik” hazırlıklar ve toplantılarla meşgul olmuştu. Basında sürekli olarak ilk tahsilde, ortaöğretimde ve lisede eğitimin nasıl olması gerektiğine dair uzunca yazılar yazılmıştı. Eğitim işi, o kadar “çetin” bir mezvuya dönüşmüştür ki kamuoyundan fikirler almak için gazetelerde anket dahi düzenlemişti. Konunun pergelisi o kadar genişlemiştir ki ilk tahsil meselesi CHF'nin başlıca grup konusu olmuştu. Geçmişte olduğu gibi yabancı uzmanlardan da eğitim konusunda raporlar hazırlamaları istenmişti. 1933 yılı Cumhuriyetin onuncu yılı olması hasebiyle büyük bir nümayişle kutlanmış, yine Bayur döneminde “yeni Türkiye”de yaşanan gelişmeler *Türkiye'nin Kalbi: Ankara* filmiyle de görsel olarak da kayda alınmıştı. Bu dönemin belki de en önemli gelişmesi “Basma Yazı ve Resimleri Derleme Kanunu”nun çıkmasıydı. Belli kütüphaneler belirleyen devlet, ülkede basılan kitapların belli miktarını “devlet nüshasını” olarak almıştı. Genel bir değerlendirme ile Bayur'un maarif yılları pek parlak değildi. Hem geçmişten gelen sıkıntıların hem de içeride yaşanan politik kulislerin muhtemeldir ki konuya tesiri olmuştu.

Maarif vekiliğinden istifa ile ayrılan Bayur, yeni kurulmuş olan Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinde Hindistan Tarihi dersleri vermişti. Manisa Milletvekili olarak zaman zaman gazetelerde ahvalimiz hakkında bilgiler vermişti. 1940 yılında Halkevlerinde bir dizi konferanslar düzenlemişti. Bu konferanslarını sonunu ezelden beri uyuşamadığım dediği İsmet İnönü'ye ithafen “Yaşasın Millî şefimiz” diye bitirmesi de “politik” bir duruş olarak değerlendirilebilirdi. Çünkü 1952'de *İnci* dergisinde İsmet İnönü'yü merkeze almadan partiler ve demokrasi anlayışı üzerinden bir tenkit yapmıştı. 1976 yılında Arı İnan ile yaptığı söyleşide ise İsmet İnönü'ye olan hasmane hislerini daha da belli etmişti. Çok ilginç bir şekilde İsmet İnönü o tarihlerde hayatta değildi. İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin tarafsız kalmasına olumlu bakan Bayur, yazılarında her daim teyakkuz hâlinde olmamız gerektiğini vurgulamıştı. 1944 yılında bütçe görüşmelerinde iktidarı tenkit etmiş, bu tavrını diğer bütçe görüşmelerinde de sürdürmüştü. Onun tenkitlerini “aşırı” bulan CHP, aynı zamanda meseleye “itibar” zedeleyici bir husus olarak bakmış ve onu 22 Ocak 1946'da 280 oyla ihraç etmişti. Bayur'un ihracı bazı gazetelerde tartışılmış ve dava ile partisine geri dönebilirliği üzerine fikirler öne sürülmüştü. Özellikle iktidar yanlısı gazetelerde onun bu ihracını olumlayan yazılar çıkmıştı. Bazı gazetelerde tam aksini savunmuştu. 6 Ocak

1946'da Demokrat Parti'nin kurulması siyaset dünyasını canlandırmıştı. Parti kurulurken “dörtlü karar” Bayur'un da önüne gelmiş fakat o imzalamamıştı. Gazetelerde yeni parti bir kuracağı söylenen Bayur, her ne kadar organik bağım olmadı dese de 1946 seçimlerinde Demokrat Parti'den aday olmuş ama kazanamıştı. Demokrat Parti mitinglerine katılan Bayur, özellikle İsmet İnönü'nün 12 Temmuz Beyannamesinden (1947) sonra Demokrat Parti'yi muvazaa ile suçlamış ve yazdığı gazetelerde “sert” bir üslupla eleştirmişti. Tenkitçi bir ruha malik olan Bayur'un, Demokrat Parti ile organik bağları kopmuş, alternatif bir muhalefet olarak Fevzi Çakmak'ın fahri başkanlığında Millet Partisini kurmuştu. Bu dönemde gazetelerde “ağır” üsluplu yazılar kaleme almıştı. Özellikle ihracından itibaren CHP aleyhinde yazılar kaleme alan Bayur, sonrasında DP'yi de muvazaa ile suçlamıştı. 1947'li yılların “solcu hocalar” meselesinde de komünizme olan karşıtlığını açık bir şekilde dile getirmişti. Ona göre bu ideoloji çirkin ihtirasların ürünüydü. Bu konuda solculukla suçlanan hocalar da Bayur'a bir cevap ile karşılık vermiş, üniversite geçmişi olan bir profesörün bu tarz “mücrim” ilan edici dilini sert bir şekilde tenkit etmişler ve onun gibi entetektüel birinin böyle bir söylemi dile getirmesini de yadırgamışlardı.

Bayur'un eserleri incelendiğinde ise ilk göze çarpan, “öztürkçeci” üslubuydu. Onun bu yazış tarzı, kimi zaman takdir edilmiş olsa da bazı Fuat Köprülü ve Adnan Adıvar gibi kişiler de bunu çok makbul karşılanmamıştı. 1930'lardaki tarihi metinlerinde öztürkçecilik seçimi belirgin olmasa da özellikle 1940'lı yıllarda yayımlamaya başladığı *Türk İnkılâbı Tarihi*'nde bu eğilimi daha baskındı. Hatta mezkûr eserine eski kelimelerin yerine öztürkçe karşılıklar bulduğu kelimeleri eklemişti. Bu durum onun biraz da Osmanlı Devleti'nin dili olan Osmanlı Türkçesine bir tavrı olarak yorumlanabilirdi. Çünkü ona göre Osmanlı Devleti'nde “irtica” düşüncesi her alana sirayet etmiş, bunlardan biri de dildi. İbadetin dilinin Türkçeleşmesi düşüncesine sahip olan Bayur, Atatürk devrimlerinin birçok kazanımıyla bu ve buna benzer ilerlemelerin kaydedildiği görüşündeydi.

Türk siyasetinde önemli bir yeri olan Bayur, “muhalif” ve “tenkitçi” kişiliği ile akıllarda yer etmişti. Aslında muhaliflik konusunda yalnız da değildi. Emin Sazak, Adnan Mendres de bütçe görüşmelerinde onun gibi muhalif tavırlarını ortaya koymuştu. Fakat söylemlerini yumuşatması “kulağına fısıldanan” Bayur, asla sert üslubundan vazgeçmemişti. Yine kendinden iktibasla Bayur, polisiye romanlar okuyan, Wagner dinleyen, yüzmeyi ve kürek çekmeyi seven, ömrünü okuma ve yazmaya adanmış biriydi. 1960 Darbesi'nde 4 yıl 2 ay hüküm almasına rağmen bunun

iki buçuk yılını hapiste geçirmişti. Böylelikle siyasi yaşamdan çekilen Bayur, kendini daha çok okumaya ve yazmaya vermiş, aktif siyasete bir daha dönmemişti.

KAYNAKÇA

Arşivler

Cumhurbaşkanlığı Arşivi

Emekli Sandığı Arşivi

Maarif Vekilliği Maarif Dairesi Talim ve Terbiye Dairesi Arşivi

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı

Türkiye Büyük Millet Meclisi Arşivi

Türk Tarih Kurumu Arşivi

Gazeteler

Adalet

Akın

Akşam

Cumhuriyet

Dikkat

Hakimiyeti Milliye

Hürses

Kudret

Kuvvet

Muallim Sesi

Milliyet

Son Telgraf

Son Havadis

Son Posta

Tanin

Tasvir

Ulus

Vakit

Tasvir

Yeni Asır

Yeni Sabah

Zaman

Kitaplar

- Adıvar, Halide Edip., *Türk'ün Ateşle İmtihanı*, Can Yayınları, 23. bs., İstanbul, 2019.
- Ahmad, Feroz., *İttihat ve Terakki (1908-1914)*, Çev. Nuran Yavuz, Kaynak Yayınları, 9.bs., İstanbul, 2013.
- Ağaoğlu, Samet., *Demokrat Parti'nin Doğuş ve Yükseliş Sebepleri: Bir Soru*, Baha Matbaası, 1972.
- Ağaoğlu, Samet., *Siyasî Günlük: Demokrat Parti'nin Kuruluşu*, İletişim Yayınları, 4.bs., İstanbul, 2013.
- Ali, Kılıç., *Atatürk'ün Sırdışı: Kılıç Ali'nin Anıları*, Der. Hulûsi Turgut, Türkiye İş Bankası Yayınları, 22. bs., İstanbul, 2020.
- Akşin, Aptülahat., *Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991.
- Akşin, Sina., *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, 3.bs., İmge Yayınları, Ankara, 2001.
- Akşin, Sina., *Kısa Türkiye Tarihi*, Türkiye İş Bankası Yayınları, 11. bs., İstanbul, 2007.
- Aktar, Yücel., *İkinci Meşrutiyet Dönemi Öğrenci Olayları (1908-1918)*, Gündoğan Yay., 2.bs, Ankara, 1999.
- Aras, Oktay., *Galatasaray Lisesi/Yazarlar ve Kitaplar*, II. cilt, Cemre Matbaacılık, İstanbul, 2010.
- Arai, Masami., *Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği*, Çev. Tansel Demirel, İletişim Yayınları, 2.bs, İstanbul, 2000.
- Armstrong, *Bozkurt*, ter. Peyami Safa, I. cilt, Sel Yayınları, İstanbul, 1955.
- Armstrong, H. C., *Bozkurt: Kemal Atatürk'ün Yaşamı*, Çev. Gül Çağalı Güven, Arba Yayınları, İstanbul, 1996.
- Atabay, Mithat., *Türk Basın Tarihi*, Paradigma Akademi Yayınları, 2.bs., Edirne, 2015.
- Atalay, Onur., *Türk'e Tapmak: Seküler Din ve İki Savaş Arasında Kemalizm*, İletişim Yayınları, 3.bs., İstanbul, 2019.
- Atatürk, *Söylev (Nutuk)*, II. cilt, Türk Dil Kurumu Yayınları, 8.bs., Ankara, 1981.
- Atatürk'ün Türkiye Büyük Millet Meclisini Açış Konuşmaları*, TBMM, Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara, 1987.

- Ateş, Bünyamin ve diğ., *Gayri Resmî Yakın Tarih Ansiklopedisi*, Risale Yayınları, 2. cilt, İstanbul, 1993.
- Ateş, Bünyamin ve diğ., *Gayri Resmî Yakın Tarih Ansiklopedisi*, Risale Yayınları, 1. cilt, İstanbul, 1993.
- Aydın, Necati., *İmparatorluğun Cumhuriyet Kapısı*, İstanbul, 1999.
- Aynî, Mehmet Ali., *Darü'l Fünûn Tarihi*, Haz. Metin Hasırcı, Pınar Yayınları, 1.bs., İstanbul, 1995.
- Ayvazoğlu, Beşir., *Defterimde 40 Suret*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1996.
- Bali, Rıfat N., *Sarayın ve Cumhuriyetin Dişçibaşısı Sami Günzberg*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2007.
- Baltacıoğlu, İsmayıl Hakkı *Hayatım*, Yay. Haz. Ali Y. Baltacıoğlu, Dünya Yayınları, 1.bs., İstanbul, 1998.
- Barutçu, Faik Ahmet *Siyasi Anılar (1939-1954)*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1977.
- Başgöz, İlhan-E. Wilson, Howard., *Türkiye Cumhuriyetinde Eğitim ve Atatürk*, Dost Yayınları, Ankara, 1968.
- Birinci Türk Tarih Kongresi/Konferanslar-Müzakere Zabıtları (Ankara: 2-11 Temmuz 1932)*, 2.bs., Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2010.
- Bayur, Yusuf Hikmet., *Türk İnkılâbı Tarihi* (I. cilt, I. kısım, 1940/I. cilt, II. kısım, 1940; II. cilt, I. kısım, 1943/II. cilt, II. kısım, 1943/II. cilt, III. kısım, 1951/II. cilt, IV. kısım, 1952; III. cilt, I. kısım, 1953/III. cilt, II. kısım, 1955/III. cilt, III. kısım, 1957/III. cilt, IV. kısım, 1967), Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Bayur, Yusuf Hikmet., *Hindistan Tarihi* (I. cilt/1946; II. cilt/1947; III. cilt/1950), Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Bayur, Yusuf Hikmet *Gürgâniğ Devleti*, Akşam Matbaası, İstanbul, 1936.
- Bayur, Hikmet., *Ahvali Hazıra*, Aydın Halkevi Neşriyatı, No: 21, C.H.P Basımevi, Aydın, 1940.
- Bayur, Hikmet., *XX. Yüzyılda Türklüğün Tarih ve Acun Siyaseti Üzerindeki Etkileri*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1974.
- Bayur, Hikmet., *Atatürk/Hayatı ve Eseri I (Doğumundan Samsun'a Çıkışına Kadar)*, Güven Basımevi, Ankara 1963.
- Bayur, Yusuf Hikmet., *Yeni Türkiye Devletinin Haricî Siyaseti*, Akşam Matbaası, İstanbul 1934.
- Bayur, Hilmi Kâmil., *Sadrızam Kâmil Paşa/Siyasî Hayatı*, Sanat Basımevi, Ankara, 1993.

- Burçak, Rıfık Salim., *Yassıda ve Öncesi*, Ankara, 1976.
- Berkes, Niyazi., *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, Haz. Ahmet Kuyaş, Yapı Kredi Yayınları, 26.bs., İstanbul, 2018.
- Berkes, Niyazi., *Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler*, Kaynak Yayınları, 2.bs., İstanbul 2002.
- Berkes, Niyazi., *Atatürk ve Devrimler*, Yapı Kredi Yayınları, 3.bs., İstanbul, 2019.
- Berkes, Niyazi., *Unutulan Yıllar*, Haz. Ruşen Sezer, İletişim Yayınları, 5.bs., İstanbul, 2014.
- Bora, Tanıl., *Cereyanlar:Türkiye’de Siyasî İdeolojiler*, İletişim Yayınları, 6. bs., İstanbul, 2018.
- Berküren Tahsin-Kazancıgil, Aykut., *Galatasaray Lisesi Mezunları (1871-1996)*, İstanbul, 1997.
- Bilgehan, Mustafa (Der.), *Tanıkların Anılarıyla İsmet İnönü (Sözler ve Dersler)*, Doğan Kitap, 1.bs., İstanbul, 2014.
- Boran, Behice., *Yazılar, Konuşmalar, Söyleşiler, Savunmalar*, 3. cilt, Sosyal Tarih Yayınları, İstanbul, 2020.
- Bölükbaşı, Deniz., *Türk Siyasetinde Anadolu Fırtınası: Osman Bölükbaşı*, Doğan Kitap, 1.bs., İstanbul, 2005.
- Canca, Nazım., *Hayatım ve Hatıralarımda Atatürk*, Yay. Haz. Damla Sena Daloğlu, Opus Kitap, 2.bs., İstanbul, 2016.
- Cemal Paşa, *Hatıralar*, Haz. Alpay Kabacalı, Türkiye İş Bankası Yayınları 11.bs., İstanbul, 2020.
- Çavdar, Tefik., *Türkiye’nin Demokrasi Tarihi (1839-1950)*, İmge Yayınları 4.bs., Ankara, 2008.
- Cebesoy, Ali Fuat., *Moskova Hatıraları*, Temel Yayınları, İstanbul, 2017.
- Cengiz, Halil Edoğan (Haz.), *Enver Paşa’nın Anıları (1881-1908)*, Türkiye İş Bankası Yayınları, 13. bs., İstanbul, 2019.
- CHP Hükümetlerinin Millî Eğitim ve İşçileri Alanındaki Başarıları Hakkında Not*, Ankara, 1950.
- Copeaux, Etienne., *Türk Tarih Tezinden Türk-İslâm Sentezine*, Çev. Ali Berktaş, İletişim Yayınları, 3.bs., İstanbul, 2003.

Cumhurbaşkanları, Başbakanlar ve Millî Eğitim Bakanlarının Millî Eğitim Bakanlarının İlgili Söylev ve Demeçleri, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1946.

Cündioğlu, Düccane., *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Din ve Siyaset*, Kapı Yayınları, 2.bs., İstanbul, 2021.

Cündioğlu, Düccane., *Arasokakların Tarihi: Hatıralar ve Hatıratlar*, Kapı Yayınları, 4.b., İstanbul, 2012.

Çakmak, Yalçın., *Sultan'ın Kızıbaşları/II. Abdülhamid Dönemi Alevi Algısı ve Siyaseti*, İletişim Yayınları, 1.bs., İstanbul, 2019.

Çankaya, Ali., *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, 3. cilt, Mars Matbaası, Ankara, 1968.

Demir, Remzi-Atılğan, Doğan., *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi ve Türkiye'de Beşerî Bilimlerin Yeniden İnşası/Elli Portre*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 2008.

Demirhan, Nezahat., *Cumhuriyetin Onuncu Yılı'nın Türk İnkılâp Tarihinde Yeri ve Önemi*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1999.

Demirel, Tanel., *Türkiye'nin Uzun On Yılı: Demokrat Parti'nin İktidarı ve 27 Mayıs Darbesi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2.bs., İstanbul, 2016.

Derin, Haldun., *Çankaya Özel Kalemini Anımsarken (1933-1951)*, Yaz. Haz. Cemil Koçak, Doğan Kitap, 1.bs., İstanbul, 2017.

Doğan, Atila., *Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 1.bs., İstanbul, 2006.

Dorsay, Atilla-Gürkan, Turhan., *Sinema Ansiklopedisi*, İstanbul, t.y.,

Emre Dölen, *Türkiye Üniversite Tarihi: Cumhuriyet Döneminde İstanbul Darülfünunu (1922-1933)*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2. Cilt, 1.bs., İstanbul, 2010.

Dölen, Emre., *Türkiye Üniversite Tarihi: Darülfünun'dan Üniversiteye Geçiş*, 3. cilt, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 1.bs., İstanbul, 2010.

Duru, Kâzım Nami *Kemalist Rejimde Öğretim ve Eğitim*, Kanaat Kitabevi, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul, 1939.

Duru, Kâzım Nami., *Ziya Gökalp*, Milli Eğitim Basımevi, 2.bs., İstanbul, 1965.

Ebüzziya, Ziyad-Kozikoğlu, Sahir., *Galatasaray'ın Tarihçesi (1921-1933)/1932-33 Mezunları ve 50 Yılları*, Galatasaray Eğitim Vakfı Yayınları, 1987.

- Ellison, Grace M., *Bir İngiliz Kadını Gözüyle/Kuva-i Millîye Ankarası*, Çev. İbrahim S. Turek, Milliyet Yayınları, 1973.
- Emiroğlu, Kudret (Haz.), *Arnavutluk'tan Sakarya'ya Komitacılık: Yüzbaşı Cemal'in Anıları*” Kebikeç Yayınları, Ankara, 1996.
- Emre, Ahmet Cevat., *Atatürk'ün İnkılâp Hedefi ve Tarih Tezi*, İstanbul, 1956.
- Engin, Vahdettin., *Mekteb-i Sultani*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2016.
- Erbaş, Hayriye (Haz.), *Bir Cumhuriyet Çınarı: Sözlü Tanıklarla Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nin 75 Yılı*, Türkiye İş Bankası Yayınları, 1.bs., İstanbul, 2016.
- Eren, Hasan., *Türk Dil Kurumundan Eski Anılar*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2008.
- Erer, Tekin., *Türkiye'de Parti Kavgaları*, Tekin Yayınevi, 2.bs., İstanbul, 1966.
- Ergin, Osman., *Türkiye Maarif Tarihi*, 5. cilt, İstanbul, 1977,
- Erim, Nihat *Günlükler (1925-1979)*, I. cilt, Haz. Ahmet Demirel, Yapı Kredi Yayınları, 1.bs., İstanbul, 2005.
- Ersanlı, Büşra., *İktidar ve Tarih:Türkiye'de Resmî Tarih Tezinin Oluşumu (1929-1937)*, İletişim Yayınları, 2.bs., İstanbul, 2006.
- Etem, Sadri, *Türk İnkılâbının Karakterleri*, Devlet Matbaası, İstanbul, 1933.
- Fahri Çoker, *Türk Parlamento Tarihi/IV. Dönem Milletvekilleri Özgeçmişleri (1931-1935)*, Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yay., II. cilt, Ankara, 1996.
- Findley, Carter V., *Modern Türkiye Tarihi/İslam, Milliyetçilik ve Modernlik (1789-2007)*, Çev. Güneş Ayas, Timaş Yayınları, 5.bs., İstanbul, 2016.
- Gaulis, Berthe Georges., *Kurtuluş Savaşı Sırasında Türk Milliyetçiliği*, Çev. Cenap Yazansoy, Rado Yayınları, İstanbul, 1981.
- Gaulis, Berthe Georges., *Çankaya Akşamları*, Çev. A. Göke Bozkurt, İlgi Kültür Sanat Yayınları, 1.bs, İstanbul, 2010.
- Gaulis, Berthe Georges., *Türk Mucizesi*, Çev. ve Yay. Haz. Hüseyin Nadir Paksoy, Dorlion Yayınları, 1.bs., Ankara, 2021.
- Georgeon, François., *Sultan Abdülhamid*, Çev. Ali Berktay, İletişim Yayınları, 5.bs., İstanbul, 2018.
- Georgeon, François., *Osmanlı-Türk Modernleşmesi (1900-1930)*, Yapı Kredi Yayınları, 1.bs., İstanbul, 2006.
- Goloğlu, Mahmut., *Demokrasiye Geçiş (1946-1950)*, Türkiye İş Bankası Yayınları, 1.bs., İstanbul, 2013.

- Granda, Cemal., *Atatürk'ün Uşağı'nın Gizli Defteri*, Yay. Haz. Hakan Pala, Yade Yayınları, 2.bs., Ankara, 2020.
- Grew, Joseph C., *Lozan Günlüğü*, Çev. Kadri Mustafa Orağlı, Multilingual Yayınları, İstanbul, 2001.
- Gürer, Turgut (Der.), *Atatürk'ün Yaveri Cevat Abbas Gürer*, Türkiye İş Bankası Yayınları, 5.bs., İstanbul, 2020.
- Güven, Gül Çağalı (Haz.), *Belgelerle Mısır, Ermeni, Kürt, Doğu Rumeli Meseleleri/Kamil Paşa'nın Anıları/II. Abdülhamid'in Sadrazamları Kamil Paşa ve Said Paşa'nın Polemikleri*, Arba Yayınları, 2. bs., İstanbul, 1991.
- Haksever, Ahmet Cahid., *Modernleşme Sürecinde Mevleviler ve Jön Türkler*, H Yay., 1.bs., İstanbul, 2009.
- Hale, William., *Türkiye'de Ordu ve Siyaset*, Çev. Ahmet Fethi, Alfa Yayınları, 1.bs., İstanbul, 2014.
- Hanioğlu, Şükrü., *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, C.I. İletişim Yayınları, 2.bs., İstanbul, 1989.
- Harris, George S., *Türkiye'de Komünizmin Kaynakları*, Çev. Enis Yedek, Boğaziçi Yayınları, 3.bs., İstanbul, 1979.
- Heyd, Uriel., *Türk Ulusçuluğunun Temelleri*, Çev. Kadir Günay, Kültür Bakanlığı Yay., 2.bs., Ankara, 2002.
- Hirsch, Ernst E., *Anılarım:Kayzer Dönemi, Weimar Cumhuriyeti, Atatürk Ülkesi*, çev. Fatma Suphi, Tübitak Yayınları, 13.bs., Ankara, 2017.
- İğdemir, Uluğ., *Yılların İçinden*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1976.
- İkinci Türk Tarih Kongresi/Kongrenin Çalışmaları, Kongreye Sunulan Tebliğler (İstanbul: 20-25 Eylül 1937)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2.b., Ankara, 2010
- İnalçık, Halil., *Tarihçilerin Kutbu*, Söyleşi: Emine Çaykara, Türkiye İş Bankası Yayınları, 15.bs., İstanbul, 2019.
- İnan, Arı., *Tarihe Tanıklık Edenler:Cumhuriyet'in Kurucu Kuşağıyla Söyleşiler*, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2.bs., İstanbul, 2017.
- İnan, Afet., *Türkiye Cumhuriyeti ve Türk Devrimi*, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı, Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Yayınları, Ankara, 1973.
- İnönü, İsmet, *Hatıralar*, Yay. Haz. Sabahattin Selek, Bilgi Yayınevi, 5. bs., Ankara, 2018.
- İnönü, İsmet., *Defterler (1919-1973)*, Haz. Ahmet Demirel, Yapı Kredi Yayınları, 1bs., İstanbul, 2016.

- Kadri, Hüseyin Kazım., *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Hatıralarım*, Haz. İsmail Kara, İletişim Yayınları, 1. bs. İstanbul, 1999.
- Kandemir, Feridun., *Jön Türklerin Zindan Hatıraları (1848-1908): Bir Devrin Siyasî ve Fikrî Tarihi*, Muhit Yay., 2.bs., İstanbul, 1975.
- Kansu, Mazhar Müfit., *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, I. cilt, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2019.
- Kaplan, İsmail., *Türkiye'de Milli Eğitimin İdeolojisi*, İletişim Yayınları, 7.bs., İstanbul, 2013.
- Kara, İsmail (Haz.), *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi II (Metinler ve Kişiler)*, Risale Yayınları, İstanbul, 1987.
- Karacan, Ali Naci., *Lozan*, Haz. Hulûsi Turgut, Türkiye İş Bankası Yayınları, 6.bs., İstanbul, 2018.
- Kardam, Ahmet., *Mustafa Suphi:Karanlıktan Aydınlığa*, İletişim Yayınları, 1.bs., İstanbul, 2020.
- Karpat, Kemal H., *İslâm'ın Siyasallaşması*, Çev. Şiar Yalçın, Timaş Yay., 7.bs., İstanbul 2019.
- Kazgan, Gülten., *Türkiye Ekonomisinde Krizler (1929-2009)*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 4.bs., İstanbul, 2013.
- Key, Kerim K., *The Young Turk Movement*, The American University, Washington 1955.
- Knight, Edward F., *1908 İhtilâl'in Hikâyesi:Jön Türkler ve II. Abdülhamid*, Çev. Sabiha Deniz, Kariyer Yay., 1.bs., İstanbul, 2010.
- Koraltürk, Murat (Haz.), *Ahmet Hamdi Başar'ın Hatıraları: Yine Hayal Âleminde Uçuyorum*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 1.bs, İstanbul, 2007.
- Kreiser, Klaus., *Atatürk*, çev. Dilek Zapçioğlu, İletişim Yayınları, 2. bs., İstanbul, 2010.
- Cemil, Koçak., *Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938-1945)*, 1. cilt, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017.
- Cemil, Koçak., *Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938-1945)*, 2. cilt, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017.
- Korlaelçi, Murtaza., *Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Etkileri*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1986.
- Köker, Levent., *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2020.

- Kurtoğlu, Mehmet., *Taceddin Dergâhı'nda İstiklâl Şairi/Mehmet Âkif*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2016.
- Külçe, Süleyman., *Firzovik Toplantısı ve Meşrutiyet*, İzmir, 1944.
- Kürelî, İbrahim (Haz.), *Abdülhamit'in Kara Kutusu:Arap İzzet Holo Paşa'nın Günlükleri*, 1.cilt, Türkiye İş Bankası Yayınları, 1.bs., İstanbul, 2019.
- Lewis, Bernard., *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev. Metin Kıratlı, 8.bs., Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000.
- Maarif İstatistikleri (1923-1932)*, Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, Devlet Matbaası, İstanbul, 1933.
- Maarif İstatistiği (1933-1934)*, No:68, Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, Devlet Matbaası, İstanbul, 1935.
- Maksudyan, Nazan., *Türklüğü Ölçmek: Bilimkurgusal Antropoloji ve Türk Milliyetçiliğinin Irkçı Çevresi (1925-1939)*, Metis Yayınları, 4.bs., İstanbul, 2021.
- Mardin, Şerif., *Türk Modernleşmesi/Makaleler 4*, İletişim Yayınları, 26. bs., İstanbul, 2018.
- Mardin, Şerif., *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İletişim Yayınları, 13.bs., İstanbul, 2017.
- Mardin, Şerif., *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri (1895-1908)*, İletişim Yayınları, 21.bs., İstanbul, 2017.
- Mauss, Marcel., *Armağan Üzerine Deneme*, çev. Nihan Özyıldırım, Alfa Yayınları, 1.bs., İstanbul, 2018.
- Mazıcı, Nurşen., *Tek Parti Dönemi*, Pozitif Yayınları, 1.bs., İstanbul, 2011.
- McCarthy, Justin., *Osmanlı'ya Veda:İmparatorluk Çökerken Osmanlı Halkları*, Çev. Mehmet Tuncel, Etkileşim Yayınları, 4.bs., İstanbul, t.y.
- Menteşe, Halil., *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi: Halil Mentеше'nin Anıları*, Haz. Murat İpekoğlu, Altınordu Yayınları, 2.bs., Ankara, 2009.
- Millî Eğitim Hareketleri (1927-1966)*, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara, 1967.
- Möckelmann, Reiner., *İkinci Vatan Türkiye: Ernst Reuter'in Ankara Yılları*, Çev. Ahmed Arpad, Türkiye İş Bankası Yayınları, 1bs., İstanbul, 2016.
- Mumcu, Uğur., *40'ların Cadı Kazanı*, Um:ag Vakfı Yayınları, 27.bs., Ankara, 2020.
- Neumark, Fritz., *Boğaziçine Sığınanlar*, Çev. Şerif Alp Bahadır, Kopernik Yayınları, 2.bs., İstanbul, 2017.

- Petrosyan, Yuriy Aşatoviç., *Sosyalist Açıdan Jöntürk Hareketi*, Çev. Ayşe Hacıhasanoğlu-Mazlum Beyhan, Yordam Kitap, 1.bs., İstanbul, 2015.
- Nur, Rıza., *Hayat ve Hatıratım*, III. cilt, Altındağ Yayınevi, İstanbul, 1968.
- Okyar, Osman-Seyitdanlıoğlu, Mehmet., *Atatürk, Okyar ve Çok Partili Türkiye:Fethi Okyar'ın Anıları*, Türkiye İş Bankası Yayınları, 7.bs., İstanbul, 2017.
- Orbay, Rauf., *Cehennem Değirmeni:Siyasi Hatıralarım*, Truva Yayınları, 2.bs., İstanbul, 2020.
- Ortaylı, İlber *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, Kronik Yayınları, 17. bs., İstanbul, 2018.
- Öklem, Necdet., *Atatürk Döneminde Darülfünun Reformu*, Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Yayınları, 2.bs., Antalya, 2007.
- Öner, Kenan *Siyasî Hatıralarım ve Bizde Demokrasi*, İstanbul, 1948.
- Öymen, Altan *Değişim Yılları*, Doğan Kitap, 11.bs., İstanbul, 2018.
- Özel, Sabahattin., *Casustur Casus: Mustafa Sagir ve Diğerleri*” Derlem Yayınları, İstanbul, 2009.
- Özuyar, Ali., *Gazi'nin Sineması*, Yapı Kredi Yayınları, 1.bs., İstanbul, 2021.
- Radev, Simeon Trayçev., *Galatasaray Mekteb-i Sultanisi/Resneli Bulgar Bir Talebenin Hatıraları (1879-1898)*, Çev. Georgi P. Kostadov, Kronik Yayınları, 1.bs., İstanbul, 2018.
- Sagay, Esat., *“Hocam”: Maarif Vekili Esat Sagay'ın Hatıraları*, Haz. Eren Sagay, Yapı Kredi Yayınları, 1.bs., İstanbul, 2012.
- Sakaoğlu,Necdet., *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 1.bs., İstanbul, 2003.
- Şimşir, Bilâl N., *Bizim Diplomatlar*, Bilgi Yayınları, 1.b., Ankara, 1996. s
- Özbek, Nadir., *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet/Siyaset, İktidar ve Meşruiyet (1876-1914)*, İletişim Yayınları, 7. bs., İstanbul, 2020.
- Ramsaur, Ernest E., *Jön Türkler/1908 İhtilalinin Doğuşu*, 2.bs., Pınar Yayınları, İstanbul, 2011.
- Parla, Taha., *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm*, İletişim Yayınları, 1.bs., İstanbul, 1989.
- Pekin, Aliye, Kocabıykoğlu, Zeynep Çeçen, Çelik (Der.), *Berthe Georges-Gaulis'den Mektuplar/Bir Fransız Gazetecinin Türkiye ve Ortadoğu İzlenimleri*, Koç Üniversitesi Yayınları, 1.bs., İstanbul, 2021.

- Renda, M. Abdülhalik., *Günlükler (1920-1950)*, Yay. Haz. Aytaç Demirci-Sabri Sayarı, Yapı Kredi Yayınları, 1.bs., İstanbul, 2019.
- Reyhan, Cenk., *Türkiye’de Liberalizmin Kökenleri:Prens Sabahaddin (1877-1948)*, İmge Yayınları, 1.bs., Ankara, 2008.
- Pekmen, Mahir Said., *31 Mart Hatıraları:İsyan Günlerinde Bir Muhalif*, Hasan Babacan-Servet Avşar (Haz.), Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2.bs., Ankara 2018.
- Parker, Beryl., *Türkiye’de İlk Tahsil Hakkında Rapor*, Devlet Basımevi, İstanbul, 1939.
- Saib, Ahmet., *Tarih-i Meşruiyyet ve Şark Mesel-i Hâzırası*, Yay. Haz. Şennur Şenel, Berikan Yayınları, 1. bs., Ankara, 2007.
- Saray, Mehmet., *Celâl Bayar’la Son Röportaj*, Postiga Yayınları, 1.bs., İstanbul, 2013.
- Sayılgan, Aclan., *Türkiye’de Sol Hareketler (1871-1972)*, Hareket Yayınları, 2.bs., İstanbul, 1972.
- Sazak, Emin., *Emin Bey’in Hatıra Defteri: Hatıralar*, Yay. Yön. Himmət Kayhan, Bilge Oğuz Yayınları, 2.bs., İstanbul, 2009.
- Schwartz, Philipp., *Kader Birliğı:1933 Sonrası Türkiye’ye Göç Eden Alman Bilim Adamaları*, Çev. Nagehan Alçı, Belge Yayınları, 1.bs., İstanbul, 2003.
- Sertel, M. Zekeriye., *Hatıralarım (1905-1950)*, İstanbul, 1968.
- Sertoğlu, Murad., *Mustafa Sagir*, Güven Yayınevi, İstanbul, 1955.
- Soyak, Hasan Rıza., *Atatürk’ten Hatıralar*, Yapı Kredi Yayınları, 9.bs., İstanbul, 2018.
- Sökmen, Tayfur *Hatay’ın Kurtuluşu İçin Harcanan Çabalar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2.bs., Ankara, 1992.
- Sultan Abdülhamit., *Siyasî Hatıratım*, Hareket Yayınları 1.bs., İstanbul, 1974.
- Şimşir, Bilâl N., *Lozan Günlüğü*, Bilgi Yayınevi, 3.bs., İstanbul, 2014.
- Şimşir, Bilâl N.. *Atatürk ve Afganistan*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2019.
- Tan, Nail (Haz.), *Kuruluşunun 70. Yıl Dönümünde Türk Dil Kurumu*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2001.
- Tarih III: Yeni ve Yakın Zamanlarda Osmanlı-Türk Tarihi*, Devlet Matbaası, İstanbul 1931.
- Tengirşenk, Yusuf Kemal., *Vatan Hizmetinde*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981.

Tezel, Yahya S., *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, Türk İş Bankası Kültür Yayınları, 2.bs., İstanbul, 2020.

Timur, Taner., *Türk Devrimi ve Sonrası*, İmge Yayınları, 5.bs., Ankara, 2001.

Tokgöz, Ahmed İhsan., *Matbuat Hatıralarım*, Haz. Alpay Kabacalı, İletişim Yayınları, 1.bs. İstanbul 1993.

Topuzlu, Cemil., *80 Yıllık Hatıralarım*, Haz. Hüsrev Hatemi-Aykut Kazancıgil, İstanbul, 1982.

Tanör Bülent-Toprak, Zafer-Berktaş Halil, *İnkılâp Tarihi Dersleri Nasıl Okutulmalı?*, Sarmal Yayınevi, 1.bs., İstanbul, 1997.

Tuna, Işıl., *Yassıada'da Yargılanan Demokrat Parti Kadın Milletvekilleri*, Libra Kitap, 1.bs., İstanbul, 2018.

Tunaya, Tarık Zafer., *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (Kanun-ı Esasî ve Meşrutiyet Dönemi/1876-1938)*, 4.bs, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2016.

Tunçay, Mete., *Türkiye Sol Akımlar-I (1908-1925)*, BDS Yayınları, 2.bs., İstanbul, 2000.

Türk Tarihinin Ana Hatları, Devlet Matbaası, İstanbul, 1930.

Turan, Şerafettin., *İsmet İnönü:Yaşama, Dönemi Kişiliği*, Bilgi Yayınları, 2.bs., Ankara, 2000.

Türk Maarif Cemiyeti: Cemiyetin Kuruluşundan İtibaren Beş Senelik Faaliyet Raporu (1928-1933), Ankara, 1933.

Ubicini, M. A., *Türkiye 1850:Tanzimat-Ulema-Basın*, Çev. Cemal Karaağaçlı, 1. cilt, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul t.y.

Ulus, Nuri., *Atatürk'ün Yanıbaşında:Çankaya Köşkü Kütüphanecisi Nuri Ulus'un Hatıraları*, Der. M. Kemal Ulus, 5.bs., Doğan Kitap, İstanbul, 2008.

Unat, Nermin Abadan., *Kum Saatini İzlerken*, İletişim Yayınları, 1.bs., İstanbul, 1996.

Uran, Hilmi., *Meşrutiyet, Tek Parti, Çok Parti Hatıralarım (1908-1950)*, Türkiye İş Bankası Yayınları, 1.bs., İstanbul, 2017.

Uyar, Hakkı., *Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi*, Boyut Yayınları, İstanbul, 2012.

Üçüncü Türk Tarih Kongresi/Kongreye Sunulan Tebliğler (Ankara: 15-20 Kasım 1943), Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2.bs., Ankara, 2010.

Ülken, Hilmi Ziya., *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Türkiye İş Bankası Yayınları, 13.bs., İstanbul 2017.

- Ülker, Reşit., *Tanıklar ve Belgelerle Ata'nın Bursa Nutku*, İstanbul, 1967.
- Ürgüblü, Münib Hayri., *Lozan [Ankara Halkevindeki Kutlama Töreninden/24 Temmuz]*, Ankara, 1936.
- Ülkütaşır, M. Şakir., *Atatürk ve Harf Devrimi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, 3.bs., Ankara, 2000
- Yalman, Ahmet Emin., *Modern Türkiye'nin Gelişim Sürecinde Basın (1831-1913)*, Türkiye İş Bankası Yayınları, 1.bs., İstanbul, 2018.
- Yalman, Ahmet Emin., *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim I (1888-1922)*, Yay. Haz. Erol Şadi Erdinç, Pera Turizm ve Ticaret A.Ş., 2.bs., İstanbul, 1997.
- Yalman, Ahmet Emin., *Yakın Tarihte Gördüklerim Geçirdiklerim (1922-1971)*, Yay. Haz. Erol Şadi Erdinç, II. cilt, Pera Turizm ve Ticaret A.Ş., 2.b., İstanbul, 1997.
- Yusuf Hikmet Bayur'a Armağan*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1985.
- Yücel, Hasan Âli., *Türkiye'de Orta Öğretim*, Devlet Basımevi, İstanbul, 1938.
- Yücel, Hasan Âli., *Davalar ve Neticeleri*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2011.
- Yücel, Hasan Âli., *Davam*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2011.
- Yücer, Rıza Ruşen., *Atatürk'e Ait Birkaç Fıkra ve Hâtura*, Şaka Basımevi, İstanbul, 1947.
- Weber, Max., *Ekonomi ve Toplum*, Çev. Latif Boyacı, 2 cilt, Yarın Yayınları, 1.bs., İstanbul 2012.
- Widman, Horst., *Atatürk ve Üniversite Reformu*, Çev. Aykut Kazancıgil-Serpil Bozkurt, Kabalcı Yayınevi, 1.bs., İstanbul, 2000.
- Zürcher, Erik Jan., *Millî Mücadelede İttihatçılık*, Çev. Nüzhet Salihoğlu, İletişim Yayınları, 10.bs., İstanbul, 2018.

Makaleler

Ada, Turhan-Çeçen, Seyithan., “Çok Partili Siyasal Hayata Geçişte Yusuf Hikmet Bayur'un Önemi”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 240, Mayıs-Haziran (2019), s. 155-168.

[Adivar], A. Adnan., “Türk İnkılabı Tarihi: Tahlil ve Tenkitler”, *Türkiyat Mecmuası*, 7 ve 8. cilt, İstanbul, 1942, s. 355-340.

Adanır, Fikret., “Osmanlı İmparatorluğu'nda Ulusal Sorun ile Sosyalizmin Oluşması ve Gelişmesi: Makedonya Örneği”, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve*

Milliyetçilik (1876-1923), Der. Mete Tunçay-Erik Jan Zürcher, İletişim Yayınları, 7. bs., İstanbul 2014, s. 33-72.

Akın, Edip (söyleşen), “Millet Partisi Başkanı Hikmet Bayur”, *İnci*, Sayı 9, 22 Mart 1952, s. 4-5.

Baltacıoğlu, Ali Y., “Darülfünundan Üniversiteye (III)/1933 Üniversite Reformu”, *Toplumsal Tarih*, S. 176, 2008 (Ağustos), s. 40-48.

Baltacıoğlu, Ali Y., “Darülfünundan Üniversiteye (II)/1933 Üniversite Reformu”, *Toplumsal Tarih*, S. 177, 2008 (Eylül), s. 34-43.

Belge, Murat., “Mustafa Kemal ve Kemalizm”, *Kemalizm* içinde, c. 2, Ed. Ahmet İnsel, İletişim Yayınları, 9.bs., İstanbul, 2019, s. 29-43.

Boratav, Korkut., “Türkiye’de Devletçilik”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, 2. cilt, İstanbul, 1984, s. 412-418.

Ekrem Akurgal., “Tarih İlmi ve Atatürk”, *Bellekten*, CXX cilt, Sayı 80/1956, s. 571-584.

Alkan, Necmettin., “1908 Jön Türk İhtilali’nde Firzovik Toplantısının Önemi”, *Toplumsal Tarih*, s. 46-50.

Arıkan, Zeki., “Jean-Henri Abdolonyme Ubigini”, *TDV*, 42. cilt, İstanbul 2012, 32-33.

Aydın, Mehmet Korkud., “CHP’de Parti İçi Muhalefetin İlk Örneği: Çiftçiye Topraklandırma Kanunu ve TBMM’de Yaşanan Tartışmalar”, *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 41, 2018 (Sonbahar), s. 359-383.

Bayur, Hilmi Kamil., “Kaybettiğimiz Değerli Bilim Adamı: Hikmet Bayur”, *Tarih ve Edebiyat Mecmuası*, 1 Ağustos 1981, Sayı 8, s. 32-36.

Bayur, Hikmet., “Atatürkçülük (Kemalizm) I”, *İnkılâp Gençliği*, Sayı 2, 1 Ağustos 1952, s. 4.

Bayur, Hikmet., “Atatürk ve Dil Devrimi” *Türk Dili*, C. III, Sayı 31, 1 Nisan 1954, s. 374-377.

Bayur, Hikmet., “Atatürk’ün Geleceği Seziş Gücüne ve İnsandan Anlayışına Üç Örnek”, *Bellekten*, C. XXXII, S. 128/1968, s. 431-440.

Bayur, Hikmet., “1918 Bırakışması Sırasındaki Tinsel Durum ve Mustafa Kemal’in İki Demeci”, *Bellekten*, C. XXXII, S. 128/1968, s. 479-497.

Bayur, Hikmet., “Atatürk”, *Bellekten*, C. III, S. 10/1939, s. 247-268.

Bayur, Hikmet., “Kuvay-ı Milliye Devrinde Atatürk’ün Dış Siyasa ile İlgili Bazı Görüş ve Davranışları”, *Bellekten*, C. XX, S. 80/1956, s. 659-699.

Bayur, Hikmet.,“Mustafa Kemal’in Falkenhayn’la Çatışmasıyla İlgili Henüz Yayınlanmamış Bir Raporu”, *Bellekten*, C. XX, S. 80/1956, s. 619-632.

Bayur, Hikmet., “Son Osmanlı Hariciye Nazırının Bir Lâyihası”, *Bellekten*, C. I, S. 2/1937, s. 449-499.

Bayur, Hikmet., “Atatürk’ten Anılar”, *Bellekten*, C. XXXVI, S. 148/1973, s. 457-470.

Bayur.,“Mustafa Suphi ve Millî Mücadeleye El Koymaya Çalışan Başlı Dışarda Akımlar”, *Bellekten*, C. XXXV, S. 140/1971, s. 587-654.

Hikmet Bayur.,“Birinci Genel Savaştan Sonra Yapılan Barış ve Anlaşmalarımız II”, *Bellekten*, C. XXIX, Sayı 115 Ankara, 1965, s. 115-129Hikmet, “Birinci Genel Savaştan Sonra Yapılan Barış ve Anlaşmalarımız II”, *Bellekten*, C. XXIX, Sayı 115/1965, s. 115-156.

Bayur, Hikmet.,“Son Yirmi Beş Yıllık Tarihimize Bakışlar, *Bellekten*, C. II, S. 7-8/1938, s. 309-335.

Bayur, Hikmet.,“İki Anı”, *İsmail Hakkı Uzunçarşılı’ya Armağan*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1976, s. 11-13

Bayur, Hikmet.,“TBMM Hükümeti Umur-ı Hariciye Vekili Yusuf Kemal Tengirşenk’in 1922 Martında Yaptığı Avrupa Gezisiyle İlgili Anılar”, *Bellekten*, C. XL, S. 160/1976, s. 617-667.

Bayur, Hikmet.,“İkinci Meşrutiyet Devri Üzerinde Bazı Düşünceler” XXXIII. cilt, S. 90/1959, s. 267-285.

Bayur, Hikmet.,“Cumhuriyet Devrinde Atatürk’ün Önderliğinde Harf Devrimi”, *Harf Devrimi’nin 50. Yılı Sempozyumu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1981, s. 75-78.

Bayur, Hikmet.,“İbadet Dili”, *Necati Lugal Armağanı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1968, s. 151-158.

Bayur, Hikmet.,“Kur’an Dili Üzerinde Bir İnceleme”, *Bellekten*, XXII. cilt, , S. 88/1958, s. 599-605.

Bayur, Hikmet.,“Yeni Bulunan Bir Belge Dolayısıyla”, *Bellekten*, XXX. cilt, S. 117/1966, s.103-114.

Bayur, Hikmet.,“Yeni Bulunmuş Bazı Belgelerin Işığında Kâmil Paşa’nın Siyasal Durumu”, Bellekten, XXXV. cilt, S. 137/1971, s. 61-117.

Bayur, Hikmet.,“1918 Bırakışmasından Az Önce Mustafa Kemal Paşa’nın Başyaver Naci Bey Yolu ile Padişaha Başvurması”, *Bellekten*, XXI. cilt, S. 84/1957, s. 561-564.

Berktaş, Halil, “Tarih Çalışmaları”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, 9. cilt, İletişim Yay., İstanbul, 1985, s. 2456-2478.

Bolat, Mahmut, “Türk İnkılâp Enstitüsünün Kuruluş ve Misyonu”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı 61, (Kış) 2017, s. 47-77.

Çavdar, Tevfik., “Halkevleri”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, 4. cilt, İletişim Yay., İstanbul, 1984, s. 878-884.

Çetin, Atilla., “Kıbrıslı Kamil Paşa (1832-1913)”, *TDV*, XXV. cilt, 2002, s. 392-394.

Deringil, Selim., “II. Abdülhamid’in Dış Politikası”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, 2. cilt, İstanbul, 1985, s. 304-307.

Eyice, Semavi., “Türk Tarihinin Ana Hatları” *Bellekten*, C. XXXII, Sayı 128/1968, s. 509-526.

Gaulis, Berthe Georges., “Kurtuluş Savaşı Sırasında Tanıdığım Mustafa Kemal/Şahsiyeti ve Fikirleri”, Çev. Cenap Yazansoy, *Tarih ve Edebiyat Mecmuası*, Sayı 5, 1 Mayıs 1981, s. 21-35.

Grothusen, Klaus-Detlev., “1933 Yılından Sonra Alman Bilim Adamlarının Türkiye’ye Göçü”, *Bellekten*, 45. cilt, Sayı 180/1981, s. 537-550.

Muzaffer Gökman, “Basma Yazı ve Resimleri Derleme Kanunu ve Atatürk’e Ait Bir Hâtrâ”, *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, 1/2 (1952), s. 111-114.

İnan, Abdülkadir., “Atatürk Devrine Ait Hatıralar”, *Türk Kültürü*, S. 25, 1964 (Kasım), s. 60-63.

İnalçık, Halil, “Türk İnkılâbı Tarihi”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. I, Sayı 5 (Temmuz-Ağustos), Ankara, 1943, s. 175-179.

İnalçık-Halil, Seyitdanlıoğlu, Mehmet., “Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayûnu”, *Tanzimat:Değişim Süreci İçinde Osmanlı İmparatorluğu* kitabı içinde, Türkiye İş Bankası Yay., 7.bs., İstanbul 2018, s. 91-110.

Karal, Enver Ziya Gülhane Hatt-ı Hümayunu’nda Batı’nın Etkisi, Halil İnalçık-Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat:Değişim Süreci İçinde Osmanlı İmparatorluğu* kitabı içinde, Türkiye İş Bankası Yay., 7.bs., İstanbul 2018, s. 113-132.

İnan, Afet., “M. Kemal Atatürk ve Millî Eğitim”, *Devrim Gençliği*, Sayı 17, Kasım (1953), s. 6.

İnan, Afet., “Türk İstiklâli ve Lozan Muahedesi [1]”, *Bellekten*, II. cilt, Sayı 7-8, I. Teşrin, 1938, s. 277-291.

- İnan, Süleyman.,“Konferanslardan Esaslı Derslere Geçişte (1934-1942) İlk İnkılâp Tarihi Dersleri”, *Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Sayı 3, 2006 (Bahar), Ankara, s. 121-141.
- Kansu, Şevket Aziz.,“Eugene Pittard (1867-1962)”, *Bellekten*, C. XXVII, S. 105-108.
- Koloğlu, Orhan., “Osmanlı Basını: İçeriği ve Rejimi”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, 1. cilt, İletişim Yay., İstanbul, 1985, s. 68-93.
- Kuruyazıcı, Nilüfer.,“Farklı Bir Sürgün: 1933 Türkiye Üniversite Reformu ve Alman Bilim Adamları”, *Studien Zer Deut Schen Sprache und Literatur*, Sayı 11, 2012 (Nisan), s. 37-50.
- Özen, Haldun., “Baltacıoğlu’nun ‘Hayatım’ Adlı Tefrikası Hakkında Ek Bilgiler” *Kebikeç*, Sayı 9, 1999, s.5-33.
- Sonyel, Salâhi “Son Osmanlı Padişahı Vahidettin ve İngilizler”, *Bellekten*, CXXXIX. cilt, Sayı 154/1975, s. 257-264.
- Sertoğlu, Mithat.,“Balkan Savaşı Sonlarında Edirne’nin Kurtarılması Hususunda Hemen Teşebbüse Geçilmesi İçin Atatürk’ün Harbiye Nezaretini Uyarısına Dair Bilinmeyen Bir Belge”, *Bellekten*, XXXII. cilt, Sayı 128/1968, s. 459-468.
- Soyak, Hasan Rıza., “Atatürk’ün Özellikleri”, *TEM*, Sayı 3, 1 Mart 1981, s. 7-10.
- Tekeli, İlhan., “Osmanlı İmparatorluğu’ndan Günümüze Eğitim Kurumlarının Gelişimi”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, 3. cilt, İstanbul, 1984, s. 650-675.
- Uca, Alaattin.,“Yusuf Hikmet Bayur’un Hayatı, Fikirleri ve Eserleri”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 9, Erzurum, 1999, s. 211-227.
- Tevetoğlu, Fethi.,“Gazi Mustafa Kemal-Şâir Mehmed Âkif”, *Türk Yurdu*, C. 8, Sayı 357, 1987, s. 8-14.
- Tunçay, Mete.,“Sévres’e Karşı Anadolu’nun Bir Yayını: Türk Muahede-i Sulhiyyesi ve Mahiyet-i Hakikiyesi”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. XXXIV, Sayı 1-4, Ocak-Aralık, 1979, s. 111-146.
- Tunçay, Mete-Özen, Haldun., “1933 Darülfünun Tasfiyesi veya Bir Tek-Parti Politacısının Önlenemez Yükselişi ve Düşüşü”, *Tarih ve Toplum*, S. 10, 1984 (Ekim), s. 222-236.
- Tunçay, Mete-Özen, Haldun., “1933 Tasfiyesinden Önce Darülfünun”, *Yapıt*, S. 7, 1984 (Ekim-Kasım), s. 5-28.

[Unat], Faik Reşit.,“İlk, Orta ve Yüksek Tedrisatımızın On Senelik Bilançosu”, *Fikirler Mecmuası*, Sayı 100, 29 Teşrinievvel, 1933, s. 3-36. s

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı.,“Sadr-ı Âzam Kâmil Paşa'nın Siyasî Hayatı İsimli Eser Dolayısıyla/II. Abdülhamid Devrinde Kâmil Paşa”, *Bellekten*, XIX. cilt, Sayı 74/1955, s. 203-245.

Ürgüplü, Suat Hayri.,“Yararlı Bazı Anılar ve Son Acılar”, *ParlamentoDergisi*, 1980 (Nisan), Sayı 3, s. 5.

Weiker, Walter F.,“Kemal Atatürk'ün Yakınları (1932-1938)”, Çev. Murat Gencer, *Bellekten*, C. XXXIV, Sayı 136/1970, s. 609-631.

Neşe G. Yeşilkaya, “Halkevleri”, *Kemalizm* içinde, c. 2, Ed. Ahmet İnel, İletişim Yayınları, İstanbul, 2019, s. 113-118.

Yılmaz, Mustafa.,“Harold Armstrong'un Grey Wolf/ *As İntimate Study of Dictator* (Bozkurt-Mustafa Kemal) Kitabı Üzerine”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XI, Sayı 33, 1995, s. 721-756.

Zeyrek, Suat.,“II. Meşrutiyet'in İlanı Üzerine Düşünceler: Darbe mi? Devrim mi?”, *OTAM*, 32/Güz 2012, s. 201-228.

Gazete Yazıları

Atay, Falih Rıfkı., “Bir Çıkarma Kararı Üzerine”, *Ulus*, 24 Ocak 1946.

Atay, Falih Rıfkı., “Hak Görünüründen Bir Kaygı”, *Ulus*, 18 Mayıs 1944.

Atay, Falih Rıfkı.,“İrkçılık ve Turancılık”, *Ulus*, 9 Mayıs 1944.

Atay, Falih Rıfkı.,“Harp İçinde Değiliz, Fakat...”, *Ulus*, 1 Ocak 1942.

Atay, Falih Rıfkı.,“Sovyet-Türk Deklarasyonu”, *Ulus*, 26 Mart 1941.

Atay, Falih Rıfkı.,“Millî Hazırlanma Devrinde Vazifelerimiz”, *Ulus*, 13 Mart 1941

Atay, Falih Rıfkı.,“Düşüneceğimiz ve Yapacağımız Tek Şey”, *Ulus*, 9 Mart 1941.

[Abaloğlu], Yunus Nadi.,“Memleket Küçüklerinin Büyük İş”, *Cumhuriyet*, No: 3541, 15 Mart 1934.

[Abaloğlu], Yunusu Nadi.,“Maarif Hayatımızda Hususi İdare Vaziyeti”, *Cumhuriyet*, No: 3462, 24 Kanunuevvel 1933.

[Abaloğlu], Yunusu Nadi.,“Köylünün Vaziyetini Düzeltmek Lazımdır”, *Cumhuriyet*, No: 3469, 31 Kanunuevvel 1933.

Abaloğlu Yunus Nadi.,“Müzminleşen Dert: Sınıf ve İkmal İmtihanları”, *Cumhuriyet*, No: 3400, 23 Teşrinievvel 1933.

[Atabeyoğlu] Selâhattin Enis.,“Maarif Siyasetimizde En Doğru Yol”, *Milliyet*, 30 Kanunusani 1934

Bardakçı, Murat.,“Büyük Dahiden Genç Cumhuriyete Rica”, *Hürriyet*, 29 Ekim 2006.

Bölükbaşı, Osman.,“Demokratların Amentüsü ve Son Toplantı”, *Kuvvet*, No: 223, 1 Ağustos 1947.

Bayur, Hikmet., “10 uncu Yıl Nutku Hakkında Bir hatıra”, *Ulus*, 10 Kasım 1939.

[Bayur], Hikmet.,“Musul’u Nasıl Kaybettik?” *Milliyet*, 13 Mayıs 1934.

[Bayur], Hikmet.,“Türk Milleti Hiçbir Milletle Mukayese Edilemez”, *Milliyet*, No: 2944, 23 Nisan 1934.

[Bayur], Hikmet.,“Lozan, Dumlupınar’ı İtmam Etmıştır” *Cumhuriyet*,23 Nisan 1934.

[Bayur, Hikmet., “Lozan Zaferi ve Mazi” *Cumhuriyet*, No: 3576, 22 Nisan 1934.

Bayur, Hikmet.,“Mustafa Suphi’nin Öldürülmesi Olayı”, *Son Havadis*, 14 Haziran 1971.

Bayur Hikmet.,“Mustafa Suphi’nin Öldürülmesi Olayı” *Son Havadis*, 13 Haziran 1971.

Bayur Hikmet., “Mustafa Suphi Olayı...”, *Milliyet*, No: 8477, 12 Haziran 197.

Bayur, Hikmet.,“Türkiye-Rusya Münasebetleri 2”, *Adalet*, No: 862, 6 Ocak 1965.

Bayur Hikmet.,“Vaziyeti Hazıra ve Biz”, *Yeni Asır*, 17 Haziran 1940.

Bayur, Hikmet.,“Yabancı İdeolojiler ve 4 Aralık Olayları”, *Hürses*, No: 72, 9 Aralık 1945.

Bayur, Hikmet.,“Bugünkü Duruma Nasıl Girdik”, *Hürses*, No: 47, 9 Kasım 1945.

Bayur, Hikmet.,“Seçim İşleri”, *Hürses*, No: 50, 12 Kasım 1945.

Bayur, Hikmet.,“Moskova Radyosunun Yayınları”, *Hürses*, No: 92, 27 Aralık 1945.

Bayur, Hikmet.,“Seçime Nasıl Gitmeliyiz?”, *Hürses*, No: 51, 13 Kasım 1945.

Bayur, Hikmet., “Döviz Kaynaklarımızı Korumalıyız”, *Hürses*, No: 68, 3 Aralık 1945.

Bayur, Hikmet.,“Partiler Arasında Halk”, *Kuvvet*, No: 162, 1 Haziran 1947.

Bayur, Hikmet.,“Seçim Kanunu”, *Kuvvet*, No: 15, 4 Ocak 1947.

Bayur, Hikmet.,“İş Başında Kalmak İçin Yapılan Manevralar”, *Akın*, No: 37/1, 11 Eylül 1947.

Bayur, Hikmet., “Partilerin Bugünkü Gerçek Durumları”, *Akın*, No: 37/4, 2 Ekim 1947.

Bayur, Hikmet.,“12 Temmuz Siyasında Kimler Ne Kazandı Ne Kaybetti”, *Akın*, No: 37/19, 15 Ocak 1948.

Bayur, Hikmet.,“Geçirilen İmtihan”, *Akın*, No: 37/24, 19 Şubat 1948.

Bayur, Hikmet.,“Gerçek Duruma Göz Yummamalı”, *Akın*, No: 37/25, 26 Şubat 1948.

Bayur, Hikmet.,“12 Temmuz Anlaşmasının Faydaları”, *Akın*, No: 37/44, 8 Temmuz 1948.

Bayur, Hikmet.,“Demokrat Partinin Düştüğü Durumdan İbretler” *Akın*, No: 37/29, 25 Mart 1948.

Bayur, Hikmet., “D.P ve Muvazaa”, *Akın*, No: 37/32, 15 Nisan 1948.

Bayur, Hikmet.,“Yeni Bir Parti Lüzumlu ve Faydalı Mıdır?”, *Akın*, No: 37/36, 13 Mayıs 1948.

Bayur, Hikmet.,“Aldatıcı Bağımsızlık ve Değerlere Önem Vermemek Hastalığı”, *Kudret*, No: 294, 5 Haziran 1948, s. 1, 4.

Bayur, Hikmet., “Fuat Köprülü İstifa Etmelidir!”, *Kudret*, No: 1445, 18 Ocak 1952.

Ebuzziya Zâde, “Maarif Siyasetinde İstikrar Lazımdır”, *Zaman*, No: 23, 3 Temmuz 1934.

Feridun Vecdi, “İlk Tahsil Melesi”, *Cumhuriyet*, 13 Haziran 1934.

Feridun Vecdi, “Maarifte Yeni Bir Teşebbüs: İkmal Mektepleri”, *Cumhuriyet*, 24 Haziran 1934.

İzzet, Selâmi.,“Galatasaraylılar Günü”, *Vakit*, 2 Haziran 1934.

Nuri, Saim.,“Türkiye’de Muhalefet Var Mıdır?”, *Hürses*, No: 27, 20 Ekim 1945.

Toker, Metin.,“M. Kemal, Ali Fuat Paşa’ya Yazıyordu: Türkiye’de Bolşeviklik Bilâkaydüştart Rus Tâbiyeti Demektir”, *Milliyet*, No: 8446, 11 Mayıs 1971.

Toker, Metin., “Türkiye’yi Komünistleştirme Planı 1920’lere Dayanır”, *Milliyet*, No: 8445, 10 Mayıs 1971.

Sadak, Necmeddin Sadık.,“Bozkurt: Mustafa Kemal/Yüzbaşı Armstrong’a Cevap {1}, *Akşam*, No: 5088, 8 Kanunu evvel, 1932.

Saraçoğlu, A. Cemalettin., “Bir Çıkarma Daha”, *Yeni Sabah*, No: 2758, 24 Ocak 1946.

Tanör, Bülent., “Anayasal Gelişmelere Toplu Bakış”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, 1. cilt, İletişim Yay., İstanbul, 1985, s. 10-26.

Temizel, Meziyet.,“Hikmet Bayur’un Partiden İhracı/Partinin İhraç Kararı Hakkında Dava Açılabilir Mi?”, *Vatan*, 2 Şubat 1946.

[Topçu], Aleâttin Cemil., “Maarifte İslahat”, *Cumhuriyet*, No: 3383, 6 Teşrinievvel 1933.

Uray, Saim Nuri.,“Hikmet Bayur Hadisesi”, *Hürses*, No: 88, 23 Aralık 1945.

Uray, Saim Nuri.,“Hikmet Bayur’un Partinin Çıkarma Kararı Lehine Dava Açılabilir Mi?”, *Hürses*, No: 121, 25 Ocak 1946.

EKLER

Yusuf Hikmet Bayur'un Bibliyografyası

Kitap

**Türk Muahede-i Sulhiyyesi ve Mahiyet-i Hakikiyesi*, Ankara Vilayet Matbaası, 1326/1920, 48 sayfa.

**La Qestion de Mossoul de la Signature du Traité d'Armistice de Mondoros (30 Octobre 1918)*, au I Mars, 1925.

**Yeni Türkiye Devletinin Haricî Siyaseti*, Akşam Matbaası, İstanbul, 1934, 162 s. [Türk Tarihinin Ana Hatları Eserinin Müsveddeleri, Seri: II, No: 17; Daha Sonra *Türkiye Devletinin Dış Siyaseti* adıyla 1935, 1938, 1942, 1973 ve 1995 yıllarında tekrar basıldı]

*Gürganiğ Devleti, Akşam Matbaası, İstanbul, 1936, 127 s. [Türk Tarihinin Ana Hatları Eserinin Müsveddeleri, Seri: III, No: 3]

**Türk İnkılâbı Tarihi* (I. cilt, I. kısım, 1940/I. cilt, II. kısım, 1940; II. cilt, I. kısım, 1943/II. cilt, II. kısım, 1943/II. cilt, III. kısım, 1951/II. cilt, IV. kısım, 1952; III. cilt, I. kısım, 1953/III. cilt, II. kısım, 1955/III. cilt, III. kısım, 1957/III. cilt, IV. kısım, 1967)

*Hindistan Tarihi (I. cilt/1946; II. cilt/1947; III. cilt/1950)

**Atatürk/Hayatı ve Eseri I* (Doğumundan Samsun'a Çıkışına Kadar), Ankara, 1963, 376 s.

**XX. Yüzyılda Türklüğün Tarih ve Acun Siyaseti Üzerindeki Etkileri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1974, 396 s.

* Yusuf Hikmet Bayur, *Ermenians*, Ed. Kemal Çiçek ve Pınar Eray, Publication of Turkish Historical Society, Ankara, 2010.

Kitapta bölümler[armağan, müşterek kitaplar]

* "Trablusgarp Savaşından Balkan Savaşının Başına Kadar Giden Devre (1911 Sonbaharı-1912 Sonbaharı)", *Millî Şef ve Cümhuresimizin Ankara Dil ve Tarih-*

Coğrafya Fakültesini Ziyaretleri ve Fakültenin Yeni Binasında Tedrisata Başlaması, Maarif Matbaası, İstanbul 1941, s. 17-38. [Manisa Milletvekili Prof. Hikmet Bayur'un ders açış konuşması].

* “Çanakkale Savaşı ve 18 Mart Zaferi”, *Çanakkale 18 Mart 1950*, Ankara, 1950, s. 12-15.

* “İbadet Dili”, *Necati Lugal Armağanı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1968, s. 151-158.

* “26 Ağustos 1922 Büyük Zaferin Dünya Tarihi Üzerindeki Etkileri”, *Büyük Zafer'in 50. Yıldönümüne Armağan*, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Yayınları, İstanbul, 1972, s. 76-94.

* “Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Devleti'nin Paylaşılması Hakkında Yapılan Anlaşmalar”, *Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Semineri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1975, s. 31-47.

* “Kurtuluş Savaşı'nda Atatürk'ün Dış Siyaseti”, *Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Semineri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1975, s. 119-146.

* “Ordinaryüs Profesör İsmail Hakkı Uzunçarşılı”, *İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1976, s. 1-9.

* “İki Anı”, *İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1976, s. 11-13.

* “Cumhuriyet Devrinde Atatürk'ün Önderliğinde Harf Devrimi”, *Harf Devrimi'nin 50. Yılı Sempozyumu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1981, s. 75-78.

Katkıda Bulunduğu Kitaplar ve Konferanslar

**Gülbeden/Hümayunnâme*, Farsça'dan Çev. Abdürrab Yelgar, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1944. s. 368 [Giriş ve tarihi özeti yazan: Hikmet Bayur].

*Tayfur Sökmen, *Hatay'ın Kurtuluşu İçin Harcanan Çabalar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2.bs., Ankara, 1992, 131 s. [Ön söz: Hikmet Bayur]

*Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, I-II. cilt, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 6. baskı, Ankara, 2019. (I+II. cilt, 624 s.), [I. cilt, ön söz: Yusuf Hikmet Bayur]

*Ahvali Hazıra[21 Haziran 1940'da Aydın ve Nazilli Halkevlerinde Verilen Konferans], Aydın Halkevi Neşriyatı, No: 21, C.H.P Basımevi, Aydın 1940, 20 sayfa.

Dergiler

Belleten

“Orta ve Yeni Kurunda Orta Asya ve Hindistan Türklerinde Kadınların Mevkii”, C. I, S. 1/1937, s. 42-46.

“Son Osmanlı Hariciye Nazırının Bir Lâyihası”, C. I, S. 2/1937, s. 449-499.

“16. Asırda Dinî ve Sosyal Bir İnkılâp Teşebbüsü/Ekber Gürkan (1556-1605), C. II, S. 5-6/1938, s. 133-182.

“Son Yirmi Beş Yıllık Tarihimize Bakışlar, C. II, S. 7-8/1938, s. 309-335.

“Atatürk”, C. III, S. 10/1939, s. 247-268.

“Boğazlar Sorununun Bir Evresi (1906-1914)”, C. VII², S. 28/1943, s. 89-215.

“Evrenzib Âlemgir ve Dinî Siyaseti Üzerine Bir İnceleme”, C. IX, S. 33/1945, s. 1-62.

“Nadir Şah Afşar’ın Ölümünde Sonra Osmanlı Devletini İran’ı İstilaya Kışkırtmak İçin Yapılan İki Deneme”, C. XII, S. 46/1948, s. 403-469.

“Maysor Sultanı Tipu ile Osmanlı Padişahlarından I. Abdülhamid ve III. Selim Arasındaki Mektuplaşma”, C. XII, S. 47/1948, s. 617-654.

“Osmanlı Devleti’nin Nadir Şah Afşar’la Barış Yapmasını Önlemek Amacını Güden Bir Gürkanlı Denemesi”, C. XIII, S. 49/1949, s. 91-95.

“Osmanlı Pâdişahı II. Süleyman’ın Gürkanlı Pâdişahı I. Âlemgir (Evrenzib)’e Mektubu, C. XIV, S. 54/1950, s. 269-287.

“Sultan İletmiş’in Adı Hakkında”, C. XIV, S. 56/1950, s. 567-588.

“Harizmşah Alâü’-d-dîn Tekiş’in Adı Hakkında”, C. XIV, S. 56/1950, s. 589-594.

“Mustafa Kemal’in Falkenhayn’la Çatışmasıyla İlgili Henüz Yayınlanmamış Bir Raporu”, C. XX, S. 80/1956, s. 619-632.

“Kuvay-ı Milliye Devrinde Atatürk’ün Dış Siyaseti ile İlgili Bazı Görüş ve Davranışları, C. XX, S. 80/1956, s. 659-699.

“1918 Bırakışmasından Az Önce Mustafa Kemal Paşa’nın Başyaver Naci Bey Yolu ile Padişaha Başvurması”, C. XXI, S. 84/1957, s.561-564.

“Kur’an Dili Üzerinde Bir İnceleme”, C. XXII, S. 88/1958, s. 599-605.

“İkinci Meşrutiyet Devri Üzerinde Bazı Düşünceler” C. XXXIII, S. 90/1959, s. 267-285.

- “Mustafa Kemal’in Üç Mektubu”, C. XXIV, S. 93/1960, s. 129-137.
- “Birinci Genel Savaşta Sonra Yapılan Barış Antlaşmalarımız I”, C. XXIX, S. 115/1965, s.499-516.
- “Birinci Genel Savaşta Sonra Yapılan Barış Antlaşmalarımız II”, C. XXIX, S. 115/1965, s. 115-156.
- “Yeni Bulunan Bir Belge Dolayısıyla”, C. XXX, S. 117/1966, s. 103-114.
- “Atatürk’ün Geleceği Seziş Gücüne ve İnsandan Anlayışına Üç Örnek”, C. XXXII, S. 128/1968, s. 431-440.
- “1918 Bırakışması Sırasındaki Tinsel Durum ve Mustafa Kemal’in İki Demeci”, C. XXXII, S. 128/1968, s. 479-497.
- “Yeni Bulunmuş Bazı Belgelerin Işığında Kâmil Paşa’nın Siyasal Durumu”, C. XXXV, S. 137/1971, s. 61-117.
- “Mustafa Suphi ve Millî Mücadeleye El Koymaya Çalışan Baş Dışarda Akımlar”, C. XXXV, S. 140/1971, s. 587-654.
- “Atatürk’ten Anılar”, C. XXXVI, S. 148/1973, s. 457-470.
- “TBMM Hükümeti Umur-ı Hariciye Vekili Yusuf Kemal Tengirşenk’in 1922 Martında Yaptığı Avrupa Gezisiyle İlgili Anılar”, C. XL, S. 160/1976, s. 617-667.

Fâtiht ve İstanbul

- “Birinci Genel Savaş Sırasında İstanbul ve Boğazlar Sorumu (1914-1918)”, C.1, S. 2, 29 Temmuz 1953, s. 237-277. (*Bellekten*’de Sayı 28/1943 yayımlanan “Boğaz Sorumunun Bir Evresi (1906-1914)” makalesinin devamıdır.)
- “Birinci Genel Savaş Sırasında İstanbul ve Boğazların Sorumu (1914-1918)”, C. 1, S. 3-6, 29 Eylül 1953-29 Mart 1954, s. 315-350. (Bu makalenin ilk bölümü, Fâtiht ve İstanbul Dergisi’nin ilk cildinde yayımlanmıştır.)

İnkılâp Gençliği ve Devrim Gençliği/İlim, Fikir ve Sanat Dergisi^{1073*}

---

*Bu dergideki yazılar, armağan kitabında, Mahmut Şakiroğlu tarafından hazırlanan Yusuf Hikmet Bayur bibliyografyasında yer almamıştır. Derginin sahibi, Türkiye Millî Talebe Federasyonunun adına Ali İhsan Çelikkann’dır. Yazı İşleri Müdürü, Mustafa Kemal Palaoğlu, sekreter ise Yekta Güngör Özden’dır. Adresi; Kurtuluş, Misafir sok. no: 1/Ankara şeklinde beyan edilmiştir. İkinci sayıdan itibaren Yazı İşleri

- “Komünistliğin Türkiye için tehlikesi” 1 Temmuz 1952, S. 1, s. 5.
- “Atatürkçülük (Kemalizm) I”, 1 Ağustos 1952, S. 2, s. 4.
- “Atatürkçülük (Kemalizm) II”, 1 Eylül 1952, S. 3, s. 4.
- “Atatürkçülük (Kemalizm) II”, 1 Ekim 1952, S. 4, s. 4 ve 25.
- “İnkılâp gençleri”, 10 Kasım 1952, S. 5, s. 10
- “Atatürkçülük (Kemalizm) IV/Türkçülük: b) Türkiye dışındaki Türkler”, 1 Aralık 1952, S. 6, s.4.
- “Atatürkçülük (Kemalizm) V/c) Kültürde Türkçülük”, 1 Ocak 1953, S. 7, 4 ve 6.
- “Atatürkçülük (Kemalizm) VI/Kültür işleri I”, 1 Şubat 1953, S. 8, s. 4 ve 25.
- “Atatürkçülük (Kemalizm) VII/Kültür işleri ve gelenek II”, 1 Mart 1953, S. 9, s. 4 ve 25.
- “Atatürkçülük (Kemalizm) VIII/Kültür işleri III”, 1 Nisan 1953, S. 10, s. 4 ve 26.
- “Atatürkçülük (Kemalizm) IX/Kültür işleri IV”, 1 Mayıs 1953, S. 11, s. 4.
- “Atatürkçülük (Kemalizm) X/Kadın ve onun sosyal durumu I”, 1 Haziran 1953, S. 12, s. 4 ve 24.
- “Atatürkçülük (Kemalizm) XI/Kadın ve onun sosyal durumu II”, 1 Temmuz 1953, S. 13, s. 4 ve 6.
- “Atatürkçülük (Kemalizm) XII/Kadın ve onun sosyal durumu III”, Ağustos-Eylül (1 Eylül) 1953, S. 14-15, s. 4 ve 25.
- “Atatürkçülük (Kemalizm) XIII/Kadın ve onun sosyal durumu IV”, 1 Ekim 1953, S. 16, s. 4.
- “Atamız”, Kasım 1953, S. 17, s. 4.
- “Atatürkçülük (Kemalizm) XIV/Kadın ve onun sosyal durumu V”, 1 Aralık 1953, S. 18, s. 4.
- “Atatürkçülük (Kemalizm) XV/Kadın ve onun sosyal durumu VI”, 1 Ocak 1954, S. 19, s. 16-17.
- “Atatürkçülük (Kemalizm) XVI/Din I”, 1 Şubat 1954, S. 20, s. 14-15 ve 26.
- “Atatürkçülük (Kemalizm) XVII/Din II”, 1 Mart 1954, S. 21, s. 14-15.
- “Atatürkçülük (Kemalizm) XVIII/Din III”, 1 Haziran 1954, S. 24, s. 14-15.

---

ve sekreter kadrosunda bazı değişikliklere gidilmiştir. Aylık periyot takip şeklinde yayını sürdürmüştür. Yedince sayısıyla (1 Ocak 1953) yayınına “*Devrim Gençliği*” olarak devam etmiştir.

“Derginin altı soruluk yaptığı ankete Bayur’un cevapları”, 1 Temmuz 1954, S. 25, s. 12 ve 26.

Türk Dili

“Türk Dil Kurumu ve Hizmetleri”, C. I, S. 2, Kasım 1951, s. 1-2.

“Atatürk Adı”, C. III, S. 26, 1 Kasım 1953, s. 64.

“Atatürk ve Dil Devrimi” C. III, S. 31, 1 Nisan 1954, s. 374-377.

“Saim Ali Dilemre İçin” C. III, S. 31, 1 Nisan 1954, s. 394.

“Atatürk’ün Eseri”, C. V, S. 50, 1 Kasım 1955, s. 71-72.

Gazete Yazıları¹

Adalet¹⁰⁷⁴

“Türkiye-Rusya Münasebetleri[1]/Türk-Rus işbirliği tabii görülür ise de iş başta öyle olmamıştır”, 5 Ocak 1965, S. 861, s. 4.

“Türkiye-Rusya Münasebetleri[2]/Türkiye’nin kaderine tesir etmek isyenler”, 6 Ocak 1965, S. 862, s. 4.

“Türkiye-Rusya Münasebetleri[3]/Karakol Cemiyeti tedhişçi bir komite hüviyetinde idi”, 7 Ocak 1965, S. 863, s. 2.

“Türkiye-Rusya Münasebetleri[4]/Karakol Cemiyeti Ruslarla gizli bir anlaşma yapmıştı”, 8 Ocak 1965, S. 864, s.4.

“Türkiye-Rusya Münasebetleri[5]/1920 yılı Bolşevikler için çok önemli idi”, 9 Ocak 1965, S. 864, s. 4.

“Türkiye-Rusya Münasebetleri[6]/Her iki devlette bu plana razı olamazdı”, 10 Ocak 1965, S. 866, s. 4.

“Türkiye-Rusya Münasebetleri[7]/Toplantıyı takiben karar Enver Paşa’ya bildirildi” 11 Ocak 1965, S. 867, s. 4.

---

¹⁰⁷⁴ Türk Tarih Kurumu’nda, B/4987 yer numarasına kayıtlı bir dosyada Hikmet Bayur’a ait *Adalet* Gazetesi’nden kesilmiş kupürler bulunmaktadır.

“Türkiye-Rusya Münasebetleri[8]/Memleketinizin efendisi kendiniz olun”, 12 Ocak 1965, S. 868, s. 4.

“Türkiye-Rusya Münasebetleri[9]/Yardım beklemekten başka yol yoktu”, 13 Ocak 1965, S. 869, s. 4.

“Türkiye-Rusya Münasebetleri[10]/Bekir Sami heyeti ile Ruslar arasında yapılan görüşmeler”, 14 Ocak 1965, S. 870, s. 4.

“Türkiye-Rusya Münasebetleri[11]/İlk Sovyet elçilik heyetinin gelişi”, 15 Ocak 1965, S. 871, s.4.

“Türkiye-Rusya Münasebetleri[12]/Anadolu’da komünizm teşkilâtı için çabalar”, 16 Ocak 1965, S. 872, s. 4.

“Türkiye-Rusya Münasebetleri[13]/Anadolu’da kurulan komünist teşkilâtı”, 17 Ocak 1965, S. 873, s. 4.

“Türkiye-Rusya Münasebetleri[14]/Bu devleti yıkan şey taklittir”, 18 Ocak 1965, S. 874, s. 4.

“Türkiye-Rusya Münasebetleri[15]/Biz bu iki hükümeti kabul etmiyorduk”, 19 Ocak 1965, S. 875, s. 4.

“Türkiye-Rusya Münasebetleri[16]/Komünist mi oluyoruz? Sorusu herkesin ağzında”, 20 Ocak 1965, S. 876, s. 4.

“Türkiye-Rusya Münasebetleri[17]/1921 başlarında Sovyet Rusya’da yeni durum”, 21 Ocak 1965, S. 877, s. 4.

“Türkiye-Rusya Münasebetleri[18]/Türkiye görünüşte de olsa yalnızlıktan kurtulmuştu”, 22 Ocak 1965, S. 878, s. 4.

“Türkiye-Rusya Münasebetleri[19]/Sovyetler onu bir koz gibi saklamaktaydılar”, 23 Ocak 1965, S. 879, s. 4.

“Türkiye-Rusya Münasebetleri[20]/Hükümet değişince Rus murahhası eli boş döner”, 24 Ocak 1965, S. 880, s. 4.

“18. yüzyıl Polonyası ve bugünkü Türkiye”, 15 Mart 1966, S. 1292, s.1 ve 5.

“CHP Kurultayı Münasebetiyle: CHP’ye Atatürk’ün partisi denemez”, 13 Ekim 1966, S1 1451, s. 1 ve 7.

“CHP Kurultayı Münasebetiyle: İsmet Paşa gençliği tahrik etmektedir”, 14 Ekim 1966, S. 1452, s. 1 ve 7.

“CHP Kurultayı Münasebetiyle: İnönü’nün rakibe tahammülü yoktur”, 15 Ekim 1966, S. 1453, s. 1 ve 7.

“CHP Kurultayı Münasebetiyle: Kıbrıs buhranına sebep İnönü hükümetidir”, 16 Ekim 1966, 1454, s. 1 ve 7.

“Sayın Hikmet Bayur tarihe ışık tutuyor”, 12 Mart 1967. [27 Mayıs 1960 günü tutuklanması hakkında]

“Ata'nın Bursa Nutku Yoktur!..”, 4 Mayıs 1967, S. 1649, s. 1 ve 7.

Akın

“İş başında kalmak için yapılan manevralar”, 11 Eylül 1947, S. 37/1, s. 1 ve 3.*

“Hasan Saka hükümetini selefleri gibi başarısızlığa mahkûm eden dert”, 18 Eylül 1947, S. 37/2, s. 1 ve 3.

“Gerçek Demokrasi ve Hasan Saka hükümeti” 25 Eylül 1947, S. 37/3, s. 1 ve 3.

“Partilerin bugünkü gerçek durumları”, 2 Ekim 1947, S. 37/4, s. 1 ve 3.

“Gösteriştten ibaret demokrasinin zararları”, 9 Ekim 1947, S. 37/5, s. 1 ve 3.*

“Üç gün süren gizli toplantıların ışığı altında” 16 Ekim 1947, S. 37/6, s. 1 ve 3.

“Hasan Saka hükümeti ve onun programı” 23 Ekim 1947, S. 37/7, s. 1 ve 3.

“CH Partisinin hem kendi içinde, hem de yurttta yaptığı iktidar mücadelesi, 30 Ekim 1947, S. 37/8 s. 1 ve 3.

“Atatürk” 6 Kasım 1947, S. 37/9, s. 1 ve 3.*

“Yaklaşan CHP kurultayı” 13 Kasım 1947, S. 37/10, s. 1 ve 3.

“Fırsat ve imkânların heder edilmesi” 20 Kasım 1947, S. 37/11, s. 1 ve 3.

“Türk ulusunun CH Partisinin yıldızları neden barışmıyor?”, 27 Kasım 1947, S. 37/12, s. 1 ve 3.

“Halkımızın olgunluğu ve iş başındakilerin ihtirasla dolu anlayışsızlığı”, 4 Aralık 1947, S. 37/13, s. 1 ve 3.

“Son olayların muhasebesi”, 11 Aralık 1947, S. 37/14, s. 1 ve 3.

“Kötü ve muzir bir ahlâk anlayışı”, 18 Aralık 1947, S. 37/15, s. 1 ve 3.

“İnönü, Peker tartışması”, 25 Aralık 1947, S. 37/16, s. 1 ve 3.

“Komünizmle mücadele”, 1 Ocak 1948, S. 37/17, s. 1 ve 3.

“Komünizm karşısında tedbirsizlikler” 8 Ocak 1948, S. 37/18, s. 1 ve 3.

“12 Temmuz siyasasından kimler ne kazandı ve kaybetti, 15 Ocak 1948, S. 37/19, s. 1 ve 3.

“İşin sonunu getiremeden ne kadar az sevinir, övünür ve översek o kadar çabuk ve sağlam başarı elde ederiz” 22 Ocak 1948, S. 37/20, s. 1 ve 3.

“Kenan Öner meselesinin ışığı altında”, 29 Ocak 1948, S. 37/21, s. 1 ve 3.

“İbret verici bir karşılaştırma” 2 Şubat 1948, S. 37/22, s. 1 ve 3.

“Basın yolu ile ürkütme ve sindirme siyaseti”, 12 Şubat 1948, S. 37/23, s. 1 ve 3.

“Geçirilen imtihan” 19 Şubat 1948, S. 37/24, s. 1 ve 3.

“Gerçek duruma göz yummamalı” 26 Şubat 1948, S. 37/25, s. 1 ve 3.

“Ana davayı ve ana tehlikeyi unutmayalım” 4 Mart 1948, S. 37/26, s. 1 ve 3.

“İşlerimiz neden düzelemiyor” 11 Mart 1948, S. 37/27, s. 1 ve 3.

“Şahıs, zümre ve partilere dalkavukluk” 18 Mart 1948, S. 37/28, s. 1 ve 3.

“Demokrat Partinin düştüğü durumdan ibretler” 25 Mart 1948, S. 37/29, s. 1 ve 3.

“Devlet başkanının adını her işe karıştırmadaki mahzurlar/Moskova radyosu”, 1 Nisan 1948, S. 37/30, s. 1 ve 3.

“Yine Amerikan bankalarındaki kaçak paralar/bu para bunca murakabeye rağmen nasıl kaçır” 8 Nisan 1948, S. 37/31, s. 1 ve 3.

“DP ve muvazaa” 15 Nisan 1948, S. 37/32, s. 1 ve 3.

“23 Nisan 920-23 Nisan 948”, 23 Nisan 1948, S. 37/33, s. 1 ve 3.

“Bizdeki hürriyet!..” 29 Nisan 1948, S. 37/34, s. 1 ve 3.

“Türk ulusu buna lâyük değildir/kötülükleri örtbas etmekle meşgulüz”, 6 Mayıs 1948, S. 37/35, s. 1 ve 3.

“Yeni bir parti lüzumlu ve faydalı mıdır?”, 13 Mayıs 1948, S. 37/36, s. 1 ve 3.

“O vakit ve bugün 19 Mayıs” 20 Mayıs 1948, S. 37/37, s. 1 ve 3.*

“Mânâsız hücumlar ve boş gayretler” 27 Mayıs 1948, S. 37/38, s. 1 ve 3.*

“Bir vicdan borcu” 3 Haziran 1948, S. 37/39, s. 1 ve 3.

“Hizipleşme afeti” , 10 Haziran 1948, S. 37/40, s. 1 ve 3.

“CH Partisiyle DP’nin büyükleri arasındaki münasebetler” 17 Haziran 1948, S. 37/41, s. 1 ve 3.*

“Aldatıcı hürriyet ve demokrasinin zararları” 24 Haziran 1948, S. 37/42, s. 1 ve 3.

“Genel durum ve partilerin durumu”, 1 Temmuz 1948, S. 37/43, s. 1 ve 3.*

“12 Temmuz anlaşmasının faydaları” 8 Temmuz 1948, S. 37/44, s. 1 ve 3.

- “İktidarla muhalefet” 30 Ekim 1954, S. 12957, s. 1.
- “Ekonomik gelişmemiz ve dış münasebetlerimiz” 1 Kasım 1954, S. 12959, s. 1.
- “Türk-Alman ekonomik münasebetleri” 3 Kasım 1954, S. 12961, s. 1.
- “Cumhurbaşkanının açık söylevi I/ekonomik işler” 4 Kasım 1954, S. 12962, s. 1.
- “Cumhurbaşkanının açık söylevi II”, 5 Kasım 1954, S. 12963, s. 1.
- “Rusya, hür dünya ve biz” 8 Kasım 1954, S. 12966, s. 1 ve 2.
- “Geçmişe bir bakış/Atatürk’ün ölüm yıl dönümünde” 10 Kasım 1954, S. 12968, s. 1 ve 2.*
- “Gençlik ve siyasa” 12 Kasım 1954, S. 12970, s. 1 ve 2.
- “Yabancı sermaye” 13 Kasım 1954, S. 12971, s. 1.
- “Muhtekirler ve idare” 15 Kasım 1954, S. 12973, s. 1 ve 2.
- “Meclisteki son tartışmalar” 18 Kasım 1954, S. 12976, s. 1 ve 2.
- “Döviz kaynaklarımızı kısınan bir haksızlık” 20 Kasım 1954, S. 12978, s. 1 ve 2.
- “Fânileri bakileştirme ya rabbi!” 22 Kasım 1954, S. 12980, s. 1 ve 2.
- “Partiler arası çatışmalar” 25 Kasım 1954, S. 12983, s. 1 ve 2.
- “Yurdumuza döviz sağlayan müstahsili nasıl korumalıyız” 27 Kasım 1954, S. 12985, s. 1 ve 2.
- “Kıbrıs işinde gerçek durum” 1 Aralık 1954, S. 12989, s. 1 ve 2.
- “Partiler arası işbirliği” 3 Aralık 1954, S. 12991, s. 1 ve 2.
- “Demokrasi” 4 Aralık 1954, S. 12992, s. 1 ve 2.
- “Mısır ve biz” 8 Aralık 1954, S. 12996, s. 1 ve 2.
- “Bir tenkide karşılık/arkadaşımız Nadir Nadi’ye” 10 Aralık 1954, S. 12998, s. 1 ve 2.
- “Batı birliği ve biz” 13 Aralık 1954, S. 13001, s. 1 ve 2.
- “Demokrasi dünyası karşısında durumumuz” 16 Aralık 1954, S. 13004, s. 1 ve 2.
- “Batı ve Sovyet dünyalarının karşılıklı durumları” 18 Aralık 1954, S. 13006, s. 1.
- “Orta Doğu durumu ve Türk-Mısır dostluğu” 23 Aralık 1954, S. 13011, s. 1 ve 2.*
- “Atom silahları ve Nato” 27 Aralık 1954, S. 13015, s. 1 ve 2.

Dikkat

- Ekonomik İşlerimiz ve Pahalılık I, 27 Ekim 1946, S. 4, s. 1.
- Ekonomik İşlerimiz ve Pahalılık II, 28 Ekim, 1946, S. 5, s. 1.
- Başbakanın Söylevi Dolayısıyla, 29 Ekim 1946, S. 6, 1, 4.

Dış Siyasal Duruma Bir Bakış, 1 Kasım 1946, S. 9, s. 1.
Cumhurbaşkanının Söylevi Dolayısıyla I, 2 Kasım 1946, S. 10, s. 1.
Cumhurbaşkanının Söylevi Dolayısıyla II, 3 Kasım 1946, S.11, s. 1.
Ulus'un Bir Başyazısı Üzerine, 8 Kasım 1946, S. 13, s. 1.
Demokrat Partinin Beyannamesi Dolayısıyla, 9 Kasım 1946, S. 14, s. 1, 4.
İnkılâpçı ve Demokrat Atatürk, 10 Kasım 1946, S. 15, s. 1, 4.
Muhalefetin Görevleri, 13 Kasım 1946, S. 18, s. 1.
Bazı Olayların Derin Manası, 14 Kasım 1946, S. 19, s. 1.
Kamutaydaki Son Tartışmalar, 15 Kasım 1946, S. 20, s. 1.
CHP Grubunun Üç Günlük Gizli Oturumu, 17 Kasım 1946, S. 22, s. 1, 4.
Kararsızlıklar, 18 Kasım 1946, S. 23, s. 1, 4.
Memurlar, 20 Kasım 1946, S. 25, s. 1.
Yüksek Öğretim İşleri, 21 Kasım 1946, S. 26, s. 1, 4.
Köy Okulları, 22 Kasım 1946, S. 27, s. 1, 4.
Amerikan Donanmasının Ziyareti, 23 Kasım 1946, S. 28, s. 1, 4.
Sokağın Sesi, 24 Kasım 1946, S. 29, s. 1.
Uluslar arası Mevkiimiz, 26 Kasım 1946, S. 31, s. 1, 4.
BM Meclis, Demokratlar ve Bizans Tarihi, 28 Kasım 1946, S. 33, s. 1, 4.
Gençlerimizi İsrâf Edişimiz, 29 Kasım 1946, S. 34, s. 1.
Dış Tehlike ve Muhalefet, 1 Aralık 1946, S. 36, s. 1, 4.
Yüksek Öğretimde Gençlerin ve Emeklerin İsrâfı I, 5 Aralık 1946, S. 40, s. 1, 4.
Yüksek Öğretimde Gençlerin ve Emeklerin İsrâfı II, 6 Aralık 1946, S. 41, s. 1.

Hürses

“1914-1945”, 24 Eylül 1945, S. 1, s. 1 ve 3.*
“Verilmiş olan sözlerden şüpheye hakkımız yoktur”, 25 Eylül 1945, S. 2, s. 1 ve 3.
“Her şeyden evvel memleketin sanayileşmesine ihtiyaç var” 26 Eylül 1945, S. 3, s. 1 ve 5.
“Anglo-Saksonlar ve Ruslar”, 27 Eylül 1945, S. 4, s. 1 ve 3.
“Balkanlardaki Rus-İngiliz uğraşı”, 28 Eylül 1945, S. 5, s. 1 ve 3.*
“Sovyet Rusya'nın başlıca amacı” 29 Eylül 1945, S. 6, s. 1 ve 3.*
“Hindistan'ın bağımsızlığı”, 1 Ekim 1945, S. 8, s. 1 ve 3.
“Londra Konferansı dağıldıktan sonra” 5 Ekim 1945, S. 12, s. 1 ve 5.

- “Bugünkü durumumuz üzerine düşünceler”, 8 Kasım 1945, S. 46, s. 1 ve 3.
- “Bugünkü duruma nasıl girdik?” 9 Kasım 1945, S. 47, s. 1 ve 3.
- “Atatürk” 10 Kasım 1945, S. 48, s. 1 ve 5.
- “Molotof ve Bevin’in söylevleri üzerine bazı düşünceler” 11 Kasım 1945, S. 49, s. 1 ve 5.
- “Seçim işleri” 12 Kasım 1945, S. 50, s. 1 ve 3.
- “Seçime nasıl gitmeliyiz?” 13 Kasım 1945, S. 51, s. 1 ve 3.
- “Atom enerjisi ve üç sırdaşlar”, 20 Kasım 1945, S. 55, s. 1 ve 3.
- “Yurdumuza döviz sağlayan müstahsilin ağır durumu” 2 Kasım 1945, S. 56, s. 1 ve 5.
- “Yeni silahların karşısında devletler”, 23 Kasım 1945, S. 58, s. 1 ve 5.
- “Dil kurultayı dolayısıyla” 28 Kasım 1945, S. 63, s. 1 ve 5.
- “Döviz kaynaklarımızı korumalıyız” 3 Aralık 1945, S. 63, s. 1 ve 3.
- “Yugoslavlar” 4 Aralık 1945, S. 69, s. 1 ve 3.
- “İnönü ansiklopedisi” 6 Aralık 1945, S. 71, s. 1 ve 3.
- “Yabancı ideolojiler ve 4 Aralık olayları” 9 Aralık 1945, S. 74, s. 1 ve 5.
- “4 Aralık olayları ve bazı yazarlarımızla gençlerin durumu” 10 Aralık 1945, S. 75, s. 1 ve 3.
- “Barış nerede” 12 Kasım 1945, S. 77, s. 1 ve 5.
- “Moskova Radyosunun yayınları” 27 Aralık 1945, S. 92, s. 1 ve 3.
- “Tarihî haklar siyaseti” 28 Aralık 1945, S. 93, s. 1 ve 5.
- “Moskova Konferansının sonuçları” 30 Aralık 1945, S. 95, s. 1 ve 5.
- “Üç büyükler egemenliği” 2 Ocak 1946, S. 98, s. 1 ve 5.
- “Kars, Ardahan vesaire” 4 Ocak 1946, S. 100, s. 1 ve 5.
- “İran işleri” 31 Ocak 1946, S. 127, s. 1 ve 3.
- “Bu yılın Ege tütün piyasası I”, 2 Şubat 1946, S. 129, s. 1.
- “Bu yılın Ege tütün piyasası II”, 3 Şubat 1946, S. 130, s. 1.
- “Londra toplantısında İran” 5 Şubat 1946, S. 132, s. 1.
- “Yunan işi güvenlik konseyinde” 11 Şubat 1946, S. 138, s. 1 ve 3.
- “Güvenlik konseyinin çalışmaları” 15 Şubat 1946, S. 142, s. 1.

Kudret[1947]

“İhtiraslardan doğma anlayışsızlıklar, anlayışsızlıklardan doğma bocalamalar” 15 Ağustos 1947, S. 2, s. 1 ve 4.

“Avrupa’nın kalkınması ve Amerikan yardımı” 16 Ağustos 1947, S. 3, s. 1 ve 4.

“CH Partisi içindeki ayrılıklardan doğan gelişmeler” 18 Ağustos 1947, S. 5, s. 1 ve 3.

“Balkanlardaki Türkler” 20 Ağustos 1947, S. 7, s. 1 ve 4.

“Ticaret bakanının İzmir fuarını açış söylevi” 22 Ağustos 1947, S. 9, s. 1 ve 4.

“Üç aylık iç siyasanın muhasebesi” 24 Ağustos 1947, S. 11, s. 1 ve 4.

“Gerçek durumun açıkçana anlaşılması çok lâzımdır” 26 Ağustos 1947, S. 13, s.1 ve 4.

“Recep Peker hükümetinin aldığı güvenoyu/Bay F. R. Atay’ın istediği karşılık” 28 Ağustos 1947, S. 15, s. 1 ve 4.

“Başbakanın 26 Ağustos söylevi” 30 Ağustos 1947, S. 17, s. 1 ve 4.

“Türk demokrasisi ve Amerikan görüşü” 1 Eylül 1947, S.19, s. 1 ve 4.

“Demokrasi yolu üzerinde hangi noktadayız?” 3 Eylül 1947, S. 21, s. 1 ve 4.

“Hükümette değişiklikler/Demokrat Partinin beyannamesi” 5 Eylül 1947, S. 23, s. 1 ve 4.

“Türk ulusu ve politikacılar” 7 Eylül 1947, S. 25, s. 1 ve 4.

“Balkanlardaki muhtemel gelişmeler” 9 Eylül 1947, S. 27, s. 1 ve 4.*

“Recep Peker hükümetinden alınacak ibret dersleri” 11 Eylül 1947, S. 29, s. 1 ve 4.

“Yeni hükümete güven caiz mi değil mi?” 13 Eylül 1947, S. 31, s. 1 ve 4.

“Yeni hükümet ve Türkiye Büyük Meclisinin durumu” 15 Eylül 1947, S. 33, s. 1 ve 4.*

“Yeni Hükümet ve yolsuzluklar” 17 Eylül 1947, S. 35, s. 1 ve 4.*

“Cumhurbaşkanının Doğu illerindeki gezisi” 19 Eylül 1947, S. 37, s. 1 ve 4.

“Rusya ve biz” 21 Eylül 1947, S. 39, s. 1 ve 4.

“Birleşmiş uluslar genel kurulunda Amerika ve Rusya” 23 Eylül 1947, S. 41, s. 1 ve 4.*

“Dil Bayramı ve dil işlerimiz” 25 Eylül 1947, S. 43, s. 1 ve 4.

“Cumhurbaşkanı’nın Giresun demeci ve Demokrat Parti başkanının açıklamaları” 27 Eylül 1947, S. 45, s. 1 ve 4.

“İçişleri bakanının genelgesi” 27 Eylül 1947, S. 47, s. 1 ve 4.

“Halkımız ciddî iş istiyor/adalet bakanının demeci” 1 Ekim 1947, S. 49, s. 1 ve 4.

“Kamutayın toplanmaya çağırılması/yine adalet bakanı, 3 Ekim 1947, S. 51, s. 1 ve 4.

“Bekleme günleri” 5 Ekim 1947, S. 53, s. 1 ve 4.

- “Bay Celâl Bayar’ın Erzurum söylevi” 7 Ekim 1947, S. 55, s. 1 ve 4.
- “Yurdumuzun havası” 9 Ekim 1947, S. 57, s. 1 ve 4.
- “Büyük M. Meclisine karşı saygı gösterilmeli” 11 Ekim 1947, S. 59, s. 1 ve 4.
- “CH Partisi ile Hasan Saka hükümetinin karşılıklı durumları” 13 Ekim 1947, S. 61, s. 1 ve 4.*
- “Hasan Saka hükümetinin programı” 15 Ekim 1947, S. 63, s. 1 ve 4.
- “Hasan Saka hükümetinin idari ve ekonomik işlerdeki görüşü” 17 Ekim 1947, S. 65, s. 1 ve 4.
- “Ekonomik kalkınmamız ve Thornburg Raporu” 19 Ekim 1947, S. 67, s. 1 ve 4.
- “CH Partisinin yeni program tasarısı üzerine düşünceler” 21 Ekim 1947, S. 69, s. 1 ve 4.
- “CH Partisinin yeni tüzük tasarısı” 23 Ekim 1947, S. 71, s. 1 ve 4.
- “Bir siyasal yılın kapanışı” 25 Ekim 1947, S. 73, s. 1 ve 4.
- “Cumhuriyet Bayramımız/yine Rusya ve biz” 29 Ekim 1947, S. 74, s. 1 ve 4.*
- “Cumhurbaşkanının yarınki söylevi ve bekleediklerimiz” 31 Ekim 1947, S. 76, s. 1 ve 4.
- “Cumhurbaşkanının ümit kırıcı söylevi” 2 Kasım 1947, S. 78, s. 1 ve 4.
- “Cumhurbaşkanının söylevindeki öbür eksiklikler” 4 Kasım 1947, S. 80, s. 1 ve 4.
- “Komünist inkilâbın 30. Yıl dönümü/Ulus gazetesi yazarları ile bir hasbıhal” 6 Kasım 1947, S. 82, s. 1 ve 4.
- “Mareşallik rütbesi ve Bay Celâl Bayar’ın son demeçleri” 8 Kasım 1947, S. 84, s. 1 ve 4.
- “Atatürk” 10 Kasım 1947, S. 86, s. 1 ve 4.*
- “Ne yapacağını ve kime hoş görüneceğini bilememek” 12 Kasım 1947, S. 88, s. 1 ve 4.
- “Bazı ibretler” 14 Kasım 1947, S. 90, s. 1 ve 2.
- “CH Partisi kurultayı” 16 Kasım 1947, S. 92, s. 1 ve 4.
- “CH Partisi Genel Başkanı Bay İsmet İnönü’nün söylevi” 18 Kasım 1947, S. 94, s. 1 ve 4.
- “CH Partisi başkanlığı işi” 20 Kasım 1947, S. 96, s. 1 ve 4.
- “CH Partisi kurultayındaki açık tartışmalar” 22 Kasım 1947, S. 98, s. 1 ve 4.
- “CH Partisinin kurultayının bir haftalık toplantıları” 24 Kasım 1947, S. 100, s. 1 ve 4.
- “CH Partisindeki mânevi durum” 26 Kasım 1947, S. 102, s. 1 ve 4.

“Londra’daki drtler toplantısı”, 28 Kasım 1947, S. 104, s. 1 ve 4.

“Kamutaydaki tartışmalar” 30 Kasım 1947, S. 106, s. 1 ve 4.

“Yine CH Partisi başkanlığı işi” 2 Aralık 1947, S. 108, s. 1 ve 4.

“Devletçilik, lâiklik ve her Şeyden önce samimilik” 4 Aralık 1947, S. 110, s. 1 ve 4.

“CH Partisi kurultayının sonuçları/önünü-Peker mücadelesi” 6 Aralık 1947, S. 112, s. 1 ve 4.

“Ne Pekerci, ne nnc fakat hürriyet misakısı” 8 Aralık 1947, S. 114, s.1 ve 4.

“CH Partililer ve demokrasi terbiyesi” 10 Aralık 1947, S. 116, s. 1 ve 4.*

“yilikler ve kötülükler”, 12 Aralık 1947, S. 118, s. 1 ve 4.*

“şiler komünist oyunu anlama başlıyor” 14 Aralık 1947, S. 120, s. 1 ve 4.

“Huzursuzluk devam ediyor, sorumsuzluk dahi” 16 Aralık 1947, S. 122, s. 1 ve 4.*

“Bay Recep Peker’in tasfiye edilip sindirilmesinden sonra”, 18 Aralık 1947, S. 124, s. 1 ve 4.

“Tek kurtuluş hürriyet misakında ve kanunları çiğnemiş olanların ceza grmelerindedir” 20 Aralık 1947, S. 126, s. 1 ve 4.

“Milletvekillerinin denekleri/Bay Recep Peker sorumu” 22 Aralık 1947, S. 128, s. 1 ve 4.

“Bütçe müzakereleri dolayısıyla/yine milletvekillerinin denekleri” 24 Aralık 1947, S. 130, s. 1 ve 4.

“Kabiliyetsiz fakat gösterişçi ve baskııcı idare/Hr! Yunanistan hkmeti” 26 Aralık 1947, S. 132, s. 1 ve 4.

“1948 bütçesi”, 28 Aralık 1947, S. 134, s. 1 ve 4.

“Bütçe zerindeki konuşmalar” 30 Aralık 1947, S. 136, s. 1 ve 4.

Kudret[1948]

“Biten 1947” 1 Ocak 1948, S. 138, s. 1 ve 4.

“Son tartışmaların ışığında” 3 Ocak 1948, S. 140, s. 1 ve 4.

“Devletçilik ve özel teşebbüs” 5 Ocak 1948, S. 142, s. 1 ve 4.

“Seçim işleri” 7 Ocak 1948, S. 144, s. 1 ve 4.

“Amerikan yardımı ve ekonomik işlerimiz” 9 Ocak 1948, S. 146, s. 1 ve 4.

“En büyük döviz kaynağımız olan tütün işinde esaslı bir tedbirsizlik” 10 Ocak 1948, s. 1 ve 4. “Arap-Yahudi ihtilâfının doğurabileceği tehlikeler” 13 Ocak 1948, S. 150, s. 1 ve 4.

“Demokrasi vaatleri/bazı şaşkırtma denemeleri”, 15 Ocak 1948, S. 152, s. 1 ve 4.

“Amerika’nın Avrupa’ya yardımı/yine tütün işi”, 17 Ocak 1948, S. 154, s. 1 ve 4.

“Yine fena ve sorumsuz idare” 19 Ocak 1948, S. 156, s. 1 ve 4.

“Hilmi Uran’ın Amasya söylevi” 21 Ocak 1948, S. 158, s. 1 ve 4.

“Bir iyilik tam olarak yapılmalıdır/Balkanlar’daki ve Yunanistan’daki durum”, 23 Ocak 1949, S. 160, s. 1 ve 4.

“Fena haberler” 25 Ocak 1948, S. 162, s. 1 ve 4.

“CH Partisinin Ankara ilçe kongresi”, 27 Ocak 1948, S. 164, s. 1 ve 4.

“İbret verici bir tezat/Amerikan yardımı dolayısıyla sözlü sorular”, 29 Ocak 1948, S. 166, s. 1 ve 4.

Adalet işleri ve genç hukukçularımızın istikbali/Gandi’nin ölümünden sonra”, 2 Şubat 1948, S. 170, s. 1 ve 4.

“Amerikan yardımı işi ve Dışişleri Bakanımızın söylevi” 4 Şubat 1948, S. 172, s. 1 ve 4.

“Amerikan yardımı işi ve CHP’nin gizli toplantısı/yabancı bankalarda bulunan kaçak paralar”, 6 Şubat 1948, S. 174, s. 1.

“Başbakan yardımcısının demeci/Türk eserlerini tahrip etmeyelim”, 8 Şubat 1948, S. 176, s. 1.

“Zincirli hürriyetin küstahlığı dolayısıyla”, 10 Şubat 1948, S. 178, s. 1 ve 4.

“İç siyasal buhran ve Cumhuriyet Halk Partisi”, 12 Şubat 1948, S. 180, s. 1.

“Polis vazife ve salâhiyetleri Kanunu”, 14 Şubat 1948, S. 182, s. 1 ve 4.

“Din işleri” 16 Şubat 1948, S. 184, s. 1.

“Atatürk’ün kız kardeşine bağlanacak aylık/Ankara’nın yeni belediye başkanı”, 18 Şubat 1948, s. 1.

“Polis salâhiyetleri Kanunu ve çetin bir muhalefetin lüzumu”, 20 Şubat 1948, S. 188, s. 1.

“Devletin yüksek çevrelerinde ve CH Partisinin içindeki son durumu gösteren bir olay”, 22 Şubat 1948, S. 190, s. 1.

“Komünist usulleri” 24 Şubat 1948, S. 192, s. 1

“Ecnebi bankalarındaki kaçak paralar”, 26 Şubat 1948, S. 194, s. 1 ve 4.

“Yine yabancı bankalardaki kaçak paralar işi/büyük bir Türk-Osmanlı anıtı tahripten kurtuluyor”, 28 Şubat 1948, S. 196, s. 1.

“Rusya ve hepimiz” 1 Mart 1948, S. 198, s. 1.

“Maliye Bakanının demeci dolayısıyla”, S. 200 Mart 1948, s. 1 ve 4.

“İşçi meselesi”, 5 Mart 1948, S. 202, s. 1.

“B. B İsmet İnönü ve Celâl Bayar’ın yazıları dolayısıyla”, 4 Mayıs 1948, S. 262, s. 1 ve 3.

“Kürsü hürriyeti”, 6 Mayıs 1948, S. 264, s. 1 ve 4.

“Ekmek ve Buğday meseleleri”, 8 Mayıs 1948, S. 266, s. 1 ve 4.

“Üçüncü parti hakkında yapılan beyanatlar”, 9 Mayıs 1948, S. 267, s. 1 ve 4.

“Henüz kurulmamış olan bir partiye yapılan hücumlar”, 10 Mayıs 1948, S. 268, s. 1 ve 4.

“Kötülüklerin fâsit dairesi”, 12 Mayıs 1948, S. 270, s. 1 ve 4.

“Amerika-Rusya tartışması”, 14 Mayıs 1948, S. 272, s. 1 ve 4.

“Kötülükler ve kifayetsizlikler zincirinde yeni bir halka/eski ve yeni uydurmalar”, 16 Mayıs 1948, S. 274, s. 1 ve 4.

“Kötü isnatlı bir sual dolayısıyla”, 18 Mayıs 1948, S. 276, s. 1 ve 4.

“Seçim ve basın işleri”, 20 Mayıs 1948, S. 278, s. 1 ve 4.*

“Palestin çıkmazı ve etrafımızdaki ateşin genişlemesi”, 22 Mayıs 1948, S. 280, s. 1 ve 4.*

“Halkın sevmediği ve güvenmediği kimseleri iş başında bulunduran bir demokrasi!..”, 24 Mayıs 1948, S. 282, s. 1 ve 4.*

“Dışişleri Bakanının Sivas söylevi”, 26 Mayıs 1948, S. 284, s. 1 ve 4.*

“İktidar ve muhalefetin görevleri”, 28 Mayıs 1948, S. 286, s. 1 ve 4.*

“Bugünkü halk toplantısı”, 30 Mayıs 1944, S. 288, s. 1 ve 4.*

“Cebeci halk toplantısından ve Ulus gazetesinin bir başyazısından çıkan ibretler” 1 Haziran 1948, S. 290, s. 1 ve 4.*

“28 yılın hesabı” 3 Haziran 1948, S. 292, s. 1 ve 4.*

“Aldatıcı bağımsızlık ve değerlere önem vermemek hastalığı” 5 Haziran 1948, S. 294, s. 1 ve 4.*

“Kötülüklerle mücadele yolunda ilk adım” 7 Haziran 1948, S. 296, s. 1 ve 4.*

“CH Partisiyle Demokrat Partide manevî durum” 9 Haziran 1948, S. 298, s. 1 ve 4.*

“Yeni hükümet” 11 Haziran 1948, S. 300, s. 1 ve 4.

“Komünistlikle mücadele” 13 Haziran 1948, S. 302, s. 1 ve 4.*

- “Amerika Cumhurbaşkanının söylevi ve genel durum” 15 Haziran 1948, S. 304, s. 1 ve 4.*
- “İbretle incelenmesi gereken olaylar” 17 Haziran 1948, S. 306, s. 1 ve 4.*
- “İkinci Hasan Saka Hükümetinin durumu” 20 Haziran 1948, S. 309, s. 1 ve 4.*
- “Seçim Kanunu” 22 Haziran 1948, S. 311, s. 4.*
- “Yeni Ticaret Bakanı ve et meselesi” 24 Haziran 1948, S. 313, s. 1 ve 4.*
- “CH Partisinin geçirmekte olduğu yeni sinir buhranı” 26 Haziran 1948, S. 315, s. 1 ve 4.*
- “Bay İsmet İnönü tabiri” 28 Haziran 1948, S. 317, s. 1 ve 4.*
- “Yugoslavya ve Rusya” 30 Haziran 1948, S. 319, s. 1 ve 4.*
- “Yeni seçim kanunu” 2 Temmuz 1948, S. 321, s. 1 ve 4.*
- “Seçim Kanunu üzerindeki tartışmalar” 4 Temmuz 1948, S. 323, s. 1 ve 4.*
- “Hangi yollar ihtilâlê götürür” 6 Temmuz 1948, S. 325, s. 1 ve 6.*
- “Demokrasinin menfaati ve bir partinin menfaatleri” 8 Temmuz 1948, S. 327, s. 1 ve 4.*
- “Üniversite Kanunu ve açığa vurulan geri arayışlar” 10 Temmuz 1948, S. 329, s. 1 ve 4.*
- “Yeni kanuna göre seçimler ne gibi şartlar altında yapılacaktır?/12 Temmuz Antlaşmasının yıl dönümü” S. 331, s. 1 ve 5.*
- “Buhran havasını kimler yaratıyor?” 14 Temmuz 1948, S. 333, s. 1 ve 4.*
- “İktidar ve muhalefet” 16 Temmuz 1948, S. 325, s. 1 ve 4.*
- “Üniversitelerimizin durumu ve Bay F. R. Atay’ın bir mektubu” 18 Temmuz 1948, S. 337, s. 1 ve 4.*
- “Millet Partisi” 20 Temmuz 1948, S. 339, s. 1 ve 4.*
- “Yeni seçim kanununun yabancı elçiliklere ve bilginlere sunulması” 22 Temmuz 1948, S. 341, s. 1 ve 4.*
- “Mareşalin beyannamesi karşısında iktidarın durumu” 24 Temmuz 1948, S. 343, s. 1 ve 4.*
- “Demokrasi anlayışı ve muhalif partiler” 26 Temmuz 1948, S. 345, s. 1 ve 4.*
- “Şeref arttırıcı bazı hücumları” 28 Temmuz 1948, S. 347, s. 1 ve 4.*
- “Millet Partisi nelerin ve kimlerin leh ve aleyhindedir?” 30 Temmuz 1948, S. 349, s. 1 ve 4.*
- “Başbakan konuşmaları” 1 Ağustos 1948, S. 351, s. 1 ve 4.*
- “Bay Hasan Saka’nın acayip ve manasız sözleri” 3 Ağustos 1948, S. 353, s. 1 ve 4.*

“İçişleri bakanının sözleri ve seçim” 5 Ağustos 1948, S. 355, s. 1 ve 4.*

“1948 Şeker Bayramı’nda genel duruma bir bakış” 7 Ağustos 1948, S. 357, s. 1 ve 4.*

“Partiler ve programları arasında yapılan karşılaştırmalar” 9 Ağustos 1948, S. 359, s. 1 ve 4.*

“Bay İnönü iş başından çekilmedikçe bu durum düzelemez” 11 Ağustos 1948, S. 361, s. 1 ve 4.*

“Millet Partisi ve iktidar” 13 Ağustos 1948, S. 363, s. 1 ve 4.*

“Dış itibarımız neye bağlıdır?” 15 Ağustos 1948, S. 365, s. 1 ve 4.*

“Devletçilik ve ekonomik partililik” 17 Ağustos 1948, S. 367, s. 1 ve 4.*

“İktidar yeni bir sinir buhranı mı geçirecek?”, 19 Ağustos 1948, S. 369, s. 1 ve 4.*

“İktidar yeniden şiddetli ve bir baskıya kalkışabilir mi?” 21 Ağustos 1948, S. 371, s. 1 ve 4.*

“Yıkılmaya mahkûm iktidarların ezeli ve ebedi gafletleri” 23 Ağustos 1948, S. 373, s. 1 ve 4.*

“Bay Celâl Bayar’ın Çeşme söylevi” 25 Ağustos 1948, S. 375, s. 1 ve 4.*

“Yurdumuzdaki gayri tabiiyetler” 27 Ağustos 1948, S. 377, s. 1 ve 4.*

“İhtilâl partisi iftirası” 29 Ağustos 1948, S. 379, s. 1 ve 4.*

“Yolsuzluklara rağmen zafer kazanmak bir Türk göreğidir” 31 Ağustos 1948, S. 381, s. 1 ve 4.*

“Garip bir tesadüf” 2 Eylül 1948, S. 383, s. 1 ve 4.*

“Tarihi gerçekleri iktidardakiler lehine değıştirme gayreti” 4 Eylül 1948, S. 385, s. 1 ve 4.*

“Biz ve karşıdakiler” 6 Eylül 1948, S. 387, s. 1 ve 4.*

“Pahalılık, et meselesi ve Ticaret Bakanının sözleri” 8 Eylül 1948, S. 389, s. 1 ve 4.*

“Fransız buhranı ve ondan alınacak ibretler” 10 Eylül 1948, S. 391, s. 1 ve 4.*

“Yine et, vurgunu ve ihtikâr meselesi” 12 Eylül 1948, S. 393, s. 1 ve 4.*

“Millet Partisinin Kadıköy toplantısı” 14 Eylül 1948, S. 395, s. 1 ve 4.*

“Yeni bir tehlike ve huzursuzluk âmili: Hindistan-Haydarabad Savaşı”, 16 Eylül 1948, S. 397, s. 1 ve 4.*

“Hep o eski sözler/hep o eski anlayış”, 18 Eylül 1948, S. 399, s. 1 ve 4.*

“Şeker işinin bir kere daha açığa vurduğı durum” 20 Eylül 1948, S. 401, s. 1 ve 4.*

“Berlin çıkmazı ve dünya barışı” 22 Eylül 1948, S. 403, s. 1 ve 4.*

“Dil bayramı” 26 Eylül 1948, S. 407, s. 1 ve 4.*

- “Başbakanın dolaşmaları” 28 Eylül 1948, S. 409, s. 1 ve 4.*
- “Yeni bütçe dolayısıyla” 2 Ekim 1948, S. 413, s. 1 ve 4.*
- “İdarenin bozulması ve bundan doğan mânevi durum” 30 Eylül 1948, S. 411, s. 1 ve 4.*
- “Yeni vergiler ve vergi arttırılmaları” 4 Ekim 1948, S. 415, s. 1 ve 4.*
- “Hayat pahalılığı ve Ankara Belediyesi” 6 Ekim 1948, S. 417, s. 1 ve 4.*
- “Lüks meselesi” 8 Ekim 1948, S. 419, s. 1 ve 4.*
- “Halkı avutma siyaseti ve sosyal eşitlik” 10 Ekim 1948, S. 421, s. 1 ve 4.*
- “İki kitle arasında Almanya” 12 Ekim 1948, S. 423, s. 1 ve 4.*
- “Son günlerdeki söylevler” 14 Ekim 1948, S. 425, s. 1 ve 4.*
- “Genel seçimlerin vaktinden evvel yapılması meselesi” 16 Ekim 1948, S. 427, s. 1 ve 4.*
- “B. B İsmet İnönü ve Celâl Bayar’ın söylevleri” 18 Ekim 1948, S. 429, s. 1 ve 4.
- “Ara seçimler” 20 Ekim 1948, S. 431, s. 1 ve 4.
- “Acayip karşılaştırmalar ve devlet sermayeciliği” 22 Ekim 1948, S. 433, s. 1 ve 4.
- “İçişleri Bakanının tamimi/yine Cumhurbaşkanının Bursa seyahati” 24 Ekim 1948, S. 435, s. 1 ve 4.
- “İzmir Demokrat Parti Başkanının Bay İ. İnönü’ye çektiği tel dolayısıyla” 26 Ekim 1948, S. 437, s. 1 ve 4.
- “Bay İsmet İnönü’nün son nutuklarına Hikmet Bayur cevap veriyor/yurtta kanun hâkimiyeti nasıl kurulur” 28 Ekim 1948, S. 439, s. 1 ve 4.*
- “Cumhuriyetin 25. yıl dönümü” 29 Ekim 1948, S. 440, s. 1 ve 4.*
- “Havanın değişmesi için” 1 Kasım 1948, S. 443, s. 1 ve 4.
- “Cumhurbaşkanın açış söylevi” 3 Kasım 1948, S. 445, s. 1 ve 4.*
- “Amerika seçimleri ve Bay Hüseyin Cahit ve tarih” 5 Kasım 1948, S. 447, s. 1 ve 4.*
- “Partiler arasında anlaşmalar” 7 Kasım 1948, S. 449, s. 1 ve 4.
- “Hasan Saka Hükümetinin durumu” 9 Kasım 1948, S. 451, s. 1 ve 4.
- “Atatürk devrinin Türk Tarihinde mevki” 10 Kasım 1948, S. 452, s. 1 ve 4.*
- “Kaçakçılık işleri ve devletimizin dışarıdaki itibarı” 13 Kasım 1948, S. 455, s. 1 ve 4.
- “Şeker meselesi karşısında CH Partisi” 15 Kasım 1948, S. 457, s. 1 ve 4.
- “Şeker fiyatları dolayısıyla yapılan tartışmalar” 17 Kasım 1948, S. 459, s. 1 ve 4.
- “Din meselesi” 20 Kasım 1948, S. 462, s. 1 ve 4.
- “Nereye gidiyoruz?” 21 Kasım 1948, S. 463, s. 1 ve 4.
- “Halk arasında kaynaşma” 23 Kasım 1948, S. 465, s. 1 ve 4.

“Rusya ve biz” 25 Kasım 1948, S. 467, s. 1 ve 4.
“Çin olayları ve komünist tehlikesi” 27 Kasım 1948, S. 469, s. 1 ve 4.
“İktisat Kongresi ve CH Partisi” 29 Kasım 1948, S. 471, s. 1 ve 4.*
“Bizde komünistlik” 1 Aralık 1948, S. 473, s. 1 ve 4.
“Atatürk yolu” 3 Aralık 1948, S. 475, s. 1 ve 4.
“Bütçe dolayısıyla bazı düşünceler” 5 Aralık 1948, S. 477, s. 1 ve 4.
“Bay Celâl Bayar ve yeni seçimler” 7 Aralık 1948, S. 479, s. 1 ve 4.
“S. Tekelioğlu-C. S. Barlas tartışması” 9 Aralık 1948, S. 481, s. 1 ve 4.
“Bay Truman’ın bize ait raporu” 11 Aralık 1948, S. 483, s. 1 ve 4.
“Bay Çörçil’in söylevi ve önleyici savaş” 13 Aralık 1948, S. 485, s. 1 ve 4.
“Maliye Bakanın sözleri” 15 Aralık 1948, S. 487, s. 1 ve 4.
“Binlerce sanıklı dava” 17 Aralık 1948, S. 489, s. 1 ve 4.
“Bütçe sıkıntısı ve memurlar” 19 Aralık 1948, S. 491, s. 1 ve 4.
“Anayasada yapılmak istenen değişiklikler” 21 Aralık 1948, S. 493, s. 1 ve 4.
“Muhalefetin durumu” 23 Aralık 1948, S. 495, s. 1 ve 4.
“Kıbrıs meselesi” 25 Aralık 1948, S. 497, s. 1 ve 4.*
“Atatürk’ün Ankara’ya yerleşmesi ve Şair Akif’i anma töreni” 27 Aralık 1948, S. 499, s. 1 ve 4.
“Devlet ve iktidar partisi başkanının durumu” 29 Aralık 1948, s. 1 ve 4.
“Kamutayın Çarşamba günlük oturumu” 31 Aralık 1948, S. 503, s. 1 ve 4.

Kudret[1949]

“Yeni bir yılın başında” 2 Ocak 1949, S. 505, s. 1 ve 4.
“Muhalefetin birleşmesi” 4 Ocak 1949, S. 507, s. 1 ve 4.
“Amerika ve biz” 6 Ocak 1949, S. 509, s. 1 ve 4.
“Din dersleri ve Eğitim Bakanının demeci” 8 Ocak 1949, s. 1 ve 4.
“Dünya durumu” 10 Ocak 1949, S. 513, s. 1 ve 4.
“Bay Celâl Bayar’ın yeni söylevi” 12 Ocak 1949, S. 515, s. 1 ve 4.
“Anayasayı değiştirerek Şef usulünü yaşatmak gayreti” 14 Ocak 1949, S. 517, s. 1 ve 4.
4.
“Yıpranış” 16 Ocak 1949, S. 519, s. 1 ve 4.

- “Yeni hükümet” 18 Ocak 1949, S. 521, s. 1 ve 4.
- “CH Partisindeki zihniyet” 20 Ocak 1949, S. 522, s.
- “CHP’deki anlayışsızlık” 22 Ocak 1949, S. 525, s. 1 ve 4.
- “Yeni hükümetin programı” 24 Ocak 1949, S. 527, s. 1 ve 4.
- “Başbakanının verdiği karşılıklar/Behçet Kemâl Çağlar” 26 Ocak 1949, S. 529, s. 1 ve 4.
- “Yeni Ortodoks patriği” 28 Ocak 1949, S. 531, s. 1 ve 4.
- “Cumhurbaşkanı ödenekleri” 30 Ocak 1949, S. 533, s. 1 ve 5.
- “Şahıslar ve partilerden çok fikir ve işlere bakmalı” 1 Şubat 1949, S. 535, s. 1 ve 5.*
- “CH Partisinin kötülüklerle mücadelesi” 3 Şubat 1949, S. 537, s. 1 ve 5.
- “Bay Stalin’in Müracaatları/yine Cumhurbaşkanı ödenekleri” 5 Şubat 1949, S. 539, s. 1 ve 5.
- “Kamutayda ezan” 7 Şubat 1949, S. 541, s. 1 ve 5.
- “Atatürk ve İnönü devirleri” 9 Şubat 1949, S. 543, s. 1 ve 5.
- “İktidarla muhalefetin münasebetleri/milyonluk komisyon vesaire, 11 Şubat 1949, S. 545, s. 1 ve 5.
- “Seçim kanununun değişmesi ve muhalefet” 13 Şubat 1949, S. 547, s. 1 ve 5.
- “Bütçe kısıntı teklifleri” 15 Şubat 1949, S. 549, s. 1 ve 5.
- “Anlayışsızlıklar, samimiyetsizlikler, cesaretsizlikler”, 17 Şubat 1949, S. 551, s. 1 ve 5.
- “Gidilen yol/yabancı bankalardaki kaçak paralar” 19 Şubat 1949, S. 553, s. 1 ve 5.
- “Bütçe” 21 Şubat 1949, S. 555, s. 1 ve 5.
- “Maliye Bakanının söylevi”, S. 557, s. 1 ve 8.
- “Amerika’daki kaçak paralar ve vesaire” S. 558, s. 1 ve 8.
- “Amerika’daki gizli mevduat üzerinde büyüyen münakaşa/Bayur’un Barlas’a cevabı”, 27 Şubat 1949, S. 561, s.1 ve 5.
- “CH Partisinin gönlünü göre muhalefet”, 1 Mart 1949, S. 563, s. 1 ve 5.
- “Sovyet siyasasında yeni bir dönüm noktası” 3 Mart 565, s. 1 ve 5.
- “Tarih işlerimiz” 5 Mart 1949, S. 567, s. 1 ve 5.
- “Sovyet Hükümetinde yapılan değişiklikler” 7 Mart 1949, S. 569, s. 1 ve 5.
- “Kenan Öner” 9 Mart 1949, S. 571, s. 1 ve 4.
- “Atlantik misakı” 11 Mart 1949, S. 573, s. 1 ve 5.
- “1949-50 yiyecek durumumuz” 13 Mart 1949, S. 575, s. 1 ve 5.
- “Sünnilik ve Şiilik” 15 Mart 1949, S. 577, s. 1 ve 5.

“Halkın ve iktidarın istedikleri muhalefet” 17 Mart 1949, S. 579, s. 1 ve 5.*

“Dış meselelerin kamutayda görüşülmesi” 19 Mart 1949, S. 581, s. 1 ve 5.*

“Atlantik Misakı ve diplomamızın büyük başarısızlığı” 21 Mart 1949, S. 583, s. 1 ve 5.

“Dünya demokrasilerinde, halkımızda ve CH Partisindeki zihniyet” 23 Mart 1949, S. 585, s. 1 ve 5.*

“Yine ihmaller ve kötülükler” 25 Mart 1949, S. 587, s. 1 ve 5.

“Herkes artık yeter diyor” 27 Mart 1949, S. 589, s. 1 ve 8.

“Atatürk ve Gençlik I [konferans]” 29 Mart 1949, S. 591, s. 1 ve 6.

“Genel dertlerimiz içinde şoförlerin dertleri” 30 Mart 1949, S. 592, s. 1 ve 5.*

“Diktatörlüğün illere nakli” 31 Mart 1949, S. 593, s. 1 ve 6.*

“Atatürk ve Gençlik II [konferans], 31 Mart 1949, S. 593, s. 3.*

“Atatürk ve Gençlik III [konferans] 1 Nisan 1949, S. 594, s. 3 ve 5.*

“Dışişleri Bakanının sözleri ve bizim bir misaka girmemiz” 2 Nisan 1949, S. 595, s. 1 ve 5.

“İkinci Genel Savaşa girmemiş olmamız meselesi” 4 Nisan 1949, S. 597, s. 1 ve 6.

“Gelir vergisi” 6 Nisan 1949, S. 599, s. 1 ve 6.

“Siyasal hayatta zenginleşmek meselesi” 8 Nisan 1949, S. 601, s. 1 ve 6.*

“CH Partililerin anlayışı” 10 Nisan 1949, S. 603, s. 1 ve 5.

“Savaşa sürüklenmekten bizi kimin koruduğu ve ezan meselelerine toplu bir bakış” 12 Nisan 1949, S. 605, s. 1 ve 4.

“B. Hilmi Uran ve namus” 14 Nisan 1949, S. 607, s. 1 ve 3.

“Seçim Kanunu ve partiler” 16 Nisan 1949, S. 609, s. 1 ve 5.

“İçerde ve dışarda başarısızlık” 18 Nisan 1949, S. 611, s. 1 ve 4.

“Partiler arasında bir karşılaştırma” 20 Nisan 1949, S. 613, s. 1 ve 6.

“İnkılâp esasları ve partiler/Başbakanın sözleri” 22 Nisan 1949, S. 615, s. 1 ve 6.

“23 Nisan’ın ilham ettiği düşünceler” 23 Nisan 1949, S. 616, s. 1 ve 5.

“Hikmet Bayur’un Kayseri konuşması” 24 Nisan 1949, S. 618, s. 1 ve 6.

“Yurdumuzda işsizlik” 26 Nisan 1949, S. 619, s. 1 ve 6.

“Kayseri’den Kırşehir’den intibalar” 28 Nisan 1949, S. 621, s. 1 ve 5.*

“Pahalılık karşısında hükümetin aczi” 30 Nisan 1949, S. 623, s. 1 ve 6.

“CH Partisinin büyük korkusu” 2 Mayıs 1949, S. 625, s. 1 ve 6.

“Petrol meselesi” 4 Mayıs 1949, S. 627, s. 1 ve 6.

- “Amerikan Yardım plâni temsilcisinin sözlere” 6 Mayıs 1949, S. 629, s. 1 ve 6.
- “Berlin ablukasının kalkması” 8 Mayıs 1949, S. 631, s. 1 ve 5.
- “Pahalılık belâsi” 10 Mayıs 1949, S. 633, s. 1 ve 6.
- “Cumhurbaşkanının durumu” 12 Mayıs 1949, S. 635, s. 1 ve 6.
- “Aldoğan’ın istifası asılsız bir iddiadır” 13 Mayıs 1949, S. 636, s. 1 ve 6.*
- “Adalet ve siyasa” 14 Mayıs 1949, S. 637, s. 1 ve 6.
- “Başbakanın gazetecilere söyledikleri” 16 Mayıs 1949, S. 639, s. 1 ve 6.
- “Başbakan ve memurlar” 18 Mayıs 1949, S. 641, s. 1 ve 6.
- “19 Mayıs ve Atatürk hatırası” 19 Mayıs 1949, S. 642, s. 1 ve 6*
- “Bay İsmet İnönü’nün 19 Mayıs söylevi” 21 Mayıs 1949, S. 644, s. 1 ve 6.
- “CH Partisinin ve Bay İsmet İnönü’nün durumları” 23 Mayıs 1949, S. 646, s. 1 ve 6.
- “Bir tartışmadan çıkan ibretler” 25 Mayıs 1949, S. 648, s. 1 ve 6.
- “İşçilerin durumu” 27 Mayıs 1949, S. 650, s. 1 ve 6.
- “Halkın ve CH Partisinin istedikleri” 6 Haziran 1949, S. 660, s. 6.
- “Celâl Bayar ve muvazaa” 8 Haziran 1949, S. 662, s. 1 ve 6.
- “Yeni samimiyetsizlik örnekleri” 10 Haziran 1949, S. 664, s. 1 ve 6.
- “Gevşeyen inkılâpçıların akıbeti” 12 Haziran 1949, S. 666, s. 1 ve 6.
- “Amerika Cumhurbaşkanının söylevi” 14 Haziran 1949, S. 668, s. 5.
- “Tatil devresi başında geriye bir bakış” 16 Haziran 1949, S. 670, s. 1 ve 6.
- “Dış güvenimiz”, 18 Haziran 1949, S. 672, s. 1 ve 6.
- “Kıtlık ve Türk köylüsü” 20 Haziran 1949, S. 674, s. 1 ve 6.
- “Bay Celâl Bayar’ın hücumları” 22 Haziran 1949, S. 676, s. 1 ve 6.
- “Mevkiine yapışmak hastalığı” 24 Haziran 1949, S. 678, s. 1 ve 6.*
- “Demokrat Parti Kongresi’nin uyandırdığı intibalar” 26 Haziran 1949, S. 680, s. 1 ve 6.
- “İhtilâl edebiyatı” 28 Haziran 1949, S. 682, s. 1 ve 5.
- “Namuslu seçim ve insan hakları” 30 Haziran 1949, S. 684, s. 1 ve 6.
- “Yeni seçim kanunu/son hükümet beyannamesinin serpiintileri” 2 Temmuz 1949, S. 686, s. 1 ve 6.
- “Dertlerimiz tabii hadiselere atfetmek gayreti” 4 Temmuz 1949, S. 688, s. 1 ve 5.
- “Birleşme[Müstakil Demokratlar Grubu Millet Partisi ile birleşiyor], 6 Temmuz 1949, S. 690, s.
- “Hürriyet” 8 Temmuz 1949, S. 692, s. 1 ve 6.
- “Yurdumuz kimler fena durumda gösteriyor?” 10 Temmuz 1949, S. 694, s. 1 ve 6.

“İşçilerin grev hakkı ve Çalışma Bakanı” 13 Temmuz 1949, S. 696, s. 1 ve 6.
“İçerde ve dışarıda aciz ve başarısızlık” 14 Temmuz 1949, S. 698, s. 1 ve 6.
“Franko İspanyasına yardım” 16 Temmuz 1949, S. 700, s. 1 ve 6.
“Baştakiler ileriye hiç göremiyorlar” 18 Temmuz 1949, S. 702, s. 1 ve 6.
“Amerika ve İngiltere’den gelen sesler” 20 Temmuz 1949, S. 704, s. 1 ve 6.
“Halkı uyuşturma gayreti” 22 Temmuz 1949, S. 706, s. 1 ve 6.
“Yurdun dertleri ve bazılarının dertleri” 24 Temmuz 1949, S. 708, s. 1 ve 6.
“Mesele kapanmış değildir” 26 Temmuz 1949, S. 710, s. 1 ve 6.
“Kıbrıs Türkleri” 30 Temmuz 1949, S. 714, s. 1 ve 6.
“Hürriyet meselesi ve Bay İsmet İnönü’nün durumu” 1 Ağustos 1949, S. 716, s. 1 ve 4.

[gazete 3 ağustos’ta “Kudret kapanıyor” başlığı ile yayın hayatına son veriyor]

Kudret[1950]

“Hikmet Bayur: Türkiye’nin dünya politikasında oynadığı rol[konferans]”, 26 Ocak 1950, S. 724, s. 1 ve 4.*
“Hadise yaratan konferans/Hikmet Bayur konferansı türlü tepkiler uyandırdı”, 29 Ocak 1950, S. 727, s. 1 ve 4.*
“74 yıl sonra”, 9 Nisan 1950, S. 797, s. 1 ve 4.
“Seçim karşısında iktidar”, 25 Nisan 1950, S. 813, s. 1 ve 4.*
“Sadık Aldoğan’ın tutulması”, 6 Mayıs 1950, S. 824, s. 1 ve 4.*
“Yeni hükümetin aldığı ilk güve oyu dolayısıyla”, 8 Haziran 1950, S. 857, s. 1 ve 4.
“Ordu ve siyasa”, 12 Haziran 1950, S. 861, s. 1 ve 4.
“Hesap sorma işi”, 15 Haziran 1950, S. 864, s. 1 ve 4.
“Genel af”, 23 Haziran 1950, S. 872, s. 1 ve 4.
“Partiler ve onları destekleyenler” 25 Haziran 1950, S. 874, s. 1 ve 4.
“Atatürk’ün yaşadığı yerler ve gömüleceği yer”, 27 Haziran 1950, S. 876, s. 1 ve 4.
“Kore’de başlayan savaş”, 1 Temmuz 1950, S. 880, s. 1 ve 4.
“CH Partisi kurultayı ve Bay İ. İnönü’nün söylevi”, 4 Temmuz 1950, S. 883, s. 1 ve 4.
“Yeni Af Kanunu bir miheng taşıdır”, 7 Temmuz 1950, S. 886, s. 1 ve 4.
“Devlet sermayeciliğinin tasfiyesi”, 9 Temmuz 1950, S. 888, s. 1 ve 4.

- “Cumhurbaşkanına ve hükümetin manevî şahsiyetine hakaret meselesi”, 11 Temmuz 1950, S. 890, s. 1 ve 4.
- “Tutanaklar kavgası”, 14 Temmuz 1950, S. 893, s. 1 ve 6.
- “Yeni meclisin ilk çalışmaları”, 16 Temmuz 1950, S. 895, s. 1 ve 2.
- “Kore Savaşı ve Balkan tehdidi”, 18 Temmuz 1950, S. 897, s. 1 ve 4.
- “Yeni bir zihniyet lazım”, 21 Temmuz 1950, S. 899, s. 1 ve 4.
- “Başbakanın sözleri/Cumhurbaşkanı ve basın evi sahipleri”, 23 Temmuz 1950, S. 901, s. 1 ve 4.
- “İnönü meselesi”, 25 Temmuz 1950, S. 903, s. 1 ve 4.
- “Kore’ye Türk askerinin gönderilmesi”, 27 Temmuz 1950, S. 905, s. 1 ve 4.
- “Kore meselesi ve Başbakanın sözleri”, 30 Temmuz 1950, S. 906, s. 1 ve 6.¹⁰⁷⁵
- “Küçük marifetler ve büyük işler”, 1 Ağustos 1950, S. 908, s. 1 ve 4.
- “Meclis toplanmalıdır” 3 Ağustos 1950, S. 910, s. 1 ve 4.
- “Ele geçirilen iktidarı sömürmek gayreti”, 6 Ağustos 1950, S. 913, s. 1 ve 4.
- “Komünist kışkırtmaları”, 8 Ağustos 1950, S. 915, s. 1 ve 4.
- “Dış meseleler ve Başbakanın demeci”, 10 Ağustos 1950, S. 916, s. 1 ve 4.
- “Samimiyet ve yeni bir zihniyet lâzım, 15 Ağustos 1950, S. 921, s. 1 ve 4.
- “İktidarın hırçınlıkları”, 17 Ağustos 1950, S. 922, s. 1 ve 4.
- “Bulgaristan Türklerinin sürülmesi”, 19 Ağustos 1950, S. 924, s. 1 ve 4.
- “Amerika, Asya, Avrupa ve Biz”, 21 Ağustos 1950, S. 926, s. 1 ve 4.
- “Gaflet içinde olan yurtsever muhalefet değil hükümet ve onun propagandacılarıdır”, 23 Ağustos 1950, S. 928, s. 1 ve 4.
- “Yurdun kalkınması köylünün kalkınmasına bağlıdır”, 26 Ağustos 1950, S. 931, s. 1 ve 4.
- “Belediye seçimleri dolayısıyla”, 27 Ağustos 1950, S. 932, s. 1 ve 4.
- “Şaşkınlık alametleri”, 29 Ağustos 1950, S. 934, s. 1 ve 4.
- “Bir kanuni devlet olmaktan çıkmak üzereyiz”, 31 Ağustos 1950, S. 936, s. 1 ve 4.
- “Bulgaristan’a verilen karşılık notamız dolayısıyla”, 3 Eylül 1950, S. 939, s. 1 ve 4.
- “Yeni ve eski iktidar arasındaki tartışmalar”, 5 Eylül 1950, S. 941, s. 1 ve 4.
- “Yeni Bulgar notasına cevabımız”, 8 Eylül 1950, S. 944, s. 1 ve 4.
- “Baskı ve yıldırma siyasetinin demokrat safhası”, 10 Eylül 1950, S. 946, s. 1 ve 4.

---

¹⁰⁷⁵ 29-30 Temmuz tarihlerine aynı sayı numarası verilmiştir (906). Sonraki sayılarda bu yanlış düzeltilmemiş, devam etmiştir. Bizim düzeltimizin daha büyük bir yanlışla mahal vermeme için gazetenin takip ettiği sayı düzeni bozulmamıştır.

“Yurdumuzu tehdit eden tehlikeler”, 12 Eylül 1950, S. 948, s. 1 ve 6.

“Yine Fuad Arna işi”, 15 Eylül 1950, S. 951, s. 1 ve 6.

“Atlantik Misakına alınmayışımız”, 17 Eylül 1950, S. 953, s. 1 ve 6.

“Görülen yanlış işler”, 19 Eylül 1950, S. 955, s. 1 ve 4.

“Atlantik Misakı üzerine tartışmalar”, 22 Eylül 1950, S. 958, s. 1 ve 4.

“Atlantik Misakına girip girmemekteki faydalar”, 24 Eylül 1950, S. 960, s. 1 ve 4.

“Bulgar notası ve kaybedilen vakitler”, 26 Eylül 1950, S. 962, s. 1 ve 4.

“Kore’de ne olacak”, 28 Eylül 1950, S. 964, s. 1 ve 4.

“İslâm ve doğu dünyası karşısında Türkiye”, 1 Ekim 1950, S. 967, s. 1 ve 4.

“Kadın çalışması”, 3 Ekim 1950, S. 969, s. 1 ve 4.

“Atlantik Misakı devletleri ile yapılacak askeri görüşmeler”, 7 Ekim 1950, S. 973, s. 1 ve 6.

“1950 modeli demokrasi: Hafiyelik, dalkavukluk, baskıcılık”, 8 Ekim 1950, S. 974, s. 1 ve 6.

“Üniversitelerin bağımsızlığı, profesörler ve parti faaliyetleri”, 10 Ekim 1950, S. 976, s. 1 ve 4.

“İktidar ve muhalefet”, 13 Ekim 1950, S. 979, s. 1 ve 6.

“Kore Savaşı ve dünya durumu”, 15 Ekim 1950, S. 981, s. 1 ve 4.

“Seçim propagandalarından ibretler”, 17 Ekim 1950, S. 985, s. 1 ve 4.

“Amerika cumhurbaşkanının söylevi”, 20 Ekim 1950, S. 988, s. 1 ve 4.

“Demokrat Partinin istişari kongresi dolayısıyla”, 22 Ekim 1950, S. 990, s. 1 ve 4.

“Birleşmiş Milletler günü”, 24 Ekim 1950, S. 902, s. 1 ve 4.

“Dünyada güvenlik ve Türkiye’nin durumu”, 27 Ekim 1950, S. 994, s. 1 ve 4.

“Yirmi yedinci Cumhuriyet Bayramı”, 29 Ekim 1950, S. 996, s. 1 ve 4.

“Güçlükler içinde bocalıyoruz”, 31 Ekim 1950, S. 998, s. 1 ve 4.

“Cumhurbaşkanının söylevi”, 3 Kasım 1950, S. 1001, s. 1 ve 4.

“Millî gurur lazımdır”, 5 Kasım 1950, S. 1007, s. 1 ve 4.

“Demokrasi düşmanı bir Demokrat Parti”, 7 Kasım 1950, S. 1009, s. 1 ve 4.

“Atatürk”, 10 Kasım 1950, S. 1012, s. 1 ve 4.

“General Bradley’in makalesinin sonuçları”, 12 Kasım 1950, S. 1014, s. 1 ve 4.

“Bulgaristan Türklerinin sefaleti/10 Kasım olayları”, 14 Kasım 1950, S. 1016, s. 1 ve 4.

“Uydurma dil!../Vatan Gazetesi başyazarına göre iktidar ve muhalefet”, 17 Kasım 1950, S. 1019, s. 1 ve 4.

- “Bulgaristan’dan gelen göçmenler işi”, 19 Kasım 1950, S. 1021, s. 1 ve 4.
- “Vicdan tartışmaları”, 21 Kasım 1950, S. 1023, s. 1 ve 4.
- “Millele doğruyu söylemek lâzım”, 24 Kasım 1950, S. 1026, s. 1 ve 4.
- “Bay Hamdullah Suphi Tanrıöver ve Halkevleri/Bay Celâl Bayar’ın İnegöl Demeci”, 26 Kasım 1950, S. 1028, s. 1 ve 4.
- “Büyük devletlerin siyasaları üzerinde düşünceler”, 28 Kasım 1950, S. 1030, S. 1 ve 4.
- “Üçüncü dünya savaşına doğru”, 1 Aralık 1950, S. 1033, s. 1 ve 4.
- “Ordumuz ve siyasamız”, 3 Aralık 1950, S. 1035, s. 1 ve 4.
- “Çin savaşı karşısında duraklamalar”, 5 Aralık 1950, S. 1037, s. 1 ve 4.
- “İç ve dış durum”, 10 Aralık 1950, S. 1042, s. 1 ve 4.
- “Gensoru dolayısıyla”, 13 Aralık 1950, S. 1045, s. 1 ve 4.
- “Askerlikten gelen vali ve emniyet müdürleri”, 15 Aralık 1950, S. 1047, s. 1 ve 4.
- “Büyük derdimiz”, 17 Aralık 1950, S. 1049, s. 1 ve 4.
- “Son söylevlere göre dünya durumu ve biz”, 19 Aralık 1950, S. 1051, s. 1 ve 4.
- “Millî birlik”, 22 Aralık 1950, S. 1054, s. 1 ve 4.
- “Söz ve yazı hürriyetini kısmaya kalkışmak rahatça fenalık etmek hürriyetini istemek demektir”, 24 Aralık 1950, S. 1056, s. 1 ve 4.
- “Dünya gidişi ve bizim durumumuz”, 26 Aralık 1950, S. 1058, s. 1 ve 4.
- “Bütçe görüşmeleriyle dolayısıyla/İstanbul işleri”, 29 Aralık 1950, S. 1 ve 4.
- “Biten 1950 yılı”, 31 Aralık 1950, S. 1063, s. 1 ve 4.

Kudret[1951]

- “1951 yılının arifesinde Amerikadan gelen sesler”, 2 Ocak 1951, S. 1065, s. 1 ve 4.
- “Erzincan meselesinden çıkan ibretler ve Mecliste Bay İ. İnönü’ye yapılan muamale”, 5 Ocak 1951, S. 1068, s. 1 ve 4.
- “Kore Savaşı’nın resmen aldığı yeni biçim ve Türkiye”, 7 Ocak 1951, S. 1070, s. 1 ve 4.
- “İrtica”, 10 Ocak 1951, S. 1073, s. 1 ve 4.
- “Amerika’daki tartışmalar ve biz”, 12 Ocak 1951, S. 1075, s. 1 ve 4.
- “Kurtuluşun ilk şartı kalkınmadır” 14 Ocak 1951, S. 1077, s. 1 ve 4.
- “Avrupa savunması için hazırlıklar ve biz” 16 Ocak 1951, S. 1079, s. 1 ve 4.

“Çok fena imtihanlar” 19 Ocak 1951, S. 1082, s. 1 ve 4.

“Milletvekillerinin ödenekleri” 21 Ocak 1951, S. 1084, s. 1 ve 3.

“Birleşmiş Milletler tehlikede” 23 Ocak 1951, S. 1086, s. 1 ve 3.

“Pakistan, Hindistan ve Asya'nın geleceği” 26 Ocak 1951, S. 1090, s. 1 ve 4.

“Ahlâk, ahlâk diye ahlâk diye tepelendi!”, 28 Ocak 1951, S. 1092, s. 1 ve 4.

“Pahalılık ve vurgun” 30 Ocak 1951, S. 1094, s. 1 ve 4.

“Çin'in mütecaviz ilânı” 2 Şubat 1951, S. 1097, s. 1 ve 4.

“Pamuk işi/Millî Mücadele sırasında Hindistan'dan gelen paralar”, 4 Şubat 1951, S. 1099, s. 1 ve 4.

“Demokrat Parti'nin İzmir Kongresi ve Başbakanın Söylevi/Bir Başbakandan daha ciddi sözler beklenir!”, 6 Şubat 1951, S. 1101, s. 1 ve 4.

“Yurtsever muhalefete karşı dava açmanın zararları” 19 Şubat 1951, S. 1104, s. 1 ve 4.

“Savaş tehlikesi” 11 Şubat 1951, S. 1106, s. 1 ve 4.

“Ceza Kanunu ve fena idare”, 13 Şubat 1951, S. 1108, s. 1 ve 4.

“Rusya'ya karşı tedbirler”, 16 Şubat 1951, S. 1111, s. 1 ve 4.

“Dünya içindeki durumumuz” 18 Şubat 1951, S. 1113, s. 1 ve 4.

“Bütçe tartışmaları” 21 Şubat 1951, S. 1116, s. 1 ve 4.

“Bugünkü davalar” 23 Şubat 1951, S. 1118, s. 1 ve 4.

“Adalet ve Savunma bütçeleri/Yunanistan ve Kıbrıs”, 25 Şubat 1951, S. 1120, s. 1 ve 4.

“Dışişleri bütçesi”, 27 Şubat 1951, S. 1122, s. 1 ve 4.

“Başbakanın bütçe söylevi”, 2 Mart 1951, S. 1125, s. 1 ve 4.

“Ahlâk, adalet ve siyasa anlayışları” 4 Mart 1951, S. 1127, s. 1 ve 5.

“Gençliğin gösterdiği âsil heyecan ve İçişleri Bakanının garip demeci”, 6 Mart 1951, S. 1129, s. 1 ve 2.

“Dış işlerimizdeki anlayışsızlık”, 9 Mart 1951, S. 1132, s. 1 ve 4.

“Yeni Menderes hükümeti”, 11 Mart 1951, S. 1134, s. 1 ve 4.

“İktidardakilerin durumu üzerine serpiyen ışıklar”, 13 Mart 1951, S. 1136, s. 1 ve 4.

“Dış siyasamızda yanlış yol”, 16 Mart 1951, S. 1139, s. 1 ve 4.

“Yeni iktidarın sonu gelmeyen yanlışları”, 18 Mart 1951, S. 1141, s. 1 ve 4.

“İran'ın durumu”, 20 Mart 1951, S. 1143, s. 1 ve 4.

“Acı günler”, 23 Mart 1951, S. 1146, s. 1 ve 4.

“Hükümetin durumu neden bu derece sarsıldı?”, 25 Mart 1951, S. 1148, s. 1 ve 4.

- “Eşi görülmemiş bir hükümet”, 27 Mart 1951, S. 1150, s. 1 ve 4.
- “Devlet ve hükümet başkanlarının durumu”, 30 Mart 1951, S. 1152, s. 1 ve 4.
- “Hükümetin durumu ve programı”, 1 Nisan 1951, S. 1155, s. 1 ve 4.
- “Dış durum ve Türkiye’nin güveni”, 3 Nisan 1951, S. 1157, s. 1 ve 4.
- “İktidar ve muhalefet partilerinin durumu”, 6 Mart 1951, S. 1160, s. 1 ve 4.
- “Dış durumdaki gelişmeler”, 8 Mart 1951, S. 1162, s. 1 ve 4.
- “Mareşal Fevzi Çakmak/Başbakanın bir Amerikan radyosuna verdiği demeç”, 10 Mart 1951, S. 1164, s. 1 ve 5.
- “Demokrat Partinin iç durumu”, 13 Mart 1951, S. 1167, s. 1 ve 4.
- “Mak Artür meselesi”, 15 Mart 1951, S.1169, s. 1 ve 4.
- “Kore işinin yeni safhası”, 17 Mart 1951, S. 1171, s. 1 ve 4.
- “Atatürk Kanunu”, 20 Mart 1951, S. 1174, s. 1 ve.
- “General Mak Artür’ün söylevinden sonra”, 22 Mart 1951, S. 1176, s. 1 ve 4.
- “Avrupa’da esen bozgun havası ve biz”, 24 Mart 1951, S. 1178, s. 1 ve 4.
- “Çiftçinin durumu ve çiftçi partisi”, 27 Mart 1951, S. 1181, s. 1 ve 4.
- “Köylüler ve partiler”, 29 Mart 1951, S. 1183, s. 1 ve 4.
- “Amerika’daki ruhi durum ve biz”, 1 Mayıs 1951, S. 1185, s. 1 ve 4.
- “İran tehlikesinin ağırlığı”, 4 Mayıs 1951, S. 1188, s. 1 ve 4.
- “Atatürk Kanunu dolayısıyla” 6 Mayıs 1951, S. 1190, s. 1 ve 4.
- “Her tarafa hoş görünmek sevdası”, 8 Mayıs 1951, S. 1192, s. 1 ve 4.
- “Menderes hükümetinin durumu”, 11 Mayıs 1951, S. 1195, s. 1 ve 4.
- “İçinde bocaladığımız derin çıkmaz”, 13 Mayıs 1951, S. 1197, s. 1 ve 4.
- “Başbakanın gezi ve söylevleri”, 15 Mayıs 1951, S. 1199, s. 1 ve 4.
- “Dış siyasette gerçek muhalefetin görebileceği hizmetler”, 18 Mayıs 1951, S. 1202, s. 1 ve 4.
- “Memurların emekliliği”, 20 Mayıs 1951, S. 1204, s. 1 ve 4.
- “İran tehlikesi”, 22 Mayıs 1951, S. 1206, s. 1 ve 4.
- “Yine Atlantik Misakı”, 25 Mayıs 1951, S. 1209, s. 1 ve 4.
- “İngiltere ve biz”, 27 Mayıs 1951, S. 1211, s. 1 ve 4.
- “Günün millî davası ekonomik kalkınmadır”, 29 Mayıs 1951, S. 1213, s. 1 ve 4.
- “İrtica var mı, yok mu?”, 5 Haziran 1951, S. 1219, s. 1 ve 4.
- “Demokrat Parti meclis grubu ve dış siyaset”, 8 Haziran 1951, S. 1222, s. 1 ve 4.
- “Devlet işlerinde anlayışsızlık”, 10 Haziran 1951, S. 1224, s. 1 ve 4.
- “İktidar partisinin kongreleri ve hükümet”, 12 Haziran 1951, S. 1226, s. 1 ve 4.

“Türkler ve Araplar”, 15 Haziran 1951, S. 1229, s. 1 ve 4.

“İngiltere birtakım acayip tertipler arkasındadır!”, 17 Haziran 1951, S. 1231, s. 1 ve 4.

“İngiltere ve biz”, 19 Haziran 1951, S. 1233, s. 1 ve 4.

“Fransız seçimleri ve dünya durumu/Dışişleri bakanımız ve Arap devletleri”, 22 Haziran 1951, S. 1236, s. 1 ve 4.

“Bir sözlü soru dolayısıyla”, 24 Haziran 1951, S. 1238, s. 1 ve 4.

“İtibarını kaybeden hükümet”, 26 Haziran 1951, S. 1240, s. 1 ve 4.

“Yeni irtica meselesi”, 29 Haziran 1951, S. 1243, s. 1 ve 4.

“Gençliğin ve bütün milletin şuurlu heyecanı”, 1 Temmuz 1951, S. 1245, s. 1 ve 4.

“Kore’de barış ümitleri”, 3 Temmuz 1951, S. 1247, s. 1 ve 4.

“Bayram girerken dünya durumu”, 6 Temmuz 1951, S. 1250, s. 1 ve 4.

“Doğudaki yeni durum ve Atlantik Misakına girmemiz”, 8 Temmuz 1951, S. 1252, s. 1 ve 4.

“Dünyadaki silahlanma yarışı ve Rus peykleri”, 10 Temmuz 1951, S. 1254, s. 1 ve 4.

“Güzel sanatlarda gerileme”, 13 Temmuz 1951, S. 1257, s. 1 ve 4.

“Kötülükler yarışı”, 15 Temmuz 1951, S. 1259, s. 1 ve 4.

“Kötülükler yarışı”, 18 Temmuz 1951, S. 1262, s. 1 ve 4.

“Başbakansız Türkiye”, 20 Temmuz 1951, S. 1264, s. 1 ve 4.

“Geçer akçe meselesi”, 22 Temmuz 1951, S. 1266, s. 1 ve 4.

“Komünist anlayışı ve biz Türkler”, 24 Temmuz 1951, S. 1268, s. 1 ve 4.

“Dış meseleler ve iktidardakilerin menfaati meselesi”, 27 Temmuz 1951, S. 1271, s. 1 ve 4.

“C. Partisinin malları”, 29 Temmuz 1951, S. 1273, s. 1 ve 4.

“Türkiye ve Orta Doğu ülkeleri”, 1 Ağustos 1951, S. 1276, s. 1 ve 4.

“Dünyadaki yeni gelişmeler ve biz”, 3 Ağustos 1951, S. 1278, s. 1 ve 4.

“Ekonomik gelişmemiş ve yabancı sermaye”, 5 Ağustos 1951, S. 1280, s. 1 ve 4.

“Demokrat Parti’nin başındakiler”, 8 Ağustos 1951, S. 1283, s. 1 ve 4.

“H.P’nin mallarını alma kanunu dolayısıyla”, 10 Ağustos 1951, S. 1285, s. 1 ve 4.

“Partilerin durumu”, 12 Ağustos 1951, S. 1287, s. 1 ve 4.

“Yakın ve Orta Doğu üzerinde pazarlıklar”, 15 Ağustos 1951, S. 1290, s. 1 ve 4.

“Yeni kurulan ülkelerin durumu”, 17 Ağustos 1951, S. 1292, s. 1 ve 4.

“Ordu ve siyasa”, 19 Ağustos 1951, S. 1294, s. 1 ve 4.

“Kore’de ateşkes görüşmeleri”, 22 Ağustos 1951, S. 1297, s. 1 ve 4.

“Seçim işleri ve propaganda”, 24 Ağustos 1951, S. 1299, s. 1 ve 4.

“Yurdumuzda komünist çalışmaları”, 27 Ağustos 1951, S. 1301, s. 1 ve 4.

“Demokratların uydurmaları/askerî mahkemeler”, 29 Ağustos 1951, S. 1303, s. 1 ve 4.

“Din ve devlet karşısında tarikatlar ve türlü teşekküller”, 31 Ağustos 1951, S. 1305, s. 1 ve 4.

“Seçim propagandasındaki şiddet ve ihtiras”, 2 Eylül 1951, S. 1307, s. 1 ve 4.

“Türkiye, Yunanistan ve Yugoslavya Misakı”, 5 Eylül 1951, S. 1310, s. 1 ve 4.

“Demokrat Parti’nin büyük hizmeti”, 7 Eylül 1951, S. 1312, s. 1 ve 4.

“Samimî olmayan bir kitap”, 9 Eylül 1951, S. 1314, s. 1 ve 4.

“Ara seçimleri kimler kazanmalı”, 12 Eylül 1951, S. 1317, s. 1 ve 4.

“Batı büyük devletlerinin durumlarındaki sertleşme”, 14 Eylül 1951, S. 1319, s. 1 ve 4.

“Sovyetlerle Batılılar arasında oynamak isteyenler”, 16 Eylül 1951, S. 1321, s. 1 ve 4.

“Ara seçimlerinin sonuçları”, 19 Eylül 1951, S. 1324, s. 1 ve 4.

“Yeni ufuk”, 21 Eylül 1951, S. 1326, s. 1 ve 4.

“Türkiye Atlantik Paktına yarım bir üye olarak kabul edilmiştir/Anadolu bir tecavüze uğradığı takdirde müttefikler hiçbir yardım yapmayacak”, 23 Eylül 1951, S. 1328, s. 1 ve 4.

“Başbakanın yersiz kızmaları”, 26 Eylül 1951, S. 1331, s. 1 ve 4.

“Türk gençliğinin çok güzel bir teşebbüsü: “Türk Devrim Ocakları”, 28 Eylül 1951, S. 1333, s. 1 ve 4.

“Üçüncü kuvvet”, 30 Eylül 1951, S. 1335, s. 1 ve 4.

“Atlantik Misakı ile ilgili askeri görüşmeler”, 3 Ekim 1951, S. 1338, s. 1 ve 4.

“Cumhurbaşkanının hükümet ve memurlara direktif vermesi”, 5 Ekim 1951, S. 1340, s. 1 ve 4.

“Bazı Doğu Devletlerinin bizden sızlanmaları”, 7 Eylül 1951, S. 1342, s. 1 ve 4.

“Askerî görüşmeler”, 11 Ekim 1951, S. 1346, s. 1 ve 4.

“Askerî anlaşma üzerinde düşünceler”, 12 Ekim 1951, S. 1347, s. 1 ve 4.

“Rusya’ya karşı durumumuz/başbakan ve muhalefet”, 14 Ekim 1951, S. 1349, s. 1 ve 4.

“Mısır ve Arap ülkeleri meselesi”, 17 Ekim 1951, S. 1352, s. 1 ve 4.

“Demokrat Parti’nin Kongresi”, 19 Ekim 1951, S. 1354, s. 1 ve 4.

“B. F. Köprülünün hücumları ve B. A. E. Yalman’ın tenkitleri”, 21 Ekim 1951, S. 1356, s. 1 ve 4.

“Birleşmiş Milletlerin kuvvet ve zaafı”, 24 Ekim 1951, S. 1359, s. 1 ve 4.

“Atlantik Misakındaki altıncı maddenin yeni biçimi”, 26 Ekim 1951, S. 1361, s. 1 ve 4.

“Cumhuriyetin 28. yılı biterken”, 28 Ekim 1951, S. 1363, s. 1 ve 4.

“Yeni İngiliz iktidarı”, 31 Ekim 1951, S. 1366, s. 1 ve 4.

“H. Bayur’un Cumhurbaşkanının nutku hakkındaki tenkitleri”, 3 Kasım 1951, S. 1369, s. 1 ve 4.

“H. Bayur’un Cumhurbaşkanının nutku hakkındaki tenkitleri”, 4 Kasım 1951, S. 1370, s. 1 ve 4.

“Rus notası”, 7 Kasım 1951, S. 1373, s. 1 ve 4.

“Orta Doğu’da yeni durum”, 9 Kasım 1951, S. 1375, s. 1 ve 4.

“Ebedî Atatürk’ün Huzurunda”, 10 Kasım 1951, S. 1376, s. 1 ve 4.

“Bayur’un Atatürk hakkında konuşması”, 11 Kasım 1951, S. 1377, s. 1 ve 4.

“Rus notası ve karşılığımız/Dışişleri Bakanlığının tazvih beyannamesi”, 14 Kasım 1951, S. 1380, s. 1.

“Yanlış yol ve çıkar yol”, 16 Kasım 1951, S. 1382, s. 1.

“Dışişleri bakanının B. Milletlerdeki söylevi/Komünistlik”, 18 Kasım 1951, S. 1384, s. 1 ve 4.

“Soğuk savaş, sıcak savaş ve silahsızlanma işleri”, 21 Kasım 1951, S. 1387, s. 1 ve 4.

“Ceza Kanununun ağırlaştırılması”, 23 Kasım 1951, S. 1389, s. 1

“Yine Kıbrıs işi”, 25 Kasım 1951, S. 1391, s. 1 ve 4.

“Dış siyasa üzerinde düşünceler”, 28 Kasım 1951, S. 1394, s. 1 ve 4.

“Kore’den ümit verici haberler/yanlış bir adımın geri alınması”, 30 Kasım 1951, S. 1396, s. 1 ve 4.

“İktidarla muhalefet”, 2 Aralık 1951, S. 1398, s. 1 ve 4.

“İstikrarsız hükümet”, 5 Aralık 1951, S. 1401, s. 1.

“Korkunç bir itham”, 7 Aralık 1951, S. 1403, s. 1 ve 4.

“İnsan hakları”, 10 Aralık 1951, S. 1406, s. 1.

“Yeni Sovyet notası ve Dışişleri Bakanının demeci”, 12 Aralık 1951, S. 1408, s. 1.

“Biz Atlantik Paktına gizli şartlar altında mı giriyoruz?”, 14 Aralık 1951, S. 1409, s. 1 ve 4.

“Geç Kalmış bir yalanlama dolayısıyla”, 16 Aralık 1951, S. 1412, s. 1 ve 4.

“İktidarın siyaseti”, 19 Aralık 1951, S. 1415, s. 1 ve 4.

“Hikmet Bayur diyor ki”, 21 Aralık 1951, S. 1417, s. 1 ve 4.

- “Meclisin hükümeti denetlemesi”, 23 Aralık 1951, S. 1419, s. 1 ve 4.
- “İktidarın durumu”, 26 Aralık 1951, S. 1422, s. 1 ve 4.
- “Orta Doğu işinde geriye doğru bir bakış”, 28 Aralık 1951, S. 1424, s. 1 ve 4.
- “Bazı tartışmalar”, 30 Aralık 1951, S. 1426, s. 1 ve 4.

Kudret[1952]

- “Hikmet Bayur’un iktidar sarhoşlarına cevabı”, 1 Ocak 1952, S. 1428, s. 1.
- “İktidarın tuttuğu yol” 2 Ocak 1952, S. 1429, s. 1 ve 4.
- “Türkiye hakkında Amerikan-İngiliz ihtilâfi”, 4 Ocak 1952, S. 1431, s. 1 ve 4.
- “İç didişmeler”, 6 Ocak 1952, S. 1433, s. 1 ve 4.
- “Başbakanla Adalet Bakanının sözleri”, 9 Ocak 1952, S. 1436, s. 1*
- “Cumhurbaşkanı ve ekonomik işler”, 11 Ocak 1952, S. 1438, s. 1 ve 4.
- “Gazeteciler lehinde adli kapitülasyon kurulması ve türlü acayiplikler”, 13 Ocak 1952, S. 1440, s. 1 ve 4.*
- “Çok tehlikeli düşünüş ve anlayışlar”, 16 Ocak 1952, S. 1443, s. 1 ve 4.
- “Hikmet Bayur diyor ki: Fuat Köprülü istifa etmelidir!”, 18 Ocak 1952, S. 1445, s. 1 ve 4.
- “Bay Churchillin yeni söylevi”, 20 Ocak 1952, S. 1447, s. 1 ve 4.
- “Hikmet Bayur Köprülü’yü sıkıştırdı/Küfürbaz Dışişleri Bakanı şunlara cevap vermelidir?”, 21 Ocak, S.1448, s. 1 ve 4.
- “Orta Doğu’da Türk kuvvetlerinin kullanılması meselesi”, 23 Ocak 1952, S. 1450, s. 1 ve 4.
- “İktidar partisindeki son gelişmeler”, 26 Ocak 1952, S. 1453, s. 1 ve 4.
- “Devlet ve parti”, 28 Ocak 1952, S. 1455, s. 1 ve 4.
- “Yunan Dışişleri Bakanının ziyareti dolayısıyla”, 30 Ocak 1952, S. 1457, s. 1 ve 4.
- “Bayur teklif ediyor: Mısır ve Sudan’dan yabancı birlikler çekilmelidir”, 1 Şubat 1952, S. 1459, s. 1 ve 4.
- “Partiler ve milletvekilleri”, 3 Şubat 1952, S. 1461, s. 1 ve 4.
- “Parti adaleti ve devlet adaleti”, 6 Şubat 1952, S. 1464, s. 1 ve 4.
- “İngiltere’nin yası”, 8 Şubat 1952, S. 1466, s. 1 ve 4.
- “Pahalılığın bazı amilleri”, 10 Şubat 1952, S. 1468, s. 1 ve 4.

“Hükümet Amerika’dan gerekli izahatı istemek zorundadır”, 13 Şubat 1952, S. 1471, s. 1 ve 4.

“Askerler ve Siyasa”, 15 Şubat 1952, S. 1473, s. 1 ve 4.

“Batı Avrupa’nın güç durumu”, 17 Şubat 1952, S. 1475, s. 1 ve 4.*

“Dış Bakanı Fuat Köprülü vazifesini yapmamıştır”, 20 Şubat 1952, S. 1478, s. 1 ve 4.

“Pakistan ve Türkiye”, 22 Şubat 1952, S. 1479, s. 1 ve 4.

“Yabancılar karşısında iktidarın durumu”, 24 Şubat 1952, S. 1481, s. 1 ve 4.

“Bütçe görüşmeleri dolayısıyla”, 27 Şubat 1952, S. 1483, s. 1 ve 4.

“Demokrat Parti’nin şeref levhası”, 29 Şubat 1952, S. 1487, s. 1 ve 4.

“Başbakanın bütçe söylevi”, 2 Mart Pazar, S. 1489, s. 1 ve 4.

“General Eisenhower”, 5 Mart 1952, S. 1492, s. 1 ve 4.

“Din ve siyasa”, 7 Mart 1952, S. 1494, s. 1 ve 4.

“Dün ak dediklerine bugün kara diyenler”, 9 Mart 1952, S. 1496, s. 1 ve 4.

“Başbakanın Aydın söylevi”, 12 Mart 1952, S. 1499, s. 1 ve 4.

“Amiral Karney’in gelişi dolayısıyla”, 14 Mart 1952, S. 1501, s. 1 ve 4.

“Orta-Doğu’da durum”, 16 Mart 1952, S. 1503, s. 1 ve 4.

“Sivas ve Malatya’da siyasal irtica”, 19 Mart 1952, S. 1506, s. 1.*

“Demokrat Parti devrinde adalet anlayışı”, 21 Mart 1952, S. 1508, s. 1 ve 4.

“Demokrat Parti’nin kendi kendini yıpratması”, 23 Mart 1952, S. 1510, s. 1 ve 4.

“Bir Başbakanda aranacak vasıf terbiyeli olmasıdır”, 26 Mart 1952, S. 1513, s. 1 ve 4.

“Alman barışı ve biz”, 28 Mart 1952, S. 1515, s. 1 ve 4.

“Yurt kalkınması”, 30 Mart 1952, S. 1517, s. 1 ve 4.

“Başbakan ve Basın”, 2 Nisan 1952, S. 1520, s. 1 ve 4.

“Ekonomi Bakanı ile bir görüşme”, 4 Nisan 1952, S. 1522, s. 1 ve 4.

“Tunus ve Fas”, 6 Nisan 1952, S. 1524, s. 1 ve 4.

“Durmandan değişen hükümet”, 9 Nisan 1952, S. 1527, s. 1 ve 4.

“Mareşal Fevzi Çakmak”, 10 Nisan 1952, S. 1528, s. 1 ve 4.

“Türk Devrim Ocakları”, 13 Nisan 1952, S. 1531, s. 1 ve 4.

“Amerikan Büyükelçisinin sözleri, Başbakan Antalya’da”, 16 Nisan 1952, S. 1534, s. 1 ve 4.

“Adnan Menderes muhalifler yerine dalkavuklar istiyor”, 18 Nisan 1952, S. 1536, s. 1 ve 4.

“Tunus’tan ibretler”, 20 Nisan 1952, S. 1538, s. 1 ve 4.

“23 Nisan”, 23 Nisan 1952, S. 1541, s. 1 ve 4.

“Başbakanın Çanakkale’deki beyanatı Hikmet Bayur cevap veriyor/Başbakan Bayar’ın Başbakanlığı da gayrı meşru idi demek istiyor”, 24 Nisan 1952, S. 1542, s. 1 ve 4.

“Halk Partisi ve Radyo”, 27 Nisan 1952, S. 1545, s. 1 ve 4.

“Türk-Yunan dostluğu”, 30 Nisan 1952, S. 1549, s. 1 ve 4.

“Samimiyetsizlik içinde”, 2 Mayıs 1952, S. 1550, s. 1 ve 4.

“161. madde ve insan hakları”, 4 Mayıs 1952, S. 1552, s. 1 ve 4.

“Seçim Kanunu”, 7 Mayıs 1952, S. 1555, s. 1 ve 4.

“Hükümete Dalkavukluk etmeyenler Politika Yapamaz”, 9 Mayıs 1952, S. 1557, s. 1 ve 4.

“Yeni Kurulan Muhalefet Partileri”, 11 Mayıs 1952, S. 1559, s. 1 ve 4.

“Mareşal Montgomery’in ziyareti/Yunanistan ve biz”, 14 Mayıs 1952, S. 1562, s. 1 ve 4.

“19 Mayıs”, 19 Mayıs 1952, S. 1567, s. 1 ve 4.*

“Millet Partisi ve basın”, 21 Mayıs 1952, S. 1569, s. 1.

“Demokrat Parti ve irtica”, 23 Mayıs 1952, S. 1571, s. 1.

“Konya söylevleri”, 25 Mayıs 1952, S. 1573, s. 1 ve 4.

“Hükümet dış olaylarda daima olupbittiler yaratmaktadır”, 28 Mayıs 1952, S. 1576, s. 1 ve 4.

“Almanya ve Batı dünyası/Kore’de anlaşmazlık”, 30 Mayıs 1952, S. 1578, s. 1 ve 4.

“Hikmet Bayur’un önemli bir konuşması: Devrimlerin partiler üstü ve günlük politika dışı önemi kavranmalıdır”, 1 Haziran 1952, S. 1580, s. 1 ve 3.

“Başbakanın yeni konuşması”, 4 Haziran 1952, S. 1584, s. 1 ve 4.

“İstiklâl Mahkemesi zihniyetine dönüş”, 6 Haziran 1952, S. 1586, s. 1

“Dost Yunan Kral ve Kraliçesinin ziyareti”, 8 Haziran 1952, S. 1588, s. 1 ve 4.

“CHP’nin malları”, 11 Haziran 1952, S. 1591, s. 1 ve 4.

“Pahalılaşma”, 13 Haziran 1952, S. 1593, s. 1 ve 4.

“Demokrasiye aykırı kanunlar hakkında verilen önerge”, 15 Haziran 1952, S. 1595, s. 1 ve 4.

“Bay Refik İnce’nin çekilmesi”, 18 Haziran 1952, S. 1598, s. 1 ve 4.

“Pek çabuk sönen bir alev”, 20 Haziran 1952, S. 1600, s. 1 ve 4.

“Menderes tabiyesi”, 22 Haziran 1952, S. 1602, s. 1 ve 4.

“Amerika seçimleri ve biz”, 27 Haziran 1952, S. 1605, s. 1 ve 4.

“Demokratlar ve Türk yurttaşları”, 29 Haziran 1952, S. 1607, s. 1 ve 4.

“Menderes-Köprülü dış siyasası”, 2 Temmuz 1952, s. 1 ve 4.

“Hikmet Bayur’un demeci/Demokrat Parti ile işbirliği yapmak halk nazarında şüphe yaratır”, 3 Temmuz 1952, S. 1611, s. 1 ve 4.

“Arap dünyasında”, 4 Temmuz 1952, S. 1612, s. 1 ve 4.

“Menderes Hükümetinin ekonomik siyasasında kumar payı”, 6 Temmuz 1952, S. 1614, s. 1 ve 4.

“Muvazaa ve ikiyüzlü siyasa”, 9 Temmuz 1952, S. 1 ve 4.

“Demokrat Partili yazarlar ve biz”, 11 Temmuz 1952, S. 1619, s. 1 ve 4.

“Amerika’daki seçim”, 13 Temmuz 1952, S. 1621, s. 1 ve 4.

“Yugoslavya, biz ve Batı Avrupa”, 16 Temmuz 1952, S. 1624, s. 1 ve 4.

“Türk gençliği ve Kıbrıs”, 18 Temmuz 1952, S. 1626, s. 1 ve 4.

“Saygısızca sözler/Yunanistan Büyükelçisi Contomas değiştirilmeli”, 20 Temmuz 1952, S. 1628, s. 1 ve 4.

“Din işleri”, 23 Temmuz 1952, S. 1631, s. 1 ve 4.

“İran’da mürteci, milliyetçi ve komünist işbirliği”, 25 Temmuz 1952, S. 1633, s. 1 ve 4.

Kuvvet [1946-1947]

“Davalarımız”, 22 Aralık 1946, S. 2, s. 1-2.

“Demokrat Parti Milletvekillerinin yeniden kamutaya girmeleri”, 28 Aralık 1946, S. 8, s. 1 ve 4.

“Aylıklara yapılacak zamlar dolayısıyla”, 30 Aralık 1946, S. 10, s. 1 ve 4.

“Tütün piyasasının açılışı”, 31 Aralık 1946, S. 11, s. 1 ve 4.

“Yeni bütçe ve eski hükümet” 2 Ocak 1947, S. 13, s. 1.*

“Seçim kanunu” 4 Ocak 1947, S. 15, s. *

“Yeni basın kanununun sonuçları” 5 Ocak 1947, S. 16, s. 1*

“D Partinin kongresinden halk ne bekliyor” 7 Ocak 1947, S. 18, s. 1 ve 4.

“Yalnız halka dayanan ilk büyük siyasal partinin ilk kongresi” 8 Ocak 1947, S. 19, s. 1 ve 4.*

“Demokrat Partinin programı üzerine tartışmalar” 10 Ocak 1947, S. 21, s. 1 ve 4.

“Hürriyet Misakı” 12 Ocak 1947, S. 23, s. 1 ve 4.*

“Atatürk devri ve ondan sonraki devir” 15 Ocak 1947, S. 26, s. 1*

- “Cumhurbaşkanlığı ve parti başkanlığı”, 17 Ocak 1947, S. 28, s. 1 ve 4.*
- “Cumhuriyet Halk Partisi divanındaki tartışmalar”, 18 Ocak 1947, S. 29, s. 1.*
- “Kutup buzluklarından Afrika çöllerine kadar I” 20 Ocak 1947, S. 31, s. 1.*
- “Kutup buzluklarından Afrika çöllerine kadar II” 21 Ocak 1947, S. 32, s. 1 ve 4.*
- “Hayalî tezat arayıcılarına!” 23 Ocak 1947, S. 34, s. 1.*
- “İdareciler Kongresi ve hükümet makinesinin işleme tarzı” 24 Ocak 1947, S. 35, s. 1.*
- “Hükümetçe İdareciler Kongresine sunulan tasarılar” 24 Ocak 1947, S. 36, s. 1 ve 4.*
- “Halk ile CH Partisi neden birbiriyle anlaşamazlar” 28 Ocak 1947, S. 39, s. 1 ve 4.*
- “İngiltere-Mısır anlaşmazlığı CH Partisinin divan toplantıları” 29 Ocak 1947, S. 40, s. 1 ve 4.*
- “Gençliğin ahlâkı ve bugünkü siyasî durum” 30 Ocak 1947, S. 41, s. 1 ve 4.*
- “İçişleri bakanının söylevi dolayısıyla” 31 Ocak 1947, S. 42, s. 1 ve 4.
- “Mareşal ve CHP’nin bir tâbiyesi” 2 Şubat 1947, S. 44, s. 1 ve 4.
- “Hatay ve Kilikya davası” 4 Şubat 1947, S. 46, s. 1 ve 4.
- “Devlet ve hükümetin itibar ve nüfuzu” 5 Şubat 1947, S. 47, s. 1 ve 4.
- “Samimiyetsizlikler” 7 Şubat 1947, S. 49, s. 1 ve 3.
- “Yine Mareşal Fevzi Çakmak ve Cumhuriyet Halk Partisi” 9 Şubat 1947, S. 51, s. 1 ve 4.
- “CH Partisi müdafaaya geçiyor” 11 Şubat 1947, S. 53, s. 1 ve 4.
- “Solcu propaganda nasıl çalışır?” 12 Şubat 1947, S. 54, s. 1 ve 4.*
- “İlk barış antlaşmalarından sonraki durum” 13 Şubat 1947, S. 55, s. 1 ve 4.
- “Halk her gün daha muhalif oluyor” 15 Şubat 1947, S. 57, s. 1 ve 4.
- “Başbakanın radyo söylevi” 17 Şubat 1947, S. 59, s. 1 ve 4.
- “Komünistlik, hükümet ve üniversite”, 19 Şubat 1947, S. 61, s. 1 ve 4.
- “Amerika, Rusya ve dünyanın rahatı”, 21 Şubat 1947, S. 63, s. 1 ve 4.*
- “Sendikalar Kanunu müzakeresinin belirttiği zihniyet” 23 Şubat 1947, S. 65, s. 1 ve 4.
- “İktidarsızlığa hücum” 25 Şubat 1947, S. 67, s. 1 ve 4.
- “Bay Halil Menteşe’nin cumhurbaşkanına mektubu/çok açık bir yanlıştın düzeltilmesi” 27 Şubat 1947, S. 69, s. 1 ve 4. ,
- “Hindistan meselesi” 1 Mart 1947, S. 71, s. 1 ve 4.
- “Çok zararlı bir yol” 2 Mart 1947, S. 72, s. 1 ve 4.
- “Başbakanın gazetecilere söyledikleri ve ana ekonomik davamız” 4 Mart 1947, S. 74, s. 1 ve 4.*
- “İngiliz-Fransız Antlaşması dolayısıyla” 6 Mart 1947, S. 76, s. 1 ve 4.

“Seçimler ve yurdumuzun genel durumu” 9 Mart 1947, S. 79, s. 1 ve 4.

“CH Partisi neden işlerimizi düzeltemez” 10 Mart 1947, S. 80, s. 1 ve 4.

“Moskova Konferansı ve Alman barışı” 12 Mart 1947, S. 82, s. 1 ve 4.

“Bay Truman’ın söylevi ve Amerikan yardımı” 14 Mart 1947, S. 84, s. 1 ve 4.

“Yeni Amerikan siyasası ve Rusya” 16 Mart 1947, S. 86, s. 1 ve 4.

“İş, ihtikâr ve dışarıdan gelecek para” 18 Mart 1947, S. 88, s. 1 ve 4.

“Amerikan yardımının şartları” 20 Mart 1947, S. 90, s. 1 ve 4.

“Yakın Doğu’da İngiltere ve Amerika/Amerika yardımı ve Ulus gazetesi”, 22 Mart 1947, S. 92, s. 1 ve 4.

“Bu mânevi keşmekeşten kurtulmak için”, 24 Mart 1947, S. 94, s. 1 ve 4.

“Bakanlar halk karşısında” 26 Mart 1947, S. 96, s. 1 ve 4.

“Seçim işleri, köylü kitlesi ve yurdumuzun kalkınması” 28 Mart 1947, S. 98, s. 1 ve 4.

“Başbakan’ın İstanbul Üniversitesindeki söylevi”, 30 Mart 1947, S. 100, s. 1 ve 4.

“Amerika, Rusya ve Yakın Doğu”, 1 Nisan 1947, S. 102, s. 1 ve 4.

“Başbakanın İzmir söylevi” 3 Nisan 1947, S. 104, s. 1 ve 4.

“Yurt menfaati ve parti menfaati”, 5 Nisan 1947, S. 106, s. 1 ve 4.

“Çetin bir mücadelenin çok çetin yeni bir safhası” 7 Nisan 1947, S. 108, s. 1 ve 4.

“Amerikan yardım işi güvenlik konseyinde” 9 Nisan 1947, S. 110, s. 1 ve 4.

“İşçiler ve sendikalar” 11 Nisan 1947, S. 112, s. 1 ve 4.

“İç tartışmalarımız ve Amerikan yardımı” 13 Nisan 1947, S. 114, s. 1 ve 4.

“Coğrafi durumumuzun gerektirdiği siyasa” 15 Nisan 1947, S. 116, s. 1 ve 4.

“Yaklaşan çetin mücadele” 17 Nisan 1947, S. 118, s. 1 ve 4.

“Bay Çörçil’in son yazıları dolayısıyla” 19 Nisan 1947, S. 120, s. 1 ve 4.

“Boğazlar meselesi ve Bay Çörçil’in ifşaati”, 21 Nisan 1947, S. 122, s. 1 ve 4.

“23 Nisan ve ‘biz bize benzeriz’ 23 Nisan 1947, S. 124, s. 1 ve 4.*

“Amerikan yardımını dolayısıyla yanlış bir benzetiş” 25 Nisan 1947, S. 126, s. 1 ve 4.

“Moskova Konferansı’nın sonuçsuz dağılması” 27 Nisan 1947, S. 128, s. 1 ve 3.

“Gösterişler yolunda yeni bir adım: Gelir Vergisi”, 29 Nisan 1947, S. 130, s. 1 ve 4.

“Amerika Dışişleri Bakanının söylevi” 1 Mayıs 1947, S. 132, s. 1 ve 4.*

“İktidarı beğenmediklerine bırakmamak hakkı” 3 Mayıs 1947, S. 134, s. 1 ve 4.

“Dış tehlike ve iç siyasa” 5 Mayıs 1947, S. 136, s. 1 ve 4.

“Amerika’daki Ermeni Kongresi” 7 Mayıs 1947, S. 138, s. 1 ve 4.

“Yeni seçim tartışmaları ve demokrasi davası” 9 Mayıs 1947, S. 140, s. 1 ve 4.

“Amerikan kararı” 11 Mayıs 1947, S. 142, s. 1 ve 4.

“Amerika ve Rusya arasında ekonomik mücadele” 13 Mayıs 1947, S. 144, s. 1 ve 4.*

“Cumhurbaşkanı’nın bir demeci dolayısıyla” 15 Mayıs 1947, S. 146, s. 1 ve 4.

“İngiltere ve Rusya” 17 Mayıs 1947, S. 148, s. 1 ve 4.

“19 Mayıs 1919-19 Mayıs 1947” 19 Mayıs 1947, S. 150, s. 1 ve 3*

“Cumhurbaşkanı’nın 19 Mayıs söylevi” 21 Mayıs 1947, S. 152, s. 1 ve 4.*

“İrkçılar, Turancılar, Komünistler ve CH Partisi” 23 Mayıs 1947, S. 154, s. 1 ve 4.

“Amerikan yardımı kanunlaştıktan sonra” 25 Mayıs 1947, S. 156, s. 1 ve 4.

“Gerçek demokrasi olmayınca” 28 Mayıs 1947, S. 159, s. 1 ve 4.

“Sıkıyönetimin tekrar uzatılması” 30 Mayıs 1947, S. 160, s. 1 ve 4.

“Partiler karşısında halk” 1 Haziran 1947, S. 162, s. 1 ve 4.

“Yabancı basın ve iç propagandamız”, 3 Haziran 1947, S. 165, s. 1 ve 4.

“Amerikan yardımına karşı ilk tepkiler”, 5 Haziran 1947, S. 167, s. 1 ve 4.

“Hindistan’da yeni bir safha”, 7 Haziran 1947, S. 169, s. 1 ve 4.

“Demokrat Partinin yeni teklifleri”, 9 Haziran 1947, S. 171, s. 1 ve 4.

“C.H. Partisinin bazı acayip zanları” 11 Haziran 1947, S. 173, s. 1 ve 4.

“Tehlikeli bir yol üzerinde”, 12 Haziran 1947, S. 175, s. 1 ve 4.

“Türk Kurtuluşu ve İnkılâbı mucizeleri kimin eseridir?” 15 Haziran 1947, S.177, s. 1 ve 4.

“Macaristan olayları ve dünya durumu”, 17 Haziran 1947, S. 179, s. 1 ve 4.

“Dünyanın gidişi ve biz”, 19 Haziran 1947, S. 181, s. 1 ve 4.

“Tehlikelerle dolu bir dünya karşısında iç durumumuz”, 21 Haziran 1947, S. 183, s. 1 ve 4.

“Hükümetin durumu ve esas durumumuz”, 23 Haziran 1947, S. 185, s. 1 ve 4.

“Recep Peker Hükümetinin ilk on ayı”, 25 Haziran 1947, S. 187, s. 1 ve 4.

“Devler mücadelesinde bizim durumumu”, 27 Haziran 1947, S. 189, s. 1 ve 4.

“Demokrat Parti Başkanının Sivas Söylevi”, 29 Haziran 1947, S. 191, s. 1 ve 4.

“Devlet başkanlığı, parti başkanlığı ve demokrasi”, 1 Temmuz 1947, S. 193, s. 1 ve 4.

“Yalanlamalar zincirinden yeni halka”, 3 Temmuz 1947, S. 195, s. 1 ve 4.

“Dünyanın tuttuğu yeni yol”, 5 Temmuz 1947, S. 197, s. 1 ve 4.

“Demokrasiye doğru gidişin bir muhasebesi”, 7 Temmuz 1947, S. 199, s. 1 ve 4.

“Demokrat Parti Başkanının karşılığı ve siyasal durum”, 9 Temmuz 1947, S. 201, s. 1 ve 4.

“Bay Celal Bayar’ın demeci üzerine C.H Partisinde görülen tepkiler”, 11 Temmuz 1947, S. 203, s. 1 ve 4.

“Bu gidişle hâlim ne olacak?”, 14 Temmuz 1947, S. 206, s. 1 ve 4.*

“Cumhurbaşkanının tebliğinden sonra”, 15 Temmuz 1947, S. 207, s. 1 ve 4.

“Paris Konferansı ve Türk-Amerikan Anlaşması”, 17 Temmuz 1947, S. 209, s. 1 ve 4.*

“Yunan olaylarından alınması gereken ibret dersi”, 21 Temmuz 1947, S. 213, s. 1 ve 4.

“C.H. Partisinde olan bitenler”, 23 Temmuz 1947, S. 215, s. 1 ve 4.

“Parti mücadelelerimizde müfritler ve mutediller”, 25 Temmuz 1947, S. 217, s. 1 ve 4.

“Demokrat Partinin beyannameyi dolayısıyla”, 27 Temmuz 1947, S. 219, s. 1 ve 4.

“Politika oyunları”, 29 Temmuz 1947, S. 221, s. 1 ve 4.

“Köylümüzün durumu, yurtseverlik ve partçilik”, 31 Temmuz 1947, S. 223, s. 1 ve 4.

“Yeni gelişmeleri beklerken Bay Nihat Erim’e bir karşılık” 2 Ağustos 1947, S. 225, s. 1 ve 4.

“Avrupa’nın yiyecek durumu ve biz” 3 Ağustos 1947, S. 226, s. 1 ve 4.

“Olan bitenleri anlayabilmek için” 6 Ağustos 1947, S. 229, s. 1 ve 4.

“İç durumumuz üzerine incelemeler” 8 Ağustos 1947, S. 231, s. 1 ve 4.

“Ne yapmalı?” 10 Ağustos 1947, S. 233, s. 1 ve 4.

“Yunan işleri” 12 Ağustos 1947, S. 235, s. 1 ve 4.

“Huzursuzluk devam ediyor/sorumsuzluk dahi” 16 Aralık 1947, s. 1 ve 4.

Milletin Sesi

“Bizde komünistlik” 6 Aralık 1948, S. 62/5, s. 1 ve 3.*

“Celal Bayar ve yeni seçimler” 13 Aralık 1948, S. 62/6, s. 1 ve 3.*

“Bay Truman’ın Bize ait raporu” 20 Aralık 1948, S. 64/7, s. 1 ve 2.*

“Bir dertleşme üzerine bazı düşünceler” 27 Aralık 1948, S. 65/8, s. 1 ve 2.*

“CH Partisindeki cereyanlar” 3 Ocak 1949, S. 66/9, s. 1 ve 2.*

“Yeni yılın başında”, 10 Ocak 1949, S. 67/10, s. 1 ve 2.*

“Bay Celal Bayar’ın yeni söylevleri” 17 Ocak 1949, S. 68/11, s. 1 ve 2.*

“CHP’deki anlayışsızlık” 31 Ocak 1949, S. 70/13, s. 1 ve 2.

“Türk demokrasi tarihinde Kenan Öner’in mevkii”, 14 Mart 1949, S. 76/19, s. 1 ve 4.

“Herkes artık yeter diyor”, 4 Nisan 1949, S. 79/22, s. 1 ve 2.

“Partiler arasında bir karşılaştırma”, 25 Nisan 1949, S. 82/25, s. 1 ve 4.*

“Cumhurbaşkanının durumu” 19 Mayıs 1949, S. 85/28, s. 1 ve 4.*

Milliyet

“Mustafa Suphi olayı” S. 8477, 12 Haziran 1971, s. 2.

Politika

“Dost ve düşmanlarımızı bilelim!”, 11 Temmuz 1966. [bu yazı dizgi hatasından dolayı 25 Temmuz tekrar yayımlanmıştır, s. 2.]

“İbret verici bir kitabe” 18 Temmuz 1966, s. 2 ve 14.

Son Havadis

“Yakışsız bir kışkırtma”, S. 2195, 30 Eylül 1966 s. 2.

“Mustafa Suphi’nin öldürülmesi olayı” 13 Haziran 1971.

“Mustafa Suphi’nin öldürülmesi olayı”, 14 Haziran 1971.

Ulus

“Trablus Harbinden Balkan Harbine”, 6 İkinciteşrin 1940, s. 1-2.

Yeni Asır

“Vaziyeti Hazıra ve biz”, 17 Haziran 1940, s. 1 ve 2

Dergiler

İnkılâp Gençliği ve Devrim Gençliği^{1076*}

---

*Bu dergideki yazılar, armağan kitabında, Mahmut Şakiroğlu tarafından hazırlanan Yusuf Hikmet Bayur bibliyografyasında yer almamıştır. Derginin sahibi, Türkiye Millî Talebe Federasyonunun adına Ali İhsan Çelikkann’dır. Yazı İşleri Müdürü, Mustafa Kemal Palaoglu, sekreter ise Yekta Güngör Özden’dır.

- “Komünistliğin Türkiye için tehlikesi” 1 Temmuz 1952, S. 1, s. 5.
- “Atatürkçülük (Kemalizm) I”, 1 Ağustos 1952, S. 2, s. 4.
- “Atatürkçülük (Kemalizm) II”, 1 Eylül 1952, S. 3, s. 4.
- “Atatürkçülük (Kemalizm) II”, 1 Ekim 1952, S. 4, s. 4 ve 25.
- “İnkılâp gençleri”, 10 Kasım 1952, S. 5, s. 10
- “Atatürkçülük (Kemalizm) IV/Türkçülük: b) Türkiye dışındaki Türkler”, 1 Aralık 1952, S. 6, s.4.
- “Atatürkçülük (Kemalizm) V/c) Kültürde Türkçülük”, 1 Ocak 1953, S. 7, 4 ve 6.
- “Atatürkçülük (Kemalizm) VI/Kültür işleri I”, 1 Şubat 1953, S. 8, s. 4 ve 25.
- “Atatürkçülük (Kemalizm) VII/Kültür işleri ve gelenek II”, 1 Mart 1953, S. 9, s. 4 ve 25.
- “Atatürkçülük (Kemalizm) VIII/Kültür işleri III”, 1 Nisan 1953, S. 10, s. 4 ve 26.
- “Atatürkçülük (Kemalizm) IX/Kültür işleri IV”, 1 Mayıs 1953, S. 11, s. 4.
- “Atatürkçülük (Kemalizm) X/Kadın ve onun sosyal durumu I”, 1 Haziran 1953, S. 12, s. 4 ve 24.
- “Atatürkçülük (Kemalizm) XI/Kadın ve onun sosyal durumu II”, 1 Temmuz 1953, S. 13, s. 4 ve 6.
- “Atatürkçülük (Kemalizm) XII/Kadın ve onun sosyal durumu III”, Ağustos-Eylül (1 Eylül) 1953, S. 14-15, s. 4 ve 25.
- “Atatürkçülük (Kemalizm) XIII/Kadın ve onun sosyal durumu IV”, 1 Ekim 1953, S. 16, s. 4.
- “Atamız”, Kasım 1953, S. 17, s. 4.
- “Atatürkçülük (Kemalizm) XIV/Kadın ve onun sosyal durumu V”, 1 Aralık 1953, S. 18, s. 4.
- “Atatürkçülük (Kemalizm) XV/Kadın ve onun sosyal durumu VI”, 1 Ocak 1954, S. 19, s. 16-17.
- “Atatürkçülük (Kemalizm) XVI/Din I”, 1 Şubat 1954, S. 20, s. 14-15 ve 26.
- “Atatürkçülük (Kemalizm) XVII/Din II”, 1 Mart 1954, S. 21, s. 14-15.
- “Atatürkçülük (Kemalizm) XVII/Din III”, 1 Haziran 1954, S. 24, s. 14-15.

Adresi; Kurtuluş, Misafir sok. no: 1/Ankara şeklinde beyan edilmiştir. İkinci sayıdan itibaren Yazı işleri ve sekreter kadrosunda bazı değişikliklere gidilmiştir. Aylık periyot olarak yayımlanmaya sürdürmüştür. Yedince sayısıyla (1 Ocak 1953) yayınına “*Devrim Gençliği*” olarak devam etmiştir.

“Derginin altı soruluk yaptığı ankete Bayur’un cevapları”, 1 Temmuz 1954, S. 25, s.
12 ve 26.

FOTOĞRAFLAR VE BELGELER

Lozan Konferansı Heyetinde Yusuf Hikmet Bayur

Yusuf Hikmet Bayur, Atatürk ve Reşit Galip

*Yusuf Hikmet Bayur'un Hasan Âli Yücel'e
İmzaladığı Fotoğrafi*

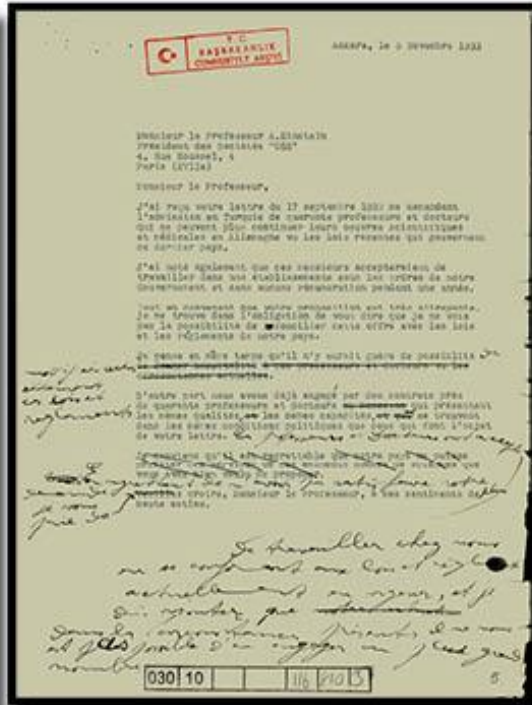
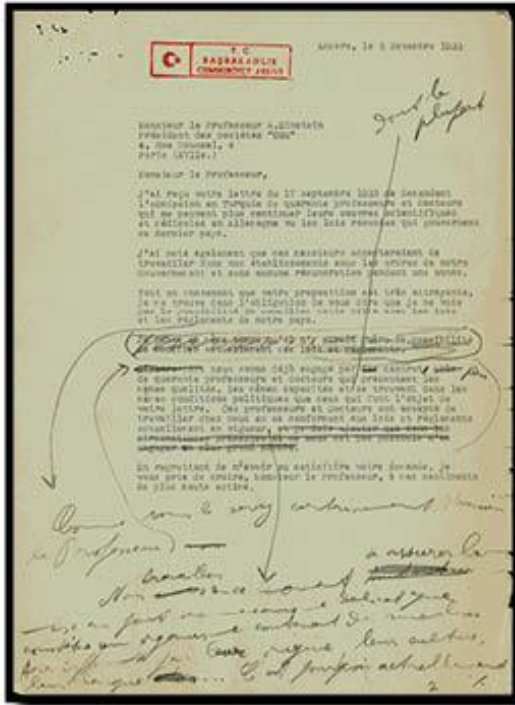

774
 63
 1. 2. 3
 - M. Hilal Bayur (1871-1971)
 - Agabeyim
 - Tricéphale Oubékyne
 - Ministère des
 - Affaires Étrangères
 - de Tunisie (1920-1922)
 - Comités de la Fédération
 - Tungeoise de la Compagnie
 - de Lorraine (1912-1913)
 - Comités de la Mission
 - Littéraire Tungeoise de France
 (1915)
 - Ministère de Tunisie à
 - Belgrade 1915-1922
 - Secrétaire Général à la
 - Présidence de la République
 1927-28

Yusuf Hikmet Bayur'un Türk Tarih Kurumu Arşivinde Yer Alan El Yazısıyla Biyografisi

772
 63
 1. 2. 3
 - Ambassadeur à Kassel 1928-1930
 - Secrétaire Général à la Présidence
 - de la République 1930-31
 - Inspecteur de l'Éducation Publique
 - Ministère de l'Éducation Publique
 1933-34
 - Professeur de l'École Supérieure de
 - Commerce de Tunis 1936-1941
 - La Révolution
 - Présidence de la République 1941
 - Inspecteur de l'Éducation Publique
 1954
 - Membre de la Société
 - d'Histoire Tungeoise
 1932

Yusuf Hikmet Bayur'un Türk Tarih Kurumu Arşivinde Yer Alan El Yazısıyla Biyografisi

Albert Einstein'in Mektubuna Hikmet Bayur'un Yazdığı Fransızca Cevap ve Üzerinde Yaptığı Bazı Düzeltmeler

Yusuf Hikmet Bayur'un Mehmet Akif Ersoy'a Yazdığı Mektup

ÖZGEÇMİŞ

Adı Soyadı : İsmail ÇAKMAK

Yabancı Dil : İngilizce Farsça

Eğitim Durumu :

Lisans : Ankara Üniversitesi Tarih Bölümü (2003-2007)

Yüksek Lisans : Kırıkkale Üniversitesi Tarih Bölümü (2011)

Doktora : Kırıkkale Üniversitesi Tarih Bölümü (2014-2022)